SUOMEN KIRKKOHISTORIALLISEN SEURAN
TOIMITUKSIA 73

*

FINSKA KYRKOHISTORISKA SAMFUNDETS
HANDLINGAR 73

PIISPAN- JA ROVASTINTARKASTUKSET SUOMESSA ENNEN ISOAVIHAA

Kirjoittanut

PENTTI LEMPIÄINEN

ZUSAMMENFASSUNG:

DIE BISCHOFS- UND PROPSTVISITATIONEN IN FINNLAND VOR DEM GROSSEN NORDISCHEN KRIEG (BIS 1713)

HELSINKI 1967

SUOMEN KIRKKOHISTORIALLINEN SEURA

Pohjois-Karjalan Kirjapaino Oy — Joensuu 1967

ALKUSANA

Vaikka tarkastuksilla on kaikkina aikoina ollut kirkon elämässä huomattava merkitys, niitä on tähänastisessa tutkimuksessa käsitelty vähän. Ainoa merkittävä monografia niistä on *Göran Ingerin* tutkimus Ruotsin keskiajan kirkon tarkastustoiminnasta. Piispojen elämäkerroissakin on tämä puoli heidän työstään useimmiten kuitattu vähällä. Poikkeuksena on mainittava *Ove Hasslerin* Samuel Enander-biografia, jossa on verrattain laajasti käsitelty piispantarkastusten käytäntöä ja periaatteita.

Nyt valmistuvassa tutkimuksessa olen pyrkinyt selvittämään kirkollisen tarkastusinstituution muodot Suomessa isoonvihaan saakka. Myös isonvihan ajalta on tallella melko paljon tarkastuksia valaisevaa aineistoa, mutta ulkonaiset olosuhteet poikkesivat silloin siksi paljon normaalista, että sitä on syytä käsitellä myöhemmin erikseen. Työni materiaali on pääosiltaan koottu seurakuntien arkistoista. Näitä on viime vuosina enenevässä määrässä siirretty maakunta-arkistoihin, mitä on tervehdittävä tyydytyksellä. Kuitenkin suuri osa niistä on vielä hankalasti käytettävissä. Käräjäpöytäkirjoihin olen voinut paneutua vain rajoitetusti. Paikallishistoriallinen tutkimus voinee ajan mittaan tehdä niistä joitakin täydennyksiä tarkastusitineraareihin, mutta olennaista lisää tarkastusten sisällön valaisemiseen niistä tuskin löytyy.

Työn disposition laadinnassa tuotti vaikeuksia se, että piispan- ja rovastintarkastuksissa käsitellyt asiat olivat enimmältä osalta samoja. Ne on kuitenkin seuraavassa esitelty erikseen, vaikka tällöin joudutaankin käyttämään samantapaisia otsikoita kaksi kertaa, sillä muuten ei olisi ollut mahdollista saada riittävän selvästi esille rovastintarkastusten erityisluonnetta ja itsenäistä kehityshistoriaa. Edelleen pyydän kiinnittää lukijoiden huomiota erääseen muodolliseen seikkaan: alaviitteissä mainitaan tarkastuspöytäkirjoista vain paikka ja päiväys. Se, mistä arkistosta kukin pöytäkirja löytyy, ilmenee seurakunnissa pidettyjen tarkastusten luettelosta sivuilta 442—508. Koska viittauksia pöytäkirjoihin on runsaasti, olen tällä tavoin voinut säästää paljon tilaa aiheuttamatta — niin toivon — kirjan käyttäjille kohtuuttomasti lisävaivaa.

Työni nyt lähetessä päätöstään on mieluisa tehtäväni kiittää kaikkia, jotka ovat minua sen kuluessa eri tavoin auttaneet. Heistä pyydän muita unohtamatta mainita piispa *Erkki Kansanahon*, jonka kanssa sain työni alkuvaiheessa neuvotella monista sen yksityiskohdista, ja professori *Kauko Pirisen*, joka on moneen otteeseen antanut minulle hyödyllisiä ohjeita ja myös lukenyt osan käsikirjoitusta. Professori *Åke Andrén* on luovuttanut käytettäväkseni painamattoman tutkielmansa rovastien toiminnasta Ruotsissa ja siihen liittyneen laajan kokoelman rovastintarkastussääntöjen kopioita, mikä on ollut minulle erittäin suureksi hyödyksi varsinkin rovastinkäräjäinstituution murrosvaiheen selvittämisessä. Kirjastonhoitaja, fil. maisteri *Esko Häkli*, jonka toimittamana piakkoin saadaan julkisuuteen Viipurin hiippakunnasta säilyneet tarkastuspöytäkirjat, on auttanut eräiden asiakirjojen hankkimisessa ja siten säästänyt minulta aikaa ja vaivaa. Saksankielisen yhteenvedon on kääntänyt teol. tohtori *Geert Sentzke*.

Erityisen kiitoksen olen velkaa monien arkistojen virkailijoille. Varsinkin Valtionarkiston henkilökuntaa olen rasittanut yli kohtuuden. Myös kirkkoherranvirastoille olen ollut vaivalloinen asiakas, mutta toivon mukaan kukaan ei muistele minua pahalla.

Valtion Humanistista Toimikuntaa kiitän työhöni saamastani taloudellisesta tuesta ja Suomen Kirkkohistoriallista Seuraa siitä, että se on ottanut tutkimukseni julkaisusarjaansa.

Helsingissä maaliskuun 27. päivänä 1967.

Pentti Lempiäinen

SISÄLLYS

I. KESKIAJAN KIRKOLLINEN TARKASTUSTOIMINTA . . . 13

Piispantarkastusten varhaishistoria 13. Tarkastusfrekvenssi 15. Turun keskiaikaisten piispojen tarkastusitineraarit 17. Sijaisten käyttö 20. Upsalan arkkipiispan käynnit Suomessa 21. Tarkastusten valmistelu 21. Matkaseurue ja sen ylläpito 22. Tarkastusten ohjelma 28. Rovastintarkastukset 37.

II. PIISPANTARKASTUKSET VUOSINA 1527—1713 41

1. Tarkastusfrekvenssi 41
Uskonpuhdistus ja piispanvirka 41. Tarkastusten tiheys 45. Luettelot Turun piispojen tunnetuista tarkastusmatkoista 47. Sama Viipurin hiippakunnasta 68. Sijaisten toimittamat tarkastukset 76.

2. Tarkastusten valmistelu 78
Matkareitin valinta 78. Tarkastuksista ilmoittaminen 79. Ohjeita tarkastuksia varten 82. Rovastien osuus valmisteluissa 84.

3. Tarkastusseurue, sen kuljetus ja ylläpito 85
Seurueen kokoonpano 85. Kyytihevosten määrä 89. Kyyditysten maksaminen 90. Lahjoitukset piispalle ja hänen seuralaisilleen 94. Notaarin palkkio 96. Majoitus ja ateriat 97.

4. Tarkastuksiin osallistuminen 103
Määräykset 103. Määräysten noudattaminen 105. Suhtautuminen poissaolleisiin 106.

5. Tarkastusten sisältö 111
Katsaus piispantarkastussääntöihin 111. Tarkastusjumalanpalvelus 132. Piispan puheet ja rukoukset 136. Katekismuskuulustelu

ja seurakunnan opetustoiminta 140. Pappien jatko-opinnot ja kirjastot 160. Seurakuntien historia- ja rippikirjat 163. Jumalanpalveluselämä 168. Kehotukset kotihartauteen 180. Kirkolliset toimitukset 182. Piispantarkastukset avioliittoneuvontatilaisuuksina 191. Eri ikäpolvien suhteet 199. Kirkkokuri 200. Puhtaan opin vartiointi 208. Köyhien ja sairaiden hoito 210. Seurakuntalaisten ja pappien suhteet 212. Pappien keskinäiset suhteet 220. Seurakunnan luottamus- ja toimihenkilöt 222. Kirkon rahavarojen ja tilien tarkastus 230. Kiinteän omaisuuden ja inventaarioiden tarkastus 237. Penkkijärjestys 247. Emäkirkko ja kappelit 249. Koulujen tarkastus 255. Tarkastusten yhteydessä suoritettuja toimituksia 259.

6. Piispantarkastusten merkitys 264

III. ROVASTINTARKASTUKSET 271

1. 1500-luvun rovastinkäräjät 271

2. Rovastintarkastukset 1600-luvun alusta isoonvihaan 277

a. Rovastikuntajako 277

b. Tarkastusfrekvenssi 279
Määräykset 279. Käytäntö 282.

c. Tarkastusten valmistelu 285

d. Tarkastusseurue, sen kuljetus ja ylläpito 295
Seurueen kokoonpano 295. Kyydityksen 297. Seurueen majoitus ja ateriat 299. Muita rovastintarkastuksista aiheutuneita kuluja 301.

e. Tarkastuksiin osallistuminen 303
Määräykset 303. Määräysten noudattaminen ja suhtautuminen poissaolleisiin 304.

f. Tarkastusten sisältö 310
Katsaus rovastintarkastussääntöihin 310. Tarkastusjumalanpalvelus 323. Rovastin puheet 326. Katekismuskuulustelu ja opetustoiminta 330. Pappien jatko-opintojen valvonta 338. Historia- ja rippikirjat 340. Aikaisempien tarkastusten päätösten toteuttaminen 342. Jumalanpalveluselämä 344. Kotihartaus 354. Kirkolliset toimitukset 355. Avioliittoasiat 363. Ihmissuhteet 369. Kirkkokuri 371. Puhtaan opin vartiointi 382. Köyhien ja sairaiden hoito 384. Seurakuntalaisten ja pappien suhteet 387. Pappien keskinäiset suhteet 391. Seurakunnan luottamus- ja toimihenkilöt 393. Rahavarojen ja tilien tarkastus 401. Kiinteän omaisuuden ja inventaarioiden tarkastus 405. Penkkijärjestys 412. Emäkirkko ja kappelit 414. Koulujen tarkastus 417. Muita rovastin-

tarkastuksissa käsiteltyjä asioita 421. Tarkastuksiin liittyneitä kirkollisia toimituksia 423.

g. Ylimääräiset tarkastukset 430

3. Rovastintarkastusten merkitys 436

LIITTEET 442

1. Seurakunnissa pidettyjen tarkastusten luettelo 442. 2. Tarkastussääntöjä 508.

LYHENTEET 515

LÄHDE- JA KIRJALLISUUSLUETTELO 517

1. Painamattomat lähteet 517. 2. Painetut lähteet 527. 3. Kirjallisuus 531.

HAKEMISTOT 538

1. Henkilöhakemisto 538. 2. Paikannimihakemisto 547.

ZUSAMMENFASSUNG 560

I. KESKIAJAN KIRKOLLINEN TARKASTUSTOIMINTA

Kristinuskon tullessa Pohjoismaihin roomalaiskatolisesta kirkosta oli jo muodostunut keskitetysti johdettu hierarkkinen yhteisö, jossa kaikki langat oli koottu Rooman paavin käsiin. Erityisesti vakiinnuttivat kirkon hallintojärjestelmää paavit Gregorius VII († 1085) ja Innocentius III († 1216). Kirkko, Kristuksen ruumis, on Gregoriuksen mukaan elävä organismi, jossa vallitsee hierarkkinen järjestys ja jossa jokaisella jäsenellä on oma tehtävänsä. Paaville Kristus on uskonut kirkossaan ylimmän vallan, ja se edellyttää riippumattomuutta kaikista maallisista valtiaista. Voidakseen kaikkialla välittömästi valvoa ja ohjata kirkon elämää Gregorius loi lujan tarkastusjärjestelmän, jossa avainasemassa olivat toisaalta paavin legaatit, toisaalta piispat. Legaatit kiersivät paavillisin valtuuksin valvomassa piispojen toimia ja tekivät määräajoin toimeksiantajalleen selkoa havainnoistaan. Metropoliitat (arkkipiispat), joiden asemaa Gregorius koetti tietoisesti heikentää lujittaakseen kirkollista keskushallintoa, saivat kiinteän paikkansa tarkastusjärjestelmässä Innocentius III:n aikana. Heidän tehtäväkseen tuli valvoa alueensa muita piispoja. Lopullinen säädös tästä on vasta Innocentius IV:n ajalta vuodelta 1246, mutta tällöinkään ei määrätty tarkasti, kuinka usein metropoliittojen tuli tarkastuksiaan pitää.[1]

---

1 *Plöchl* II s. 95—100, 120—122, *Feine* 1955 s. 289—290, 322. *Inger* 1961 s. 13—26, 50—69, 94—99, 130—131. Legaattien toiminnasta Ruotsissa

Piispantarkastusten varhaishistoria ulottuu huomattavasti kauemmaksi em. paavien aikaa, joiden työssä oli paljolta kysymys vanhan instituution kehittämisestä ja sen tehokkaasta niveltämisestä paavilliseen järjestelmään. Tarkastusinstituutio syntyi jo vanhan ajan loppupuolella, jolloin seurakuntapiispuus kehittyi kristinuskon levitessä kaupungeista maaseudulle hiippakuntapiispuudeksi. Piispa joutui liikkumaan alueensa eri puolilla kahdestakin syystä: seurakuntaelämän ja pappien ohjaus ja valvonta ei ollut enää muuten mahdollista, ja vain siten piispa voi suorittaa kaikki hänelle kuuluvat pyhät toimitukset (esim. konfirmaatio).[2]

Piispan virkatoimet määräytyivät niiden oikeuksien mukaan, joista hänen katsottiin piispaksi vihkimisessä tulevan osalliseksi. Näitä oli kolme. 1. *Potestas ordinis.* Piispa on hiippakunnassaan sakramenttien ylin jakaja ja jumalanpalveluselämän valvoja. Apostolien perillisenä vain hän voi suorittaa useimmat vihkimystoimituksista. 2. *Potestas magisterii.* Piispa on alueellaan opillinen auktoriteetti, jonka tulee valvoa opin puhtautta, vastustaa harhaoppeja ja myös itse ahkeroida Jumalan sanan julistamisessa. 3. *Potestas iurisdictionis.* Piispalla on hiippakunnassaan kirkollinen lainsäädäntö-, hallinto- ja tuomiovalta, joskin hän on siinä lähimmän esimiehensä (metropoliitan) alainen.[3]

Tämä käsitys piispanviran sisällöstä heijastuu myös kanonisen lain säädöksissä tarkastusmatkoista, joista tärkeimmät ovat ns. Gratianuksen Decretumissa 1100-luvulta. Niiden mukaan piispan tuli tarkastaa hiippakuntansa joka vuosi, ellei hänen ollut sairauden vuoksi pakko menetellä toisin. Ensi kerran tällainen määräys tunnetaan vuodelta 516. Poikkeustapauksissa piispa

---

Inger mt. s. 220—284. — Kirkon keskitettyyn hallintojärjestelmään kuului lisäksi ns. visitatio liminum. Metropoliittojen ja piispojen oli määräaikoina käytävä paavin kuuriassa selostamassa tilannetta hiippakunnassaan. Käytännössä paavit sallivat usein, että joku muu suoritti nämä käynnit piispan puolesta. *Inger* mt. s. 69—79, 285—305.

2 *Plöchl* I s. 160—161, 326—327. *Feine* mt. s. 114—115, 139—140, 195—196. *Inger* mt. s. 106.

3 *Inger* mt. s. 108—122, jossa mainittu runsaasti lähdekirjallisuutta. Ks myös *Brilioth* 1941 s. 650—651 ja *Feine* mt. s. 191—192.

saattoi käyttää sijaista, mutta tämä ei voinut suorittaa kaikkia piispan tehtäviä.[4]

Pohjoismaissakin piispantarkastukset tulivat epäilemättä säännöllisiksi kohta kirkollisen järjestyksen vakiinnuttua. Vanhimmat tiedot niistä Ruotsissa ovat 1100-luvulta. Vuonna 1164 kehotti paavi Aleksanteri III ruotsalaisia piispoja matkustamaan hiippakunnissaan »ei oman nautinnollisen elämänsä vuoksi vaan oikean opin edistämiseksi seurakunnissa». Kyseessä on ehkä moite matkoihin liittyneestä oman edun tavoittelusta, jolloin tarkastusinstituution on jo täytynyt olla verrattain vakiintunut.[5] Eräässä kymmenisen vuotta myöhemmässä paavin kirjeessä puhutaan vuosittaisista tarkastuksista, mutta hiippakuntien laajuuden vuoksi niitä ei kuitenkaan voitu jokaisessa seurakunnassa pitää niin usein. Yleensä ruotsalaiset lähteet edellyttävät, että piispa tarkasti kunkin seurakunnan joka kolmas vuosi. Näin säädetään mm. vanhimmassa tunnetussa tarkastussäännössä, joka on peräisin Gotlannista vuodelta 1220, samoin Itägöötanmaan maakuntalaissa. Linköpingin hiippakunta oli keskiajan lopulla jaettu kolmeen kolmannekseen, joista piispa kävi kussakin joka kolmas vuosi. Samanlainen näyttää käytäntö olleen muuallakin, mutta syrjäseuduilla on tarkastuksia voitu pitää vähemmän. Eräiden tilikirjojen merkinnät osoittavat piispojen käyneen seurakunnissa 3—4 vuoden välein, mutta joskus harvemminkin.[6]

Turun hiippakunnasta ovat tietomme tarkastusfrekvenssistä niukat. Kuningas Kristofferin kirjeessä 6. 5. 1442 mainitaan piispan tarkastusmatkoista Sysmään ja Mikkeliin sekä ilmoitetaan hänen käyvän näissä pitäjissä joka kolmas vuosi. Kolmivuotisperiodi ilmenee myös eräästä Kustaa Vaasan kirjeestä vuodelta 1549.[7] Kallialan (Tyrvään) kirkontileistä näkyy, että Turun

4 *Plöchl* II s. 155—157. *Feine* mt. s. 328. *Inger* mt. s. 122—130.

5 *Cederlöf* 1934 s. 72. *Inger* mt. s. 387, 423.

6 *C.—G. Andrén* 1957 s. 124—130. *Inger* mt. s. 387, 395—412. *Uoionmaa* SKHS Vuosik. 3 s. 123. *Cederlöf* mt. s. 69.

7 REA 510. *Cederlöf* mt. s. 69. *C.-G. Andrén* mt. s. 128—129. *Inger* mt. s. 402—403.

piispat todella ovat pyrkineet joka kolmas vuosi toistuviin tarkastuksiin, vaikka siitä olikin toisinaan tingittävä. Tileissä mainitaan piispan käyneen Tyrväässä vuosina 1471, 1479, 1482, 1485, 1487, 1491, 1499, 1502, 1504, 1514 ja 1518. Koska useilta välivuosilta tilimerkinnät puuttuvat, luettelo ei ole täydellinen.[8]

Eräiden Ruotsin piispojen tarkastusmatkojen reitit voidaan useilta vuosilta selvittää varsin tarkasti. Matkojen laajuutta osoittaa se, että arkkipiispa Nils Allenpoika tarkasti 1302—03 puolentoista vuoden aikana 106 seurakuntaa (hiippakunnassa oli niitä kaikkiaan n. 250) ja Olavi Björninpoika vuosina 1316—19 187 seurakuntaa.[9] Suomesta tietomme ovat sangen hajanaiset. Seuraavassa luetellaan maamme keskiajan piispojen tunnetut tarkastusmatkat. Monet mainituista päivämääristä ovat kirjeiden dateerauksia (usein jostakin kylästä tai kartanosta ko. pitäjässä), joten ei ole täysin varmaa, onko piispa täällä juuri tällöin pitänyt tarkastuksen, mutta hänen liikkumisestaan seudulla saadaan näin kuitenkin tieto. Myös lähiseurakunnissa voidaan arvella hänen käyneen samalla matkalla. Kuusistossa käyntejä luetteloon ei ole otettu mukaan. Varhaisin tietomme on vuodelta 1323, mutta epäilemättä tarkastusinstituutio on vakiintunut meillä jo aikaisemmin.[10]

---

8 BFH I s. 374—414. Vrt. *C.-G. Andrén* mt. s. 147. *Klockars* Credo 1960 s. 111. *Inger* mt. s. 402.

9 Ks. karttoja ja luetteloita *C.-G. Andrén* mt. 133—146.

10 Luettelon pohjana on *Neovius* SKHS Toim. 11 s. 30—57. Sen antamien tietojen kontrollointiin, oikaisuihin ja lisäyksiin on käytetty eri piispojen osalta seuraavia lähteitä:
Pentti: REA 34, 47. Hemming: REA 97, 129, 136, 137, 175, 177. FMU 540, 541, 543, 544, 645, 735, 822. *Luukko* 1954 s. 258—259. *Klockars* 1960 s. 258—259. Johannes II Pietarinpoika: REA 210, 211. FMU 769. Johannes III Westfal: REA 218, 220, 225. *Neovius* SKHS Pöytäk. 6 s. 89. Bero II Balk: FMU 1199, 1201, 1203, 1204, 1207, 1209—1211, 1213, 1214, 1302. Maunu II Tavast: REA 438, 506, 509. FMU 1688, 1735, 1986, 2078, 2317, 2596, 2626, 2627. *Luukko* 1954 s. 267, 275. Olavi Maununpoika: REA 562. FMU 2854, 2981, 2986, 3071. *Pirinen* 1956 s. 319. Konrad Bitz: FMU 3587, 3968, 5300. Kallialan kirkon tilit, BFH I s. 374, 375, 378—381. Maunu III Särkilahti: FMU 4434,

Pentti (1321—38) 1324 (1323?) 18. 1. Hattula, Vanaja (piispankartano?). 1326 10. 7. Viipuri. 1329 6. 6. Vanaja. 1330 29. 7. Ahvenanmaa. 1331 9. 1. Kokemäki. 21. 9. Djupvik (Ahvenanmaalla, Finström?).

Hemming (1338—66) 1340 13. 3. Kirkkonummi. 1344 helmik. Kokemäki (mahd.). 1346 25. 6. Mynämäki. Kevätkesällä 1346 tai 1348 Hemming teki Pohjanmaalle pitkän matkan, joka ulottui Tornioon saakka, missä hän tapasi arkkipiispa Hemmingin. 1347 pvm. puuttuu Ulvila (hautausmaan vihkiminen). 19. 12. Porvoo. 1348 10—13. 2. Kokemäki. 1349 6. 7. Uusimaa (?). 1350 pvm. puuttuu Ulvila. 1351 22—23. 1. Kaarina (Nummis kyrka). 4. 2. Kemiö. 1352 3. 2. Halikko. 1354 13. 7. Ulvila. 1355 25. 2. Ulvila. 1362 8. 1. Porvoo. 27. 2. Kokemäki. 1365 29. 5. Kokemäki.

Johannes II Pietarinpoika (1367—70) 1368 29. 10. Köyliö. 1370 4. 2. Äyräpää. 10. 2. Viipuri.

Johannes III Westfal (1370—85) 1371 21. 12. Perniö. 1372 14. 4. Kokemäki. 1373 Helmikuussa matka Uudellemaalle, 2. 2. prouinciam Nylandie in visitationis officio transiens, 17. 2. Karjaa, 21. 2. Tenhola. 1374 16. 7. Kokemäki. 1380 25. 3. Karkku (Nummis by i Sastamala). 1382 25. 1. Lohja.

Bero II Balk (1385—1412) 1405 Tammikuussa liikkunut Nousiaisissa ja Mynämäellä (7. 1., 10—11. 1. ja 16. 1. Nousiaisten Nummenkylässä, jossa 7. 1. tutkintakäräjät. 8. 1. ja 12. 1. Mynämäen Lankkisissa). Pian tämän jälkeen piispa lähti pitkälle matkalle Hämeeseen ja Uudellemaalle: 3. 2. Pirkkala, 10. 2. Sääks-

---

4453, 4458, 4460—4462, 4466, 4470, 4471, 4475, 4480, 4731. Kallialan kirkon tilit s. 376, 385, 396. Lauri Suurpää: FMU 4875, 5038, 5171, 5173, 5174. *Porthan* II s. 582. Kallialan kirkon tilit s. 398, 402. *Pirinen* 1956 s. 176, 311. Johannes IV Olavinpoika: FMU 5333, 5359. *Porthan* II s. 588. *Pirinen* mt. s. 311. Arvid Kurki: FMU 5883, 5913. Kallialan kirkon tilit s. 403, 414. *Liakka* 1934 s. 53—54.

mäki, 14. 2. Hattula, 27. 2. Porvoo, 7. 3. Karjaa, 9. 3. Tenhola, 14. 3. Uskela, 18. 3. Paimio. 1. 4. piispa oli vielä Raision ja Rymättylän tutkintakäräjillä.

1409 29. 7. Viipuri.

Maunu II Tavast (1412—50) 1417 pvm. puuttuu Kemiö. 5. 11. Piikkiö.

1418 9. 5. Sund. 13. 6. Nynäs (Nousiaisissa, Hollolassa?).

1421 28. 2. Oripää. 11. 7. Vehmaa.

1422 3. 2. Vesilahti.

1423 pvm. puuttuu Ahvenanmaa.

1429 19. 2. Eura.

1430 15. 2. Viipuri. 1. 7. Kaarina (Nummis).

1433 11. 6. Föglö.

1436 14. 2. Porvoo.

1437 7. 4. Särkilax (Taivassalo).

1439 (1430?) 13. 12. Pietarsaari (mahd.).

1442 Juvan seurakunnan 20. 1. päivätty perustamiskirje lienee laadittu tarkastusmatkalla. 12. 2. Pyhtää. 7. 3. ja 24. 5. piispa oli Naantalissa.

1443 9. 9. Naantali.

1444 1. 6. Naantali. 7. 11. Sund.

1445 21. 7. Ii. 10. 9. Kokemäki. 6. 10. Köyliö (piispankartano).

1446 16. 1. ja 8. 10. Naantali.

1448 (?) 9. 2. Pyhtää. 9. 10. 1448 ja 3. 3. 1449 Naantali.

Olavi Maununpoika 1450 6. 10. Rymättylä. 11. 10. Naantali.

1451 15. 2. ja 17. 7. Masku.

1453 16. 7. Ulvila.

1454 9. 9. Hauho (häät).

1455 20. 11. Köyliö.

1458 (1455?) 20. 8. Lempäälä.

1459 4. 3. Kyrö.

Konrad Bitz (1460—89) 1462 13. 8. Naantali.

1463 2. 1. Metsäkylä (Raisio).

1465 1. 5. Naantali, jossa myös 29. 9. ja 14. 10. 1466.

1471 pvm. puuttuu Tyrvää.

1475 1. 3. Viipuri.

1479 pvm. puuttuu Tyrvää.

1480 (?) 17. 9. Lokalahti (häät). 8. 10. 1480 Kalanti (Arvassalo, häät).

1482 ja 1485, päivämäärät puuttuvat, Tyrvää. 4—5. 9. 1485 ja 23. 2. 1486 Naantali.

1486 pvm. puuttuu Djupvik (Finström?), visitation.

1487 pvm. puuttuu Tyrvää.

Maunu III Särkilahti (1489—1500) 1490 21. 2. Naantali. 21. 10. Rauma. 28—30. 10. Naantali. 25. 11. (?) Lokalahti (kappelin hautausmaan vihkiminen). Pvm. puuttuu: Tyrvää (visitatio).[11]

1492 16. 9. ehkä Somerolla.[12] Vuoden lopulla piispa matkusti Viipuriin, missä hän pyrki saamaan aikaan rauhaa Ruotsin ja Venäjän välille. Menomatkalla ilm. joulukuussa hän on käynyt Jääskessä, 23. 12. hän oli Viipurissa, josta hän on lähettänyt kirjeitä myös 5. 1., 7. 1., 20. 1., 29. 1., 4—5. 2. ja 23. 2. 1493. Huhtikuussa hän oli jälleen Turussa ja ilmoitti arkkipiispa Jaakko Ulvinpojalle aikovansa seuraavana kesänä tehdä tarkastusmatkan Ahvenanmaalle. Tiedossa ei ole, kävikö hän siellä.

1495 15. 8. Viipuri. Viimeistään 5. 10. takaisin Kuusistossa.

1497 5. 2. Porvoo.

1498 3. 10. Naantali.

1499 pvm. puuttuu Tyrvää.

Lauri Suurpää (1500—06) 1500 16. 2. Naantali.

1502 ja 1504, päivämäärät puuttuvat, Tyrvää. 21. 7. 1504 Halikko (Äminne).

1506 9. 2. Nynäs (Nousiaisissa). 18. ja 26. 2. Naantali. 2. 3. Voltis (Vuolttee, Kokemäellä. Piispan henkilökohtainen läsnäolo epävarma, sillä 3. 3. hänen tiedetään olleen Kuusistossa).
Kesällä piispa lähti tarkastusmatkalle Ahvenanmaalle, jolla hän 17. 8. sairastui aivohalvaukseen ja kuoli 43 päivää myöhemmin.

Johannes IV Olavinpoika (1506—10). Astuttuaan virkaansa joulukuussa 1506 hän tarkasti 1 1/2 vuodessa melkein koko hiippakuntansa.

1508 28. 7. Laihia (kappelin vihkiminen). Vuoden lopulla matkusti Hämeeseen.

1509 2. 1. Vesilahti.

1510 Tarkastusmatka Karjalaan. Kuoli 9. 6. Kuusistossa matkalta palattuaan.

Arvid Kurki (1510—21) 1512 14. 9. Rauma.

1514 pvm. puuttuu Tyrvää.

1515 31. 3. Naantali. Ennen 9. 2. 1515 tai 1516 Hollola (visitatio).

1516 6. 6. Ilmajoki.

1517 4. 2. Naantali. 14. 2. Köyliö (piispankartano). 26—27. 3. Naantali.

1518 pvm. puuttuu Tyrvää.

---

11 Luultavasti sama tarkastus, jonka vuodeksi Kallialan kirkon tileissä ilmoitetaan 1491.

12 FMU 4434. *Pirinen* 1962 s. 350.

Luettelosta havaitsemme, että suurin osa tarkastusmatkoista on tehty talvella, jolloin liikkuminen oli helpointa ja jolloin piispa voi parhaiten valvoa itselleen edelliseltä satovuodelta maksettujen kymmenysten tilityksiä. Muutamat matkat on suoritettu keskikesällä ja vain harvat syksyllä. Naantali esiintyy luettelon loppupuolella usein, mutta kaikissa tapauksissa ei varmaankaan ole kysymys piispantarkastuksesta. Naantalin luostarissa Turun piispan oli joka kolmas vuosi toimitettava tarkastus, joka sai kestää kolme päivää, mutta erityisistä syistä voitiin pitää myös ylimääräisiä tarkastuksia. Lisäksi piispan tehtäviin kuului mm. nunnien ja munkkien vihkiminen sekä eräitä muita vihkimys- ja siunaustoimituksia, joten hänellä oli luostariin asiaa melko usein.[13]

Estyneinä ollessaan piispat voivat uskoa tarkastuksen suorittamisen joillekin muille, esim. tuomiokapitulin jäsenille. Myös hiippakuntien laajuus pakotti toisinaan tähän. Ruotsista on varhaisin tieto sijaisen käytöstä vuodelta 1280, jolloin arkkipiispa Jaakko Israelinpoika jätti Kullan seurakunnan tarkastamisen tuomiokapitulin jäsenille. Myöhemmiltä ajoilta on muistakin hiippakunnista tietoja samanlaisesta menettelystä. Niinpä Strängnäsin hiippakunnassa oli tapana, että tuomiorovasti tarkasti vuosittain kaksi kihlakuntaa ja peri niistä piispansakot, kunnes piispa Konrad Rogge teki siitä lopun v. 1485.[14]

Turun hiippakunnasta tietomme ovat miltei olemattomat. Tuomiorovasti Maunu Särkilahden tapaamme 19. 4. 1477 Liedossa, 19. 5. samana vuonna Vehmaalla, 8. 10. 1480 ja 4. 9. 1485 Naantalissa sekä 26. 6. 1485 Mynämäellä. Mahdollisesti joissakin näistä on kysymys tarkastusmatkasta.[15] Tuomiorovasti Henrik Wenne asetti 24. 8. 1507 virkaan Vihdin kirkkoherran Martin ja otti samalla asiaa seurakuntalaisilta kysyen selon pappilan rajasta. Tällöin on siis installaatioon liittynyt ainakin

---

13 *Pirinen* mt. s. 334—336.

14 *Kellerman* 1935 s. 328—329. *Brilioth* 1941 s. 660—661. *Pirinen* mt. s. 329. *C.-G. Andrén* 1957 s. 113—115. *Inger* 1961 s. 388—394, 498—502.

15 *Neovius* 1913 s. 49. 4. 9. 1485 oli myös piispa Bitz Naantalissa (ks. edellä).

jonkinlainen tarkastus.[16] Myös on kiinnitetty huomiota siihen, että Turun tuomiorovastilla on ollut säännöllisiä tuloja hiippakunnan kaukaisimpien osien Savon ja Pohjois-Pohjanmaan kirkkopitäjistä, millä perusteella voidaan ajatella, että näiden seutujen tarkastusvelvollisuus olisi ollut määrättynä hänelle ja piispa olisi käynyt täällä normaalia harvemmin.[17] Pietarsaaressa on kirkkoherra Hannu Pietarinpoika tehnyt 13. 12. 1439 (1430?) erään tilakaupan arkkiteini Sigurd Johanneksenpojan läsnäollessa. Kaupan mainitaan tapahtuneen piispa Maunun tieten, joten on kuitenkin mahdollista, että piispakin on ollut paikalla, eikä Sigurd olisi siis ollut matkalla yksin.[18]

Totesimme jo edellä, että metropoliitoilla oli velvollisuus valvoa alaisiaan piispoja. Upsalan arkkipiispan tiedetäänkin joitakin kertoja käyneen tarkastusmatkalla Turun hiippakunnassa. Arkkipiispa Pietari Filipinpoika oli jure metropolitico tarkastuksella täällä heinäkuussa 1335 ja paluumatkallaan hän kävi elokuussa Ahvenanmaalla. Luultavasti samanaikaisesti on Upsalan tuomiokapitulin kanunki Tuomas Johanneksenpoika (Thomas Johannis) suorittanut arkkipiispan valtuuttamana tarkastuksen Hämeessä käyden mm. Sääksmäellä. Arkkipiispa Birger Gregerinpoika oli puolestaan Turussa lokakuussa 1369.[19]

*

Suunnitellusta tarkastusmatkasta oli hyvissä ajoin ilmoitettava papistolle, jotta se voi valmistautua ja kutsua seurakunnan tarkastustilaisuuteen. Itägöötanmaan maakuntalaissa säädettiin, että tieto tarkastuksesta oli lähetettävä ainakin kuukautta aikaisemmin, ja näin lieneekin menetelty. Niinpä Linköpingin piispa Nicolaus König ilmoitti kiertokirjeessään 3. 12. 1441 lähtevänsä tarkastusmatkalle kahdeksan päivää joulun jälkeen ja luetteli ne 17 seurakuntaa, joissa hän aikoi käydä. Tällainen kirje lähetettiin tavallisesti maarovastille, joka tiedotti asian edelleen

16 FMU 5271. *Soikkeli* 1929 s. 273.
17 *Pirinen* mt. s. 329.
18 FMU 1986, 2317.
19 REA 80, 82, 99, 208. *Neovius* 1913 s. 31—32. *Inger* 1961 s. 347—349.

alueensa kirkkoherroille. Ainakin toisinaan jäi myös matkareitin suunnittelu ja valmistusten lopullinen suorittaminen rovastin huoleksi.[20]

Matkalle valmistautuessaan piispa valitsi seurueensa. Kanonisessa laissa ja muissa kirkollisissa säädöksissä koetettiin seurueiden kokoa rajoittaa, jottei niiden kestitseminen ja ylläpito tulisi papistolle ja seurakunnille kohtuuttoman raskaaksi. Skänningen kokouksessa 1248, johon myös paavin legaatti Vilhelm Sabinalainen osallistui, saivat Upsalan, Strängnäsin, Västeråsin, Skaran, Linköpingin ja Växjön piispat oikeuden 20 miehen kestitykseen itsensä lisäksi tarkastuksilla liikkuessaan. Tällainen seurueen koko on 3. lateraanisynodissa vahvistetun ohjeen mukainen. Eräissä maakuntalaeissa supistettiin piispan matkatoverien luku kahteentoista, mihin saatiin peruste mm. eräästä paavi Aleksanteri III:n kirjeestä. Keskiajan lopulta on useita valituksia siitä, että piispojen seurueet olivat suurempia, kuin lait sallivat. Arkkipiispaksi v. 1523 valitun Johannes Magnuksen Norrlantiin v. 1526 tekemällä tarkastusmatkalla kerrotaan tarvitun peräti 200 hevosta hänen mukanaan olleiden kuljettamiseen. Turun hiippakunnan papistolle v. 1549 lähettämässään kirjeessä myös Kustaa Vaasa muistutti entisaikojen suurista piispallisista seurueista.[21] Kuitenkaan ei tarkoin tiedetä, miten suuria ne ovat Turun hiippakunnassa olleet, mutta arvattavasti suurenpuoleisia. On laskettu, että Juvan seurakunnan perustamissopimuksessa v. 1442 piispan kestitsemiseen luvattu olutmäärä olisi riittänyt 30—40 miehelle, ja ainakin Konrad Bitziä syytettiin aikanaan lain sallimaa suuremman seurueen pidosta tarkastusmatkoillaan.[22]

Seurueiden kokoonpanoista tiedetään verraten vähän. Linköpingin piispalla Hannu Braskilla oli 1500-luvun alkupuolella pitämissään tarkastuksissa mukanaan kanslerinsa, jonka pääteh-

20 *Inger* mt. s. 414—415. *C.-G. Andrén* 1957 s. 145—146.

21 *Arwidsson* VII s. 260—261. *Cederberg* 1892 s. 121. *Neovius* SKHS Toim. 11 s. 18—19. *Voionmaa* SKHS Vuosik. 3 s. 123. *Cederlöf* 1934 s. 340. *Inger* mt. s. 415—419. *Pirinen* 1962 s. 238.

22 *Voionmaa* mt. s. 125. *Ruuth* 1947 s. 210. *Pirinen* 1956 s. 101.

tävänä oli huolehtia piispan kirjeenvaihdosta, ja kappalaisensa, joka toimitti jumalanpalvelukset. Lisäksi ovat piispoja seuranneet jotkut tuomiokapitulin jäsenet sekä maarovastit oman alueensa seurakunnissa. Erään Strängnäsin hiippakunnasta olevan myöhäiskeskiaikaisen ohjeen mukaan piispan kansleri merkitsi tarkastustilaisuudessa registrumiinsa muistiin toimituksen kulun.[23] Kapitulin jäsenten lisäksi piispojen mukana on usein ollut muita pappeja ja myös munkkeja. Niinpä arkkipiispa Birger Gregerinpoikaa seurasi 1376—77 muuan veli Ingemarus, joka saarnasi kansalle.[24]

Suomessa käytäntö oli samantapainen kuin Ruotsissa. Johannes II Pietarinpojan ollessa 1370 Äyräpäässä hänen seurassaan oli useita kanunkeja, ja Maunu II Tavastin mukana olivat 1442 Pyhtäällä mm. Turun arkkiteini Sigurd sekä Pernajan kirkkoherra Laurens Skytte. Maunu Särkilahden mukana Lokalahden hautausmaan vihkimisessä 1490 oli mm. kansleri, teologian lehtori Henrik Lelle. Turun tuomiokapitulin taloussäännössä v. 1491 puhutaan piispan seuralaisiksi määrätyistä kanungeista. Tyrväässä olivat v. 1518 tarkastuksella piispa Arvid Kurjen lisäksi ainakin hänen kanslerinsa maisteri Henrik sekä muuan maisteri Jaakko Wenne.[25]

Norjassa ja Tanskassa piti talonpoikien kyydittä piispa paikasta toiseen. Myös ruotsalaisissa lähteissä mainitaan hevosten antamisesta piispan käyttöön. Lisäksi piispa oli seurueineen oikeutettu saamaan vapaan majoituksen ja ylläpidon. Tätä ns. kestitysveroa nimitettiin kinkeriksi (gengärd). Ruotsin vanhat maakuntalait tuntevat kahdenlaisia kinkereitä, tilapäisiä ja säännöllisiä. Tilapäinen tarkoittaa kirkon vihkimistä toimittavan piispan kestitsemisvelvollisuutta, joka kuului talonpojille, ja säännöllinen tarkastuksilla liikkuvan piispan ja hänen seurueensa kestitystä, joka oli seurakuntapappien velvollisuutena.

---

23 *Gummerus* 1902 s. 94—95. *Pirinen* mt. s. 125. *Inger* mt. s. 420—421.

24 *C.-G. Andrén* 1957 s. 44. *Kilström* 1958 s. 196.

25 REA 210, 509. FMU 4395. BFH I s. 414. *Cederberg* 1892 s. 200. *Voionmaa* SKHS Vuosik. 3 s. 124. *Cederlöf* 1934 s. 73. *Pirinen* 1956 s. 150, 333, 361—362. *Klockars* Credo 1960 s. 111. *Inger* mt s. 421.

Taalain- ja Sveanmaan lait mainitsevat lisäksi, että talonpoikien tuli rakentaa talot, joihin piispa voi majoittua.[26]

Normaalisti jäi kinkerivelvollisuus siis lähinnä papiston kannettavaksi talonpoikien taas vastatessa piispan seurueen kuljetuksesta. Eri yhteyksissä koetettiin antaa tarkempia ohjeita siitä, mitä kestitysvelvollisuuteen sisältyi. Merkittävin näistä on Skänningen kokouksessa v. 1248 annettu säädös, jonka paavin legaatti Vilhelm Sabinalainen allekirjoitti. Kinkerin pituutta rajoitettiin siinä entisestään. Jos kestitysvelvollisuus oli ennen kestänyt neljä päivää, se tuli nyt olemaan kolme, jos se oli aikaisemmin ollut kolmen päivän mittainen, voi pappi nyt joko tarjota tavanomaisen kestityksen 20 ratsumiehelle hevosineen tai antaa sen sijasta 1 1/2 markkaa hopeaa. Siellä, missä piispalla oli ollut tapana viipyä kaksi päivää, papilla oli oikeus joko kestitä sama määrä ratsumiehiä tai »ostaa itsensä vapaaksi» yhdellä markalla hopeaa ja kahdella tuopilla hunajaa. Linköpingin ja Växjön hiippakuntien papit vapautettiin kokonaan kolmen päivän kinkerivelvollisuudesta. Kahden päivän kestitys heidän piti antaa korkeintaan 20 ratsumiehelle hevosineen tai korvata se 1 1/2 markalla hopeaa ja neljällä tuopilla hunajaa. Vielä säädettiin, että jos piispa tai joku hänen seurueestaan ottaa enemmän, kuin asetus sallii, syyllinen on ekskommunikoitava. Piispan seurueeseen kuulumattomat eivät saaneet tulla tarkastuspäivinä pappilaan pyytämään kestitystä. Tämä Vilhelm Sabinalaisen sääntö on paljossa paavi Innocentius IV:n v. 1246 antamien ohjeiden mukainen, mutta siinä on niistä myös eräitä poikkeamia.[27]

---

26 *Cederberg* mt. s. 120. *Voionmaa* mt. s. 123. *Cederlöf* mt. s. 68—69. *Inger* mt. s. 427—430. Käytäntöä Suomessa varhaisella keskiajalla valaisee myös piispa Henrikin surmavirsi. Majoittuessaan Lallin taloon Henrik maksoi korvauksen ottamistaan elintarvikkeista, joten hän ei vaatinut talonpojalta vapaata keskitystä. *Haavio* 1948 s. 78—82. — Kinkerin lisäksi piispa sai eri maksut suorittamistaan toimituksista, kuten alttarin, hautausmaan, kellotapulin jne. vihkimisistä. Tästä *Cederlöf* mt. s. 69—71.

27 *Cederberg* mt. s. 194. *Gummerus* 1902 s. 35. *Donner* 1929 s. 375—376. *Cederlöf* mt. s. 73—74. *Inger* mt. s. 424—426.

Kestitysvelvollisuus aiheutti papiston ja piispojen kesken jatkuvaa kahnausta. Papit valittivat piispojen vaativan liikaa, piispat taas olivat sitä mieltä, etteivät he saaneet, mitä heille kuului. Skänningen päätöskään, joka on ilmeinen heijastuma näistä erimielisyyksistä[28], ei kyennyt niitä poistamaan. Täljen kokouksessa v. 1279 määräyksiä täsmennettiin ja tiukennettiin entisestään. Piispojen piti tyytyä kahden yön kestitysveroon, johon sisältyi viisi tynnyriä hevosen rehua, neljä astiaa olutta, kolme tynnyriä vehnä-, ruis- ja ohrajauhoja, yksi nauta, kaksi lammasta ja kinkku tai lampaan ja kinkun sijasta sika, kahdeksan kanaa ja kaksi hanhea. Lihattomina päivinä (paastopäivinä) piispan oli tyydyttävä maitoruokaan ja kalaan. Lisäksi hänelle piti antaa tarvittava määrä vahakynttilöitä ja simaa, jos se oli ollut tapana, tai hunajaa. Sen osan kinkeristä, jota piispan seurue ei paikan päällä käyttänyt, pappi sai pitää itsellään. Piispan, joka itse tai muiden välityksellä otti enemmän, kuin oli säädetty, piti kuukauden sisällä palauttaa se kaksinkertaisena. Vielä lisättiin, että tämä kestitysvelvoitus koski vain »kyvykkäitä kirkkoja», ei köyhiä eikä kappeleita.[29]

Papiston köyhyyteen vedoten Linköpingin piispa anoikin v. 1320 paavilta, että piispa voisi vanhan tavan mukaan kutsua useamman seurakunnan jäsenet tarkastukseen yhteen kirkkoon. Kuusi vuotta myöhemmin paavi määräsi legaattinsa tutkimaan oloja Linköpingin hiippakunnassa kirkkoherrojen valitettua piispojen vaatimia kestityksiä liian raskaiksi. Aikaisemmin oli ollut tapana kutsua kahdesta tai kolmesta pitäjästä väki yhteen paikkaan, missä piispa kantoi kirkkoherroilta vähäisen maksun, joka ei täysin vastannut säädettyä kinkeriveroa. Tästä tavasta oli nyt luovuttu, ja piispa oli alkanut jokaisen seurakunnan esipaimenelta vaatia erilaisia elintarvikkeita. Legaattien tutkimus

---

28 *Inger* mt. s. 422—424. — Maakuntalakien säädöksistä ks. *Cederberg* mt. s. 121 ja *Inger* mt. s. 427—430.

29 *Cederlöf* mt. s. 75. *Inger* mt. s. 426—427. — Poikkeustilanteissa piispan oli kokonaan luovuttava kinkeristään, mikä samalla merkitsi tarkastusmatkan peruuntumista. Näin kävi v. 1259 arkkipiispalle ankaran katovuoden kohdattua hänen hiippakuntaansa. *Cederlöf* mt. s. 75.

osoitti nähtävästi papiston valitukset aiheellisiksi, koskapa heidän lausunnostaan ilmenee, että Linköpingin hiippakunnan seurakunnat oli suurelta osalta kynitty putipuhtaiksi. Myös muista hiippakunnista on tietoja siitä, että piispat pitivät eduistaan huolta papiston kustannuksella.[30]

Kestitysvelvollisuutta käsiteltiin vielä keskiajan loppuvuosikymmeninäkin useissa kokouksissa. Useimmiten tähdennettiin, että kanonista lakia ja hiippakuntasynodien päätöksiä oli noudatettava. Liikaa vaativia uhattiin ekskommunikoinnilla. Piispojen kestioikeus ei synnyttänyt tyytymättömyyttä vain papistossa. Se aiheutti konflikteja myös kirkon johdon ja luostarien kesken, joissa piispat majailivat ollessaan niitä tarkastamassa.[31]

Suomessa käytäntö lienee ollut samankaltainen kuin Ruotsissa, vaikkei vuoden 1248 Skänningen kokouksen päätöksessä mainittukaan Turun hiippakuntaa erikseen. Piispat majoittuivat matkoillaan joko pappiloihin tai omiin piispankartanoihinsa, joihin niiden vuokraajat hankkivat tarkastusseurueille ruuan. Tällaisia oli mm. Satakunnassa Kokemäellä ja Ulvilassa sekä Hämeessä, jossa olivat Vanajan, Nokian ja Pispalan kartanot. Sysmän ja Mikkelin välisellä 18 penikulman asumattomalla taipaleella oli Maunu Tavastin rakennuttama Vahvajärven majatalo, johon piispat samoin kuin muutkin matkustavaiset voivat majoittua. Kuningas Kristoffer antoi tälle tilalle v. 1442 verovapauden.[23] Muualla oli majapaikkana tavallisesti pappila, jonka rakennuksiin jo keskiajalla kuului ns. piispantupa.[33]

Vaikka kestitseminen kuului kirkkoherralle, pyrittiin osa siitä sälyttämään rahvaan kannettavaksi, sillä pappien taloudellinen asema oli toisinaan verraten heikko. Jo vuodelta 1335 on

---

30 *Cederlöf* mt. s. 76—77. *Inger* mt. s. 431—438.

31 Tästä lähemmin *Inger* mt. s. 438—440. *Kellerman* 1935 s. 330—331, 338—339. Kirkollisista säännöistä ks. erit. arkkipiispa Nicolaus Ragvaldinpojan statuutti, *Reuterdahl* 1841 s. 131, 134, 136, 140—142, 144, 156, 160.

32 REA 510. *Neovius* SKHS Toim. 11 s. 19. *Wallinheimo* SKHS Toim. 47 s. 55. *Klockars* 1960 s. 141—142. *Simolin* 1909 s. 5. *Juvelius* 1927 s. 131—132. *Inger* mt. s. 486 (alaviitta).

33 *Voionmaa* SKHS Vuosik. 3 s. 125.

muuan tähän viittaava tieto. Silloin arkkipiispa Pietari Filipinpoika vahvisti Ahvenanmaalla tarkastuksella ollessaan piispa Pentin antaman määräyksen, että osan aikaisemmin kirkkojen ylläpitoon tulleista kymmennyksistä piti langeta papinpöydälle, koska kestitys rasitti suuresti saaren papistoa. Kuningas Maunu Eerikinpoika puolestaan kehotti kirjeessään 1. 12. 1347 Turun hiippakunnan asukkaita auliisti vetämään nuottaa ja antamaan kaloja piispan tarpeisiin hänen liikkuessaan virkamatkoillaan. Kirje on sikäli mielenkiintoinen, että se osoittaa piispan turvautuneen maalliseen hallitsijaan saataviensa varmistamiseksi.[34]

Tässä Maunun kirjeessä lienee kysymys lähinnä piispan verotuloista, mutta eräissä 1400-luvun seurakuntien perustamiskirjoissa on suoranaisia sopimuksia, joissa talonpojat sitoutuivat osallistumaan piispan kinkerin suorittamiseen. Niinpä Juvan talonpojat lupasivat v. 1442, että he haluavat piispan »kiertäessä maata ja hoitaessa virkaansa» antaa yhden yökunnan kestityksenä kaksi tynnyriä olutta sekä lisäksi ruokaa, hevosten rehua, heiniä ja kauroja, matkustipa piispa Juvalta Lapvedelle (Lappee) tai Savilahteen (Mikkeli). Akaalaiset taas lupasivat v. 1483 antaa kirkkoherralleen puita, kauroja ja olkia piispan tullessa tarkastukselle. Myös Ruotsista on esimerkkejä siitä, että papit saattoivat piispan saapuessa luottaa seurakuntalaistensa aineelliseen apuun. Näistä alkuaan vapaaehtoisista lahjoista lienevät syntyneet ne piispankestitysverot, joita uuden ajan alussa tavataan pysyvinä ainakin Satakunnassa ja Pohjanmaalla, missä vielä 1500-luvun puolivälissä jokainen talonpoika maksoi vuosittain yhden äyrin piispankestitysrahoja.[35]

Edellä on jo mainittu paavi Aleksanteri III:n huomauttaneen Ruotsin piispoille v. 1164, ettei tarkastusmatkoja pidä tehdä »oman nautinnollisen elämän vuoksi». Runsas kestitys aiheutti kiusauksia syyllistyä niin kuolemansynteihin luettavaan

34 REA 119. *Cederberg* 1892 s. 122. *Neovius* mt. s. 19. *Cederlöf* mt. s. 78. *Inger* mt. s. 442.

35 REA 506, 681. *Cederberg* mt. s. 121. *Voionmaa* mt. s. 124—127. *Cederlöf* mt. s. 77—78. *Ruuth* 1947 s. 213—214. *Luukko* 1950 s. 194 ja 1954 s. 234, 267. *Suvanto* 1954 s. 36, 75. *Poppius* 1957 s. 30, 143. *Klockars* Credo 1960 s. 112. *Inger* mt. s. 442.

ylensyömiseen kuin juomiseenkin. Jos piispa pysyikin kohtuudessa, seutukunnan papisto ei siihen aina kyennyt. Samainen paavi Aleksanteri III kehottikin kymmenkunta vuotta myöhemmin Upsalan hiippakunnan pappeja ottamaan arkkipiispan vastaan arvollisella tavalla syyllistymättä kelvottomaan elämään juoppoudessa ja tottelemattomuudessa.[36] Strängnäsin hiippakunnassa 1400-luvun lopulla kopioidussa tarkastusohjeessa kehotetaan piispoja huolehtimaan siitä, etteivät heidän palvelijansa ja seurueensa esiinny pappiloissa röyhkeästi, eivät kiristä lahjoja tai ota niitä vastaan eivätkä häiritse pappilan palvelusväkeä. Piispa käyköön itse tallissa tarkistamassa, että ohria ja heiniä käytetään säästeliäästi.[37]

*

Gratianuksen Decretumin tarkastusohjeissa tähdennettiin, ettei piispa saanut tarkastuksissa etsiä omaansa vaan sitä, mikä on Kristuksen (Fil. 4: 21). Hänen oli viivyttävä kussakin seurakunnassa kaksi päivää. Ensimmäinen omistettiin papistolle ja selvitettiin, miten se oli virkaansa hoitanut. Tarpeen mukaan tuli piispan myös opastaa alaisiaan heidän virkaansa kuuluvissa asioissa. Toisena päivänä kokoontui koko seurakunta, jolle piispan piti saarnata ja antaa hyödyllisiä kehotuksia. Lisäksi hän tarkasti seurakunnan tilit ja rakennusten kunnon sekä antoi määräyksiä tarvittavista korjauksista. Edelleen hänen oli toimitettava konfirmaatio ja muut tarvittavat vihkimystoimitukset. Olemme jo edellä todenneet, että näiden ohjeiden taustana on katolinen käsitys piispan virasta: hänelle kuuluu potestas ordinis, potestas magisterii ja potestas iurisdictionis. Myöhemmät paavilliset tarkastusohjeet olivat entistä yksityiskohtaisempia. Niistä on erityisesti mainittava Innocentius IV:n antama, jonka mukaan piispan tuli julistaa Jumalan sanaa, tutkia pappien viranhoitoa ja vaellusta sekä rangaista ja korjata esiintyneet julkiset synnit.[38]

---

36 *Cederberg* mt. s. 121. *Cederlöf* mt. s. 73. *Inger* mt. s. 423.
37 *Gummerus* mt. s. 97—98. *Inger* mt. s. 452.
38 *Inger* mt. s. 443—444. *Klockars* 1960 s. 143—144. Edellä s. 14.

Keskiajan lopulla tuli vähitellen koko katoliselle kirkolle ohjeelliseksi v. 1485 ensi kerran painettu Pontificale Romanumin sääntö »Ordo ad visitandas parrochias». Piispan saapuessa tarkastusmatkallaan kaupunkiin piti saattueen olla häntä vastaanottamassa. Kirkkoon mentiin juhlakulkueena. Luettuaan alttarin ääressä rukouksen ja siunattuaan kirkkokansan piispa esitti seurakunnalle matkansa tarkoituksen. Syitä hänen tuloonsa oli kuusi. Hän oli saapunut: 1. jakaakseen kuolleiden sieluille synninpäästön, 2. nähdäkseen, kuinka seurakuntaa oli niin hengellisesti kuin maallisestikin johdettu, missä kunnossa ovat messuvaatteet, miten sakramentit jaetaan ja jumalalliset virkavelvollisuudet täytetään, minkälaista on pappien ja kansan elämä sekä mitä hänen tulisi korjata ja parantaa; samoin hän määrää kirjojen ja muiden kirkollisten tarpeiden hankinnasta, 3. rangaistakseen julkisesti aviorikokset, irstauden, noituuden, ennustamisen ja muun sellaisen, johon pappien valtuudet eivät riitä; tässä yhteydessä oli kirkkokansalle tarkoin selitettävä sellaisten tekojen olevan tuomittavia ja inhottavia, 4. ratkaistakseen ne oikeustapaukset, joita muut eivät voi päättää; samalla piispa ilmoitti, että jos joku tarvitsee hänen neuvojaan, olipa sitten kysymys näistä oikeusjutuista tai muusta, hän on valmis häntä kuulemaan, neuvomaan, julistamaan synninpäästön ja määräämään katumusharjoitukset, 5. jakaakseen konfirmaation sakramentin, jota jumalallisen ja apostolisen järjestyksen mukaan kukaan muu kuin piispa ei voi tehdä, sekä 6. johdattaakseen kirkkokansan katumukseen, opettaakseen sille sakramentteja ja uskonkappaleita sekä neuvoakseen, miten se voi kääntyä pahasta ja tehdä hyvää, paeta paheita ja pyrkiä hyveisiin. Lisäksi annettiin eri kohdissa tarkempia neuvoja mm. kirkollisten toimitusten ja jumalanpalvelusten suorittamisesta. Tämä Pontificale Romanumin ohje kokosi hajallaan olleet säädökset ja toisti tarkoin kanonisen lain aikaisemmat määräykset. Sellaisena se ilmentää koko keskiaikaisen tarkastusinstituution yhtenäisyyttä.[39]

39 *Inger* mt. s. 444—446.

Käytäntö Ruotsissa liittyi läheisesti yleiskirkollisiin säädöksiin. Varhaisimmat tätä valaisevat tiedot koskevat lähinnä taloudellisia kysymyksiä, mutta jo maakuntalaeissa on muitakin määräyksiä tarkastusta toimittavan piispan tehtävistä. Erityisesti niissä tulee esille piispan potestas ordinis: hänen oli suoritettava erilaiset vihkimystoimitukset. Näistä mainitaan useimmin konfirmaatio, jolla oli hyvin keskeinen sija tarkastustilaisuuksissa ja joka vei paljon aikaa.[40] Tämä näkyy myös em. Akaan seurakunnan perustamiskirjasta vuodelta 1483, jossa talonpojat lupasivat kirkkoherralleen kestitysapua piispan ollessa »konfirmoimassa ja tarkastamassa».[41]

Kokonaiskuvan Ruotsin keskiajan piispantarkastusten ohjelmasta antaa Strängnäsin hiippakunnasta säilynyt tarkastussääntö (Officium Visitacionis per Episcopum fiet hoc modo), joka on kopioitu muistiin 1480-luvulla mahdollisesti piispa Konrad Roggen toimesta. Siihen sisältyy osittain vanhemmissa ruotsalaisissa synodaalistatuuteissa tavattavaa ainesta, ja lisäksi lienee sen laatimisessa käytetty hyväksi Johannes Gersonin traktaattia »De visitacione prelatorum», josta se kuitenkin useissa kohdin myös poikkeaa.[42]

Tarkastus alkoi tämän Strängnäsin säännön mukaan juhlallisella messulla kirkkokansan läsnäollessa. Sen päätyttyä laulettiin »Sub tuum presidium», luettiin tavalliset kollehdat ja pantiin ehtoollisaineet talteen. Sitten se, jonka tuli pitää saarna, astui esiin ja pyysi piispalta siunausta. Saarnassa oli käsiteltävä mm. sakramentteja, syntien tunnustamista papeille todellisessa katumuksessa, kymmenysten ja uhrilahjojen antamista sekä piispan suostumuksella myös muuta, mikä vaikuttaa sielujen pelastumiseen. Saarnan yhteydessä oli kansan kielellä

40 *C.-G. Andrén* 1957 s. 107—113. Yleiseurooppalaisesta taustasta tavalle toimittaa konfirmaatio piispantarkastuksissa sama s. 89—106. Kirkkojen ja hautausmaiden vihkimisestä *Pirinen* SKHS Toim. 56 s. 67—68.

41 REA 681. *Andrén* mt. s. 111.

42 *Inger* mt. s. 446—448. Sääntö painettu *Gummerus* 1902 s. 94—98. Sitä selostaa *Inger* mt. s. 448—456. Ks. myös *Brilioth* 1941 s. 654—655, *Ruuth* 1947 s. 210—211. *Maliniemi* SKHS Toim. 56 s. 91, *Klockars Credo* 1960 s. 111—112.

esitettävä konfirmaatiota koskevat kappaleet (articuli). Sinä aikana piispa puki päälleen alban (superpelliceum), stolan, kapan ja piispanhiipan. Saarnan päätyttyä hän astui alttarin keskikohdan eteen. Avustavat papit pitivät esillä kirjan, piispansauvan ja voiteen, jolla konfirmoitavat voideltiin.

Konfirmaatioaktin jälkeen voitiin mennä lukkarin asuntoon ja pitää siellä käräjät. Täällä piispa istui arvokkaimmalle paikalle ja hänen viereensä kansleri, joka merkitsi rekisteriin muistiin toimituksen kulun. Maarovasti ja muut papit asettuivat ympärille, ja kansa istui tai seisoi. Aluksi tutkittiin papin elämä ja maine sekä hänen ja seurakuntalaisten suhteet. Edelleen selvitettiin, suorittiko pappi jumalanpalvelukset, messun ja sakramenttien jakamisen, rippitunnustusten kuuntelemisen, sairaiden luona käymisen, heidän voitelemisensa ja ehtoollisen jakamisen heille sekä muut pyhät toimitukset oikein ja soveliaasti. Samoin joutuivat tarkasteltaviksi papin saarnat. Ellei hän ollut siltä osin täyttänyt tehtäväänsä, hänelle oli määrättävä kolmen markan sakko.

Saarnaamisen lisäksi pappi oli velvollinen muuhunkin opetustyöhön. Jos hän ei ollut kansalle opettanut sen omalla kielellä Isä meidän-rukousta, Ave Mariaa, uskontunnustusta ja synnintunnustusta, häntä odotti jälleen kolmen markan sakko. Sama rangaistus uhkasi pappia, joka ei ollut merkinnyt muistiin kymmenyksiä, niiden suorittajia ja suuruutta. Papin elämäntavasta oli otettava selko, samoin siitä, oliko hän toiminut kirkon hyödyksi ja kehottanut seurakuntalaisiaan tekemään testamenttinsa kirkolle. Niiden kuolleiden nimet, jotka olivat testamentanneet perintönsä joko tuomio- tai pitäjänkirkolle, oli papin usein luettava julki. Vielä piti piispan huolehtia siitä, että pappi tarkoin tutki avioliittoasiat, koska seurakuntien paimenten tietämättömyyden vuoksi usein vihittiin sellaisia, joita ei olisi saanut. Kihlauksia ei rahvas saanut päättää salaisesti yksityisissä juomingeissa, vaan niiden tuli tapahtua papin läsnäollessa sopivin sanoin.

Kansalta piispan tuli kysyä, kuinka se rakasti paimentaan sekä suorittiko se kymmenykset ja uhrilahjat uskollisesti ja nöy-

rästi. Kirkkorakennusten, pappiloiden, hautausmaiden ja lukkarintalojen kunnosta oli otettava selvää. Pappia, joka näissä asioissa oli syyllistynyt laiminlyönteihin, odotti kolmen markan sakko. Tarkoin oli myös tutkittava inventaariokirjat, että kaikki kirkolle ja pappilalle kuuluva oli niihin merkitty ja luettiin vuosittain julki piispan tai maarovastin läsnäollessa, jottei mitään joutunut pappien huolimattomuuden vuoksi väärällä tavalla anastetuksi tai vieraisiin käsiin. Samoin oli selvitettävä, ettei kymmenyksistä ollut mitään kavallettu, varastettu eikä menetetty.

Seurakunnan taloudenhoitoa koskeneiden kysymysten jälkeen palattiin taas uskonnolliseen elämään. Esille otettiin ekskommunikoidut, harhaoppiset, skismaattiset, koronkiskojat, loitsijat, noidat ja muut, jotka menettelivät vastoin katolista uskoa ja paljastuivat yksinkertaisiksi maalaisiksi, mutta myös tekivät kuolemansynnin. Tutkittaviin syntisiin kuuluivat edelleen vääränvalantekijät, avionrikkojat sekä sukurutsaukseen tai yksinkertaiseen huoruuteen syyllistyneet. Viimeksimainituille voi myös rovasti määrätä rangaistuksen.

Tarkastustilaisuuksissa tuli ottaa selko myös niistä, jotka laiskuudesta eivät tavanneet käydä kirkossa tai pysyneet siellä loppuun asti, samoin niistä, jotka eivät pitäneet juhla- ja paastopäiviä. Ehtoollisella ja ripillä oli käytävä ainakin kerran vuodessa. Edelleen oli otettava esille kihlautuneet, jotka olivat alkaneet yhdyselämänsä ennen avioliittoon kuuluttamista, ne jotka pitivät talossaan jalkavaimoa aviovaimon tavoin, ne jotka olivat nostaneet kätensä pappeja, muita hengelliseen säätyyn kuuluvia tai vanhempiaan vastaan, sekä ne jotka sanoivat, ettei yksinkertainen huoruus ole kuolemansynti tai ettei kadotusta ole olemassa tai että sielu katoaa ja kuolee ruumiin mukana. Hätäkasteen toimittamistapa oli selostettava, jotta siitä tietämättömät oppisivat sen ja tietäisivät, että lapsi voidaan kastaa, kun sen pää on näkyvissä äidistä, mutta ei vielä, kun vain jalka tai käsi näkyy. Kasteessa kummina ollut henkilö voi olla kummina myös konfirmaatiossa. Kastettavan kummien lukua voitiin rajoittaa, kahta oli pidettävä riittävänä. Sukulaiset oli-

vat suositeltavimpia. Raskaasti rikkoneiden maallikoiden tul: saapua tuomiokirkkoon ripitettäviksi, mutta hätätilassa ja kuolemanvaarassa voi seurakuntapappi antaa synninpäästön.

Tämän jälkeen tarkastussääntö ottaa uudelleen esille asian, josta puhuttiin jo aikaisemminkin: kansaa kehotetaan antamaan testamentteja ja lahjoja tuomiokirkolle. Sitten palataan taas jokapäiväiseen seurakuntaelämään: Kristuksen ruumista oli pidettävä kunnioituksella, kun se vietiin sairaiden luo. Ekskommunikoituihin, jotka olivat yli vuoden olleet seurakunnasta suljettuina, voitiin suhtautua kuten harhaoppisiin. Haureellisia pappeja piispan tuli tutkia tarkoin sekä velvoittaa myös rovasteja ja muita sanomaan sellaisissa tapauksissa totuuden.

Kun muita ei ollut sakaristossa, voi piispa yksin ja salassa tutkia ehtoollisleivän säilytysastian ja tarkistaa, että Kristuksen ruumis säilytettiin puhtaana ja pyhänä ja ettei se ollut pilaantunut, matoinen tai pahoinvointia aiheuttava. Samoin hän voi tutkia viaticumin (kuoleville annettava ehtoollinen). Uusi hostia voitiin konsekroida joka kuukausi. Edelleen piispaa kehotettiin tutkimaan pyhän voiteen säilytysastia ja kirkon muut kalleudet, kalkit, pyhäinjäännökset, kirjat, ehtoollisliinat, alttarivaate sekä papilliset pellavavaatteet ja albat. Erityisesti hänen oli kiinnitettävä huomiota niiden puhtauteen ja eheyteen. Vastaavanlaisen tarkastuksen tuli kohdistua myös anneksiseurakuntiin.

Pappien lisäksi piti tarkoin tutkistella seurakunnan vanhimpia (tutores ecclesiarum). Koska he saattoivat toisinaan olla papin kanssa yhtä pahassa, täytyi tehdä tarkka tili, jotta seurakuntalaiset olisivat pitäneet silmällä, missä oli hallinnossa pelättävissä epärehellisyyttä tai missä sellaisesta huhuttiin. Vielä oli selvitettävä, oliko yksityiset sekä siirrettävät alttarit ja alttarikivet konsekroitu.

Tämän yksityiskohtaisen tarkastusohjeen mukaan kaikki toimitettiin yhtenä päivänä. Edellä on jo ilmennyt, että tarkastus voi kestää myös kaksi päivää, jollaista käytäntöä edellytti esim. Pontificale Romanum, joka sijoitti jälkimmäiseen päivään mm. konfirmaation.

Tarkastuksen eräät yksityiskohdat ansaitsevat vielä huomiota. Alussa pidettyyn messuun liittyi aina saarna, joten tilaisuudella oli seurakunnalle huomattava opetusmerkitys. Strängnäsin sääntö edellytti, että saarnan piti joku muu kuin piispa, mutta käytännössä näin tuskin oli aina. Myös piispan seurueen jäsenet ovat saarnanneet tarkastuksissa. Arkkipiispa Birger Gregerinpoikaa hänen matkallaan v. 1376—77 seuranneen veli Ingemaruksen sakramenteista pitämiä saarnoja on säilynyt nykyaikaan asti.[43] Jumalanpalveluksen jälkeen seurasi konfirmaatio. Sen voi vain piispa toimittaa, minkä vuoksi hänen oli käytävä hiippakuntansa seurakunnat lävitse verraten usein. Tosin Ruotsin keskiajan lähteistä tunnetaan myös sellainen tapa, että useammasta seurakunnasta kokoontui väkeä tarkastukseen yhdelle ennalta määrätylle kirkolle, jolloin luonnollisesti konfirmoitavat olivat mukana.[44]

Tarkastuksen jatko-osa suoritettiin Strängnäsin säännön mukaan lukkarilassa. Näin voitiin tehdä myös Pontificale Romanumin tarkastusohjeen mukaan. Piispan pitämän tutkinnon yksityiskohtia koskevista säädöksistä monet tunnetaan lisäksi keskiajan synodaalistatuuteista. Tällaisia ovat mm. määräykset kummeista, hätäkasteesta, erinäisten uskontotuuksien kieltäjien rankaisemisesta sekä katekismuksen pääkohtien opettamisesta kansankielellä. Siitä, että annettuja säädöksiä noudatettiin, piispan tuli varmistautua.[45]

Seurakuntaelämän tarkastuksessa piispa käytti sekä opetus- että tuomiovaltaansa. Niin papiston kuin pitäjäläistenkin elämää tutkittiin (»biskopsting», piispankäräjät). Lähempiä tietoja käytännöstä on tältä osin niukasti, mutta esim. joitakin papeille tarkastustilaisuuksissa langetettuja rangaistuksia tunnetaan. Samoin tunnetaan tuomioita, jotka koskevat pappien ja seurakun-

43 *C.-G. Andrén* mt. s. 44—45. *Kilström* 1958 s. 196, 273. *Inger* mt. s. 454.

44 *Inger* mt. s. 408—412, 454—455, 457. Ks. myös edellä nootti 40 sekä lisäksi *Neovius* SKHS Toim. 11 s. 18, *Brilioth* 1941 s. 651 ja *Salomies I* s. 186.

45 *Inger* mt. s. 455—456. *Lempiäinen* 1965 s. 20 (nootti 20) ja 176—177.

talaisten keskinäisiä kiistoja, edelleen tiedämme joitakin tarkastuksissa ratkottuja kerettiläisjuttuja jne.[46]

Papiston toiminnan kontrollointiin liittyi läheisesti taloudellinen tarkastus, seurakunnan rahavarojen ja omaisuuden käytön ja kunnon kontrollointi. Ruotsin keskiajan lähteissä on koko joukko aineistoa siitä, että näihin asioihin todella on puututtu.[47] Suomen osalta tiedot ovat sen sijaan vähäiset. Kallialan kirkon tileissä on useita mainintoja piispojen tarkastuksista, mutta ei suoranaisia tarkastusmerkintöjä. Sellaisia tapauksia tunnetaan useitakin, jolloin piispat ovat matkoillaan ratkaisseet kirkollisista maksuista syntyneitä erimielisyyksiä. Niinpä arkkipiispa Pietari Filipinpoika antoi tarkastusmatkallaan Turun hiippakunnassa v. 1335 päätöksensä piispa Pentin ja hämäläisten välisessä riidassa, joka koski erinäisten verojen suuruutta. Samoin hän vahvisti Pentin ahvenanmaalaisten kymmenysmaksuja koskevan säädöksen.[48] Turun piispa Hemming antoi tarkastusmatkallaan v. 1362 uusmaalaisille kymmenysten ym. verojen maksamista koskevan säännön, ja arkkipiispa Birger vahvisti v. 1369 Turussa papiston ja kansan kesken kymmenysten maksussa ym. vanhastaan noudatetut tavat ja säädökset. Johannes II Pietarinpoika kehotti v. 1370 savolaisia rangaistuksen uhalla noudattamaan hämäläisten ja satakuntalaisten tavoin kuningas Albrektin v. 1364 antamaa asetusta piispan nahkakymmenyksistä, ja Johannes III Westfal sääti v. 1373 Karjaalla kymmenysten ja muiden papinsaatavien maksamisesta. Kirkolle kuuluvien maksujen ja työn suorittamista tähdensi myös Maunu II Tavast v. 1444 Sundissa. Jo v. 1423 hän oli maakuntakäräjillä sovittanut kirkollisista maksuista syntyneitä riitai-

46 Tästä lähemmin *Inger* mt. s. 457—467, 477—487. *Cederberg* 1892 s. 130—131. — Someron kirkkoherraa Mikaelia, jota vastaan pitäjäläiset v:n 1492 hiippakuntasynodissa esittivät syytöksiä, tutkittiin vähän myöhemin Somerolla pidetyssä tarkastuksessa, ja hänelle langetettiin sakkorangaistus. Kyseessä on joko piispan- tai rovastintarkastus, ks. *Pirinen* 1956 s. 350.

47 *Inger* mt. s. 468—476.

48 REA 80, 82. Jälkimmäisen asian jatkovaiheista REA 85, 88.

suuksia.[49] Edelleen tunnetaan tapauksia, jolloin tarkastuksessa on kirkolle tai piispalle tehty lahjoituksia, ja samoin ovat piispat matkoillaan järjestelleet omistusasioitaan sekä saataviaan ja niiden kantamista. Siten tarkastusmatkoihin liittyi paitsi kirkon myös henkilökohtaisten etujen valvominen.[50] Eräissä tapauksissa piispat ovat matkoillaan luvanneet aneita tietyssä kirkossa erikseen lueteltuina juhlapäivinä käyville. Maunu II Tavast menetteli näin v. 1422 Vesilahdella vihkiessään sikäläisen kirkon, samoin Olavi Maununpoika Rymättylässä v. 1450 ja Arvid Kurki Ilmajoella v. 1516.[51]

Olemme aikaisemmin maininneet, että piispat voivat toisinaan käyttää sijaisia. Joudumme kysymään, ovatko näiden toimittamat tarkastukset poikenneet piispan itsensä suorittamista. Opetus- ja tuomiovaltaansa piispa on tilapäisesti voinut siirtää sijaisilleen, ja törkeissä rikkomustapauksissa oli aina mahdollisuus käskeä syytetty vastaamaan asioistaan tuomiokapitulin eteen. Tiedämme myös sijaisten kantaneen matkoillaan piis-

---

49 REA 175, 208, 211, 220. FMU 1735. *Cederberg* 1892 s. 121—123. *Cederlöf* 1934 s. 102—103. *Kerkkonen* 1952 s. 170. *Antell* 1956 s. 382—383. *Klockars* 1960 s. 147—148. *Pirinen* HTutk. 55 s. 33, 52, 55, 58, 79, 92, 105.

50 REA 136, 150, 159, 177, 210, 218, 438, 509. FMU 645, 735, 769, 810, 2596, 2626, 2627, 3587. *Voionmaa* SKHS Vuosik. 3 s. 127. Piispanveroista Suomessa keskiajalla *Pirinen* HTutk. 55, erit. s. 30—35, 41—44, 49—58, 63—65, 71—74, 78—79, 86, 91—92, 98—107, 121—122, 128—129, 137—140, 150—153, 165—169, 174—179, 198. Piispat ovat toisinaan olleet läsnä myös maallisilla käräjillä, mutta suoranainen syy tähän ei asiakirjoista yleensä ilmene. Esim. Bero II Balk oli tutkintakäräjillä 7. 1. 1405 Nousiaisissa, 12. 1. Mynämäellä, 3. 2. Pirkkalassa, 10. 2. Sääksmäellä, 27. 2. Porvoossa, 7. 3. Karjaalla, 9. 3. Tenholassa, 13. 3. Uskelassa, 18. 3. Paimiossa ja 1. 4. samana vuonna Raisiossa (FMU 1199, 1201, 1203, 1204, 1209—1211, 1213, 1214). Maunu II Tavast mainitaan Iin käräjillä 21. 7. 1445 (FMU 2627) ja Olavi Maununpoika Köyliön käräjillä 20. 11. 1455 (FMU 2986). Vuonna 1458 (1455?) piispa Olavi oli laamanni Henrik Bitzin kanssa Lempäälässä tutkimassa erästä maanomistusjuttua, jossa tällöin määrättiin kuninkaantuomio (FMU 2981, 3071). Ks. myös *Neovius* SKHS Toim. 11 s. 22.

51 FMU 1688, 2854, 5883. *Arajärvi* 1950 s. 71—72.

pankymmenyksiä. Ongelmallisempi oli kysymys vihkimystoimituksista, ennen muuta konfirmaatiosta, jonka kirkon opin mukaan vain piispa voi suorittaa. Ruotsin keskiajan lähteet tuntevat joitakin tapauksia, joissa piispa on paavin suostumuksella siirtänyt kirkon, hautausmaan tms. vihkimisoikeuden sijaisilleen, mutta sellaisia, että joku muu kuin piispa olisi toimittanut konfirmaation, ei tunneta ainoatakaan.[52]

*

Hiippakunnan hoidossa piispa tarvitsi muitakin apulaisia kuin tuomiokapitulin jäsenet, jotka yleensä asuivat piispankaupungissa tai sen välittömässä läheisyydessä. Näiden rinnalla olevista maaseutuvirkamiehistä käytettiin vaihtelevia nimityksiä. Eräissä maissa oli paikallisia arkkiteinejä, joissakin puhuttiin maadekaaneista. Pohjoismaissa oli piispan ja kirkkoherrojen väliportaan nimityksenä tavallisesti maarovasti (praepositus ruralis, landsprost). Rovastien tehtävistä puhutaan sekä kanonisessa laissa että Ruotsin partikulaarisessa lainsäädännössä.[53]

Suomessa maarovastilaitos esiintyy ensiksi Ahvenanmaalla. Sen varhaisin tunnettu rovasti Ragvald mainitaan eräässä asiakirjassa vuodelta 1322. Länsi-Uudenmaan ja Pohjanmaan rovastikunnista on tietoja 1300-luvun lopulta saakka. 1400-luvulta mainitaan Porvoon (Itä-Uudenmaan) rovastikunta ja vuodelta 1410 maisteri Nikolaus Karhu, joka oli »maarovasti Mynämäen pitäjässä». Rovastikuntia oli keskiajan lopulla enemmänkin, sillä Mikael Agricolan luettelossa vuodelta 1541, jossa luetellaan Suomen maarovastit ja heidän rovastikuntiinsa kuuluvat seurakunnat, niitä mainitaan 19. Rovastikuntien rajat olivat horjuvia. Usein ne ovat seuranneet hallinnollisoikeudellista maa- ja kihlakuntajakoa, mutta ei aina, ja muutoksia on nähtä-

52 *C.-G. Andrén* mt. s. 115—124. *Pirinen* SKHS Toim. 56 s. 67.

53 *Inger* mt. s. 144—149, 502—504. *Pirinen* SKHS Toim. 66 s. 13, 17—18. Rovastikuntalaitoksen kehityksestä Ruotsissa *Inger* s. 505—509. Piispankaupungin lähiympäristössä hoiti maarovastin tehtävät tuomiorovasti.

västi tapahtunut jatkuvasti. Rovastinarvo ei myöskään liittynyt mihinkään tiettyyn seurakuntaan.[54]

Rovastit olivat piispan luottamusmiehiä, joille hän antoi valtuuden valvoa seurakuntaelämää, vaikka lopullinen päätäntävalta olikin tavallisesti piispalla itsellään. Tämä valvontaoikeus kohdistui myös papistoon. Lisäksi rovastilla oli ainakin tietyissä rikkomustapauksissa oikeus synninpäästön antamiseen, lieneepä tämä oikeus ollut verraten laajakin, sillä esim. Maunu III:n statuutissa v. 1492 määrättiin vain tappoon, sukurutsaukseen ja luonnottomiin paheisiin syyllistyneet aina ripitettäviksi tuomiokirkossa.[55] Rovastikuntansa elämän valvomiseksi rovasti piti synodeja[56] ja teki tarkastusmatkoja alueensa seurakuntiin. Arbogan provinsiaalisynodissa v. 1474 edellytettiin rovastintarkastukset pidettäviksi kahdesti vuodessa, mutta tiedossa ei ole, onko näin menetelty.[57]

Tarkastusten sisältöä valaisee muuan ilmeisesti 1400-luvun jälkipuolelta peräisin oleva yhdeksänkohtainen rovastintarkastussääntö. Aluksi tutkittiin sen mukaan kirkossa ehkä ilmenevät puutteet (kirkkorakennus, sen katto, hautausmaa, pappila, kirkon omaisuus). Sitten käytiin läpi kirkon kymmenykset, uhrilahjat ja muut tulot. Edelleen tuli rovastin tehdä katolista uskoa koskevia kysymyksiä ja huolehtia siitä, ettei loitsimista esiintynyt kansan keskuudessa. Neljänneksi tutkittiin, kuinka seurakuntalaiset elivät avioliitoissaan, sekä käsiteltiin mahdolliset aviorikokset, raiskaamiset, sukurutsaukset ja irstaisuudet. Sitten tulivat esille väärät valat, koronkiskomiset, laittomasti saadut tulot ja vääryydellä hankitut voitot. Seitsemänneksi kyseltiin mahdollisia ekskommunikoitujen salaamisia, ja kahdeksanneksi joutuivat tilille sunnuntaisin sekä juhla- ja apostolien päivinä

54 *Pirinen* mt. s. 14—17. Ks. myös seuraavassa s. 277.

55 *Pirinen* 1956 s. 357—358 ja SKHS Toim. 66 s. 17—18. *Inger* mt. s. 521—522. *Lempiäinen* 1963 s. 41. Rovastien tehtävistä lähemmin *Cederberg* 1892 s. 45—52 ja *Inger* s. 510—523, heidän toimintaansa ohjaavista hiippakuntasäännöistä *Reuterdahl* 1841 s. 67, 69, 115—116.

56 Näistä ks. *Inger* mt. s. 526—528.

57 *Reuterdahl* 1841 s. 181. *Inger* mt. s. 523.

kirkossa käymisen laiminlyöneet. Päätteeksi tutkisteltiin niitä, jotka tekivät työtä tai kalastivat juhlapäivinä.[58] Tarkastusten pääpaino oli siis toisaalta taloudellisissa asioissa, toisaalta kirkkokurin valvonnassa. Huomattavin ero piispantarkastuksiin on vihkimystoimitusten puuttuminen. Tilaisuuden aluksi pidettävää jumalanpalvelusta ei mainita erikseen, mutta tuskin on luultavaa, etteikö sitä olisi pidetty.

Muista Ruotsin keskiajan lähteistä saatavat tiedot rovastintarkastusten sisällöstä eivät tuo olennaista lisää em. ohjeeseen. Niinpä arkkipiispa Johannes Haakoninpojan säännöissä Helsinglantia ja Jämtlantia varten (1425) määrättiin, että kirkkoherran ja kirkonisännän oli joka vuosi pääsiäisen aikaan pitäjäläisten läsnäollessa tehtävä tili kirkon tuloista ja menoista ja se oli muistiinkirjoitettuna esitettävä nähtäväksi piispan- tai rovastinkäräjillä. Västeråsin hiippakunnasta tunnetaan vuoden 1430 tienoilta kahdet rovastinkäräjät, joissa on käsitelty eräistä maa-alueista syntyneitä erimielisyyksiä. Toisessa tapauksessa oli kysymys erään tilan kuulumisesta tuomiokirkolle, toisessa luostarin omistusoikeudesta erääseen saareen. Linköpingin hiippakunnassa mainitaan rovastien jo 1300-luvun alkupuolella tutkineen tarkastuksissaan aviorikostapauksia sekä pappien viranhoitoa. Arkkipiispa Nicolaus Ragvaldinpoika taas määräsi v. 1440 Jämtlantia koskevassa säännössään, että heidän tuli ottaa selko paitsi pappien myös lukkarien viranhoidosta.[59] Tilaisuuksista käytetty nimitys »rovastinkäräjät» (prowasta thinge, prouesta tinge) sopi niille siten varsin hyvin. Niiden vakiintunutta asemaa osoittaa kuningas Kristian I:n priviolegiokirje vuodelta 1457, jossa jokainen, jolla ei ole laillista estettä, velvoitetaan kolmen markan sakon uhalla osallistumaan

58 Alkuperäinen sääntö on UUB B 52, olen käyttänyt *Å. Andrénin* kopiota (Prostämbetet s. 59). Sitä on selostanut myös *Inger* mt. s. 524, lisäksi sen mainitsee *C.-G. Andrén* 1957 s. 116.

59 *Gummerus* 1902 s. 38, 42, 45. *Ekström* I: 2 s. 31, 260—261. *Inger* mt. s. 524—526.

piispan- ja rovastinkäräjiin, joita »vanhan tavan mukaan» pidetään rahvaan kanssa.[60]

Rovastintarkastuksista Suomessa keskiajalla tiedämme vähän. Ne lienevät olleet pääpiirteissään samanlaisia kuin Ruotsissakin. Somerolla 16. 9. 1492 pidetyssä tarkastuksessa, josta ei varmasti tiedetä, oliko se piispan- vai rovastintarkastus, käsiteltiin eräitä Uskelan ja Someron seurakuntien rajajärjestelyjä, tuomittiin kirkkoherra sakkoon erään kerjäläisen päästämisestä kuolemaan ripittäytymättä sekä ratkaistiin joukko kirkkokuriasioita.[61] Maunu III Särkilahti valtuutti maarovastit estämään tottelemattomat kappalaiset virantoimituksesta ja tarvittaessa lähettämään heidät piispan rangaistavaksi sekä toimittamaan vallattomuutta harjoittaneet teinit vangittuina Turkuun. Tällainen valvonta on parhaiten sopinut suoritettavaksi rovastintarkastuksissa.[62] Piispantarkastusten välien ollessa useita vuosia ovat rovastintarkastukset varmaankin tehokkaalla tavalla täydentäneet niitä.

60 REA 583. *Cederberg* 1892 s. 131. *Inger* mt. s. 523, nootti 5.

61 FMU 4434. *Oja* 1949 s. 45—46, 52—54 katsoo, että kyseessä on rovastintarkastus, *Pirinen* 1956 s. 321, 350 arvelee, että myös piispa on voinut olla läsnä.

62 FMU 4255, 4433. *Pirinen* SKHS Toim. 66 s. 17—18.

II. PIISPANTARKASTUKSET VUOSINA 1527—1713

1. Tarkastusfrekvenssi

Luther kritikoi voimakkaasti katolista käsitystä piispuudesta eikä hyväksynyt piispojen maallista valtaa. He olivat hänen mielestään unohtaneet olevansa ennen muuta sananjulistajia ja sakramenttien jakajia. Kuitenkaan hän ei halunnut hylätä piispan virkaa, vaikka hänen kantansa vuosien mittaan jyrkentyikin. Periaatteellista eroa piispuuden ja muun kirkollisen viran välillä Luther ei tee. Saarnavirka perustuu jumalalliseen säädökseen, mutta eivät sen myöhemmin syntyneet arvoasteet.[1] Melanchthonin asenne Augsburgin tunnustuksessa on samantapainen. Katolisten piispojen väärinkäytöksistä huolimatta hän ei tahdo hylätä piispuutta, mutta korostaa sen hengellistä luonnetta. Piispalla on valta saarnata Jumalan sanaa ja jakaa sakramentteja sekä oikeus sulkea julkisyntinen seurakunnasta ja antaa hänelle synninpäästö, jos hän katuu ja sitä pyytää, mutta maallista valtaa piispalla ei ole, eikä hän saa toiminnassaan käyttää pakkoa.[2]

Ennen pitkää Saksan luterilaiset kuitenkin yleisesti luopuivat piispuudesta. Lähinnä tämän aiheutti se, että Saksan piispat olivat miltei poikkeuksetta uskonpuhdistuksen vastustajia, ja tällöin ruhtinaat »hätäpiispoina» ottivat johtoonsa uudistus-

1 *Askmark* 1949 s. 228—230, 233—235.

2 Augsburgin tunnustus 28. *Askmark* mt. s. 26, 235—236. *Färnström* 1935 s. 203—205. *Brunner* 1955 s. 35—61. *Lerche* 1964 s. 53—56.

työn läpiviemisen. Kirkon hallintovalta uskottiin papeista ja maallikoista kokoonpannuille konsistoreille, joille keskittyivät myös ne tehtävät, joiden esim. Luther vielä 1530-luvun alussa katsoi kuuluvan piispoille: ordinaatio, visitaatio ja ratkaisuvalta avioliittoasioissa. Konsistorien johdossa olivat superattendentit tai superintendentit, jotka käytännössä olivat entisajan piispojen tapaisia esipaimenia. Useimmat Saksan maakirkoista jäivät pysyvästi ruhtinaiden käskyvallan alaisiksi. He saattoivat mm. nimittää konsistorien jäsenet ja antaa niille toimintaohjeita.[3]

Kehitys Ruotsissa muodostui toisenlaiseksi. Tosin Ruotsin uskonpuhdistajien käsitys piispanvirasta oli samankaltainen kuin Lutherin ja Melanchthonin. Kirkon virka jure divino on yksi, se on sanan virka (ministerium praedicandi evangelii et porrigendi sacramenta). Hengellistä ja maallista regimenttiä ei piispanvirassa saa sekottaa. Kuitenkin sekä Olavus että Laurentius Petri tähdensivät kirkon käytännöllisistä syistä vanhastaan jakaneen tehtävät pappien ja piispojen kesken ja katsoivat sen tapahtuneen Pyhän Hengen johdatuksesta. Siten ei saksalainen käytäntö tullut normatiiviseksi Ruotsin kirkolle.[4]

Laurentius Petrin kantaan vaikutti myös pyrkimys säilyttää kirkon itsenäisyys valtiovaltaan nähden. Kustaa Vaasa koetti saada kirkon hallinnon valvontaansa ja halusi sen vuoksi heikentää perinteellistä episkopaattia, varsinkin kun katoliset piispat olivat tanskalaismielisiä ja siis hänen poliittisia vastustajiaan. Piispojen maallisesta vallasta oli tehtävä loppu, minkä vuoksi mm. heille vanhastaan tulleet sakot määrättiin Västeråsissa v. 1527 tulemaan kruunulle. Piispojen hengellistä tuomiovaltaa sekä oikeutta vihkiä pappeja ja asettaa heidät virkaansa rajoitettiin. Yksipuolisesti tähdennettiin sitä, että kirkon viranhoitajien tehtävä on pelkästään sanan saarnaaminen. Saksalaiseen tapaan Kustaa katsoi, että hallitsijalla on oikeus puuttua kirkonmiesten toimiin, elleivät nämä osaa tai tahdo tyytyä yksinomaan sanan julistamiseen. Juuri kuninkaan valta-

3 *Färnström* mt. s. 205—209. *Askmark* mt. s. 236—237. *Brunner* 1961 s. 11—12. *Lerche* mt. s. 56—60.

4 *Askmark* mt. s. 244—253. *Kjöllerström* 1948 s. 92.

vaatimuksia vastaan Laurentius Petri korosti maallisen ja hengellisen regimentin eroa sekä piispuuden välttämättömyyttä. Tässä hänellä oli edeltäjänä Laurentius Andreae, joka niin ikään työskenteli episkopaatin säilyttämiseksi ja jonka työn tuloksena Ruotsi v. 1531 sai evankelisen arkkipiispan.[5]

Kirkon johdon ja kuninkaan välinen jännitys kiristyi 1530-luvun lopulla, jolloin alkoi lyhytaikainen »saksalaishallinnon» kausi. Joulukuussa 1539 Kustaa Vaasa nimitti koko valtakunnan kirkon johtoon Georg Normanin »ordinaattorina ja superattendenttina» (nimitys muutettiin ennen pitkää superintendentiksi). Hänen alaisekseen tulivat piispat sekä muut hengellisen säädyn jäsenet. Hänelle piti keskittää papinvirkojen täyttäminen, seurakuntien tarkastaminen jne. Vanhasta tuomiokapitulilaitoksesta oli luovuttava ja sijaan luotava uusi organisaatio: kunkin hiippakunnan johtoon tuli ordinaattorin (Norman) alainen konservaattori, joka oli maallikko, ja kaksi papillista senioria. Huhtikuussa 1540 annetun ohjeen mukaan seniorien piti vuosittain käydä seurakunnissa tarkastamassa, että uutta järjestystä sekä evankelista oppia ja evankelisia seremonioita noudatetaan. Samoin heidän tuli valvoa pappien elämää ja tarvittaessa käyttää rankaisuvaltaansa, valvoa kouluja ja sairaaloita sekä luetteloida kirkkojen omaisuus. Tämä järjestelmä, jonka esikuvat löytyvät Pommerin ja Tanskan kirkkojärjestyksistä, ei kuitenkaan päässyt vallalle. Se pantiin voimaan vain Göötanmaalla, jossa Norman itse teki tarkastuskierroksen keväällä 1540. Muut tehtävät estivät häntä lähivuosina sanottavasti toimimasta kirkollisten tavoitteittensa hyväksi, ja vuoden 1541 loppupuolelta lähtien hänen vaikutuksensa Ruotsin kirkollisten asiain käsittelyyn oli melko merkityksetön. Vähitellen sisäpoliittinen tilanne kääntyi muutenkin Normanille epäsuotuisaksi, joten saksalaismallinen kokeilu kirkkohallinnon alalla jäi ohimeneväksi välivaiheeksi.[6]

---

5 *Askmark* mt. s. 45 *Färnström* mt. s. 210—220. *Holmquist* 1933: 1 s. 212—218. *Cnattingius* 1939 s. 24—25, 28—29.

6 *Kjöllerström* KÅ 1931 s. 194, 200—210 ja 1944 s. 13—14. *Holmquist* mt. s. 272—274, 280, 283—285, 298, 301—302. *Färnström* mt. s. 223—

Normanilaisen systeemin kaatuminen merkitsi piispuuden säilymistä, vaikka kuningas olikin sitä kohtaan jatkuvasti epäluuloinen ja vaikka hän antoi perinnäisen hiippakuntahallinnon ja tuomiokapitulilaitoksen ajautua täydelliseen rappioon.[7] Kustaa Vaasan kuolema v. 1560 muutti tilanteen. Erik XIV oli valmis antamaan piispoille johtavan aseman kirkossa. Jo v. 1561 oli valmiina Laurentius Petrin kirkkojärjestys, joka kymmenen vuotta myöhemmin ilmestyi painettuna. Siinä selvitetään piispuuden historiaa ja määritellään piispan tehtävät Laurentiuksen perinnäisen linjan mukaisesti.[8]

Lopullisesti Laurentius Petrin ja vuoden 1571 kirkkojärjestyksen edustamat käsitykset vakiintuivat 1600-luvun alkupuolella. Kaarle IX suhtautui piispuuteen tietyllä epäluulolla korostaen yksipuolisesti, ettei piispalla ole muuta valtaa kuin valta julistaa evankeliumia, jakaa sakramentteja sekä käyttää side- ja päästöavainta kirkkokurin hoidossa. Piispojen tuomiovallan Kaarle kiisti ja halusi tehdä lopun kirkon itsenäisyydestä sekä hylätä tuomiokapitulijärjestelmän sen vanhassa muodossa.[9] Hänen kuolemansa v. 1611 merkitsi kirkollisen tilanteen lopullista vakiintumista. Kuninkaanvakuutuksessaan Kustaa II Aadolf korosti vuoden 1571 kirkkojärjestyksen sitovuutta ja piispojen itsenäisiä oikeuksia. Vuosien 1619 ja 1626 kirkkojärjestysehdotukset eivät tuoneet aiheemme kannalta mitään olennaista lisää Laurentius Petrin kirkkojärjestyksen säännöksiin. 1600-luku oli Ruotsissa suurten piispojen aikaa, jolle ei löydy vastaavuutta muilta ajoilta.[10]

Piispuuden mukana säilyivät piispantarkastukset. Vuoden

---

228. *Svalenius* 1937 s. 56, 61—78, 222—234. *Schalin* I s. 187, 191. *Pirinen* 1962 s. 118—119.

7 *Holmquist* mt. s. 319—321. *Färnström* mt. s. 228—230. Turun tuomiokapitulin hajoamisesta *Pirinen* 1962 passim.

8 *Färnström* 1956 s. 158—164. KO 1571 s. 160—167. *Färnström* 1935 s. 230—240. *Hassler* 1935 s. 65—66. *Holmquist* mt. s. 375—376, 387. *Cnattingius* 1939 s. 37—38. *Kjöllerström* 1944 s. 20—21.

9 *Kjöllerström* 1944 s. 65—66 ja 1957 s. 84, 97.

10 *Kjöllerström* 1944 s. 70—72, 81. *Hassler* 1935 s. 67. *Cnattingius* 1939 s. 76—78.

1571 kirkkojärjestyksen mukaan niitä oli suoritettava kerran vuodessa piispalle parhaiten sopivana aikana. 1600-luvun alun kirkkojärjestysehdotuksissa asia esitettiin samoin.[11] Johannes Matthiae Gothus mainitsi vuoden 1644 kirkkolakiehdotuksessaan, että piispa tarkastaa vuosittain hiippakuntansa jokaisen seurakunnan, mutta se tuskin oli vuoden 1571 kirkkojärjestyksen tarkoitus, eikä se olisi käytännössä ollut mahdollistakaan. Tarkastussäännössään v. 1653 Matthiae lausuikin, että piispan on kussakin seurakunnassa käytävä vähintään joka kuudes vuosi. Laureliuksen kirkkolakiehdotuksessa v. 1659 esitettiin, että piispojen on vuosittain tarkastettava niin monta seurakuntaa, kuin he ehtivät. Uuden piispan piti Laureliuksen mukaan mahdollisimman pian virkaansa astuttuaan toimittaa yleinen tarkastus koko hiippakunnassa, jotta hän pääsisi selville sen tilasta. Tarkastusmatka voi tapahtua mihin vuodenaikaan tahansa olosuhteista riippuen. Parhaana Laurelius piti pääsiäisen ja juhannuksen välistä aikaa, koska tiet ovat silloin hyvässä kunnossa ja päivät pitkät. Myös Emporagrius totesi ehdotuksessaan samana vuonna, että matkan ajankohta voi vaihdella, kunhan kansaa ei estetä »tarpeellisista töistään». Hänen mukaansa piispan tuli käydä joka vuosi joissakin seurakunnissa sen mukaan, miten hän ehti ja missä se oli eniten tarpeen. Samoin säädettiin papiston vuoden 1682 ja aateliston vuoden 1685 ehdotusten mukaisesti vuoden 1686 kirkkolaissa.[12] Velvoitus vuosittaisiin tarkastusmatkoihin sisältyy myös joihinkin hiippakuntasääntöihin sekä monien piispojen virkaohjeisiin. Viipurin piispan Petrus Bjuggin v. 1642 hallitukselta saaman ohjeen mukaan hänen

11 *Färnström* 1956 s. 161. KO 1571 s. 164. KOF 1608 s. 216—217. KOF 1619 s. 541.

12 *Orationer och kyrkostadgar* s. 161. *Johannes Matthiae* 1653 fol. A 2. KOF före 1686 II: 1 s. 344, 404, II: 2 s. 307 ja III s. 147, 217, 315. KL 1686 XXIV: 6. Gezeliuksen Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan superintendentin tuli aina kolmen vuoden kuluessa tarkastaa koko superintendentiansa. *Lehtonen* 1931 s. 306.

olisi pitänyt ainakin kerran kahdessa vuodessa käydä jokaisessa hiippakuntansa seurakunnassa.[13]

Sitä, miten tarkoin näitä määräyksiä Ruotsissa noudatettiin, ei ole perusteellisesti selvitetty. 1500-luvun loppupuolella näyttää tarkastuksia pidetyn harvemmin kuin aikaisemmin. Keskiajan kolmivuotisperiodi oli vähitellen muuntunut viisivuotiseksi, jopa sitäkin pitemmäksi. Västeråsin piispaksi v. 1589 tullut Olaus Stephani Bellinus lienee käynyt hiippakuntansa kussakin seurakunnassa keskimäärin vain joka kymmenes vuosi.[14] Vuosisadan vaihteesta lähtien ilmenee uudestaan kasvavaa harrastusta tarkastusmatkoihin, ja 1600-luvun piispat olivat ahkerasti liikkeellä hiippakunnissaan. Esim. Laurentius Paulinus Gothuksen tiedämme antaneen tarkastuksille tavattoman suuren merkityksen. Eräässä lausunnossaan hallitukselle v. 1636 hän sanoo niitä »seurakunnan hallinnan hermoiksi» ja toteaa, että ellei niitä jatkuvasti pidetä, asiat menevät kumolleen. Strängnäsin hiippakunnassa hän tarkasti monina vuosina yli 30 seurakuntaa ja ehti 28 vuotta kestäneenä piispuuskautenaan käydä hiippakuntansa jokaisessa seurakunnassa kahdeksan kertaa. Myös arkkipiispana hän koetti ylläpitää tarkastusinstituutiota, mutta terveyden horjuminen pakotti hidastamaan tahtia. Vielä 77-vuotiaana hän teki kesällä 1642 Tornioon saakka ulottuneen yli kolme kuukautta kestäneen matkan.[15]

Muista Ruotsin 1600-luvun piispoista on mainittava Johannes Baazius, joka kohta piispaksi tultuaan alkoi tarmokkaasti tarkastaa hiippakuntaansa. Kesäkuusta 1647 joulukuuhun 1648 hän kävi n. 80 seurakunnassa. Ahkera tarkastusten pitäjä oli myös Linköpingin piispa Samuel Enander (1655—70), joka mui-

13 *Lundström* 1900 s. 33, 36. *Leinberg* Handlingar II s. 234. *Wallquist* 8 s. 486, 550. *Hassler* 1935 s. 116—117.

14 *Ekström* I: 1 s. 384, I: 2 s. 309, 559, 721. Eräissä saksalaisissa tarkastussäännöissä esitetään kymmenen vuoden väliajoin kussakin seurakunnassa pidettävä tarkastus minimivaatimuksena, ks. esim. *Sehling* III s. 105 (Brandenburgin sääntö v:lta 1573).

15 *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus I—II s. 179—181, III s. 46, 65—67, 71. *Holmquist* 1933: 2 s. 194, 288. *Lindholm* 1949 s. 159, 162—163, 187—192.

den piispojen tavoin mieluimmin matkusti talvisin, mutta saaristoseurakunnissa hän kävi avoimen veden aikana, useimmiten toukokuussa. Yleensä Enander kulki emäkirkolta toiselle viipyen kussakin 1—5 päivää. Niihin kokoontuivat myös anneksien ja kappelien asukkaat, joissa piispa itse vieraili vain poikkeustapauksissa.[16]

Suurten hiippakuntien syrjäseuduilla piispat ovat käyneet harvemmin kuin rintamailla. Niinpä Norrlannissa oli arkkipiispa Andreas Laurentii Björnramin v. 1585 suorittaman tarkastusmatkan jälkeen seuraava piispallinen vieras ilmeisesti vasta Petrus Kenicius v. 1616 ja sitä seuraava Laurentius Paulinus Gothus v. 1642, jonka käynti oli viimeinen Upsalan arkkipiispan sinne suorittama ennen Härnösandin hiippakunnan perustamista v. 1647.[17]

Suomen 1500-luvun piispojen matkoista on vain joitakin satunnaisia tietoja. Piispainkronikka mainitsee lyhyesti *Martti Skytten* tarkastuksista, mutta tarkka aika ja paikka tunnetaan ainoastaan yhdestä: 11. 12. 1544 hän on ollut Somerolla. Lisäksi tiedämme hänen toimittaneen v. 1536 tarkastuksen Hauholla, mutta sen päivämäärää ei tiedetä.[1] *Mikael Agricolan* matkoista tietomme ovat vähän runsaammat. Heti piispaksi tultuaan hän tarkasti 5—17. 7. 1554 Turun saaristoseurakunnat käyden tällöin Paraisilla, Nauvossa, Korppoossa, Rymättylässä, Taivassalossa, Vehmaalla ja Lemussa sekä nähtävästi kohta sen jälkeen Naantalin luostarissa.[2] Kesällä 1555 Agricolan kerrotaan

16 *Lundin* 1944 s. 169. *Hassler* 1935 s. 155—157.

17 *Linderholm* KÅ 1911 s. 13.

1 *Porthan* II s. 676. Someron KA (HMA) J II a 1 fol. 13, 18. *Palmroth* 1929 s. 17, 66—67, 109. Skytten piispuuskauden lopulla tarkastutoiminta vaikeutui piispan tulojen peruutuksen johdosta, ks. *Pirinen* 1962 s. 148, 196, 236—239. — Pietari Särkilahti on v. 1529 ollut inventoimassa Tammelan pappilan irtaimistoa kirkkoherran vaihdoksen johdosta. On arveltu, että hän tällöin on ollut piispan mukana tarkastusmatkalla (FMU 6483. *Blomstedt* 1960 s. 287. *Pirinen* mt. s. 46). Jos inventaario on tehty samalla, kun kirkkoherra on installoitu, mikä ei lähteestä selvästi näy, on piispan läsnäolo ollut mitä todennäköisin.

2 *Porthan* II s. 679. *Arwidsson* VIII s. 157—163. *Gummerus* 1903 s. 70. Vrt. *Schalin* I s. 243—244.

tarkastaneen Pohjanmaan seurakunnat »niiden suureksi hyödyksi». 11. 8. hän on ollut Närpiössä.[3] Joko saman matkan alussa tai välittömästi sen edellä hän on kesäkuussa 1555 ollut Pöytyällä, mutta käynnin tarkkaa päivämäärää ei tiedetä.[4]

Seuraavien Turun piispojen matkoja tunnetaan taas kovin vähän. *Pietari Follingius* on luultavasti v. 1562 käynyt Pohjanmaalla. Tarkastuksesta Mustasaaressa on tallella asiakirjamainninta, mutta sen tarkka ajankohta ei siitä ilmene.[5] Viipurista v. 1563 Turun piispaksi siirtynyt *Paavali Juusten* on vuoden 1564 alussa tehnyt tarkastusmatkan Raaseporin kihlakunnan ja Etelä-Suomen seurakuntiin. Myöhemmin samana vuonna hän lienee käynyt hiippakuntansa pohjoisissa seurakunnissa.[6] Juustenin jälkeen piispan tehtäviä väliaikaisena hoitaneen *Henrik Knuutinpojan (Henricus Canuti)* tiedetään vuosina 1575—77 ja 1583 olleen rovastinkäräjillä Varsinais-Suomessa sekä v. 1574 ja 1578 Pohjanmaalla, mutta niillä ei ehkä ole ollut piispantarkastuksen luonnetta.[7] Viipurin piispoista on *Paavali Juusten* ollut 10. 8. 1556 Lappeenrannassa, missä hän mm. tapasi Juvan rovastin Henrikin.[8] *Knuut Juhonpojan* ja *Eerikki Härkäpään* matkoja ei tunneta yhtään.

---

3 *Porthan* II s. 680. *Bomansson* 1859 s. 139. *Nordlund* 1928 s. 55.

4 *Virtanen* SKHS Vuosik. 7—10 s. 312—313.

5 *Leinberg* Handlingar III s. 16. *Luukko* 1950 s. 479.

6 *Arwidsson* VI s. 337—339. *Schmidt* 1943 s. 18—19. Juustenin 14. 12. 1564 Pohjois-Suomen kirkkoherroille lähettämä kirje *(Lagus* 1836 s. 1—4), johon Schmidtin arvelu perustuu, sisältää sellaisia tietoja seurakuntien tilasta, jotka hyvinkin voivat olla piispan omia havaintoja. Epätodennäköisempi on Schmidtin otaksuma (mt. s. 18), että Juusten olisi v. 1566 tarkastanut Hämeen ja Savon seurakunnat ja tämän matkan jälkeen lähettänyt 13. 11. 1566 päivätyn kiertokirjeensä (BFH IV s. 330—333).

7 *Pirinen* SKHS Toim. 66 s. 21. *E. Juva* 1955 s. 100. *Luukko* 1950 s. 499 ja 1954 s. 699. VA 1290: 97—109, 1320: 29—31, 1426: 73v, 4739: 105—106, 4752: 99, 103v. Vuoden 1583 pöytäkirjassa hänestä käytetään nimitystä »domprost i Åbo och superattendent i Finland». Vuosien 1574—75 käräjien aikana Juusten oli vielä elossa.

8 *Arwidsson* IV s. 312. *Poppius* 1957 s. 132.

Eerikki Sorolaisen (Erius Erici) osalta lähteet heruvat jo vähän runsaammin. Hänen tarkastusmatkoistaan saadaan seuraavia tietoja:

1588 25. 1. Köyliö.[9]

1591 Talvella matka Ala-Satakunnan seurakuntiin. Kesällä Sorolainen kävi Pohjanmaalla, 21. 7. hän oli Pyhäjoella.[10]

1592 Talvella tarkastusmatka Satakuntaan ja Hämeeseen. Tiedossa ovat käynnit Karkussa (pvm. puuttuu) ja 17. 2. Sääksmäellä.[11]

1594 Kesällä Pohjanmaalla, 24. 7. Lohtaja.[12]

1596 Laaja matka Satakunnassa ja Hämeessä. Alkuperäinen matkasuunnitelma oli seuraava: 19. 2. Rauma, 21. 2. Eurajoki, 23. 2. Pori, 24. 2. Ulvila, 26. 2. Eura, 28. 2. Köyliö, 1. 3. Kokemäki, 3. 3. Huittinen, 5. 3. Tyrvää, 6. 3. Karkku, 8. 3. Kyrö, 10. 3. Ruovesi. Tämän jälkeen Sorolainen ilmoitti käyvänsä vielä Pirkkalassa, Kangasalla, Orivedellä, Sahalahdella, Pälkäneellä, Sääksmäellä, Lempäälässä, Vesilahdella, Akaassa, Urjalassa, Loimaalla ja Pöytyällä. Matkan alku on ilmeisesti sujunut suunnitelman mukaisesti, sillä 5. 3. piispa lähetti Karkusta tarkemman jatko-ohjelman. Siitä ilmenee, että käynnistä Ruovedellä on luovuttu: 9. 3. Pirkkala, 11. 3. Kangasala, 13. 3. Orivesi, 15. 3. Sahalahti, 17. 3. Pälkäne, 19. 3. Sääksmäki, 21. 3. Vesilahti, 22. 3. Lempäälä.[13]

1601 17. 2. piispa on ollut Sorolassa (tila Laitilassa).[14]

1603 Matka Uudellemaalle ja Karjalaan. Suunnitelma oli seuraava: 29. 1. Sipoo, 31. 1. Porvoo, 1. 2. Lapinjärvi, 2. 2. Pernaja, 4. 2. Pyhtää, 6. 2. Vehkalahti, 8. 2. Virolahti, 10. 2. Säkkijärvi, 12. 2. Viipuri. Täältä Sorolainen aikoi mahdollisesti jatkaa vielä eteenpäin, koska hän kehotti Viipurin kirkkoherraa lähettämään kirjeen

---

9 Dateeraus Sorolaisen kirjeessä, VA Acta eccl. II:44.

10 Talvimatkasta on tallella vain 12. 1. 1591 päivätty kirje, jossa papistoa kehotetaan valmistautumaan tulevaan tarkastukseen. *Lagus* 1836 s. 36—37. *R. Holmström* 1937 s. 44. Kesämatkasta *Leinberg* Handlingar I s. 257.

11 *Leinberg* mt. s. 265. *Lagus* Handlingar N. F. II s. 84. *Pajula* 1891 s. 170.

12 *Leinberg* mt. III s. 120—121.

13 *Lagus* 1836 s. 45. *Jokipii* 1959 s. 533. *Blomstedt* 1960 s. 320. Vrt. *R. Holmström* mt. s. 61.

14 Sorolaisen kirje 17. 2. 1601, TuTA I IV 5.

myös Uudellekirkolle, Äyräpäähän jne.[15]. Tiedossa ei ole, onko matka tapahtunut ohjelman mukaisesti.

1604 Maaliskuussa piispa oli Hammarlandissa[16], ehkä teki tällöin laajemmankin matkan Ahvenanmaalla.

1612 12. 2. Viipurissa, sen jälkeen tarkastuskierros Savossa ja Hämeessä.[17]

1613 Syksyllä matka Ahvenanmaalle, 9. 10. Hammarland.[18]

1615 Talvella Sorolainen kävi Savossa ja Hämeessä. 6. 2. 1615 Mikkelistä lähetetyn kirjeen mukaan matkan piti jatkua seuraavasti: 22. 2. Rautalampi, 25. 2. Laukaa, 28. 2. Jämsä, 2. 3. Sysmä, 4. 3. Padasjoki, 6. 3. Hollola, jonne myös Iitin kirkkoherran ja seurakuntalaisten piti saapua, 8. 3. Lammi (?), 10. 3. Hauho, 12. 3. Hattula, 13. 3. Vanaja, 14. 3. Janakkala, 17. 3. Tammela, 19. 3. Somero, 21. 3. Marttila, 23. 3. Lieto. Matka lienee tehty suunnitelman mukaisesti. Juuri ennalta ilmoitettuna päivänä (19. 3.) Sorolainen on ollut Somerolla.[19]

1616 4. 8. Sorolainen oli maatilallaan Laitilassa.[20]

1618 Matka Pohjanmaalle, 9. 8. Isokyrö.[21]

1620 Lohja (pvm. puuttuu).[22]

---

15 *Lagus* mt. s. 56. *Simolin* 1916 s. 3. *Pajula* 1891 s. 115. *R. Holmström* mt. s. 79.

16 *Leinberg* Handlingar I s. 329.

17 *Lagus* mt. s. 60—61. *Simolin* mt. s. 3—4. *Pajula* mt. s. 149. Vrt. *R. Holmström* mt. s. 97.

18 *Leinberg* Handlingar I s. 361—362.

19 *Lagus* mt. s. 63 ja sen mukaisesti *Neovius* mt. s. 4—5. *Blomstedt* 1960 s. 320—321. Someron KA (HMA) J II a 1 fol. 13, 18. Vrt. *R. Holmström* mt. s. 97. — Kirje on Laguksen mukaan dateerattu »Sarilax» 6. 2. 1615, minkä hän on arvellut alun perin olleen »Sahalax». Sahalahtea on kuitenkin vaikea sovittaa matkaohjelmaan, luontevampi tulkinta on »Savilax» eli siis Mikkeli. Tätä on aikaisemmista tutkijoista puoltanut *Pajula* mt. s. 149. 8. 3. ohjelmaan merkitty Loppi (Loppis) ei mitenkään sovi matkareittiin, joten olen arvellut siinä alkuaan olleen sanan »Lampis».

20 *Tengström* Handlingar IV s. 48—49.

21 *Leinberg* Handlingar I s. 421—422. *Pajula* mt. s. 154, 169—170. Marcus Amundi-niminen pappismies kertoo (RA Acta eccl. 83, Säkylä) Sorolaisen tällä matkalla asettaneen hänet Hailuodon kirkkoherraksi, mistä virasta hän kuitenkin myöhemmin joutui Rothoviuksen toimesta pois. Siten on mahdollista, että Sorolaisen matka on ulottunut hiippakunnan pohjoisimpiin pitäjiin saakka.

22 *Neovius* SKHS Pöytäk. 6 s. 109—110.

1621 Talvella mahd. Vehmaa (pvm. puuttuu).[23]
1623 Tenhola (alkuvuodesta, pvm. puuttuu).[24]

Luetteloomme Sorolaisen tarkastusmatkoista jää vielä melkoisia aukkoja. Vuoden 1600 kahden puolen oleva tyhjiö johtunee siitä, ettei piispa Kaarle IX:n vainoamana pystynyt tällöin hoitamaan virkaansa säännöllisesti, mihin hän itsekin viittaa vuoden 1603 tarkastusmatkan valmistuskirjeessä. Toinen aukko vuosien 1604 ja 1612 on vaikeammin selitettävissä. Ainakaan pitempiä matkoja hän tuskin on sinä aikana tehnyt, sillä 12. 2. 1612 Viipurista Savon ja Hämeen papeille lähettämässään kirjeessä hän mainitsee, ettei hän ole seitsemään vuoteen pitänyt tarkastuksia.[25] Suurimman osan matkoistaan Sorolainen on tehnyt perinnäiseen tapaan talvisin, mutta Pohjanmaan matkat näyttävät kaikki tapahtuneen kesällä. Aikataulu on ollut tiivis, kuten vuosien 1596, 1603 ja 1615 matkaohjelmista näkyy.

Isak Rothovius oli jo Nyköpingissä rovastina ollut mukana Laurentius Paulinus Gothuksen tarkastusmatkoilla, joten hän oli niiden pitämiseen ennalta perehtynyt.[1] Turkuun tultuaan hän lienee alkuvuosina tehnyt niitä verraten säännöllisesti, vaikka tietomme niistä ovat hajanaiset. Myöhemmin vanhenevan piispan voimat eivät enää riittäneet yhtä ahkeraan kulkemiseen. Luettelomme hänen matkoistaan on seuraava[2]:

23 *Tengström* Handlingar V s. 11. Yhteydestä ei ilmene, onko kyseessä ollut piispan- vai rovastintarkastus.

24 *Tengström* Handlingar V s. 17. *Pajula* mt. s. 154. Tarkastus on voinut olla jo edellisenäkin vuonna. — Tässä lueteltujen matkojen lisäksi todettakoon, että Sorolainen on lähettänyt eräitä kirjeitään Kuusistossa sijainneesta Ravnäsin kartanostaan. Ne on päivätty 26. 9. 1621, 16. 9. 1624 ja 1. 10. 1624. *Tengström* Handlingar V s. 12—13, 23—24, 26. *Leinberg* Handlingar I s. 441—443, 465—467, 469—470. AOSB II: 12: 1 s. 432, 442. UUB N 1901 fol. 51 v, 59, 59 v.

25 *Lagus* 1836 s. 60. *Simolin* 1916 s. 4.

1 *Parvio* 1959 s. 66.

2 1600-luvun piispojen osalta ei tässä yleensä mainita lähdeviitteitä, sillä ne ilmenevät ao. paikkakuntien kohdalta seurakuntien tarkastusten luetteloista s. 442—508. Rothoviuksen matkoista vrt. myös *Parvio* mt. s. 177—182.

1627 30. 6. Turku (tilien tarkastus). 7. 10. Turku (visitatio).

1628 7. 1. Naantali. 12. 2. Hämeenkyrö. 22. 2. Vesilahti. 11. 7. Oulu, 3. 8. Kokkola (pappeinkokous), 15. 8. Vähäkyrö, 18. 8. Vaasa, 19. 8. Maalahti.
Syksyksi suunnitellusta matkasta, jonka piti alkaa Piikkiön ja Halikon kihlakunnista ja jatkua sitten itää kohden[3], en ole tavannut lähempiä tietoja.

1629 Tänä vuonna Rothovius lienee käynyt Ahvenanmaalla. Getan kappelin varoista on hänelle lahjoitettu 3 talaria 16 äyriä.[4]

1630 10—12. 3. Uusikaupunki ja Kalanti. Käynyt myös Rymättylässä, mutta pvm. puuttuu.

1631 Eräs Rothoviuksen hiippakuntasäännöistä on laadittu tarkastusmatkalla v. 1631. Se on säilynyt Punkalaitumen seurakunnan arkistossa, joten mahdollisesti piispa on tällöin liikkunut Huittisten seudulla. Hän on käynyt myös Loimaalla (pvm. puuttuu). 14. 4. Rothovius on ollut Naantalissa (Kankainen).

1632 —

1633 Tammikuussa Rothovius matkusti maitse Tukholmaan valtiopäiville (till Herredagar) käyden ainakin Kemissä.[5] Tiedossa ei ole, onko hän tällä matkalla pitänyt Pohjanmaalla tarkastuksia, mutta se tuntuu luultavalta. Kesällä hänen tiedetään liikkuneen Satakunnassa. 6. 7. hän oli Ulvilassa Anolan kartanossa.

1634 —[6]

1635 Parainen (pvm. puuttuu).

1636 7. 9. Lieto. 14. 9. Parainen.

1637 1. 5. Kaarina.

1638 lopulla tai 1639 Lemu (pvm. puuttuu).

1639 Helmi-maaliskuussa laaja matka, jonka kerrotaan ulottuneen kaikkiin Pohjanmaan seurakuntiin. Ainakin Oulussa ja Iissä saakka voimme todeta Rothoviuksen käyneen.[7] Meno on tapahtunut

---

3 Ks. *Parvio* mt. s. 179.

4 Finströmin KA 46 s. 195.

5 RA Acta eccl. 83, Säkylä, kirkkoherra Marcus Amundin kertomus. Parvio ei tätä matkaa mainitse.

6 *Åkerblom* 1938 s. 81 mainitsee selvästi lähdettään ilmoittamatta Rothoviuksen olleen v. 1634 tarkastuksella Lapväärtissä. Vuosiluvun täytyy olla väärä, kyseessä on ehkä vuoden 1633 matka. — 1635 virasta erotetun, Helsingin pitäjässä toimineen Henrik Forsiuksen asiaa on käsitelty mm. piispantarkastuksessa, mutta sen ajankohdasta ei ole tietoa (*Parvio* 1959 s. 154). Vuosi 1634 tuntuu todennäköiseltä.

7 *Leinberg* SKHS Pöytäk. 2 s. 113—114 ja Handlingar II s. 138—139. Vrt. *Parvio* mt. s. 180.

sisempää tietä, 2. 2. piispa oli Ilmajoella. Paluu suoritettiin rannikkoa pitkin, 8. 3. hän oli Vöyrissä. 15. 3. hän on allekirjoittanut Vaasan rovastille Tuomaalle (Thomas Florinus) lähettämänsä kirjeen Isak Brenneruksen nimittämisestä kappalaiseksi.[8]

1640 Matka Ahvenanmaalle. 18. 8. oli tarkastus Kökarissa (tai sen emäkirkolla Föglössä). Käynyt myös Sundissa (pvm. puuttuu). Boëtius Murenius mainitsee kierroksen käsittäneen »koko maan», so. kaikki Ahvenanmaan seurakunnat.[9]

1641 7. 3. Naantali. 2. 4. Masku.

1642 —

1643 Matka Pohjanmaalle, sen mainitaan kestäneen kaksi kuukautta. Matkan aikana pidettiin myös pappeinkokous.[10] 5. 1. Kokkola, 25. 1. Kalajoki, 26. 1. jälleen Kokkolassa ja mahd. vielä samana iltana Uudessakaarlepyyssä, 14. 2. Vaasa.

1644 Talvella käynyt luult. Teiskossa. 10. 3. Lohja. 12—13. 3. Vihti, jonne kutsuttiin koko Porvoon rovastikunnan papisto.[11] 22. 3. Tenhola.[12]

1645—46 —

1647 10. 3. Perniö.

1648—50 —

1651 29. 5. Rusko (mahd.). 19. 7. Parainen.

1652 —

Viimeisinä vuosinaan Rothovius käytti tarkastusten suorittamiseen useaan otteeseen sijaisia. Tästä ks. lähemmin seuraavassa s. 76—77.

Eskil Petraeuksen tarkastusmatkoista tunnetaan seuraavat[13]:

1652 —

1653 25. 6. Lieto. 16. 7. piispa matkusti Ahvenanmaalle ja saaristoseurakuntiin, Turkuun hän palasi 19. 8.[14] Tältä matkalta tunnetaan seuraavat tarkastukset: 18. 7. Parainen, 12. 8. Lokalahti, 14.

8 UUB X 241.

9 *Murenius* Acta visitatoria s. 76.

10 *Parvio* mt. s. 122, 179.

11 Rothoviuksen kirje Pernajan rovastille Zach. Stachaeukselle, dat. Turussa 13. 2. 1644, Tuusulan KA K I 1 fol. 22.

12 UUB N 1901 fol. 4 sisältää kopion Rothoviuksen 16. 2. 1644 dateeratusta kirjeestä. Lähetyspaikaksi mainitaan Rustochia, kyseessä on epäilemättä karkea kopiointivirhe, jollaisia mainitun asiakirjan jäljentäjä on tehnyt useita muitakin.

13 Eräitä Petraeuksen tarkastuksia mainitsee *Perälä* 1928 s. 228—229, mutta häneltä puuttuvat esim. tiedot vuoden 1657 matkoista kokonaan.

14 Ks. *Perälä* mt. s. 228.

8. Kalanti, 15. 8. Vehmaa, 17. 8. Taivassalo.
4. 12. Piikkiö.

1654 17. 4. Pöytyä. Elokuussa matka Uudellemaalle, jossa 8. 8. Inkoo ja 14. 8. Lohja.
1. 10. Tammela, 8. 10. Huittinen, 12—13. 10. Hämeenkyrö. 14. 10. Messukylä, 28. 10. Loppi.

1655 Loppukesästä Petraeus on tehnyt pitkän matkan Pohjanmaalle. 8. 9. hän on ollut Oulussa. Myös Vaasassa (Mustasaari) ja Uudessakaarlepyyssä hänen tiedetään käyneen, mutta päivämäärät puuttuvat. Uudessakaarlepyyssä piispa piti pappeinkokouksen.

1656 18. 2. Punkalaidun, 3. 3. Orivesi, 4. 3. Längelmäki. Samaan matkaan lienevät kuuluneet käynnit Teiskossa ja Pirkkalassa, joiden päivämääriä ei tunneta. Vuoden loppupuolella Petraeus näyttää vierailleen Nauvossa (ajankohta tuntematon). 30. 12. hän on ollut Lemussa, samalla matkalla hän lienee käynyt myös Taivassalossa.

1657 Luultavasti alkuvuodesta käynnit Maskussa (mahd. 26. 1.) ja Ruskossa. 2. 2. Vehmaa, 5. 2. Lokalahti, 9. 2. Kalanti, 11. 2. Pyhämaa, 14. 2. Rauma. Tarkoituksena oli alunperin pitää tänä talvena pappeinkokous Pohjanmaalla, mutta tämä suunnitelma ei ilmeisestikään toteutunut, sillä jo 27. 2. Petraeus johti Turussa tuomiokapitulin istuntoa.[15] Tältä vuodelta on myös päiväämätön tieto Pöytyällä pidetystä piispantarkastuksesta. Piispa kuoli Turussa 26. 9. 1657.

Vaikka luettelo Petraeuksen tarkastusmatkoista jääkin vajavaiseksi, voimme siitä havaita, että hän ehti lyhyenä piispuuskautenaan käydä ilmeisesti miltei kaikissa hiippakuntansa seurakunnissa, joissakin jopa kahdesti. Yhtä uuttera matkamies oli hänen seuraajansa *Johannes Terserus:*

1659 Piispaksivihkimisensä jälkeen Terserus lähti Suomeen ja saapui 1. 8. Ahvenanmaalle, jossa hän oleskeli rovasti Boëtius Mureniuksen luona. Hänen autobiografiassaan mainitaan hänen tulleen Turkuun 12. 8., mutta tämä tieto on erheellinen, sillä jo 10. 8. hän on johtanut puhetta tuomiokapitulin istunnossa.[16] 17—18. 8. hän piti piispantarkastuksen Turussa, 18. 9. Naantalissa ja 21—22. 9. Nauvossa. 6. 11. Terserus oli Piikkiössä ja saman kuun lopulla hän lähti kierrokselle Varsinais-Suomen seurakuntiin: 27. 11. Mart-

15 CEAP s. 16—17, 48. Vrt. *Perälä* mt. s. 165. *Åkerblomin* maininta (1938 s. 158), että kyseinen Pohjanmaan pappeinkokous olisi pidetty helmikuun puolivälissä 1657, on erehdys.

16 *Tengström* Handlingar II s. 64—66. CEAP s. 326.

tila, 30. 11. Uskela, 2. 12. Perniö, josta Halikon ja Paimion kautta takaisin Turkuun, jossa hän oli 8. 12. 11. 12. tiedämme Terseruksen olleen Sauvossa[17] ja 18. 12. Ruskossa.

1660 Kohta vuoden alussa Terserus kävi Tammelassa (6. 1.) ja mahdollisesti sen kappeliseurakunnissa Ypäjällä ja Jokioisissa (pvmt puuttuvat).

2—3. 2. oli tarkoitus pitää pappeinkokous Kokkolassa. Samalla matkalla, jonka piti alkaa Turussa 16—17. 1. pidettävän pappeinkokouksen jälkeen, oli lisäksi määrä käydä mm. Lapväärtissä ja Kalajoella. Sittemmin suunnitelmaa kuitenkin muutettiin ja vielä 25. 1. piispa oli mukana tuomiokapitulin istunnossa.[18] Kohta sen jälkeen matka alkoi. 31. 1. oli tarkastus Eurajoella, sitten kierros jatkui seuraavasti: Lapväärtti (pvm. puuttuu), Närpiö (pvm. puuttuu), 10—11. 2. Maalahti, Vaasa (pvm. puuttuu), Vähäkyrö (pvm. puuttuu), Kalajoki (pvm. puuttuu), Ii (pvm. puuttuu), 22. 2. Oulu, 23. 2. Liminka, 25. 2. Raahe, 12. 3. Kokkola (synodi, nähtävästi samalla tarkastus), Uusikaarlepyy (pvm. puuttuu). Tuomiokapitulissa piispa johti matkansa jälkeen ensi kerran puhetta 4. 4.[19] 20. 5. Terserus oli Kemiössä eräissä hautajaisissa ja piti samassa seurakunnassa tarkastuksen 22. 5.

1661 3. 1. keskusteltiin kapitulissa Vehmaan rovastikuntaan tehtävästä tarkastusmatkasta. Se toteutettiin kohta sen jälkeen: 10. 1. Vehmaa, 11. 1. Kalanti, 14. 1. Lokalahti, 16. 1. Pyhämaa. Ehkä samalla matkalla Terserus kävi Mynämäellä ja Naantalissa (pvmt puuttuvat). Turussa piispa oli jälleen viimeistään 19. 1., ja vielä saman kuun lopulla hän lähti Uudellemaalle[20], jolta matkalta tunnetaan seuraavat tarkastukset: 10. 2. Kirkkonummi, 14. 2. Lohja, 17. 2. Inkoo, 28. 2. Tenhola, 1. 3. Perniö.

14. 7. Terserus on luultavasti ollut Paraisilla ja elokuussa hän kävi Ahvenanmaalla: 6. 8. Finström, 10. 8. Saltvik sekä vielä samana päivänä Sund, Jomala (pvm. puuttuu).

1662 30. 1. Akaa, 5. 2. Messukylä, 17. 2. Vesilahti (Laukon kartano),

---

17 Suunnitelmastaan käydä 11. 12. 1659 Vahdon kappelissa Terserus on luopunut, ja vahtolaisten samoin kuin paattislaistenkin oli tultava 18. 12. Ruskoon. Tälle matkalle piispa lähti jo 17. 12. illalla ja yöpyi Maskun pappilassa. CEAP s. 375, 382.

18 CEAP s. 377, 380—382, 401.

19 CEAP s. 407—408. Hämeenkyrön KA, Kirkonvarat 1620—1750 s. 53 mainitsee piispan kyydityksestä v. 1660 Karkkuun (pvm. puuttuu). Kyseessä voi olla paluumatka Pohjanmaalta.

20 CEAP s. 474, 475, 486.

23. 2. Sahalahti. 25. 2. Längelmäki, 27. 2. Orivesi, 8. 3. Hämeenkyrö, 9. 3. Mouhijärvi, 11—12. 3. Karkku, 12. 3. Tyrvää. Edelleen tiedetään piispan tällä matkallaan käyneen Pirkkalassa, Lempäälässä, josta hän matkusti Sääksmäelle, ja Janakkalassa, josta jatkettiin Lopelle, mutta tältä osin ei ole tiedossa päivämääriä. 30. 5. Terserus oli Pöytyällä. Lisäksi tiedetään hänen käyneen Liedossa ja luultavasti Paraisilla (pvmt puuttuvat).

1663 29. 12. 1662 Terserus lähti toiselle Pohjanmaan matkalleen, joka ulottui Tornioon saakka. Takaisin Turkuun hän palasi vasta 18. 3.[21] Matkan kulusta tiedetään seuraavaa: 18. 1. Kemi, 25. 1. Oulu, 1. 2. Paltamo, 3. 2. Kajaani, Sotkamo (pvm. puuttuu), Kajaanin kautta Muhokselle, jossa oltiin 9. 2., Saloinen ja Raahe (pvm. puuttuu), 16. 2. Pyhäjoki, 17. 2. Kalajoki, Kokkola (pvm. puuttuu), 25. 2. Kruunupyy, 28. 2. Lapua, 3. 3. Isokyrö, 5. 3. Vaasa, Maalahti (pvm. puuttuu), paluumatkalla vielä Eura, Säkylä ja Köyliö (pvmt puuttuvat).
23. 12. Terserus kävi Aurassa keskustelemassa Enevald Svenoniuksen kanssa.[22]

Gezeliusten ajasta lähtien saadaan entistä täydellisemmät tiedot Turun piispojen tekemistä tarkastusmatkoista, sillä niistä on säilynyt runsaasti sekä pöytäkirjoja että muita tietoja. Edellisten piispojen vakiinnuttama tarmokas tarkastustoiminta jatkui. *Johannes Gezelius vanhemman* itineraari muodostuu tällaiseksi:

1665 24. 2. Parainen. 12. 10. Rauma, Pori (pvm. puuttuu, samoin Ulvila), 17. 10 Kalanti.
7. 12. Pöytyä, 13. 12. Kokemäki, Huittinen ja Vampula (pvmt puuttuvat, kohta Kokemäen jälkeen), 18. 12. Loimaa, 31. 12. Lieto.

1666 Jokioinen (pvm. puuttuu), mahd. Ypäjä, 2. 1. Tammela, 7. 1. Janakkala, 10. 1. Hämeenlinna. Tältä matkalta palattuaan Gezelius lähti Pohjanmaalle: 4. 2. Maalahti, 14. 2. Oulu, 20. 2. Ii, 28. 2. Liminka, Raahe (pvm. puuttuu), Pyhäjoki (samoin), Kokkolan maa-

21 Terseruksen diariumin mukaan hän palasi Turkuun 18. 3. ja jatkoi 19. 3. sieltä Paraisille (*Giörwell* 1759 s. 355, *Göransson* 1952 s. 153). Matkalla mukana ollut professori Petrus Bergius mainitsee Turkuun palatun vasta 20. 3. (*Maliniemi* SKHS Vuosik. 21 s. 362. Sama päivämäärä Terseruksen kirjeessä 4. 4. 1663, RA E 8159, Skoklostersaml. II, fol. vol. 33).

22 Tästä lähemmin *Tiitola* 1931 s. 302.

srk. (samoin), Isokyrö (samoin), Lapua (samoin), 18. 3. Ilmajoki, 23. 3. Mouhijärvi, 25. 3. Tyrvää.
28. 5. Nauvo. Tämän vuoden Lemun kirkontileissä mainitaan myös piispan kyyditys Lemusta Vehmaalle (pvm. puuttuu), mutta tiedossa ei ole, oliko kyseessä tarkastusmatka.
15. 7. Turku, ruots. srk. (installaatio).

1667 6. 2. on piispaa kyyditty Lemusta Taivassaloon. Täältä hän näyttää jatkaneen matkaa Ahvenanmaalle. 17. 2. hän on ollut Saltvikissa, lisäksi hänen tiedetään käyneen ainakin Finströmissä (pvm. puuttuu). Kotimatka on tapahtunut Brändön Baggholman kautta.[1]
26. 6. Gezelius on ollut Perniössä.

1668 Ei tietoja.

1669 Talvella matka Hämeeseen: 30. 1. Urjala, 2. 2. Akaa, 3. 2. Sääksmäki, 6. 2. Sahalahti, 10. 2. Orivesi, 11. 2. Längelmäki, 12. 2. Kuorevesi, 16. 2. Teisko, sieltä Messukylään, 20. 2. Lempäälä.
31. 5. Parainen, 6. 6. Korppoo.
30. 6. Lokalahti, 4. 7. Rauma, 7. 7. Mynämäki, 9. 7. Masku, lisäksi mahdollisesti Raisio.
23. 10. Sauvo. 12. 12. Inkoo. Heti joulun jälkeen Gezelius lähti Etelä-Hämeeseen, 31. 12. hän tällä matkallaan tarkasti Kosken T.l. kappelin.

1670 1. 1. Jokioinen, 2. 1. Tammela, 5. 1. Hämeenlinna, 6. 1. Vanaja, 7. 1. Janakkala, 8. 1. Loppi, 9. 1. Vihti. Tenhola (pvm. puuttuu). Kuun lopulla alkoi Gezeliuksen toinen Pohjanmaan matka: 27. 1. Kokemäki, 29. 1. Eurajoki, mistä jo samana päivänä Poriin. Ulvila (pvm. puuttuu), Ahlainen, sieltä Merikarvialle. 3. 2. Maalahti, 4—5. 2. Vaasa (4. 2. synodi), 15. 2. Oulu (synodi ja tarkastus), 16. 2. täällä Kemin seurakunnan tarkastus, 17. 2. Liminka, 20. 2. Saloinen, Raahe (pvm. puuttuu), 22. 2. Pyhäjoki, Kalajoki (pvm. puuttuu), 26. 2. Kokkolan maasrk. Matkan lopulla tarkastettiin Satakunnan seurakuntia, jota varten Gezelius oli menomatkallaan Porista lähettänyt seuraavan ohjelman[2]: 9. 3. Ikaalinen, *10. 3. Hämeenkyrö, 11. 3. Mouhijärvi, 12. 3. Karkku, 13. 3. Tyrvää,* 14. 3. Punkalaidun, *15. 3. Huittinen, 16. 3. Loimaa, 17. 3. Pöytyä,* 18. 3. Prunkkala (Aura). Seurakunnat, joissa Gezeliuksen tiedetään olleen juuri suunniteltuina päivinä, on painettu kursiivilla.
Lieto (pvm. puuttuu).

1671 11. 1. Karjalohja (jo 1670?). 22. 1. Piikkiö.
26. 2. Kökar, 1. 3. Hammarland, 2. 3. Finström, 3—4. 3. Saltvik (täällä tarkastettiin myös Lumparland!), 5. 3. Sund.

---

1 TuTa I IV 4 s. 113.
2 VA Acta eccl. I:24.

28. 12. Perniö.

1672 20. 5. Parainen.

1673 Talvella eräs Gezeliuksen pisimmistä matkoista: 21. 1. Kemi, 23. 1. Ii, 24. 1. Oulu, 26. 1. Liminka, Raahe (pvm. puuttuu), Lohtaja (pvm. epävarma), Kokkolan maasrk. (pvm. puuttuu), 16. 2. Isokyrö, 20. 2. Maalahti, Lapväärtti (pvm. puuttuu), 26. 2. Ilmajoki, 27. 2. Lapua, 6. 3. Längelmäki, 7. 3. Orivesi, 8. 3. Sahalahti, Kangasala (pvm. puuttuu), 10. 3. Messukylä, 11. 3. Lempäälä, 12. 3. Pälkäne, Sääksmäki (pvm. puuttuu), Akaa (samoin), Vanaja (samoin), 16. 3. Urjala.

24. 6. Korppoo.

29. 6. Taivassalo, 30. 6. Iniö (Taivassalossa?), 1. 7. Lokalahti, 2. 7. Vehmaa, 3. 7. Kalanti, 6. 7. Rauma, 10. 7. Lemu, 11. 7. Masku. Turussa Gezelius oli viimeistään 16. 7.

1674 18. 2. Pöytyä, Säkylä (pvm. puuttuu), 21. 2. Eura, 22. 2. Eurajoki, 25. 2. Ulvila, Pori, Merikarvia (Porissa?), 26. 2. Kokemäki, 27. 2. Huittinen, 28. 2. Tyrvää, 1. 3. Karkku, 2. 3. Mouhijärvi, 4. 3. Hämeenkyrö, 9. 3. Jokioinen, 10. 3. Tammela, 15. 3. Loppi, 16. 3. Vihti, 18. 3. Koski T.l.

8. 6. Parainen.

1675 7. 2. Uskela, 12. 2. Mustio, 13. 2. Karjalohja, 16. 2. Kirkkonummi, Inkoo (pvm. puuttuu), Tammisaari (samoin). 21. 2. Tenhola, 22. 2. Perniö.

Kirjeessään 19. 5. 1675 Ahvenanmaan papistolle Gezelius ilmoitti tarkastavansa matkallaan Tukholmaan Ahvenanmaan seurakunnat seuraavan ohjelman mukaan[3]: 20. 6. Brändö, 21. 6. Kumlinge, 22. 6. Sundissa aamupäivällä Vårdön kappelin asiat ja iltapäivällä emäseurakunta, 24. 6. Saltvik, 25. 6. Finström 26. 6. Jomala ja 27. 6. Hammarland. Föglössä ja Lemlannissa ei ennätetä käydä, niiden kirkkoherrojen on tultava rippi- ja historiakirjat yms. mukanaan Saltvikiin tai Jomalaan. Sundissa, Saltvikissa ja Finströmissä tiedämme Gezeliuksen olleen ennalta ilmoitettuina päivinä, Hammarlandissa hän on allekirjoittanut tilit jo 26. 6.

1676 Gezeliuksen neljäs Pohjanmaan matka: 13. 2. Ii, 17. 2. Liminka, Raahe (pvm. puuttuu), 25. 2. Kokkolan maasrk., 1. 3. Uusikaarlepyy, Lapua (pvm. puuttuu), 5. 3. Laihia.

7. 5. Korppoo.

5. 8. Hammarland (mahd.)[4].

30. 12. Masku, 31. 12. Lemu.

---

3 Sundin KA P 1 s. 237.

4 Ks. *Lagus* 1836 s. 173.

1677 1. 1. Taivassalo, 3. 1. Lokalahti, 4. 1. Vehmaa, 6. 1. Kalanti, 9. 1. Rauma.
27. 2. Messukylä, 4. 3. Längelmäki, 6. 3. Orivesi, 8. 3. Sahalahti, 9. 3. Sääksmäki, 11. 3. Urjala.
20. 7. Gezelius oli läsnä Turun kirkkoneuvoston kokouksessa.
30. 12. Eurajoki.

1678 2. 1. Pori ja Ulvila, 3. 1. Harjavalta, 5. 1. Mouhijärvi, 7. 1. Hämeenkyrö, 12. 1. Karkku.
6. 8. Parainen. 15. 12. Koski T.l.

1679 11. 3. Uskela, 13. 3. Karjalohja, 14. 3. Lohja, 19. 3. Kirkkonummi, 20. 3. Inkoo, 21. 3. Karjaa, Pohja, 23. 3. Tenhola, 25. 3. Perniö, sieltä Halikkoon. Samassa kuussa myös Piikkiö (pvm. puuttuu).
24—25. 6. Parainen.

1680 1. 1. Eura, 3. 1. Merikarvia, 8. 1. Maalahti, 13. 1. Närpiö, Vaasa (synodi, pvm. puuttuu[5]), 20. 1. Oulu, Raahe (pvm. puuttuu), 24. 1. Pyhäjoki, 27. 1. Lohtaja, 4. 2. Isokyrö, 6. 2. Lapua.
15. 2. Tammela, 17. 2. Loimaa. Turussa viimeistään 21. 2.[6]
31. 5. Parainen.
2. 7. Nauvo. 4. 7. Korppoo. Turussa jälleen 14. 7. (kirkkoneuvosto).

1681 7. 2. Föglö, 16. 2. Sund, Hammarland (pvm. puuttuu).
7. 6. Maaria.
Turun kirkkoneuvostossa Gezelius on ollut läsnä 10. 8., 21. 10., 28. 10., 2. 11., 9. 11., 13. 11., 16. 11. ja 15. 12.
28. 12. tarkastus Lemussa, 30. 12. Vehmaalla.

1682 1. 1. Taivassalo, 3. 1. Lokalahti, 4. 1. Kalanti, 7. 1. Rauma, 9. 1. Eurajoki, Eura (pvm. puuttuu).
29. 1. Gezelius oli Turun kirkkoneuvostossa.
9. 2. Pöytyä, 13. 2. Ulvila, 14. 2. Kokemäki, 15. 2. Huittinen, 16. 2. Tyrvää, 17. 2. Mouhijärvi, 20. 2. Hämeenkyrö, 21. 2. Karkku, 23. 2. Messukylä, 25. 2. Orivesi, 26. 2. Längelmäki, 28. 2. Pälkäne, 2. 3. Sahalahti, 3. 3. Lempäälä, 4(?). 3. Akaa, 5. 3. Urjala, Janakkala (pvm. puuttuu, käynti tuntuu epävarmalta). 14. 3. piispa on jo ollut mukana Turun kirkkoneuvostossa.
29. 3. Parainen.
24. 6. Masku, 25. 6. Naantali. Rusko (pvm. puuttuu, ehkä 9. 7.).

1683 Gezeliuksen kuudes Pohjanmaan matka: 11. 2. Kemi, 13. 2. Ii, 16. 2. Oulu, 18. 2. Liminka, 20. 2. Raahe, 22. 2. Pyhäjoki, 23. 2.

---

5 Kiertokirjeessään 12. 12. 1679 Gezelius ilmoitti pitävänsä seuraavan vuoden alussa pappeinkokouksen ensin Vaasassa ja sitten Oulussa, *Lagus* mt. s. 289.

6 *Lagus* mt. s. 290.

Kalajoki, 27. 2. Kokkolan maasrk., 3. 3. Uusikaarlepyy, 5. 3. Isokyrö, 10. 3. Maalahti, 12. 3. Närpiö, 15. 3. Merikarvia, 30. 3. piispa oli läsnä Turun kirkkoneuvostossa.

20. 9. Tenhola (tuli sinne Perniön kautta), 21. 9. tarkastus Perniössä, 23. 9. Uskela, Halikko (pvm. puuttuu).

28. 12. Loimaa, 30. 12. Tammela, Jokioinen (pvm. puuttuu).

1684 Hattula (pvm. puuttuu). 4. 1. Janakkala, 5. 1. Loppi, 6. 1. Vihti, 9. 1. Kirkkonummi, 10. 1. Inkoo, 11. 1. Siuntio, 13. 1. Lohja, 15. 1. Karjalohja. Vielä saman kuun lopulla Gezelius lähti Ahvenanmaalle, jossa suoritettavan tarkastuskierroksen ohjelma oli seuraava: 24. 1. Brändö, 25. 1. Kumlinge, 27—28. 1. Föglö, jonne myös Kökarin kappelilaisten oli tultava, 30. 1. Lemlanti, 31. 1. Jomala, 2. 2. Hammarland, sinne myös Eckerö, 3. 2. Finström, 4. 2. Geta (sieltä voi väki tulla emäkirkolle), 5. 2. Saltvik, 6. 2. Sund, sinne myös vårdöläiset.[7] Matka tehtiin suunnitelman mukaan, Föglössä, Lemlannissa, Finströmissä, Saltvikissa ja Sundissa oltiin ennalta ilmoitettuina päivinä (Sundin tilit tarkastettu jo 5. 2.). Kierroksen tehtyään piispa viipyi vielä jonkin aikaa Ahvenanmaalla. 13. 2. hän on ollut Haddenäsissä (Lemlannissa).

1685 13. 1. Närpiö, 18. 1. Ilmajoki, 20. 1. Lapua, 29. 1. Kuorevesi, 30. 1. Längelmäki, 1. 2. Orivesi, 2. 2. Kangasala, 4. 2. Messukylä, 6. 2. Pirkkala, 8. 2. Karkku, 10. 2. Hämeenkyrö, 12. 2. Tyrvää, 15. 2. Huittinen, 18. 2. Pöytyä.

25. 5. Parainen. 14. 6. Korppoo.

1686 Jälleen tapaamme Gezeliuksen Pohjanmaalla: 21. 3. Kemi, 23. 3. Ii, 26. 3. Oulu, 27. 3. Liminka, 28. 3. Raahe, 30. 3. Pyhäjoki, 6. 4. Kruunupyy, Uusikaarlepyy (pvm. puuttuu), 14. 4. Isokyrö, 15. 4. Ilmajoki.

8. 8. Parainen. Somero (pvm. puuttuu).

1687 Talvella Gezelius osallistui papiston palkkoja hallituksen määräyksestä tutkivan komission työskentelyyn. Selvityskokouksia pidettiin Oulussa 11. 2., Iisä 16. 2., Kemissä 21. 2., Limingassa 1. 3., Saloisissa 5. 3., Pyhäjoella 9. 3., Kalajoella 12. 3., Lohtajalla 16. 3., Pietarsaaressa (Pedersöre) 18. 3., Kokkolassa 21. 3. ja Vaasassa (Korsholm) 4—5. 4. 1687. Näissä laaditut selvitykset Gezelius on allekirjoittanut, mutta hän tuskin oli niiden aineistoa koottaessa läsnä, sillä Ulvilan kirkontileissä mainitaan piispaa kuljetetun 16. 2. sieltä Harjavaltaan. Tämä päivämäärä sopii yhteen muualta saatavien tietojen kanssa, 14. 2. pidettiin näet myös Porissa palkkaustutkinta. Turun ympäristöpitäjien palkat selvitettiin Turun

7 *Lagus* mt. s. 318.

tuomiokapitulissa 6—8. 3. 1687.[8] Harjavallasta Gezelius näyttää jatkaneen matkaansa Hämeeseen, 22. 2. hän on ollut Lempäälässä ja 23. 2. Sääksmäellä.

29. 5. Parainen.

13. 6. Jomala, 14. 6. Hammarland, 15. 6. Finström, 16. 6. Saltvik, 17. tai 18. 6. Sund, 19. 6. Lemlanti, 21. 6. Föglö.

1688 1. 1. Lemu, 3. 1. Vehmaa, 5. 1. Kalanti.

29. 1. Taivassalo, 30. 1. Lokalahti, Uusikaupunki (pvm. puuttuu), 1. 2. Pyhämaa, 2. 2. Rauma, 4. 2. Eurajoki, 5—6. 2. Eura, 7. 2. Loimaa, 9. 2. Tammela, 13. 2. Sääksmäki, 14. 2. Vanaja, 15. 2. Janakkala, 17. 2. Vihti, 19. 2. Espoo, 20. 2. Kirkkonummi, 21. 2. Inkoo, 23. 2. Lohja, 24. 2. Karjalohja, 27. 2. Tammisaari, Tenhola (pvm. puuttuu), 2. 3. Perniö, 3. 3. Uskela, 6. 3. Sauvo, 8. 3. Piikkiö.

24. 4. Gezelius oli läsnä Turun kirkkoneuvostossa.

13. 5. Parainen. 30. 5. jälleen Turun kirkkoneuvostossa, 11. 6. Masku.

23. 11. ja 18. 12. piispa on ollut Haddenäsissä (Lemlannissa).

1689 25. 12. Parainen, täällä hän oli myös 1. 1. 1690 saarnaten jumalanpalveluksessa. Gezelius kuoli 20. 1. 1690.

Luettelo osoittaa Gezeliuksen käyneen miltei kaikissa hiippakuntansa seurakunnissa säännöllisesti 3—5 vuoden väliajoin. Pohjois-Pohjanmaalle saakka hän teki seitsemän tarkastusmatkaa 26 virkavuotensa aikana, eräät niistä näyttävät tapahtuneen Tukholmasta maitse palattaessa. Yhtä ahkera matkamies oli *Johannes Gezelius nuorempi.* Jo ennen piispaksi nimittämistään hän kohta isänsä kuoltua teki tämän suunnitteleman tarkastusmatkan:

1690 4. 2. Ikaalinen, 5. 2. Hämeenkyrö, 7. 2. Teisko, 13—14. 2. Längelmäki, 15. 2. Orivesi, 17. 2. Messukylä, 19. 2. Lempäälä, 22. 2. Karkku, 23. 2. Tyrvää.[9] 8. 3. Gezelius oli Sauvossa ja 11. 7. Ke-

8 RA, Kommissioner ang. prästerskapets avlöning 1687—1692, Finland.

9 *J. J. Tengström* 1833 s. 69 mainitsee Gezelius nuoremman rajoittaneen matkansa Mouhijärvelle ja sen lähellä oleviin pitäjiin. Tosiasiassa hän tuskin kävi Mouhijärvellä ollenkaan, koskapa hän on tarkastanut sen kirkontilit Karkussa. Turkuun Gezelius palasi Tengströmin tietämän mukaan 26. 2. *Tengström* 1825 s. 232 ilmoittaa Gezelius vanhemman suunnitelleen Pohjanmaalle saakka ulottuvaa tarkastusmatkaa. — 8. 9. ja 29. 9. 1689 Gezelius nuorempi oli palkkapitäjässään Sauvossa tarkastaen tilit ja johtaen puhetta kirkkoneuvostossa.

miössä. Joulukuussa hän lähti lähes kolme kuukautta kestäneelle matkalle Pohjanmaalle: 22. 12. Kurikka, 23. 12. Ilmajoki, 26. 12. Isokyrö, 30. 12. Lapua.

1691 1. 1. Uusikaarlepyy, 4. 1. Kruunupyy, 9. 1. Lohtaja, 11. 1. Kalajoki, 15—16. 1. Raahe, 16. 1. Siikajoki, 18. 1. Hailuoto, 22—24. 1. Oulu (synodi ja tarkastus), 26. 1. Haukipudas, 27. 1. Ii, 28—29. 1. Kemi, 30. 1. Ii, 31. 1. Oulu, 6. 2. Paltamo, 8. 2. Rantsila, 10. 2. Haapavesi, 12. 2. Kannus, 13. 2. Kälviä, 16. 2. Pietarsaari, 19—21. 2. Vaasa, 23. 2. Maalahti, Närpiö (pvm. puuttuu), 26. 2. Kristiinankaupunki, 1. 3. Merikarvia, 4. 3. Kokemäki (installaatio), 6. 3. Uusikaupunki, 7. 3. Lokalahti, 8. 3. Lemu.
3. 5. Parainen. 12. 7. Halikko.
27. 9. Laitila, 28. 9. Laitila (Pyhämaan asiat), 29. 9. Lappi T.l., 1. 10. Rauma, 3. 10. Eurajoki, 5. 10. Eura, 6. 10. Köyliö, 7. 10. Säkylä.

1692 Kirjeessään 26. 10. 1691 Gezelius ilmoitti aikovansa seuraavassa vuoden vaihteessa tarkastaa Hattulan ja Urjalan rovastikunnat seuraavan ohjelman mukaisesti[10]: 27. 12. Somerniemi, 28—29. 12. Somero, 30. 12. Tammela, 31. 12. Jokioinen, 1. 1. 1692 Urjala, 2. 1. Akaa, 3. 1. Sahalahti, 4. 1. Pälkäne, 5—6. 1. Sääksmäki, 7. 1. Kalvola, 8. 1. Hattula. Tammelaan tiedämme piispan tulleen jo 29. 12., tarkastus siellä samoin kuin Jokioisissa ja Urjalassa oli suunniteltuun aikaan. Sahalahdella oltiin 4. 1. ja Pälkäneellä 5. 1., Sääksmäellä 6. 1. ja Hattulassa suunnitelman mukaisesti. Täältä on jatkettu seuraavasti: 10. 1. Hämeenlinna, 12. 1. Vanaja, 13. 1. Janakkala, 14. 1. Loppi, 15. 1. Vihti, 17. 1. Karjalohja. Helmikuussa matka Ahvenanmaalle: 3. 2. Vartsala (Taivassalossa), 5. 2. Kumlinge, 6. 2. Sottunga, 7—8. 2. Föglö, 9. 2. Lemlanti, 10—11. 2. pappeinkokous Jomalassa, sen pöytäkirja allekirjoitettu 12. 2. Sundissa, 13. 2. Hammarland, 14. 2. Finström, 15. 2. Saltvik, 16. 2. Sund, 17. 2. Vårdö (Sundissa?).
24. 7. Rymättylä
24—25. 8. Nauvo.
11—12. 9. Mynämäki, 14. 9. Nousiainen, 15. 9. Masku.
16. 10. Korppoo, 17. 10. Korppoossa Houtskarin asiat.

1693 Kirjeessään kuninkaalle 25. 3. 1693 piispa mainitsi helmi-maaliskuussa tarkastaneensa neljä rovastikuntaa.[11] Tästä matkasta on tiedossamme seuraava: Halikko (pvm. puuttuu), 31. 1. Uskela, 1. 2. Pertteli, 4. 2. Nummi, 5. 2. Lohja, 7. 2. Siuntio, 8. 2. Espoo, 9. 2. Kirkkonummi, 17. 2. Tammisaari, 20. 2. Perniö.

---

10 VA Acta eccl. IV.

11 *Leinberg* Handlingar VII s. 390.

3. 3. Taivassalo, 5. 3. Vehmaa, 7. 3. Uusikaupunki, 8. 3. Pyhämaa, 10—11. 3. Pori, 12. 3. Ulvila, 14. 3. Kokemäki, 15. 3. Huittinen, 19. 3. Loimaa.
27. 3. Lemu, 28. 3. Naantali.
15. 9. Pöytyä. 29. 9. Piikkiö. Somero (pvm. puuttuu).
28. 12. Kemi, 31. 12.—1. 1. Haukipudas.

1694 1. 1. Haukipudas, 12—13. 1. Oulu (synodi), 16—17. 1. Oulu (tarkastuksia), 19. 1. Liminka, 20. 1. Hailuoto, 21. 1. Siikajoki, 24. 1. Raahe, 26. 1. Pyhäjoki, 28. 1. Kalajoki, 30. 1. Lohtaja, 31. 1. Kälviä, 1. 2. Kokkolan kaup.srk., 2. 2. Kokkolan maasrk., 13. 2. Isokyrö, 16. 2. Vähäkyrö, 18. 2. Vaasa, jossa lisäksi synodi 19—20. 2., 22. 2. Maalahti, 26—27. 2. Merikarvia.
13. 5. Raisio.

1695 2. 1. Sauvo. 12. 1. Gezelius on ollut Westankärrin ratsutilalla Kemiössä.
27. 1. Tyrvää, 29. 1. Karkku, 31. 1. Mouhijärvi, 2. 2. Ikaalinen, 3. 2. Hämeenkyrö, 6. 2. Teisko, 8. 2. Kuru, 10. 2. Ruovesi, 12. 2. Keuruu, 15. 2. Längelmäki, 17. 2. Orivesi, 18—19. 2. Sääksmäki, 22. 2. Pirkkala, 24. 2. Lempäälä, 5. 3. Alastaro, 6. 3. Loimaa, 8. 3. Somero.
2. 5. Turussa ja 15. 5. Liedossa installaatiot. Käynyt tänä vuonna myös Lohjalla ja Paimiossa (pvmt puuttuvat).

1696 16. 2. Marttila.
1. 5. Naantali (installaatio).
9. 6. Sauvo.
30—31. 12. Taivassalo.

1697 1. 1. Lokalahti, 2. 1. Uusikaupunki, 3. 1. Pyhäranta, 5. 1. Eurajoki, 7. 1. Laitila, 8. 1. Kalanti, 10. 1. Vehmaa, Lemu (pvm. puuttuu).
28. 1. Somero, 30. 1. Tammela, 31. 1. Jokioinen, 2. 2. Urjala, 3. 2. Akaa, 5. 2. Pälkäne, 7. 2. Sahalahti, 9. 2. Sääksmäki, 11. 2. Tyrväntö, 12. 2. Hattula, 13. 2. Hämeenlinna, 14. 2. Vanaja, 16—17. 2. Janakkala, 18. 2. Loppi, 19. 2. Vihti, 21. 2. Karjalohja, 22. 2. Kisko.
25. 6. Jomala (synodi), 27. 6. Lemlanti, 29. 6. Hammarland, 1—2. 7. Finström, 4. 7. Saltvik, 5. 7. Sund, 9. 7. Kumlinge, 10. 7. Brändö, 11. 7. Iniö.
5. 9. Korppoo.
13. 9. Tammisaari, 17—19. 9. Lohja, 21. 9. Espoo, 22. 9. Kirkkonummi, 24. 9. Inkoo, 26. 9. Tenhola.

1698 Talvella Gezelius teki kolmannen Pohjanmaan matkansa, jonka ohjelma oli seuraava[12] (kursiivilla painettu paikkakunnat ja päi-

12 Pyhäjoen KA 55 s. 3.

vämäärät, jotka ovat saatavissa myös muista lähteistä): *6. 1. Kemi, 7. 1. Kemissä »casukset» (oli vielä 8. 1.), 9. 1. Ii, 10. 1. siellä casukset,* 11. 1. Haukipudas, *13. 1. Oulu, ruots. srk.* ja koulu *(oli Oulussa jo 12. 1.), 14—15. 1. synodi, 16. 1. Oulun suom. srk., 17. 1. synodi jatkuu, casukset Paltamosta, 18. 1. Kempele, 19. 1. Liminka,* 20. 1. Tyrnävän casukset (Limingassa, jossa Tyrnävän tilit tarkastettu jo *19. 1.*), 21. 1. Hailuodon casukset Lumijoella, 22. 1. Lumijoki, 23. 1. Siikajoki, siellä casukset 24. 1., 25. 1. Raahe, 26. 1. Raahen koulu, *27. 1. Pyhäjoki,* siellä casukset 28. 1., *29. 1. Kalajoella casukset ja 30. 1. visitatio, 31. 1. Lohtajalla casukset ja 1. 2. visitatio, 2. 2. Kälviä, 3. 2. Kokkolan maasrk., 4. 2. Kokkolan kaup.srk. (oli vielä 5. 2.), 5.* 2. Kruunupyy (casukset), 7. 2. Pietarsaaren maasrk. (casukset), 8. 2. Pietarsaaren kaup.srk., 9. 2. Pietarsaaren maasrk., *10. 2. Uudenkaarlepyyn koulu, 11. 2. Uusikaarlepyy,* 12. 2. Vöyri, *13. 2. Vähäkyrö,* 14. 2. Isokyrö, 15. 2. casukset siellä ja Ilmajoella, *16. 2. Ilmajoki, 17. 2. Laihia,* 18. 2. casukset siellä, *19. 2. synodi Vaasassa (saapui Vaasaan jo 18. 2.),* 20. 2. Vaasa (visitatio), *21—22. 2. synodi jatkuu,* 23. 2. Vaasan koulu, 24. 2. Maalahti, 25. 2. Korsnäs, 26. 2. Närpiössä casukset ja 27. 2. visitatio, 28. 2. Lapväärtissä casukset ja 1. 3. visitatio, 2. 3. Kristiinankaupunki, *4. 3. Merikarvia, 5. 3.* Ahlainen, *6. 3. Ulvila,* 7. 3. Pori (ei käynyt?), 8. 3. *Harjavalta,* casukset *(oli täällä jo 7. 3.),* 9. 3. Kokemäki ja 10. 3. siellä casukset (täällä Gezelius ei käynyt, srk:n tilit tarkastettu jo 7. 3. Harjavallassa), 11. 3. Eura (käynti epävarma).

18. 6. Sauvo. 2. 7. Turussa installaatio, samoin sen jälkeen Kaarinassa.

1699 Kirjeessään 13. 1. 1699 Gezelius ilmoitti pian pitävänsä tarkastuksen eräissä Porin, Huittisten ja Mynämäen rovastikuntien seurakunnissa.[13] Matkan kulusta tiedetään vain seuraava: 14—15. 2. Huittinen, 19. 2. Loimaa, 21. 2. Oripää, 22—23. 2. Pöytyä.

2. 7. Nauvo.

13. 9. Halikko, 15. 9. Uskela, 17. 9. Tenhola, 21. 9. Perniö, 22. 9. Salo, Halikko (pvm. puuttuu). Lieto (pvm. puuttuu).

1700 5. 1. Sauvo.

1701 Kirjeessään 13. 1. 1701 Gezelius ilmoitti aikovansa tehdä tarkastusmatkan Mynämäen, Vesilahden ja Kangasalan rovastikuntiin. Ohjelma oli seuraava[14] (kursiivilla painettu osoittaa, että käynti on todettavissa muistakin lähteistä): 9—10. 2. Masku ja sen kappelit, *11. 2. Nousiainen,* 12—13. 2. Mynämäki + kappeli, 14. 2.

---

13 Huittisten KA (TMA) J II a 2.

14 Keuruun KA II Eb fol. 73—74.

Eura, täällä käsitellään myös casukset lähiseurakunnista, *15. 2. Kiikka, 16. 2. Tyrvää, 17*—18. *2. Karkku* + kappeli, *19*—20. 2. *Mouhijärvi* + kappeli, 21—*22. 2. Ikaalinen* + kappelit, 23—*24. 2. Hämeenkyrö,* 25—*26. 2. Harju,* siellä käsitellään myös Pirkkalan casukset, *27*—28. 2. *Teisko,* siellä casukset Messukylästä, 1. 3. Kuru, 2—*3. 3.* Ruovesi + kappeli (Virrat?), 4—*5. 3. Keuruu,* 6—*7. 3. Kuorevesi,* casukset Längelmäeltä, *8. 3. Längelmäki (visitatio),* 9—*10. 3. Orivesi,* 11—12. 3. Kangasala + kappeli, *13. 3. Messukylä, 14. 3. Pirkkala,* 15—*16. 3. Lempäälä, 17*—18. *3. Vesilahti* + *kappeli.*

1702 6. 1. Naantali. Kohta sen jälkeen alkoi piispan neljäs Pohjanmaan matka, jonka ohjelma oli seuraava[15] (kursiivilla painettu tiedot, jotka ilmenevät muistakin lähteistä): 12. 1. Kauhajoki (ei ehkä käyty, koska Kauhajoen tilit tarkastettu 14. 1. Ilmajoella), 13. 1. Ilmajoen kirkonkirjat ja casukset, *14. 1. Ilmajoki,* sinne Kurikan kappelilaiset, 15. 1. Lapualla sen kappelien casukset ja kirkonkirjat, *16. 1. Lapua, sinne Kuortaneen ja Kauhavan kappelilaiset,* 17. 1. Isossakyrössä casukset ja kirkonkirjat, 18. 1. siellä visitatio, ylistarolaiset mukaan, *19. 1. Laihia,* 20. 1. casukset ja kirkonkirjat ensin Laihialla ja sitten Vähässäkyrössä, *21. 1. Vähäkyrö,* 22. 1. Vöyrin casukset ja kirkonkirjat, 23. 1. siellä visitatio, kappelilaiset mukaan, *24. 1.* Uudenkaarlepyyn koulu ja *casukset Alahärmästä,* 25. 1. Kruunupyy, kappelilaiset mukaan, myös tutkitaan Kruunupyyn hospitaalin tila, *26. 1. Kokkolan maasrk., kappelilaiset mukaan,* 27. 1. *Kalajoella* casukset ja *28. 1. visitatio,* johon kappelilaiset mukaan, *29. 1. Pyhäjoki* kappeleineen, *30. 1. Raahe kappeleineen,* 31. 1. Raahessa casukset ja koulun tarkastus, 1. 2. tutkitaan Hailuodon casukset ja kirkonkirjat Siikajoella, *2. 2. Oulu, molemmat srk:t, 3. 2. Oulussa* koulu, casukset sekä *kirkonkirjat Paltamon ja Kemin rovastikunnista, 4—6. 2. synodi,* 7. 2. *Liminka, kappelilaiset mukaan, 8. 2.* casukset Limingasta ja sen kappeleista, 9. 2. *Siikajoki* kappeleineen, *10. 2.* siellä casukset ja kirkonkirjat, 11. 2. Pyhäjoki (casukset), *12. 2. Lohtaja,* kappelilaiset mukaan, *13. 2.* casukset siellä ja Kälviällä, 14. 2. *Kälviä,* 15. 2. *Kokkolan kaup.srk. (oli täällä vielä* 17. 2.), tarkastus myös koulussa, 16. 2. Pietarsaaren maasrk., kappelilaiset mukaan, 17. 2. Pietarsaaren kaup.srk., koulun tarkastus, 18. 2. Uusikaarlepyy, 19. 2. siellä casukset, *20—22. 2. Vaasassa synodi* ja 22. 2. myös koulun tarkastus, 23. 2. Vaasa, molemmat srk:t, *24. 2. Maalahti, kappelilaiset mukaan,* 25. 2. siellä casukset ja kirkonkirjat, 26. 2. *Närpiössä* casukset ja kirkonkirjat emäkirkolta ja kappeleista se-

15 Pyhäjoen KA 55 s. 106—110.

kä 27. 2. visitatio, kappelilaiset läsnä *(oli täällä 28. 2.)*, 28. 2. casukset ja kirkonkirjat Lapväärtissä ja Kristiinassa, 1. 3. Kristiinankaupunki, visitatio, koulun tarkastus, 2. 3. Lapväärtti (visitatio), 3. 3. *Merikarvialla* casukset ja *4. 3. visitatio, 5. 3. Porissa* casukset ja *6. 3. visitatio, 7. 3.* Porin koulu, *Ulvilan kirkonkirjat (6. 3.)*, 8. 3. *Eurajoella* casukset ja *9. 3. visitatio, jossa kappelilaiset läsnä,* 10. 3. Rauman triviaalikoulu, *11. 3. Raumalla visitatio* sekä 12. 3. casukset ja kirkonkirjat, *13. 3. Laitila.*

Kesällä Gezelius kävi Ahvenanmaalla: 15. 8. Kökar, 17. 8. Lemlanti, 21—22. 8. Hammarland, 24. 8. Finström, 26. 8. Saltvik, 27. 8. Sund, 29. 8. Vårdö, 31. 8. Kumlinge, 1. 9. Brändö, 2. 9. Iniö. Hammarlandista piispa lähetti syksyllä Uudellemaalle tehtävän matkan ohjelman[16] (kursiivilla painettu muistakin lähteistä saatavat tiedot): 14—15. 9. Pohja, 15. 9. iltapäivällä Tammisaaren koulu, *16. 9. Tammisaari, visitatio,* 17. 9. Mustio, 18—*19. 9. Lohja ja sen kappelit,* 20—21. 9. Espoo, 22—*23. 9. Kirkkonummi, 24*—25. *9. Siuntio, 26. 9. Inkoo,* sinne myös Fagervikin kappelilaiset, 27—28. 9. Karjaa, *29*—30. *9. Tenhola.*

1703 21. 6. Parainen. 12. 7. Lieto.

1704 29. 1. Koski T.l., 31. 1. Somero, 2. 2. Tammela, 3. 2. Jokioinen, 5. 2. Urjala, 7. 2. Akaa, 9. 2. Pälkäne, 10. 2. Sahalahti, 12. 2. Sääksmäki, Tyrväntö (pvm. puuttuu), 16. 2. Hattula, 17. 2. Hämeenlinna, 19. 2. Vanaja, 21. 2. Janakkala, 22. 2. Hausjärvi, 24. 2. Loppi, 25. 2. Vihti, 27. 2. Karjalohja, 28. 2. Suomusjärvi, 29. 2. Kisko.

15. 3. Taivassalo, 17. 3. Lokalahti, 18. 3. Uusikaupunki, 22. 3. Kalanti.

15. 5. Parainen. 12. 6. Sauvo.

1705 24. 2. Halikko, 26. 2. Salo, 27. 2. Pertteli, 4—5. 3. Perniö, 6. 3. Angelniemi, 7. 3. Kemiö, 10. 3. Hiittinen, 12. 3. Dragsfjärd.

22. 5. Parainen. 18. 6. Sauvo.

1706 Gezeliuksen viides Pohjanmaan matka, ohjelma oli seuraava[17] (kursiivilla painetut tiedot myös muissa lähteissä): *14. 1. Hämeenkyrö,* 15. 1. siellä casukset, *16. 1. Ikaalinen,* 17. 1. siellä casukset, 18. 1. Kurikka, *19. 1. Ilmajoki, jonne tulevat Kauhajoen* ja Alavuden *kappelilaiset, 20. 1. siellä casukset emäkirkolta* ja kappeleista, *21. 1. Lapua, sinne Kuortaneen ja Kauhavan kappelilaiset,* 22. 1. siellä casukset, 23. 1. Isokyrö, ylistarolaiset ja ruukin väki mukaan, 24. 1. casukset Isossakyrössä ja Laihialla, *25. 1. Laihia, 26. 1. Vähäkyrö,* 27. 1. casukset Vähässäkyrössä ja Vöyrissä, 28.

16 TuTA I IV 3.

17 Pyhäjoen KA 55 s. 171—174.

1. Vöyri, 29. 1. Oravainen, *30. 1. Uusikaarlepyy,* sinne Munsalan ja Alahärmän kappelilaiset, 31. 1. casukset siellä, 1. 2. casukset *Lohtajalla, 2. 2. visitatio,* kappelilaiset mukaan, 3. 2. Pyhäjoen casukset, *4. 2. siellä visitatio,* kappelilaiset mukaan, 5. 2. Pyhäjoen kappelin casukset, *6. 2. Rantsila, sinne pulkkilalaiset,* 7. 2. *Paltamossa* casukset ja *8. 2. visitatio,* 9. 2. Kajaani, 10. 2. Sotkamossa casukset ja 11. 2. visitatio, 12. 2. Kajaanin koulu, 13. 2. Muhos, *14. 2. Oulussa* koulu sekä *kirkonkirjat ja casukset Kemin rovastikunnasta, Iistä ja Pudasjärveltä, 15. 2. Oulu,* Oulunsalon kappelilaiset mukaan, *16. 2. Liminka kappeleineen,* 17. 2. casukset siellä, *18. 2. Siikajoki, jonne tulevat myös Paavolan kappelilaiset, 19. 2. casukset siellä, 20. 2. Raahe,* jonne tulevat myös seurakuntalaiset Saloisista ja *Vihannista,* 21. 2. casukset siellä, *22. 2. Kalajoki* kappeleineen, 23. 2. casukset Kalajoella ja Kälviällä, *24. 2. Kälviä, 25. 2. Kokkolan maasrk.,* sinne myös kappelilaiset, *26—28. 2. synodi Kokkolassa, 1. 3. Kokkolan* koulu, Kruunupyyn hospitaali, *2. 3. Kruunupyy,* kappelilaiset mukaan, 3. 3. Pietarsaaren kaup.srk., 4. 3. Pietarsaaren maasrk., kappelilaiset mukaan, 5. 3. casukset siellä, 6. 3. casukset Vaasassa, 7. 3. Vaasa, kappelilaiset mukaan, 8. 3. Vaasan koulu, *9. 3. Maalahti, kappelilaiset mukaan,* 10. 3. Närpiössä casukset ja 11. 3. visitatio, kappelilaiset mukaan, 12. 3. Kristiinankaupunki, 13. 3. Lapväärtti, 14. 3. casukset siellä, *15. 3. Merikarvia,* 16. 3. Merikarvialla casukset, Porissa koulu, *17. 3. Pori, kappelilaiset mukaan, 18. 3. Ulvila.*

20. 5. Sauvo. 10. 6. Parainen, Paimio (pvm. puuttuu).

1707 10. 2. Turussa installaatio.

3. 3. Kemiö.

18. 3. Uusikaupunki.

12. 5. Parainen. 3. 6. Sauvo.

1708 5. 1. Tenhola, 7. 1. Tammisaari, 11. 1. Inkoo, 14. 1. Kirkkonummi, 15. 1. Espoo, 17. 1. Lohja.

31. 1. piispa lähetti seurakunnille seuraavan matkaohjelman[18] (kursiivilla painettu tiedot, jotka ilmenevät myös muista lähteistä): *14. 2. Rusko,* sinne myös Vahdon kappelilaiset, *15. 2. Masku,* 16. 2. Nousiainen, 17. 2. Nousiaisissa casukset, samoin Mynämäellä, 18. 2. Mynämäki kappeleineen, 19—*20. 2. Laitila* ja sen kappelit, *21. 2. Rohdainen (Pyhäranta), sinne myös Pyhämaa,* 22. 2. Lappi T.l. *23. 2. Rauma,* 24. 2. Rauman koulu ja casukset Eurajoella, *25. 2. Eurajoki ja Luvian kappeli,* 26. 2. casukset Eurassa ja Kokemäellä, *27. 2. Kokemäki* ja sen kappelit, *1. 3. Vesilahti ja*

18 Eurajoen KA J I 2 s. 381

sen kappeli, 3—4. 3. Punkalaidun, *5. 3. Huittinen kappeleineen*, 6. 3. casukset Huittisissa ja Loimaalla, *7. 3. Loimaa kappelei*neen, 8. 3. *Pöytyä kappeleineen*, 9. 3. casukset Pöytyällä.
25. 5. Sauvo. 12. 7. Parainen.

1709 19. 2. Nauvo, 21—22. 2. Korppoo, 24. 2. Houtskari.
20. 6. Sauvo. 18. 7. Parainen.
25. 7. Lemlanti, 28. 7. Jomala (synodi), 29. 7. Finström, 31. 7. Saltvik, 1. 8. Sund.

1710 Gezeliuksen kuudes Pohjanmaan matka: 27. 1. Kristiinankaupunki, 28. 1. Närpiö, 30. 1. Maalahti, 31. 1.—1. 2. Vaasa, 8—9. 2. Pietarsaari, 10. 2. Kokkolan kaup.srk., 11—12. 2. synodi Kokkolassa, 13. 2. Kokkolan maasrk., 14. 2. edelleen Kokkolassa, jota pohjoisempana ei käytykään, täällä tarkastettiin mm. Paltamon tilit, Kruunupyy (varma pvm. puuttuu), 20. 2. Lapua, 24. 2. Ilmajoki, 2. 3. Merikarvia, 5. 3. Pori, 6.3. Ulvila, 8. 3. Köyliö.

1711 Ei tietoja.

1712 7—9. 1. Parainen.
19. 12. Koski T.l., 20. 2. Somero, 22. 2. Tammela, 23. 2. Jokioinen, 25. 2. Urjala, 27. 2. Akaa, 1. 3. Messukylä, 5. 3. Sahalahti, 7—8. 3. Pälkäne, 9. 3. Sääksmäki, 13. 3. Hattula, 15. 3. Vanaja.
11. 6. Vehmaa, siellä myös Lokalahden asiat, 13. 6. Uusikaupunki, 15. 6. Kalanti.
10. 8. Sauvo.

1713 25. 5. Parainen.

Palkkapitäjissään Sauvossa ja Paraisilla Gezelius piti tarkastuksen säännöllisesti vuosittain. Muualla hän kävi 3—5 vuoden väliajoin kuten isänsäkin. Kuitenkin tapahtui matkoissa 1700-luvun puolella ehkä levottomasta sota-ajasta johtuen vähäistä epäsäännöllistymistä. Esim. Hämeen pohjoisemmissa pitäjissä hänen ei tiedetä käyneen vuoden 1701 jälkeen, ja Pohjanmaan matkoilla piispa kääntyi takaisin jo Oulusta, viimeisellä kerralla jopa Kokkolasta. Kappeleissa Gezelius nuorempi vieraili jonkin verran isäänsä runsaammin, mutta yleisin tapa oli edelleen se, että kappelien asiat tutkittiin emäkirkolla.

Viipurin piispojen tarkastusmatkoista ei Sorolaisen jälkeiseltä kaudelta ole pitkään aikaan juuri mitään tietoja. *Olavi Elimaeuksen* (1618—29) ajalta ei tunneta yhtään tarkastusta. Todennäköisesti hän on niitä pitänyt, vaikka eräät Ruotsin piispat v. 1626 mainitsivatkin, ettei hän ole sairauden vuoksi voi-

nut tarkastusmatkojaan tehdä.[1] *Nicolaus Careliuksen* ajalta (1630—32) tunnetaan tarkastus Iitissä 8. 1. 1631. *Gabriel Melartopaeuksen* (1633—41) osalta tilastomme jää taas täysin tyhjäksi.[2]

Petrus Bjugg (1642—56) teki talvella 1643 laajan tarkastuskierroksen hiippakunnassaan, mutta sen aikataulu ei ole tiedossa. 12. 4. 1643 hän on ollut Virolahdella. Matkahavainnoistaan piispa laati kirjallisen selostuksen mainiten siinä Käkisalmen läänin erikseen sikäläisten kreikanuskoisten tähden.[3] Hänen myöhempien vuosiensa tarkastuksista tunnetaan seuraavat:

1649 5—6. 3. Helsinki, 10. 3. Sipoo.
1652 9. 2. Rantasalmi, Leppävirta (?), 16. 2. Kuopio. Liikkui tällöin laajemmaltikin Savossa.[4]
1653 26. 1. Viitasaari, 17. 2. Orimattila, 23. 2. Tuusula.

Nicolaus Nycopensiksen liikkumisista meillä on jo tietoja vähän enemmän. Hän näyttääkin vanhuudestaan huolimatta olleen ahkera tarkastusten pitäjä:

1658 29—30. 8. Orimattila.
1659 16. 2. Nycopensis oli jälleen Orimattilassa. Lisäksi hän on matkallaan tarkastanut koko Viipurin hiippakuntaan kuuluneen osan Hämeestä sekä osan Karjalan seurakunnista.[5] Kesällä hän on vielä käynyt Uudellamaalla, 26. 7. hän oli Pernajassa.
1660 Talveksi Nycopensis suunnitteli matkaa Savoon, jossa piispaa ei ollut nähty 8 vuoteen, ja anoi kuninkaalta, ettei hänen tämän vuoksi tarvitsisi saapua Tukholmaan valtiopäiville.[6] Tarkastusmatka onkin toteutunut, 26. 1. Nycopensis on ollut Kangasniemellä. Todennäköisesti hän kävi myös Ristiinassa (pvm. puuttuu).
1661 14. 1. Lapinjärvi.
1662 13. 3. Orimattila. Helmikuun alkupuolella käynti Kuhmoisissa (vuosi epävarma).

1 *Parvio* 1959 s. 112.
2 Melartopaeuksen tarkastuksista on vain ylimalkainen maininta, että hän on niitä pitänyt. *Kjöllerström* 1952 s. 77, nootti 54. *Lehtinen* 1961 s. 213.
3 *Gummerus* SKHS Pöytäk. 2 s. 100—109.
4 *Leinberg* Handlingar IV s. 118.
5 Nycopensis kuninkaalle 24. 9. 1659, *Leinberg* Handlingar IV s. 117. *Blomstedt* 1960 s. 321. Ks. myös *Tigerstedt* 1880 s. 154.
6 *Leinberg* IV s. 118.

1663 Talvella matka Savoon, 11. 2. Ristiina, 1. 3. ollut luultavasti Leppävirralla, käynyt myös Kuopiossa (pvm. puuttuu).[7]

1664 Pidettyään pappeinkokouksen Viipurissa Nycopensis lähti tarkastusmatkalle käyden läpi koko Käkisalmen läänin, kreikanuskoiset pitäjät (the Ryska församblingar) sekä Jääsken ja Viipurin rovastikunnat, yhteensä yli 30 seurakuntaa. Näistä tiedetään varmasti vain käynnit Ruokolahdella (pvm. puuttuu) ja 21. 2. Jaakkimassa.[8] Pian matkalta palattuaan piispa kuoli 23. 4. 1664.

Petrus Brommiuksen (1664—72) osalta tietomme ovat huomattavasti vähäisemmät:

1667 8. 2. Orimattila.
11. 8. Helsinki, 22. 8. Pernaja.

1668 Mahdollisesti matka Savoon. Leppävirralta on tallella osa 18. 2. pidetyn tarkastuksen pöytäkirjaa, mutta siitä ei ilmene onko kyseessä piispan- vai rovastintarkastus. Sama koskee tarkastusta Pieksämäellä 25. 2. 1668.

1669 3. 3. Ruokolahti. Lappeenrannassa piispa oli läsnä käräjillä 7—9. 6.

1671 15. 1. Virolahti, 25.1. Lapinjärvi, 28. 1. Pernaja, 29. 1. Porvoo.

Abraham Thauvoniuksen (1672—79) tarkastusmatkoista tunnetaan seuraavat:

1675 28. 2. Padasjoki, 12. 3. Iitti.

1676 Talvella käynyt jälleen Hämeessä.[9]
6. 10. Helsinki, 18. 10. Pernaja, Virolahti (pvm. puuttuu), Säkkijärvi (samoin).

1677 28. 1. Kitee, 21. 2. Kuopio, 5. 3. Rautalampi, täällä olivat seurakuntiensa tilasta tekemässä selkoa myös Laukaan, Viitasaaren ja Saarijärven kirkkoherrat. Pieksämäki (pvm. puuttuu).

Henrik Carstenius (1679—83) oli jo virkaansa astuessaan »murtunut mies»[10], eikä hän liene paljonkaan kyennyt liikkumaan hiippakunnassaan. Tietomme rajoittuvat näihin:

1679 Virolahti (pvm. puuttuu).

---

7 Nycopensis Per Brahelle 26. 3. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159.

8 Piispan lesken kirje Per Brahelle 20. 11. 1665, RA Skoklostersaml. E 8165. VA jj 13: 177. Vrt. *Ylönen* 1957 s. 925.

9 RA, Wiborgs konsist. skrivelser, tuomiokap. kirje 10. 4. 1676. *Blomstedt* 1960 s. 321.

10 *Simolin* 1909 s. 78

1680 Tarkastusmatka Uudellemaalle ja Hämeeseen, jossa piispa kävi ainakin entisessä seurakunnassaan Porvoossa.[11] 21. 1. hän oli Orimattilassa ja 21. 2. Valkealassa.

Kolmen edellisen piispan aikana näyttää tarkastustoiminnassa tapahtuneen taantumista. *Petrus Bångin* mukana alkoi uusi aika. Hän hoiti Carsteniuksen sairauden vuoksi piispan tehtäviä jo maaliskuusta 1681 lähtien, mutta astui »virallisesti» toimeensa vasta runsaat kaksi vuotta myöhemmin. Ennen piispaksi nimittämistään tiedämme hänen tehneen ainakin seuraavat tarkastusmatkat:

1682 16. 7. Porvoo, 19. 7. Pernaja.

1683 4. 2. Kangasniemi, Kuopio (pvm. puuttuu), 15. 2. Iisalmi, 24. 2. Leppävirta, 27. 2. Pieksämäki, 6. 3. Kerimäki, 11. 3. Puumala. Edelleen tiedämme Bångin tällä matkalla vierailleen Pielisjärvellä ja Savitaipaleella sekä luultavasti Mäntyharjulla, mutta päivämääriä ei tunneta. Pielisjärvellä käyntiin liittyi mahdollisesti vierailu Ilomantsissa ja Liperissä. Viipurissa hän oli 15. 3.

Tarkastusitineraari Bångin piispuusvuosilta muodostuu tämännäköiseksi:

1684 25. 1. Lappeenranta, 29. 1. Valkeala, 14. 2. Orimattila, 21—22. 2. Helsinki, 28. 2. Pernaja, samana päivänä Bång on tarkastanut Myrskylän kirkontilit (mahd. Pernajassa). Todennäköisesti tällä matkalla hän on käynyt myös Virolahdella.

1685 25. 9. Bång on ollut palkkapitäjässään Lappeenrannassa.

1686 Piispan matkaohjelma oli seuraava[12]: 24. 1. Jääski, 25. 1. Ruokolahti, 27. 1. Joukio (= Parikkala), 29. 1. Uukuniemi, 31. 1. Kitee, 2. 2. Liperi, 5. 2. Ilomantsi, 7. 2. Tohmajärvi, 9. 2. Pälkjärvi, 11. 2. Suistamo, tänne tulevat myös Impilahdelta ja Salmista sekä luterilaiset että kreikanuskoiset (finnar och Ryssar), 13—14. 2. Sortavala, jossa on pieni lastenkoulu, 16. 2. Jaakkima, 18. 2. Kurkijoki, 19. 2. Tiurala, kreikanuskoiset, 20. 2. Hiitola, 21—22. 2. Käkisalmi, 24. 2. Pyhäjärvi, 26. 2. Rautu, 28. 2. Sakkola, 2. 3. Räisälä, 4. 3. Kirvu, josta takaisin Viipuriin. Matka lienee tehty suunnitelman mukaisesti, sillä ilmoitettuina päivinä tiedämme Bångin olleen Kiteellä ja Kurkijoella. Myöhemmin samana vuonna hän on dateeraamattomassa kirjeessään selostanut tällä matkalla kreikanuskoisista tekemiään havaintoja.[13]

11 Carstenius kuninkaalle 6. 4. 1680, RA, Wiborgs konsist. skrivelser.
12 UUB K 99 s. 62.
13 RA, Wiborgs konsist. skrivelser.

1687 Keväällä ja kesällä Bång osallistui kokouksiin, joissa hallituksen toimeksiannosta tutkittiin papiston tuloja. Näitä pidettiin kihlakunnittain Porvoossa 20—21. 5., Hollolassa 28. 5.—2. 6., Savonlinnassa 18—19. 7., Rantasalmella 22. 7. ja Ristiinassa 28. 7. sekä Viipurissa 12—15. 12. ja Vehkalahdella 19—20. 12. 1687.[14] Lappeenrannasta 4. 10. lähettämässään kirjeessä hän kertoo »kuluneena vuonna» tehneensä pitkän ja vaikean matkan Tukholmasta Pohjanlahden ympäri sekä liikkuneensa lisäksi »på kommissioner», mikä tarkoittaa em. papiston palkkauksen selvittelyä.[15]

1688 Samassa kirjeessään 4. 10. 1687 Bång mainitsi, ettei hän jaksa tulevana talvena tehdä pitkää tarkastusmatkaa, vaan tyytyy helmikuussa 1688 käymään Äyräpään rovastikunnan seurakunnissa. 24. 9. Lappeenranta.

1689 Piispan tarkoitus oli pitää Viipurissa synodi 20. 1. ja sen jälkeen tarkastaa Hämeen sekä siihen rajoittuvan Savon osan seurakunnat siten, että 15. 2. olisi oltu Laukaassa, 21. 2. Rautalammilla, 23. 2. Kangasniemellä ja 24. 2. Pieksämäellä. Matka kuitenkin peruuntui valtiopäivien vuoksi, ja Bång kävi näissä pitäjissä vasta seuraavana vuonna.[16]
22. 9. Lappeenranta.

1690 5. 1. Käkisalmi.
Talven matkaohjelma[17]: 25. 1. Luumäki, 26. 1. Valkeala, 28. 1. Iitti, 29. 1. Nastola, 31. 1. Orimattila, 2. 2. Hollola, 4. 2. Lammi, 5. 2. Tuulos, 6. 2. Hauho, 8. 2. Padasjoki, 9. 2. Kuhmoinen, 11. 2. Jämsä, 13. 2. Jyväskylä, 14. 2. Laukaa, 16. 2. Saarijärvi, 18. 2. Viitasaari, Rautalampi (pvm. rikki), 22. 2. Kangasniemi, 23. 2. Pieksämäki, 24. 2. Juva, 26. 2. Mikkeli, 28. 2. Mäntyharju, jonne kutsutaan myös Sysmän kirkkoherra ja vanhimmat, 2. 3. Savitaipale, 4. 3. Taipalsaari, josta edelleen Lappeelle. Matka on tehty suunnitelman mukaan, sillä 30—31. 1. tiedämme Bångin olleen Orimattilassa, 4. 2. Lammilla, 6—7. 2. Hauholla, 11. 2. Jämsässä ja 2. 3. Savitaipaleella. Myös Iitissä, Kuhmoisissa, Rautalammilla ja Mikkelissä hänen tiedetään käyneen, mutta päivämääriä ei tunneta.
22. 9. Lappeenranta.

1691 5. 2. Lapinjärvi, 6. 2. Myrskylä, 8. 2. Mäntsälä, 12. 2. Nurmijärvi, 15. 2. Helsinki, 26. 2. Pyhtää, Elimäki (pvm. puuttuu).

---

14 RA, Kommissioner ang. prästerskapets avlöning 1687—92, Finland.
15 *Neovius* 1890—91 s. 464. Bång oli Lappeenrannassa vielä 10. 10. 1687, ks. *Simolin* 1916 s. 38.
16 *Neovius* mt. s. 465. *Simolin* mt. s. 42.
17 *Neovius* mt. s. 467. *Simolin* mt. s. 44.

1692 Ohjelma[18]: 31. 1. Jääski, 2. 2. Ruokolahti, 4. 2. Joukio (Parikkala), 6. 2. Kesälahti, 7. 2. Kitee, sinne kutsutaan myös liperiläiset, 8. 2. Tohmajärvi, tänne tulevat myös ilomantsilaiset, 10. 2. Pälkjärvi, 12. 2. Impilahti, sinne kutsutaan salmilaiset, 14. 2. Sortavala, 16. 2. Jaakkima, 18. 2. Kurkijoki, 19. 2. Hiitola, 21. 2. Käkisalmi, 23. 2. Pyhäjärvi, 25. 2. Sakkola, 27.2. Rautu, 29. 2. Räisälä. Ainakin matkan alku on sujunut suunnitelmien mukaan, sillä 6. 2. Bång on ollut Uukuniemellä (Kesälahti) ja 9. 2. Tohmajärvellä.
12. 9. Lappeenranta.

1693 29. 1. Koivisto. Uusikirkko (pvm. puuttuu).
15. 2. Joroinen, 19. 2. Kuopio.
26. 12. piispa oli Taipalsaarella.

1694 4. 9. Bång matkusti Viipurista Lappeenrantaan. Tarkastuksista tältä vuodelta ei ole tietoja.

1695 Matka Hämeeseen ja Savoon: 3. 2. Valkeala, 8. 2. Orimattila, 12. 2. Lammi, sama pvm. Hauho, 20. 2. Viitasaari (Liimattalan nimismiehentalo), 22. 2. Rautalampi, 24. 2. Pieksämäki, Mikkeli (pvm. puuttuu).

1696 Bång kuoli 25. 6. 1696. Helsingin pitäjässä tänä vuonna mahdollisesti ollut piispantarkastus, jonka pöytäkirja on hävinnyt, on siten voinut olla vielä hänen pitämänsä.

Bång vieraili hiippakuntansa kussakin seurakunnassa yhtä säännöllisesti kuin läntisessäkin hiippakunnassa oli tapana, ts. kerran 3—5 vuodessa. Vain eräät etäisimmät pitäjät kuten esim. Pielisjärvi jäivät toisinaan matkareitistä sivuun. Kappeleissa piispa ei täälläkään käynyt juuri koskaan, vaan niiden asiat käsiteltiin emäkirkolla. *Petrus Laurbecchiuksen* tarkastusmatkoista tietomme ovat vähäisemmät kuin hänen edeltäjänsä osalta, mutta kaikesta päätellen uusi piispa kävi seurakunnissa yhtä uutterasti:

1696 —

1697 30. 12. Tohmajärvi.

1698 22. 2. Helsingin pitäjä, 24. 2. Nurmijärvi, 25. 2. Tuusula, 4. 3. Mäntsälä, 9. 3. Pernaja.
27. 9. Lappeenranta, piti siellä tarkastuksen 4. 10.

1699 10. 2. Uukuniemi, 15. 2. Tohmajärvi, 16. 2. Pälkjärvi, 19. 3. Uusikirkko.

1700 15. 2. Leppävirta, 18. 2. Kuopio, 27. 2. Viitasaari (Liimattalan nimismiehentalo), 9. 3. Joroinen, 13. 3. Mikkeli, 17. 3. Ristiina.

18 UUB K 99 s. 256.

1701 28. 2. Orimattila 4. 3. Tuulos, 5. 3. Hauho, Kuhmoinen (pvm. puuttuu), 16. 3. Asikkala.
20. 9. Lappeenranta.
1702 2. 2. Pernaja, 4. 2. Askola, 5. 2. Mäntsälä, 12. 2. Nurmijärvi, 13—14. 2. Helsinki, 22. 2. Koskenkylä (Pernaja).
1703 —
1704 16. 2. Leppävirta, 18. 2. Kuopio, 25. 2. Rautalampi, 28. 2. Viitasaari (Liimattalan nimismiehentalo), Saarijärvi (mahd., pvm. puuttuu), 3. 3. Kangasniemi, 8. 3. Joroinen, 13. 3. Mikkeli, 15. 3. Ristiina.
1705 19. 2. Orimattila, Lammi (pvm. puuttuu), 24. 2. Hauho, 7. 3. Asikkala, 15. 3. Valkeala.

Säännöllinen tarkastustoiminta jatkui myös Viipurin viimeisen piispan *David Lundin* toimikautena:

1705 —
1706 16. 11. Hollola.
1707 Matkasuunnitelma[19]: 10. 2. Puumala, 12. 2. Sulkava, 14. 2. Sääminki, 15. 2. Kerimäki, 17. 2. Rantasalmi, 19. 2. Leppävirta, 21. 2. Kuopio, 24. 2. Iisalmi, 26. 2. Pielavesi, 28. 2. Rautalampi, 3. 3. Viitasaari, 6. 3. Saarijärvi, 8. 3. Laukaa, 10. 3. Kangasniemi, 12. 3. Pieksämäki, 14. 3. Joroinen, 15. 3. Juva, 17. 3. Mikkeli, 19. 3. Ristiina, 21. 3. Mäntyharju, »in transitu» Suomenniemi, 24. 3. Savitaipale, 26. 3. Joutseno, 28. 3. Ruokolahti, 31. 3. Jääski. Matka tehtiin suunnitelman mukaisesti, sillä Leppävirralla, Kuopiossa, Viitasaarella, Kangasniemellä, Joroisissa ja Mikkelissä tiedämme Lundin olleen ennalta ilmoitettuina päivinä.
1708 Matkasuunnitelma[20]: 12—13. 1. Valkeala, 14—15. 1. Iitti, 16—17. 1. Orimattila, 19. 1. Hollola, 20—21. 1. Asikkala, tänne kutsutaan myös asukkaat Kärkölästä ja Heinolasta, 22—23. 1. Sysmä, tänne kutsutaan Koskipää (Hartola), 24—25. 1. Jämsä, tänne kutsutaan Korpilahden kappelilaiset, 26—27. 1. Kuhmoinen, 28—29. 1. Padasjoki, 30—31. 1. Lammi, tänne kutsutaan Kosken kappelilaiset, 1. 2. Tuulos, 2. 2. Hauho. Matkan alkuosan toteuttamisesta tiedämme varsin vähän. Tammikuussa Lund on ollut Asikkalassa, mutta päivämäärä on pöytäkirjasta rikki. Jämsässä oltiin suunnitelman mukaisesti 24. 1. Hauholta matka on suuntautunut Uudellemaalle. 18. 2. piispa on ollut Nurmijärvellä, 24. 2. Mäntsälässä ja 5. 3. Elimäellä, lisäksi hän on käynyt ainakin Lapinjärvellä (pvm. puuttuu).[21]

19 *Neovius* mt. s. 468. *Simolin* mt. s. 86—87. Ohjelman mainitsee *Pinomaa* 1949 s. 82.
20 *Simolin* 1916 s. 119—120.

1709 Keväällä Lund oleskeli Turussa, missä hänet 6. 4. vihittiin uuteen avioliittoon piispa Gezeliuksen tyttären Christinan kanssa. 6. 5. taas Lundin oma tytär astui avioon prof. Abraham Alanuksen kanssa.[22] Tarkastuksista ei tältä vuodelta ole tietoja.

1710 23. 12. 1709 päivätyssä kirjeessään Lund ilmoitti, ettei hän tulevana talvena pidä levottoman ajan ja rauhattomien olojen vuoksi pappeinkokousta, mutta aikoo suorittaa sitä pitemmän tarkastuskierroksen.[23] Ohjelma oli seuraava[24]: 20. 1. Savitaipale, 22. 1. Mäntyharju, 24. 1. Hartola, 26. 1. Hirvensalmi, 28. 1. Ristiina, 30. 1. Mikkeli, 1. 2. Pieksämäki, 3. 2. Kangasniemi, 5. 2. Jyväskylä, 7. 2. Laukaa, 10. 2. Saarijärvi, 12. 2. Viitasaari, 15. 2. Rautalampi, 19. 2. Pielavesi, 23. 2. Iisalmi, 26. 2. Kuopio, 1. 3. Leppävirta, 3. 3. Joroinen, 5. 3. Rantasalmi, 7. 3. Juva, 9. 3. Sulkava, 11. 3. Sääminki, 12. 3. Savonlinna, 14.3. Kerimäki, 17. 3. Liperi, 19. 3. Kitee, jonne kutsutaan Tohmajärven, Pälkjärven ja Ilomantsin papisto, 21. 3. Uukuniemi, 25. 3. Joukio (Parikkala), 26. 3. Kaukola, tänne myös Kurkijoen ja Hiitolan papisto, 27. 3. Räisälä, 28. 3. Rautjärvi, 30. 3. Ruokolahti, 1. 4. Puumala, 3. 4. Joutseno. Matkan alku sujui suurin piirtein suunnitelmien mukaan. 20. 1. piispa oli Savitaipaleella, 27. 1. Hirvensalmella, 30. 1. Mikkelissä, 4. 2. Kangasniemellä, 27. 2. Kuopiossa, 2. 3. Leppävirralla ja 3—5. 3. Joroisissa. Pian tämän jälkeen Lund matkusti valiokuntapäiville Tukholmaan, jossa hän oli ainakin jo 30. 3.[25]

1711 Loppukesällä piispa palasi vielä lyhyeksi ajaksi Suomeen. Syyskuun 10. päivän tienoilla hän oli 8 päivää Mikkelissä.[26]

Luettelot osoittavat, että Viipurin piispat tekivät tarkastusmatkojaan miltei yksinomaan talvisin. Turun piispat kiersivät enemmän myös kesäisin ja syksyisin. Kun seurakuntien luku oli läntisessä hiippakunnassamme melkoisesti suurempi kuin itäisessä, ei kaikissa nähtävästikään muuten ennätetty käydä kyllin usein. Ehkä myös kulkumahdollisuudet vaikuttivat asiaan.

21 Orimattilan KA:ssa (HMA) on Lundin pitämän tarkastuksen rikkoontunut pöytäkirja, josta näkyy dateeraus 14. 2. 17... Vuosilukua on vaikea määrittää, 1707 ja 1710 eivät ainakaan sovi. Jos kyseessä on vuosi 1708, on Lund tältä osin siis muuttanut alkeperäistä suunnitelmaansa.

22 UUB X 240, Gezelius Samuel Åkerhjelmille 13. 3. 1709 ja Lund samalle 10. 4. 1709 (hääkutsuja).

23 *Neovius* 1890—91 s. 469. *Simolin* 1916 s. 144—145.

24 UUB K 99 s. 392.

25 *Prästeståndets riksdagsprotokoll* 4 s. 543, 547.

26 *Neovius* mt. s. 540. *Simolin* mt. s. 177.

Keskiajalla olivat piispat estyneinä ollessaan lähettäneet jonkun muun puolestaan seurakuntia tarkastamaan. Tämä tapa säilyi uskonpuhdistuksen jälkeenkin. Martti Skytten loppuvuosina tarkastusvelvollisuus uskottiin toisinaan Mikael Agricolalle ja Turun kirkkoherralle Knuut Juhonpojalle. Yhdessä he kävivät v. 1549 Savossa, josta on tallella tietoja Säämingissä 7. 2. 1549 pidetystä tarkastuksesta.[1]

Myös vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä lausuttiin, että jos piispa itse on estynyt oikeaan aikaan tarkastusmatkaa tekemästä, hän voi lähettää sijaisensa tai rovastin joidenkin muiden »hyvien miesten» kanssa, jotta hänen virkansa tulisi kaikilta osiltaan hoidetuksi.[2] Vuosien 1608 ja 1619 kirkkojärjestysehdotuksissa mainittiin, että piispa voi sijastaan lähettää »joitakin hyviä miehiä kapitulista lääninrovastin kanssa», Johannes Matthiae taas puhui v. 1644 rovastien lähettämisestä »apostolisen esimerkin mukaisesti», jos piispa itse on estynyt matkustamasta.[3] Laurelius säilytti ehdotuksessaan vuoden 1571 kirkkojärjestyksen sanamuodon, Emporagrius puhuu tuomiorovastin tai jonkun muun »ylhäisen» rovastin lähettämisestä. 1680-luvun ehdotuksissa mainittiin, että piispa lähettää rovastin joidenkin muiden pappien kanssa. Vuoden 1686 kirkkolaissa ei sijaisten käytöstä ollut ohjetta.[4]

Turun 1600-luvun piispoista tiedetään ainakin Isak Rothoviuksen vanhoilla päivillään käyttäneen hyväkseen kirkkojärjestyksen suomaa mahdollisuutta. Talvella 1639 toimitti Rothoviuksen kappalainen ja tuomiokapitulin notaari Claudius Christofori Alanus piispantarkastuksen Kemin Lapissa käyden mm. Kemissä, Sodankylässä, Peltojärvellä, Sompiossa, Maanselässä ja

---

1 *Porthan* II s. 677. *Arwidsson* VIII s. 58—60 (alkup. SKB Ep. F. 2). *Gummerus* 1903 s. 64—65. *Pirinen* 1962 s. 153. Samalla matkalla Agricola on ehkä käynyt Padasjoella, ks. *Pirinen* mt. s. 154.

2 *Färnström* 1956 s. 161, nootti 49. KO 1571 s. 164. Rovastilla tarkoitetaan tässä tuomiorovastia.

3 KOF 1608 s. 217. KOF före 1686 I s. 541. *Orationer och kyrkostadgar* s. 161—162.

4 KOF före 1686 II: 1 s. 344, II: 2 s. 307, II s. 147, 217, 315. Ks. myös Rudbeckiuksen hiippakuntasääntö, *Lundström* 1900 s. 36.

Inarissa.[5] Jo v. 1637 Alanus oli ollut Ahvenanmaalla mukana Boëtius Mureniuksen tarkastuskierroksella, ja 5. 2. 1645 hän on yhdessä Taivassalon rovastin Claudius Martini Brenneruksen kanssa pitänyt tarkastuksen Vehmaalla saattaen tällöin kierrellä muissakin tämän rovastikunnan pitäjissä.[6] Rothoviuksen viimeisinä vuosina suoritti tarkastusmatkat hänen puolestaan Turun akatemian professori ja sittemmin tuomiorovasti (archipraepositus) Georgius Alanus. Eri seurakuntien tilikirjojen merkinnöistä saadaan seuraavat tiedot hänen toimittamistaan piispantarkastuksista:

1648 20—21. 8. Hämeenkyrö, 28. 8. Kokemäki, 29. 8. Eura.
1649 19. 5. Merimasku, täällä Alanus tuskin oli piispan sijaisena, vaan tarkasti tilit Naantalin kirkkoherran ominaisuudessa.[7]
1650 28. 1. Teisko, 30. 1. Längelmäki, 1. 2. Sahalahti, 3. 2. Sääksmäki.
1652 4. 1. Pöytyä, 6. 1. Loimaa, 9.1. Kokemäki, 13. 1. Eurajoki, Ulvila (pvm. puuttuu), 17. 1. Eura, 20. 1. Huittinen, 24. 1. Karkku, Mouhijärvi (pvm. puuttuu, tilien tarkastus voinut tapahtua myös Karkussa), 27—28. 1. Hämeenkyrö, 2. 2. Längelmäki, 3. 2. Orivesi, 5. 2. Messukylä, 9. 2. Sahalahti, 18. 2. Tammela. Marttilassa on v. 1652 ollut piispantarkastus, josta ei ole tallella lähempiä tietoja. Se on voinut sisältyä tähän Alanuksen kierrokseen.

Piispantarkastuksen luontoinen on saattanut olla myös se, jonka professorit Nicolaus Nycopensis ja Johannes Pratanus yhdessä toimittivat 27. 1. 1652 Inkoossa.

Piispa Olavus Laurelius valitti eräässä Västeråsin hiippakuntasäännössä, että »täällä valtakunnassa tavallisesti määrätään piispoiksi iäkkäitä, ansioituneita ja voimansa miltei loppuun kuluttaneita miehiä», jotka eivät enää kykene matkustamaan hiippakunnassaan ja kunnolla hoitamaan virkaansa.[8] Tä-

5 *Leinberg* Bidrag s. 3—9. *Fellman* 1910 s. 315—322. *Itkonen* SKHS Vuosik. 31—32 s. 53—55 ja Toim. 56 s. 193—194. *Parvio* 1959 s. 181—182. — Kun Rothovius teki samana talvena tarkastusmatkan Pohjois-Pohjanmaalle (edellä s. 52—53), täytynee Alanuksen tarkastusta pitää sen suoranaisena jatkona.

6 *Murenius* Acta visitatoria s. 23. Vehmaan KA III Gl 1, tilit 1643 ja inv. 1645. *Perälä* 1951 s. 129—131.

7 Naantalin KA (TMA) II Ea 1 s. 44.

8 *Lundström* 1898 s. 108. *Hall* ÅSU 25 s. 39.

mä liioiteltu väite ei ollut täysin perusteeton. Suomessa joutui Viipurin hiippakunta olemaan 1600-luvulla useaan otteeseen iäkkäiden esipaimenten hoidossa, ja niitä tehtäviä, joista vanhat ja sairaat piispat ensiksi joutuivat tinkimään, olivat juuri tarkastukset. Kuvaavaa on, että kun eräät Ruotsin piispat v. 1626 ehdottivat apulaisen määräämistä Elimaeukselle, perusteeksi esitettiin se, ettei hän voinut sairautensa vuoksi tehdä tarkastusmatkojaan.[9] Edellä jo totesimme, että Petrus Bång hoitaessaan Carsteniuksen loppuvuosina piispan tehtäviä liikkui myös tarkastuksilla seurakunnissa. Samoin teki Gezelius nuorempi talvella 1690 ennen piispaksi nimittämistään pitkän tarkastuskierroksen, joskin hänen isänsä oli tällöin jo kuollut.

2. *Tarkastusten valmistelu*

Tarkastusten valmistelu pysyi 1500- ja 1600-luvulla pääpiirteissään samanlaisena kuin keskiajalla. Ensiksi oli tietysti laadittava matkasuunnitelma. Arkkipiispa Laurentius Paulinus Gothuksen tuomiokapitulisäännön mukaan kapitulissa oli yhteisesti keskusteltava piispan matkaohjelmista. Jotta hiippakunnan johto olisi tietoinen, missä tarkastusta erityisesti tarvittiin, piti rovastien ja kirkkoherrojen piispa Laureliuksen v. 1648 antaman ordinantian mukaan lähettää kapitulille tästä selvityksiä. Turun tuomiokapitulin pöytäkirjat ovat suurimmaksi osaksi hävinneet, mutta joitakin tapauksia tunnetaan, joissa tarkastusmatka on ollut ennakolta esillä.[1] Matkasta voitiin keskustella myös pappeinkokouksissa, kuten tehtiin esim. Västeråsissa v. 1619.[2] Suomessa näin tapahtui toisinaan ainakin Viipurin hiippakunnassa. Petrus Bjuggin vuoden 1643 tarkastusmatka oli ennakolta esillä edellisen vuoden joulukuussa pidetyssä pappeinkokouksessa, jolloin myös papisto sai sitä koskevia ohjeita. Petrus

9 *Parvio* 1959 s. 112.

1 *Holmquist* 1908, liite s. 19. *Lundström* 1898 s. 109. *Hall* ÅSU 35 s. 40. CEAP s. 373—375, 377, 380—382, 474, 525.

2 *Hall* KÅ 1915 s. 348—349.

Laurbecchius puolestaan tiedusteli Viipurin synodissa 16—18. 1. 1699, mikä olisi sinä vuonna sopivin tarkastuskierroksen reitti, jolloin Käkisalmen papit pyysivät piispaa tulemaan heidän rovastikuntaansa, koska siellä ei »hyvään aikaan» ollut pidetty tarkastusta. Seuraavan vuoden pappeinkokouksessa taas ilmoitettiin piispan, jos Jumala suo, tekevän tarkastusmatkan Savoon.[3]

Kun matkaohjelma oli lyöty lukkoon, piispa saattoi sen rovastien välityksellä kiertokirjeellään kirkkoherrojen tietoon. Laureliuksen kirkkolakiehdotuksen mukaan tämän tuli tapahtua ainakin 14 päivää ennen tarkastusta. Emporagrius esitti, että ilmoitus matkasta oli lähetettävä rovastille ainakin kuukautta aikaisemmin, ja kirkkoherrojen tuli saarnatuolista 14 päivää ennen tarkastusta ilmoittaa siitä seurakunnalle. Aateliston kirkkolakiehdotuksessa ja samoin vuoden 1686 kirkkolaissa lausuttiin, että ilmoitus seurakunnalle on luettava »muutamia saarnapäiviä aikaisemmin». Tarkastuksesta tiedotettaessa oli samalla lyhyesti selvitettävä, mitä siihen sisältyi, ja kehotettava kansaa valmistautumaan siihen. Edelleen oli muistutettava, että kaikkien seurakuntalaisten oli oltava tilaisuudessa läsnä.[4]

Yleensä piispat ilmoittivatkin hyvissä ajoin matka-aikeistaan, mutta tästä on myös poikkeuksia. Niinpä Sorolaisen 10. 2. 1596 päivätty kirje kertoo ensimmäisen tarkastuksen tapahtuvan Raumalla 19. 2., joten tällöin on asia voitu ilmoittaa seurakunnalle vasta viikon verran aikaisemmin. Saman matkan loppuosasta piispa lähetti tiedon Karkusta 5. 3., ja seuraavan tarkastuksen, jota ei aikaisemmassa kirjeessä mainittu, piti tapahtua jo neljä päivää myöhemmin Pirkkalassa. Vuonna 1603 Sorolainen lähetti kiertokirjeensä Turusta 11 päivää ennen,

3 *Gummerus* SKHS Pöytäk. 2 s. 101. *Neovius* 1890—91 s. 483. *Simolin* 1909 s. 126—127. *Råbergh* SKHS Pöytäk. 5 s. 226, 229.

4 KOF före 1686 II: 1 s. 398, II: 2 s. 308, III s. 315. KL 1686 XXIV: 7. Gezeliuksen Liivinmaan kirkkojärjestyksen mukaan tarkastuksen ajankohta oli ilmoitettava saarnatuolista kolme viikkoa aikaisemmin (*Lehtonen* 1931 s. 306), hänen Turun hiippakunnalle 29. 9. 1665 antamassaan piispantarkastusohjeessa vastaava aika on 1—3 viikkoa (*Lagus* 1836 s. 183, *J. J. Tengström* 1825 s. 54). Tarkastusten valmistelusta Ruotsissa ks. myös *Hassler* 1935 s. 163—164.

kuin hänen piti olla Sipoossa. Vuonna 1615 hän taas lähetti 6. 2. Savilahdesta (Mikkeli) kirjeen, jossa hän ilmoitti Rautalammilla 22. 2. pidettävästä tarkastuksesta.[5] Mahdollista on, että jonkinlainen ennakkoilmoitus on matkoista mennyt jo aikaisemmin. Tähän viittaavat eräät kirjeet, joissa julkaisematta tarkkaa matkaohjelmaa neuvotaan valmistautumaan tarkastukseen.

Huomattavasti Sorolaista varhaisemmin ilmoitti Gezelius vanhempi tarkastuskierroksensa loppuohjelman v. 1670. Ollessaan 29. 1. Porissa matkalla Pohjanmaalle hän lähetti kirjeen, jossa tiedotettiin Ikaalisista 9. 3. alkava osuus. Seuraavana vuonna hän ei ollut yhtä aikainen. 3. 2. 1671 päivätyssä kirjeessä hän ilmoitti tarkastuskierroksestaan Ahvenanmaalle, ja kun tiedämme hänen jo 26. 2. olleen Kökarissa, on aikaa kansan informoimiseen jäänyt 3—4 viikkoa. Samoin oli v. 1675, jolloin Brändöstä 20. 6. alkavan kierroksen ohjelma lähti Turusta 19. 5., ja v. 1684, jolloin samasta pitäjästä 24. 1. alkavasta matkasta tiedotettiin edellisen joulukuun 22. päivänä lähetetyssä kirjeessä.[6]

Varsin varhain lähetti Gezelius nuorempi tarkastusmatkaohjelmansa v. 1691. Kierroksen piti alkaa Somerniemeltä 27. 12., ja ao. kirje on päivätty jo 26. 10. Valmistautumisaikaa jäi siten pari kuukautta. Edellisenä talvena oli Oulun maistraatti tiennyt jo 10. 1. kehottaa porvaristoa lapsineen ja palvelijoineen valmistautumaan ja saapumaan piispan tutkittavaksi 31. 1. pidettävään tarkastukseen.[7] Tukholmassa 27. 11. 1697 päivätyssä kirjeessä Gezelius julkaisi tarkastusohjelman, jonka mukaan kierros alkoi Kemistä 6. 1. 1698. Aikaa seurakunnan kokoonkutsumiseen jäi tällöin kuukauden verran. Seuraavana vuonna piispa lähetti tarkastusilmoituksensa melkein yhtä ajoissa. 13. 1. 1699 päivätyssä kiertokirjeessä hän mainitsi aikovansa pian pitää tarkastuksen eräissä Porin, Huittisten ja Mynämäen rovasti-

5 *Lagus* 1836 s. 45, 56, 63. *Simolin* 1916 s. 3, 5.

6 VA Acta eccl. I: 24. *Lagus* mt. s. 210, 318. Sundin KA P 1 s. 237.

7 VA Acta eccl. IV. VA u 6: 5, Oulun maistraatin pöytäk. 10. 1. 1691. *Virkkunen* 1919 s. 506.

kuntien seurakunnissa, ja 14. 2. hän oli Huittisissa. Myös v. 1701 vastaava kirje on päivätty 13. 1., kierros alkoi Maskusta 9. 2. Pohjasta 14. 9. 1702 alkavan matkan ohjelma on lähetetty Hammarlandista 21. 8. Ruskosta 14. 2. 1708 alkavan kierroksen suunnitelma on päivätty 31. 1., mutta esim. Laitilaan se saapui vasta 12. 2. eli 7 päivää ennen tarkastusta.[8]

Viipurin hiippakunnassa tarkastusohjelmat on yleensä julkaistu aikaisemmin, mutta vaihtelua ilmenee täälläkin. Petrus Bång ilmoitti kirjeessään 24. 9. 1688 seuraavan vuoden helmikuun 15. päivänä Laukaasta alkavan matkasuunnitelman, mutta tätä matkaa hän ei tehnyt. Seuraavana vuonna piispan aikeet olivat tiedossa yhtä varhain: 16. 10. 1689 päivätyn kirjeen mukaan ensimmäinen tarkastuksen kohde oli Luumäki 25. 1. 1690 ja viimeinen Taipalsaari 4. 3. Jääskestä 31. 1. 1692 alkavan ja 29. 2. Räisälään päättyvän matkan ohjelma on lähetetty Viipurista 31. 8. 1691.[9] Joroisiin saapui 18. 2. 1700 rovastin kiertokirje, jossa tiedotettiin 9. 3. pidettävästä piispa Laurbecchiuksen tarkastuksesta.[10]

David Lund lähetti 10. 2. 1707 Puumalasta alkavan ja Jääskeen 31. 3. päättyvän matkansa ohjelman vasta 30. 1. Osoituksena sitä, miten paljon postin kulku vei aikaa, on se, että Mikkelin rovasti Georg Helsingius on lähettänyt sen edelleen rovastikuntansa kirkkoherroille 7. 2. Seuraavana vuonna Lundin suunnitelmat olivat valmiina aikaisemmin, sillä Hollolan rovasti Gustaf Berner tiesi jo 11. 12. 1707 ilmoittaa 12. 1. 1708 Valkealasta alkavan matkan ohjelman Hauholla 2. 2. tapahtuvaan tarkastukseen saakka. Jämsässä, jossa piispan piti olla 24—25. 1., Bernerin kirje oli perillä jo joulukuun 21. päivänä. Joroisissa taas tiedettiin jo 24. 12. 1709 piispan 3. 3. 1710 pitämästä tarkastuksesta.[11] Kuten edellä on ilmennyt,

8 Pyhäjoen KA 55 s. 3. Huittisten KA (TMA) J II a 2, 13. 1. 1699. Keuruun KA II Eb fol. 73. TuTA I IV 3. Eurajoen KA J I 2 s. 381.

9 *Neovius* 1890—91 s. 465, 467. *Simolin* 1916 s. 44. UUB K 99 s. 256.

10 Joroisten KA (SKMA) T I 1, kirjeitä.

11 *Neovius* mt. s. 468. *Simolin* mt. s. 86, 118—120. Jämsän KA (HMA) C 1, merkintä ko. Bernerin kirjeen perässä. Joroisten KA (SKMA) T I 1, kirjeitä, merkintä 24. 12. 1709.

Viipurin hiippakunnan papistolla on eräissä tapauksissa ollut tarkastusohjelmasta tietoja jo ennen piispan kirjeen saapumistakin, koska siitä sovittiin pappeinkokouksessa.

Itineraareista voimme todeta, että julkaistuja matkasuunnitelmia kyettiin ajan kulkumahdollisuudet huomioon ottaen noudattamaan erittäin hyvin. Joskus oli piispan äkillisen sairauden vuoksi pakko muuttaa aikomuksia. Näin kävi Gezeliukselle v. 1712, jolloin ainakin Kiskossa oli suunnitellun piispantarkastuksen sijasta rovastinkäräjät.[12]

Kiertokirjeissään piispat antoivat lähempiä ohjeita tarkastukseen valmistautumisesta. Ala-Satakunnan papeille v. 1591 lähettämässään kirjeessä Sorolainen perusteli lisäksi matkansa tarpeellisuutta ja oikeutusta, koska aikaisemmat matkat kestityksineen eivät nähtävästi olleet pelkästään myönteisessä muistossa. Viisi vuotta myöhemmin sama piispa tähdensi, että pappien oli kehotettava perheiden päämiehiä tuomaan koko perheensä tarkastustilaisuuteen, sekä ilmoitti aikovansa kiinnittää erityistä huomiota katekismuksen opettamiseen ja jumalanpalvelusmenojen väärinkäytön selvittämiseen. Jälkimmäinen asia oli Upsalan kokouksen jälkeen erityisen ajankohtainen. Samantapainen oli Sorolaisen matkasuunnitelmaan liittyvä kirje v. 1603. Siinäkin huomautettiin, että seurakuntalaisten tuli olla läsnä perheineen. Tarkoituksena oli »kehottaa heitä hurskauteen ja tutkia katekismuksen taidossa». Rikkomuksiin syyllistyneiden piti saapua kuulemaan tuomionsa, elleivät he tahtoneet joutua häpeällisesti poistetuiksi seurakunnan yhteydestä. Samoin tähdennettiin saatekirjeissä v. 1612 ja 1615, että perheiden tuli kokonaisuudessaan olla tarkastuksessa mukana ja että rikkoneiden oli saavuttava tilille. Uppiniskaisesti poisjääviä piispa uhkasi seurakunnan yhteydestä erottamisella ja Herran ehtoollisselta sulkemisella.[13]

Lasten mukaan ottamisesta on puhuttu myöhemminkin. Gezelius vanhempi kiinnitti siihen erityistä huomiota v. 1673

12 Kiskon rtpk 25. 3. 1712.

13 *Lagus* 1836 s. 36—37, 45, 56, 63. *Simolin* 1916 s. 3—5. *Vikman* 1910 s. 26. *R. Holmström* 1937 s. 44—45, 61. *Blomstedt* 1960 s. 321.

kirkkojärjestyksessään Perbreves Commonitiones.[14] Vaasasta 5. 2. 1670 lähettämässään kiertokirjeessä hän puolestaan neuvoi kirkkoherroja ajoissa kutsumaan seurakuntaa tarkastustilaisuuteen ja muistutti kirkonkirjojen kuntoonpanemisesta. Jälkimmäinen asia oli esillä myös kirjeessä Ahvenanmaan papistolle 3. 2. 1671, jossa huomautettiin lisäksi, että kirkollisten tilien oli oltava kunnossa, ja kehotettiin kirkkoherroja laatimaan luettelo niistä asioista, joita he halusivat otettavaksi tarkastuksissa esille. Vielä piispa ilmoitti tulevansa pienellä seurueella ja viipyvänsä kussakin paikassa vain vähän aikaa, joten papiston oli vältettävä valmistamasta tarpeetonta kestitystä.[15] Gezelius nuorempi huomautti kirjeissään 26. 10. 1691 ja 13. 1. 1699, että tarkastusohjelma oli seurakunnissa julkaistava kyllin varhain ja kehotettava rahvasta saapumaan ajoissa tilaisuuteen sen mukaisesti kuin kirkkolain 24. luvun 7 § säätää. Kirkkoherrojen asiana oli huolehtia, että piispa voi saada selon kaikesta, mitä hänen Jumalan sanan ja kirkkolain mukaan oli tarkastuksessa kysyttävä, ja että kirkon ja viinirahojen tilit luettiin seurakunnalle julkisesti ainakin viikkoa aikaisemmin.[16]

Viipurin piispojen tarkastuksia koskevat kirjeet olivat samantapaisia. Bång kehotti v. 1689 papistoa valmistautumaan näihin tilaisuuksiin, kuten kirkkolain 24. luku säätää. Erityisesti oli huolehdittava siitä, että ne, jotka eivät vielä osanneet katekismustaan, kykenivät tarkastuksessa vastaamaan niihin kysymyksiin, »jotka ovat meidän Kristilliseen tunnustukseemme tarpeelliset». Kehotuksen taustana ovat kokemukset aikaisemmilta matkoilta. Tarkastuspöytäkirjoissa on usein mainittu, ettei

14 *Lagus* mt. s. 226. Ruotsista ks. esim. Johannes Bothvidin kirjettä 8. 12. 1632, jossa hän ilmoitti tarkastussuunnitelmastaan ja kehotti erityisesti valmentamaan nuoria kuulusteluun, »ty ther ligger myckit macht på, nembligen at the läre ifrån barnzbeen fruchta Herran Gudh och kunna sedan medh godt samwete i alla theras lifzdagar gladeligen wentha af hans milde handh all andelig och lekammeligh welsignelsse.» *Lundström* 1898 s. 79.

15 VA Acta eccl. I: 25. *Lagus* mt. s. 210.

16 VA Acta eccl. IV. Huittisten KA (TMA) J II a 2. Keuruun KA II Eb fol. 73.

kansa kyennyt vastaamaan sille tehtyihin kysymyksiin. Seuraavana vuonna Bång tähdensi, että kirkonkirjojen ja tilien tuli olla kunnossa. Niistäkin oli aikaisemmissa tarkastuksissa monesti löytynyt moitteen aihetta.[17] David Lund huomautti kiertokirjeessään 30. 1. 1707, että pappien oli muutamia saarnapäiviä ennen tarkastusta kehotettava kansaa olemaan siinä »yksimielisesti» läsnä, ja mainitsi poisjääville kirkkolaissa säädetyistä rangaistuksista.[18]

Toisinaan piispat määräsivät matkaohjelman yhteydessä, mistä tekstistä kussakin seurakunnassa oli tarkastuspäivänä saarnattava.[19]

Rovastien oli huolehdittava siitä, että kaikki oli kunnossa piispan saapuessa. Rovasti Georg Helsingius tähdensikin v. 1707 alaisilleen, että tarkastuksessa oli kaiken mentävä »soveliaasti», ja antoi samalla viimeiset ohjeet piispan kuljetuksesta. Hollolan rovasti Gustaf Berner puolestaan palautti seuraavana vuonna pappien mieliin kirkkolain tarkastuksista puhuvat pykälät ja kehotti ottamaan ne tarkoin varteen.[20]

Piispan kuljetuksen järjestäminen oli niin ikään rovastien vastuulla. Tällöin he saattoivat itsenäisestikin joutua suunnittelemaan jonkin osan matkaohjelmasta, kun piispa sen enempää kuin kukaan muukaan tuomiokapitulissa ei tarkoin tietänyt, paljonko kuhunkin matkaosuuteen oli varattava aikaa. Siten Mikkelin rovasti sai v. 1710 vapaasti määrätä tarkastuspäivät rovastikunnassaan, koska piispa ei ollut selvillä, kauanko kestää matka Hartolasta Hirvensalmelle ja mikä on soveliain kulkutie.[21] Kyydityksiä järjestäessään rovastin oli tietysti tiedettävä piispan seurueen suuruus, joten siihen kuuluvat oli nimettävä hyvissä ajoin.

Paikallinen papisto pyrki tarkastuksen lähestyessä korjaa-

17 *Simolin* 1912 s. 87 ja 1916 s. 43—45. *Neovius* 1890—91 s. 467.

18 *Simolin* 1916 s. 84; ks. myös kiertokirje 23. 12. 1709, mt. s. 144—145.

19 Tästä lähemmin seuraavassa s. 133—134.

20 *Simolin* 1916 s. 85—86, 118—119. Ks. myös Boëtius Mureniuksen kiertokirje 27. 7. 1657 (Sundin KA P 1 s. 207) ja Lohjan rov. Gabriel Tammelinuksen kiertokirje 10. 12. 1692 (Siuntion KA II Eb).

21 *Simolin* mt. s. 145.

maan, mitä korjattavaa oli. Kuten edellä todettiin, kirkontilit oli luettava seurakunnalle vähän ennen tarkastusta. Tällä menettelyllä oli haittansakin: mahdollisia puutteita ja virheitä ei enää ehkä ennätettykään oikaista. Ennen kaikkea tieto piispan tulosta vilkastutti kuitenkin elämää pappilan keittiössä. Oli valmistauduttava kestitsemään piispaa ja hänen seuralaisiaan.

3. Tarkastusseurue, sen kuljetus ja ylläpito

Vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaan piispalla piti tarkastusmatkalla olla mukanaan »yksi tai kaksi pappia».[1] 1600-luvun alun kirkkolakiehdotuksissa tämä kohta säilyi samanlaisena. Vuosisadan puoliväliin mennessä oli palattu keskiajalta tuttuun käytäntöön, mikäli siitä oli yleisesti koskaan luovuttukaan: piispan seurueessa piti rovastin ja lähiseudun pappien lisäksi olla ainakin kaksi tuomiokapitulin jäsentä, joista toisen tuli toimia notaarina ja laatia tarkastuspöytäkirjat. Muiden pappien oli tarpeen tullen autettava seurakuntalaisten kuulustelemisessa sekä todistettava, että kaikki tapahtui säännösten mukaisesti. Näin esitettiin jo Laureliuksen kirkkolakiehdotuksessa. Emporagriuksen mukaan seurueeseen kuului tuomiokapitulin notaari, kunkin rovastikunnan rovasti omalla alueellaan, joitakin muita rovastikunnan pappeja sekä yksi kapitulin jäsen tai joku muu »ylhäinen ja kokenut mies». 1680-luvun kirkkolakiehdotuksissa puhutaan rovastin ja rovastikunnan pappien lisäksi yhdestä tai kahdesta kapitulin jäsenestä. Vuoden 1686 kirkkolaki vakiinnutti jo Laureliuksen esittämän tavan: piispan apuna tuli tarkastusmatkalla olla rovastin ja rovastikunnan pappien lisäksi tuomiokapitulin notaari ja yksi muu jäsen.[2]

1 *Färnström* 1956 s. 161. KO 1571 s. 164.

2 KOF 1608 s. 216. KOF före 1686 I s. 541, II: 1 s. 344, 398, II: 2 s. 306, III s. 147, 215, 315. KL 1686 XXIV: 6. *Johannes Matthiae* 1653 fol. A 2 esittää, että piispaa seuraa rovasti, yksi kirkkoherra samasta rovastikunnasta sekä tuomiokapitulin notaari. Käytännöstä Ruotsissa antaa tietoja *Hassler* 1935 s. 157—158.

Tarkastuspöytäkirjat ja tilikirjojen merkinnät osoittavat, että Suomessakin on menetelty edellä esitettyjen säädösten mukaisesti. Rovasti on ollut mukana aina, muista tarkastuksissa läsnä olleista papeista tiedot ovat satunnaisempia. Yksi tai kaksi naapuripitäjien kirkkoherraa mainitaan silloin tällöin.[3] Pietarsaaressa oli v. 1691, jolloin seurakunnan uusi kirkko vihittiin, paikalla ainakin kuusi lähiseutujen kirkkoherraa. Uudenkaupungin tarkastuksessa oli v. 1693 »lähiympäristön pitäjien papisto» ja Inkoossa samana vuonna »joitakin lähiseurakuntien papeista».[4] Pöytyällä tapaamme v. 1654 piispan ja rovastin lisäksi mm. kaksi kapitulin professorijäsentä sekä Loimaan ja Punkalaitumen kirkkoherrat. Korppoossa ja Houtskarissa oli v. 1709 mukana Uudenkaarlepyyn kirkkoherra Samuel Alanus, joka ilmeisesti oli täällä silloin tilapäisesti vierailulla.[5] Kokkolaan oli v. 1710, jolloin piispan matka ei pohjoisemmaksi ulottunutkaan, kokoontunut sielunpaimenia runsaammin. Läsnä olivat paikallisen papiston lisäksi ainakin Pietarsaaren, Pyhäjoen ja Kemin rovastit, Vöyrin ja Ilmajoen kirkkoherrat sekä Isonkyrön varapastori.[6]

Tuomiokapitulin jäsenten mukana olo tarkastusmatkoilla tuotti vaikeuksia, sillä he olivat samalla yliopiston tai koulujen opettajia.[7] Emporagrius huomauttikin kirkkolakiehdotuksessaan, ettei yliopistoissa tai kymnaaseissa toimivia tulisi usein määrätä matkoille varsinkaan sellaisina aikoina, jolloin nuorisoa olisi eniten opetettava, koska siten estetään heitä hoitamasta varsinaista virkaansa. Sama toivomus on papiston ehdotuksessa vuo-

3 Ptpkt Lohja 14. 2. 1661 (allek. Tenholassa, mukana Inkoon khra), Naantali 28. 3. 1693 (Lemun papisto), Kälviä 24. 2. 1706 ja Kokkolan maasrk. 25. 2. 1706 (Vöyrin khra), Närpiö 28. 1. 1710 (Maalahden ja Ilmajoen khrat), Maalahti 30. 1. 1710 (Vöyrin khra ja Vaasan koulun rehtori). Halikon KA V 1, inv. 12. 7. 1691 (Perniön khra), Lopen KA (HMA) T I 1 s. 45 (pt. 18. 2. 1697, Vihdin khra).

4 Pietarsaaren kaup. srk:n KA Z II 1 fol. 2. Ptpkt Uusikaupunki 7. 3. 1693, Inkoo 12. 2. 1693.

5 Pöytyän KA III Ba 1 fol. 9. Ptpkt Korppoo 21. 2. ja Houtskari 24. 2. 1709.

6 Kokkolan maasrk:n ptpk 13. 2. 1710.

7 Tästä ks. myös *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus III s. 46—47.

delta 1682.[8] Suomessa onkin tällaisia neuvoja noudatettu. Piispaa seuranneet tuomiokapitulin jäsenet vaihtuivat jatkuvasti. Usein puuttuu tieto professorien mukana olosta kokonaankin, ja vaikuttaa siltä, että monilla matkoilla on piispan kumppanina kapitulista ollut vain notaari. Rothoviuksen mukana tiedämme v. 1628 Naantalissa olleen teologian lehtori Thomas Florinuksen ja v. 1644 Vihdissä Sveno Wigeliuksen. Pöytyän vuoden 1654 tapaus, jolloin piispaa seurasivat sekä Georgius Alanus että Martinus Stodius, on poikkeus yleisestä käytännöstä. Nauvossa oli v. 1659 Alanus tuomiorovastin ominaisuudessa ja lisäksi professori Simon Kexlerus. Perniössä oli samana vuonna piispan mukana rehtori Andreas Nycopensis, mutta Ruskossa jälleen Alanus ja Kexlerus. Terseruksen Pohjanmaan matkalla v. 1663 oli piispan toverina Petrus A. Bergius. Gezelius vanhemman ajalta tiedot puuttuvat miltei tyystin. Perniössä oli v. 1679 hänen mukanaan Enevald Svenonius. Gezelius nuorempaa seurasi 1694 Pohjanmaalla Isaacus Pihlman, 1695 Hämeessä Johannes Flachsenius, 1696 ja 1697 Lounais-Suomessa Andreas Wanochius, 1697 Hämeessä ja 1699 Pöytyällä Simon Tolpo, 1701 Hämeessä Johan Rungius, 1702 Pohjanmaalla Johannes Flachsenius, 1704 Hämeessä ja Lounais-Suomessa Isaacus Pihlman, 1708 Uudellamaalla Torsten Rudeen ja Lounais-Suomessa Simon Tolpo, joka oli mukana myös Pohjanmaalla v. 1710. Hämeessä seurasi 1712 piispaa Johannes Munster.[9]

Viipurin hiippakunnasta tietomme ovat vielä hajanaisemmat. Petrus Bjuggin mukana oli v. 1649 Uudellamaalla Viipurin kymnaasin fysiikan lehtori Claudius Thesseleff, 1652 Savossa Henricus Boisman ja 1653 Uudellamaalla Michael Wattrangius. Nicolaus Nycopensista seurasi v. 1660 Savossa matematiikan lehtori Martinus Agrelius, ja muina vuosina hänen mukanaan mainitaan vain notaari. Petrus Brommiuksen seurassa Lappeenrannassa v. 1669 oli Arvidus Forstadius. Thauvoniuksen ja Carsteniuksen ajoilta ei ole tietoja kapitulin lehtorijäsenten

8 KOF före 1686 II:2 s. 306, III s. 215.

9 Tiedot perustuvat pöytäkirjojen ja tilien tarkastusmerkintöjen allekirjoituksiin.

mukanaoloista. Petrus Bångia seurasi v. 1683 Gustaf Berner, 1684 Samuel Nycopensis, 1693 Laurentius Stachaeus ja 1695 Arvid Alopaeus. Hauholla on samana vuonna ollut läsnä Heinricus Winter. Petrus Laurbecchiuksen mukana oli v. 1698 Arvid Alopaeus, 1699 Matthias Martinius, 1700 Nicolaus Limatius, 1701 Uudellamaalla Jacob Printz ja Hämeessä Matthias Martinius, 1702 Andreas Heinricius, 1704 Ernest Gestrinius sekä 1705 Matthias Martinius. David Lundia seurasi v. 1707 Erick Brunnerus, 1708 Erik Dahlman ja 1710 Carl Laurbecchius.

Tarkastusten notaareina toimivat tavallisesti tuomiokapitulin notaarit, mutta tästä on jokunen poikkeus. Turun hiippakunnassa oli Georgius Alanuksen mukana v. 1650 kapitulin notaari, tuomiokirkon taloudenhoitaja Claudius Alanus ja 1652 samassa virassa ollut Ericus Matthiae Falander. Ainakin Orivedellä oli v. 1652 lisäksi läsnä piispan kappalainen Laurentius Matthiae Hammar. Eskil Petraeusta seurasi v. 1654 Huittisissa notaari Andreas Petraeuksen lisäksi konsistorin sihteeri Thomas Pacchalenius, joka oli mukana myös Tammelan tarkastuksessa samalla matkalla. Inkoossa oli samana vuonna notaarina Henricus Neostadius. Hämeessä oli v. 1656 piispan mukana Andreas Petraeus. Terseruksen aikana oli tarkastusten notaarina säännöllisesti kapitulin notaari Gudmundus Rothovius, joka seurasi vielä Gezelius vanhempaakin 1670-luvun alkuvuosiin asti. Vuosina 1673—81 oli notaarina Gabriel Lauraeus, sitten vuoteen 1687 Josephus Lauraeus ja v. 1688 Gabriel Gråå. Föglössä allekirjoitti tilit v. 1681 Jokioisten kappalainen, ajoittain koulupappina toiminut Matthias Langius, joten hän oli ehkä tällöin Lauraeuksen sijaisena. Daniel Hagert on notaarikautenaan 1689—98 muuten seurannut piispaa tarkastusmatkoilla, mutta 1692 oli mm. Nousiaisissa ja Nauvossa sekä 1694 Naantalissa hänen sijastaan Johannes Wendelius ja 1695 sekä 1697 Hämeen matkoilla Daniel Sirenius. Sirenius oli kapitulin vakinaisena notaarina 1698—1706, eikä näiltä vuosilta olekaan tiedossa muita pöytäkirjojen pitäjiä. Tämän jälkeen aina isoon vihaan saakka seurasi piispaa säännöllisesti kapitulin notaari Michael Fant.

Viipurin hiippakunnassa oli tarkastusten notaarina 1652, 1653 ja 1659—71 kapitulin notaari Samuel Reuter. Luultavasti hän on seurannut piispaa myös välivuosina sekä edelleen toimikautensa loppuun v. 1678, mutta tästä ei ole tietoja tallella. Pernajassa oli v. 1667 notaarina Helsingin konrehtori Johan Wisenius. Tuomiokapitulin notaarina 1678—81 toiminut Petrus Petrinus oli piispan mukana mm. Orimattilassa ja Valkealassa v. 1680. Helsingissä piti v. 1684 pöytäkirjaa Andreas Henricius, mutta Valkealassa samana vuonna samoin kuin 1686 koko kierroksella oli mukana kapitulin notaari Olaus Quast sekä Tohmajärvellä v. 1692 saman viran haltija Ionas Corylander. Helsingissä oli v. 1691 notaarina Magnus Laghe, jonka virka-asemaa ei tunneta. Laurbecchiusta seurasi ainakin 1704 ja 1705 kapitulin notaari Magnus Alopaeus, joka lisäksi oli mukana myös 1707 piispa Lundin tarkastusmatkalla. 1710 piti tarkastuksissa pöytäkirjaa Johannes Muur, joka jo v. 1705 oli tullut tuomiokapitulin notaariksi.

Jonkinlainen käsitys piispan seurueen koosta saadaan siitä, montako hevosta sen kuljettamiseen tarvittiin. Sorolainen näyttää mielellään pitäneen mukanaan suurta seuruetta, vaikka Suomen käskynhaltija Nils Bielken ja piispa Rothoviuksen tästä esittämiin lausuntoihin onkin suhtauduttava varauksin. Edellinen mainitsee Turun hovioikeuden pöytäkirjassa v. 1625 Sorolaisen matkustavan tarkastuksiin maaseudulle »kuin kuningas, vieläpä mahtavammin kuin hänen kuninkaallinen majesteettinsa». Rothovius taas kertoo v. 1637 kirjeessään Axel Oxenstiernalle, että Sorolaisella oli tarkastusmatkoilla käytettävissään 30 hevosta, kun taas itse Rothovius ilmoitti tyytyvänsä kolmeen tai neljään. Vaikka hänen mainitsemassaan hevosten luvussa olisi puoletkin liikaa, se olisi silti melkoinen.[10]

Vuosisadan loppupuolelta saamme kirkkojen tileistä joitakin tietoja piispojen kyytihevosten määristä. Abraham Thauvoniuk-

10 *Cederlöf* 1934 s. 80—81. *Parvio* 1959 s. 82. *Lehtinen* 1961 s. 170—171. Rothoviuksella itsellään oli v. 1639 Pohjanmaalla seurassaan kaksi rovastia ja useita pappeja Turusta (*Leinberg* SKHS Pöytäk. 2 s. 113, *Parvio* mt. s. 180), joten 3—4 hevosta tuskin on hänellekään silloin riittänyt.

sen matkatessa v. 1676 Virolahdelta Säkkijärvelle seuruetta kuljetti seitsemän hevosta, ja Henrik Carsteniuksen käytössä niitä oli v. 1679 kuusi. Gezelius vanhemmalla oli kyytihevosia toisinaan yhdeksänkin kuten v. 1665 Lapualta ja 1673 Urjalasta lähdettäessä, mutta yleensä hän tarvitsi niitä vain kuusi tai seitsemän, ja joskus tultiin toimeen neljälläkin. Vuonna 1682 kuljettaessa Janakkalasta Lopelle hevosia oli viisi, kun taas Terserus oli pari vuosikymmentä aikaisemmin tarvinnut niitä tällä matkaosuudella vain kaksi. Samallakin tarkastuskierroksella on kyytihevosten luku vaihdellut. 1670 niitä oli matkalla Ulvilasta Poriin seitsemän mutta Ahlaisista Merikarvialle kahdeksan. Samoin piispan kulkiessa v. 1683 Perniöstä Tenholaan tultiin toimeen kolmella hevosella, mutta paluumatkalla Perniöstä Halikkoon seurue tarvitsi niitä neljä. Terseruksen kulkiessa 1662 Lempäälästä Sääksmäelle hevosia oli viisi, mutta sieltä jatkettaessa kahdeksan. Edellä totesimme hänen samalla tarkastuskierroksellaan tulleen Janakkalasta Lopelle kulkiessaan toimeen kahdella, joten seurueen koko on matkan eri osuuksilla vaihdellut runsaasti. Mitenkään ylen suuria eivät piispojemme seurueet ole missään tapauksessa olleet.[11]

Siitä, kenelle kyydityksen maksaminen kuului, ei kirkollinen lainsäädäntö antanut selviä ohjeita. Emporagrius sanoo kirkkolakiehdotuksessaan, että sen kustantavat kirkkoherra ja seurakunta, mutta jos piispa haluaa käyttää omia hevosiaan, on sekin sallittua. Vuoden 1686 kirkkolaissa tällaista säädöstä ei kuitenkaan ollut.[12] Emporagriuksen esittämää periaatetta tulkittiin paikoin niin, että kyyditysrahat otettiin kirkon kassasta.

---

11 Virolahden KA 50:1 fol. 127, 129 v. *Simolin* 1909 s. 127. *Lehtinen* 1963 s. 300. Urjalan KA II Bb 1, menot 1673, 1682. Janakkalan KA (HMA) V 1 s. 9, 23, 25. Ulvilan KA Bi 1 s. 33. Perniön KA (TMA) III Gl 1:2, tilit 1679, 1683. Lempäälän KA (HMA) III Gl 1. tilit 1662, 1673. Sääksmäen KA II Bc 1 s. 21, 27, 33. Vanajan KA (HMA) T I 1, tilit 1673. Kokemäen KA X 1, tilit 1665, 1674. Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706 s. 42. Euran KA XVII:1 s. 75. Lemun KA (TMA) III Gm 1:1 fol. 75, 93. Pälkäneen KA (HMA) III Gl 1, tilit s. 65. Lopen KA (HMA) T I 1 s. 27, 47.

12 KOF före 1686 II:2 s. 308.

Merkintöjä tällaisesta olen havainnut 37 seurakunnan tileissä. Varhaisimmat niistä ovat vuosilta 1654 (Hämeenkyrö), 1656 (Teisko) ja 1657 (Masku, Pöytyä). Maksu on vaihdellut riippuen matkan pituudesta ja hevosten luvusta. 1680-luvun alkuvuosien jälkeen näitä menoeriä ei enää mainita, mutta tästä on joku harva poikkeus. Jokioisissa on viimeinen merkintä uutena vuotena 1692, Lemussa on 1697 maksettu 3 talaria 24 äyriä kolmen piispaa kyydinneen hevosen matkasta Turkuun, Lopella on samoin viimeinen merkintä 1697 ja Nurmijärvellä 1702. Pälkäneellä on v. 1704 otettu kirkon varoista runsaat 11 talaria »piispan ja hänen ylhäisen seurueensa» kyyditsemiseen Sahalahdelle ja sieltä takaisin päin Sääksmäelle. Samana vuonna on Urjalan tileissä maininta 9 talarin maksamisesta »kyytihevosille». Ulvilassa on v. 1715 lisätty menopuolelle 4. 3. 1710 suoritettu kyyditysmaksu, mikä vaikuttaa melko oudolta — kunhan ei vain rahoja olisi käytetty johonkin muuhun tarkoitukseen ison vihan melskeisinä vuosina. Kappelien varoista on saatettu ottaa rahaa piispan kuljettamiseen, vaikkei hän olisi kappelissa käynytkään, vaan tutkinut sen asiat emäkirkolla. Näin on tapahtunut ainakin Ypäjällä. Yleensä ei tileistä ilmene, kenelle kyytirahat on maksettu, mutta tästäkin on poikkeuksia. Teiskossa ne sai v. 1659 kappelin lukkari, Perniössä v. 1675 Mikael Paukku Metsänojalta ja Lapualla v. 1676 Johannes Martinpoika kirkolta. Erityisesti on huomattava, ettei kyyditysmenoja ole merkitty kirkkojen tileihin läheskään kaikkialla eikä kaikkina vuosina, joina piispa on seudulla liikkunut.[13]

13 Tilikirjat seuraavien seurakuntien arkistoissa: Aura, Eura, Hämeenkyrö, Inkoo, Janakkala (HMA), Jokioinen, Kaarlela, Karjalohja, Kemin maasrk. (OMA), Kokemäki, Lapua (VMA), Lempäälä (HMA), Lemu (TMA), Loppi (HMA), Längelmäki (sekä Längelmäen että Kuoreveden tilit samassa sidoksessa III Gl 1, HMA), Maalahti, Masku (TMA), Nurmijärvi, Perniö (TMA), Pusula, Pälkäne (HMA), Pöytyä, Rusko (TMA), Sahalahti, Salo-Uskela (Salon kappelin tilit III Gm 1: 1, TMA), Sääksmäki, Tammela, Tammisaari, Teisko, Ulvila, Urjala, Valkeala, Vampula (TMA), Vanaja (HMA), Vehmaa, Virolahti, Ypäjä (siitä myös *Hirsjärvi* 1926 s. 19—20). Viipurin hiippakunnasta tässä ovat mukana vain Nurmijärvi,

Eräissä tapauksissa on kyytimaksut ainakin osaksi otettu niistä rahoista, joita rahvaan piti vuosittain maksaa maallisten viranomaisten kuljettamiseen näiden virkamatkoilla. Kuningatar Kristiina ilmoitti v. 1650 Viipurin hiippakunnan papistolle, että maaherran oli suoritettava läänissä lankeavista kyyditysrahoista 50 hopeatalaria joka kerran, kun piispan oli tehtävä tarkastusmatka laajassa hiippakunnassaan. Viisi vuotta myöhemmin papisto anoi tämän päätöksen pysyttämistä edelleen voimassa, mihin Kaarle X Kustaa suostuikin, koska piispa ei voi matkustaa omalla kustannuksellaan eikä papisto jaksa huolehtia hänen kuljettamisestaan. Nähtävästi tästä tavasta ei kuitenkaan tullut pysyvää tai saatu summa ei riittänyt kustannusten peittämiseen, sillä rahvaalta on toisinaan peritty erityinen maksu piispan kuljettamista varten. Abraham Thauvonius määräsi v. 1677 Rautalammilla, että Laukaan, Viitasaaren ja Saarijärven pitäjäläisten, joiden kirkkoherrat oli määrätty tarkastukseen Rautalammille tekemään selkoa seurakuntansa tilasta, tuli maksaa kyyditysavustusta kaksi kupariäyriä talolta, jottei rasitus jäisi yksinomaan tien varrella asuvien kannettavaksi. Viitasaaren kirkkoherra maksoi nämä kyyditysrahat kohta oman pitäjänsä puolesta aikoen kai myöhemmin periä ne seurakuntalaisiltaan.[14]

Turun hiippakunnassa anoivat Ahvenanmaan ja Vehmaan

Valkeala ja Virolahti, mutta tästä emme voi päätellä, etteikö kyyditysmaksuja ole muuallakin itäisessä hiippakunnassamme otettu kirkon varoista, sillä tilikirjoja on sieltä tallella hyvin vähän maan läntiseen osaan verrattuna. Ks. myös *Simolin* 1909 s. 127. — Turun synodissa esitettiin vielä 1688 kyyditysten maksamista kirkon varoista, mutta asia katsottiin nähtävästi riippuvaksi seurakuntalaisten päätöksestä: »Visitatores blifwa skiutzade af allmogen per vices, wela the intet tagas af kyrkiones medell.» *Simolin* SKHS Vuosik. 1 s. 320. Vrt. myös Gezeliuksen kirje 5. 2. 1670, VA Acta eccl. I:25. — Lapualla ja Kuortaneella annettiin v. 1686 kirkon varoista matkarahaa Uuteenkaarlepyyhyn piispantarkastukseen matkustaville luottamusmiehille. Lapuan KA (VMA) III Gd 4:1 fol. 68. Kuortaneen KA (VMA) III Ga 1, tilit 1687.

14 *Leinberg* 1892 s. 93—94, 102, 107. Rautalammin pappilassa 5. 3. 1677 päivätty kirjelmä, VA Albin Simolins saml. Ia.

kihlakuntien papit v. 1664, että rahvas määrättäisiin osallistumaan piispantarkastusten aiheuttamiin hevos- ja venekyytien kustannuksiin, koska piispojen matkoja voidaan verrata muiden virkamiesten kulkemisiin. Hallitsijan vastaus oli kuitenkin kielteinen. Kansalle ei haluttu määrätä uusia rasitteita. Maaherra sai tosin tehtäväkseen selvityttää, oliko se valmis vapaaehtoisesti ottamaan osaa kustannusten jakamiseen.[15] Vielä tämän jälkeenkin edellytettiin Ahvenanmaalla talonpoikien hoitavan kyyditsemiset maksutta. Boëtius Murenius moitti v. 1667 Baggholman (Brändössä) talonpoikia halveksunnasta ja teeskentelystä piispaa kohtaan hänen kotimatkallaan ja määräsi kirkkoherran tarkoin tutkimaan tapausta. Moitteen taustana on ilmeisesti harmistuminen siitä, että talonpojat olivat suostuneet kuljetukseen vasta saatuaan siitä maksun.[16]

Yleensä lienee kyyditysmaksu vuosisadan lopulla jäänyt papiston kannettavaksi. Vuonna 1689 se koetti saada siihen lievennystä anomalla kuninkaalta, että kuljetustaksaa alennettaisiin neljään hopeaäyriin peninkulmalta, koska talonpojat vielä tällöinkin ansaitsisivat hevosineen enemmän kuin esim. ollessaan metsätöissä. Kaarle XI:n vastaus oli kielteinen: heille oli maksettava asetuksen mukaisesti kuusi hopeaäyriä peninkulmalta. Varmemmaksi vakuudeksi kuningas ilmoitti, että jos talonpojilta koetettaisiin »jotakin lyhentää», hän tulisi rankaisemaan syyllisiä.[17]

Kaikkialla papisto ei suinkaan kaihtanut käyttää kuljetusasiassa vahvemman oikeutta. Rovasti Georg Helsingius korosti v. 1707 ilmoittaessaan piispan tarvitsevan kullekin matkaosuudelle 6—7 hevosta, joiden oli puolimatkassa oltava häntä vastassa, ettei rahvasta saa väkivalloin (med gevalt) pakottaa kyyditsemiseen, vaan kirkkoherrat ja muut seurakunnan palvelijat huolehtikoot siitä itse.[18] Eräissä rovastikunnissa papit ovat vuosittain maksaneet rovastille tietyn summan piispan seurueen

15 *Leinberg* mt. s. 132, 139, 150, 156.
16 TuTA I IV 4 s. 113. *Perälä* SKHS Vuosik. 11—14 s. 40.
17 *Leinberg* mt. s. 322, 342—343.
18 *Simolin* 1909 s. 127 ja 1916 s. 85—86.

kyyditysrahastoon. Kangasalan rovastikunnasta on tallella muuan tällainen maksuluettelo. Kirkkoherrojen piti kunkin lähettää 2 talaria 4 äyriä hopearahaa (paitsi Keuruun 1:2) ja kappalaisten 16 äyriä. Piispa on myös itse saattanut kerätä alaisiltaan matkarahoja. Niinpä Gezelius vanhempi ilmoitti v. 1676 kokoavansa 5. 8. Hammarlandissa tässä tarkoituksessa jokaiselta kirkkoherralta yhden talarin, kappalaiselta 1/2 ja apulaiselta 1/4.[19]

Kyydityksen käytännöllisistä järjestelyistä voitiin keskustella mm. rovastintarkastuksissa. Useissa Oulun rovastikunnan seurakunnissa sovittiin 1690-luvulla, että talonpojat hoitivat kuljetukset vuorotellen siten, ettei tien varressa asuvia yksin rasiteta. Jos joku vuorossa ollut ei voinut osuuttaan hoitaa, hänen oli maksettava sille, joka teki sen hänen puolestaan, 12 äyriä peninkulmalta. Tämä taksa oli 6 äyriä halvempi kuin maaherran asetus muiden matkamiesten kyyditsemisestä edellytti.[20]

Vuoden 1686 kirkkolaki sääsi, ettei kukaan saanut tarkastuksissa ottaa mitään kirkon rahoista ja lahjoittaa piispalle tai rovastille. Jos kirkkoherra ja seurakunta aikoivat »hyvästä ja vapaasta tahdosta» antaa heille jotakin, sen tuli tapahtua heidän omista varoistaan eikä kirkon, joita oli lupa käyttää yksinomaan sen tarpeisiin.[21] Kirkon kassasta on Suomessakin tätä ennen usein otettu rahoja ja lahjoitettu piispalle tai hänen matkatovereilleen. Lahjoitusten suuruus on vaihdellut eri pitäjissä. Joissakin ne ovat kovastikin syöneet kirkon rahavaroja. Esimerkkinä mainittakoon Kokkolan maaseurakunta, jossa erääseen aikaan lahjoitettiin yhteisiä rahoja jokaisessa

19 Keuruun KA II Eb fol. 36. Luettelo on päiväämätön, mutta luultavasti kesältä 1697. Sinä vuonna ei rovastikunnassa ollut piispantarkastusta. — *Lagus* 1836 s. 173.

20 Rtpkt Kalajoki 24. 8. 1689, Pyhäjoki 25. 8. 1689 ja 4. 10. 1692, Liminka 28. 8. 1689, Ii 11. 5. 1690, Hailuoto 10. 4. 1692, Saloinen 5. 10. 1692. — Talonpoikien haluttomuutta tarkastajien kyyditsemiseen valitettiin Laitilan pt:ssa 27. 9. 1691.

21 KL 1686 XXIV:13. Ks. myös kuninkaan kirje 23. 11. 1686 piispa Bångille, *Neovius* 1891 s. 19. Se on varmaan ollut tunnettu myös läntisessä hiippakunnassa, siitä on kopio mm. ÄKA B 39.

piispan- ja rovastintarkastuksessa. Gezelius vanhempi esim. sai v. 1670 10, 1673 runsaat 19 ja 1676 18 kuparitalaria sekä notaari Gudmundus Rothovius v. 1670 2, rovasti v. 1673 6 ja notaari Gabriel Lauraeus 4 talaria 28 äyriä. Lisäksi oli seurakunnan urkuri saanut vuosina 1660 ja 1663 soitosta kirkossa piispantarkastuksessa ylimääräisenä korvauksena 10 talaria. Yhtä paljon käytettiin lahjoituksiin mm. Oulussa, ja Finströmissä oltiin vieläkin anteliaampia: 1661 piispan seurue sai kirkon varoista 20 talaria, 1667 21:24, 1671 20:30 ja 1681 6 talaria, minkä lisäksi Getan kappelin rahoista otettiin samaan tarkoitukseen 1667 3 talaria ja 1671 3 talaria 4 äyriä. Sääksmäellä sai v. 1662 piispa 20 ja notaari 4 talaria sekä »eräs sairas pappi piispan seurueessa» 20 äyriä. 1669 vastaavat lahjoitukset olivat piispalle 15, notaarille 3 ja Matthias Langiukselle yksi talari. Taivassalossa otettiin v. 1656 piispantarkastuksen kustannuksiin 37 talaria 24 äyriä, mutta tileistä ei ilmene, oliko kysymys lahjoista vai esim. kestityskorvauksista. Lahjoitusten suuruutta osoittaa se, että ne olivat monissa pitäjissä runsaasti yli puolet kirkon kassan vuotuisista tuloista, joten kirkkolain kielto niiden antamisesta oli todella aiheellinen.[22]

---

22 Kaarlelan KA A 40, tilit. Oulun KA (OMA) T I 2, tilit 1663, 1666, 1673 ja T I 3 s. 110. *Virkkunen* 1919 s. 505. Finströmin KA 46, emäkirkon ja Getan kappelin tilit s. 105, 109, 115, 125, 129, 195, 207, 211. Sääksmäen KA II Bc 1 s. 21, 27. Taivassalon KA II Bc 1, tilit 1656. Edelleen ks. Lapuan KA (VMA) III Gd 4:1 fol. 11, 13 v, 33, 42, 55. *Lehtinen* 1963 s. 300. Hämeenkyrön KA, Kirkonvarat 1620—1750 s. 45, 105. Sahalahden KA G XIV 1 fol. 15. Pöytyän KA III Ba 1 s. 241. Kokemäen KA X 1, tilit 1674. Maskun KA (TMA) III Gm 1: 1, menot 1669. Lempäälän KA (HMA) III Gl 1, tilit 1669. Euran KA XVII: 1 s. 75. Maalahden KA 21[1], tilit 1660, 1663, 1666. Saltvikin KA X 53 fol. 44. Sundin KA T Ia 1 s. 43, 81, 89 (pt:ssa 1661 otettu 15:24 menoerää tarkemmin erittelemättä, 1681 annettu piispalle ja muille tarkastajille yhteensä 12:24, ja v:n 1684 pt:ssa otettu »eräisiin tähdellisiin tarpeisiin» 15:24). Myös Viipurin hiippakunnassa on piispoille tai notaareille tehty lahjoituksia: Pernajan KA, Kyrkoräkningar 1650—1735, tilit 1667, 1671. Pieksämäen KA A III 1 s. 120. Lapinjärven KA II G 1 s. 33. Kuopion maasrk:n KA A I 1, inv. 1677. Virolahden KA 50:1 fol. 127, 129v. Valkealan KA A XV

Lahjojen tilalle tuli vuosisadan lopulla uusi joskin pienempi kirkonkassaa verottanut menoerä, kun piispantarkastusten notaareille ruvettiin maksamaan korvaus pöytäkirjan pitämisestä ja puhtaaksikirjoittamisesta. Varhaisimmat merkinnät tästä ovat vuodelta 1690. Kaikkiaan olen niitä pannut merkille 46 seurakunnan tileissä, mutta tässäkin on huomattava, että monista tilikirjoista niitä saa hakea turhaan, ja monissa seurakunnissa niitä ei mainita kaikkina sellaisina vuosina, jolloin niissä on piispantarkastus pidetty. Teiskossa on vuoden 1701 tarkastuksen notaarin palkkio 3 talaria vasta vuoden 1708 tileissä. Oriveden tileissä v. 1690 ja 1695 mainitaan tämän maksun perusteeksi kuninkaallinen asetus oikeudenkäynnistä tuomiokapitulissa[23], Hattulassa se on v. 1692 suoritettu »rovastin käskystä» ja Tohmajärvellä samana vuonna »efter ordres». Pernajan vuoden 1698 tileissä taas sanotaan sen perustuvan kuninkaan »kaikkein armollisimpaan päätökseen». Maksun suuruus on vaihdellut ehkä pöytäkirjan pituudestakin riippuen. Yleisimmin esiintyviä summia ovat 3, 4:16, 5:20 ja 6 kuparitalaria, mutta muitakin tapaa, esim. Hauhon vuoden 1690 tileissä peräti 20 ja Lempäälässä v. 1695 16:8 talaria. Lapualla maksettiin notaarille v. 1710 11 talaria 8 äyriä, mutta Pietarsaaren rovasti Johannes Gezelius huomautti seuraavan vuoden tarkastuksessaan, että asetuksen mukaan on suurin maksettava korvaus pöytäkirjasta 5:20. Finströmissä tätä maksua ei vuosina 1702 ja 1709 otettu emäkirkon vaan Getan kappelin rahoista, kun taas Taivassalossa verotettiin v. 1704 sekä emäkirkon että Kustavin kappelin kassaa.[24]

1, tilit 1680, 1684. Myrskylän KA T I 1 fol. 83 (Pernajassa pidetty tarkastus!).

23 Asetus annettiin 2. 2. 1687 ja painettiin liitteenä vuoden 1686 kirkkolakiin. Siinä säädetään (§ 12): »Notarius skal för alla dhe Bref och Acter, dhem han å Capitletz wägnar utgifwer/ niuta en billig wederkiänslo/ efter Wår allmänne Förordning och Taxa wid Lagmans Rätterna; doch så/ at dhe Fattige Sollicitanter dher med förskonas». KL 1686 s. 223. Tarkastuspöytäkirjojen maksullisuudesta ei asetuksessa suoranaisesti puhuta, joten asia riippui siitä, miten lakia luettiin.

24 Tilikirjat seuraavien seurakuntien arkistoissa: Espoo (VA), Finström (emäkirkko ja Geta), Hattula (HMA), Hauho (HMA), Hämeenkyrö,

Keskiajalta tuttu käytäntö, jonka mukaan piispa seurueineen sai majoituksen ja ruuan pappilasta, säilyi uskonpuhdistuksen jälkeenkin. Tästä sääsi vuoden 1571 kirkkojärjestys: »skola Biscopernar för sigh och sitt fölie haffua sin Procurationem j Prestagårdarna såsom vant ähr.»[25] 1600-luvun kirkkolakiehdotuksissa tähän ei tehty muutoksia. Aateliston ehdotuksessa v. 1685 oli lisäys, että kestitsemisen tulee tapahtua »ilman ylellisyyttä».[26] Vuoden 1686 kirkkolaista oli maininta kestitysvelvollisuudesta jätetty pois, mikä merkinnee sitä, että vanhan tavan noudattamista pidettiin itsestään selvänä.

Piispan ja muidenkin matkamiesten majoittamiseen oli monissa pappiloissa erityinen piispantupa. Nauvon pappilan piispantuvassa oli v. 1658 yksi sänky, 7 ikkunaa, 2 penkkiä, yksi pöytä, savupelti uunissa ja lukko ovessa. Pälkäneellä taas oli v. 1669 piispantuvassa 2 penkkiä, 2 seinään kiinnitettyä sänkyä, 6 lasi-ikkunaa, yksi pelti, yhdet oven raudat, lukko ja yksi pahoin rappeutunut savupiippu. Ruovedellä siinä oli v. 1695 3 lasi-ikkunaa, pöytä ja sänky, mutta lisäksi pappilassa oli vierastupa, jossa oli 6 ikkunaa, uuni, pylvässänky, pöytä, piispan tuoli ja kaksi karmituolia sekä vierastuvan kamarissa uuni, 4 ikkunaa, pylvässänky ja levypöytä. Kaikkialla asiat eivät suinkaan olleet näin hyvin. Saltvikin pappilan piispantuvassa oli v. 1636 vain kaksi ikkunaa, nekin pieniä ja ikäkuluja. Vielä surkeammassa

---

Hämeenlinna (HMA), Ikaalinen, Iniö, Inkoo, Isokyrö (VMA), Janakkala (HMA), Jokioinen, Kaarlela, Kalajoki (OMA), Karkku, Korppoo, Kustavi (Taivassalossa), Lapinjärvi, Lapua (VMA), Lempäälä (HMA), Loppi (HMA), Längelmäki (HMA, emäkirkko ja Kuorevesi), Masku (TMA), Nurmijärvi, Orivesi (HMA), Pernaja, Pertteli, Pietarsaari, Pälkäne (HMA), Pöytyä, Rusko (TMA), Somero (HMA), Sund, Sääksmäki, Taivassalo, Tammela, Teisko, Tohmajärvi, Tyrväntö (HMA), Ulvila, Urjala, Vanaja (HMA), Vähäkyrö (VMA), Ypäjä. — Ruotsissa oli ainakin Linköpingin hiippakunnassa jo ennen uutta kirkkolakia yleisenä tapana antaa notaarille seurakunnan rahoista korvaus pöytäkirjasta. *Hassler* 1935 s. 160.

25 *Färnström* 1956 s. 161. KO 1571 s. 164.

26 KOF 1608 s. 217. KOF före 1686 I s. 541, II:1 s. 344, II:2 s. 308, III s. 147, 315.

kunnossa oli Ristiinan piispantupa v. 1690: savupiippu oli ilman peltiä, seinissä ei ollut yhtään ikkuna-aukkoa ja lattiakin puuttui. Neljä vuotta myöhemmin oli nämä puutteet saatu korjatuksi kirkkoherran teetettyä työn omalla kustannuksellaan. Kehuttava ei ollut tilanne Hauhollakaan v. 1712, sillä piispantuvan katto oli rikki, yksi seinä oli sateen turmelema ja osittain laho, ja kun tuvan viidessä vanhassa ikkunassa oli rikkinäisiä ruutuja, ei lämpö pysynyt sisällä. Yhtä heikkokuntoisia piispantupia on ollut muuallakin.[27] Harvoin sentään on käynyt niin kuin Hiitolassa kerran 1660-luvulla, missä kirkkoherran väitettiin majoittaneen piispan pimeään huoneeseen, jossa oli tavaton löyhkä, niin että hänen oli ollut pakko yön pimeydessä matkustaa pois.[28]

Ellei pappilassa ollut piispantupaa, jollaisia tapauksia inventaarioluetteloissa esiintyy silloin tällöin, oli kirkkoherran Gezeliuksen Perbreves Commonitiones-kirkkojärjestyksen mukaan hankittava tarkastajille majapaikka jonkun pitäjäläisen luota. Terseruksen tiedämme v. 1662 Vesilahdella asustaneen Laukon kartanossa ja Kajaanissa v. 1663 sikäläisessä linnassa.[29]

Pappilan kunnossapito kuului seurakuntalaisille, mutta tarkastusseurueiden kestitys oli vanhastaan kirkkoherran asiana. Kuitenkin oli jo keskiajalla pyritty siinäkin saamaan rahvaalta apua, ja näin oli myös 1600-luvulla. Nils Bielke mainitsee v. 1624 talonpoikien joutuneen maksamaan papilleen kaksi äyriä piispan ollessa tarkastuksella, mutta ei pitänyt sitä oikeutettuna. Toiselle kannalle asettui Pietari Brahe, joka sääsi v. 1651 vastauksessaan papiston anomukseen, että papilla oli oikeus piispan

---

27 Nauvon KA II 1 fol. 2. Pälkäneen KA (HMA) III Gl 1, inv. 1. 5. 1669. *Jokipii* 1959 s. 480. Saltvikin KA X 53, inv. 1636. Ristiinan KA G 14, inv. 27. 2. 1690, 4. 8. 1690 ja 30. 4. 1694. *Pinomaa* 1949 s. 92—93. *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 220. *Simolin* SKHS Pöytäk. 7 s. 223—227. *Suolahti* 1912 s. 96—97. Edelleen ks. Uskelan piispantuvasta *Oja* 1961 s. 141—142, Lohjan *Rein* 1944 s. 124, Kirkkonummen *Lindberg* 1930 s. 308 ja Pirkkalan Nokian KA II Ch 1, katselmuspkt 2. 5. 1703, 7. 5. 1706 ja 30. 12. 1708.

28 VA gg 1:530 (Tiuralan käräjät 30. 3. 1669). *Immonen* 1958 s. 378.

29 *Lagus* 1836 s. 247. *Hall* ÄSU 27 s. 131. *Arajärvi* 1950 s. 568. *Vartiainen* 1931 s. 152.

saapuessa vaatia pitäjäläisiltään kestitysapua korkeintaan neljä hopeaäyriä kultakin.[30] Piispa Terserus puolestaan määräsi synodaalistatuutissaan v. 1660, että jokaisesta talosta oli piispankäräjiä varten annettava kaksi hopeaäyriä, kaksi kappaa kauroja sekä puita. Tämän säädöksen hän on toistanut tarkastuksissaan, joskin kaurojen osalta näyttää tyydytyn yhteen kappaan.[31] Helsingin pitäjässä valitti kirkkoherra v. 1661 käräjillä, että seurakuntalaiset olivat tulleet laiskoiksi tuomaan pappilaan heiniä ja puita piispan ollessa tarkastuksella, vaikka se oli vanhastaan ollut tapana. Oikeus kehotti rahvasta noudattamaan perinnäistä tapaa.[32] Oikeuden kanta oli siis periaatteessa sama kuin Turun hiippakuntahallinnon, vaikka pappilaan tuotavissa antimissa olikin eroa.

Valtakunnan hallitus ei kuitenkaan antanut tällaiselle käytännölle tukeaan. Vuonna 1664 se tähdensi vastauksissaan Ahvenanmaan ja Vehmaan kihlakuntien papiston tiedusteluihin, ettei kirkkoherra saa vastoin seurakuntalaisten tahtoa ja suostumusta ottaa heiltä kestitysapua.[33] Piispa Thauvonius ei siten ollut kovinkaan kuuliainen maallisen esivallan päätöksille — mikäli hän ne tunsi — käskiessään Rautalammilla v. 1677 Laukaan, Viitasaaren ja Saarijärven seurakuntalaisia maksamaan Rautalammin kirkkoherralle kestitysrahoja (biskopstingskostpennin-

30 *Lindelöf* 1934 s. 78—79. Eräässä toisessa kirjeessään Bielke tietää kertoa puiden ja kaurojen antamisesta kirkkoherralle, »när deras visitering står». Mt. s. 81.

31 CEAP s. 392. *Tengström* Handlingar III s. 56. *Hällström* 1824 s. 725. Lohjan ptpk 14. 2. 1661. Edelleen säädös on luettu joissakin rovastintarkastuksissa, *Murenius* Acta visitatoria s. 452, 458, 464. Ks. myös CEAP s. 281, jossa Oulun kirkkoherralle annetaan lupa periä hänelle edellisestä piispantarkastuksesta aiheutuneet kestityskulut pitäjäläisiltä.

32 VA bb 5:202, Helsingin pitäjän ym. käräjät 4. 2. 1661.

33 *Leinberg* 1892 s. 132, 139—140, 150, 156. Vehmaan kihlakunnan papisto perusteli pyyntöään sillä, ettei tarkastus koske yksin papistoa vaan koko seurakuntaa. Kestitysmenojen korvaamiseen liittynee myös Viipurin ja Savon talonpoikien valtiopäivämiesten valitus vuodelta 1664, että papit kantavat kansalta piispan- ja rovastintarkastuksissa ruokalisävoita naulan lehmää kohti. *Ylönen* 1957 s. 930.

gar) yhden hopeaäyrin talolta. Määräys johtui ilmeisesti siitä, että näiden pitäjien kirkkoherrat olivat tällöin saapuneet Rautalammille tekemään selkoa seurakuntiensa tilasta. Mitään seurakuntalaisten suostumusta ei tässä tapauksessa voitu edes kysyä.[34] Viitasaarella kehotettiin seurakuntalaisia v. 1676 antamaan kirkkoherralle kestitysrahaa piispan käydessä 2 hopeaäyriä ja rovastin ollessa tarkastuksella yksi. Hattulassa ilmoitti seurakunta v. 1697, että sitä oli pyydetty auttamaan tarkastusseurueen ruokkimisessa. Gezelius totesi sen tapahtuneen hänen tietämättään ja tahtomattaan ja lausui, ettei seurakuntalaisia voida käskeä sellaiseen, mutta »hyvästä ja vapaasta tahdosta» he voivat jotakin antaa.[35]

Teiskossa on v. 1656 ja Kokemäellä v. 1665 maksettu kirkon kassasta 10 talaria piispan seurueen ruokaan ja juomaan. Raisiossa on v. 1669 kirkon varoilla hankittu piispantarkastusta varten kannu espanjanviiniä, neljä kannua luumuviiniä ja 19 äyrillä rinkilöitä. Maalahdella annettiin v. 1676 kirkon rahoista kirkkoherralle 10 talaria »för heela kostnaden i Episcopi visitation», mutta summa on myöhemmin yliviivattu ja viereen on kirjoitettu: »togz igen». Tilikirjasta ei ilmene, kuka tämän takaisin maksun on määrännyt, mutta siitä voimme joka tapauksessa todeta, ettei seurakunnan yhteisten varojen käyttämistä piispan seurueen kestitsemiseen pidetty oikeana.[36]

Kestityksestä papistolle koituva rasitus riippui oleellisesti

34 Kirjelmä 5. 3. 1677, VA Albin Simolins saml. Ia. Ks. myös *Simolin* 1909 s. 127. Kiteellä maksettiin vuoden 1677 pt:n päätöksen mukaan kirkkoherralle kaksi kappaa viljaa. Kiteen ptpk 28. 1. 1677.

35 Viitasaaren ptpk 12. 3. 1671. Hattulan ptpk 12. 2. 1697. Ks. myös Lopen ptpk 18. 2. 1697.

36 Teiskon KA C 1, tilit 1656. *Arajärvi* 1954 s. 542. Kokemäen KA X 1, tilit 1665. Raision KA (TMA) III Gm 1:1. *Mäntylä* 1960 s. 411. Maalahden KA 21[1], tilit 1676. Finströmissä (Finströmin KA 46 s. 129) on v. 1684 piispantarkastuksessa lainattu seurakunnan varoista 24 talaria, mikä on maksettu takaisin v. 1686. Vrt. myös Jokioisten KA III Gl 1, tilit 1659, 1666. — *Cederlöf* 1934 s. 57 mainitsee talonpoikien jo 1500-luvun jälkipuoliskolla valittaneen, että papit käyttivät kirkon varoja piispantarkastusten kustannuksiin, vaikkei niitä ollut sellaiseen tarkoitettu.

siitä, paljonko piispan seurueessa oli väkeä ja kauanko se viipyi kussakin seurakunnassa. Edellä on jo ilmennyt, etteivät tarkastusseurueet yleensä liene olleet ylen suuria. Kuitenkin toisinaan syntyi papistossa tyytymättömyyttä. Mainitsimme jo Sorolaisen aiheuttaneen tässä kohden valituksia, vaikka hän olikin v. 1591 koettanut kiertokirjeessään muistuttaa, ettei tarkastuksia pidetä »prameilun, turhan komeilun tai tarkastajien hyödyn vuoksi, vaan Jumalan kunniaksi ja kirkon yhteiseksi hyväksi».[37] Samoin on tyytymättömyyttä ilmennyt ainakin Gezelius vanhemman piispuuskauden alkuvuosina. Kirjeessään Pietari Brahelle 28. 11. 1670 hän puolustautui esitettyjä syytöksiä vastaan ja sanoi välttäneensä aiheuttamasta »suurta kustannusta». Viimeksi Pohjanmaalle tekemänsä matkan aikana hän kertoi pitäneensä tarkastukset päivisin ja matkustaneensa öisin sekä nauttineensa vain yhden aterian kussakin pappilassa. Kaksi päivää hän oli ollut vain Vaasassa ja Oulussa, joissa kummassakin oli ollut pappeinkokous ja tarkastettu koulu sekä Oulussa lisäksi kahdeksan ympäristöpitäjän asiat. Edelleen Gezelius huomautti, ettei kukaan ollut hänelle itselleen tehnyt valituksia, monet päinvastoin olivat pyytäneet häntä tulemaan.[38] Gezeliuksen tarkastusitineraarit osoittavat, ettei hän tässä kirjeessään ainakaan sanottavasti liioitellut.

Purnausta aiheutti myös se, että Gezelius otti toisinaan vaimonsa mukaan matkoilleen, mutta tässä asiassa eivät valitukset tulleet pappiloista vaan kapitulin taholta. Niinpä yliopiston rehtori Petrus Bång esitti tuomiokapitulin istunnossa 17. 8. 1670: »Epicopus borde hafwa Consistorialem med sig för Visitatione, och ej Qwinfolck, att man kunde dömma om ett och annat efter

37 Edellä s. 82, 89. *Lagus* 1836 s. 36—37. *R. Holmström* 1937 s. 44, 107—108, *Parvio* 1959 s. 82.

38 *Tengström* Handlingar V s. 87—88. *J. J. Tengström* 1825 s. 55. — Ilmoittaessaan v. 1671 tulostaan Ahvenanmaan papeille Gezelius kielsi valmistamasta tarpeetonta kestitystä, koska hänellä ei ole monia mukanaan eikä hän aio millään paikkakunnalla viipyä pitkään. *Lagus* 1836 s. 210. Jo kiertokirjeessään 4. 12. 1669 hän oli esittänyt samanlaisen kiellon, ja v. 1675 hän niin ikään mainitsi samasta asiasta sanoen olevansa vähään tyytyväinen. Sundin KA P 1 s. 224, 237.

lägenheten.» Tähän Gezelius vastasi kapitulin jäsenten olevan haluttomia seuraamaan häntä, vain Bång oli »kerran tai kaksi» ollut mukana. Mitä tulee naisväen mukana oloon, siinä hän sanoi kykenevänsä hyvin puolustautumaan.[39] Tämän jälkeenkin tiedämme Gezeliuksen vaimon olleen toisinaan matkoilla mukana. Esim. Akaassa v. 1682 pidetyn tarkastuksen yhteydessä haudattiin kirkkoherra Josephus Walleniuksen pikkupoika piispan ja »hänen rakkaan vaimonsa» läsnäollessa.[40]

Kustannuksia oli omiaan lisäämään se, että vieraanvaraisuus vaati ajan käsitysten mukaan mahdollisimman suurta yltäkylläisyyttä. Ruokalajit ja juomat olivat moninaiset. Vieraiden piti tosin muistaa kohtuuden vaatimukset, mutta aina niin ei kuitenkaan tapahtunut, kuten muuan tapaus Padasjoelta vuodelta 1675 havainnollisesti osoittaa. Pappilaan oli tarkastuksen päätteeksi kokoontunut arvovaltainen vierasjoukko, jossa piispan ja hänen seurueensa lisäksi olivat mm. Kuhmoisten ja Sysmän kirkkoherrat, nimismies ja »muita kunniallisia miehiä». Aluksi kaikki näyttää sujuneen kankeanlaisesti, mutta kun piispa seuralaisineen oli lähtenyt kohti seuraavaa pitäjää, tunnelma vapautui. Illan isäntä totesi alkajaisiksi: »Olkaamme iloisia, tähän asti meillä ei ole ollut aikaa istua ja puhella keskenämme. Jumalan kiitos, nyt on kaikki kunnialla kestetty.» Sitten alkoi juhliminen, joka ikävä kyllä johti käräjille, sillä eräiden vieraiden kesken jo aiemmin ilmennyt kinastelu kehittyi illan mittaan sanaharkaksi ja tappeluksi, jossa yksi kestitettävistä lyötiin verille.[41]

---

39 ÅT 4/1793.

40 *Wallenius* 1862 s. 16.

41 *Suolahti* 1912 s. 98—99 ja 1919 s. 243—246. *Simolin* SKHS Pöytäk. 7 s. 257—262 ja 1909 s. 131. VA ee 10: 839—841. — Yhtä kylläisiä kuin pappilaan syömään päässeet eivät olleet ulkopuolelle jääneet. Niinpä Virolahdella muuan mies varasti v. 1671 kirkossa piispantarkastuksessa toisen miehen ruokapussin ja söi siitä suurimman osan evaistä. Käräjillä hänet määrättiin kaksinkertaisesti korvaamaan, mitä oli ottanut. VA ii 2:275.

4. *Tarkastuksiin osallistuminen*

Laurentius Petrin kirkkojärjestyksessä ei ollut määräyksiä seurakuntalaisten osallistumisesta piispantarkastuksiin. Nähtävästi edellytettiin pitäjäläisten ilman muuta saapuvan mieslukuisina paikalle. Edellä on jo mainittu, että piispat ovat kirjeissään, joissa he ilmoittivat matkoistaan, kehottaneet kaikkia tulemaan tarkastustilaisuuteen.

Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkolakiehdotukset sisälsivat säädöksen, että poissaolijoille oli määrättävä sakko, joka lankesi tuomiokapitulin käyttöön. Rangaistukselta voivat säästyä vain ne, joilla oli esitettävänään pätevä syy poissaoloonsa. Papiston kirkkolakiehdotuksessa v. 1682 tämän sakon suuruudeksi esitettiin kolme hopeamarkkaa, ja aatelisto toivoi v. 1685, että näin kertyvät rahat tulisivat kirkon tarpeisiin. Vuoden 1686 kirkkolaissa omaksuttiin sama linja: kukaan, olipa ylhäinen tai alhainen, lapsi tai palkollinen, ei saanut olla poissa piispantarkastuksesta ilman laillista estettä. Poisjääneiden piti maksaa sakkoa kaksi hopeatalaria, lapsilta ja palvelusväeltä vastaava summa oli kaksi hopeamarkkaa. Jokaiseen taloon sai kuitenkin jäädä niin monta henkeä, kuin »talon hoitoon ja turvaksi on tarpeen».[1]

Tämä kirkkolain säädös vakiinnutti käytännön, joka jo 1600-luvun alkupuolelta lähtien ilmenee piispojen hiippakuntasäännöistä. Meillä määräsi Rothovius, että ilman laillista syytä piispantarkastuksesta poissa olevien on maksettava kirkolle sakkoa kolme markkaa hopearahaa.[2] Petraeuksen kirkkojärjestyksessä tämä summa on yksi hopeatalari.[3] Myös Gezelius vanhempi

1 KOF före 1686 II:1 s. 398, II:2 s. 306, III s. 216, 315. KL 1686 XXIV:7.

2 *Lagus* 1836 s. 148. Kyseisen »Om Kyrckiones Intrader» säännön alkuperästä ks. *Lempiäinen* TAik. 1964 s. 102—104 ja 1965 s. 75, nootti 28.

3 *Grotenfelt* 1912 s. 133. *Orationer och kyrkostadgar* s. 196.

puhui poissaolevien sakottamisesta, mutta ei säätänyt sitä varten kiinteää summaa.[4]

Muuan poikkeus jouduttiin ajan sääty-yhteiskunnassa sallimaan, vaikka kirkonmiehet katsoivatkin sitä karsaasti: aateliset eivät pitäneet arvolleen sopivana osallistua yhteiseen tarkastukseen rahvaan kanssa. Asia tuli esille Örebron valtiopäivillä v. 1617, missä papisto turhaan anoi, että kuningas käskisi sekä aatelisia että aatelittomia, etteivät he saa estää lapsiaan ja palvelusväkeään osallistumasta tarkastukseen ja siinä pidettävään kuulusteluun, jotta saataisiin selville, kuinka heille on opetettu heidän autuutensa perustus ja katekismuksen kappaleet, ja jotta heille voitaisiin neuvoa, kuinka heidän tulee käyttäytyä esivaltaa, vanhempiaan ja toinen toistaan kohtaan. Näin voitaisiin estää jumalaton meno ja jumalanpelko lisääntyisi.[5] Rothovius otti asian uudelleen esille kysymyksissään v. 1636. Tällöin holhoojahallitus totesi, ettei aatelisia voida pakottaa tutkittaviksi tarkastuksiin. Sen sijaan heidän on huolehdittava siitä, että heidän palvelusväkensä on niissä läsnä ja antaa kuulustella itseään. Ellei se tule sinne hyvällä, on maallisen esivallan autettava tottelevaisuuden ja kuuliaisuuden palauttamisessa. Nähtävästi aatelisten palvelusväki oli siis jossain pyrkinyt isäntiensä varjossa ottamaan itselleen vapauksia.[6]

Vaikkei aatelisia voitukaan pakottaa piispantarkastuksiin, oli heidän poisjäämisensä alempisäätyisille huono esimerkki. Siksi toivottiin heidän osallistuvan niihin vapaaehtoisesti, jotta he läsnäolollaan »vahvistaisivat saarnavirkaa sen työssä». Papiston piti ilmoittaa heille piispan tulosta ja pyytää heitä saapumaan tilaisuuteen. Vuoden 1650 privilegeissa pappissääty vihdoin pääsi toivomaansa päämäärään, kun aateliset velvoitettiin mui-

---

4 *Lagus* 1836 s. 183. *J. J. Tengström* 1825 s. 54. Jo Liivinmaan kirkkojärjestyksessään Gezelius puhui samasta asiasta määräten, että ilman hyväksyttävää syytä poissaolevia on käsiteltävä ankarasti, ettei tarkastus tule ilveilyksi. *Lehtonen* 1932 s. 307.

5 SRA II:2 s. 306. *Holmquist* 1938 s. 246. Aateliston mukana olosta tarkastuksissa myös *Hassler* 1935 s. 117—118.

6 *Leinberg* 1892 s. 33—34. *Tengström* 1796 s. 112—118.

den tavoin osallistumaan tarkastuksiin. Vuoden 1686 kirkkolaissa säädettiin niin ikään, että tarkastuksissa tulee niin ylhäisten kuin alhaisten olla läsnä. Eri asia on, kuinka näitä määräyksiä noudatettiin.[7]

Ajan katsomuksille on tyypillistä, että myös paikkakunnalla asuvien vierasuskoisten oli tultava tarkastuspäivänä kirkkoon kuulemaan katekismuksen kuulustelua ja selitystä sekä terveellisiä kehotuksia ja tekemään selkoa elämästään. Toivottiin, että Jumala ehkä näin antaisi heille armon totiseen kääntymykseen heidän erehdyksistään oikeaan uskoon. Julkisesti ei kuitenkaan ollut lupa nuhdella heitä heidän omasta uskostaan.[8]

Annettujen määräysten noudattamisesta ja kansan osallistumisesta piispantarkastuksiin saamme tietoja vasta 1600-luvun loppupuolelta tarkastuspöytäkirjoista. Monesti niissä ei mainita läsnä- tai poissaolleista mitään, joten piispa lienee tällöin ollut osanottoon tyytyväinen. Toisinaan todetaan erityisesti, että seurakunta oli »ahkerasti» tai »hyvin» läsnä, jopa Huittisissa v. 1671 »hyvin ahkerasti» sekä Mikkelissä vuosina 1704 ja 1707 »i stor myckenhet». Saltvikista mainitaan v. 1667, ettei kukaan ollut syyttä poissa. Mutta runsaasti on päinvastaisiakin tapauksia. Pöytäkirjan maininta, että seurakuntalaisia on ollut paikalla »kohtalaisesti» tai »jonkin verran», osoittaa, ettei piispa ollut täysin tyytyväinen. Vielä vähemmän hän oli sitä esim. Lempäälässä v. 1682, jossa läsnä oli »vain muutamia». Monien poissaoloa valitettiin lisäksi mm. Korppoossa ja Isossakyrössä v. 1673. Joroisissa ja Leppävirralla mainitaan v. 1710 seurakuntalaisia olleen paikalla vain vähän. Savitaipaleella oli samana vuonna pitäjäläisiä mukana tarkastuksessa vajaa 1/4. Bångin vierailessa Orimattilassa v. 1684 oli miehiä läsnä »melkoinen määrä», mutta naisia vain »muutama harva». Myöhemmissä tarkastuksissa oltiin mukana melko paljon tai paljon. Rautalammilla oli sekä 1695 että 1704 miehiä läsnä kohtalaisesti mutta naisia

7 Prästerskapets besvär 1642, 1643, *Prästeståndets riksdagsprotokoll* 1 s. 31, 63—64. KOF före 1686 II:1 s. 398, II:2 s. 306, III s. 216. KL 1686 XXIV:7 *Lagus* 1836 s. 183—184. *J. J. Tengström* 1825 s. 55.

8 KOF före 1686 II:2 s. 307, III s. 217. KL 1686 XXIV:7.

vähän. Samoin oli Gezeliuksen käydessä 6. 2. 1692 Lemlannissa miesväki paikalla kohtalaisesti, mutta naisista vain muutama. Bång oli samana päivänä Uukuniemellä ja teki samanlaisen havainnon: miehiä oli »kohtalaisen paljon» mutta naisia »ei enempää kuin kymmenen». Vielä huonommin olivat asiat Laurbecchiuksen vieraillessa samassa seurakunnassa v. 1699: läsnä oli harvoja miehiä ja naisia vain neljä. Mikkelissä oli v. 1700 paikalla jokseenkin suuri osa »varsinkin miehistä», joten nähtävästi täälläkin naisväki pelkäsi piispankäräjiä enemmän.[9] Limingassa laadittiin piispantarkastuksessa 28. 2. 1666 luettelo poissaolleista, joita oli 12.[10] Kemissä piti 19. 1. 1673 olla tarkastus, ja seurakunta oli lukuisasti läsnä. Piispa pääsi kuitenkin kelirikon vuoksi tulemaan vasta 21. 1., jolloin osa kansasta oli jo lähtenyt kotiinsa.[11]

Suhtautuminen poissaoloihin vaihteli eri tapauksissa. Ruotsista on jo melko varhaiselta ajalta tietoja tarkastukset laiminlyöneiden sakottamisista. Esim. piispa Jonas Kylander määräsi eräässä seurakunnassa v. 1619, että jokaisen tarkastuksesta poissaolleen oli maksettava tottelemattomuudestaan sakkoa yksi markka. Rudbeckius taas määräsi v. 1631 erään pitäjän jokaisesta talosta, josta ei ketään ollut läsnä, maksettavaksi kaksi markkaa.[12]

Suomessa määräsi Rothovius Oulussa v. 1628 poissaolleet langetettavaksi kolmen markan sakkoon, ja ainakin Rymättylässä v. 1630 hän myös huolehti siitä, että sakot todella tuomittiin.[13] Monissa tarkastuspöytäkirjoissa ei mainita mitään poissaolleiden rankaisemisesta, mutta tämän ei tarvitse merkitä sitä, että he olisivat selvinneet kuin koira veräjästä. Yleensä rangaistusten langettaminen jätettiin näet kirkkoherran tai kirkkoneuvoston asiaksi, jotta poissaolojen syyt voitiin tarkistaa.

9 Tässä esitetyt tiedot on koottu ko. tarkastusten pöytäkirjoista.
10 Limingan KA (OMA) J II a 1.
11 Kemin ptpk 21. 1. 1673.
12 *Hall* ÅSU 35 s. 9 ja 1915 s. 17. Ks. myös *Hall* KÅ 1915 s. 248, 367.
13 Oulun ptpk 11. 7. 1628. VA kk 2:6v (Rymättylän käräjät 24. 3. 1630). *M. Juva* 1955 s. 77.

Gezelius vanhempi määräsi usein, että ne oli tutkittava esim. seuraavilla kinkereillä, ja aiheetta poissaolleille oli määrättävä sakot. Talonisäntien oli maksettava kolme hopeamarkkaa, emäntien kaksi sekä poikien, tyttärien, renkien, piikojen ja muun palvelusväen yksi. Määräys annettiin toisinaan silloinkin, kun pitäjäläisten mainitaan olleen runsaslukuisesti paikalla.[14] Ilmajoella Gezelius sääsi v. 1673, että kirkkoneuvoston tuli tuomita syyttä poissaolleet jalkapuuhun, josta he kuitenkin voivat vapautua, mikäli kykenivät maksamaan edellä mainitun suuruisen sakon. Kaksitoista vuotta myöhemmin hän esitti, että poissaolojen syyt oli tarkoin tutkittava kinkereillä ja syyllisiä ankarasti nuhdeltava. Tämän mukaan saattoi siis välttyä muulta rangaistukselta.[15]

Muulloinkin Gezelius antoi hieman toisistaan poikkeavia ohjeita. Tenholassa hän kehotti 1671 kirkkoherraa rankaisemaan syyttä poissaolleet »kohtuullisesti», 1675 »edellisessä tarkastuksessa tehdyn päätöksen mukaan» sekä 1683 »entisten päätösten mukaan ja ankarasti nuhdellen». Perniössä puhuttiin 1671 samoin »kohtuullisesta rankaisemisesta», ja 1683 käskettiin, että rangaistus on määrättävä »entisten päätösten ja sen mukaan, kuin kirkkoneuvosto hyväksi havaitsee». Maskussa kehotettiin 1673 tutkimaan poissaolleet ja tuomitsemaan sakkoihin, tai elleivät he halua maksaa, sulkemaan ehtoolliselta. Kahden ennenkin tarkastukset laiminlyöneen piti saapua tuomiokapituliin rangaistaviksi. Kuorevedellä taas neuvottiin v. 1685 saattamaan

---

14 Ptpkt Hämeenlinna 5. 1. 1670, Isokyrö 16. 2. 1673, Korppoo 24. 6. 1673, 4. 7. 1680, 14. 6. 1685, Lohtaja 27. 1. 1680, Nauvo 2. 7. 1680, Huittinen 15. 2. 1682, Längelmäki 26. 2. 1682, Kemi 11. 2. 1683, Hammarland 14. 6. 1687, Sund 17. 6. 1687, Lemlanti 19. 6. 1687, Föglö 21. 6. 1687. Tammelan ptpk 15. 2. 1680, vrt. *Hirsjärvi* 1921 s. 13—14. Naantalin ptpk 25. 6. 1682, *Matinolli* 1959 s. 475. Limingan KA (OMA) J II a 1, pt. 1666: poissaolleita sakotetaan ja heidän nimensä on luettava saarnatuolista.

15 Ilmajoen ptpkt 26. 2. 1673, 18. 1. 1685. Huittisista puuttuivat 15. 2. 1682 kaikki vampulalaiset, minkä vuoksi kirkkoherran piti heitä »tarkoin tutkia».

poissaolleet maalliseen oikeuteen.[16] Hämeenlinnassa Gezelius neuvoi v. 1666, miten oli suhtauduttava niihin, jotka eivät halunneet maksaa heille langetettua sakkoa. Ensin heidän kanssaan piti keskustella »sovussa» ja koettaa saada heidät maksamaan kykynsä mukaan. Mutta jos he eivät tahtoneet antaa mitään, oli heiltä kiellettävä kirkolliset toimitukset, ja ellei sekään auttanut, meneteltävä niin kuin kirkkojärjestyksen mukaan oli uppiniskaisten kanssa tehtävä.[17]

Poissaolleiden rankaiseminen jäi siten paljolta riippuvaiseksi seurakunnan kirkkoherran ja hallintoelinten huolellisuudesta. Samoin on ollut muiden piispojen aikana. Petrus Bång määräsi v. 1683 Kangasniemellä ja Leppävirralla, että kirkkoherran oli selvitettävä, ketkä olivat olleet poissa tarkastuksesta ilman laillista syytä, ja rangaistava heitä kuningatar Kristiinan 8. 11. 1645 antaman asetuksen mukaan kahden hopeamarkan sakolla. Laurbecchius totesi Uukuniemellä v. 1699, ettei poissaolleita voitu silloin luetteloida, koska heitä oli niin paljon. Kirkkoherran oli myöhemmin selvitettävä heidän nimensä ja vaadittava heiltä kirkkolain mukaiset sakot, jotka kaikki tulivat seurakunnan uuden kirkon rakennustyöhön.[18] Samoin kehottivat Johannes Gezelius nuorempi ja David Lund toisinaan kirkkoherroja tutkimaan poissaolot, ja niiltä, joilla ei ollut laillista syytä, piti papiston tai kirkonisännän kirkkolain perusteella periä muilta yksi hopeatalari, mutta lapsilta ja palvelusväeltä kaksi markkaa. Jos joku kieltäytyi maksamasta, hänet oli ilmoitettava kapituliin, joka edelleen toimitti tällaisen niskuroijan oikeu-

16 Ptpkt Tenhola 1671, 21. 2. 1675, 20. 9. 1683, Masku 9. 7. 1669, 11. 7. 1673, 30. 12. 1676, 24. 6. 1682, 11. 6. 1688, Perniö 28. 12. 1671, 21. 9. 1683, Kuorevesi 29. 1. 1685. Vehmaan ptpk 3. 1. 1688: poissaolleita rangaistaan sapattirikosasetuksen mukaan. Vrt. myös Viipurin hiippakunnasta Orimattilan ptpk 17. 2. 1653: laadittiin luettelo poissaolleista, kullekin 3 talarin sakko.

17 Hämeenlinnan ptpk 10. 1. 1666.

18 Ptpkt Kangasniemi 4. 2. 1683, Leppävirta 24. 2. 1683, Uukuniemi 10. 2. 1699. Ks. lisäksi ptpkt Helsinki 15. 2. 1691 (§ 2), Helsingin pitäjä 22. 2. 1698, Mäntsälä 4. 3. 1698, Lappeenranta 4. 10. 1698. VA gg 18: 233 (Pälkjärven käräjät 13—16. 11. 1699).

teen.[19] Kaikista uhkailuista huolimatta oli sakkojen perinnässä vaikeuksia, ja toisinaan niitä ei ollut maksettu vielä seuraavan vuoden rovastintarkastukseen mennessä.[20]

Joskus sai myös armo käydä oikeudesta. Kokkolan kaupungin piispantarkastuksesta v. 1694 poissaolleet selvisivät sillä, että he saapuivat seuraavan päivän iltasaarnan jälkeen kuulusteltaviksi, vaikka heille, kuten pöytäkirjassa huomautetaan, olisi voitu määrätä kirkkolain säätämät sakot. Uukuniemellä v. 1692 Bång ei näytä ollenkaan ryhtyneen hätistelemään poissaolleita, mihin luultavasti vaikutti se, että tarkastuspäivänä oli hyvin ankara pakkanen. Leppävirralla hän sen sijaan totesi v. 1683 määrätessään poissaolleet edesvastuuseen, että sää oli kaunis, joten siihen ei kukaan voinut vedota.[21] lissä oli v. 1666 suuri osa seurakuntaa poissa, ja Gezelius kehotti rankaisemaan laiminlyöneitä. Seitsemän vuotta myöhemmin kansaa oli taas vähänpuoleisesti, mutta piispa katsoi, että se oli sillä kertaa suvaittava, koska tarkastuksen ajasta ei ollut saatu ajoissa tietoa ja pitäjä oli laaja. Vuonna 1676 oli seurakuntalaisia jälleen mukana vähän. Syyksi mainittiin, että heidät oli määrätty »till uthskrifningen» (verollepano?). Vastahakoisuudesta poissaolleet piti rangaista. Vuonna 1683 olivat monet edelleen poissa, mutta piispa antoi nytkin sen anteeksi, koska kirkkoherra oli laiskasti välittänyt tietoa tarkastuksesta ja sää sekä aika yleensäkin olivat vaikeat. Samalla kansaa kuitenkin varoitettiin, että toisella kerralla on mukana oltava tunnollisemmin. Yhtä kaikki ilmaantui v. 1686 jälleen vain pieni osa pitäjäläisiä tarkastukseen, mutta rangaistuksia ei nytkään langetettu, koska piispan matkaohjelma oli saapunut seurakuntaan myöhään.[22]

---

19 Ptpkt Korppoo 6. 6. 1696, Kokkolan kaup. srk. 4. 2. 1698, Oripää 21. 2. 1699, Lohtaja 12. 2. 1702, Rauma 11. 3. 1702, Savitaipale 20. 1. 1710, Kuopio 27. 2. 1710, Joroinen 4. 3. 1710. Hämeenlinnassa Gezelius määräsi 17. 2. 1704, että poissaolleiden oli ilmoittauduttava seuraavassa raastuvanoikeuden istunnossa.

20 Rtpkt Kokkolan kaup. srk. 30. 1. 1699, Pirkkala 28. 2. 1702.

21 Ptpkt Kokkolan kaup. srk. 1. 2. 1694, Uukuniemi 6. 2. 1692, Leppävirta 24. 2. 1683.

22 Iin ptpkt 20. 2. 1666, 23. 1. 1673, 13. 2. 1676, 13. 2. 1683, 23. 3. 1686.

Jatkuva säälin osoittaminen johti helposti sen väärään hyväksikäyttöön, jolloin otetta oli kiristettävä. Huittisissa v. 1670 Gezelius totesi seurakuntalaisten olevan paikalla »hyvin ahkerasti» ja ilmoitti, että pitkämatkaiset poissaolleet säästetään sakoilta »tämän ajan kovuuden vuoksi». Korvaukseksi heidän piti uutterasti osallistua kinkereihin. Neljä vuotta myöhemmin pitäjäläiset olivat läsnä »ahkerasti», ja piispa oli yhtä lempeä kuin edelliselläkin kerralla. Vain vastahakoisia oli rangaistava, mutta pitkämatkaiset piti säästää. Vuonna 1682 seurakunta oli tarkastuksessa vain »jokseenkin ahkerasti», ja nyt määrättiin kaikki syyttä tilaisuuden laiminlyöneet sakotettaviksi. Kolme vuotta myöhemmin tultiinkin tarkastukseen jälleen »ahkerasti».[23]

Kappelilaisten saapumiseen tarkastukseen emäkirkolle ei suhtauduttu yhtä tiukasti kuin lähellä asuvien. Niinpä Gezelius tyytyi v. 1710 Ilmajoella siihen, että Alavuden kappelista oli läsnä vain joitakin. Mutta joskus oltiin kyllä ankariakin. Kun Terserus v. 1662 piti tarkastusta Pöytyällä, kirkon ohi kulki muutamia yläneläisiä tulematta sisälle. Tällöin piispa kielsi jumalanpalveluksen pidon kappelissa, kunnes sen asukkaat olisivat kapitulissa käyneet selvittämässä menettelynsä. Samanlaisen rangaistuksen saivat v. 1688 Ruskon kappelilaiset, koska heistä vain yksi oli tullut Maskussa pidettyyn piispantarkastukseen.[24] Jos emäkirkon asiat tarkastettiin muualla, ei voitu edellyttää koko pitäjän lähtevän vaellukselle. Viitasaaren piispantarkastus pidettiin vuosina 1695, 1700 ja 1704 Liimattalan nimismiehen talossa, ja seurakuntalaisia oli paikalla harvoja, mutta mistään poissaolleiden rankaisemisesta ei pöytäkirjoissa mainita.[25]

---

23 Huittisten ptpkt 15. 3. 1670, 27. 2. 1674, 15. 2. 1682, 15. 2. 1685.

24 Ptpkt Ilmajoki 24. 2. 1710, Pöytyä 30. 5. 1662 (Pöytyän KA III Ba 1 s. 12), Masku 11. 1. 1688. *Paalasmaa* 1932 s. 160. Inkoossa määrättiin v. 1702, että kirkkoherran tuli ensi tilassa tutkia poissaolleet fagervikiläiset, ja aiheetta kotiin jääneet oli tuomittava sakkoihin.

25 Viitasaaren ptpkt 20. 2. 1695, 27. 2. 1700, 28. 2. 1704.

5. *Tarkastusten sisältö*

Katsaus piispantarkastussääntöihin

Olemme edellä todenneet, että Saksan luterilaisten parissa luovuttiin monin paikoin kokonaan perinteellisestä piispallisesta järjestelmästä. Tämä ei kuitenkaan merkinnyt tarkastusinstituution loppua. Sen säilyttäminen oli tarpeen uskonpuhdistuksen toteuttamiseksikin. Paikallisin voimin tapahtuneen seurakuntaelämän valvonnan lisäksi tulivat käytäntöön yleistarkastukset, joita mm. monet ruhtinaat antoivat järjestää alueillaan. Näitä varten julkaistiin tarkastusmääräyksiä ja sääntöjä.[1]

Ensiksi yleistarkastukset toteutettiin Saksissa vuosina 1526—27, ja sitten seurasivat perässä Thüringen 1527, Brandenburg 1528, Preussi 1528—29, Pommeri ja Mecklenburg 1535 jne. Koska tarkastuksia useinkin joutuivat suorittamaan henkilöt, joilla ei siihen ollut kokemusta, tarvittiin riittävän yksityiskohtaisia ohjeita. Saksin ensimmäisellä tarkastuskierroksella saatujen kokemusten pohjalta syntyi eräänlaisena »ryhmätyönä» v. 1528 *Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn in Kurfürstentum zu Sachsen*, johon Luther kirjoitti esipuheen, ja josta v. 1538—39 ja 1545 ilmestyi uusia hänen korjaamiaan painoksia. Sillä on ollut suuri vaikutus myös muissa ruhtinaskunnissa julkaistuihin tarkastusohjeisiin.[2]

Saksin tarkastusohjeen esipuheessa selvitetään tarkastusten raamatullista perustaa sekä niiden tarpeellisuutta. Samalla kri-

1 *Sehlingin* julkaisussa »Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts» on tarkastusinstruktioita ja sääntöjä sekä niiden paikallisia sovellutuksia julkaistu kymmenittäin. Samalla on kunkin osan johdannoissa luotu katsaus tarkastustoiminnan syntyyn ja kehitykseen eri ruhtinaskunnissa. Tarkastuksista vuosina 1542—44 Braunschweigissa sekä eräissä muissa ruhtinaskunnissa annettuja ohjeita ja niissä laadittuja tarkastuskertomuksia on julkaissut myös *Kayser* 1897.

2 Julkaistu: *Luthers Werke*, WA 26 s. 195—240 ja *Sehling* I:1 s. 149—174. Sen taustasta ja synnystä ks. WA 26 s. 175—194, *Sehling* mt. s. 33—40 ja *Maurer* 1964 s. 44—45. Lutherin pyrkimyksestä varjella esipuheellaan kirkon itsenäisyyttä *Holl* I s. 366—380.

tikoidaan katolisessa tarkastustoiminnassa ilmenneitä epäkohtia. *Wilhelm Maurer* on kiinnittänyt huomiota erääseen tärkeään eroon Saksin ohjeen ja keskiaikaisten tarkastussääntöjen välillä: oikeudellinen aines on siinä joutunut väistymään hengellissielunhoidollisen tieltä. 4/5 sisällöstä koskettelee opillisia asioita sekä kristillisen uskon soveltamista sen hetkiseen tilanteeseen ja arkiseen elämään. Vasta tämän jälkeen käsitellään järjestyskysymyksiä.[3] Puhtaasti oppiin liittyviä asioita, joita tarkastuksissa piti käsitellä, olivat: opista yleensä, kymmenen käskyä, oikea kristillinen rukous, ahdistus, kasteen sakramentti, Herran ruumiin ja veren sakramentti, oikea kristillinen katumus, oikea kristillinen rippi, kristillinen oppi synnin hyvittämisestä, vapaa tahto, kristillinen vapaus sekä opetus turkkilaisista (vom Turcken), mikä asia tuona aikana oli hyvin ajankohtainen. Runsaasti opettavaa ainesta on koottu myös lukuihin »Von menschlichen kirchenordenung» ja »Von teglicher ubung in der kirche», joissa selvitetään juhlapäiviä ja niiden viettoa sekä jumalanpalveluksia niihin sisältyvine menoineen. Puhtaimmin järjestyksellisiä ovat luvut avioliittoasioista ja oikeasta kristillisestä pannasta. Lopuksi käsitellään vielä superattendentin toimintaa ja kouluja. Koulujen tarkastuksesta tulikin kiinteä osa kirkollista tarkastustoimintaa.

Unterricht der Visitatoren ei ollut suoranainen sääntö. Se vain tarjosi aineistoa tarkastusten pitäjille. Sitä mukaa kuin uskonpuhdistuksen asema vakiintui, muuntui myös tarkastusten luonne. Ne oikeudellistuivat, opettavan aineksen osuus väheni, ja järjestyskysymykset pääsivät jälleen etualalle.[4] Tämä näkyy selvästi myös tarkastusohjeissa, jotka kehittyivät vähitellen laajoiksi ohjesäännöiksi. Niissä lueteltiin tarkoin, mitä asioita tarkastuksissa piti käsitellä, ja jopa saatettiin määrätä, millä sanoilla kysymykset oli tehtävä. 1500-luvun puolivälistä ja lopulta on tallella paljon tarkastussääntöjä, jotka eivät olennaisesti poikkea keskiaikaisista.[5]

---

3 *Maurer* mt. s. 45—47.

4 Tästä ks. *Maurer* mt. s. 47—53 ja *Brunner* 1961 s. 142—145.

5 Esim. Wittenbergin sääntö vuodelta 1569 (*Sehling* I:1 s. 245—248),

Ruotsissa tarkastussääntöjen saaminen kesti kauan. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessäkään ei ollut erillistä lukua visitaatioista. Sen korvasi esitys piispan tehtävistä, joka päättyi määräykseen vuosittain tehtävistä tarkastusmatkoista. Tämä kirkkojärjestyksen luku piispoista (Ordningh om Biscopar huilke på Latijn kallas superattendentes, ordinarij eller Ordinatores)[6] alkaa lyhyellä esityksellä piispanviran raamatullisista perusteista ja historiasta. Sitten seuraa selonteko piispan tehtävistä. Ensiksi tähdennetään aito luterilaisesti, että piispan virka on saarnata Jumalan sanaa ja valvoa niitä, jotka on annettu hänen hoitoonsa, että hekin saarnaavat oikein. Papiston valvonnassa on lisäksi huolehdittava siitä, että sakramentit jaetaan oikein, katekismusta saarnataan ja kuulustellaan ajallansa, ripittäytymisiä otetaan vastaan jonkun sitä halutessa, kansaa kehotetaan yhteisiin rukouksiin, sairaiden luona käydään ja lohdutetaan heitä, kuolleet haudataan sekä myös kaikki muu, mitä kirkon palvelustehtävä ja papin virka vaatii, toimitetaan uskollisesti ja ahkerasti. Edelleen tulee piispan tutkia, että pappien elämä on kristillistä eikä aiheuta pahennusta. Mikäli hän havaitsee puutteita, hänen on kehotettava rikkonutta parannukseen, ja ellei se auta, rangaistava häntä.

Samoin on piispan huolehdittava seurakuntalaisista, että he ahkerasti käyttävät Jumalan sanaa ja sakramentteja, oppivat katekismuksen, ripittäytyvät sekä ahkeroivat rukouksessa »ja kaikissa muissa kristillisissä kappaleissa». Myös on kansaa kehotettava Jumalan pelkoon, kuuliaisuuteen esivaltaa kohtaan

---

Erasmus Sarceriuksen Eislebenin sääntö 1554 (mt. I:2 s. 190—196), Magdeburgin sääntö 1583 (mt. s. I:2 s. 418—426), Brandenburgin sääntö 1573 (mt. III s. 107—130), Preussin sääntö 1568 (mt. IV s. 108—122), Mecklenburgin sääntö 1552 (mt. V s. 195—196, 221—224), Lüneburgin sääntö 1583 (mt. VI:1 s. 580—585), Calenbergin tarkastusohje 1588 (mt. VI:2 s. 878—889) sekä myös Brandenburgin—Ansbachin—Kulmbachin ohje 1536 (mt. XI s. 318—324). Em. Mecklenburgin säännön ja Meissenin säännön 1574 (*Sehling* I:1 s. 354—355) on lisäksi julkaissut *Hall* ÅSU 19 s. 103—114, ks. myös hänen johdantoaan s. 95—97.

6 *Färnström* 1956 s. 158—161. KO 1571 s. 160—164.

ja huolehtimaan paimenistaan niin, että heille uskollisesti suoritetaan »heidän oikeutensa». Lapsensa kansan tulee kasvattaa nuhteettomiksi, pitää heidät Jumalan pelossa, antaa heidän oppia katekismuksensa ja kaiken sen, mitä kristillisyyteen kuuluu, sekä suojella heitä pahasta. Muutamia lapsista on pantava kouluun ja koulua käyviä on autettava. Samoin tulee huolehtia köyhistä.

Vielä on piispan selvitettävä, mitä puutteita seurakuntalaisten elämässä ilmenee, eläkö joku julkisynnissä ja pahennuksessa, huoruudessa, salavuoteudessa tai muussa epäsiveellisyydessä, harjoittaako joku noituutta, loitsintaa, taikomista tai muita paholaisen menoja. Samoin tulee tutkia, harjoitetaanko julkista epäjumalanpalvelusta kuvilla, kuolleitten luilla, vaatteilla jne., onko vääriä käsityksiä joistakin uskon kappaleista, onko sellaisia, jotka eivät koskaan käy ehtoollisella sekä ilmeneekö avioelämässä epäsopua. Jos piispa tällaista havaitsee, on hänen niin paljon kuin mahdollista korjattava asioita sekä neuvoin että toimin. Kaupungeissa piispan tulee lisäksi huolehtia kouluista, hospitaaleista ja sairastuvista. Tarkastusten ohjelmasta todetaan kirkkojärjestyksessä lyhyesti, että niissä pidetään saarna ja yhteinen rukous, ja sitten käydään läpi ne asiat, joista edellä on puhuttu. Konfirmaatio, joka ennen oli ollut oleellinen osa tarkastuksista, poistettiin.[7]

Tämä kirkkojärjestyksen luku nojautuu perinteellisiin käsityksiin piispan virasta. Siinä ilmenevät selvästi piispan iura ordinis ja iura magisterii, samoin iura iurisdictionis, joskin sen alaa on kavennettu. Piispojen tuomiovalta ja sen laajuus vakiintui Ruotsissa vasta 1500-luvun lopulla. Laatiessaan edellä selostettua lukua piispoista Laurentius Petri on käyttänyt hyväkseen saksalaisia lähteitä, ennen muuta Mecklenburgin tarkastussääntöä vuodelta 1552.[8]

Vaikka kirkkojärjestys tarjosi hyvän pohjan piispojen työl-

---

7 *Färnström* mt. s. 164. KO 1571 s. 166—167. *Hassler* 1935 s. 69—70. *Kjöllerström* 1948 s. 92.

8 *Färnström* 1935 s. 233—236. *Holmquist* 1933:2 s. 194. *Hassler* mt. s. 65—66, 95—97, 104—106. *Kjöllerström* 1944 s. 22—24.

le, ei se tarkastustoimintaa ajatellen ollut riittävä. Kirkollisen jurisdiktion muodot oli määriteltävä selvemmin, ja tähän pyrittiinkin jo Juhana III:n Nova Ordinantiassa v. 1575. Upsalan kokous v. 1593 pysytti voimassa piispojen ja uudelleen elpyneiden tuomiokapitulien tuomiovallan hengellisissä asioissa. Samanaikaisesti kehittyi ja vakiintui läheinen yhteistyö kirkollisen ja maallisen esivallan kesken.[9] Muissakin asioissa kirkkojärjestys kaipasi täydennystä. Monien tärkeiden seurakuntaelämän alojen kuten esim. talouden hoidon valvontaa siinä ei käsitelty ollenkaan.

Pyrkiessään soveltamaan kirkkojärjestystä käytäntöön piispat rupesivat julkaisemaan tarkastussääntöjä, joiden lähimmät esikuvat on saatu Saksasta. Arkkipiispa *Andreas Laurentii Björnramin* Norrlantiin v. 1585 tekemän matkan yhteydessä syntyneet tarkastusartiklat osoittavat havainnollisesti, mistä tarkastuksissa puhuttiin. Samalla ne muodostavat eräänlaisen ohjesäännön.[10] Artiklat jakaantuvat kahteen osaan. Ensin esitetään se, mistä puhuttiin koko seurakunnan läsnäollessa. Tähän kuuluvat opin puhtaus, katekismuksen opettaminen, oikea valmistautuminen ehtoolliselle, avioliitto, rukouspäivät ja kuuliaisuus viranomaisia kohtaan. Kuulijoilta tiedusteltiin, oliko kirkkoherra hoitanut virkansa uskollisesti, ja selvitettiin kymmenyksiä sekä muita pappien saatavia. Edelleen käsiteltiin ekskommunikaatiota, rangaistiin kihlauksensa rikkoneita ja kihlakumppaneilleen uskottomia, kiellettiin vierailemasta mökeissä, joissa hillittömiä ja riettaita naisia tapasi asua, rangaistiin kirkkorauhan rikkoneita ja kehotettiin osallistumaan tuomiokirkon parantamiseen.

Toiseksi Björnram edellytti piispan keskustelevan kirkkoherrojen kanssa yksityisesti. Heille annettavista ohjeista muodostuu 12 kohtaa käsittävä sääntö. Ensimmäinen kohta on luonteeltaan yleinen: kaikissa papillisissa tehtävissä oli oltava huolellinen. Seuraava koskee rovasteja, joiden oli huolehdittava siitä, että

9 *Kjöllerström* mt. s. 31—35 ja 1957 passim. *Hassler* mt. s. 106—108.
10 Painettu *Ahnfelt* 1894 s. 86—89 ja *Linderholm* KÅ 1911, Meddelanden och aktstycken s. 95—100. Johdanto KÅ 1911 s. 14—19.

tarkastuksissa annettuja määräyksiä myös noudatettiin. Kolmas käsittelee avioliittoa ja sen solmimista, huorintekijöiden sakkoja sekä salavuoteudesta langetettavia rangaistuksia. Neljännessä on puhe kirkollisista juhlapäivistä, lukkarin tehtävistä, ehtoollisvieraiden ripittämisestä ja ehtoollisen jaosta. Viidennessä kehotetaan kirkkoherroja luopumaan kauppahommistaan, joissa tuon ajan papiston tiedetään useinkin puuhailleen tulojensa lisäämiseksi. Seuraavassa pykälässä puhutaan testamentin laadinnasta, jossa luonnollisesti piti muistaa kirkkoakin. Sielunpaimenten piti itse olla seurakuntalaisilleen esikuvana ja »vapaasta tahdostaan» antaa haluamansa summan tuomiokirkolle. Seitsemäs kohta neuvoo pappeja valmistautumaan ehtoollisen nauttimiseen yhdessä muiden kanssa, ja kahdeksas puhuu heidän vaatetuksestaan virantoimituksessa. Yhdeksäs käsittelee jumalanpalvelusta rukouspäivinä sekä ehtoollisvieraiden katekismuksen kuulustelua, jossa ei pitänyt tyytyä kontrolloimaan, miten »itse sanat» osattiin, vaan samalla oli tutkittava, että »perustus ja tarkoitus ymmärretään». Edelleen määrättiin, että jokaisesta rovastikunnasta oli ainakin yhden papin oltava tuomiokirkossa pidettävissä pappeinkokouksissa, puhuttiin kerjäläiskirjeiden antamisesta vaikeuksiin joutuneille sekä annettiin vielä tarkempia ohjeita ehtoollisvieraiden ripittämisestä.

Opettava ja neuvova aines on Björnraminkin artikloissa etualalla. Tuomiovallan käyttö tulee kyllä esille, mutta rajoittuu lähinnä avioliittoasioihin. Seurakunnan talouden ja omaisuuden hoidosta ei tässäkään puhuta mitään. Samoin ei mainita mitään tarkastusjumalanpalveluksista, mikä tuskin merkitsee sitä, ettei niitä olisi pidetty.

Björnramin artikloita merkittävämmäksi muodostui Ruotsin ensimmäinen painettu piispantarkastusohje, *Petrus Jonaen* v. 1605 Växjön hiippakuntaa varten julkaisema »Cursus visitationis».[11] Sen mukaan tilaisuus alettiin piispan tai jonkun hä-

11 *Petrus Jonae Angermannus* 1605. Siitä ks. myös *Lindholm* 1949 s. 122—128 ja *Parvio* 1959 s. 232—233. Lisäksi on Petrus Jonaelta tallella latinankielinen tarkastusohje vuodelta 1596 (UUB N 1791 s. 53—58, julk. *Lindholm* KÅ 1947 s. 182—185), joka on eräänlainen

nen seuralaisensa pitämällä lyhyellä saarnalla ja rukouksella, minkä jälkeen piispa selosti tarkastusten historiaa ja hyödyllisyyttä. Sitten päästiin kansan kuulustelemiseen. Jokaisen seurakuntalaisen piti ulkomuistista lukea yksi katekismuksen kappale ja Lutherin selitys siihen. Piispa puolestaan selvitti kansalle katekismuksen historiaa, sen nimeä ja oikean opin mukanaan tuomaa siunausta. Katekismuksen avulla ihminen voi oikein arvostella omaansa ja muiden oppia ja elämää, ja koska se on yhteenveto Raamatun opetuksista, ei ole ehdonvallan asia, oppiiko ihminen sen vai ei. Kuulustelun päätteeksi oli lyhyesti kiitettävä ahkeria sekä kehotettava laiminlyöneitä katumaan laiskuuttaan ja ahkeroimaan vastaisuudessa paremmin. Teoksen lopussa esitetään laveasti, miten eri katekismuksen kohtia piti opettaa.

Petrus Jonaen painettu ohje rajoittui katekismuksen kuulusteluun ja opetukseen. Sama koskee arkkipiispa *Olaus Martinin* tarkastussääntöä.[12] Sen mukaan piispa toivottaa aluksi seurakunnalle Jumalan armoa ja rauhaa sekä Pyhän Hengen valaistusta ja apua, mitä seuraa tarkastuksen perustelu: »Me olemme tulleet tänne siksi, että me haluamme tutkia, millainen on tämän seurakunnan tila, miten sanaa saarnataan ja miten se otetaan vastaan, sekä kuinka papit ja kuulijat elävät.» Samalla viitataan eräisiin sopiviin Raamatun kohtiin (2. Aik. 17: 7—9, Apt. luvut 15—16, 2. Kor. 13: 10). Ensimmäisenä lähemmin käsiteltävänä aiheena on Jumalan sanan arvo. Jumala tahtoo sanan ja sakramenttien kautta lahjoittaa ihmiselle autuuden, ja siksi

---

1605 painetun esityö. Tarkastuksen ohjelma jakaantuu siinä kahdelle päivälle. Ensimmäisenä käsitellään mm. oppia (=katekismus, sen kuulustelu ja opetus), seremonioita (kysymys niistä oli v:n 1593 Upsalan kokouksen jälkeen ajankohtainen!), kirkkoherran toimia, seurakuntalaisten elämää, testamentteja (seurakuntalaisia kehotettava antamaan kuollessaan jotain kirkolle), kymmenyksiä ym. Toisena päivänä kirkkoherra tai kappalainen pitää saarnan, ja tutkitaan ns. casukset, asiat, joissa halutaan saada tai on saatava piispan ratkaisu.

12 UUB N 1791 s. 61—64, pain. *Lundström* Samlaren, extra häfte 1893 s. 136—139. Sääntö on peräisin 1600-luvun ensimmäisiltä vuosilta. Ks. myös *Lindholm* 1949 s. 105—110.

meidän tulee ahkeroida niin, ettei Jumalan armo jää kohdallamme turhaksi. Jumalan sanan pääkohdat meille opettaa katekismus, johon on koottu »sen kristillisen opin summa, jonka profeetalliset ja apostoliset kirjoitukset esittävät».

Tästä on luontevaa siirtyä kansan kuulustelemiseen. Kukin katekismuksen kappale on luettava ääneen, lisäksi kysellään Lutherin selitykset sekä aamu- ja iltarukoukset. Kuulustelun jälkeen kehotetaan isiä ja äitejä tunnollisesti huolehtimaan näiden kappaleiden opettamisesta »omilleen» (so. lapsille ja palvelusväelle). Tähän liittyy laajahko selonteko katekismuksen kappaleiden merkityksestä. Kymmenestä käskystä opitaan tuntemaan synti, joka on ihmiselle kuolettava sairaus ja josta pelastuakseen hän tarvitsee parantavat lääkkeet. Katekismus on lääkärin luo opastava lääkärikirja ja ystävä. Apu löytyy uskontunnustuksesta. 1. uskonkappale neuvoo kaikkivoivan lääkärin, joka on Jumala, 2. uskonkappale lääkkeen, joka on Jeesus Kristus, ja 3. uskonkappale sen, että lääke saadaan seurakunnassa toimivan ja anteeksiantamuksesta vakuuttavan Pyhän Hengen kautta. Koska taivaallinen lääke on nautittava rukouksessa, on katekismuksen kolmantena pääkappaleena Isä meidän, jota Olaus Augustinusta lainaten nimittää »oikeaksi taivaalliseksi apteekiksi». Lääkitystä jakaessaan Pyhä Henki käyttää välikappaleina sanaa ja sakramentteja. Näitä käsiteltäessä piispa ottaa esille myös ehtoollisvieraille tehtävät kysymykset. Huoneentaulu on niin ikään luettava tarkastuksessa ääneen, ja yhteenvetona otetaan lopuksi esille Hebr. 10: 24—25.

Myös *Laurentius Paulinus Gothuksen* tarkastusohjeen konseptissa »Forma visitationis, habitae in dioecesi Strengnensi» (luultavasti vuodelta 1609)[13] on pääpaino katekismuksen opetuk-

13 SKB C. IV. 1. 3 fol. 27—32. Kyseessä ei ole suoranainen sääntö, vaan Paulinuksen itseään varten laatima muistiinpano, jossa on mm. kahdeksan vaihtoehtoa piispan alkupuheiksi. Sen pääkohdat esittää lyhyesti *Lindholm* 1949 s. 147—148, nootti 72. Lisäksi sen mainitsee *Holmquist* 1933:2 s. 288. — Ks. myös Strängnäsin synodeissa 1612 ja 1618 annettuja ohjeita. Edellisen mukaan kirkkoherra ja kappalainen toimittivat kuulustelun, jälkimmäisen mukaan rovasti, kirkkoherra ja mukana olleet rovastikunnan papit. *Lundström* Synodalakter II:1 s.

sessa, eikä siitäkään ilmene tarkastuksen kulku kokonaan. Myöhemmät tarkastussäännöt osoittavat, että jo Björnramin artikloista tuttu kaksijako säilyi. Piispa piti yleisen tarkastuksen kansan kanssa ja lisäksi yksityisen puhuttelun papeille. *Petrus Kenicіuksen* Helsinglannin tarkastussäännön (1615)[14] mukaan tässä puhuttelussa oli kiinnitettävä päähuomio pappien jatko-opintoihin ja saarnojen valmistukseen. Lisäksi tutkittiin mm. jumalanpalveluselämä, kirkonkirjat, inventaariot, tilit, kirkon saamat testamenttilahjoitukset, nuorison lukutaito sekä erinäiset sielunhoitoon ja kirkkokuriin liittyvät asiat.

Olavus Laureliukselta on tallella kaksi tarkastussääntöä (1600-luvun puolivälin tienoilta). Toisessa niistä on verraten vähän uutta ainesta aikaisempiin ohjeisiin.[15] Yleisessä tarkastuksessa puhutaan ensiksi opin puhtaudesta ja huolellisuudesta sen opettamisessa, katekismuksen oppimisesta sekä valmistautumisesta oikeaan ehtoollisen nauttimiseen, mihin kuuluu totinen katumus, syntien tunnustaminen ja paasto. Sitten käsitellään rukouspäiviä, avioliittoasioita, kuuliaisuutta esivaltaa kohtaan sekä osallistumista kirkkorakennusten ja pappiloiden kunnossapitoon. Edelleen kysytään, ovatko papit hoitaneet uskollisesti tehtävänsä ja eläneet moitteettomasti, ja onko kansa maksanut heille heidän palkkansa. Lopuksi tulevat esille henkilöt, joita kohtaan piispa joutuu käyttämään tuomiovaltaansa: uppiniskaiset, ennen vihkimistä morsiamensa maanneet, kihlakumppanilleen uskottomat, irstauteen syyllistyneet ja ne, jotka ovat rikkoneet kirkkorauhan käymällä vihassa toistensa kimppuun.

Kahden kesken papiston kanssa käytävä keskustelu alkaa ke-

63, 79. Vrt. edelleen säädöstä samasta hiippakunnasta 1620-luvun lopulta, *Wallquist* 5 s. 61—62.

14 *Cnattingius* KÅ 1942 s. 251—253.

15 *Lundström* KÅ 1907 s. 277—279. — Ks. lisäksi Laurentius Paulinus Gothuksen arkkipiispana v. 1637 konstituutioissaan tarkastuksista antamaa ohjetta (*Baazius* 1642 s. 816). Sen mukaan piispa keskustelee kahden kesken kirkkoherran kanssa hänen viranhoidostaan. Yleiseen tarkastukseen kuuluvat saarna, kuulijoiden opin ja elämän sekä seurakunnan omaisuuden tutkiminen, »casusten» käsittely ja pappien kirjastojen tarkastus.

hotuksella hoitaa kaikki tehtävät ahkerasti ja uskollisesti. Rovastien on huolehdittava tarkastuksissa annettujen määräysten noudattamisesta. Avioliittoon eivät papit saa vihkiä vierasseurakuntalaisia. Juhlapäiviä on kaikkialla vietettävä yhdenmukaisesti annettujen ohjeiden mukaan. Kaupantekoa ja varsinkin kaikkea ahneutta on pappien kartettava. Seurakuntalaisia tulee kehottaa testamenteissaan muistamaan kirkkoa, ja siinä on pappien itse oltava heille esikuvina. Vielä puhutaan ehtoolliselle valmistautumisesta ja siihen liittyvistä rukouksista sekä papillisista pukimista.

Laureliuksen toinen tarkastussääntö[16] on paljon yksityiskohtaisempi. Sen mukaan on tilaisuuden kulku seuraava:

1. Saarna ja siihen liittyvät rukoukset, ne pitää kirkkoherra tai kappalainen. Tarkastuksen alkaminen. Katekismuskuulustelu, jossa paljastuu niin opettajien kuin kuulijoiden ahkeruus. Uutteruudesta kiitetään, laiskuudesta moititaan.

2. Sanankuulijoiden tutkiminen. Kuinka ahkerasti ja millaisella harrastuksella Jumalan sanaa kuunnellaan, katekismusta opitaan, ja miten kukin elää. Onko kiristäjiä, väärän valan tekijöitä, Jumalan nimen väärinkäyttäjiä, sapatin rikkojia, sanan ja saarnaviran halveksijoita, lasten surmaajia, porttoja ja avionrikkojia, varkaita jne., jotka pahentavat seurakuntaa, saattavat sen levottomaksi ja kiihoittavat herjaamaan Jumalaa. Onko torassa ja riidassa eläviä, ja jos sellaisia löytyy, miten heitä on rangaistu. Opettajien (so. pappien) tutkiminen. Hoitaako papisto tehtävänsä uskollisesti, opettaako ja kuulusteleeko se seurakuntalaisiaan huolellisesti, vietetäänkö rukouspäivät hurskaasti, hoitaako se tehtävänsä ajallaan niin, etteivät kuulijat joudu olemaan kirkossa tarpeettoman kauan, huolehtiiko se jokaisen ihmisen pelastuksesta, eläkö se säädyllisesti, raittiisti ja sovussa. Ilmeneekö pappien opissa puutteita.

3. Kehotuksia kuulijoille. Aluksi puhutaan julkisesti ja yksityisesti suoritettavista hartauden harjoituksista, sitten kunniallisesta ja hurskaasta kotielämästä, rauhasta ja sovusta naapurien ja kaikkien ihmisten kesken, kristillisen rakkauden osoittamisesta köyhille, uskollisuudesta, rakkaudesta ja kuuliaisuudesta esivaltaa kohtaan, kymmenysten maksamisesta Jumalan sanan ja maallisen hallinnon käskyjen mukaan, rakkaudesta, kunnioituksesta ja avuliaisuudesta saarnavirkaa kohtaan, varojen uhraamisesta kirkon kunnossapitoon ja korjaamiseen, köyhien huolenpidosta yhteisin almuin, ylellisyydestä ruuassa, juomassa ja vaatetuksessa sekä lopuksi korkojen ottamisesta.

16 Julkaistu: *Lundström* KÅ 1915 s. 325—330.

Sananpalvelijoille annetaan neuvoja heidän viranhoidostaan, julistuksestaan ja sakramenttien jakamisesta sekä saarnojen valmistuksesta, jossa on muistettava, etteivät pitkät ja hienot saarnat rakenna. Pappien tulee huolehtia jokaisen kuulijansa iäisestä autuudesta ja ylläpitää kuria Jumalan sanasta tinkimättä. Elämän pyhyydestä ja vakavuudesta on otettava vaarin, ja seurustelussa kuulijoiden kanssa on noudatettava kohtuullisuutta. Kotielämässä papiston tulee olla esikuvana kaikessa hurskaudessa ja hyveellisyydessä. Juhlapäiviä on vietettävä hurskaasti. Kihlauksia ei saa sallia lähisukulaisten eikä liioin kovin eri-ikäisten kesken, samoin on otettava huomioon, mitä on säädetty kielletyistä polvista. Vielä annetaan kehotuksia köyhistä huolehtimisesta ja kirkonkirjojen pitämisestä. Yhteinen tarkastus päättyy siunaukseen.

4. Sakaristossa tutkitaan kirkon tulot ja kalusto, rahavarat ja tilikirjat sekä kirkon korjaus- ja rakennusasiat.

5. Kirkonisännän tai kappalaisen asunnossa käsitellään kirkkokuriasiat. Tässä yhteydessä Laurelius luettelee suuren joukon syntejä, joihin syyllistyneet joutuvat vastaamaan edesottamuksistaan. Samalla annetaan ohjeita kuudennusmiesten toiminnasta omilla alueillaan.

6. Vielä kuuluu tarkastukseen seurakunnan viranhaltijoiden virkatalojen katselmus ja niitä koskevien kysymysten ratkaiseminen.

Perusteellinen on myös *Johannes Matthiaen* v. 1653 painettu tarkastussääntö, jota samalla voidaan pitää jonkinlaisena liturgisena kaavana tälle tilaisuudelle.[17] Matthiae esittää tarkoin seurakunnalle ja papistolle tehtävät kysymykset niihin sopivine raamatunlauseineen ja tähdentää, että kysymyksiin on vastattava totuudenmukaisesti. Esille otettavat asiat ovat samoja kuin muissakin säännöissä. Erityisesti mainittakoon kirkon ja kirkkoherran yksityisen kirjaston tarkastus, jonka yhteydessä pappi määrätään »lukemaan joku teos läpi tai kirjoittamaan jotain hyödyllistä, ettei hän olisi joutilas, vaan enemmän ja enemmän edistyisi opissa ja ymmärryksessä».

Matthiaen sääntö perustuu siihen virkaohjeeseen, jonka hän sai hallitukselta v. 1644 astuessaan Strängnäsin piispaksi. Siinä oli yksityiskohtaisesti esitetty piispantarkastuksen kulku. Vastaavanlaisen ohjeen sai Viipurin piispa *Petrus Bjugg*, jota neuvottiin mm. keskustelemaan kahden kesken pappien ja lukkarien kanssa, jolloin näiden myös piti omantunnontarkasti ilmaista, oliko seurakunnassa niitä, jotka ovat julkisesti rikko-

17 *Johannes Matthiae* 1653.

neet Jumalan lain ensimmäistä tai toista taulua vastaan tai muuten osoittaneet halveksuvansa jumalista ja kristillistä elämää sekä kirkkokuria. Samoin tuli pappien selostaa opintojaan ja saarnojensa valmistusta. Muut Bjuggin saamat ohjeet ovat tarkastussäännöissä yleisesti esitettyjä.[18]

Suomen piispojen antamista tarkastusohjeista on vanhin meille säilynyt *Eskil Petraeuksen* sääntö vuodelta 1656.[19] Esitettyään aluksi tarkastustoiminnan raamatulliset perusteet piispa käy lävitse tilaisuuden pääkohdat. Toimitus aletaan »visulla» kuulustelulla, jossa nähdään, kuinka seurakuntalaiset ovat oppineet katekismuksen pääkappaleet. Kun sitten on tutkittu, toimitetaanko jumalanpalvelukset käsikirjan (Kirko-Ordningin) mukaisesti, otetaan esille kansan elämäntavat ja kysellään, onko seurakunnassa sanan ja sakramenttien haveksijoita sekä huoruudessa tai salavuoteudessa eläviä, miten vaivaisista huolehditaan, elääkö avioväki sovussa, ovatko lapset kuuliaisia vanhemmilleen, sekä onko havaittu tottelemattomuutta esivaltaa kohtaan, taikuutta, epäjumalanpalvelusta tai noituutta. Tämän jälkeen seuraa tarkastusohjeissa harvinainen kohta: seurakunnassa voi olla joku syntiensä ahdistama, joka ei ole uskaltanut tunnustaa rikkomuksiaan omalle rippi-isälleen. Hänellä on nyt mahdollisuus ripittäytyä vieraalle papille.[20] Myös muuten uskossaan kiusattuja voidaan vahvistaa ja lohduttaa Jumalan sanalla. Petraeuksen sielunhoidollinen ote ilmenee edelleen niissä neuvoissa, joita seurakuntalaisille on annettava:

Älkät peliätkö cowia ja häpiälisiä sanoia, waan ne, cuin eij ole niin taitawat caikis, waicka he cuitengin achkerat owat ollet oppiman, heidän pitä caunist ja hiliaisudella wastaudest opetetuxi tuleman, Jumalan nimen kijtoxexi ja kunniaxi, hänen waldacunnans littämisexi, ja teille ijancaickisexi hyödytyxexi.

---

18 *Wallquist* 8 s. 486—488. *Leinberg* Handlingar II s. 234. *Hassler* 1935 s. 117. Ks. lisäksi *Orationer och kyrkostadgar* s. 161—162.

19 *Lagus* 1836 s. 166—169. *Grotenfelt* 1912 s. 102—104. *Perälä* 1928 s. 229—230. *Blomstedt* 1960 s. 321—322. Maalahden KA 21[1], tilit 1655 sisältää merkinnän piispantarkastussäännön ostamisesta. Se tarkoittanee juuri tätä Petraeuksen julkaisemaa.

20 *Lempiäinen* 1963 s. 155—156.

Petraeuksen ohjeen mukaan kuului tarkastukseen vielä kirkkorakennuksen ja pappilan katselmus. Lisäksi oli papeilla ja seurakuntalaisilla tilaisuus valittaa toisistaan. Kuudennusmiesten oli oltava koko ajan läsnä, mikä oli tarpeen monissa valitusasioissa ja siveellisen elämän valvonnassa.

Petraeuksen tarkastussääntö keskittyy sielunhoidollisiin ja kristillisen etiikan kysymyksiin, mutta esim. taloutta koskevat asiat mainitaan vain ohimennen. Tämä ei luonnollisesti merkitse sitä, että piispa olisi halunnut syrjäyttää ne, mutta hän on tässä kansalle luettavaksi tarkoitetussa säännössään pyrkinyt keskittymään juuri sitä koskeviin asioihin. Huomattavasti perusteellisempi on *Johannes Gezeliuksen* 29. 9. 1665 päivätty piispantarkastusohje.[21] Sen mukaan työ alkaa jo tarkastuspäivää edeltävänä iltana, jolloin käydään läpi kirkon tilit, historiakirja vihityistä, kastetuista ja kuolleista, rippikirja, jonka mukaan myös laaditaan luettelo poissaolijoiden selvittämiseksi, sekä luettelo seurakunnassa sattuneista asioista, jotka jo on ratkaistu tai joista tässä tarkastuksessa on tehtävä päätös. Edelleen selvitetään kirkossa ja pappilassa suoritetut rakennustyöt, ja mitä sellaisia olisi lähiaikoina tarpeen. Näin piispa pyrkii ennakolta saamaan selon siitä, mitä juuri tässä pitäjässä ajankohtaisia asioita hänen on seuraavana päivänä otettava esille.

Varsinainen tarkastus alkaa jumalanpalveluksella, johon sisältyy virsi, lyhyt saarna (1/2 tai korkeintaan 3/4 tuntia) ja virsi. Saarnan pitää kirkkoherra tai se, jonka hän määrää. Jos tarkastuspäivä on pyhä, pidetään täydellinen jumalanpalvelus, mutta virsiä ja saarnaa on koetettava lyhentää tavanomaisesta. Tämän jälkeen piispa astuu alttarille, ja myös muu papisto on kuorissa. Kirkkoherran tekemän luettelon perusteella todetaan poissaolevat, ja notaari laatii heistä oman luettelonsa. Tämä

21 *Lagus* 1836 s. 183—187. *Wallquist* 6—7 s. 342—345. *Hall* ÅSU 35 s. 124—126. TuTA I IV 4 s. 112. Perniön KA II Eb 1:1 (TMA). Iin KA II Cf 1 (OMA). Gezeliuksen varhaisin tarkastusohje on Liivinmaan kirkkojärjestyksessä *(Lehtonen* 1931 s. 308—310), mutta tässä ei ole aihetta sen enempään tarkasteluun. Ajan yleisestä käytännöstä se ei olennaisesti poikkea.

voidaan myös yhdistää katekismuksen kuulusteluun, joka tapahtuu taloittain ja perheittäin. Tutkinnon päätyttyä lauletaan virsi sekä luetaan siunaus ja rukous. Lopuksi piispa voi lausua aiheellisiksi havaitsemiaan kehotuksia, minkä jälkeen nuoriso saa poistua.

Tarkastus jatkuu seurakunnan esimiesten ja vanhinten kanssa, mutta muutkin halukkaat saavat olla läsnä. Ensin katsotaan kirkon vaatteet, kirjat ja muu omaisuus inventaarioluettelon avulla, niiden kunto ja säilytys, kirkon tilit sekä kirkkorakennuksen kunto (katto, ikkunat, palkit, kellotapuli, lukkarin asunto). Samalla otetaan selvää, onko seurakunnassa ollut erimielisyyttä rakennuksista, penkeistä, hautasijoista tms.

Seuraavana tulee esille tarkastuksiin vanhastaan kuulunut asia, onko papeilla ja seurakuntalaisilla huomauttamista toisistaan. Samalla kysytään, hoitavatko papit virkansa kuuliaisesti kirkkojärjestyksen mukaisesti sekä onko heillä keskenään tai seurakuntalaisten välillä riitoja, jotka olisi tarkemmin selvitettävä. Edelleen kysellään, mitä erityisiä asioita (casus) on tapahtunut, miten ja kuka ne on ratkaissut, pidetäänkö niistä kirjaa, miten rikkomuksiin syyllistyneet on kirkollisesti rangaistu jne. Jos joillakin seurakuntalaisilla on erityistä esitettävänään seurakunnan rakennuksista, heidän tulisi ajatella se valmiiksi etukäteen, ettei aikaa enää kuluisi miettimisiin. Nämä ja muut mahdollisesti esille tulevat kysymykset on mikäli mahdollista »Jumalan avulla» ratkaistava, mutta epäselvät ja vaikeat asiat lähetetään niiden laadusta riippuen tuomiokapituliin tai maalliseen oikeuteen.

Gezeliuksen toinen piispantarkastussääntö sisältyy hänen v. 1673 julkaisemaansa kirkkojärjestykseen »Perbreves Commonitiones».[22] Se ei olennaisesti poikkea v. 1665 annetusta. Piispan edellytetään käyvän toimiinsa kohta illalla paikkakunnalle saavuttuaan, jolloin hän myös ottaa selvää, onko edellisessä tarkastuksessa annettuja määräyksiä noudatettu. Katekismuksen

22 *Lagus* 1836 s. 257—260. *Hall* ÅSU 27 s. 140—142. Gezelius julkaisi kirkkojärjestyksestään v. 1689 uuden painoksen, joka tältä kohden on ensimmäisen kaltainen.

kuulustelusta Gezelius antaa entistä täsmällisemmät ohjeet. Jos kansa on tottunut katekismuksen kappaleita koskeviin kysymyksiin, niitä tehdään. Piispa lienee myös ensimmäisinä vuosinaan saanut huonoja kokemuksia järjestyksen ylläpidosta tarkastustilaisuuksissa, koska hän nyt määrää, että kirkonisännän, kuudennusmiesten ja suntion on estettävä kaikki melu ja hälinä kuulustelun aikana.

Kun katekismuksen taitaminen on tutkittu, naiset ja nuoret saavat lähteä kotiin kiitosten ja kehotusten saattamina. Miehet jäävät kirkkoon, seurakunnan vanhimmat kokoontuvat kuoriin, ja tarkastus jatkuu kirkkoherran laatiman muistion pohjalta. Nyt on myös seurakuntalaisilla tilaisuus ottaa esille haluamiaan asioita. Erityisesti Gezelius tähdentää, että jos joku haluaa tarkastuksessa jotakin esittää, sen on tapahduttava ajoissa eikä vasta sitten, kun tarkastusseurue jo on lähtövalmiina.

Viipurin hiippakunnasta on tallella *Petrus Bångin* yksityiskohtainen tarkastussääntö, joka on annettu vuoden 1686 pappeinkokouksessa.[23] Tilaisuuden ohjelma on sen mukaan seuraava: 1. jumalanpalvelus ja katekismuksen kuulustelu, jossa tutkitaan sekä »lukeminen» (ulkoluku) että luetun ymmärtäminen ja tarkistetaan rippikirjamerkintöjen paikkansapitävyys, 2. kirkon tilien tarkastus, 3. kirkon esineiden kunto ja säilytys, 4. kirkon, kellotapulin ja hautausmaan ehkä tarvitsemat korjaukset, 5. sama pappilan osalta, 6. otetaan selvää, riittääkö viinivilja, ja miten vajaus täytetään, 7. onko ehtoollisviinistä tai -leivistä ollut puutetta, 8. pidetäänkö jumalanpalvelus ajallaan kaikkina sunnuntai- ja juhlapäivinä, 9. keskustellaan katekismussaarnoista ja -kuulusteluista sekä pappien opista, elämästä ja tavoista, 10. selvitetään avioliittoon aikovien kuuluttamista ja mahdollista vihkimisen viivyttämistä koskevat epäselvyydet, 11. miten nuorisoa opetetaan ja köyhistä huolehditaan, 12. onko seurakunnassa laiskasti kirkossa tai ehtoollisella käyviä, 13. käsitellään seurakunnassa mahdollisesti ilmenevää taikauskoa ja pakanallisten jumalien palvontaa (asia, jonka kanssa Viipurin

23 UUB K 99 s. 61—62. Julkaistu liitteenä seuraavassa s. 508—509.

piispat ovat usein joutuneet matkoillaan tekemisiin!). Otetaan selvää, onko 14. sellaisia, jotka tulevat huonosti toimeen aviopuolisonsa tai naapuriensa kanssa, 15. vannojia tai sapatinrikkojia, 16. tarttuvaan tautiin sairastuneita (tarkoittanee pitalisia), 17. huoruudessa tai salavuoteudessa eläviä sekä 18. vanhemmilleen tottelemattomia lapsia. Petraeuksen tavoin Bång kiinnittää huomiota myös yksityistä sielunhoitoa tarvitseviin: 19. onko joku raskautetulla omallatunnolla jonkin salaisen synnin tai muun vuoksi, ja 20. ahdistetaanko jotakuta uskonsa vuoksi. Sitten siirrytään taas järjestyskysymyksiin: 21. onko joku kirkossa ilman penkkiä, 22. luetaanko tietyt kuninkaalliset asetukset vuosittain seurakunnalle, 23. suorittavatko seurakuntalaiset papilleen hänen saatavansa niin kuin kuuluu, sekä 24. noudatetaanko säädöstä ennen vihkimistä tapahtuneen avioyhdynnän rankaisemisesta. Varsinaisen tarkastustilaisuuden jälkeen piispa ratkaisee pappilassa esille tulleet erityiskysymykset sekä tutkii pappilan rakennukset ja inventaarion.

Piispojen tarkastussäännöt koskivat tietysti vain heidän omaa hiippakuntaansa. 1600-luvun kirkkolakityön yhteydessä pyrittiin saamaan aikaan yleisvaltakunnalliset ohjeet. Vuosisadan alun kirkkolakiehdotuksissa esitettiin piispan tehtävät vielä vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaisesti.[24] *Laureliuksen* ehdotuksessa v. 1659 esitettiin niin ikään piispan tehtävät vanhaan tapaan, mutta lisäksi siinä oli uusi luku tarkastuksista.[25] Se eroaa jonkin verran edellä selostetuista Laureliuksen tarkastusohjeista, mutta on varsin lähellä mm. Gezeliuksen sääntöä. Luultavasti Gezelius onkin saanut siihen ainesta entiseltä esimieheltään Laureliukselta.

Laurelius edellyttää, että työhön ruvetaan kohta tarkastusseurueen saavuttua pappilaan. Tällöin mukana olevat tuomiokapitulin jäsenet tarkastavat seurakunnan tilit, ja piispa sekä rovasti keskustelevat kirkkoherran kanssa seurakunnan tilasta. Varsinaisen tarkastuksen ohjelma on pääpiirteissään seuraava:

24 KOF 1608 s. 213—215. KOF före 1686 I s. 539—543. Samoin Rudbeckiuksen statuutissa, *Lundström* 1900 s. 1—8.

25 KOF före 1686 II:1 s. 342—344, 396—407.

Virsi. Puolen tunnin saarna, jonka pitää kirkkoherra, ellei piispa ennestään tunne hänen lahjojaan ja opetustapaansa, muuten kappalainen. Siunaus saarnatuolista, virrenvärssy.

Piispa pitää alttarilta puheen käsitellen Jumalan sanan arvoa ja voimaa sekä opettajien ja sanankuulijoitten velvollisuutta uskollisesti oppia tätä sanaa. Erityisesti on tähdennettävä, että kaikki siunaus hengellisessä ja ajallisessa mielessä riippuu siitä, että me kuuntelemme Jumalan sanaa ja teemme sen mukaan. Puhetta varten Laurelius esittää runsaasti tekstiksi sopivia Raamatun kohtia.

Nuorisolta kuulustellaan kuorissa piispan, kirkkoherran ja kappalaisen edessä katekismuksen kappaleet, niiden selitykset ja niihin liittyvät kysymykset. Tuomiokapitulin jäsenet ja rovasti kuulustelevat samanaikaisesti vanhempaa väkeä sen omissa penkeissä.

Piispa kehottaa seurakuntalaisia 1. vakavalla mielellä käymään jumalanpalveluksissa, opettelemaan aikanansa tuntemaan autuuden tien sekä edistymään kristinopissa itselleen lohdutukseksi ja voidakseen opettaa lapsiaan ja palvelusväkeään, 2. elämään jumalisesti, kunniallisesti ja hyveellisesti, 3. elämään sovussa, 4. kunnioittamaan esivaltaa, 5. rakastamaan opettajia, olemaan heille kuuliaisia ja antamaan heille, mitä heidän oikeuksiinsa kuuluu, 6. pitämään lahjoituksin huolta Jumalan huoneesta, 7. huolehtimaan köyhistä ja 8. välttämään ylellisyyttä ruuassa ja juomassa varsinkin häissä ja vieraspidoissa.

Papistoa kehotetaan huolehtimaan jokaisen seurakuntalaisensa autuudesta, lukemaan hyvin saarnansa ja tekemään ne lyhyiksi, ahkerasti opettamaan katekismusta nuorisolle ja koko seurakunnalle, pitämään hyvä kuri, viettämään raitista ja nuhteetonta elämää, olemaan muille esimerkkinä sanoissa, teoissa, sävyisyydessä ja itsensä sekä vaimojensa ja lastensa pukemisessa, huolehtimaan kirkon tileistä ja inventaareista sekä pitämään niistä kirjaa.

Tähän päättyy yleinen tarkastus ja kansa lasketaan siunauksin ja kehotuksin kotiin.

Piispa menee sakaristoon, jonne häntä seuraavat kuudennusmiehet ja jotkut seurakunnan vanhimmista. Tutkitaan kirkon omaisuus ja rahavarat sekä tehdään siitä kirkonkirjaan merkintä. Tarkistetaan, montako lukkoa on kirkon kirstussa ja keillä on niiden avaimet. Papiston privilegien 23. pykälän mukaan yhden avaimista on oltava kirkkoherralla, yhden jollakin kuudennusmiehistä ja yhden kirkonisännällä.

Tarkastetaan kirkkorakennuksen ja hautausmaan kunto.

Mennään pitäjäntupaan, jossa kysytään papeilta ja seurakuntalaisilta, onko heillä mitään toisiaan vastaan. Jos erimielisyyksiä ilmenee, ne selvitetään. Tiedustellaan, onko seurakunnassa sanan ja sakramenttien halveksijoita tai törkeisiin synteihin kuten esim. noituuteen, kiroilemiseen, totttelemattomuuteen, riitoihin, salavuoteuteen, varkauteen yms. langenneita.

Näihin syyllistyneet rangaistaan. Tarkastetaan lukkarin virkatalo, sairastupa ja pitäjän köyhien asema.

Tarkastetaan pappilan rakennukset ja merkitään niistä mahdollisesti annettavat määräykset pöytäkirjaan.

Tarkastetaan pappien kirjastot, että niissä on ainakin tarpeellisimmat kirjat. Tiedustellaan, kuinka papit valmistavat saarnansa.

Lopuksi Laurelius kokoaa tarkastusten sisällön kolmeksi pääkohdaksi: 1. pappien huolellisuus ja ahkeruus viranhoidossaan, 2. kirkon tilit, tilikirjat sekä kirkon ja pappilan rakennukset ja 3. kirkkokuri.

Laureliuksen ohje on huomattavasti yksityiskohtaisempi kuin piispojen hiippakunnissaan antamat säännöt. Erityisesti on huomattava piispan tuomiovallan käytön saama osuus. *Emporagriuksen* kirkkolakiehdotus samalta vuodelta ei olennaisesti eroa Laureliuksen ehdotuksesta. Piispan tehtävät hänkin esittää vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaisesti, ja lisäksi on mukaan otettu erillinen luku tarkastuksista.[26] Tarkastuspäivän edellisen illan ohjelma on Emporagriuksella laajempi kuin Laureliuksella. Piispa keskustelee kirkkoherran ja rovastin kanssa seurakunnan tilasta, jolloin myös rovastin on ilmaistava, mitä hän siitä tietää. Sitten tutkitaan kirkkoherran kirjasto ja kirjoitetut saarnat sekä keskustellaan hänen kanssaan katekismuksesta, hänen elämästään, lasten kasvattamisesta ja palvelusväestä huolehtimisesta. Jos todetaan kirkkoherran salaavan jotakin, häntä on rangaistava. Samoin tutkitaan kappalaisia ja aatelisten kotipappeja. Vielä piispa tutustuu kirkkoherran luetteloon seurakuntalaisista ja kyselee näiden katekismuksen taitoa sekä keskustelee valmistavasti seuraavan päivän kuulustelusta. Myös selvitetään, onko edellisen tarkastuksen päätökset toteutettu.

Varsinaisen tarkastuksen kulusta ei Emporagrius esitä olennaista uutta. Jumalanpalveluksen kestoaika rajoitetaan 1/2 tuntiin. Katekismuskuulustelusta annetaan tarkka ohje. Myös lukkaria pitää tutkistella hänen virkansa hoidosta, ja erityisesti on otettava esille hänen toimintansa nuorison opettajana. Yleensä Emporagrius korostaa tarkastusten opetusluonnetta enemmän kuin Laurelius, kun taas tuomiovallan käytöstä Laurelius antaa tarkemmat ohjeet.

26 KOF före 1686 II:2 s. 236—238, 308—314.

1680-luvun kirkkolakiehdotukset ovat aiheemme kannalta varsin lähellä aikaisempia. Piispojen tehtävistä puhuttaessa tyydytään pääasiassa toistamaan vanhan kirkkojärjestyksen säännöksiä eräin vähäisin lisäyksin. Luku tarkastuksista on papiston ehdotuksessa vuodelta 1682 miltei samanlainen kuin Laureliuksella ja Emporagriuksella. Aateliston ehdotuksessa vuodelta 1685 ei niistä ole erillistä lukua, vaan niitä koskeva aineisto on yhdistetty piispojen tehtävistä puhuvaan lukuun. Tarkastuksen kulku on samankaltainen kuin muidenkin ehdotusten mukaan.[27]

Vuoden 1686 kirkkolain säädökset piispantarkastuksen ohjelmasta ovat ensimmäiset koko valtakuntaa varten annetut.[28] Toimituksen rakenne on säilynyt olennaisilta osiltaan entisellään:

1. päivä: Piispan keskustelu pappilassa rovastin ja kirkkoherran kanssa heidän viranhoidostaan ja seurakunnan tilasta. Kirkkoherran on tehtävä selkoa jatko-opinnoistaan ja saarnojensa valmistamisesta.

Tarkastetaan luettelo, josta ilmenee seurakuntalaisten edistyminen katekismuksen taidossa. Tämä luettelo on seuraavan päivän kuulustelun pohjana.

Selvitetään, onko piispan edellisessä tarkastuksessaan antamia määräyksiä noudatettu.

Tutkitaan pitäjässä olevat kappalaiset, sotapapit ja ylioppilaat. Kirkonkirjoista käydään läpi inventaariot, kirkon tilit, penkkijärjestys, kirkkoneuvoston päätökset, maininnat tavallisesta poikkeavista tapahtumista, tarkastusten pöytäkirjat ja luettelo vihityistä, kastetuista ja kuolleista sekä seurakuntaan ja seurakunnasta muuttaneista. Myös rippikirjan on oltava kunnossa. Näitä tarkastettaessa on seurakunnan vanhimpien oltava läsnä. Lopuksi kirkkoherra antaa piispalle muistion niistä asioista, jotka hän haluaa tarkastustilaisuudessa otettaviksi esille.

2. päivä. Jumalanpalvelus, jossa kirkkoherra tai hänen ollessaan sairas kappalainen saarnaa.

Katekismuksen kuulustelu, jossa ei pidä vain tyytyä kontrolloimaan, mitä kansa osaa lukea ulkoa ja sisältä, vaan lisäksi on selvitettävä, miten se ymmärtää katekismuksen pääkappaleet ja Lutherin selitykset. Kuulustelun loputtua saavat naiset ja nuoret lähteä kotiin. Ahkeria kiitetään ja oppimisen laiminlyöneitä kehotetaan suurempaan tunnollisuuteen. Miesväki jää kirkkoon, ja seurakunnan vanhimmat tulevat kuoriin. Kirkkoherran laatima muistio otetaan esille, ja siinä esitetyt asiat käsitellään. Tar-

27 KOF före 1686 III s. 146—148, 217—219, 312—324.
28 KL 1686 XXIV:8—10, 12.

kastaja tekee tarpeellisiksi havaitsemansa huomautukset. Tilaisuus päättyy tarkastuspöytäkirjan allekirjoittamiseen.

Erikseen huomautetaan, että tarkastuksessa on tehtävä selko myös pitäjän sairastuvan tuloista ja niiden käytöstä. Tarkastajan tulee kaikin tavoin ajaa sairaiden parasta. Merkille pantavaa on, ettei koulujen tarkastuksesta puhuta tässä yhteydessä kuten ei 1600-luvun tarkastussäännöissäkään mitään. Kuitenkin koulujen valvonta kuului piispoille, kuten säädöksissä heidän tehtävistään todettiin.

Kirkkolain määräykset tarkastustilaisuuden ohjelmasta ovat ylimalkaisemmat kuin kirkkolakiehdotusten. Kokemus oli nähtävästi osoittanut tämän vastaavan parhaiten tarkoitustaan. On selvää, että oli sääntö miten tarkka tahansa, sitä oli aina sovellettava kuhunkin tilanteeseen erikseen. Tarpeen tullen piti myös voida tinkiä lain kirjaimesta. Gezelius mainitseekin — erään esimerkin ottaaksemme — Liivinmaan kirkkojärjestyksessään, että jos kovan pakkasen takia ei voida pitkään olla kirkossa, suoritetaan kaikki se, mikä on toimitettava katekismuksen kuulustelun jälkeen, pappilassa tai jossain muussa lämmitetyssä talossa.[29] Omastakin maastamme tunnemme tapauksia, joissa on näin menetelty. Vielä enemmän tarkastus poikkesi normaalista esim. silloin, kun piispa ei syystä tai toisesta voinut tulla paikan päälle, vaan käsitteli seurakunnan asiat naapuripitäjässä.

Ei vain ulkonainen tilanne muokannut tarkastusten sisältöä ja luonnetta. Niihin löi leimansa myös kunkin tarkastajan persoonallisuus. Jos vertaamme mm. Viipurin piispan Petrus Laurbecchiuksen tarkastuksia hänen edeltäjänsä Petrus Bångin ja hänen seuraajansa David Lundin pitämiin, ero on selvästi havaittavissa. Laurbecchius on tyytynyt huomattavasti lyhyempiin ja suurpiirteisempiin tarkastuksiin kuin nämä. Lundin ja Bångin pyrkimysten yhdensuuntaisuus ilmenee selvästi myös Lundin piispantarkastussäännöstä vuodelta 1710[30], joka paljossa muistuttaa Bångin v. 1686 antamaa. Kuitenkin Lund on ottanut huomioon kirkkolain määräykset tarkastuspäivää edeltävästä illasta.

29 *Lehtonen* 1931 s. 311.

30 UUB K 99 s. 391—392. Leppävirran KA P 1. Julkaistu liitteenä seuraavassa s. 509—510.

Tällöin hän ilmoittaa tutkivansa pappien jatko-opintojen harjoitusta. Kirkkoherrat joutuvat esittämään luettelon kirjoistaan, kappalaisilta kuulustellaan Hafenrefferuksen Loci theologicin tuntemusta, ja nuorempi papisto joutuu tilille kielten ja filosofian opinnoistaan. Kirkonkirjat katsotaan niin ikään jo edellisenä iltana, samoin otetaan selvää edellisessä tarkastuksessa annettujen määräysten noudattamisesta, jota varten aikaisempien tarkastusten pöytäkirjojen samoin kuin piispallisten kirjeidenkin on oltava käytettävissä. Lukutaitoisista on ennalta tehtävä luettelo. Kirkossa pidettävästä tarkastuksesta ei Lund esitä olennaista uutta. Bångin tavoin hän ilmoittaa kysyvänsä, onko seurakunnassa ahdistettuja ja minkä asian vuoksi, samoin otetaan puheeksi paikkakunnalla sattuneet tavallisesta poikkeavat tapaukset sekä kolehtien käyttö. Vuosien 1709—10 kato ja vaikea ravintotilanne on taustana säännön viimeiselle pykälälle: hankitaan tarkka tieto nälkään kuolleiden lukumäärästä.

Seuraavassa pyrimme selvittämään, mitä tarkastuksiin todella on sisältynyt. Tällöin on huomattava kolme seikkaa. Ensiksikin asioiden käsittelyssä ei läheskään aina voi havaita kiinteää sääntöjen ja kirkkolain edellyttämää järjestystä.[31] Kahden päivän tarkastuksista oli usein pakko tinkiä, ja silloinkin kun ne pidettiin, asioiden käsittelyjärjestys saattoi naapuripitäjissäkin olla päinvastainen. Niinpä Gezeliuksen vuoden 1701 tarkastusohjelman mukaan joissakin pitäjissä »casukset» (erityiset asiat) käytiin läpi ensimmäisenä päivänä, joissakin toisena ja eräissä tapauksissa jopa muussa seurakunnassa, vaikka piispa myöhemmin tulikin käymään paikkakunnalla.[32] Toiseksi: tarkastuspöytäkirjat eivät kerro kaikkea. Piispan käymät henkilökohtaiset keskustelut eivät niistä näy juuri koskaan, ja monissa muissa-

31 Ruotsissa käsittelivät eräät piispat samalla matkallaan eri seurakunnissa miltei samoja asioita samassa järjestyksessä, jolloin paikalliset erityiskysymykset jäivät vähemmälle. Ks. esim. Laurentius Paulinus Gothuksen ptpkt vuodelta 1641 (*Hall* ÅSU 19 s. 119—138) ja Haqvin Spegelin ptpkt vuodelta 1687 (*Haller* KÅ 1915 s. 281—307). Meillä ei tällaista voi havaita yhtä selvästi, vaikka toisinaan oli täälläkin samalla tarkastuskierroksella eri pitäjissä esillä samoja asioita.

32 Keuruun KA II Eb fol. 73—74.

kin asioissa niiden antamat tiedot ovat puutteellisia. Selvästi tämän havaitsee, kun vertaa 1600-luvun tarkastuspöytäkirjoja 1800-luvulla laadittuihin, jotka on miltei poikkeuksetta tehty saman kiinteän kaavan mukaan mahdollisimman täydellisiksi. Ja kolmanneksi: koska aineistoa on säilynyt runsaammin vasta 1600-luvun puolivälin jälkeiseltä ajalta, ei käytännössä ehkä tapahtuneista muutoksista voida saada selvää kuvaa.

Tarkastusjumalanpalvelus

Yhteinen tarkastus alettiin jumalanpalveluksella. Useimmiten on pidetty täydellinen päiväjumalanpalvelus, jopa esim. Kuopiossa v. 1710 sekä aamu- että päiväsaarna ja Viitasaarella v. 1707 kärsimys- ja päiväsaarna. Kiteellä oli v. 1686 tarkastusjumalanpalveluksessa sekä saarna että »messu» (ehtoollinen). Orimattilassa sen sijaan pidettiin vuosina 1662 ja 1667 vain rukoushetki ja samoin Lappeenrannassa 1698. Uukuniemellä oli v. 1692 kovan pakkasen vuoksi rukoushetki, johon sisältyi myös saarna. Helsingissä pidettiin v. 1684 kaksipäiväinen tarkastus. Ensimmäinen päivä, joka oli torstai, alettiin rukoushetkellä ja toinen — siis perjantai — saarnalla. Mynämäellä oli v. 1692 ensimmäisen päivän aluksi jumalanpalvelus ja sen päätteeksi sekä toisen päivän alkajaisiksi rukoushetki. Haukiputaalla 31. 12. 1693—1. 1. 1694 pidetyssä tarkastuksessa alettiin kumpikin päivä jumalanpalveluksella, mikä olikin luonnollista, koska ne molemmat olivat pyhäpäiviä.

Keskiajalla oli tavallisesti piispa tai joku hänen seuralaisistaan saarnannut tarkastusjumalanpalveluksessa. Näin meneteltiin melko kauan vielä uskonpuhdistuksen jälkeenkin. Esim. Mikael Agricolan tiedetään pappisvihkimyksensä jälkeen saarnanneen piispantarkastuksissa, joihin hän osallistui Martti Skytten mukana. Tällainen toiminta vastasi hyvin Kustaa Vaasan kehotuksia edistää tarkastusmatkoilla Jumalan puhtaan sanan

saarnaamista.[1] Vadstenan artikloissa v. 1552 kehotettiin tarkastajia antamaan seurakuntapappien saarnata, jotta saataisiin selville, »millainen ymmärrys heillä on kirjoituksissa».[2] Kuitenkin ovat piispat tämän jälkeenkin saarnanneet tarkastusmatkoillaan. Niin kerrotaan mm. vielä Viipurin piispan Gabriel Melartopaeuksen toisinaan tehneen.[3] Poikkeuksellisesti piispat ovat saarnanneet myöhemminkin kuten esim. Petrus Bång Taipalsaarella tapaninpäivänä 1693.[4]

Yleisimmäksi tavaksi tuli kuitenkin useissa tarkastussäännöissä mainittu käytäntö, että saarnan piti joku seurakunnan papeista. Näin sananjulistus säilyi tilaisuuden ohjelmassa, ja piispa voi samalla kontrolloida pappien julistusta. Poikkeuksellisesti on saarnaajana voinut olla jonkun lähiseurakunnan pappi kuten Uudessakaupungissa v. 1691 Uudenkirkon (Kalannin) kirkkoherra Gustaf Fontelius. Kemiön tarkastuksessa v. 1707 piti saarnan piispan kappalainen Andreas Aejmelaeus. Ruotsissa oli ainakin Linköpingin hiippakunnassa Samuel Enanderin aikana »vieraiden» saarnaaminen tavallisempaa kuin Suomessa.[5] Siitä, kenelle seurakunnan papeista saarnaaminen kuului, annettiin tarkastusohjeissa vaihtelevia määräyksiä, ja myös käytäntö on ollut epäyhtenäinen. Tarkastuspöytäkirjoissa on 1600-luvun lopulta lähtien toisinaan mutta ei läheskään aina ilmoitettu saarnan pitäjä. Siten voimme käytännöstä Gezelius nuoremman aikana tehdä laskelman, vaikkei se olekaan tilastollisesti ehdottoman luotettava (taulukko 1).[6]

---

1 *Porthan* II s. 676. *Pirinen* 1962 s. 72.

2 *Kjöllerström* 1940 s. 65, 71—72.

3 *Kjöllerström* 1952 s. 77, nootti 54. Ruotsista tunnetaan vielä v:lta 1640 Nyköpingistä säädös, että ensimmäisenä tarkastuspäivänä saarnaa kirkkoherra ja toisena piispa tai joku tuomiokapitulin jäsenistä. UUB N 40 fol. 166.

4 UUB K 85 s. 565—566.

5 *Hassler* 1935 s. 165.

6 Tämän luvun laskelmat ja tiedot perustuvat ao. tarkastuspöytäkirjoihin. — Taulukossa 1 on armovuoden saarnaajat laskettu kirkkoherrojen sarakkeeseen, koulupapit taas apulaisten.

Taulukko 1. Piispantarkastusten saarnaajat Turun hiippakunnassa Gezelius nuoremman aikana.

Saarnasi	kirkkoherra	kappalainen	apulainen ym.
Tarkastus emäkirkolla	50	34	21
Tarkastus kappelissa	2	9	3

Viipurin hiippakunnasta tietomme vastaavalta ajalta rajoittuvat muutamiin emäseurakuntiin. Saarnaajana on viidessä tapauksessa ollut kirkkoherra, neljässä kappalainen ja yhdessä apulainen. Yleisesti koko maasta voidaan siten sanoa, että hieman alle puolet piispantarkastuksista on ollut sellaisia, joissa saarnan piti seurakunnan kirkkoherra. Kuitenkin ovat paikalliset erot olleet suuret. Esim. Hattulassa oli v. 1697, 1704 ja 1712 joka kerta saarnaajana apulainen. Mikäli kirkkoherrana oli rovasti, hän ei yleensä saarnannut tarkastuksissa. Poikkeuksina ovat Jacob Garwoliuksen saarna Eurajoella 25. 2. 1708, Gabriel Thauvoniuksen Närpiössä 28. 1. 1710 ja Jakob Falanderin Kokkolassa 10. 2. 1710.

Saarnatekstit piispa määräsi etukäteen tarkastusohjelmissaan.[7] Jos tekstin valinta oli vapaa, siitä huomautettiin erikseen. Niin teki David Lund v. 1707 vedoten »levottomaan ja surkeaan aikaan». Papisto olisi ehkä sittenkin mieluummin saarnannut ennakolta määrätystä tekstistä, koskapa rovasti Georg Helsingius mainitsi samaisesta tarkastusmatkasta rovastikunnalleen ilmoittaessaan, että jos joku ei »kiireessä» löydä arkipäiväksi sopivaa tekstiä, hän voi saarnata edellisen pyhän epistolasta.[8] Seuraavana vuonna Lund määräsi tekstit vanhaan tapaan ennakolta. Viiden saarnamiehen piti puhua tarkastuspäivän evankeliumista, yhden epistolasta, kolmelle annettiin teksti psalmeista, kahden

7 Ks. esim. Pyhäjoen KA 55, vuosien 1698, 1702 ja 1706 tarkastusohjelmat, samoin Keuruun KA II Eb fol. 73—74, vuoden 1701 ohjelma. Viipurin hiippakunnan vuoden 1708 tarkastusten saarnatekstit ilmoitettiin rovastin kirjeessä nähtävästi piispan ennalta lähettämän ohjeen mukaisesti. *Simolin* 1916 s. 118—119.

8 *Simolin* mt. s. 84. Sama 1909 s. 128.

aihe oli Uuden testamentin kirjeistä ja yhden sananlaskuista.[9] Tarkastuspöytäkirjoista emme Viipurin hiippakunnasta saa tähän paljonkaan lisävalaistusta. Kolmessa tapauksessa mainitaan saarnan aihe otetun Jeesuksen kärsimyshistoriasta. Turun hiippakunnasta voimme jälleen Gezelius nuoremman ajalta laatia tilaston, mutta sekään ei ole täysin edustava, sillä pöytäkirjojen tiedot ovat hajanaiset[10]:

tekstinä tarkastuspäivän tai lähimmän pyhän evankeliumi	37
epistola	6
teksti psalmeista	61
profeetoista	7
Genesiksestä	1
aihe kärsimyshistoriasta	3
katekismuksesta	4

Gezelius on siis runsaasti suosinut teksteinä psalmeja. Yli puolet tarkastuksista on ollut sellaisia, joissa saarnan aihe on saatu niistä. Tilastomme luotettavuutta tukevat Gezeliuksen tarkastusohjelmat, joissa määrätyistä teksteistä niin ikään runsaasti puolet on psalmeista. Usein tekstit noudattivat »lectio continuaa», jonka kirkkovuoden pyhien evankeliumit katkaisivat.[11]

9 *Simolin* 1916 s. 119—120. — Laurentius Paulinus Gothuksen Strängnäsissä 1600-luvun alussa määräämistä teksteistä *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus I—II s. 181. Ks. myös Strängnäsin konstituutiot 1620-luvun lopulta (*Wallquist* 5 s. 61) sekä *Johannes Matthiae* 1653 fol. A 2 v.

10 Mukaan on otettu päiväsaarnojen tekstit. Mainitsimme jo, että toisinaan on lisäksi pidetty aamusaarna katekismuksesta tai kärsimyshistoriasta; edellä esitettyjen tapausten lisäksi ks. mm. Korppoon ptpk 21. 2. 1709. Kaksikielisissä seurakunnissa saarna voitiin pitää sekä suomeksi että ruotsiksi, esim. Rauman ptpk 23. 2. 1708.

11 Esim. vuoden 1701 tarkastusohjelmassa (Keuruun KA II Eb fol. 73—74): Nousiainen Ps. 38: 1—5, sitten poikkeuksena Mynämäki, jossa tekstinä 2. Ms. 15: 1—7, Kiikka Ps. 38: 6—9, Tyrvää Ps. 38: 10—11, Mouhijärvi Ps. 38: 12—15, Ikaalinen Ps. 38: 16—23, Teisko Ps. 39: 1—5, Keuruu Ps. 39: 6—8, Kuorevesi Ps. 39: 9—13, Längelmäki Ps. 39: 14—15, Kangasala Ps. 41: 1—4 (Ps. 40 jää siis väliin), Messukylä Ps. 41: 5—9, Pirkkala Ps. 41: 10—11, Lempäälä Ps. 41: 12—14. Samoin

Toisinaan lausutaan saarnasta pöytäkirjassa myös arvostelu. Viitasaarella piti v. 1707 kärsimyshistoriasta aamusaarnan papinkokelas (studiosus) Simolin ja päiväsaarnan kirkkoherra Porthan. Jälkimmäinen »käytti kiitettävästi ahkeruuttaan ja lahjojaan», kun taas edellinen ainoastaan »esitti tekstin parafraasin ilman sovellutusta». Tämän vuoksi kirkkoherra sai käskyn valvoa Simolinin ja muiden pappien saarnoja, että ne tulisivat pidetyiksi »vakavuudella ja uutteruudella seurakunnan rakennukseksi ja heidän virkansa asianmukaiseksi arvostamiseksi». Yleensä arviointi oli kuitenkin ylimalkaisempi kuten Hammarlandissa v. 1702, jossa kirkkoherran saarna luonnehdittiin »opista ja lohdutuksesta rikkaaksi», ja Lohtajalla v. 1691, jossa seurakunnan esipaimen puhui »lohduttavasti».[12]

Piispan puheet ja rukoukset

Jumalanpalvelusta seurasi tavallisesti piispan puhe. Ohjeet sen sisällöstä olivat vaihtelevia. Edellä totesimme esim. Petrus Jonaen kehottaneen v. 1605 piispaa selvittämään tarkastusten historiaa ja hyötyä sekä katekismuskuulustelun yhteydessä katekismuksen nimeä, sisältöä ja sen osaamisen merkitystä. Pidetyistä puheista tiedetään vähän. Ruotsista on tallella yhdeksän Laurentius Paulinus Gothuksen tarkastuspuheiden konseptia 1600-luvun alusta. Niissä käsitellään erityisesti tarkastusten raamatullisia esikuvia, sisältöä ja merkitystä, siis samoja asioita, joihin Petrus Jonaekin viittasi säännössään.[1] Johannes Matthiae

Pyhäjoen KA 55, vuosien 1698, 1702 ja 1706 tarkastusohjelmat. Niiden mukaan käsiteltiin v. 1698 Ps. 44—48, 1702 Ps. 52—54, 20, 61, 55 ja 1706 Ps. 57, 59—60, 2, 22.

12 Tiedot ao. tarkastuspöytäkirjoista. — Västeråsissa sai v. 1622 muuan tarkastuksessa heikon saarnan pitänyt kuulla kunniansa seuraavassa pappeinkokouksessa. *Hall* KÅ 1915 s. 376—377.

1 SKB C. IV. 1. 3. *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus I—II s. 182.

Gothus käsittelee tarkastussääntönsä alkupuheessa seurakunnan oikean kaitsijan ominaisuuksia ja seurakuntalaisten velvollisuuksia pappejaan kohtaan. Puheen tekstinä on 1. Tim. 3:1—7 ja Hebr. 13: 7, 17.[2]

Suomesta on tallella joitakin tietoja piispa David Lundin tarkastuspuheista. Hirvensalmella v. 1710 hän puhui siitä, kuinka Jumala aina siitä lähtien, kun hänen sanansa valkeus alkoi Savossa loistaa, on huolehtinut tästä paikasta, ja erilaisista koettelemuksista huolimatta, joiden hän on sallinut kohdata synnyinmaatamme, meillä jatkuvasti on hänen sanansa keskuudessamme. On syytä yhä enemmän ahkeroida rukouksissa ja kristillisyyden edistämisessä, jotta Jumalan pyhän sanan saarna saisi säilyä ja vaikuttaa keskuudessamme. Puheen taustana on selvästi sen hetkinen kriittinen valtiollinen tilanne venäläisten invaasion kynnyksellä. Viikkoa myöhemmin Kangasniemellä Lundin mainitaan puheessaan kehottaneen seurakuntalaisia »ajattelemaan autuuttaan». Joroisissa hän puhui kuten Hirvensalmella siitä armosta, jota Jumala on osoittanut antaessaan istuttaa kristillisen uskon näille seuduille, ja kehotti kansaa vaeltamaan niin, etteivät Jumalan armo ja hänen pyhä sanansa tulisi turhiksi. Leppävirralla aiheena oli kuten Kangasniemelläkin autuuden ajatteleminen, ja samalla kehotettiin kansaa, että se antaisi Jumalan sanan runsaasti asua keskuudessaan. Mikkelissä piispa neuvoi seurakuntalaisia valvomaan kristillisyydessään, ahkerasti kuulemaan Jumalan sanaa, olemaan uskollisia rukouksissa ja oppimaan autuuteen suuresti tarpeelliset katekismuksen kappaleet, mihin pitäjän nimikin antaa aihetta, sillä se muistuttaa kaikkivaltiaan Jumalan armollisesta ja majesteettisesta johdatuksesta hänen pyhässä seurakunnassaan. Me kristityt olemme velvolliset nöyrästi kunnioittamaan Jumalaa, joka on kutsunut meidät lapsikseen ja isällisesti vartioinut tätä ja muita Pohjolan seurakuntia ennen muuta niin, että hän lähettää niille hyviä ja uskollisia sielunhoitajia sekä helläsydämisiä kaitsijoita, jotka eivät mitään sen enempää toivo, kuin

2 *Johannes Matthiae* 1653 fol. A 2v—4. Samuel Enanderin tarkastuspuheista *Hassler* 1935 s. 165—167, 168—170.

että jokainen seurakuntalainen edistyisi Jumalan mielen mukaisesti kristinopin oppimisessa ja nuhteettomassa elämässä.[3]

Muista tarkastuspuheista emme tiedä juuri mitään, sillä pöytäkirjoissa niistä ei mainita, eikä tietoja ole tallella muuallakaan. Ainoat poikkeukset ovat Lundin tarkastukset Leppävirralla ja Kangasniemellä v. 1707, jolloin ohimennen ilmoitetaan hänen pitäneen jumalanpalveluksen jälkeen »esipuheen», sekä Laurbecchiuksen tarkastus Asikkalassa v. 1705, jossa hän piti »lyhyen esipuheen». Turun hiippakunnasta ei ole tietoja tämänkään vertaa. Gezelius nuoremman mainitaan v. 1710 kehottaneen Porissa kansaa parannukseen ja Jumalan kymmenen käskyn noudattamiseen, jotta synnin rangaistus (sota, nälkä) otettaisiin pois.[4]

Paitsi tarkastuksen alussa piispat ovat voineet puhua myös sen päätteeksi. Loppupuheista pöytäkirjoissa mainitaan harvoin ja ylimalkaisesti. Laurbecchius päätti Kuopiossa v. 1700 tarkastuksensa »siunauksella ja onnen toivotuksella sekä seurakunnalle että sen opettajille toivoen kaiken sujuvan tämän jälkeen yhtä hyvin kuin tähänkin asti». Gezelius kehotti Mynämäellä v. 1692 tarkastuksen yleisen osan päätökseksi kansaa jumalanpelkoon ja rukoukseen tekstinään Ef. 3:14 s. ja Eurajoella v. 1708 palvelemaan Jumalaa kuten Jeesuksen kalliisti ostamien tulee unohtamatta säännöllistä rukouselämää. Ilmajoella v. 1710 hän taas neuvoi »näinä murheellisina ja vaarallisina aikoina» opettelemaan kärsivällisyyttä Jeesuksen esimerkin mukaisesti ja rukoilemaan ahkerasti.[5]

Puheisiin liittyneitä rukouksia ei Suomesta tunneta. Ruotsista on 1600-luvun alusta tallella kaksi Laurentius Paulinus Gothuksen Strängnäsin hiippakunnan tarkastuksissa käyttämää rukousta. Toinen niistä alkaa kiitoksella, että Jumala Pyhän Hen-

3 Ptpkt Hirvensalmi 27. 1. 1710, Mikkeli 30. 1. 1710, Kangasniemi 4. 2. 1710, Leppävirta 2. 3. 1710, Joroinen 4. 3. 1710.

4 Ptpkt Leppävirta 19. 2. 1707, Kangasniemi 10. 3. 1707, Asikkala 7. 3. 1705, Pori 5. 3. 1710.

5 Ptpkt Kuopio 18. 2. 1700, Mynämäki 11. 9. 1692, Eurajoki 25. 2. 1708, Ilmajoki 24. 2. 1710, ks. myös Mikkeli 13. 3. 1704.

gen voimalla ja sanan saarnalla kokoaa itselleen maan päällä kristillisen kirkon, ja sitten rukoillaan, että hän varjelisi sitä oikeassa evankeliumin opissa ja sakramenttien oikeassa käyttämisessä helvetin portteja sekä tämän maailman monenlaista pahuutta ja tyrannivaltaa vastaan. Edelleen anotaan, että Jumala rakentaisi seurakuntaa »oikealle kulmakivelle ja järkkymättömälle perustukselle, joka on Jeesus Kristus». Loppuosa on armon, rauhan ja varjeluksen pyytämistä. Toinen rukous lähtee siitä, ettei Jumala tahdo ihmisen kuolemaa, vaan että hän tulisi totuuden tuntoon ja eläisi iäisesti. Jumalalta pyydetään armoa sanan oppimiseen ja puhtaaseen elämään. Itse tarkastustilaisuuteen ei kummassakaan viitata.[6]

Johannes Matthiaen tarkastussäännön rukoukset liittyvät sisällöltään selvemmin tilanteeseen. Otamme ne tähän sellaisinaan.[7] Alkurukous kuuluu:

Alzmechtige Gudh barmhertige Fader/ tu som äst en Stiftare till alla Ordningar i tijn Kyrkia/ tu som gaff Apostlarna wälsignelse när the tin Försambling besökte/ och bekräfftade igenom them titt Christeliga Folk i Tronne/ styrkte vnder Korsset/ och stärkte thet i Heligheet och Gudachtigheet: Wij bidie tigh at tu wille nu til thenna wår tienst nådeligen meddela oss tin helga Wälsignelse: Bekräffta alt thet som gott och tig behageligit är i thenna Försambling/ och förtagh och vthrota alt thet som ondt och misshageligit är. Regera medh tin helga Anda thenne Församblingz Herde och Siälesöriare/ förmehra i honom tina Himmelska Gåfwor til Församblingennes vpbyggelse. Wälsigna thenne Församblingenes goda Patroner med sielff begärligh Helsa och långt Lijff/ Stadfäst samptlige Ähörerna vthi en sann Gudztienst/ begåfwa them med ett Gudeligit Lefwerne/ och ärligh Wandel: Beweek the Olydige vnder titt helga Evangelium/ och vplys them medh tin H Anda. Bewara them allesammans för Krijgh/ Pestilentzia/ Hunger/ och dyyr Tijdh/ för Eeld och Wåda/ och all Olycka/ Skada och Fahrligheet/ och giff osz alla effter thetta/ thet ewiga Lijfwet/ Amen. Fader wår som äst etc.

Tämä rukous on paljon konkreettisempi ja elämänläheisempi kuin Paulinuksen. Sama voidaan havaita tarkastuksen loppurukouksesta, joka Matthiaella kuuluu näin:

6 *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus I—II, bilagor s. 16—17.
7 *Johannes Matthiae* 1653 fol. A 4v-5, B.

Alzmechtige Herre Gudh/ titt H. Nampn ware Wälsignat i Ewigheet för thetta wårt heliga Arbetes lyckeliga fulbordan. Thet goda som wij ibland oss funnit hafwe/ thet tilskrifwe wij tigh allena/ såsom från then all god Gåfwa och all fulkomligh Gåfwa kommer: Thet onda som här fins/ thet tilskrifwe wij osz sielfwa/ wår menniskliga swagheet och ofulkomligheet. Förlåt Herre/ förlåt osz wåra Feel: Wälsigna alla Församblingar/ och synnerliga thenna/ och alla the som titt helga Nampn åkalla: Bekräfta och föröka thet goda/ förbättra thet fördärfwade/ fulborda thet ofulkomliga/ och när thenna wårt älende Lefwernes Wandringz tijdh fuländat är/ så föhr osz til thet ewiga och odödeliga Lijfwet: Amen. Fader wår som äst etc.

Rukousta seurasi vielä virsi, siunaus ja kehotus kolehtirahan antamiseen kirkosta poistuttaessa. Loppuvirrestä mainitaan usein myös kotoisissa tarkastuspöytäkirjoissamme. Lohtajalla laulettiin 9. 1. 1691 tilaisuuden päätteeksi jouluvirsi, vaikka jo oltiinkin loppiaisen toisella puolen. Ilmajoella se oli samalla matkalla laulettu joulun aatonaattona.

Katekismuskuulustelu ja seurakunnan opetustoiminta

Jo keskiajalla oli pappien opetustyö joutunut tarkastuksissa punnittavaksi. Uskonpuhdistuksen jälkeen siihen kiinnitettiin huomiota entistäkin enemmän. Tarkastaja ja hänen seuralaisensa kuulustelivat tarkoin kansan katekismuksen taitoa. Näin menettelivät esim. Mikael Agricola ja Knuut Juhonpoika, jotka v. 1549 piispa Skytten sijaisina tekivät matkan kauas Savoon. Kansan tietomäärän he havaitsivat monin paikoin varsin vähäiseksi. Tuskin kukaan osasi Isä meidän-rukousta, käskyjä, uskontunnustusta ja muita kristinopin kappaleita tai kykeni opettamaan niitä perheväelleen. Tämän vuoksi Agricola esitti kirjeessään Kustaa Finckelle, että kappalaiset saisivat opettaa kansaa nimismiesten ja neljännesmiesten taloissa, jotta se tottuisi käymään myös kirkossa pidettävissä tilaisuuksissa ja oppisi Isä meidän ja muutakin. Päämääränä lienee ollut ns. kanonisen katekismuksen (tekstisanat ilman selityksiä) opetta-

minen ulkoa, jolloin Agricolan aapinen oli papeille sopiva opaskirja. Savossa vallinnutta tilannetta tarkastajat pitivät ilmeisesti normaalia heikompana.[1]

Ilmoittaessaan v. 1603 tarkastuksistaan Sorolainen kehotti seurakuntalaisia saapumaan niihin perheineen, jotta heitä voitaisiin »kuulustella katekismuksessa». Sorolainenhan on tunnetusti pyrkinyt tehostamaan katekismusopetusta myös kirjallisella työllään. Tavoitteena ei ollut pelkkä ulkoluku, vaan myös harjaantuminen vastaamaan tehtäviin kysymyksiin.[2] Opetustyön tulokset eivät vastanneet piispan toiveita. Katekismuksessaan v. 1614 hän kertoo joutuneensa tarkastusmatkoilla liikkumaan »suuren huocauxen cansa», koska monet eivät osanneet kristinopin pääkappaleita ja vielä vähemmän ymmärsivät niitä, vaikka pitivät itseään kristittyinä ihmisinä. Postillansa toisessa osassa v. 1625 hän toteaa, että monet, joilta kysytään joku katekismuksen kappale, »eij he taida wastata/ mutta seisowat Äneti cuin kiwi».[3]

Heikoksi totesi kristinopin taidon myös Viipurin piispa Bjugg tarkastusmatkallaan v. 1643. Koko hiippakunnasta hän ei ollut tavannut ketään, joka olisi osannut Lutherin selityksen edes yhteen kappaleeseen tai käskysanaan. Siksi kansa ei tietänytkään, mitä synti on, vaan hymyili koko asialle. Syyksi tähän Bjugg esitti vähäisen opetustyön, mutta kritikoi lisäksi käytössä olleita katekismuksia.[4]

Opetustoiminnan heikkouteen oli meillä epäilemättä samat kaksi syytä kuin Ruotsissa: ihmisten haluttomuus ja pappien tottumattomuus.[5] Jälkimmäinen oli primäärisempi syy. Kuvaavaa on, että Bjugg tarkastuskertomuksessaan ymmärsi puutteita seurakuntalaisten vaelluksessa varsin pitkälle. Hänen asennoitumisessaan on samaa maltillisuutta kuin Linköpingin piispalla

1 SKB Ep. F. 2. *Arwidsson* VIII s. 58—60. *Gummerus* 1903 s. 65. *Maliniemi* SKHS Toim. 56 s. 102. *Pirinen* 1962 s. 239. *Lempiäinen* 1963 s. 228.

2 *Lagus* 1836 s. 56. *Simolin* 1916 s. 3. *Vikman* 1910 s. 26. *R. Holmström* 1937 s. 137, 416.

3 *Hirsjärvi* 1921 s. 7—8. *M. Juva* 1955 s. 71—72.

4 *Gummerus* SKHS Pöytäk. 2 s. 105—106.

5 *Lindholm* 1949 s. 78—81.

Johannes Bothvidilla ensimmäisessä tarkastuksessaan v. 1633, josta tämä kertoo, ettei hän seurakuntalaisia kuulustellessaan »pakottanut heitä eikä lausunut heille kovia sanoja, ettei minua ruvettaisi sanomaan liian ankaraksi».[6] Kovin lempeää mainetta ei useimmilla 1600-luvun piispoilla suinkaan ollut, päinvastoin tarkastuksia odoteltiin hienoisella jännityksellä. Harvoin sentään kävi niin kuin Helsingissä 1691, jossa sekä miehet että naiset olivat lukuisasti tulleet kirkkoon, mutta kuulustelun alkaessa suurin osa heistä ryntäsi ulos, ja kirkkoon jäi vain joku harva. Nämä osasivat »hyvällä ymmärryksellä lukea kristinopinkappaleensa» ja saivat siitä kiitoksen. Se, mitä he eivät täysin olleet ymmärtäneet, selitettiin heille.[7]

Vuosisadan puolivälin jälkeisissä piispantarkastuspöytäkirjoissa on miltei kaikissa tietoja toimitetusta katekismuskuulustelusta. Kansa jaettiin sitä varten pienempiin ryhmiin — ainakin vanhemmat ja nuoremmat erikseen — ja kun tutkijoita oli useita, voitiin jokaiselta seurakuntalaiselta kysyä jotakin. Olosuhteiden pakosta on kuitenkin joskus ollut pakko tinkiä kuulustelusta. Pieksämäellä v. 1695 pidetyssä Kangasniemen piispantarkastuksessa ei kuulusteltavia ollut paikalla, joten Bång tyytyi rippikirjasta tutkimaan heidän edistymistään. Myöskään Laurbecchius pitäessään v. 1700 Liimattalan nimismiehen talossa Viitasaaren seurakunnan tarkastusta ei voinut läsnäolijoiden vähyyden vuoksi saada riittävää kuvaa pitäjäläisten kristinopin taidosta. Siksi hän totesi, että tämän jälkeen olisi tarkastukset pidettävä paikan päällä, mutta tätä omaa toivomustaan hän ei seuraavalla matkallaan v. 1704 noudattanut.[8]

Osaaminen vaihteli suuresti eri aikoina ja eri seurakunnissa.[9]

6 *Lindholm* mt. s. 76.

7 Helsingin ptpk 15. 2. 1691. *Simolin* 1909 s. 129.

8 Ptpkt Kangasniemi 24. 2. 1695, Viitasaari 27. 2. 1700, 28. 2. 1704.

9 *Suolahti* 1919 s. 14. Tarkastuspöytäkirjojen tietoja katekismuksen taitamisesta ja sen kehityksestä on runsaasti käsitelty aikaisemmassa tutkimuksessa, ks. erityisesti *Vikman* 1910 s. 95—125, 148—151. Hän ei ole käyttänyt alkuperäisiä pöytäkirjoja, vaan HYK:n Alceniuksen kokoelman muistiinpanoja (sign. HYK Cö II 21 s. 3—6, 89—95. Cö II 24 s. 1—5, 21—22, 39—41, 54—59, 63—67, 87—91, 119, 122—123, 131—

Naapuripitäjissäkin tilanne saattoi paljon poiketa toisistaan. Esim. Kuopiossa annettiin kaikissa tarkastuksissa vuosina 1700—1710 hyvin myönteinen lausunto kansan osaamisesta, mutta Joroisissa todettiin vielä 1710, ettei katekismuksen taidossa ollut edellisestä tarkastuksesta sanottavasti edistytty, koska vain harvat osasivat katekismuksen selitykset ja vastata kysymyksiin. Föglössä Gezelius havaitsi v. 1692 osaamisen muihin seurakuntiin nähden hyväksi lukuunottamatta joitakin vanhoja ihmisiä. Saltvikissa sujui samana vuonna ulkoluku kohtalaisesti, mutta luettua ei ollut ymmärretty, kuten kysymyksin voitiin todeta. Sundissa seurakuntaa kiitettiin, mutta sen kappelissa Vårdössä oli luetun ymmärtäminen heikkoa, ja sekä pappeja että seurakuntalaisia kehotettiin suurempaan ahkeruuteen ja huolellisuuteen. Myös Lemlannissa osasivat emäkirkkolaiset hyvin vastata kysymyksiin ja osoittivat hyvää ymmärrystä sekä halua jatkuvaan edistymiseen, joten ilmeisesti kappelilaiset (Lumparland) olivat heikompia. Eurajoella osasivat luvialaiset v. 1697 emäkirkkolaisia heikommin, minkä vuoksi kappalaisen oli pidettävä laiskoista luetteloa. Naantalissa tilanne oli v. 1682 päinvastainen: Merimaskun kappelilaiset osasivat paremmin kuin emäseurakuntalaiset, joista muutamien taito oli »oikein huono». Huittisissa Gezelius kiitti v. 1693 seurakuntaa kristinopin taidossa parhaaksi, mitä hän oli sillä matkalla tavannut, kun taas pirkkalalaiset olivat 1695 niin lukemisessa kuin ymmärtämisessäkin heikoimpia sinä vuonna kuulluista. Ilmajoella saivat seurakuntalaiset v. 1710 niin osaamisestaan ja ymmärtämisestään kuin käyttäytymisestäänkin erityisen kiitoksen. Se oli Gezeliuksen mukaan parhaita pitäjiä koko Pohjanmaalla.[10]

Havaitsimme edellä, että eräissä pitäjissä oli emäkirkolla

134, 141—143, 154—155, 158—159, 163—171. Cö II 25 s. 99—101). Ks. edelleen *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 86—88, *M. Juva* 1955 s. 118—124 ja paikallishistorioista esim. *Hirsjärvi* 1921 s. 15—20, *Lähteenoja* 1932 s. 275—276, *Loimaranta* 1936 s. 50—52, *Murto* 1936 s. 58—59, *Manninen* 1953 s. 353—354, *Arajärvi* 1954 s. 512, *Jokipii* 1959 s. 509—510, *Oja* 1966 s. 329—330.

10 Tiedot koottu ao. tarkastuspöytäkirjoista. *Matinolli* 1959 s. 491. Ks. myös Naantalin ptpk 28. 3. 1693 (kaupunkilaiset edelleen heikompia)

osaaminen parempaa kuin kappelissa. Samanlaisia havaintoja voidaan tehdä vielä lisääkin. Inkoossa, jossa katekismus taidettiin paremmanpuoleisesti, todettiin v. 1702 Fagervikin tehtaalaisten ymmärtäneen lukemansa heikosti, »minkä vuoksi heidän harjoittamisessaan täytyy käyttää suurempaa ahkeruutta ja vakavuutta». Iissä Gezelius iloitsi v. 1691 kristinopin taidon huomattavasta paranemisesta, mutta Haukiputaan kappelissa pantiin murheella merkille suuri välinpitämättömyys ja vähäinen ymmärrys sekä kehotettiin vakavasti kansaa suurempaan ahkeruuteen, mikäli se halusi välttää laiskuutta seuraavan rangaistuksen. Kolme vuotta myöhemmin emäkirkkolaiset olivat edelleen edistyneempiä, mutta kappelilaistenkin todettiin parantaneen taitoaan.[11]

Yleisenä havaintona pantakoon vielä merkille, ettei mikään tarkastuspöytäkirjoissa osoita, että osaaminen Viipurin hiippakunnassa olisi keskimäärin ollut sen heikompaa kuin Turunkaan, mutta on tietysti mahdollista, ettei vaatimustaso ollut sama. Myös kaukaisen Lapinmaan väestön katekismuksen taidosta antoi jo Claudius Alanus vuoden 1639 tarkastusmatkaa kuvaavassa kertomuksessaan myönteisen lausunnon.[12]

Jotkut pitäjät koettelivat aivan erityisesti piispojen kärsivällisyyttä, ja niissä näyttivät kaikki kehotukset, neuvot ja uhkaukset tehottomilta. Ehkä selvin esimerkki tästä on Isokyrö, jossa Gezelius puuttui toistuvasti asiaan vuodesta 1673 alkaen. Vielä viimeisessä tarkastuksessaankin v. 1686 hänen täytyi valittaen todeta seurakuntalaisten uppiniskaisuus. Tämän jälkeen tilanne kuitenkin korjaantui, ja Gezelius nuoremman aikana isokyröläiset oppivat katekismuksensa ainakin kohtalaisesti. Naapuripitäjässä Vähässäkyrössä parannus saatiin aikaan vasta vuosisadan vaihteessa. Myös Lempäälässä Gezelius vanhempi joutui vielä 1687 huomauttamaan, ettei vuodesta 1673 ollut

---

ja Raision ptpk 13. 5. 1694 (osaaminen huonompi kuin muissa seurakunnissa Turun ympäristössä).

11 Ptpkt Inkoo 26. 9. 1702, Ii 30. 1. 1691, Haukipudas 26. 1. 1691, 31. 12. 1693—1. 1. 1694.

12 *Leinberg* Bidrag VI s. 3. *Fellman* 1910 s. 315.

sanottavasti edistytty. Seuraavalla vuosikymmenellä alkoivat asiat täälläkin korjaantua. Gezelius nuorempi lausui 1690, että suurin osa pitäjäläisistä on taitamattomia, vaikka muutamissa onkin jotain parannuksen merkkejä havaittavissa. Viisi vuotta myöhemmin todettiin »ilahduttavaa edistymistä», ja 1701 suuri osa taisi jo kauniisti ja oikein kahden ensimmäisen pääkappaleen selityksetkin.[13]

Sitkeässä oli edistyminen myös Tammelassa, jossa tosin oli hyväoppisiakin ja jossa v. 1691 oli voitu joissakin havaita hyvääkin edistymistä. Vuonna 1697 Gezelius antoi ilmenneiden puutteiden vuoksi neuvoja sekä papeille että seurakuntalaisille, mutta 1704 enemmistö oli edelleen niitä, jotka eivät osanneet koko katekismustaan siitä puhumattakaan, että he olisivat kyenneet omin sanoin osoittamaan ymmärtäneensä lukemansa. Tämän piispa sanoi panevansa mielipahalla merkille, sillä papiston uutteruuden huomioon ottaen olisi voitu odottaa parempaa tulosta. Syy oli kansan omassa huolimattomuudessa ja välinpitämättömyydessä. Moitteet ja kehotukset tehosivat sen verran, että ulkoluku meni v. 1712 hyvin, mutta luetun tarpeellinen ymmärtäminen puuttui edelleen. Tämä johtui piispan mielestä jatkuvasti seurakuntalaisista itsestään, sillä he eivät olleet kyllin tarkkaavaisesti välittäneet seurata katekismussaarnoja ja kuulusteluja.[14]

Yleensä kehitys meni joka tapauksessa eteenpäin, ja arvostelut tulivat myönteisemmiksi. Toisinaan kritiikki kääntyi sentään kielteisemmäksikin, liekö se sitten johtunut tason alenemisesta vai seulan tihentymisestä. Niinpä Lund antoi v. 1710 Leppävirralla kansan osaamisesta huomattavasti kielteisemmän lausunnon kuin kolme vuotta aikaisemmin. Gezelius taas totesi Hattulassa v. 1712, ettei katekismuksen taidossa ollut edellisen

13 Isonkyrön ptpkt 1673—1694. *Luukko* 1945 s. 753—754. *Lempiäinen* 1963 s. 231—232. Vähänkyrön ptpkt 1694—1706 ja Lempäälän ptpkt 1687—1701.

14 Tammelan ptpkt 1691—1712. Hitaasti edistyttiin myös esim. Lopella (ptpkt 1692, 1697, 1704).

tarkastuksen jälkeen edistytty, ja entinenkin taso oli vain hädin tuskin säilytetty.[15]

Kaikkien tarkastajien vaatimustaso ei ollut sama. Rovasti Andreas Strandenius totesi v. 1681 Kangasniemellä osaamisen hyväksi. Kansa osasi vastata kysymyksiinkin, joten hän voi ilolla kiittää sielunpaimenia heidän työssään osoittamastaan mitä suurimmasta ahkeruudesta. Kaksi vuotta myöhemmin piispa Bång lausui, ettei kansa taitanut ollenkaan Lutherin selityksiä enempää kuin kysymyksiäkään, mutta v. 1685 Strandenius jälleen kiitteli kysymysten ja selitysten jokseenkin hyvästä osaamisesta. Samoin oli rovasti Johan Forsenius v. 1699 Siuntiossa kutakuinkin tyytyväinen osaamiseen, mutta Gezelius oli v. 1702 toista mieltä moittien erityisesti suomenkielisiä seurakuntalaisia. Suurin osa heistä oli katekismuksen taitamisessa sekä kaikki sen ymmärtämisessä hyvin harjaantumattomia. Vuonna 1704 ei Forsenius taaskaan havainnut erityistä moitteen aihetta.[16]

Sitä mukaa kuin kansan tietomäärä kasvoi, nostettiin tavoitteita. Koska taso nousi toisissa seurakunnissa nopeammin kuin toisissa, ei vaatimusten kohottamisessa voitu kaikkialla olla yhdenmukaisia. Aluksi päämääränä oli tiettyjen katekismuksen kappaleiden oppiminen ulkoa ilman selityksiä. Tällaisina mainitsi arkkipiispa Angermannus 1590-luvun puolivälissä Linköpingin hiippakunnassa käskyt, uskontunnustuksen ja Isä meidän-rukouksen. Västeråsin hiippakunnassa oli samoihin aikoihin opetusohjelma laajempi: käskyt, uskontunnustus, Isä meidän, kasteen ja ehtoollisen asetussanat ja synnintunnustus.[17] Näistä puhuvat myös Suomen 1600-luvun lähteet, minkä lisäksi vaatimuksiin saattoivat kuulua huoneentaulu, aamu- ja iltarukoukset sekä pöytäluvut. Vuosisadan lopulla oli monissa pitäjissä myös runsaasti Athanasiuksen uskontunnustuksen taitajia, mistä saavutuksesta heitä erityisesti kiitettiin. Korppoossa osasi v. 1709

15 Ptpkt Leppävirta 19. 2. 1707, 2. 3. 1710, Hattula 12. 3. 1712.

16 Kangasniemen ptpk 4. 2. 1683 ja rtpkt 20. 3. 1681, 26. 2. 1685. Siuntion ptpk 24. 9. 1702 ja rtpkt 13. 1. 1699, 14. 1. 1704. *Brenner* 1953 s. 83, 88—89.

17 *Lindholm* 1949 s. 99.

»kaunis osa» seurakuntalaisista huoneentaulun ja Athanasiuksen tunnustuksen lisäksi vielä katumuspsalmit.[18]

Pääkappaleiden ohella ruvettiin 1600-luvun loppupuolella vaatimaan Lutherin selitykset. Orimattilassa mainitsi Brommius v. 1667, että nuoriso osasi käskyjen ja uskontunnustuksen selitykset. Tästä eivät orimattilalaiset sanottavasti edistyneetkään, sillä v. 1690 Bång ilmoittaa muutamien osanneen nämä kaksi selitystä, ja muut eivät nähtävästi taitaneet niitäkään. Vuonna 1701 Lutherin selitykset hallitsi vain osa nuoremmista, mutta neljä vuotta myöhemmin jo enin osa. Myös Leppävirralla oli v. 1700 »harvoja» ja 1705 »joitakin» selitykset osaavia, Kuopiossa sen sijaan samoina vuosina enin osa seurakuntalaisista. Joroisissa ei v. 1693 niitä osannut kukaan ja 1710 vain harvat. Samanlainen tilanne oli Asikkalassa 1705 sekä Kangasniemellä 1707 ja 1710, mutta Mikkelissä ne osattiin v. 1704 hyvin. Helsingissä oli jo v. 1676 joitakin selitykset osaavia. Vuonna 1684 Bång havaitsi mitä suurimmalla ilolla, kuinka nuoret ja lapset astuivat kuulustelun alkaessa esiin kullakin kirja kädessään ja halusivat tehdä selkoa Lutherin selityksistä. Ajan puutteen vuoksi piispa kuitenkin tyytyi kontrolloimaan vain pääkappaleiden ulkoluvun sekä kysymyksin varmistautumaan, että luettu oli ymmärretty. Jos taito todella oli niin hyvä, tuntuu kummalliselta, että v. 1691 suurin osa ryntäsi kuulustelun alkaessa ulos kirkosta.[19]

Myös Turun hiippakunnassa selitysten osaaminen vaihteli eri seurakunnissa. Kurussa ja Ruovedellä ne taisi v. 1695 »hyvä osa» pitäjäläisistä, ja Lohtajalla ne osattiin v. 1691 »kohtalaisesti». Tenholassa ne osasi jo v. 1675 suurin osa, ja taso myös säilytettiin. Huittisissa oli v. 1682 päästy selitysten oppimisessa hyvään alkuun, ja kolme vuotta myöhemmin todettiin seurakuntalaisten hyvin ymmärtävän kristinoppinsa. Tyyty-

18 *M. Juva* 1955 s. 119. Siinä mainittujen lähteiden lisäksi ptpkt Kumlinge 5. 2. 1692, Hammarland 22. 8. 1702. Korppoo 21. 2. 1709, Tammela 22. 2. 1712.

19 Tiedot koottu ao. tarkastuspöytäkirjoista. Vielä 1693 vain hyvin harvat osasivat Kuopiossa selitykset, joten parannus on tapahtunut nopeasti.

väisenä Gezelius kehotti heitä jatkamaan »sellaisia jumalisia harrastuksia», sillä niin saadaan siunaus. Mutta toisaalta löytyy vielä 1700-luvun puoleltakin useita pitäjiä, joissa selityksiä ei osannut monikaan.[20]

Ulkoluvun ohella kiinnitettiin huomiota sisälukuun. Turun hiippakunnassa ryhtyi ensimmäisiin määrätietoisiin toimiin lukutaidon opettamiseksi piispa Terserus, joka tarkastuksissaan v. 1661 vaati ja myös sai monilta seurakunnilta lupauksen, että lapset pannaan lukemaan sisältä. Ainakin Naantaliin ja sen kappeliin Merimaskuun sekä Mynämäelle hän asetti tällä matkalla ylioppilaita erityisiksi lastenopettajiksi.[21] Gezeliusten aikana sisäluvusta puhutaan tarkastuksissa usein ja vanhempia kehotetaan antamaan lastensa oppia lukemaan kirjasta. Apuna voitiin kaupungeissa käyttää paikallista koulua[22], maalla opettajiksi tulivat lukkarit — kunhan he ensin olivat itse oppineet lukutaidon. Eräiden määräysten mukaan opetustyön piti tapahtua kylissä, näin syntyi kiertokoulu. Lisäksi oli muiden lukutaitoisten opetettava taidottomia.[23] Toisinaan valitettiin, ettei kansa hankkinut lapsilleen lukutaidon oppimiseen välttämättömiä kirjoja. Tällaista kitsautta Gezelius nuorempi moitti, koska siihen tarvittava rahamäärä voitiin kuitenkin tuhlata turhuuteen ja syntiseen menoon.[24]

---

20 Ptpkt Kuru 8. 2. 1695, Ruovesi 10—11. 2. 1695, Lohtaja 8—9. 1. 1691, Tenhola 21. 2. 1675, 23. 3. 1679, 18. 3. 1686, 1688, Huittinen 15. 2. 1682, 15. 2. 1685. 1700-luvun alkuvuosien ptpkt eri seurakunnista.

21 *M. Juva* 1955 s. 73. *Perälä* 1963 s. 100. Lisäksi ks. Pyhämaan ptpk 26. 1. 1661 sekä siitä *Hormia* 1939 s. 358, 463 ja *Lempiäinen* 1963 s. 229. Vuonna 1663 Terserus kertoo Pohjanmaan matkallaan jakaneensa kansalle aapisia ja mainitsee lukutaidon yleistyneen edellisen tarkastuksen jälkeen. *Tigerstedt* 1887 s. 200. *K. U. Åkerblom* 1938 s. 217.

22 Ptpkt Uusikaupunki 7. 3. 1693, Hämeenlinna 13. 2. 1697, 17. 2. 1704, Kokkolan maasrk. 13. 2. 1710.

23 Ptpkt Masku 30. 12. 1676, Kitee 31. 1. 1686, Tammela 30. 1. 1697, 2. 2. 1704, 22. 2. 1712, Sahalahti 7. 2. 1697, Hattula 12. 2. 1697, Lempäälä 16. 3. 1701, Hausjärvi 22. 2. 1704, Kangasniemi 10. 3. 1707. Jokioinen 23. 2. 1712. Uukuniemen ptpkt 6. 2. 1692, 10. 2. 1699. *Hirvonen* 1936 s. 69. Siuntion ptpk 24. 9. 1702. *Brenner* 1953 s. 83.

24 Lohtajan ptpk 12. 2. 1702.

Sisäluvussa olivat erot eri seurakuntien kesken suuret. Huittisissa kantoi Gezelius vanhemman v. 1670 antama kehotus oppia lukemaan ajan mittaan kaunista satoa, sillä v. 1699 oli pitäjässä kirjan taitajia yli 300. Aikaisemmin hiippakuntahallinnolle murhetta antaneessa Perniössä oli v. 1693 jo 200 lukutaitoista, mutta Tammelassa v. 1697 ainoastaan 66 ja v. 1705 115. Lempäälässä, jossa v. 1690 löytyi vain 30 sisältä lukevaa, Gezelius huomautti, että syrjäpitäjissäkin niitä löytyy enemmän, joten olisi syytä parannukseen.[25]

Myös Viipurin hiippakunnassa kehotettiin toistuvasti sisäluvun opettamiseen. Bång puhui siitä mm. Orimattilassa v. 1690, ja viisi vuotta myöhemmin hän voi todeta suuren osan oppineenkin lukemaan edellisen tarkastuksen jälkeen. Tästä kiittäessään hän samalla kehotti seurakuntalaisia jatkuvasti edistymään ja opettamaan muita. Innostus lienee kuitenkin laimentunut, sillä v. 1701 Laurbecchius mainitsi seurakunnan osaavan »jonkin verran» lukea kirjasta ja syytti vanhempia välinpitämättömyydestä lastensa opettamisessa. Neljä vuotta myöhemmin arviointi oli jälleen myönteisempi. Mikkelissä kykenivät v. 1700 ja 1704 varsinkin jotkut nuoret lukemaan sisältä. Tällöin ja seuraavassa tarkastuksessa 1707 kehotettiin nousevaa polvea jatkuvasti opettelemaan tätä taitoa, ja 1710 voitiinkin monia kiittää edistymisestään. Leppävirralla olivat nuoret v. 1700 »alkaneet opetella kirjasta lukemista», ja 1704 osasivat jotkut lukea. Kuusi vuotta myöhemmin tämän taidon omistavia oli jo 121. Kuopiossa lukivat kirjasta v. 1693 jotkut, 1700 monet, 1704 suuri osa, ja 1710 oli lukutaitoisia 345. Asikkalassa lukivat 1705 vain harvat, eikä Kangasniemelläkään ollut vielä v. 1710 kuin 96 sisältä lukevaa.[26] Eräissä seurakunnissa oli tarkastuksissa puhetta erityisen »koulumestarin» palkkaamisesta lukutaitoa kohentamaan. Opetus tapahtui pitäjäntuvassa. Yleensä oli sisä-

25 Ptpkt Huittinen 15. 3. 1670, 15. 2. 1699, Perniö 20. 2. 1693, Tammela 30. 1. 1697. Kehityksestä Tammelassa *Hirsjärvi* 1921 s. 79 ja *Blomstedt* 1960 s. 425. Lempäälän ptpk 19. 2. 1690. *Arajärvi* 1950 s. 539. Tunnustus hyvästä sisäluvusta: Ruoveden ptpk 10—11. 2. 1695. Ks. myös *M. Juva* 1955 s. 121—122 ja siinä mainitut lähteet.

26 Tiedot koottu ao. tarkastusten pöytäkirjoista.

luvun opetus kuitenkin itäisessäkin hiippakunnassa lukkarin huolena.[27]

Sekä sisä- että ulkoluku jäävät helposti vain mekaanisiksi tottumuksiksi, mutta tähän ei kirkon johto halunnut tyytyä. Luettu oli myös ymmärrettävä. Jo Lutherin selitysten vaatiminen tähtäsi katekismuksenkappaleiden käsittämiseen, mutta sitäkään ei pidetty riittävänä. Opetuksen tueksi julkaistiin useita kysymyskirjoja, joissa tarkemmin ja käytäntöön soveltaen käytiin läpi kristinopin sisällys. Tarkastuksissakin ruvettiin kysymyksiä käyttämään. Nycopensis mainitsee orimattilalaisten osanneen jo v. 1662 vastata »heidän autuuttaan koskeviin kysymyksiin», mutta hänen vaatimustasonsa tuskin oli kovin korkea, sillä Bångin ja Laurbecchiuksen mielestä seurakuntalaiset »eivät olleet tottuneet kysymyksiin». 1705 niihin sentään osattiin vastata jonkin verran. Kuopiossa oltiin parempia, sillä siellä vastattiin 1700-luvun alun tarkastuksissa kysymyksiin hyvin. Yleensä pystyivät Viipurin hiippakunnassa ennen isoa vihaa tähän vain harvat.[28]

Turun hiippakunnassa tilanne samoin vaihteli eri paikkakunnilla. Gezelius vanhempi iloitsi Tenholassa jo v. 1675 ja Jomalassa 1687 suuresti, kun enin osa kykeni vastaamaan kysymyksiin. Kokkolan maaseurakunnassa osaajia oli v. 1694 lähinnä nuorissa, ja taito oli »kohtalainen». Kurussa ja Ruovedellä osasi seuraavana vuonna kysymyksiin vastata »hyvä osa» ja Hattulassa v. 1697 erityisesti nuoriso. Kemiössä kyettiin v. 1705 hyvin lukemaan sekä ulkoa että sisältä, mutta omin sanoin pystyivät lukemastaan tekemään selkoa vain harvat.

---

27 Savitaipaleen ptpkt 2. 3. 1690, 20. 1. 1710. Joroisten ptpk 15. 2. 1693. *Grotenfelt* 1931 s. 88. Lukkarinkoulusta Viitasaaren ptpk 3. 3. 1707.

28 Ptpkt Orimattila 13. 3. 1662, 14. 2. 1684, 30—31. 1. 1690, 28. 1. 1701, 19. 2. 1705, Kitee 31. 1. 1686, Kuopio 18. 2. 1700, 18. 2. 1704, 21. 2. 1707, 27. 2. 1710, Kangasniemi 4. 2. 1683, 10. 3. 1707, 4. 2. 1710, Uukuniemi 10. 2. 1699, Asikkala 7. 3. 1705, Joroinen 15. 2. 1693, 9. 3. 1700, 4. 3. 1710, Leppävirta 24. 2. 1683, 15. 2. 1700, 16. 2. 1704, Mikkeli 13. 3. 1700, 13. 3. 1704, Helsinki 21—22. 2. 1684 (kysymyksiin vastattiin jo silloin hyvin), Hirvensalmi 27. 1. 1710, Rautalampi 22. 2. 1695 (»kohtalaisesti»), Viitasaari 3. 3. 1707.

Tammelassa taito oli vielä 1712 kehno, kun taas sen kappelissa Jokioisissa saatiin suurimmalta osalta seurakuntalaisia »kauniita vastauksia autuutta koskeviin kysymyksiin».[29]

Usein ilmeni, että nuoriso oli oppimisessa vanhempaa väkeä edellä, mikä olikin luonnollista, koska sitä opetettiin ja siltä vaadittiin enemmän. Joku poikkeus tästäkin on. Hammarlandissa esim. havaittiin v. 1687 nimenomaan muutamien nuorten laiminlyöneen oppimisen.[30] Myös miehet osasivat katekismuksensa usein paremmin kuin naiset, mikä niin ikään on ymmärrettävää, koska isännillä oli vastuu sekä oman perheensä että palvelusväkensä autuuden tien tuntemisesta.

Pyrkiessään ylläpitämään harrastusta piispat käyttivät monia keinoja. Miltei kaikissa vuosisadan vaihteen tarkastuspöytäkirjoissa mainitaan, että kuulustelun päätteeksi kiitettiin ahkeria ja osanneita sekä kehotettiin laiskoja ja osaamattomia parannukseen. Joku laiska mainitaan pöytäkirjoissa oikein nimeltä kuten Kokkolassa v. 1710 kaupunginpalvelija Olavi. Myös ahkeria neuvottiin jatkuvasti kartuttamaan tietojaan. Kiitoksetkin oli tarkoitettu kannustamaan lisäopiskeluun. Ylistäessään Ilmajoella seurakuntalaisten ahkeruutta Gezelius nuorempi samalla tähdensi, ettei hän tee sitä sen vuoksi, että he siitä tulisivat itsevarmoiksi, vaan että se olisi kehotuksena entistä suurempaan ahkeruuteen ja täydellisyyteen. Samalla hän tähdensi, että heidän tulee ahkeroida jumalisessa elämässä täyttääkseen Jumalan tahdon, jonka he tuntevat.[31] Kehotuksiin voitiin edelleen liittää käytännöllisiä ohjeita. Uudessakaupungissa kerrottiin v. 1704 monien porvarien lasten menevän nuorina ansiotyöhön maaseudulle ja palaavan sieltä täysin katekismustaan taitamattomina. Tämän estämiseksi vanhempien

29 Ptpkt Tenhola 21. 2. 1675, Jomala 13. 6. 1687, Hammarland 14. 6. 1687 (osaajia huomattavasti vähemmän kuin Jomalassa), Lohtaja 8—9. 1. 1691 (kysymyksiin vastattiin kohtalaisesti), Kokkolan maasrk. 2. 2. 1694, Kuru 8. 2. 1695, Ruovesi 10—11. 2. 1695, Hattula 12. 2. 1697, Kemiö 7. 3. 1705, Tammela 22. 2. 1712, Jokioinen 23. 2. 1712.

30 Hammarlandin ptpk 14. 6. 1687.

31 Ilmajoen ptpk 24. 2. 1710.

piti ennen lastensa lähtöä huolehtia siitä, että he osasivat lukea, jotta he sitten ansiossa ollessaan voisivat edistyä.[32]

Varoituksissa viitattiin usein myös siihen sielunvahinkoon, joka uhkaa katekismusta laiskasti oppivia, ja esitettiin ahkerat esikuvallisina autuudestaan huolehtijoina. Saatettiinpa sodan ja nälän vaikeina vuosina lausua, ettei parempaa keinoa vaivojen keventämiseen olekaan kuin vahvistuminen autuuden opin tuntemisessa.[33]

Aina eivät kehotukset tuntuneet riittävän, vaan niihin lisättiin rangaistusuhkaus. Enemmän kuin huonosti osaaviin se kohdistui niihin, jotka osoittivat ilmeistä vastahakoisuutta koko oppimisharrastukseen tai jättivät tahallaan heille annetut läksyt lukematta. Uhkauksille antoivat pontta viittaukset lakien, asetusten ja kuninkaallisten kirjeiden säädöksiin.[34] Toisaalta jos halu oppia näytti hyvältä, vaikka tulokset olivatkin kehnot, pyrittiin kannustamaan eikä lyömään. Tässä mielessä neuvoi piispa Lund Kangasniemellä pappeja edelleen pitämään huolta heille uskotuista sieluista toivoen, että Jumala vie heissä päätökseen sen, minkä hän on alkanutkin.[35]

Kiitoksista ja kehotuksista osa kuului aina seurakunnan papistolle. Joskus papit mainittiin pöytäkirjassa nimeltäkin. Ruovedellä todettiin v. 1695 Virtain kappelilaisten edistyneen hyvin, mistä kirkkoherra Olaus Castrenius sai kiitoksen. Orimattilassa huomautti Nycopensis v. 1658 nuoren väen oppineen kohtalaisesti lukemaan varsinkin sen jälkeen, kun »Herra Axel tuli heidän sielunhoitajakseen» (tarkoittaa Axel Jonae Orraeusta, joka oli täällä kappalaisena ja vuodesta 1662 kirkko-

32 Uudenkaupungin ptpk 18. 3. 1704. *Kaukovalta* 1961 s. 232.

33 Ptpkt Hirvensalmi 27. 1. 1710, Mikkeli 30. 1. 1710, Joroinen 4. 3. 1710.

34 Ptpkt Tenhola 1670, Hämeenlinna 5. 1. 1670, Längelmäki 26. 2. 1682, Isokyrö 14. 4. 1686, Sahalahti 7. 2. 1697, Hammarland 22. 8. 1702, Uusikaupunki 18. 3. 1704. Kälviällä määrättiin 31. 1. 1694 kaksi vastahakoista istumaan jalkapuussa muille varoitukseksi ja Kuopiossa 21. 2. 1707 katekismuksen kuulustelusta kutsumisesta huolimatta poisjäävät langetettaviksi sakkoon.

35 Kangasniemen ptpk 4. 2. 1710.

herrana), sillä hän oli opettanut ja harjoittanut heitä kaikella ahkeruudella. Kuopiossa sai v. 1707 kirkkoherra ja Mikkelissä 1710 sikäläinen rovasti erityisen tunnustuksen uutteruudestaan. Samoin ylistettiin Sundissa v. 1692 kirkkoherraa »kiitettäväksi ja uutteraksi mieheksi», joka ahkeroi pitäjäläisten lukutaidon edistämisessä.[36]

Hausjärvellä sen sijaan sai kappalainen v. 1704 ankarat nuhteet laiminlyötyään katekismussaarnat ja kuulustelut, minkä vuoksi seurakunta oli sekä oppimisessa että ymmärtämisessä aivan edistymätön. Inkoossa oli 1708 useita huonosti osaavia ja ymmärtäviä renkejä ja piikoja, mihin piispan mielestä oli syynä se, että seurakunnasta »puuttuu vakava ja väsymätön opetus kaikissa tilanteissa». Isossakyrössä Gezelius selitti 1694 odottaneensa parempaa tulosta, koska seurakunnassa on niin monta pappia, ja Mynämäellä hän v. 1692 epäsuorasti moitti entistä kirkkoherraa lausuessaan, että nyt voidaan toivoa parempaa edistymistä katekismuksen oppimisessa, kun pitäjä on saanut uuden ja valppaan kirkkoherran, joka ei säästä ahkeruuttaan seurakuntalaistensa opettamisessa. Uudessakaupungissa sai kirkkoherra seuraavana vuonna julkiset moitteet, koska hän ei ollut toiminut kyllin voimakkaasti saattaakseen katekismuksen laiminlyövät parannukseen. Nuhteet auttoivatkin sillä kertaa, ja vuoden 1697 tarkastuksessa havaittiin ilahduttavaa edistystä. Samalla toivottiin uudelleen, ettei papisto säästäisi aikaa ja ahkeruutta kansan opettamisessa. Kyseenalaista on, oliko Kälviänkään esipaimen v. 1694 pelkästään imarreltu, vaikka piispa lausuikin ilonsa edistymisestä katekismuksen taidossa, sillä samalla hän valitti muutamien osaamattomuutta ja totesi kirkkoherran nyt saavan kappalaiseksi »reippaan työtoverin», minkä jälkeen he voivat yhdessä ahkeroiden edistää pitäjäläisten kasvamista kristinopin tuntemisessa. Seuraavana päivänä sai Kokkolan papisto muistutuksen, kun Gezelius huomautti opettajien puolelta tarvittavan paljon ahkeruutta ja kuulijoiden puolelta

36 Ptpkt Virrat 10. 2. 1695 (Ruovedellä), Orimattila 29. 8. 1658, Kuopio 21. 2. 1707, Mikkeli 30. 1. 1710, Sund 16. 2. 1692. Ks. edelleen Kemin ptpk 28. 12. 1693.

enemmän tarkkaavaisuutta. Kälviällä piispa totesi neljä vuotta myöhemmin suuren osan kyllä lukevan kauniisti, mutta vielä parempaa edistystä voidaan odottaa, kunhan papisto korjaa opetustyönsä kirkkolain ja synodaalisopimusten mukaiseksi ja kuulijat ovat ahkeria ja tarkkaavaisia.[37] Suotavana ei pidetty, että papisto opettamisen innossaan poikkesi totutuista tavoista. Kun Leppävirran kappalainen oli »ripittänyt» nuorta väkeä pitäjällä »extra casum necessitatis», häntä kehotettiin luopumaan siitä, vaikkei hänen pyrintöjensä vilpittömyyttä epäiltykään.[38]

Piispat eivät tyytyneet pelkästään kontrolloimaan työtä ja sen tuloksia. Edellä olemme jo havainneet, että muutamien Ruotsin 1600-luvun piispojen tarkastusohjeet olivat samalla katekismuksen opetusoppeja. Meilläkin on tarkastuksissa papeille neuvottu opetusmenetelmiä ja pidetty eräänlaisia näytetunteja. Niinpä Sottungan pappien piti vuoden 1692 piispantarkastuksen jälkeen hoitaa opetus »effter den nu wijste Methode», ja Orimattilassa demonstroi piispa Brommius v. 1667, millainen on oikea opetusmenetelmä (Methodus informandi).[39] Myös oppikirjoista voitiin keskustella. Helsingin pitäjässä kehotettiin v. 1698 papistoa käyttämään opetuksessaan edesmenneen piispa Gezeliuksen julkaisemaa kysymyskirjaa.[40] Myös mainitaan Viipurin hiippakunnasta usein, että kansaa opetettiin tarkastustilaisuudessa »niin paljon kuin tällä kertaa oli mahdollista».

---

37 Ptpkt Hausjärvi 22. 2. 1704, Inkoo 11. 1. 1708, Isokyrö 13. 2. 1694, Mynämäki 11. 9. 1692, Kälviä 31. 1. 1694, 2. 2. 1698, Kokkolan kaup.srk. 1. 2. 1694, Uusikaupunki 7. 3. 1693, 2. 1. 1697. *Kaukovalta* 1961 s. 231. Ks. myös ptpkt Ii 13. 2. 1683, Laitila 27. 9. 1691, Naantali 25. 6. 1682, Raisio 13. 5. 1694, *Mäntylä* 1960 s. 412, 448 ja vast. tapaus Ruotsista, *Hall* 1915 s. 19, 84.

38 Leppävirran ptpk 15. 2. 1700.

39 Ptpkt Sottunga 6. 2. 1692, Orimattila 8. 2. 1667. Ks. edelleen Gezeliuksen Pudasjärven ptpk:ssa 23. 1. 1673 (tarkastus pidettiin Iissä) antamia ohjeita lukutaidon opetuksesta. Samoin ks. *Lindholm* 1949 s. 81.

40 Helsingin pitäjän ptpk 22. 2. 1698. Tenholassa huomautettiin 21. 2. 1675 olevan hyödyllistä, että »kaikki opettajat käyttävät yhtä tapaa kysymyksissä».

Tällöin otettiin nähtävästi lähinnä esille sellaisia asioita, jotka olivat kuulustelussa osoittautuneet huonoimmin osatuiksi ja ymmärretyiksi.[41] Piispa on myös etukäteen voinut valita jonkin katekismuksen kappaleen, jota hän sitten käsitteli eri pitäjissä. Arkkipiispa Laurentius Paulinus Gothuksella tällaisena oli v. 1641 katumus ja parannus.[42]

Edelleen tarkastuksissa annettiin tarkkoja ohjeita seurakunnan opetustyön käytännöllisistä järjestelyistä. Esim. kirkossa pidettävät kuulustelut määrättiin toimitettaviksi keskellä kirkon käytävää, jotta kaikki voisivat paremmin kuulla ja seurata niitä. Kansan oli tultava istumaan mahdollisimman lähelle papin ja kuulusteltavien ympärille.[43] Gezelius nuorempi sääsi muutamissa seurakunnissa, että oppimattomia ja laiskoja nuoria oli kuulusteltava erikseen kuorissa tai sakaristossa sinä aikana, kun muut kertasivat katekismustaan keskikäytävällä.[44] Kuulustelun ja sitä edeltävän katekismussaarnan merkitys riippui siitä, seurasiko kansa niitä vai rupatteliko se niiden aikana omiaan, kuten Tammelassa jotkut tekivät 1697 ja 1704 jopa piispankin läsnäollessa. Tällaisesta seurasi tietysti ankara varoitus.[45]

Tärkeiksi opetus- ja kuulustelutilaisuuksiksi vakiintuivat Petraeuksen ajoista lähtien lukukinkerit.[46] Rothovius oli koettanut korvata nämä keskiaikaisiin ripitysmatkoihin pohjautuvat tilaisuudet kirkossa pidettävillä kuulusteluilla, mutta epäonnistunut, ja seuraavat piispat pyrkivät kehittämään niitä määrätietoisesti. Niihin liittyneessä kestityksessä ilmenneitä epäkohtia yritettiin poistaa. Vielä vuosisadan lopullakin oli toisinaan huo-

41 Ptpkt Orimattila 14. 2. 1684, 28. 2. 1701, Joroinen 9. 3. 1700, Mikkeli 13. 3. 1700, Asikkala 1708, Kitee 31. 1. 1686.

42 *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus III, bilagor s. 12, 16—17, 21, 25, 27, 30.

43 Ptpkt Ilmajoki 23. 12. 1690, Isokyrö 26. 12. 1690, Kumlinge 5. 2. 1692, 9. 7. 1697, Hammarland 13. 2. 1692, Kuru 8. 2. 1695, Brändö 10. 7. 1697, Kokkolan kaup.srk. 4. 2. 1698, Vårdö 29. 8. 1702, Hirvensalmi 27. 1. 1710.

44 Ptpkt Uusikaupunki 2. 1. 1697, Hattula 12. 2. 1697.

45 Tammelan ptpkt 30. 1. 1697, 2. 2. 1704.

46 Lukukinkerien kehityksestä tarkemmin *Lempiäinen* 1963 s. 266—281.

mautettava, että kinkerit oli pidettävä jumalisesti ilman epäjärjestystä.[47] Niistä poissaolo kiellettiin rangaistuksen uhalla.[48]

Katekismuksen- ja sisäluvuntaidosta tehtiin kinkereillä vuosittain tarkat merkinnät rippikirjaan. Lisäksi tulivat 1600-luvun lopulla käytäntöön ns. kinkerisetelit, joita Gezelius nuoremman tiedetään myyneen mm. Sundin seurakunnalle piispantarkastuksessa v. 1697.[49] Kuulustelun ohella oli otettava selko kansan elämäntavoista, hartaudenharjoituksista, lähimmäissuhteista jne.[50] Varhaisemmin kinkereillä tapahtuneesta papiston veronkannosta pyrittiin pääsemään, ja paikoin siinä onnistuttiinkin. Terserus havaitsi Paltamossa v. 1660, etteivät papit koonneet saataviaan kiertäessään 3—4 kertaa vuosittain ympäri pitäjää kansaa opettamassa, vaan talonpojat toivat ne papeille itse. Leppävirralla kinkerit olivat sen sijaan vielä 1710 myös veronkantotilaisuuksia, minkä Lund salli vaikean ajan poikkeuksena, mutta kehotti vastedes hoitamaan saatavien perimisen toisin.[51]

Varsin usein tarkastuksissa toistettiin ohje, ettei avioliittoon, kummeiksi eikä ehtoolliselle saanut päästää katekismustaan taitamattomia.[52] Kuitenkin tästä joustettiin tilanteen mukaan. Niinpä Bång määräsi Kangasniemellä v. 1695, että katekismuksen kappaleista oli kyettävä tekemään selkoa »jonkin verran». Rautalammilla vaatimus oli kovempi: pääkappaleiden lisäksi oli osattava kolmen ensimmäisen selitykset. Nycopensis puolestaan

---

47 Hammarlandin ptpkt 13. 2. 1692, 29. 6. 1697.

48 Ptpkt Tenhola 21. 2. 1675, 1688, Korppoo 16. 10. 1692, Hammarland 14. 2. 1692, 29. 6. 1697, Pöytyä 15. 9. 1693, Kälviä 31. 1. 1694, Hattula 12. 3. 1712.

49 Sundin KA T I a 1 s. 119.

50 Ilmajoen ptpk 23. 12. 1690.

51 *Cederlöf* 1934 s. 87. Leppävirran ptpk 2. 3. 1710.

52 Tästä on määräyksiä pöytäkirjoissa erittäin runsaasti, ks. esim. ptpkt Orimattila 29. 8. 1658, Ilmajoki 26. 2. 1673, Masku 11. 7. 1673 (vanhoille lievempi vaatimus), Isokyrö 4. 1. 1680, 5. 3. 1683, 14. 4. 1686, Huittinen 15. 3. 1670, Hämeenlinna 5. 1. 1670, 13. 2. 1697, Pirkkala 6. 2. 1685 (poikkeus sallitaan vanhoille ja sairaille), Föglö 21. 6. 1687, Lempäälä 22. 2. 1687, 24. 2. 1695, Sahalahti 7. 2. 1697, Hattula 12. 2. 1697, Mäntsälä 5. 2. 1702, Lohtaja 12. 2. 1702, Tammela 2. 2. 1704, Uusikaupunki 18. 3. 1704.

porrasti vaatimuksia Orimattilassa v. 1662: vihille tultaessa oli osattava kuusi katekismuksen kappaletta, eräitä rukouksia sekä vastata kysymyksiin, mutta ehtoolliselle pääsi ensi kerran jo, kun taisi kolme pääkappaletta, toisella kerralla vaatimus oli neljä ja kolmannella kaikki kuusi, minkä lisäksi piti vastata ehtoollista koskeviin kysymyksiin. Samantapaisen ohjeen antoi Bång Kiteellä 1686 lisäten, että vihittäviltä oli mikäli mahdollista vaadittava, että he osasivat ja ymmärsivät kuusi pääkappaletta, synnintunnustuksen, pöytäluvut sekä aamu- ja iltarukouksen. Tammelassa havaitsi Gezelius 1697 eräiden sekoittavan pääkappaleet ja selitykset. Papisto sai määräyksen kuulustella kultakin ehtoolliselle ilmoittautuvalta, mitä hän osasi. Jos joku luki jonkin kappaleen väärin, se piti antaa läksyksi ja oli osattava ja ymmärrettävä seuraavalla kerralla sakramentille pyrittäessä. Vanhoille riitti, kun he osoittivat omin sanoin edelleen ymmärtävänsä sen, mitä olivat nuorina oppineet. Kokkolassa toistettiin v. 1698 muualtakin tuttu ohje, että halu oppia oli tärkeämpi kuin osaaminen. Lopella, jossa katekismuksen taito oli heikko, pantiin 1692 ehtoolliselle pääsyn ehdoksi kahden ja avioliittoon kolmen ensimmäisen pääkappaleen selitykset. Viisi vuotta myöhemmin vaatimuksia kiristettiin. Nuorten piti osata ja ymmärtää koko katekismus, mutta vanhempi väki pääsi vähemmällä.[53]

Hausjärvellä, jossa osaaminen oli erityisen heikkoa, Gezelius oli v. 1704 ankara: ensi kertaa ehtoolliselle ja vielä vähemmän avioliittoon ei saanut päästää ketään, joka ei osannut koko katekismusta. Keski-ikäisille oli kinkereillä annettava läksyjä, jotka kuulusteltiin ehtoolliselle ilmoittauduttaessa, ja oppimaan vastahakoisia oli asetusten mukaan rangaistava. Laurbecchius sääsi seuraavana vuonna Asikkalassa, ettei ehtoolliselle eikä avioliittoon saanut päästää ketään, joka ei osannut katekismusta selityksineen. Selitysten taitamista avioliittoon aiko-

53 Tiedot koottu ao. tarkastuspöytäkirjoista. Läksyjen määräämisestä ehtoollisvieraille lisäksi mm. ptpkt Tenhola 1688, Uusikaupunki 7. 3. 1693, 18. 3. 1704, Kisko 22. 2. 1697, 29. 2. 1704, Huittinen 14—15. 2. 1699, *Lempiäinen* 1963 s. 238.

vilta vaati myös Gezelius 1690 Ilmajoella. Nousiaisissa kirkkoherra pyysi 1692 »erivapautta» muutamille avioliittoon halukkaille, mutta piispan vastaus oli kielteinen. Lund oli v. 1710 Hirvensalmella joustavampi: Lutherin selitykset oli osattava tai ainakin haluttava oppia. Tätä hän joutui heti itse soveltamaan käytäntöön, kun muuan kihlapari pyysi päästä avioliittoon, vaikka kummankin osapuolen kristinopin taito oli vajavainen. Kun voitiin havaita, että heillä oli »oppivainen mieli», sallittiin heidän vihkimisensä, mutta samalla piispa käski Hartolan ja Hirvensalmen pappien (morsian oli Hartolasta) julistaa seurakunnissaan, ettei tämä ole esimerkki muille eikä kenenkään pidä yrittää vedota siihen.[54]

Oman ryhmänsä muodostivat ne, joilla oli »asianhaarojen vuoksi» kiire vihille. Heidät voitiin vihkiä, vaikka katekismuksen osaaminen ei ollutkaan moitteetonta, mutta Turun vuoden 1690 synodaalikokouksen päätöksen mukaan heillä piti olla kaksi takuumiestä, jotka sitoutuivat vastaamaan siitä, että vihityt myöhemmin korjasivat katekismuksen taidossa ilmenneet puutteet. Viipurin hiippakunnassa ei vaadittu takuumiehiä, mutta sen sijaan oli kirkolle annettava muutamia talareja pantiksi. Nämä vihityt menettivät, elleivät he sitten määräaikana oppineetkaan katekismustaan, minkä lisäksi tällaisia sanansa syöjiä odotti jalkapuu.[55]

Erityinen huomio kiinnitettiin ensi kertaa ehtoolliselle tuleviin, ja rippikoulun alkeet ovat ainakin Turun hiippakunnassa monin paikoin havaittavissa ennen isoa vihaa. Gezelius vanhempi lausui Perniössä jo v. 1671, että ensi kertaa Herran pöytään aikovien oli tultava pappilaan kuulusteltaviksi, ja heidän oli vanhempien tavoin hyvin valmistauduttava ehtoolliselle.[56] Gezelius nuorempi huomautti Jokioisissa 1712, että koska lakien ja asetusten mukaan ehtoollisvieraiden on osattava kate-

54 Ptpkt Hausjärvi 22. 2. 1704, Asikkala 7. 3. 1705, Ilmajoki 23. 12. 1690, Nousiainen 14. 9. 1692, Lempäälä 24. 2. 1695, Hirvensalmi 27. 1. 1710.

55 Ptpkt Kälviä 13. 2. 1702, Kuopio 19. 2. 1693.

56 Perniön ptpk 28. 12. 1671. Samantapainen määräys Maskussa 11. 7. 1673.

kismus ja tyydyttävästi ymmärrettävä lukemansa, on kappalaisen ennakolta opetettava ensi kertaa ehtoolliselle aikovia, eikä heitä saa päästää Herran pöytään, ennen kuin emäseurakunnan (Tammelan) kirkkoherra on heitä kuulustellut.[57] Kemissä Gezelius sääsi jo v. 1691, että ensikertalaisia oli kuulusteltava ja opetettava muutamien viikkojen ajan. Lempäälässä 1690 annetun ohjeen mukaan tällainen valmistusaika oli 2—3 viikkoa, ja Inkoossa puhuttiin v. 1697 14 päivästä. Ainakaan Inkoossa piispan neuvoa tuskin noudatettiin, sillä 1708 hän lausui, että ensi kertaa ehtoolliselle tulevia täytyy lopultakin erityisesti koetella ja opettaa, jotta he voisivat käydä sillä arvollisesti.[58] Sopivimmaksi ehtoolliselle laskemisiäksi Gezelius vanhempi esitti Huittisissa v. 1670 10—11 vuotta. Vuoden 1686 kirkkolain mukaan se oli 13—14 vuotta.[59]

Viipurin hiippakunnassa nuorison erityisasema ei ole yhtä selvästi havaittavissa. Kuitenkin esim. piispa Lund käski Kangasniemellä 1707 määräämään nuorisolle läksyjä, jotka oli käytävä suorittamassa pyhäaamuisin ennen jumalanpalvelusta, mutta kysymys tuskin oli ensi kertaa ehtoolliselle tulevista vaan yleensä vähäoppisista. Savitaipaleella on jo 1680-luvulla määrätty piispantarkastuksessa, että lukkarin tulee valmistaa ja kirkkoherran kuulustella ensi kertaa Herran pöytään aikovia. Tämän säädöksen uudisti tuomiorovasti Petrus Carstenius tarkastuksessaan v. 1687.[60]

*

Kuulustelun, mahdollisen kehotuspuheen ja virren jälkeen pääsivät nuoret ja naiset tavallisesti lähtemään kotiin, vaikkei heidän mukanaoloaan jatkossakaan kielletty. Ainakin kirkkokuriasioita ratkaistaessa ovat monet naiset saattaneet olla läsnä

57 Jokioisten ptpk 23. 2. 1712.

58 Ptpkt Kemi 28. 1. 1691, Lempäälä 19. 2. 1690, Inkoo 24. 9. 1697, 11. 1. 1708. Muita kehotuksia ensi kertaa sakramentille tulevien erityiseen valmentamiseen: ptpkt Saltvik 15. 2. 1692, Pirkkala 22. 2. 1695, Kälviä 13. 2. 1702. *Lempiäinen* 1963 s. 265.

59 Huittisten ptpk 15. 3. 1670. *Lempiäinen* mt. s. 263—264.

60 Kangasniemen ptpk 10. 3. 1707. Savitaipaleen rtpk 23. 1. 1687.

pelkästä uteliaisuudestakin. Poikkeustapauksissa — esim. ankaran pakkasen takia — on asiat voitu tutkia pappilassa, jolloin läsnäolijoiden määrää oli tietysti rajoitettava.[61] Selvittäessämme seuraavassa tarkastuksen jatko-osaa otamme esille myös ne asiat, jotka ainakin toisinaan on käsitelty pappilassa jo ennen yleistä tarkastusta.

Pappien jatko-opinnot ja kirjastot

Vuoden 1686 kirkkolain mukaan piispan tuli keskustella kirkkoherran ja muiden pappien jatko-opinnoista ja heidän saarnojensa valmistuksesta. Eräissä tarkastussäännöissä kehotettiin lisäksi tutkimaan pappien kirjastot. Näille määräyksille löytyy Saksasta esikuvia jo 1500-luvulta. Niinpä eräässä kirkkojärjestyksessä vuodelta 1569 käsketään superintendenttiä ottamaan tarkastuksensa yhteydessä selvää pappien omistamista kirjoista ja heidän päivittäisistä opinnoistaan.[1] Ruotsissa oli asia esillä jo Strängnäsin pappeinkokouksessa 1585, jossa määrättiin, että jokaisen papin oli ahkerasti tutkittava Raamattua ja muuta, mitä hänen virkaansa kuului, kuten Lutherin katekismusta, Melanchthonin Locia ja vuoden 1571 kirkkojärjestystä. Pappeja, joilta tarkastuksessa todetaan nämä kirjat puuttuvan, uhattiin viraltapanolla. Petrus Kenicius puolestaan määräsi Helsinglannin tarkastussäännössä 1615, että jokaisen papin oli hankittava itselleen Raamattu, tunnustuskirjat ja Hafenrefferuksen Loci theologici sekä jatkuvasti tutkittava niitä. Samoin hän sääsi,

61 Uukuniemen ptpk 6. 2. 1692. Toisinaan on nuoriso joutunut istumaan tarkastuksessa pitempään ja päässyt kotiin vasta seurakuntaelämää koskevien järjestyskysymysten tultua selvitetyiksi. Esim. ptpkt Längelmäki 14. 2. 1690, Isokyrö 26. 12. 1690.

1 *Sehling* VI:1 s. 196. Naumburgin piispa Nikolaus von Amsdorf havaitsi tarkastuksellaan v. 1545, että monilla papeilla oli vain katolisia liturgisia ja homileettisia kirjoja, ja vain harvoilla oli saksalainen Raamattu, Lutherin Huonepostilla ja Katekismus tai Melanchthonin Loci. *Brunner* 1961 s. 144.

että saarnat oli kirjoitettava, jotta tiedettäisiin, mitä saarnataan, ja jotta niitä voitaisiin käyttää vastaisuudessakin.[2]

Suomesta ei ole näin varhaisia tietoja, joskin esim. Agricola korosti pappien jatkuvan opiskelun tärkeyttä.[3] Edellä totesimme Viipurin hiippakunnassa sekä Bångin että Lundin puhuneen tarkastussäännöissään papistojen opintojen valvonnasta. Ainakin Bång on myös käytännössä noudattanut antamiaan ohjeita. Savitaipaleella hän keskusteli v. 1690 sielunpaimenten kanssa heidän opiskelustaan ja viranhoidostaan ja kehotti heitä joka päivä tutkistelemaan Raamattua sekä lukemaan useampien puhdasoppisten teologien teoksia. Orimattilassa samana vuonna papit joutuvat ahtaalle: piispan kysyessä kirkkoherralta, mitä opintoja tämä juuri silloin harjoitti, hän rupesi valittelemaan sairaalloisuuttaan ja selittelemään, ettei hän sen vuoksi jaksanut opiskella mitään. Seurakunnan nuorempi papisto ei liioin ollut uhrannut aikaansa tietojensa kartuttamiseen, mutta saarnaamisessa se oli pyrkinyt kehittymään käyttäen hyväkseen Ericus Ericin, Thilesiuksen, Musaeuksen, Heermannin, Meisneruksen ja Ereidiuksen teoksia.[4]

Lundin käymistä keskusteluista ei tarkastuspöytäkirjoissa mainita, mutta epäilemättä hänkin on pappien opiskelua tutkinut, sillä eräässä kiertokirjeessään v. 1708 hän kertoo tarkastuksissa havainneensa, että suurin osa nuorista kappalaisista oli miltei kokonaan laiminlyönyt opintojensa jatkamisen, vaikka he olivat siihen valallisesti velvoittautuneet saarnavirkaan astuessaan. Vastedes hän lupaa kutsua sellaiset papit määräajoin kuulusteltaviksi.[5] Myös Lundin edeltäjä Petrus Laurbecchius on keskustellut alaistensa kanssa opinnoista. Uudenmaan kierrok-

2 *Lundström* Synodalakter II:1 s. 25. *Cnattingius* KÅ 1942 s. 251. Ks. myös Strängnäsin synodissa v. 1632 annettua ohjetta (*Lundström* Synodalakter II:2 s. 120) ja piispojen käytännössä harjoittamasta jatko-opintojen ja kirjastojen kontrolloinnista *Lindholm* 1949 s. 240—241, 245.

3 *Salomies* II s. 115—116.

4 Ptpkt Savitaipale 2. 3. 1690, Orimattila 30—31. 1. 1690. *Simolin* 1909 s. 275 ja 1912 s. 150. *Loimaranta* 1936 s. 67—68.

5 *Lagus* Handlingar N. F. III s. 74—75.

sellaan 1702 hän kehotti pappeja entistä paremmin perehtymään Augsburgin tunnustukseen ja muuhun teologiaan sekä käyttämään saarnoissaan sitä metodia, jonka Carpzovius esittää teoksessaan Hodigeticum concionatorium.[6]

Turun hiippakunnasta ei ole tietoja pappien lukuharrastusten tutkimisesta, mutta tuskinpa sitä on sielläkään unohdettu. Vuosien 1702—03 pappeinkokouksissa Gezelius tähdensi erityisesti, että papiston opinnoista otetaan selvä »tarkastuksissa ja muissa tilaisuuksissa» eikä laiminlyöviä tulla säästämään nuhteilta.[7]

Kirjojen hankkimisesta on tarkastuksissa niin ikään puhuttu. Nycopensis kehotti Pieksämäellä 1660 tulevaa kirkkoherraa »lopultakin» ostamaan itselleen suomenkielisen raamatun. Aikaa hän sai korkeintaan seuraavaan pappeinkokoukseen asti.[8] Samoin on tarkastuksissa ostettu kirjallisuutta seurakuntien rahoilla. Hauholla on vuoden 1705 tarkastuksessa maksettu Dryseliuksen kirkkohistoriasta 5:20, mutta kyseessä oli nähtävästi ennakkomaksu, sillä tilikirjaan on myöhemmin kirjoitettu toisella käsialalla: »Booken intet ännu inkommit». Lammilla sama kirja ostettiin vuoden 1708 piispantarkastuksessa tuomiokapitulin notaarilta. Taivassalossa ostettiin tarkastuksessa 1656 piispa Petraeuksen postilla 16 talarilla (tarkoittanee Petraeuksen rukouspäiväsaarnoja?) ja Maskussa samana vuonna samasta hinnasta piispan saarnoja sekä lisäksi ripin, kihlauksen ja erinäisten rukousten kaavat. Myyjänä oli tarkastuksen notaari. Jokioisissa ostettiin 1654 notaarilta piispan konstituutiot. Piispa Brommiuksen ollessa 1671 Lapinjärvellä ostettiin Lutherin isompi katekismus »seurakunnan tarpeeseen», ja Eurassa myi piispa Gezelius v. 1688 seurakunnalle suomalaisen raamatun.[9]

---

6 Ptpkt Mäntsälä 5. 2. 1702, Helsinki 13. 2. 1702. Kyseisestä Johannes Benedictus Carpzoviuksen teoksesta julkaistiin painos Turussa 1690.

7 *Hällström* 1824 s. 22.

8 Pieksämäen ptpk 26. 1. 1660.

9 Hauhon KA (HMA) T I 1, tilit 1705. Lammin KA (HMA) T II 2, tilit 1705, 1708. Taivassalon KA II Bc 1, tilit 1656. Maskun KA (TMA) III Gm 1:1, tilit 1656. Jokioisten KA III Gl 1, tilit 1654. Lapinjärven KA II G 1 s. 45. Euran KA XVII:1 s. 3.

Raamatun hankinnasta on tarkastuksissa ollut puhetta muuallakin. Orimattilassa siitä päätettiin v. 1653. Jos kirkon varat eivät riittäisi sen rahoittamiseen, seurakuntalaiset auttaisivat. Kirja hankittiinkin, mutta vielä 1658 se oli osittain maksamatta, joten pitäjäläiset tuskin ovat paljonkaan antaneet varoja sen ostoon. Hämeenlinnassa oli 1697 pahoin kulunut raamattu, jota käytettiin sekä kirkossa että koulussa. Gezelius ilmoitti kummankin saavan tuomiokirkolta lahjana uuden, mutta kirkolle tulevan isomman raamatun sitominen oli kustannettava seurakunnan varoilla. Sääksmäelle on 13. 2. 1688 ostettu »piispan määräyksestä» suomalainen raamattu, mistä lienee sovittu edellisenä talvena pidetyssä tarkastuksessa. Kuopiossa kehotettiin kirkkoherraa 1707 korjauttamaan ja uudelleen sidottamaan kulunut kirkkoraamattu, mutta vielä 1710 se oli tekemättä.[10] Raamatun lisäksi on kirkon varoin neuvottu ostamaan muitakin tarpeellisia kirjoja, esim. Sottungassa v. 1692 kirkkolaki.[11]

Kirkon varoin ostettuja kirjoja käytti tietysti papisto, mutta hedelmien piti koitua koko seurakunnan hyväksi. Kuitenkaan eivät paimenet saaneet pitää näitä kirjoja kotonaan, mistä Orimattilan kappalaiselle huomautettiin v. 1662 hänen lainattuaan seurakunnan raamattua.[12]

Seurakunnan historia- ja rippikirjat

Jo keskiajalla oli seurakunnissa tili- ja inventaariokirjoja, mutta henkilökirjat tulivat käytäntöön vasta myöhemmin. Ruotsissa tuli kastettujen, vihittyjen ja kuolleiden muistiin merkitseminen tavaksi 1600-luvun alkupuolella. Varhaisimman tunnetun määräyksen siitä antoi arkkipiispa Olaus Martini Upsalan

10 Ptpkt Orimattila 17. 2. 1653, 29. 8. 1658, Hämeenlinna 13. 2. 1697, Kuopio 21. 2. 1707, 27. 2. 1710. Sääksmäen KA II Bc 1 s. 45.

11 Sottungan ptpk 6. 2. 1692.

12 Orimattilan ptpk 13. 3. 1662.

hiippakunnan synodissa 1608. Erityisesti on niiden pitämistä edistänyt Linköpingin piispa Johannes Bothvidi. Hänen 1631 saamassaan virkaohjeessa häntä kehotettiin tarkastusmatkoillaan huolehtimaan siitä, että jokaiseen seurakuntaan hankitaan rekisteri, johon merkitään kastettujen ja haudattujen nimet. Tätä ohjetta Bothvidi myös noudatti. Kirkkolakiin saatiin historiakirjoista määräys v. 1686, jolloin lisäksi säädettiin, että piispojen tuli tarkastuksissaan valvoa niiden pitämistä. Tämän mukaisesti mm. Skaran piispa Haqvin Spegel määräsi tarkastuskierroksellaan 1687 niiden hankkimisesta sellaisissa pitäjissä, joissa niitä ei vielä ollut.[1]

Piispa Bothvidin 1634 antamasta kirkonkirjasäännöstä on tallella myös Suomessa tehtyjä kopioita. Omien piispojemme historiakirjoja koskevista määräyksistä on vanhin tunnettu vasta Gezeliuksen piispantarkastusohjeessa vuodelta 1665. Tätä varhaisemmalta ajalta on historiakirjoja kuitenkin säilynyt useita, vanhin Teiskossa vuodelta 1648. Viipurin hiippakunnassa on varhaisin tunnettu sääntö historia- ja rippikirjojen pitämisestä vuodelta 1667, ja ensimmäinen tarkastuspöytäkirja, jossa ne määrätään hankittaviksi, on Leppävirralta vuodelta 1668. Vanhin säilynyt historiakirja on Virolahdella vuodelta 1656.[2]

Hieman historiakirjoja myöhemmin tulivat käytäntöön rippikirjat, joihin merkittiin jokaisen seurakuntalaisen katekismuksen taito ja sittemmin myös ehtoollisellakäynnit. Turun hiippakunnassa niiden pitämisestä annettiin määräys 1665 ja vanhimmat säilyneet ovat vuodelta 1667. Viipurin hiippakunnassa niistä puhutaan ensi kerran em. kirkonkirjasäännössä vuodelta 1667, ja vaikkei niitä olekaan tallella kuin aivan vuosisadan lopulta,

---

1 *Lempiäinen* 1965 s. 195—197. *Thyselius* 1848 s. 162. *Lehtinen* 1961 s. 183. *Sandberg* 1948 s. 92—103, 132—133. KL 1686 III:12, XXIV:8. *Haller* KÄ 1915 s. 283—306.

2 Petrus Brommiuksen »Een Ordning medh Bökerna» 6. 2. 1667, Lapinjärven KA II G 1 s. 93, julk. *Lempiäinen* Genos 1966 s. 66—68. Leppävirran tark.pk. 18. 2. 1668. Vrt. *Lempiäinen* 1963 s. 252 ja 1965 s. 198—204.

niitä on ryhdytty pitämään samoihin aikoihin kuin läntisessäkin hiippakunnassamme.[3]

Ennen vuoden 1686 kirkkolakia on pöytäkirjoissa vain vähän tietoja kirkonkirjojen tutkimisesta piispantarkastuksissa. Sen jälkeen siitä mainitaan varsinkin Viipurin hiippakunnassa miltei jokaisessa pöytäkirjassa, mutta Turun hiippakunnassa harvemmin. Luultavasti kirjat on täälläkin säännöllisesti tarkastettu, mutta siitä ei tehty muistiinpanoa, ellei ollut erityistä huomautuksen aihetta.

Piispojen ensimmäinen kirkonkirjojen pitoon liittyvä tehtävä oli kontrolloida, että ne olivat olemassa. Tässä suhteessa ilmenikin puutteita vuosisadan lopulla enää vähänlaisesti. Leppävirralla kehotti Bång v. 1683 ja Kiteellä 1686 hankkimaan rippikirjan, koska sellaista ei näissä seurakunnissa ollut. Uukuniemellä mainitaan 1692 seurakuntaan edellisenä vuonna tulleen kirkkoherran hankkineen rippikirjan, joka oli siihen asti puuttunut. Seitsemän vuotta myöhemmin kehotettiin hankkimaan erillinen historiakirja. Sitä ennen oli syntyneet, kuolleet ja vihityt merkitty tilikirjaan, mikä tapa olikin 1600-luvulla aika yleinen. Orimattilasta puuttui 1690 historiakirja, ja se määrättiin ostettavaksi.[4] Hausjärvellä ei 1704 ollut sen enempää rippi- kuin historiakirjaakaan, ja ne kumpikin piti hankkia ensi tilassa. Kemiin historiakirja hankittiin vuoden 1693 jälkeen, mutta vielä seuraavassakaan tarkastuksessa neljä vuotta myöhemmin piispa ei ollut siihen tyytyväinen. Rovastin piti tehdä siihen taaksepäin merkintöjä niin paljon kuin mahdollista. Suomusjärvellä määrättiin historiakirjan ostamisesta 1694. Täälläkin oli merkintöjä tehtävä taaksepäin mahdollisuuksien mukaan. Luopioisissa olivat 1705 kaikki rippi-, historia- ja tilikirjan tiedot samassa sitomattomassa paperipakassa, jolloin

3 Rippikirjoista *Lempiäinen* 1963 s. 250—256. Vanhin tunnettu piispantarkastuksessa annettu kehotus rippi- ja historiankirjojen hankkimiseen on Pudasjärven ptpk:ssa 20. 2. 1666 (tarkastus pidettiin Iissä).

4 Ptpkt Leppävirta 24. 2. 1683, Kitee 31. 1. 1686, Uukuniemi 6. 2. 1691, 10. 2. 1699, Orimattila 30—31. 1. 1690. Historiakirja Leppävirralla oli jo v. 1668 (Leppävirran tark.pk. 18. 2. 1668).

Laurbecchius määräsi ne pidettäviksi erikseen. Aivan epätäydellisiä olivat rippi- ja historiakirjat Ruovedellä v. 1695.[5] Eräissä tapauksissa on kirkonkirja ostettu tarkastustilaisuudessa kuten Tyrvään kastettujen, vihittyjen ja haudattujen luettelo v. 1674 ja Perniön myöhemmin hävinnyt rippikirja 1675.[6]

Useammin toistui huomautus, että vanha kirja oli täynnä, mutta uutta ei ollut hankittu. Tällaisen tapaamme historiakirjojen osalta mm. Savitaipaleelta ja Mikkelistä 1710 ja samoin Joroisista 1693, jonne uusi ostettiinkin ennen seuraavaa piispan käyntiä. Orimattilassa oli tiedot ennen vuotta 1695 merkitty vain irtopapereille, mutta nyt oli hankittava sidottu kirkonkirja.[7] Mikkelissä oli uuden historiakirjan ostamisen laiminlyönyt itse rovasti Helsingius, vaikka juuri hänen piti muissa pitäjissä valvoa kirkollista kirjanpitoa. Toinen tapaus, joka osoittaa, etteivät rovastit aina huolehtineet omissa seurakunnissaan kirkonkirjojen kunnossapidosta, on Asikkalasta (Hollolan kappeli). Jo v. 1701 siellä mainittiin, että rippikirja oli sitomaton, ja määrättiin asia korjattavaksi. Mitään tuskin tämän johdosta tehtiin, sillä neljä vuotta myöhemmin havaittiin rippikirja vanhaksi, ja rovasti lupasi ostaa uuden. Kuitenkin jälleen v. 1708 puhuttiin uuden rippikirjan ostamisen tarpeellisuudesta.[8]

Kehotuksia uuden rippikirjan ostoon tapaamme lisäksi mm. Orimattilassa vuodelta 1684, Nauvosta 1692, Joroisista 1693 ja samoin Kuopiosta, jossa Bång määräsi, että uuden kirjan tuli olla painettu. Edelleen määrättiin uuden rippikirjan ostamisesta Viitasaarella 1707 ja Kuopiossa jälleen 1710, jossa nyt käskettiin hankkia myös »communionbook», so. kirja ehtoollisella käyntien merkitsemiseksi, jota ei siellä vielä ollut. Leppävirralla oli 1700 uusi rippikirja mutta ilman pergamenttia (kansia?).

5 Ptpkt Hausjärvi 22. 2. 1704, Kisko 22. 2. 1697 (Suomusjärvi), Kemi 28. 12. 1693, 6. 1. 1698, Hauho 24. 2. 1705, Ruovesi 10. 2. 1695. Lisäksi esim. Rauma 1. 10. 1691.

6 Tyrvään KA G 1, nimilehti. *Lempiäinen* 1965 s. 232. Perniön KA (TMA) III Gl 1:2, tilit 1675.

7 Ptpkt Savitaipale 20. 1. 1710, Mikkeli 30. 1. 1710, Joroinen 15. 2. 1693, 9. 3. 1700, Orimattila 8. 2. 1695.

8 Asikkalan ptpkt 16. 3. 1701, 7. 3. 1705, 1708.

Kangasniemellä Bång mainitsi 1683 rippikirjan huonosti pidetyksi ja käski hankkia uuden. Tämä oli v. 1710 täynnä, jolloin oli ostettava uusi Viipurin kirjapainosta.[9]

Yksityisiä huomautuksia kirjojen täyttämistavasta tehtiin usein. Rippikirjoihin esim. käskettiin merkitä ehtoollisella käynnit.[10] Historiakirjoista saattoivat puuttua mm. kastettujen lasten vanhemmat tai kummit, joskus asiat olivat piispan mielestä huonossa järjestyksessä, toisinaan huomautettiin siitä, että kastetuista oli merkittävä sekä syntymä- että kastepäivät (dies Nativitatis et regenerationis) jne.[11] Helsingissä tiedot olivat irtopaperilla, minkä kirkkoherra ilmoitti johtuvan siitä, että kappalaiset olivat laiskoja antamaan hänelle niiden nimiä, joille he olivat suorittaneet kirkollisia toimituksia. Kehotuksitta ei tällainen papisto luonnollisestikaan päässyt.[12] Kirkkolain säätämä selonteko seurakunnassa sattuneista erityisistä tapahtumista puuttui niin ikään toisinaan.[13]

Vaikeampi oli tarkistaa, vastasivatko rippikirjan merkinnät kansan katekismuksen taidosta todellisuutta. Ehkä juuri sen selvittämiseksi Bång toimitutti Orimattilassa 1695 kuulustelun rippikirjan merkintöihin verraten. Helsingissä havaittiin v. 1691, ettei rippikirjasta riittävästi ilmennyt seurakuntalaisten edistyminen kristinopissa, ja kehotettiin laatimaan uusi.[14]

---

9 Tiedot ao. tarkastuspöytäkirjoista. Lisäksi Hauhon ptpk 5. 3. 1701 (Tuuloksen rippikirja täynnä, hankittava uusi), Mikkelin ptpkt 13. 3. 1700, 17. 3. 1707 (Hirvensalmen historia- ja rippikirjat).

10 Ptpkt Lappi T:l. 29. 9. 1691, Föglö 7—8. 2. 1692, Joroinen 15. 2. 1693, Mäntsälä 5. 2. 1702, Halikko 24. 2. 1705, Kemiö 7. 3. 1705, Asikkala 1708.

11 Ptpkt Viitasaari 3. 3. 1707, Asikkala 1708, Jämsä 24. 1. 1708, Mäntsälä 24. 2. 1708, Savitaipale 20. 1. 1710, Hirvensalmi 27. 1. 1710, Mikkeli 30. 1. 1710, Kuopio 27. 2. 1710.

12 Helsingin ptpk 18. 2. 1704.

13 Ptpkt Helsinki 15. 2. 1691, Uukuniemi 6. 2. 1692, Kuopio 18. 2. 1700.

14 Ptpkt Orimattila 8. 2. 1695, Helsinki 15. 2. 1691.

Jumalanpalveluselämä

Jumalanpalveluselämän valvonta kuului vanhastaan piispantarkastuksiin. 1600-luvulla siitä mainittiin mm. monissa tarkastussäännöissä. Vuoden 1686 kirkkolaki vaati niin ikään piispoja huolehtimaan siitä, että jumalanpalvelukset toimitettiin kaikkialla käsikirjan mukaisesti.[1]

Jo tarkastusjumalanpalveluksessa piispa voi seurata papin toimia ja saarnaa sekä kansan käyttäytymistä, ja monesti hän myöhemmin tarkastuksen kuluessa huomautti havaitsemistaan puutteista.[2] Edelleen selvitettiin jumalanpalveluselämän yksityiskohtia kansalta tai papeilta kysymällä. Niinpä seurakuntalaisilta tiedusteltiin, oliko papisto pitänyt jumalanpalvelukset säännöllisesti ja ajallaan. Yleensä pitäjäläisillä ei ollut muistutettavaa, ja silloin piispa kehotti pappeja jatkamaan toimiaan yhtä ahkerasti kuin siihenkin asti.[3] Huonommin kävi Haukiputaan kappalaiselle Simon Frosterukselle v. 1694. Hänen kerrottiin olevan saarnoissaan leväperäinen sekä opetustyössään huolimaton ja »ilman oikeaa metodia». Jotkut mainitsivat myös hänen puheidensa ja tekojensa herättävän pahennusta. Tällöin piispa katsoi, että hänet oli siirrettävä apupapiksi toiseen pitäjään »ankaran kirkkoherran alaisuuteen», sillä ei voitu sallia väkirikkaan seurakunnan olevan turmeltuneen pappismiehen kelvottomassa hoidossa.[4]

Jumalanpalvelusten alkamisajasta annettiin tarkkoja ohjeita. Bång määräsi useissa seurakunnissa v. 1683, että ne oli kesällä

1 KL 1686 II: 4, XXIV: 1.

2 Esim. Viitasaarella kirkkoherra jätti v. 1707 pois Kyrien ja Suuren kunnian, mitä piispa kielsi vastedes tekemästä. Seurakunnan käyttäytymisestä tarkastusjumalanpalveluksen perusteella tehtyjä huomautuksia mm. ptpkt Vårdö 17. 2. 1692, Naantali 6. 1. 1702, Uusikaupunki 18. 3. 1704, Kemiö 7. 3. 1705, Mikkeli 17. 3. 1707, Vehmaa 11. 6. 1712. — Ruotsissa piispantarkastuksissa annetut jumalanpalveluselämää koskevat huomautukset ja määräykset olivat hyvin samankaltaisia kuin meillä, ks. *Hassler* 1935 s. 120—134.

3 Tästä on pöytäkirjoissa esimerkkejä kymmenittäin.

4 Haukiputaan ptpk 1. 1. 1694.

alettava kello 8 sekä syksyllä ja talvella klo 9. Raumalla määräsi Gezelius nuorempi, että ruotsalainen jumalanpalvelus alkaa klo 7, suomalainen klo 9 sekä suomalainen katekismussaarna ja kuulustelu klo 1 iltapäivällä. Lisäksi oli juhlapyhinä pidettävä iltakirkko tai rukoushetki. Jos papisto suuresti myöhästeli, minkä vuoksi kauempaa tulleet eivät päässeet ajoissa kotimatkalle, sielunpaimenia nuhdeltiin. Näin kävi mm. Maskussa v. 1688, missä kirkonmenot oli aloitettu vasta kello 10—11 aikaan, ja ne kestivät pitkälle iltapäivään. Samana vuonna lupasi Gezelius Kirkkonummen papeille ja seurakunnalle ankaran puhuttelun, ellei jumalanpalveluksia ruveta aloittamaan oikeaan aikaan. Vuosisadan lopulla syyllistyi esim. Vähänkyrön kirkkoherra jatkuvaan myöhästelemiseen, jolloin Gezelius totesi, ettei seurakunnan paimenelle mikään ole sen häpeällisempää, kuin että hänen sanankuulijainsa täytyy valittaa hänen myöhästymistään.[5]

Emäkirkolla asuvien ja kappelilaisten välillä syntyi helposti erimielisyyttä, kuinka usein kappelissa oli pidettävä jumalanpalvelus ja kuinka usein kappelilaisten taas oli tultava emäkirkolle. Jos kaikki papit asuivat emäkirkolla, heitä ei ollut helppo saada kovin usein lähtemään kappeleihin tai saarnahuoneisiin, joihin matka saattoi olla hyvinkin vaivalloinen. Varsinkin Gezelius vanhemman tiedämme koettaneen saada kappalaiset asumaan vakituisesti kappeleissa, mutta moni sielunpaimen hangoitteli kaikin voimin vastaan. Usein on tarkastuksissa annettu tarkkoja ohjeita, minä pyhinä pappien oli pidettävä jumalanpalvelus kappelissa ja milloin kappelilaisten oli saavuttava jumalanpalvelukseen emäkirkkoon.[6] Mutta monesti kävi niinkin, että kap-

5 Ptpkt Kangasniemi 4. 2. 1683, Leppävirta 24. 2. 1683, Orimattila 14. 2. 1684, Kitee 31. 1. 1686, Rauma 11. 3. 1702. Maskun ptpk 11. 1. 1688, *M. Juva* 1955 s. 105. Kirkkonummen ptpk 20. 2. 1688. Vähänkyrön ptpkt 13. 2. 1698, 21. 1. 1702, *Luukko* 1945 s. 732. Edelleen ptpkt Lempäälä 3. 3. 1682, Uusikaupunki 6. 3. 1691, 7. 3. 1693. *Kaukovalta* 1961 s. 235.

6 Ptpkt Maalahti 19. 6. 1628, 8. 1. 1680, Lieto 7. 9. 1636, Liminka 23. 2. 1660, Isokyrö 3. 3. 1663 (RA Acta eccl. 83, Storkyro. *Luukko* 1945 s. 654), Huittinen 27. 2. 1674, 5. 3. 1708, Ilmajoki 26. 2. 1673, 15. 4. 1686, Tenhola 21. 2. 1675, 23. 3. 1679, Lapua 1680 (*Luukko* mt. s.

pelilaiset heittivät emäkirkolla käynnit sikseen saatuaan papin asumaan luokseen tai tämän ruvettua siellä määräajoin käymään ja laiminlöivät siten jumalanpalveluksen sellaisina pyhinä, joina sitä ei heidän kappelissaan pidetty. Tällaista koetettiin estää kehotuksin, mutta ellei se auttanut, saatettiin kappelilaisilta ottaa pois suurin osa heidän omassa kappelissaan pidetyistä jumalanpalveluksista. Näin kävi mm. vahtolaisille v. 1641, ja entisen etunsa, jonka mukaan Vahdolla oli pidetty jumalanpalvelus joka kolmas sunnuntai sekä suurten juhlapyhien toisena päivänä, he saivat takaisin vasta kymmenen vuotta myöhemmin. Gezelius nuorempi taas määräsi Kemiössä 1707 kuultuaan vestanfjärdiläisten käyvän laiskasti emäkirkolla, ettei heidän kappelissaan saa antaa ehtoollista kuin vanhuksille. Nuoret ja terveet joutuivat tulemaan sakramentille Kemiöön.[7] Eräissä tapauksissa sallittiin kappelilaisten kotiin jääminen välipyhinä pitkän matkan vuoksi, mutta tällöin heidän piti kodeissaan lukea, rukoilla ja veisata.[8]

Toisinaan seurakuntien syrjäkulmilta oli lyhempi matka naapuripitäjän kirkkoon tai kappeliin kuin omalle emäkirkolle. Tällaisten kylien väki saattoi pyytää lupaa käydä varsinkin kelirikon aikana jumalanpalveluksissa naapuriseurakunnassa. Laurbecchius sallikin v. 1700 neljän Kuopioon kuuluvan kylän käydä Kaavin kappelissa silloin, kun omaan kirkkoon oli mahdoton tulla. Kirkkoherran piti valvoa, ettei tämä myönnytys johtanut säännöllisen kirkossa käymisen laiminlyömiseen. Yleinen sääntö

---

655), Perniö 21. 9. 1683, 20. 2. 1693, Hammarland 14. 6. 1687, 22. 8. 1702, Finström 15. 6. 1687, Lemlanti 19. 6. 1687, Pyhämaa (Laitilassa) 28. 9. 1691, Pöytyä 15. 9. 1693 ja Oripää 21. 2. 1699, Vårdö 29. 8. 1702. Edelleen ks. Oulun pt 8. 9. 1655 (RA Acta eccl. 84, Uleåborg), ptpkt Isokyrö 16. 2. 1673 (ylistarolaisten pyyntö), Kälviä 2. 2. 1698, 13. 2. 1702 (Ullava), 24. 2. 1706, Lohtaja 9. 1. 1691 (Kannus). *Virrankoski* 1956 s. 345, 249 (Kalajoen piispantarkastuksissa 1663 ja 1683 annettuja ohjeita jumalanpalvelusten pidosta Ylivieskassa).

7 *Leinberg* Handlingar IV s. 42, 44. *Paalasmaa* 1932 s. 160—161, 181—182. Kemiön ptpk 3. 3. 1707. Lisäksi Tenholan ptpk 21. 2. 1675.

8 Kurun ptpk 8. 2. 1695.

oli, että jos joku kävi muualla kuin omassa kirkossaan, hänen oli joka kerta pyydettävä papilta todistus mukana olostaan, jotta hän voi todistaa omalle paimenelleen, ettei hän ollut viettänyt sapattia Jumalan sanaa kuulematta.[9]

Myös kielikysymykset tulivat piispantarkastuksissa esille. Kokkolassa kerrottiin v. 1706 tiistaisin pidettäviin suomalaisiin aamurukouksiin kerääntyvän väkeä vähänlaisesti, jolloin Gezelius totesi, että ne voidaan pitää ruotsiksi. Kirkkonummella taas olivat suomenkieliset jääneet lapsipuolen asemaan, ja Gezelius vanhempi kehotti v. 1684 antamaan heille täydellisemmän jumalanpalveluksen. Nuorempi Gezelius täsmensi tätä 1693 määräämällä, että joka sunnuntai oli pidettävä täydellinen jumalanpalvelus molemmilla kielillä.[10]

Porissa säädettiin 1693, että ehtoollinen rippeineen oli suomalaisväestölle pidettävä joka kolmas pyhä. 1710 suomalaiset pyysivät, että ruotsinkielisille saarnattaisiin aamusaarnassa, mutta toivomus ei tuottanut tulosta. Raumalla määrättiin v. 1691 ruotsalainen jumalanpalvelus pidettäväksi klo 5 ja suomalainen klo 8, v. 1702 ajoiksi muutettiin 7 ja 9. Vuonna 1708 oli tarkastuspäivänä ruotsalaisessa väkeä vähän, jolloin piispa kyseli, oliko sellaisen säännöllinen pitäminen ollenkaan tarpeen. Tulokseksi tuli, että ruotsalaiset jumalanpalvelukset oli pidettävä koulun ollessa toiminnassa, jolloin sen oppilaiden oli oltava niissä mukana. Näin jumalanpalvelus oli samalla ruotsinkielen oppitunti. Perniössä jätettiin v. 1688 ruotsinkielisten jumalanpalvelusten pito tuomiokapitulin myöhemmin päätettäväksi, ja Kruunupyyssä seurakuntalaisten oli sovittava suomenkielisistä jumalanpalveluksista pappiensa kanssa. Tenholassa olivat ruotsia taitamattomat suomalaiset aiheuttaneet häiriötä kirkossa. Sen estä-

9 Ptpkt Masku 9. 7. 1669 (*Paalasmaa* 1932 s. 182, *Oja* 1966 s. 328), Tenhola 21. 2. 1675, 23. 3. 1679, 20. 9. 1683, 1688, Perniö 21. 9. 1683, Saltvik 16. 6. 1687, Eura 5. 10. 1691, Kokkolan maasrk. 2. 2. 1694, Sahalahti 7. 2. 1697, Kuopio 18. 2. 1700, Harju 26. 2. 1701, Hammarland 22. 8. 1702.

10 Ptpkt Kokkolan kaup.srk. 1. 3. 1706, Kirkkonummi 9. 1. 1684, 10. 2. 1693.

miseksi luvattiin v. 1670 rakentaa kirkon vierelle pieni kappeli suomalaisia jumalanpalveluksia varten.[11]

Uudessakaupungissa ruotsalaiset pyysivät v. 1691 saada jumalanpalveluksen omalla kielellään useammin kuin ennen. Tähän Gezelius vastasi, että koska seurakunnassa on vain harvoja suomea ymmärtämättömiä ja papeilla on paljon tekemistä, ruotsinkielisten on tyydyttävä entisiin jumalanpalveluspäiviin (joulu, pääsiäinen, helluntai, uusivuosi, yleiset rukouspäivät). Niihin papisto suostui lisäämään pitkänperjantain ja mikkelinpäivän. Kaksi vuotta myöhemmin tätä päätöstä muutettiin: joka kolmas sunnuntai oli aamusaarna pidettävä ruotsiksi, ja niinä pyhinä piti iltasaarnassa tavanomaisen epistolan käsittelyn lisäksi lukea suomeksi yksi ketekismuksen pääkappale. Tämä herätti suomenkielisessä enemmistössä tyytymättömyyttä, varsinkin kun maalla asuvat eivät voineet viipyä kaupungissa iltasaarnaan asti. Niinpä v. 1697 saatiin taas uusi päätös: aamusaarnat tulivat aina olemaan suomalaisia, mutta joka kolmas pyhä oli pidettävä ruotsalainen iltasaarna.[12]

Helsingissä oli aamuvarhaisella pidettävä suomenkielinen saarna ja messu sekä kohta sen jälkeen klo 8 ruotsalainen. Näissä saarnasi kirkkoherra päivän evankeliumista. Kello 11—12 välillä soitettiin suomalaiseen iltajumalanpalvelukseen ja klo 1 ruotsalaiseen, joissa kappalainen saarnasi epistolasta. Ruotsalaisissa jumalanpalveluksissa käyvien oli ehtoolliselle aikoessaan osallistuttava ruotsinkieliseen rippiin eikä suomenkieliseen, kuten v. 1691 monien valitettiin tekevän.[13]

Kellojen soitosta sekä pyhinä että arkipäivinä annettiin tarkastuksissa ohjeita, joista selvästi ilmenivät paikalliset erityispiirteet eri seurakuntien käytännössä.[14]

11 Ptpkt Pori 11. 3. 1693, 5. 3. 1710, Rauma 1. 10, 1691, 11. 3. 1702, 23. 2. 1708, Perniö 2. 3. 1688, Kruunupyy 6. 4. 1686, Tenhola 1670. Ks. lisäksi ptpkt Nauvo 2. 7. 1680, 2. 7. 1699, Kemiö 7. 3. 1705. Kielikysymyksestä myös *M. Juva* 1955 s. 124—125.

12 Uudenkaupungin ptpkt 6. 3. 1691, 7. 3. 1693, 2. 1. 1697. *Kaukovalta* 1961 s. 235—236.

13 Helsingin ptpk 15. 2. 1691.

14 Esim. ptpkt Uukuniemi 6. 2. 1692, Korppoo 16. 10. 1692, Kuopio 19. 2. 1693, Kälviä 31. 1. 1694, Hauho 24. 2. 1705. *Palmroth* 1929 s. 99.

Seurakuntalaisten piti tulla kirkkoon ajoissa ja olla siellä yleistä synnintunnustusta luettaessa, »sillä ilman sitä ei voi tuntea viheliäisyyttään eikä vastaanottaa parannukseksi Jumalan armoa ja Jeesuksen kallista ansiota».[15] Tavan takaa on kuitenkin jouduttu valittamaan myöhästyneenä kirkkoon tulemista ja sieltä lähtemistä ennen loppuvirren laulamista. Rangaistusuhkauksetkaan, joissa saatettiin myös viitata asetukseen sapattirikoksesta, eivät tässä tehonneet.[16] Vuoden 1708 pappeinkokouksessa Gezelius viittasi tarkastuksissa usein esitettyyn valitukseen myöhäisestä kirkkoon tulosta ja kehotti pappeja huolehtimaan siitä, että he itse ovat ajoissa paikalla. Tämä oli ensimmäinen edellytys, jos haluttiin kansan parantavan tapansa.[17]

Alkoholiongelma oli 1600-luvulla tunnetusti vaikea. Kiellöistä huolimatta jotkut ryypiskelivät pyhäaamuna jo ennen jumalanpalvelusta ja saivat sitten kirkossa aikaan häiriötä ja pahennusta. Kerrotaanpa Tammelassa adventtina 1691 erään talonpojan pudonneen lehteriltä alas, kun hän ei enää hallinnut liikkeitään. Juovuksissa kirkkoon tulleita rangaistiin tai lähetettiin käräjille, mutta pysyvää parannusta ei siten tunnuta saavutetun.[18]

Muista epäkohdista seurakuntalaisten käyttäytymisessä oli usein esillä häiritsevä keskustelu kirkonmenojen aikana, johon varsinkin naisväen mainitaan syyllistyneen, sekä kuljeksiminen sisälle ja ulos kesken jumalanpalveluksen.[19] Perniössä näki Gezelius v. 1683 aiheelliseksi määrätä, että ovet oli pidettävä

---

15 Kangasniemen ptpk 10. 3. 1707.

16 Esimerkkejä piispantarkastuspöytäkirjoissa kymmenittäin. Usein lisättiin, että jos joku pitkämatkainen ehti kirkkoon vasta synnintunnustusta luettaessa, hänen piti sen ajaksi jäädä hiljaa odottamaan ovensuuhun, ettei hän häirinnyt muiden hartautta. Kiitos ajoissa kirkkoon tulemisesta ja olemisesta siellä loppuun asti: Längelmäen ptpk 15. 2. 1695.

17 *Leinberg* Handlingar V s. 111.

18 Ptpkt Huittinen 27. 2. 1674, Tammela 30. 12. 1691, Ruovesi 10. 2. 1695, Hauho 5. 3. 1701.

19 Myös tästä on pöytäkirjoissa mainintoja niin runsaasti, ettei niitä voi tässä ruveta luettelemaan.

lukittuina loppusoittoon asti.[20] Varsinkin lehtereille sijoittuneet pojat erehtyivät helposti meluamaan, minkä estämiseksi niille piti asettaa valvojia tai siirtää pojat seisomaan kuoriin suntion tai lukkarin silmälläpidon alaisiksi— toimenpide, joka ei suinkaan aina tuottanut toivottua tulosta.[21] Ja jos seurakunta jumalanpalveluksen ajan joten kuten jaksoikin olla hiljaa, ulos mentäessä saattoi jo olla melkoinen meteli ja tungos. Tarkastuksissa kehotettiin tässäkin parannukseen ja uhattiin uppiniskaisia jalkapuulla.[22]

Hartauden piti muutenkin ilmetä tavoissa. Erityisesti tähdennettiin polvistumista kirkkoon tultaessa sekä erinäisten rukousten ja synnintunnustuksen aikana.[23] Kiitosvirsien ja epistolan luvun aikana piti nousta seisomaan, mutta rukousvirsien aikana istua. Penkissä oli istuttava kunnolla eikä siinä saanut ruveta makuulle.[24] Tilanpuutteen vuoksi saattoi osa kirkkoväestä joutua seisomaan käytävällä. Huittisissa annettiin v. 1693 niille naisille, joilla oli vain seisomapaikka, lupa istua saarnan ajaksi (ilmeisesti lattialle).[25]

---

20 Perniön ptpk 21. 9. 1683.

21 Esim. ptpkt Tenhola 21. 2. 1675, 23. 3. 1679. Lappi T.l. 29. 9. 1691, Lemlanti 9. 2. 1692, Finström 14. 2. 1692, Saltvik 15. 2. 1692, Inkoo 12. 2. 1693, Huittinen 15. 3. 1693, Eurajoki 5. 1. 1697 (samalla kielletään täysikasvuisten renkien olo kuorissa), 9. 3. 1702, Hattula 12. 2. 1697, 16. 2. 1704, Lohtaja 1. 2. 1698, Vårdö 29. 8. 1702, Kemiö 3. 3. 1707, Mikkeli 17. 3. 1707, Jokioinen 23. 2. 1712.

22 Föglön ptpk 7—8. 2. 1692.

23 Tästä mainitaan pöytäkirjoissa erittäin usein, muutamia esimerkkejä: ptpkt Masku 11. 7. 1673 (notkistettava polvensa, kun joku P. Kolminaisuuden persoonista mainitaan), Laitila 27. 9. 1691, Eura 5. 10. 1691, Urjala 1. 1. 1692, Loppi 14. 1. 1692, Lemlanti 9. 2. 1692, Vårdö 17. 2. 1692, Ruovesi 10. 2. 1695, Tammela 30. 1. 1697, Hämeenlinna 13. 2. 1697, Siuntio 24. 9. 1702 (polvistuminen ei sitä ennen ollut tapana), Kälviä 24. 2. 1706, Kangasniemi 10. 3. 1707.

24 Mm. ptpkt Korppoo 14. 6. 1685, Lohtaja 8—9. 1. 1691, 30. 1. 1694, 12. 2. 1702, Lappi T.l. 29. 9. 1691, Kumlinge 5. 2. 1692, Vårdö 17. 2. 1692, Huittinen 15. 3. 1693 Finström 2. 7. 1697 ja Vähäkyrö 16. 2. 1694, *Luukko* 1945 s. 731.

25 Huittisten ptpk 15. 3. 1693.

Jumalanpalvelusjärjestyksen yksityiskohdista annettiin ohjeita esim. papiston kysyttyä niitä. Siten määräsi Bång Kangasniemellä v. 1683, että jumalanpalveluksen alussa oli alttarilta luettava yleinen synnintunnustus siitä riippumatta, oliko ehtoollisvieraita vai ei. Lund taas huomautti Mäntsälässä 1708, että käsikirjan rukous ehtoollisvieraiden puolesta oli luettava joka kerta, kun joku kävi ehtoollisella. Helsingissä tiedusteltiin 1684, oliko silloinkin pidettävä täydellinen messu, kun ehtoolliselle aikovia oli vain yksi. Bångin mielestä ehtoollisvieraita piti olla kolme, ennen kuin pappi oli velvollinen suorittamaan koko jumalanpalveluksen. Jämsässä oli ollut tapana saarnan jälkeen lukea yksi luku Raamatusta. Lund piti v. 1708 tapaa muuten hyvänä, mutta arveli, että se kävisi luontevammin kohta evankeliumitekstin lukemisen jälkeen.[26] Ainakin Turun hiippakunnassa oli tapana, että lukeminen — yleensä luettiin Vanhaa testamenttia — suoritettiin aamusaarnan yhteydessä. Brändössä se oli laiminlyöty, mistä Gezelius v. 1697 lausui moitteensa.[27]

Myös kirkkotekstiilien käyttö tuli esille. Terserus sääsi Nauvossa 1659, että messua (ehtoollista) vietettäessä papin oli käytettävä messuvaatteita. Uudessakaupungissa neuvottiin v. 1693 käyttämään kirkolle ostettua punaista alttarivaatetta säännöllisesti, mutta valkoista liinavaatetta vain kansan käydessä ehtoollisella.[28]

Seurakuntaveisuu oli 1600-luvun loppupuolelle saakka heikonlaista. Lukutaidon puute esti virsikirjojen käytön, jota lisäksi vaikeutti se, että virret numeroitiin vasta vuoden 1701 virsikirjassa. Esilaulajiksi kelvollisia lukkareitakaan ei monissakaan paikoissa ollut. Senkin jälkeen kun sisälukutaito oli opittu, kesti aikansa, ennen kuin virsikirjan käyttöön totuttiin. Piispan oli nuhdeltava milloin kirjojen kotiin jättämisestä[29], milloin siitä,

---

26 Ptpkt Kangasniemi 4. 2. 1683, Mäntsälä 24. 2. 1708, Helsinki 21. 2. 1684, Jämsä 24. 1. 1708.

27 Brändön ptpk 10. 7. 1697.

28 Ptpkt Nauvo 22. 9. 1659, Uusikaupunki 7. 3. 1693.

29 Ptpkt Kokkolan maasrk. 3. 2. 1698, Vårdö 29. 8. 1702.

että kirkkoväki nauroi kirjasta veisaajia.[30] Hammarlandissa Gezelius pani v. 1697 merkille, että kuorissa ja kirkossa olevat lauloivat eri tempossa, ja kehotti lukkaria seisomaan veisuun aikana kuorin ovella huolehtimassa, että tällaiselta vältytään. Nauvossa kehotettiin jo v. 1659 veisaamaan virret vähän entistä nopeammin, ja lukkarin piti käyttää ääntä enemmän. Porissa, jossa veisuu oli lähinnä koulupoikien varassa, valitettiin v. 1693 laulettavan liian nopeasti. Joroisissa ja Kuopiossa uhattiin samana vuonna kieltää naisilta, jotka eivät tahtoneet opetella laulamaan, oikeus armonvälineiden käyttämiseen, ja Mikkelissä kehotti piispa Lund v. 1707 hylkäämään havaitsemansa »kylmäkiskoisuuden», korottamaan äänet sekä laulamaan ja kiittämään Jumalaa. Maalahdella veisuu sen sijaan oli 1710 niin reipasta ja hyvää, että Gezelius antoi siitä erityisen tunnustuksen.[31]

Rothoviuksen 7. 10. 1627 pitämässä Turun piispantarkastuksessa päätettiin, että kaikissa tuomiokirkon jumalanpalveluksissa oli koottava kolehti.[32] Vielä vuosisadan lopullakin oli kolehdin kanto monissa pitäjissä epäsäännöllistä. Asian korjaamiseksi määrättiin, että lukkarin oli joka saarnapäivä kierrettävä kirkko »haavin» (pung) kanssa.[33] Kansaa ja eritoten ehtoollisvieraita kehotettiin antamaan kolehtiin entistä enemmän. Saatettiinpa esittää ohjeita siitäkin, mitä vähintään pidettiin kohtuullisena antina.[34]

Ehtoollisella valitettiin toisinaan seurakuntalaisten käyvän laiskasti. Seurauksena oli ensin kehotus, ja ellei se auttanut, ran-

---

30 Korppoon ptpk 5. 9. 1697. *M. Juva* 1955 s. 106.

31 Ptpkt Nauvo 22. 9. 1659, Joroinen 15. 2. 1693, Kuopio 19. 2. 1693, Pori 11. 3. 1693, Hammarland 29. 6. 1697, Mikkeli 17. 3. 1707, Maalahti 30. 1. 1710. Vrt. myös ptpkt Kemi 6. 1. 1698, Kälviä 2. 2. 1698. *Råbergh* SKHS Pöytäk. 2 s. 41. *Sandholm* 1966 s. 53.

32 *Parvio* 1959 s. 98.

33 Ptpkt Houtskari 17. 10. 1692, Inkoo 12. 2. 1693, Kokkolan kaup.srk. 1. 2. 1694, Siuntio 24. 9. 1702 (suomalainen kirkko). *Loimaranta* 1936 s. 64. Kolehti oli kannettava virren aikana eikä enää papin ollessa alttarilla, kuten Gezelius totesi 24. 2. 1709 Houtskarissa tehdyn.

34 Ptpkt Längelmäki 8. 3. 1701, Kuopio 21. 2. 1707, Savitaipale 20. 1. 1710, Hirvensalmi 27. 1. 1710.

gaistusuhkaus. Joku harvoin käynyt tai jopa vuosia sakramentilta poissa pysytellyt saatettiin lähettää käräjille tai häntä nuhdeltiin julkisesti muille varoitukseksi kuten erästä veteliläistä talonpoikaa v. 1702, joka oli rippikirjan merkintöjen mukaan ollut sakramentilla vuosittain vain kerran eli kirkkolain säätämän vähimmäismäärän. Ehtoollista vietettiin joka sunnuntai, jos oli sille halukkaita. Varhaisemmin yleisestä tavasta tulla tiettyinä juhlapyhinä suurin joukoin ehtoolliselle päästiin vähitellen, mutta vielä v. 1710 siitä valitettiin Maalahdella, jossa kansa kävi sakramentilla varsinkin pyhäinpäivänä. Syyksi kirkkoherra arveli jonkinlaisen taikauskon.[35]

Ehtoollisviinistä oli ajoittain puutetta, koska sen ostoon saadut viinijyvät eivät riittäneet. Sorolainen pani tämän epäkohdan merkille jo Lohtajalla v. 1594, ja kirjoitti siitä Pohjanmaan voudille, jotta pitäjä saisi viiniviljaa tarvetta vastaavasti.[36] 1600-luvun loppupuolella sama asia oli esillä tarkastuksissa toistuvasti. Piispat kysyivät, oliko viiniä ollut riittävästi, ja jos vastaus oli myönteinen, asia ei kaivannut enempää käsittelyä. Toisin oli esim. Orimattilassa 1659, jossa viini oli monena pyhänä ollut lopussa. Kirkkoherraa kehotettiin siitä lähtien huolehtimaan viinin säilytyksestä — liekö esiintynyt väärinkäytöksiä! — ja elleivät viinijyvät vastaisuudessa riittäisi, oli seurakuntalaisten maksettava lisää, johon nämä ilmoittivat suostuvansa. Kolme vuotta myöhemmin asia tuli kuitenkin jälleen esille, ja silloin lisämaksuksi määrättiin yksi kupariäyri jokaiselta ehtoollisella kävijältä. Vuonna 1695 ei koko kesänä ollut voitu viettää ehtoollista viinin puutteen vuoksi. Bång määräsi tutkittavaksi, mikä siihen oli syynä, ja määräsi, ettei viiniä saanut puuttua. Ehtoollisvieraiden sotilaita ja pappilan väkeä lukuunottamatta

35 Orimattilan ptpkt 13. 3. 1662, 8. 2. 1667, *Loimaranta* 1936 s. 49. Ptpkt Tenhola 1670, 21. 2. 1675, 23. 3. 1679, 18. 3. 1686, Helsinki 6. 10. 1676, Perniö 21. 9. 1683, Tammela 30. 12. 1691, Uukuniemi 6. 2. 1692, Uusikaupunki 7. 3. 1693, Kokkolan kaup.srk. 1. 2. 1694 ja maasrk. 26. 1. 1702 (Veteli), Korppoo 5. 9. 1697, Vähäkyrö 13. 2. 1698, 21. 1. 1702, Kangasniemi 3. 3. 1704, Mikkeli 17. 3. 1707, Maalahti 30. 1. 1710. Ehtoollisella käynnistä lähemmin *Lempiäinen* TAik. 1962 s. 4—13.

36 *Leinberg* Handlingar III s. 120—121.

oli kunkin maksettava ylimääräistä viinirahaa puoli äyriä. Vastaavia määräyksiä annettiin usein muuallakin. Maksu vaihteli puolesta kahteen äyriin, mutta köyhät saatettiin siitä vapauttaa. Jos kertyneistä varoista jäi ylijäämää, se oli säilytettävä kirkon kirstussa ja käytettävä kirkon tarpeisiin.[37] Piispantarkastuksessa tehty maksusopimus on toisinaan vahvistettu käräjillä, jolloin kieltäytyminen ehtoollisrahan annosta merkitsi asettumista myös maallista esivaltaa vastaan.[38]

Joskus piispat ottivat tarkastuksissa esille senkin, mikä viinilaatu oli ehtoollisviiniksi soveliain. Gezelius ehdotti 1687 useissa Ahvenanmaan seurakunnissa espanjalaisen viinin hankintaa, vaikka se olikin kalliimpaa kuin ennen käytetty, koska se ei turmellu yhtä nopeasti eikä tule pahan makuiseksi.[39] Edelleen annettiin neuvoja viinin hankinnasta ja säilytyksestä.[40]

Terseruksen ajasta lähtien oli pyhäpäivien aamusaarnoissa käsiteltävä katekismusta, ja saarnojen pääkohdat kyseltiin kuulijoilta kohta niiden jälkeen.[41] Katekismussaarnojen ja niiden kertauskuulustelujen säännöllisestä pitämisestä ovat myös myö-

37 Ptpkt Orimattila 16. 2. 1659, 13. 3. 1662, 30—31. 1. 1690, 8. 2. 1695, ja jälleen 28. 2. 1701, Lohja 14. 2. 1661, Perniö 28. 12. 1671, 25. 3. 1679, Längelmäki 26. 2. 1682, 30. 1. 1685, Saltvik 16. 6. 1687, Tammela 30. 12. 1691, Viitasaari 20. 2. 1695, Kangasniemi 24. 2. 1695, 3. 3. 1704, Mäntsälä 4. 3. 1698, 5. 2. 1702, 24. 2. 1708, Masku 9. 7. 1699, Savitaipale 20. 1. 1710, Hirvensalmi 27. 1. 1710. Pieksämäen tark.pk. ote 25. 2. 1668, *Lappalainen* 1961 s. 388. VA rr 9b: 340 (Petraeus antanut Mustasaaressa 1655 ohjeen viinirahoista). Muita tarkastuksissa viinijyvistä ja niiden kokoamisesta annettuja ohjeita: Huittisten KA (TMA) T: XLIII n:o 4 (kirjelmä 20. 1. 1652). Ptpkt Isokyrö 16. 2. 1673, Huittinen 15. 3. 1693, Virrat 10. 2. 1695. — *M. Juva* 1955 s. 90. *K. V. Åkerblom* 1941 s. 513.

38 VA oo 6: 1483 (Kerimäen käräjät 16—17. 3. 1683). Toisaalta voitiin käräjillä esille otettu viinijyvien kokoamista koskeva asia lähettää rovastin- tai piispantarkastukseen. VA jj 7, Ruokolahden käräjät 17—18. 10. 1659.

39 Ptpkt Sund 17. 6. 1687, Lemlanti 19. 6. 1687.

40 Ptpkt Lieto 7. 9. 1636, Tenhola 23. 3. 1679, Ilmajoki 15. 4. 1686, 23. 12. 1690, Mynämäki 11. 9. 1692, Nousiainen 11. 2. 1701, Inkoo 26. 9. 1702, Korppoo 21. 2. 1709.

41 CEAP s. 387—388. *Lempiäinen* 1963 s. 246.

hemmät piispat kyselleet ja antaneet ohjeitaan. Niiden laiminlyömisestä joutui Rauman kirkkoherra v. 1702 tuomiokapituliin tekemään tarkemmin selkoa.[42]

Aamusaarnan enimmäispituudeksi määräsi Bång v. 1695 Orimattilassa puoli tuntia. Gezelius vanhempi puolestaan lausui Isossakyrössä v. 1673, että aamujumalanpalveluksessa pidettävän katekismuksen selityksen oli oltava »hyvin lyhyt ja selvä». Samaa sanontaa käytti Gezelius nuorempi neljännesvuosisataa myöhemmin.[43] Katekismussaarnoihin edellytettiin kaikkien osallistuvan, sillä niillä oli tärkeä merkitys esim. kristinopin »ymmärtämisen» lisäämisessä. Toisinaan sai lukkari tehtäväkseen tarkistaa läsnäolijat ja luetteloida puuttuvat.[44]

Vuoden 1686 kirkkolain säätämät viikko- tai lauantaisaarnat eivät saaneet seurakuntalaisten suosiota. Papisto valitti kansan osallistuvan niihin vastahakoisesti. Tavan takaa toistuu määräys, että niihin on tultava. Erityisesti niiden piti olla läsnä, jotka aikoivat seuraavana pyhänä ehtoolliselle.[45] Paastonaikana kehotettiin kaikkia tulemaan mukaan. Uukuniemellä piispa Bång salli v. 1692 poikettavan kirkkolain säädöksestä siihen saakka, kunnes seurakuntaan saadaan uusi sijainniltaan edullisempi kirkko. Vanha oli pitäjän syrjäisessä kolkassa Kesälahdella. Lauantaisaarnan sijasta oli paastonajan aamusaarnoissa käsiteltävä Kristuksen kärsimyshistoriaa ja lauantaisin pidettävä rukoushetki, jolloin seuraavana päivänä ripille aikovat ilmoittautuivat.[46] Sama piispa mainitsi v. 1695 useissa seurakunnissa, että lauantaisin iltapäivällä oli pidettävä lyhyt jumalanpalvelus, jossa riitti, kun lyhyesti selitettiin yksi Raamatun luku. Samalla kuulusteltiin seuraavan päivän ehtoollisvieraat. Elleivät nämä

42 Rauman ptpk 11. 3. 1702.

43 Ptpkt Orimattila 8. 2. 1695, Isokyrö 16. 2. 1673, Kokkolan kaup.srk. 4. 2. 1698. *Luukko* 1945 s. 732.

44 Hattulan ptpk 12. 2. 1697. Lisäksi ks. ptpkt Isokyrö 13. 2. 1694 ja Ilmajoki 24. 2. 1710.

45 Esimerkkejä pöytäkirjoissa kymmenittäin. Kiitokset ahkerasta osallistumisesta viikkosaarnoihin: ptpkt Isokyrö 26. 12. 1690, 24. 2. 1710 (varsinkin naiset), Tammela 30. 1. 1697. *Luukko* mt. s. 726—727.

46 Uukuniemen ptpk 6. 2. 1692.

olleet silloin paikalla, heitä ei saanut sunnuntaina päästää ripille. Hyvin pitkämatkalaisille voitiin kuitenkin antaa erivapaus.[47]

Yleensä olivat viikkosaarnojen tekstit epistoloista tai Jeesuksen kärsimyshistoriasta. Lopella huomautettiin 1692, että niiden aiheet tuli edellisen pappeinkokouksen päätöksen mukaisesti ottaa Genesiksestä.[48]

Kehotukset kotihartauteen

Koska lukutaito oli vähäinen, ei voitu edellyttää, että kodeissa luettaisiin pitkiä saarnoja, mutta yhteiset aamu-, ilta- ja ruokarukoukset oli pidettävä säännöllisesti. Ne piti osata katekismuksesta ulkoa. Lisäksi annettiin 1600-luvun lopulta lähtien neuvoja erinäisistä esirukouksista, joita seurakuntalaiset eivät saaneet laiminlyödä. Ennen kaikkea oli uskollisesti rukoiltava kuninkaan ja esivallan puolesta ja jätettävä isänmaa Jumalan varjelukseen. Viipurin hiippakunnassa tästä puhui jo piispa Thauvonius Kiteellä v. 1677 neuvoen samalla »täällä rajalla asuvaisia» uskollisuuteen ja velvollisuudentuntoon hallitsijaa kohtaan.[1]

Piispa Lundilla oli v. 1710 kehotustensa taustana toisaalta vaikea sotilaallinen tilanne, johon maa oli ajautunut, ja toisaalta edellisenä vuonna koettu ankara nälänhätä. Seurakuntalaisten piti hartailla ja uskollisilla rukouksillaan lepyttää suuri Jumala, »joka meidän syntiemme ja katumattomuutemme tähden on vihastunut». Lund uskoi, että rukoukset, ahkera kirkossa käynti ja Jumalan sanan kuuleminen toivat isänmaalle jälleen siunauksen ja rauhan. Myös oli rukoiltava kuninkaan puolesta,

47 Ptpkt Viitasaari 20. 2. 1695, Rautalampi 22. 2. 1695, Kangasniemi 24. 2. 1695 (vrt. saman srk:n ptpk 10. 3. 1707).

48 Ptpkt Längelmäki 14. 2. 1690, Ii 30. 1. 1691, Rauma 11. 3. 1702, Loppi 14. 1. 1692.

1 Kiteen ptpk 28. 1. 1677.

»että hänet saataisiin kauan pitää koko isänmaalle iloksi ja suojaksi».[2]

Turun hiippakunnassa jaettiin samanlaisia kehotuksia. Gezelius nuorempi huomautti v. 1708 Inkoossa, että »tosi kristitty ei pelkää ja palvele Jumalaa vain kirkossa vaan myös kotonaan ja sydämessään». Hammarlandissa hän lausui v. 1702 »nykyisen vaikean ajan vaativan, että me kaikki sekä kotona että kirkossa uskollisesti rukoilemme Jumalaa kuninkaan puolesta ja pyydämme toivottua rauhaa». Halikossa kolme vuotta aikaisemmin mainittiin rukousaiheina esivallan sekä isänmaan rauhan ja hyvinvoinnin lisäksi »koko kristikunta» ja Ilmajoella v. 1710 »Kristuksen kirkon voimassa pitäminen». Näistä on pöytäkirjojen mukaan usein ollut puhetta muuallakin.[3] Lundin tavoin Gezelius uskoi viimeiseen saakka, että ahkera rukous vapauttaa niistä synnin ajallisista rangaistuksista, joihin oli jouduttu, ja edesauttaa »valtakunnan entisen hyvinvoinnin ja onnen» palauttamista.[4]

Kaikki seurakuntalaiset eivät noudattaneet rukouskehotuksia yhtä auliisti. Korppoossa jopa valitettiin v. 1680 joidenkin pilkkaavan niitä, joilla on tapana lukea ja rukoilla kodeissaan. Tällaiset pilkkaajat piti Gezeliuksen mukaan panna jalkapuuhun.[5]

---

2 Joroisten ptpk 4. 3. 1710.

3 Ptpkt Ii 23. 3. 1686, 30. 1. 1691, Nousiainen 14. 9. 1692, Raisio 13. 5. 1694, Uusikaupunki 2. 1. 1697, 18. 3. 1704, Halikko 13. 9. 1699, 24. 2. 1705, Lohtaja 12. 2. 1702, Kälviä 13. 2. 1702, Hammarland 22. 8. 1702, Siuntio 24. 9. 1702, Hattula 16. 2. 1704, Hämeenlinna 17. 2. 1704, Perniö 5. 3. 1705, Angelniemi 6. 3. 1705, Kemiö 7. 3. 1705, Vähäkyrö 26. 1. 1706, Kälviä 24. 2. 1706, Inkoo 11. 1. 1708, Eurajoki 25. 2. 1708, Ilmajoki 24. 2. 1710, Tammela 22. 2. 1712, Vehmaa 11. 6. 1712. *Nyman* 1945 s. 50. *M. Juva* SKHS Vuosik. 43—44 s. 39 ja 1955 s. 114—115. — Kemissä antoi v. 1691 erityisen aiheen kehotukseen rukoilla kuninkaan puolesta se, että tarkastus pidettiin hänen nimipäivänään. Kemin ptpk 28. 1. 1691.

4 Jokioisten ptpk 23. 2. 1712.

5 Korppoon ptpk 4. 7. 1680. *M. Juva* 1955 s. 114.

Kirkolliset toimitukset

Kirkollisista toimituksista puhuttiin tarkastuksissa lähinnä silloin, kun oli ilmennyt joitakin niihin liittyviä epäkohtia. Kasteesta oli useimmin esillä valitus sen viivyttämisestä. Vanhemmat eivät tuoneet lapsiaan kasteelle heti syntymän jälkeen, vaan väliaika saattoi olla yli viikon — sen ajan oloissa huolestuttavan pitkä! — tai joskus jopa yli kuukauden.[1] Syynä kasteen viivyttämiseen oli useimmiten pitkä matka kirkolle. Tämän vuoksi lapsia ristittiin myös kotona, jota kirkon johto vastusti ja tähdensi, että toimituksen tulisi tapahtua kirkossa, ellei lapsi ole kuolemanvaarassa.[2]

Kastemaljan paikasta oli niin ikään toisinaan puhetta. Se oli sijoitettava kuoriin, jotta seurakunta, jonka piti olla kastetilaisuuksissa läsnä, voi paremmin seurata tätä pyhää toimitusta ja saada siitä opetusta.[3] Kummien kelpoisuusehtona olleesta katekismuksen taidosta olemme puhuneet jo edellä. Kasteen suorittaminen oli annettava oman seurakunnan papin tehtäväksi. Jos ristimisen toimitti vieras pappi, kuului siitä tuleva maksu joka tapauksessa oman pitäjän kirkkoherralle.[4]

Synnyttänyt nainen, joka halusi säilyttää kunniallisuutensa, ei saanut kuljeskella kylillä ennen kirkottamistaan.[5] Tämän seremonian tarkoituksena oli kiittää Jumalaa hänen osoittamas-

1 Ptpkt Lohja 14. 2. 1661, Kangasniemi 4. 2. 1683, Leppävirta 24. 2. 1683, 16. 2. 1704, Orimattila 14. 2. 1684, Kitee 3. 1. 1686, Uukuniemi 6. 2. 1692, Raisio 13. 5. 1694, Kuru 8. 2. 1695, Kuopio 27. 2. 1710. *Loimaranta* 1936 s. 46, *Hirvonen* 1936 s. 93, *Jokipii* 1959 s. 507. *Lempiäinen* 1965 s. 22—28, 52.

2 Ptpkt Siuntio 24. 9. 1702, Inkoo 26. 9. 1702, Hattula 16. 2. 1704, 12. 3. 1712, Loppi 24. 2. 1704, Suomusjärvi 28. 2. 1704, Kisko 29. 2. 1704, Kemiö 3. 3. 1707, Tammela 22. 2. 1712. *Lempiäinen* mt. s. 38—39.

3 Ptpkt Oulu 11. 7. 1628, Lempäälä 19. 2. 1690, Nauvo 24. 8. 1692, Nousiainen 14. 9. 1692, Inkoo 12. 2. 1693, Kokkolan kaup.srk. 4. 2. 1698 ja maasrk. 25. 2. 1706, Vähäkyrö 21. 1. 1702, Rauma 11. 3. 1702, Uusikaupunki 18. 3. 1704. *Lähteenoja* 1932 s. 277. *Lempiäinen* mt. s. 48—49.

4 Orimattilan ptpk 28. 2. 1701.

5 Hammarlandin ptpk 29. 6. 1697.

taan hyvyydestä, kuten Gezelius totesi Ruovedellä v. 1695 kehottaessaan säännöllisesti kiittämään lapsensynnyttäjien puolesta, mikä tapa näyttää pitäjässä sitä ennen lyödyn laimin.[6]

Kasteen tavoin tuli kirkottamisen tapahtua kirkossa seurakunnan läsnäollessa. Joskus oli epätietoisuutta, minkä kaavan mukaan kirkkoonottaminen toimitettaisiin, ts. oliko kysymyksessä nuhteeton aviovaimo, ennenaikaiseen avioyhteyteen syyllistynyt vai salavuoteuteen langennut. Ratkaisu voitiin jättää piispalle kuten Orimattilassa v. 1701, missä kirkkoherra oli ymmällä erään vihkimättömän piian kanssa, joka oli synnyttänyt lapsen. Muuan ratsumies oli todistettavasti maannut piian aviolupauksin ja ilmoittanut haluavansa täyttää lupauksensa kotiin palattuaan. Laurbecchiuksen mielestä piika voitiin katsoa ratsumiehen vaimoksi, joten kyseessä oli ennenaikainen avioyhteys. Toisaalta voi tällaisissa tapauksissa myöhemmin syntyä vaikeuksia, jos mies palattuaan väitti olevansa koko lapsen tekemiseen täysin osaton, eikä pappi ollut vaatinut naista kirkottaessaan selviä todisteita. Jos mies rupesi perumaan aikaisempia puheitaan, edessä oli käräjämatka kuten eräällä orimattilalaisella räätälillä v. 1708.[7]

Avioliittoon vihkimisestä on tarkastuspöytäkirjoissa aineistoa vähän, vaikka niissä muuten on käsitelty avioliittoasioita runsaasti. Ennenaikaiseen avioyhteyteen syyllistyneet Gezelius nuorempi määräsi vihittäviksi kirkon käytävällä, joten alttarin ääreen pääsivät vain nuhteettomat pariskunnat.[8] Muualla kuin kirkossa ei vihkimisiä saanut toimittaa, ellei siihen ollut erityisiä syitä.[9]

Ennen vihkimistä papin oli ainakin neljän todistajan kautta varmistauduttava siitä, että häät pidettiin samana päivänä ja vihityt muuttivat kohta asumaan yhteen.[10] Samoin annettiin

6 Ruoveden ptpk 10. 2. 1695.
7 Orimattilan ptpkt 28. 2. 1701, 14. 2. 17[08?]. Ks. myös Iin ptpk 13. 2. 1683.
8 Huittisten ptpk 15. 3. 1693.
9 Perniön ptpk 21. 9. 1683.
10 Ptpkt Leppävirta 24. 2. 1683, Orimattila 14. 2. 1684.

ohjeita avioliittoon kuuluttamisesta ja siihen pääsemisen edellytyksistä, joista tärkeimmät olivat riittävä ikä (miehillä vähintään 18 vuotta), katekismuksen taito sekä se, ettei sukulaisuus ollut esteenä. Pappi, joka kuuluttamatta vihki sellaisia, joita ei olisi ollut lupa, joutui luonnollisesti virkavirheestään edesvastuuseen.[11]

Vihkimistä ei saanut toimittaa vieraassa seurakunnassa. Syy oli sama, josta mainitsimme edellä kasteen yhteydessä: kirkkoherrat halusivat taata itselleen vihkimisestä tulevat palkkiot. Lisäksi oli vaara, ettei vieras pappi vaatinut vihittäviltä kuulutustodistusta, jolloin sellaisetkin saattoivat tulla liitetyiksi toisiinsa, joilla lain mukaan oli avioeste. Jos vihkimisiä vieraassa seurakunnassa tapahtui, papit valittivat siitä tarkastuksissa. Myrskylän kirkkoherra kertoi Orimattilassa 1653 sikäläisen virkaveljensä vihkineen joitakin nuoria myrskyläläisiä poikia vanhojen orimattilalaisten piikojen kanssa, mistä syytettyä rangaistiin. Orimattilan kirkkoherra otti vahingon takaisin v. 1662 selittämällä Lapinjärven sielunpaimenen vihkineen erään orimattilalaisen pariskunnan, minkä asian piispa määräsi tarkemmin tutkittavaksi. Kuopion kirkkoherra kertoi 1704 Kaavin kappalaisen vihkineen 7 kuopiolaisparia ilman kuulutusta ja vaatineen heiltä kaksinkertaiset vihkirahat. Piispa lupasi kutsua syyllisen tuomiokapituliin heti matkansa päätettyään.[12]

Ehtoollisvieraiden rippi tapahtui tavallisesti pyhäaamuna ennen jumalanpalvelusta tai jo edellisenä iltana.[13] Siihen oli ennakolta ilmoittauduttava ja tarvittaessa myös alistuttava kuulusteluun, jotta voitiin todeta rippivieraan tuntevan katekismuksensa niin hyvin kuin kuului. Ilmoittautumisen ja kuulus-

11 Ptpkt Orimattila 16. 2. 1659, Kangasniemi 10. 3. 1707. Ks. lisäksi seuraavassa s. 192—194.

12 Ptpkt Orimattila 17. 2. 1653, 13. 3. 1662, Kuopio 18. 2. 1704. *Loimaranta* 1936 s. 48.

13 *Lempiäinen* 1963 s. 282—283. Mynämäellä määrättiin 11. 9. 1692 ripityspäiväksi perjantai, Uudessakaupungissa taas v. 1693 ja 1697 sunnuntai »maalla asuvien vuoksi».

telun laiminlyönyttä ei saanut ripille päästää.[14] Kontrollia suoritti lukkari, joka esim. Vähässäkyrössä v. 1694 määrättiin olemaan rippitilaisuuksissa läsnä mukanaan ilmoittautuneiden nimiluettelo.[15]

Ehtoolliselle tulevan ulkonäkö ei saanut loukata hyviä kristillisiä tapoja. Erityisen usein puututtiin miesväen tapaan pitää vastoin Paavalin selvää sanaa sopimattoman pitkää tukkaa. Elleivät neuvot auttaneet, oli lukkarin estettävä pitkätukkaisten sakramentille pääsy tai saksittava liiat hiukset heiltä pois, sillä moista kevytmielisyyttä ja epävakaisuutta ei voitu hyväksyä.[16] Myös tähdennettiin, ettei Herran pöytään tulijalla saanut olla sovittamattomia riitoja lähimmäistensä kanssa.[17]

Toisinaan esiintyy valituksia ripittäytymättä ehtoollisella käymisestä, joka tietysti oli raskas rikos. Syynä sellaiseen saattoi osaltaan olla kirkkoherran kyvyttömyys valvoa asioiden laillista menoa ja järjestää käytäntö niin, ettei väärinkäytöksiin ollut tilaisuutta. Piispan neuvot olivat silloin tarpeen.[18] Kuljeskelevia henkilöitä ei saanut päästää sakramentille kuin äärimmäisessä hätätilassa. Samoin oli paikkakunnalle esim. ansioon tulleiden vierasseurakuntalaisten kristinopintaidosta varmistauduttava, ennen kuin heidät päästettiin Herran pöytään. Sen helpottamiseksi piti isäntäväen ilmoittaa taloonsa asettuneista vieraista kuukauden sisällä kirkkoherralle, ja muuttaneilla tuli olla heidän seurakuntansa papiston antama todistus. Kauan seurakun-

14 Tästä on pöytäkirjoissa mainintoja kymmenittäin. Ks. myös *Loimaranta* mt. s. 46—47 ja *Lempiäinen* mt. s. 256—257. Inkoossa Gezelius sääsi 24. 9. 1697, että nuorten ja keski-ikäisten oli ilmoittauduttava henkilökohtaisesti, mutta vanhat voivat tehdä sen nuorten välityksellä.

15 Vähänkyrön ptpk 16. 2. 1694. *Luukko* 1945 s. 732. *Lempiäinen* mt. s. 258 ja siinä olevat viitteet.

16 Ptpkt Orivesi 27. 2. 1662, Masku 11. 7. 1673, Tenhola 23. 3. 1679, 20. 9. 1683, 1688, Isokyrö 4. 1. 1680, 5. 3. 1683, Längelmäki 26. 2. 1682, 15. 2. 1695, Eura 5. 10. 1691, Ruovesi 10—11. 2. 1695, Tammela 30. 1. 1697 (vrt. *Hirsjärvi* 1926 s. 20), Kiikka 15. 2. 1701, Pirkkala 14. 3. 1701. *Luukko* 1945 s. 734. *Lempiäinen* mt. s. 240. *Oja* 1966 s. 328.

17 Uudenkaupungin ptpk 7. 3. 1693.

18 Orimattilan ptpkt 30. 8. 1658, 16. 2. 1659. *Lempiäinen* mt. 258. Kirkkonummen ptpk 22. 2. 1697.

nasta poissaolleen oli niin ikään palatessaan kyettävä todistamaan, miten hän oli muualla oleskellessaan käyttäytynyt.[19]

Ehtoollisvieraiden ripistä oli ilmoitettava kellojen soitolla kuten muistakin jumalanpalvelustilaisuuksista. Helsingissä määrättiin v. 1702, että soittaminen suomenkieliseen rippiin lauantaina klo 12 ja ruotsalaiseen klo 1 voitiin suorittaa pienillä kelloilla, koska suuren pelättiin paljosta soittamisesta vahingoittuvan.[20] Jos rippi tapahtui pyhäaamuna, se ei aiheuttanut muutoksia normaaleihin soittotapaoihin.

Ripille oli tultava hyvissä ajoin. Myöhästyviltä voitiin evätä sakramentille pääsy sinä pyhänä. Erityisen ankarasti suhtauduttiin niihin kevytmielisiin, jotka vetivät Jumalan vihan itsensä ja koko seurakunnan päälle ilmoittautumalla ripille ja jäämällä sitten kuitenkin siltä pois. Yksityisesti ei ehtoollisvieraita saanut ripittää lukuunottamatta leskiä 1—2 kertaa puolison kuoleman jälkeen.[21]

Sairaiden rippiä ja ehtoollista koskevia huomautuksia on tarkastuspöytäkirjoissa vähän, ja niiden aihe on miltei aina sama: pappia ei ole kutsuttu ajoissa sairaan luo. Hänen pyytämistään ei saanut jättää sunnuntaihin, jolloin hänellä oli muutenkin paljon tekemistä. Myös pelättiin, että sairas ehtii kuolla ilman ehtoollista, jos papin kutsumista viivytetään. Jos näin oli päässyt tapahtumaan, syylliset joutuivat vastaamaan laiminlyönnistään. Syynä papin noutamisen laiminlyömiseen voi olla paitsi laiskuus »joku taikausko», kuten Gezelius arveli Isossakyrössä v. 1690. Kuolevalle annetun ehtoollisen uskottiin olevan jonkinlainen viimeinen voitelu, joka vaikuttaa ex opere operato.[22] Muil-

19 Ptpkt Tenhola 21. 2. 1675, Kangasniemi 4. 2. 1683, Orimattila 14. 2. 1684, Kitee 31. 1. 1686, Lohtaja 30. 1. 1694, Ruovesi (Virrat) 10. 2. 1695, Nauvo 2. 7. 1699, Viitasaari 27. 2. 1700, Vähäkyrö 26. 1. 1706, Kälviä 24. 2. 1706.

20 Helsingin ptpk 13. 2. 1702.

21 Ptpkt Orimattila 14. 2. 17[08?], Kokkolan kaup.srk. 4. 2. 1698.

22 Ptpkt Lohja 14. 2. 1661, Tenhola 1670, Isokyrö 16. 2. 1673, 26. 12. 1690, 13. 2. 1694, Uukuniemi 6. 2. 1692, Kuru 8. 2. 1695, Kokkolan maasrk. 3. 2. 1698, Asikkala 16. 3. 1701. *Jokipii* 1959 s. 506. *Lempiäinen* 1963 s. 201—204. Ks. myös *Hällström* 1824 s. 712.

le kuin sairaille ei ehtoollista yleensä saanut yksityisesti jakaa.[23]

Jos kansaa rangaistiin siitä, ettei se ajoissa kutsunut pappia sairaiden luo, vähemmällä ei päässyt pappikaan, joka oli noudattamatta saamaansa kutsua. Pahimmassa tapauksessa seurasi jopa virasta erottaminen. Niinpä Sorolainen kertoo v. 1623 panneensa Tenholassa käydessään seurakunnan kirkkoherran viralta, koska tämä oli laiminlyönyt joitakin pitäjänkäyntejä.[24]

Vankien sielunhoidosta puhuttiin Sundissa v. 1709, jolloin seurakunnan pappeja kehotettiin opettamaan ja lohduttamaan Kastelholman linnassa olevia vankeja. Täällä ei nähtävästi ollut omaa linnansaarnaajaa. Samalla huomautettiin, että kuolemaantuomittuja mestattaessa tulisi jonkun heidän kotiseurakuntansa papeista olla läsnä.[25]

Hautaustoimituksista on tarkastuspöytäkirjoissa niin ikään aineistoa vähänlaisesti. Gezelius totesi Kokkolassa v. 1710, että ns. hiljaisissa hautauksissa saa lukea joitakin raamatunlauseita, jos saattoväkeä on mukana. Tenholassa määrättiin v. 1675, että eräs piika, joka ei eläessään ollut huolehtinut autuudestaan vaan oli laiminlyönyt niin ehtoollisella käynnin kuin kaikki varoituksetkin, oli haudattava kirkkotarhaan kirkon pohjoiselle sivulle (perinnäinen pimeyden ilmansuunta!) ilman laulua ja kellojen soittoa. Sen sijaan oli tilaisuudessa lausuttava »voimakas kehotus jäykkäniskaisille». Muuan toinen nainen oli kuollut aviotonta lasta synnyttäessään, mutta hän oli hädässään rukoillut Jumalalta syntejään anteeksi ja pyytänyt papin luokseen, joten hänelle voitiin antaa kristillinen hautaus.[26]

Hautaamisista oli maksettava sekä kirkkoherralle että kirkon kassaan. Jälkimmäisestä on tarkastuksissa annettu yksityiskohtaisia sääntöjä, joissa on tarkoin eritelty, paljonko maksetaan lapsen ja aikuisen hautasijasta kirkon etuosassa, keskikäytävän takana ja kirkkomaalla. Kirkkotarhaan hautaaminen on eräissä

23 Kokkolan kaup.srk:n ptpk 10. 2. 1710.
24 *Tengström* Handlingar V s. 17. *R. Holmström* 1937 s. 108.
25 Sundin ptpk 1. 8. 1709.
26 Ptpkt Kokkolan kaup.srk. 10. 2. 1710, Tenhola 21. 2. 1675, 23. 3. 1679.

pitäjissä ollut ilmainenkin.[27] Sukuhaudoista ja niiden uudelleen avaamisesta oli vielä omat määräyksensä[28], samoin pappien haudoista.[29] Tilanpuutteen vuoksi määrättiin toisinaan, että kirkon etuosaan sai haudata vain ylhäissäätyisiä ja seurakunnan luottamustoimissa olleita. Samoin saatettiin hautasijojen kirkossa alkaessa loppua korottaa niiden hintaa, jotta ne riittäisivät pitempään.[30] Jos joku ei maksanut säädettyä rahamäärää, ei ruumista saanut haudata, ellei kirkko saanut riittävän arvokasta panttia vakuudeksi.[31] Mikäli seurakunnalla oli ns. paarivaate, sitä lainattiin pitäjäläisille ennalta määrättyä korvausta vastaan. Sen suuruudesta sovittiin tarkastuksissa, ja se vaihteli melkoisesti eri seurakunnissa. Jos maksu oli kovin korkea, kansa oli haluton vaatetta lainaamaan, ja tällöin oli pakko alentaa taksaa. Samoin

27 Perniön KA (TMA) III Gl 1: 2 fol. 19 (pt. 10. 3. 1647). Liedon KA T I 1 fol. 18 (pt. 25. 6. 1653). Maskun KA (TMA) III Gm 1: 1, hautamaksusääntö 26. 1. 1657. Lokalahden KA II Cf 1, Petraeuksen antama hautamaksusääntö 5. 2. 1657. Ks. myös CEAP s. 33. Kangasniemen ptpk 26. 1. 1660. Lohjan ptpk 14. 2. 1661. *Rein* 1944 s. 127. *Leinberg* Handlingar VII s. 161—162 (Helsinki 11. 8. 1667). Ptpkt Huittinen 15. 2. 1682, 15. 3. 1693, Masku 24. 6. 1682, Kemi 11. 2. 1683, Leppävirta 24. 2. 1683, Helsingin pitäjä 21—22. 2. 1684, Lempäälä 19. 2. 1690, Haukipudas 26. 1. 1691, Kokkolan maasrk. 2. 2. 1694, Lohtaja 1. 2. 1698 (aikaisemmin määrättyä taksaa lievennetään kovan ajan vuoksi), Uusikaupunki 18. 3. 1704, Kangasniemi 10. 3. 1707, Viitasaari 31. 3. 1707, Mäntsälä 24. 2. 1708. *Luukko* 1945 s. 675. Naantalin ptpk 28. 3. 1693, *Matinolli* 1959 s. 370.

28 Ptpkt Perniö 2. 3. 1688, Ilmajoki 23. 12. 1690, Kuopio 19. 2. 1693, Huittinen 15. 3. 1693.

29 Mäntsälän ptpk 5. 2. 1702.

30 Inkoon ptpk 24. 9. 1697.

31 Ptpkt Orimattila 17. 2. 1653, 14. 2. 1684, 19. 2. 1705, Nauvo 22. 9. 1659, Lohja 14. 2. 1661, Orivesi 27. 2. 1662, Masku 9. 7. 1669 (ellei kirkkoon haudattavasta saada maksua tai panttia, hänet on haudattava kirkkotarhaan), Kangasniemi 4. 2. 1683, Leppävirta 24. 2. 1683, Ilmajoki 23. 12. 1690, Sahalahti 7. 12. 1697, Savitaipale 20. 1. 1710. Kovina nälkävuosina voitiin maksusta antaa lykkäystä (Kokkolan maasrk:n ptpk 3. 2. 1698), näyttääpä se toisinaan jääneen kokonaankin perimättä (vrt. Haukiputaan ptpk 1. 1. 1694).

voitiin tehdä muistakin syistä, esim. »vaikean ajan vuoksi».[32] Edelleen oli omat taksansa kuolinkellojen soitosta.[33]

Kuudennusmiehet saivat kuoltuaan ilmaisen hautasijan ja kellot — ainoa taloudellinen etu, mikä heillä useimmissa pitäjissä oli virastaan. Jos palvelusaika ei ollut kestänyt kolmea vuotta, oli omaisten maksettava puolet hautapaikan hinnasta. Eräiden määräysten mukaan kuului vapaa hautasija myös kirkonisännille sekä heidän ja kuudennusmiesten vaimoille ja lapsille, mutta esim. Helsingissä kiistettiin v. 1684 perheiden oikeus vapaaseen hautapaikkaan jyrkästi. Ilmainen hautaus edellytti tehtävien tunnollista täyttämistä. Laiskoilta kuudennusmiehiltä se oli evättävä.[34]

Toisinaan ovat muutkin kuin seurakunnan luottamusmiehet saaneet maksuttoman hautauksen. Tammelassa se myönnettiin v. 1691 eräälle hiljattain kuolleelle, opinnoissaan hyvin menestyneelle ylioppilaalle »efter Privilegia studiosorum». Samassa pitäjässä annettiin pari kertaa vapaa hautasija ilmaiseksi tai pienellä palkalla kirkon hyväksi työtä tehneille. Helsingissä anoi v. 1676 muuan lasimestari vaimolleen ja lapselleen ilmaisia hautauskelloja, koska hänen edesmennyt appensa oli aikanaan

---

32 Ptpkt Isokyrö 4. 1. 1680, 5. 3. 1683, 13. 2. 1694, Pirkkala 6. 2. 1685, Savitaipale 2. 3. 1690, Lappeenranta 4. 10. 1698, Joroinen 9. 3. 1700, Lohtaja 12. 2. 1702, Hausjärvi 22. 2. 1704, Kangasniemi 3. 3. 1704, Jokioinen 23. 2. 1712. Rautalammin ptpkote 5. 3. 1677 (VA Simolin Ia). Vähänkyrön ptpk 26. 1. 1706 (siihen asti vaatetta käytetty ilmaiseksi).

33 Tuusulan KA K I 1 fol. 70 (Bjugg 23. 2. 1653). CEAP s. 339 (Turku 1659). *Leinberg* Handlingar VII s. 161 (Helsinki 11. 8. 1667). Ptpkt Isokyrö 5. 3. 1683, Tenhola 20. 9. 1683, Orimattila 14. 2. 1684, Helsinki 21—22. 2. 1684, Ilmajoki 23. 12. 1690, Leppävirta 16. 2. 1704. Kemiö 3. 3. 1707. VA rr 9b:340 (Petraeus antanut 1655 Mustasaaressa säännön kellojen soittomaksuista, jotka kirkonisännän on kannettava). *K. U. Åkerblom* 1941 s. 513.

34 Ptpkt Helsinki 22. 2. 1684, Tammela 30. 12. 1691, Föglö 7—8. 2. 1692, Orimattila 8. 2. 1695, 14. 2. 17(08?), Kälviä 2. 2. 1698, Kokkolan maasrk. 3. 2. 1698.

paljon uhrannut kirkon hyväksi. Seurakunta myöntyi, mutta rajoitti vapaan soiton kolmeen pieneen kelloon.[35]

Pitkien matkojen takaa oli ruumiiden kuljettaminen kirkolle usein hyvinkin vaivalloista. Pieksämäen Kovalamäen kyläläiset kertoivat v. 1660, että keväisin ja syksyisin se oli heille täysin mahdotonta, ja pyysivät saada haudata kuolleensa tällöin Laukaaseen, jonne pääsy oli helpompaa. Tähän ei suostuttu, koska kirkkoherra olisi saattanut silloin menettää hänelle kuuluvat hautausrahat. Äärimmäistapauksessa tästä sentään sai poiketa, kunhan huolehdittiin rahojen tulemisesta sille, jolle ne kuuluivat.[36] Suurina katovuosina kuoli paljon nälkäisiä vieraille seuduille, eikä silloin tietystikään voitu heistä periä hautausmaksuja. Pääasia oli, että tuntemattomien ruumiit edes jotenkin saatiin siunattuun maahan. Tässä kehottivat piispat seurakuntalaisia auttamaan.[37]

Hautoja ei saanut mennä kirkkomaalle itse kaivamaan kirkkoherran tai lukkarin tietämättä eikä panna niihin kuolleita, mistä toisinaan valitettiin.[38] Kirkkoon hautaamisessa oli se huono puoli, että lämpimänä aikana saattoi mätänevistä ruumiista pyhäkköön tulla melkoinen lemu. Helsinkiläiset kyselivät v. 1676 Thauvoniukselta, miten sitä voitaisiin välttää. Piispa kehotti huolehtimaan siitä, että hautakivet suljettiin hyvin kalkilla ja savella joka kerta haudan avaamisen jälkeen.[39]

Perhejuhliin liittyi usein epäjärjestystä varsinkin runsaan väkijuomien käytön vuoksi. Tämän estämiseksi antoi maan hallitus 1600-luvulla useita asetuksia vieraspidoista, mutta niillä

---

35 Ptpkt Tammela 30. 12. 1691, 2. 2. 1704, Helsinki 6. 10. 1676. Oripään KA T I 1 s. 5 (pt. 1670, vapaa hautasija kappelin rakennustyössä ansioituneelle kirkonisännälle).

36 Pieksämäen ptpk 26. 1. 1660. Ks. lisäksi Rautalammin ptpk 22. 2. 1695 § 7, joka koskee Pieksämäkeen kuuluvien oikeutta haudata kuolleitaan Rautalammille.

37 Ptpkt Leppävirta 2. 3. 1710, Loppi 18. 2. 1697. *Mäntyvaara* 1939 s. 84.

38 Ptpkt Kälviä 2. 2. 1698, 24. 2. 1706 (eräs harvinainen rikkomustapaus), Helsinki 22. 2. 1698, Inkoo 24. 9. 1697 (hautoja ei saa avata lukkarin olematta läsnä). *Luukko* 1945 s. 674.

39 Helsingin ptpk 6. 10. 1676.

ei aina saavutettu toivottua tulosta. Esim. Hammarlandissa valitettiin v. 1692 piispalle kansan meluisasta käyttäytymisestä. Inkoossa Gezelius lausui v. 1693 ankarat nuhteet siitä, että jotkut olivat olleet juovuksissa tuodessaan kuolleitaan hautaan. Oma vaivansa oli myös kuokkavieraista. Petraeus kehottikin Huittisissa v. 1654 sakottamaan kutsumatta häihin, ristiäisiin ja hautajaisiin tulevia.[40]

Piispantarkastukset avioliittoneuvontatilaisuuksina

Vuoden 1571 kirkkojärjestys lausui, että avioliittoasiat kuuluvat oikeastaan maalliselle esivallalle, mutta koska ne ovat sisältyneet vanhastaan kirkon tuomiovaltaan ja monella tavalla »koskevat sielua ja omaatuntoa», on piispojen ne edelleenkin käsiteltävä. Vaikeissa tapauksissa voidaan kuitenkin turvautua maallisen oikeuden apuun.[1] Käytännössä tätä periaatetta seurattiinkin, joskin ajoittain oli erimielisyyttä siitä, mitkä olivat kirkkojärjestyksen mainitsemia vaikeita tapauksa.[2] Piispantarkastuksissa avioliittoasioita käsiteltiin tutkittavanamme olevan ajan loppuun saakka. Toisaalta annettiin neuvoja epäkohtien estämiseksi, toisaalta ratkaistiin sellaisia yksityistapauksia, joita rovastit tai kirkkoherrat esittivät piispan päätettäväksi.[3]

Edellä olemme jo selostaneet eräitä vihkimistoimitusta koskevia ohjeita. Niiden ohella on mainittava neuvot kihlauksista. Petraeuksen painattamassa ohjeessa »Kihlamisen tapa» edellytettiin papin suorittavan kihlaamiset.[4] Tätä ei kaikkialla nou-

40 *Lempiäinen* 1965 s. 73—75. Ptpkt Hammarland 13. 2. 1692, Inkoo 12. 2. 1693, Huittinen 8. 10. 1654. CEAP s. 340 (Turun ptpk 1659).

1 KO 1571 s. 166.

2 Tästä lähemmin *Cnattingius* 1939 s. 122—148.

3 Samoin oli Ruotsissa, ks. esim. *Ekström* I: 1 s. 386—387, *Hassler* 1935 s. 134—141.

4 *Perälä* 1928 s. 273—275.

datettu, ja tavan takaa piispat huomauttivat tarkastuksissaan, ettei kihlauksia saanut toimittaa salassa vaan ainoastaan papin ollessa läsnä. Toisin menetteleviä uhattiin sakoilla.[5] Tarkoituksena oli estää myöhemmät erimielisyydet kihlauksen pätevyydestä, joita syntyi varsinkin silloin, kun jompikumpi kihlakumppaneista ei halunnutkaan solmia avioliittoa.

Toinen usein annettu neuvo koski kihlauksen ja vihkimisen välistä aikaa. Sen tuli olla mahdollisimman lyhyt, koska pitkän kihloissa olon katsottiin helposti johtavan ennenaikaiseen avioyhteyteen.[6] Perniössä Gezelius kielsi v. 1683 ollenkaan sallimasta kihlausta, ellei samalla sovittu vihkimisajasta.[7] Tältä kannalta on luonnollista, että kihlaukseen asennoiduttiin oleellisesti toisin kuin nykyisin.

Edellä on jo mainittu, ettei avioliittoon saanut vihkiä niitä, joita ei ollut kuulutettu ja jotka eivät lakien ja asetusten mukaan olleet avioliittoon kelvollisia. Tavallisimmin toistettu naimisiin pääsyn edellytys oli riittävä katekismuksen taito. Kihlaus voitiin sallia heikomminkin oppineille, mutta heidän piti luvata opetella ennen vihkimistä se, mitä eivät osanneet. Jos lupauk-

---

5 Ptpkt Orimattila 17. 2. 1653 (sääntöä noudatettu), 30. 8. 1658 (rikkomuksia ilmennyt), 14. 2. 1684, Leppävirta 24. 2. 1683, Längelmäki 14. 2. 1690, Lempäälä 19. 2. 1690, Isokyrö 26. 12. 1690, Uukuniemi 6. 2. 1692, Kuopio 19. 2. 1693, Tammela 30. 1. 1697, Kokkolan maasrk. 3. 2. 1698, Huittinen 15. 2. 1699, Vehmaa 11. 6. 1712. *Hirvonen* 1931 s. 91. *Loimaranta* 1936 s. 47—48.

6 Ptpkt Korppoo 6. 6. 1669 (korkeintaan 6—8 viikkoa), 16. 10. 1692 (ei yli 6 viikkoa), Masku 11. 7. 1673 (kork. 6—8 viikkoa), Nauvo 2. 7. 1680, Isokyrö 26. 12. 1690, 13. 2. 1694, Kumlinge 5. 2. 1692 ja Finström 14. 2. 1692 (pisin sallittu aika kynttilänpäivästä pääsiäiseen ja muulloin vuodesta vast.), Mynämäki 11. 9. 1692, Längelmäki 8. 3. 1701. Ruotsissa sääsi Johannes Baazius eräissä tarkastuksissaan 1647—48, että vihkimisen tuli tapahtua kihlauksen jälkeen ennen vuodenajan vaihtumista. *Bexell* KÅ 1917 s. 358, *Svennung* KÅ 1922 s. 328. — Monin paikoin oli tapana, että morsian kiersi ennen häitä pitäjällä keräämässä rahaa ja lahjoja, minkä piispat kielsivät tarkastuksissaan. Ptpkt Orimattila 30. 8. 1658, Perniö 28. 12. 1671, 21. 9. 1683, Tammela 2. 2. 1704. *Simolin* 1909 s. 300. *Loimaranta* 1936 s. 47.

7 Perniön ptpk 21. 9. 1683.

sia ei pidetty, vihkiminen oli evättävä.[8] Myös kappelilaisten kuuluttaminen tapahtui emäkirkolla. Gezelius esim. määräsi Nauvossa 1699, että nötöläiset avioliittoon aikovat oli kuulutettava emäkirkolla, vaikka vihkiminen voikin tapahtua Nötön kappelissa.[9]

Toisinaan avioon pyrkivien oikeus siihen oli niin vaikeasti ratkaistavissa, että kirkkoherra lykkäsi asian piispan päätettäväksi. Useimmiten tulivat esille leskien uudet avioliitot. Jos edellinen puoliso oli kuollut samalla paikkakunnalla, asia oli selvä, mutta toisin oli esim. kadonneitten tai kaatuneitten sotilaiden leskien laita, sillä heillä ei aina ollut varmaa todistetta miehensä kuolemasta. Jokioisissa Gezelius vaati v. 1712 eräässä tapauksessa, että uuteen avioliittoon pyrkivän lesken oli hankittava miehensä rykmentin kirjurilta kuolintodistus, ennen kuin vihkiminen voitiin sallia.[10] Toisinaan piispa alisti avioliittopyynnön tuomiokapitulin edelleen käsiteltäväksi, koska oli mahdollista, että edellinen puoliso vielä eli, vaikkei hänestä ollut vuosikausiin kuultu mitään.[11] Jos kirkkoherra tai joku muu luotettava henkilö vahvisti tiedon kuolemasta, vaikkei siitä ollutkaan mustaa valkoisella, lupa uuteen avioliittoon voitiin antaa.[12]

Toinen avioeste, jota tarkastuksissa tutkisteltiin, oli vihkimistä pyytävien sukulaisuus. Arkkipiispa Angermannus oli tunnetulla tarkastusmatkallaan v. 1596 tässä hyvin ankara kieltäen vihkimästä niitä, jotka olivat keskenään sukua neljännessä

---

8 Korppoon ptpk 4. 7. 1680. Korppoossa kielsi Gezelius 24. 6. 1673 sallimasta kihlausta, ellei pariskunta käynyt ainakin 14 päivää aikaisemmin kirkkoherran luona katekismuskuulustelussa. Ks. myös edellä s. 156—158, 184.

9 Nauvon ptpk 2. 7. 1699.

10 Jokioisten ptpk 23. 2. 1712. Avioliittoon pyrkivän miehen puolestaan oli ensin saatava ero entisestä vaimostaan, jota hän syytti huoruudesta. Piispa määräsi, että hänen oli tuotava todistajat käräjille, muuten ei eroon suostuttaisi. — Ks. lisäksi Lohtajan ptpk 12. 2. 1702.

11 Mikkelin ptpk 30. 1. 1710. Muissakin epäselvissä tapauksissa piispa voi lykätä vihkimispyynnön kapitulin ratkaistavaksi, esim. Orimattilan ptpk 8. 2. 1695. Vrt. myös varoitus Jokioisten ptpk 23. 2. 1712 § 7.

12 Ptpkt Mikkeli 30. 1. 1710, Jokioinen 23. 2. 1712.

polvessa. Meillä näitä tapauksia on 1600-luvun pöytäkirjoissa vähän, mihin osaltaan saattaa olla syynä sekin, että ne on lähetetty suoraan tuomiokapituliin tai että rovastit ovat katsoneet voivansa ratkaista niitä itse.[13]

Avioliittoon aikovien alhainen ikä antoi toisinaan aiheen neuvoa, että he odottaisivat vielä muutaman vuoden.[14] Myös kysymys seka-avioliitoista tulee joskus esille. Eniten sitä lienee jouduttu pohtimaan Karjalan ortodoksisissa pitäjissä, mutta niistä ovat tarkastuspöytäkirjat hävinneet. Vaikkei avioliittoa muun kuin luterilaisen kanssa katsottukaan hyvällä, se kuitenkin sallittiin. Kokkolassa päästettiin v. 1710 eräs puolalainen vanki naimisiin Maria Antintytär-nimisen suomalaisnaisen kanssa siinä toivossa, että mies luopuisi paavilaisuudestaan. Ennen vihkimistä oli papiston vakavasti kehotettava häntä kääntymykseen, ja sitä oli myös seurakunnan avioliittoa kuulutettaessa rukoiltava. Jos mies joskus sai matkustaa maasta, ei vaimolla ollut oikeutta seurata häntä pyytämättä siihen tuomiokapitulilta lupaa.[15]

Eräissä tapauksissa ei avioliitolle ollut mitään laillista estettä, mutta jommankumman kihlakumppanin vanhemmat olivat ehdottomasti sitä vastaan. Angermannus oli valmis pakottamaan kihlautuneet naimisiin, vaikka kihlaus oli tapahtunut vastoin vanhempien tahtoa. Samoin menetteli Bång Orimattilassa v. 1684. Vastahakoinen isä oli lähettänyt kahdesti kuulutetun tyttärensä toiselle paikkakunnalle, mutta piispa määräsi

---

13 *O. Holmström* 1901 s. 9, 52, 107. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 4 s. 142. Jokioisten ptpk 23. 2. 1712 (piispa antoi avioliittoluvan seurakunnan vanhinten todistettua, etteivät vihkimistä pyytäneet olleet toisilleen liian läheistä sukua). Längelmäen pt:ssa 14. 2. 1690 muuan mies pyysi saada naida isänsä sisaren pojan tyttären. Tämän piispa lykkäsi kapitulin päätettäväksi. Iissä oli eräs mies siittänyt lapsen isänsä äidin sisaren pojan jalkavaimon (concubijn) kanssa. Gezelius vanhempi totesi heidän voivan mennä naimisiin kohta, kun ovat kärsineet kirkkorangaistuksen. Iin ptpk 13. 2. 1683.

14 Jokioisten ptpk 23. 2. 1712. Gezelius vanhempi kielsi Föglössä 21. 6. 1687 kihlaamasta niitä, jotka eivät ole »kypsiä».

15 Kokkolan maasrk:n ptpk 13. 2. 1710.

hänet suljettavaksi seurakunnan yhteydestä, kunnes hän toimittaa tyttärensä takaisin. Avioliitto oli solmittava, ellei sille ollut laillista estettä. Kokkolassa pyysi muuan nuori mies v. 1698 kuulutusta, mutta kun pappi halusi saada hänen vanhempiensa suostumuksen, mies jätti tyttönsä ja rupesi seurustelemaan toisen kanssa. Koska avioliittoaikomus oli purkautunut näin varhaisessa vaiheessa, mies selvisi asiasta varoituksin ja nuhtein.[16]

Kuitenkaan kihlausta ei pitänyt toimittaa vanhempien tietämättä. Angermannus purki erään sellaisen, vaikka kihlakumppanit olivat sekaantuneetkin toisiinsa. Ratkaisuun vaikutti se, ettei kihlauksella ollut laillisia todistajia. Meillä on samankaltainen tapaus Asikkalasta vuodelta 1708. Muuan korpraali oli kolme vuotta aikaisemmin kihlautunut, mutta ruvennut katumaan kauppaansa. Piispalle hän kertoi olleensa silloin liian nuori ja ymmärtämätön. Kun kihlaus oli tapahtunut ilman vieraita todistajia sekä äidin tietämättä ja ilman hänen suostumustaan, se purettiin. Korpraalin piti vain maksaa ajattelemattomuudestaan kirkolle 10 kuparitalaria.[17]

Tällainen katumapäälle tulo ei ollut mitenkään harvinaista, mutta julkisen kihlauksen ja jopa makaamiseen liittyneen avioliittolupauksenkin purkaminen oli varsin vaikeaa. Angermannuksen tarkastusmatka on täynnään tästä esimerkkejä. Hyväksyttävinä syinä tulivat kysymykseen toisen tekemä rikos, sairaalloisuus tai haureus, joskus myös taipumattomuus sekä se, että morsian tai sulhanen oli pakotettu kihloihin.[18] Omista piispantarkastuksistammekin löytyy runsaasti kihlauksen purkuanomuksia. Yleensä piispat tekivät kaiken voitavansa avioliiton solmimiseksi, mutta ellei mikään auttanut, kihlaus purettiin ja vaelluksessaan täten epävakaiksi osoittautuneille langetettiin sakot. Toisinaan piispa jätti ratkaisun joko tuomiokapitulin tai kihlakunnanoikeuden jatkotutkimuksista riippuvaksi. Kemiössä selitti muuan mies v. 1707 olleensa juovuksissa kihloihin jou-

16 *O. Holmström* 1901 s. 180. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 4 s. 110. Ptpkt Orimattila 14. 2. 1684, Kokkolan maasrk. 3. 2. 1698

17 *O. Holmström* mt. s. 190—191. *Pietilä* mt. s. 109. Asikkalan ptpk 1708.

18 Niitä selostaa *Pietilä* mt. s 117—119, 125—126.

tuessaan, mutta sitä hän ei pystynyt todistamaan, vaan päinvastoin osoitettiin, että hän oli tehnyt »täydellisen avioliittokaupan». Tällaisessa tapauksessa ei anomuksella ollut läpimenon mahdollisuuksia. Piti olla kunnon perusteet.[19]

Kaksinkertainen kihlaus oli tietysti raskas rikos, ellei ensimmäistä ollut laillisesti purettu. Sellaiseen syyllistynyt ei voinut päästä avioliittoon, ennen kuin kirkollinen esivalta oli jutun perusteellisesti selvittänyt.[20]

Avioliittoon kuuluu sopu ja rakkaus. »Rakkaus on hyve, joka ilmaisee uskon aitouden», lausui Gezelius Vehmaalla v. 1712. Puolisoiden keskinäiset riidat, joita ei kyetty pitämään kodin seinien sisällä, tulivat tarkastuksissa esille. Kansaa varoitettiin riitojen aiheuttamasta ajallisesta ja iäisestä sielunvaarasta ja kehotettiin yksimielisyyteen. Jos kiista meni kovin pitkälle, syyllisiltä kiellettiin armonvälineet, ja ellei parannusta kuulunut, saattoi edessä olla jopa vankila kuten v. 1653 eräällä orimattilalaisella miehellä, joka oli pahoinpidellyt vaimoaan niin, että tämän oli täytynyt paeta toiselle paikkakunnalle. Usein kaunis puhe sentään auttoi. Hammarlandissa teki muuan pari v. 1702 kädenlyönnillä sovinnon, ja Hattulassa lupasi v. 1712 eräs vaimo kyynelin miehelleen rakkautta. Papisto ei kuitenkaan saanut tyytyä pelkkiin piispan edessä annettuihin lupauksiin. Sen oli jatkuvasti valvottava, että lupaukset myös pidettiin.[21] Kangasniemellä kehotti Lund v. 1707 aviopuolisoita käymään yhdessä

---

19 Ptpkt Kangasniemi 26. 1. 1660, 24. 2. 1695, Orimattila 14. 2. 1684, Sund 16. 2. 1692, Inkoo 12. 2. 1693, Kuopio 19. 2. 1693, Ruovesi 11. 2. 1695, Kokkolan kaup.srk. 4. 2. 1698, Mikkeli 13. 3. 1704, 17. 3. 1707, Kemiö 7. 3. 1705, 3. 3. 1707, Ilmajoki 20. 1. 1706.

20 Ruoveden ptpk 11. 2. 1695.

21 Ptpkt Vehmaa 11. 6. 1712, Orimattila 17. 2. 1653, 29. 8. 1658, Hammarland 22. 8. 1702, Hattula 12. 3. 1712, Helsinki 21. 2. 1684, Saltvik 15. 2. 1692, Joroinen 15. 2. 1693, Kuopio 19. 2. 1693, Uusikaupunki 7. 3. 1693, 18. 3. 1704, Ruovesi 10. 2. 1695, Längelmäki 15. 2. 1695, Kangasniemi 4. 2. 1710. *M. Juva* 1955 s. 129—130. Savitaipaleen ptpk:ssa 20. 1. 1710 huomautetaan erityisesti, ettei pitäjässä ollut todettu epäsopuisia avioliittoja. Havainto antoi piispalle aiheen kehottaa kansaa edelleen elämään Jumalan pelossa, sovussa ja rakkaudessa.

ripillä ja ehtoollisella ja siten osoittamaan, että he kuuluivat yhteen.[22]

Aina ei aviosopua kuitenkaan kyetty palauttamaan. Jo Angermannus käsitteli matkallaan runsaasti avioerojuttuja[23], ja niitä löytyy myös oman maamme piispantarkastuspöytäkirjoista. Syynä oli useimmiten toisen osapuolen aviollinen uskottomuus, jota toinen ei halunnut antaa anteeksi[24], ja kerran lisäksi sotilaan karkaaminen joukko-osastostaan ja katoaminen sille tielleen.[25] Eroanomuksen ratkaisua edelsi perusteellinen perehtyminen tapauksen yksityiskohtiin. Kun Riitta Eerikintytärniminen sotilaanvaimo pyysi Pirkkalassa v. 1695 eroa miehestään, piispa totesi, ettei kapituli anna erokirjettä ennen kuin asiasta on kirjoitettu Stettiniin (josta ilmeisesti oli miehestä viimeksi saatu tieto). Orimattilassa oli v. 1705 eräs mies syyllistynyt kaksinnaimiseen, sillä hänellä oli jo ennestään vaimo Eurajoella. Asian tultua julki uusi avioliitto mitätöitiin.[26]

Avioliittoasioihin liittyvät erinäiset sukupuolisiveellisyyttä koskevat rikkomukset. Niistä olivat tavallisimmat ennenaikainen avioyhdyntä, salavuoteus ja huoruus. Ennenaikaisesta yhdynnästä langetettuja sakkoja ja siitä annettuja sakottamisohjeita on pöytäkirjoissa kymmenittäin. Summat vaihtelevat jonkin verran, mutta yleinen periaate oli, että jos tähän rikkomukseen langennut nainen käytti vihittäessä morsiuskruunua ja siten näytteli koskematonta, rangaistus oli kaksinkertainen. Kansaa on tarkastuksissa myös jatkuvasti varoitettu tästä synnistä — mutta ylen heikoin tuloksin.

Naimislupauksin maattu nainen voitiin toisinaan tunnustaa aviovaimoksi, jolloin salavuoteus muuttui ennenaikaiseksi yhdynnäksi. Myös suoranaisissa salavuoteustapauksissa koetettiin saada avioliitto aikaan, ja vasta ellei siinä onnistuttu, ryh-

22 Kangasniemen ptpk 10. 3. 1707.
23 Näistä lähemmin *Pietilä* SKHS Pöytäk. 4 s. 152—157.
24 Ptpkt Ruovesi 10. 2. 1695, Leppävirta 19. 2. 1707, Mikkeli 17. 3. 1707. Eräs tavallisesta poikkeava tapaus: Orimattilan ptpk 14. 2. 1684.
25 Viitasaaren ptpk 3. 3. 1707.
26 Ptpkt Pirkkala 22. 2. 1695, Orimattila 19. 2. 1705.

dyttiin soveltamaan ankarampia kirkkorangaistuksia.[27] Iissä kerrottiin v. 1683, että erään Dorde Filipintyttären maannut Olavi Olavinpoika oli matkustanut Riikaan asti antamatta sitovaa lupausta hänen naimisestaan. Piispa kehotti papistoa kirjoittamaan miehen uuteen asuinpaikkaan, jotta häntä rangaistaisiin maallisesti ja kirkollisesti ja jotta avioliittolupaus saataisiin. Ilman sitä ei Dordea saanut kirkottaa aviovaimojen tavoin.[28] Jos mies oli maannut useampia naisia ja meni sitten naimisiin näistä jonkun kanssa, oli muiden tapausten johdosta kärsittävä rangaistus salavuoteudesta.[29] Kälviällä pyysi 1694 muuan mies päästä avioliittoon erään tytön kanssa, mihin myönnyttiin sillä edellytyksellä, että hän ensin vapautti itsensä maallisessa oikeudessa huhusta, jonka mukaan hän oli harjoittanut salavuoteutta erään toisen kanssa, tai antoi takuun, että asia tutkitaan seuraavilla käräjillä ja hän alistuu rangaistukseen, jos hän osoittautuu syylliseksi. Huhu sinänsä ei velvoittanut mihinkään, eikä sen perusteella rangaistu ketään. Korkeintaan se antoi aiheen kehottaa sen kohteeksi joutunutta puhtaaseen ja siveään vaellukseen.[30]

Asioiden ratkaisemiseksi oli tärkeää saada aviottomien lasten isät selville. Äidin tunnustus oli ratkaiseva. Jos syylliseksi nimetty ei myöntänyt osuuttaan, vaan esim. väitti isäksi jotain toista, asia lähetettiin piispantarkastuksesta käräjille.[31] Samoin kävi, jos äiti kieltäytyi ilmaisemasta aviottoman lapsensa isää, koska oli sopimatonta, että hän siten salasi totuuden.[32] Jos äiti ilmoitti maallisille ja kirkollisille viranomaisille eri henkilön lapsensa isäksi, häntä odotti kirkkorangaistus salavuo-

---

27 Angermannuksella esiintyviä tapauksia selostavat *Pietilä* mt. s. 127—131 ja *Ohlsson* 1946 s. 278. Lisäksi ks. ptpkt Orimattila 30. 8. 1658, 13. 3. 1662, Kangasniemi 26. 1. 1660, Helsinki 15. 2. 1691, Mikkeli 17. 3. 1707.

28 Iin ptpk 13. 2. 1683.

29 Orimattilan ptpkt 13. 3. 1662, 14. 2. 1684.

30 Ptpkt Kälviä 31. 1. 1694, Orimattila 13. 3. 1662, Hattula 12. 3. 1712.

31 Ptpkt Kangasniemi 26. 1. 1660, Orimattila 14. 2. 1684.

32 Viitasaaren ptpk 3. 3. 1707.

teuden lisäksi valheesta, sillä jommankumman hänen ilmoituksistaan täytyi olla väärä.[33]

Salavuoteusjutuissa meneteltiin tilanteen mukaan: asia voitiin ratkaista heti, lähettää käräjille tai siirtää tuomiokapituliin jatkokäsittelyyn.[34] Mahdolliset rangaistukset olivat samantapaisia kuin muissakin kirkkokuriasioissa.

Eri ikäpolvien suhteet

Muiden käskyjen tavoin neljäs katsottiin ehdottoman velvoittavaksi. Sen noudattamisesta puhuttiin tarkastuksissa varsinkin kahdessa mielessä. Lasten tuli totella vanhempiaan ja pitää heitä kunniassa. Jos täysikasvuiset lapset julkisesti halveksivat isäänsä tai äitiänsä, se käsiteltiin tavanomaisena rikkomusasiana. Orimattilassa oli v. 1658 esillä kaksi tällaista tapausta. Isäänsä halveksineet pojat määrättiin kirkkoherran läsnäollessa lankeamaan isänsä jalkoihin ja sopimaan hänen kanssaan. Elleivät he siihen alistu, heille piti ilman armoa tuomita sekä maallinen että kirkollinen rangaistus.[1] Erityinen aihe terottaa vanhempien kunnioittamista oli Gezeliuksella v. 1710 Maalahdella, kun muuan seurakuntalainen oli hiljattain syyllistynyt isänsä lyömiseen. Myös oli miniän toteltava ja kunnioitettava appivanhempiaan. Heidän kanssaan riiteleviä uhattiin rangaista »Jumalan ja esivallan lain mukaan».[2]

---

33 Iin ptpk 23. 3. 1686.

34 Ptpkt Orimattila 17. 2. 1653, 30. 8. 1658, Kangasniemi 26. 1. 1660, Kitee 31. 1. 1686, Tenhola 1688, Joroinen 15. 2. 1693. Salavuoteudeksi lienee luettava myös vuosia kestänyt yhdyselämä vihkimättä. Tällaisesta ks. Kangasniemen ptpk 26. 1. 1660 sekä piispa Nycopensiksen kirje Pietari Brahelle 21. 7. 1660 (RA Skoklostersaml. E 8159), jossa hän mainitsee eräästä Ristiinassa tapaamastaan pariskunnasta, joka oli 40 vuotta elämyt vihkimättömänä avioparin tavoin.

1 Orimattilan ptpk 30. 8. 1658. *Loimaranta* 1936 s. 52—53. Samanlainen määräys Ruotsista v:lta 1632: *Hall* 1915 s. 47.

2 Ptpk Maalahti 30. 1. 1710, Orimattila 14. 2. 17(08?).

Kun vanhemmat tulivat iällisiksi, lasten velvollisuus oli huolehtia heistä. Tämän laiminlyömisestä toisinaan valitettiin sekä varoitettiin sellaisen rakkaudettomuuden ja niin Jumalan käskyn kuin »luonnonlainkin» (naturlig lag) rikkomisen tuovan muassaan ajallisen ja iäisen kirouksen.[3]

Neljäs käsky velvoitti myös vanhempia huolehtimaan lapsistaan. Jos vanhemmat olivat huolimattomuutensa takia osasyyllisiä lapsensa kuolemaan, heidän oli siitä vastattava. Gezelius lykkäsi 1699 Huittisissa tuomiokapitulin päätettäväksi erään tapaturmajutun, jossa isänsä mukana myllyssä ollut lapsi oli pudonnut ja hukkunut koskeen. Vanhemmat lienevät olleet tapahtumasta syvästi järkyttyneitä, koska papistoa neuvottiin lohduttamaan heitä.[4]

Samoin tuli vanhempien huolellisesti kasvattaa perillisiään ja ahkerasti rukoilla heidän puolestaan. Kokkolassa Gezelius nuhteli 1710 niitä ajattelemattomia, jotka eivät panneet lapsiaan kouluun vaan antoivat heidän oppia kaikenlaisia paheita, ja kehotti heitä paremmin huolehtimaan lastensa ajallisesta ja iankaikkisesta menestyksestä, johon neljäs käsky vanhempia velvoittaa.[5]

Kirkkokuri

Piispa oli vanhastaan sekä opetus- että tuomiovaltansa perusteella laumansa siveellisen elämän vartija. Hän jakeli varoituksiaan ja antoi ohjeita erilaisiin synteihin syyllistyneiden käsittelystä sekä ratkaisi hänelle esitettyjä rikkomustapauksia. Edellä olemme jo mm. jumalanpalveluselämän ja avioliitto-

3 Ptpkt Lohtaja 30. 1. 1694, Pirkkala 22. 2. 1695, Ilmajoki 24. 2. 1710, Tammela 22. 2. 1712, Jokioinen 23. 2. 1712. Lisäksi ks. mm. ptpkt Mynämäki 11. 9. 1692, Nousiainen 14. 9. 1692.

4 Huittisten ptpk 14—15. 2. 1699.

5 Kokkolan kaup.srk:n ptpk 10. 2. 1710.

asioiden yhteydessä joutuneet selvittämään kirkkokuriin liittyviä erityiskysymyksiä. Johannes Bothvidin 1627 julkaisemasta Delineatiosta on erääseen Turun hiippakunnan kapitulisääntöön kopioitu kohta, jossa edellytetään lievemmät rikkomukset hoidettavaksi kotipaikkakunnalla ja vain raskaammat vietäväksi piispalle tai tuomiokapituliin.[1] Käytännössä raja lievempien ja törkeämpien rikosten välillä oli liukuva, ja samanlaisia tapauksia käsiteltiin kaikissa kirkollisissa hallintoportaissa. Niinpä piispat ovat usein saaneet ratkottavakseen verraten vähäpätöisiäkin kirkkokurijuttuja.

Varoittaminen törkeistä synneistä kuului tarkastusten vakioohjelmaan. Rikkomuksia, joihin lankeamisen erityisesti selitettiin nostattavan Jumalan vihan sekä yksityisiä ihmisiä että koko kansaa kohtaan, olivat sanan ja sakramenttien halveksiminen, taikausko, noituus, aviorikos ja salavuoteus, varkaus, kiroileminen, juoppous, epäsopu, riidat jne. Niihin syyllistyviä oli sekä kuudennusmiesten että maallisten viranomaisten pidettävä silmällä ja saatettava edesvastuuseen.[2] Syntisen elämän ennalta ehkäisyyn tähtäsi myös tiettyjen lakien ja asetusten toistuva lukeminen seurakunnalle. Tarkastuksissa kontrolloitiin, ettei papisto tälläkään kohden laiminlyönyt virkavelvollisuuksiaan. Kirkollisen järjestyksen ja käyttäytymisen lisäksi tulivat luettavissa asetuksissa esille myös monet maalliset asiat kuten metsäpalojen torjunta.[3]

Mikäli jollakin paikkakunnalla oli jokin tietty pahe yleinen, siihen kiinnitettiin erityistä huomiota. Tällainen oli esim. monissa Viipurin hiippakunnan pitäjissä taikausko, jonka juuret olivat vanhassa pakanuudessa. Siitä puhuttiin tarkastuksissa jatkuvasti ja muistutettiin, että Kristus oli tullut tekemään tyhjiksi perkeleen teot. Taikojen sijasta oli rukouksessa turvauduttava Juma-

1 *Parvio* Turun hist. ark. 17 s. 122, 129—130.

2 Tästä on pöytäkirjoissa tavattomasti esimerkkejä. Käytännöstä Ruotsissa *Hassler* 1935 s. 195—202.

3 Ptpkt Kuopio 19. 2. 1693, Raisio 13. 5. 1694 (kirkkolain toistuva lukeminen seurakunnalle laiminlyöty), Helsingin pitäjä 22. 2. 1698, Mäntsälä 4. 3. 1698, Leppävirta 15. 2. 1700, Helsinki 13. 2. 1702.

lan apuun.[4] Vähässäkyrössä piispa vastusti v. 1706 sairaiden lääkitsemisessä käytettyjä taikakonsteja, joihin syyllistyvät papiston piti mahdollisuuksien mukaan selvittää. Myös Kemissä ja Pudasjärvellä, jotka olivat lähellä lappalaisten asuinsijoja, papistoa kehotettiin erityiseen valppauteen taikauskoon nähden.[5]

Monin paikoin oli tapana viettää vanhoja pakanallisia tai katolisia juhlapäiviä kuten kekriä (pyhäinpäivää), Olavia ja Tapania omine perinnäisine menoineen, mitä piispat voimakkaasti paheksuivat.[6] Lempäälässä vietettiin Pyhän Birgitan päivää. Gezelius salli v. 1701, että silloin saatiin pitää jumalanpalvelus, mutta saarnassa oli erityisesti käsiteltävä uskonpuhdistuksen tuomaa siunausta. Samoin oli tähdennettävä, ettei kansa saanut juopotellen väärinkäyttää Jumalan lahjoja. Kiikassa oli samana vuonna esillä »tuomittava taikausko ja paha tapa» polttaa helluntaiyönä kokkotulia, laulaa ja tanssia niiden ympärillä ja juopotellen harjoittaa erilaista säädyttömyyttä, niin ettei sitten pyhänä jaksettu kuulla Jumalan sanaa. Nykyajan juhannustansseja vastasivat siis helluntaitanssit, joista piispa neuvoi kansaa luopumaan.[7]

Kirkollisten rangaistusten käytöstä annettiin ohjeita konstituutioissa ja hiippakuntasäännöissä. Ne olivat tarpeen sekä rovasteille että kirkkoneuvostoille, joilla oli lupa lievemmissä tapauksissa itsenäisesti tuomita syyllisiä rangaistuksiin. Niiden avulla voitiin myös varoittaa kansaa lankeemusten seurauksista.

4 Ptpkt Kuopio 21. 2. 1707, Viitasaari 3. 3. 1707, Kangasniemi 10. 3. 1707. Turun hiippakunnassa Rothovius mainitsee v. 1646 havainneensa tarkastuksissa, että kansan parissa on toisen taulun syntien lisäksi paljon epäjumalanpalvelusta ja taikauskoa. *Lagus* 1836 s. 122. Myös Claudius Alanus kertoo puhuneensa tarkastusmatkallaan Lappiin 1639 taikauskon hylkäämisestä. *Leinberg* Bidrag VI s. 3—4, Fellman 1910 s. 315.

5 Ptpkt Vähäkyrö 26. 1. 1706, Kemi 28. 1. 1691, Pudasjärvi 20. 2. 1666, 16. 1. 1694, 17. 1. 1698.

6 Ptpkt Joroinen 15. 2. 1693, Kuopio 19. 2. 1693, 21. 2. 1707. *Melander* SKHS Toim. 16 s. 139. Turun hiippakunnasta: Lohtajan ptpkt 27. 1. 1680, 30. 1. 1694 (Olavin päivä).

7 Ptpkt Lempäälä 16. 3. 1701, Kiikka 15. 2. 1701.

Näitä sääntöjä on monesti laadittu ja luettu tarkastustilaisuuksissa. Eräs Rothoviuksen konstituutioista lienee annettu Huittisten piispantarkastuksessa 1631, muuan toinen on koottu tarkastuspöytäkirjoista (ex actis visitationis Episcopalis).[8] Toisinaan koko pöytäkirjasta muodostui sakottamis- ja maksusääntö, johon sitten lisättiin joitakin muita seurakuntaelämää koskevia määräyksiä.[9] Yksityisiä ohjeita menettelystä eri tapauksissa on pöytäkirjoissa runsaasti käsiteltävänämme olevan ajan loppuun saakka.

Erityisen luonteenomaisia puhdasoppisuuden ajan vanhatestamentilliselle kristillisyydenkäsitykselle ovat säädökset pyhäpäivän vietosta. Sapatti oli alettava jo edellisenä päivänä hyvissä ajoin, ja esim talkoiden järjestäminen oli pyhien aattoina kielletty, sillä ne päättyivät tavallisesti iloisiin talkootansseihin, jolloin valmistautuminen oikeaan lepopäivän viettoon unohtui. Sakko uhkasi sekä talkoiden lauantaiksi järjestäjiä että niihin osallistuvia.[10] Kaikki työnteko oli kielletty paitsi pyhisin myös niitä vasten yöllä. Kaskenpolttajien ja varsinkin kalastajien katsottiin aivan erityisesti olevan varoitusten tarpeessa.[11] Toisinaan kirkko sentään joustikin: Houtskarissa määrättiin 1692 kappalainen pitämään kesäkalastuksen aikana jumalanpalveluksia ulkosaaristossa.[12]

Normaalisti oli pyhinä tultava oman seurakunnan kirkkoon.

---

8 *Lagus* 1836 s. 149. *Parvio* TAik. 1958 s. 2—3 ja 1959 s. 127, 141.

9 Esim. Huittisten ptpk 8. 10. 1654 (pain. *Perälä* 1928 s. 269—271) ja Lohjan ptpk 14. 2. 1661 (pain. *Neovius* SKHS Pöytäk. 6 s. 121—125, siitä myös *Rein* 1944 s. 127—128). Vastaavanlainen esimerkki Ruotsista: *Bexell* KÅ 1917 s. 357—358 ja *Svennung* KÅ 1922 s. 327—328 (kaksi Johannes Baaziuksen ptpk:aa vuosilta 1647—48).

10 Ptpkt Kangasniemi 4. 2. 1683, Leppävirta 24. 2. 1683, Orimattila 14. 2. 1684. *Simolin* 1909 s. 297.

11 Ptpkt Nauvo 22. 9. 1659, Korppoo 4. 7. 1680, Ii 30. 1. 1691, Pirkkala 22. 2. 1695, Lempäälä 24. 2. 1695, Hammarland 29. 6. 1697, 22. 8. 1702.

12 Houtskarin ptpk 17. 10. 1692. *M. Juva* 1955 s. 106. Samanlaisesta menettelystä keskusteltiin myös Vähänkyrön pt:ssa 13. 2. 1698. Ahvenanmaalla se on perua jo vuosisadan alkupuolelta, vrt. *Murenius* Acta visitatoria s. 180—181 (Lemlanti 1648).

Bång esim. sääsi, että talon, josta jonain pyhänä ei ollut ketään kirkossa, oli maksettava sakkoa 2 hopeamarkkaa.[13] Valituksia ja varoituksia laiskasta kirkonkäynnistä esiintyy usein, ja monesti määrättiin joku tuomiolle kirkkoneuvoston eteen tai käräjille, koska hän ei ollut totellut asetusta sapattirikoksista.[14] Ankarasti kiellettiin myös matkustelu pyhäpäivisin, koska sellaisesta seuraa Jumalan viha ei vain rikkojien vaan koko synnyinmaan päälle.[15] Erityisesti osoittivat paatumuksensa ne, joiden matka kulki kirkon ohi, mutta jotka eivät silti osallistuneet jumalanpalvelukseen.[16] Hyvää ei seurannut sillekään föglöläiselle miehelle, joka oli kirkkoherralle vastannut pilkallisesti tämän kysyessä, missä hän oli ollut edellisenä rukouspäivänä. Edessä oli käräjämatka, minkä lisäksi hänet suljettiin ehtoolliselta.[17]

Eräs jatkuvasti toistuvia oli kielto myydä olutta ja viinaa kirkolla pyhisin ja määräys saattaa sitä vastaan rikkovat edesvastuuseen. Työmaan ohdakkeisuus kuvastuu paitsi jatkuvissa kielloissa ja varoituksissa myös yhä uudestaan toistuvissa valituksissa kapakoimisesta ja sunnuntaijuopottelusta.[18] Aikaisemmin olemme jo maininneet monien kirkkohäiriöiden johtuneen tästä paheesta. Rohkaisivatpa jotkut piispantarkastukseen tulijatkin itseään oluella tai viinaksilla, mutta huonoin tuloksin.[19]

Kirkkokurista antamiaan ohjeita piispat joutuivat myös itse soveltamaan käytäntöön kohta paikan päällä, sillä he ratkoivat

13 Samat viitteet kuin nootissa 10. *Manninen* 1953 s. 288.

14 Ptpkt Lohja 14. 2. 1661, Isokyrö 16. 2. 1673, Hammarland 14. 6. 1687, 13. 2. 1692, Kokkolan maasrk. 3. 2. 1698, Hattula 16. 2. 1704, Jokioinen 23. 2. 1712 (valitus ypäjäläisistä). *Luukko* 1945 s. 725. Ks. lisäksi edellä s. 176—177.

15 Ptpkt Finström 15. 6. 1687, 2. 7. 1697, Haukipudas 26. 1. 1691, Hammarland 13. 2. 1692, 22. 8. 1702, Lohtaja 30. 1. 1694, Tammela 30. 1. 1697, 2. 2. 1704, 22. 2. 1712, Kisko 22. 2. 1697, Längelmäki 8. 3. 1701, Urjala 5. 2. 1704, Kuopio 27. 2. 1710.

16 Ptpkt Ruovesi 10. 2. 1695, Pirkkala 14. 3. 1701, Lohtaja 12. 2. 1702, Kokkolan maasrk. 25. 2. 1706.

17 Föglön ptpk 21. 6. 1687.

18 Tapauksia on aineistossamme kymmenittäin. Lisäksi ks. mm. *Luukko* 1945 s. 730—731.

19 Esim. Uudenkaarlepyyn KA C I 1 fol. 3 ja *Lehtinen* 1963 s. 300—301.

tarkastuksissa erilaisia rikkomusjuttuja ja syyllisten piti olla niissä läsnä tuomiotaan kuulemassa. Tästä mainitsi jo Sorolainen tarkastusten valmistelukirjeissään (edellä s. 82), ja myöhempien piispojen ajalta on tarkastuspöytäkirjoissa runsaasti esimerkkejä sekä tätä käskyä noudattaneista että sen laiminlyöneistä. Rikkomustapauksia tuli piispan käsiteltäväksi kahdella tavalla. Toisaalta kirkkoherrat laativat ennakolta luettelon ratkaisematta olevista kirkkokurijutuista, toisaalta piispat voivat itse kysellä asioita. Eräät Viipurin piispat ovat siinä yhteydessä käyneet läpi kymmenen käskyä ja kysyneet jokaisen käskyn kohdalla, oliko seurakunnassa sitä vastaan julkisesti rikkoneita.[20]

Piispojen käsittelemistä synneistä olivat kuudenteen käskyyn liittyvät etualalla, mutta lisäksi oli esillä mm. sapattirikoksia, varkauksia, tappoja, taikuus- ja noituusjuttuja, syytteitä sopimattomasta kielenkäytöstä jne. Rangaistukset vaihtelivat suuresti eri tapauksissa. Abraham Angermannus käytti v. 1596 suurella tarkastuskierroksellaan koko skaalaa nuhteista aina raipparangaistuksiin saakka.[21] Suomen 1600-luvun piispojen langettamat rangaistukset vaihtelivat nuhteista julkirippiin.[22] Jalkapuun ja häpeäpallin valmistamisesta annettiin usein lähempiä ohjeita[23], samoin sakkojen perimisestä[24] ja niiden käsittelystä, jotka eivät tahtoneet alistua kirkkorangaistukseen.[25] Äärimmäisissä

20 Ptpkt Orimattila 30. 8. 1658, Kitee 28. 1. 1677.

21 Angermannuksen matkan pöytäkirjat, *O. Holmström* 1901. *Kjöllerström* 1957 s. 67, 78—80. *Lempiäinen* 1963 s. 103—104. Matkan taustasta ja merkityksestä *Hassler* 1938 s. 220—221, 224, *Ohlsson* 1946 s. 275—284.

22 Käytännöstä ja rangaistuksista lähemmin *Lempiäinen* mt. s. 308—334, 348—374, Ruotsin osalta mm. *Hassler* 1935 s. 110—113 ja *Lundin* 1944 s. 169, 252—276. Joskus voi armon rukoileminen piispalta auttaa välttämään rangaistuksen (*Lappalainen* 1961 s. 422), mutta jo siinäkin, että siihen oli alistuttava, lienee ollut rangaistusta kylliksi.

23 Ptpkt Leppävirta 24. 2. 1683, Orimattila 14. 2. 1684, Helsinki 21. 2. 1684, Kitee 31. 1. 1686, Kälviä 31. 1. 1694, Siuntio 24. 9. 1702. *Simolin* 1909 s. 289. *Loimaranta* 1936 s. 58.

24 Esim. ptpkt Lohja 14. 2. 1661, Orimattila 14. 2. 1684, Kuru 8. 2. 1695 (sakon korvaaminen päivätöillä), Mäntsälä 4. 3. 1698.

25 Ptpkt Pyhämaa 26. 6. 1661, Perniö 21. 9. 1683.

tapauksissa piispa katsoi jonkin seurakunnan siveellisen tilan ja uppiniskaisuuden sellaiseksi, että hän julisti koko pitäjän pannaan. Näin kävi keuruulaisille Terseruksen ollessa tarkastuksella v. 1662.[26] Varsinais-Suomesta on ainoa tunnettu kirkon sulkeminen Perniöstä vuodelta 1659. Sen tarkoituksena lienee ollut antaa pontta pari viikkoa myöhemmin pidettävälle piispantarkastukselle, seurakunnan uppiniskaisuus kun oli jo ennalta hiippakuntahallinnon tiedossa.[27]

Kirkkokurin hoidossa toimivat maallinen ja kirkollinen esivalta yhteistyössä. Bielken syytös, että Sorolainen syrjäytti tarkastustensa tuomioissa käräjät, osoittaa, ettei kirkonmiesten täydellistä itsenäisyyttä tuomiovallan käytössä pidetty suotavana.[28] Yleensä piispat edellyttivätkin, että rikkomus oli jo käsitelty maallisessa oikeudessa, ennen kuin he määräsivät kirkkorangaistuksen. Ellei niin ollut tapahtunut, he lykkäsivät asian ensin käräjille.[29]

Vuoden 1686 kirkkolain mukaan kirkkorangaistukseen tuomitseminen vaati aina maallisen oikeuden päätöksen. Tuomiokapituli saattoi kuitenkin antaa täsmentäviä ohjeita päätöksen täytäntöön panosta. Uusi tilanne kuvastuu selvästi tarkastuspöytäkirjoissa. Pääpaino tuli piispantarkastuksissa tämän jälkeen olemaan nuhteilla ja neuvoilla. Kirkollisia rangaistuksia piispat eivät enää tuominneet, vaan lykkäsivät esille tulleet asiat ilman muuta käräjille.[30] Samalla he tähdensivät, ettei papisto

26 *Leinberg* Handlingar IV s. 164—166. Vrt. *Jokipii* 1959 s. 518—522.

27 *M. Juva* 1955 s. 83.

28 *Cederlöf* 1934 s. 79. *M. Juva* mt. s. 75. *Parvio* 1959 s. 82. *Lehtinen* 1961 s. 170—171.

29 Poikkeus: Kuoreveden ptpk 29. 1. 1685.

30 *Lempiäinen* 1963 s. 124, 319—321. Siinä mainittujen tapausten lisäksi ptpkt Joroinen 15. 2. 1693, Lohtaja 12. 2. 1702, Tammela 2. 2. 1704, Kisko 29. 2. 1704, Asikkala 7. 3. 1705, Huittinen 5. 3. 1708. Bång katsoi vielä v. 1686 Kiteellä, että seurakunnan pahentaneet oli saatettava kirkkorangaistukseen, vaikka heidät olisikin käräjillä vapautettu maallisesta rangaistuksesta. Kiteen ptpk 31. 1. 1686. Vrt. myös Sahalahden ptpk 7. 2. 1697 § 19. Lain käsivartta toiselle paikkakunnalle paenneista piti ilmoittaa heidän uuteen seurakuntaansa, jos se oli tiedossa. Uukuniemen ptkp 6. 2. 1692.

saanut päästää ketään kärsimään kirkkorangaistustaan, jota ei ollut maallisessa oikeudessa tuomittu.[31] Vain sellaisissa tapauksissa, joissa ei ollut suoranaisesti kysymys rankaisemisesta, ratkaisu tehtiin kohta tarkastustilaisuudessa. Ilmajoella syytti kirkkoherra v. 1710 kahta poissaollutta miestä juoppoudesta ja kertoi koettaneensa kaikin tavoin saada heitä parannukseen. Tällöin piispa varoitti seurakuntalaisia tästä paheesta ja kielsi heitä seurustelemasta mainittujen synnintekijöiden kanssa, »jottei sellainen oka ja ohdake tukahduttaisi heidän uskoaan». Haukiputaalla oli sekä vuoden 1691 piispan- että 1693 rovastintarkastuksessa kehotettu luopumaan tupakoinnista kirkonmäellä, mutta kansa sauhutteli kaikessa rauhassa edelleen. 1694 Gezelius antoi viimeisen varoituksen ja huomautti, että vastedes tullaan annettua määräystä rikkovilta kieltämään pääsy ehtoolliselle ja kummeiksi.[32]

Maallisen ja hengellisen esivallan yhteistyö kirkkokurin hoidossa ilmeni myös siten, että nimismiehet olivat velvolliset antamaan tarvittaessa virka-apua kirkonmiehille. Samoin heidän piti osaltaan huolehtia siitä, että rikkomuksiin syyllistyneet joutuivat kärsimään kirkkorangaistuksensa. Jos joku kieltäytyi saapumasta kirkkoherran tai kirkkoneuvoston tutkittavaksi tai nuhdeltavaksi, oli nimismiehen tällöinkin tultava avuksi.[33]

---

31 Ptpkt Orimattila 8. 2. 1695, Leppävirta 19. 2. 1707, Kangasniemi 10. 3 1707. Vrt. kuitenkin Gezeliuksen lausuntoa eräässä päiväämättömässä kiertokirjeessä 1700-luvun alusta: »Dee som lefwa i grofwa laster och dock eij kunna derf. lagföras, skola i Visitationerne föreställas, och om dhe eij bättra, angifwas i Consistorio». Auran KA K II 1.

32 Ilmajoen ptpk 24. 2. 1710. Haukiputaan ptpkt 26. 1. 1691 ja 1. 1. 1694 sekä rtpk 2. 1. 1693.

33 Ptpkt Masku 24. 6. 1682, Kirkkonummi 9. 1. 1684, Tenhola 18. 3. 1686, Isokyrö 13. 2. 1694, Hammarland 22. 8. 1702, Ilmajoki 24. 2. 1710. *Grotenfelt* 1912 s. 134. *Parvio* 1959 s. 102. *Oja* 1966 s. 299.

Puhtaan opin vartiointi

Uskonpuhdistuskaudella piispantarkastuksilla oli tärkeä osuus luterilaisten käsitysten levittämisessä ja vakiinnuttamisessa. Agricolan käydessä kesällä 1554 Naantalin luostarissa sen asukkaat lupasivat opissa ja elämässä tulla evankelisiksi sekä pitää messut suomeksi ja ruotsiksi. Birgitan ilmestysten lukeminen kiellettiin, samoin messun vietto ilman ehtoollisvieraita, pyhimysten rukoileminen jne.[1] Seurakunnissa lienee suurin merkitys ollut piispan ja hänen seuralaistensa opetus- ja saarnatoiminnalla.

Ruotsissa oli arkkipiispa Björnramin v. 1585 Norrlantiin tekemän tarkastusmatkan eräänä päämääränä esittää kansalle Juhana III:n ja Kaarle-herttuan suhde mahdollisimman hyvänä ja vahvistaa kuninkaan kirkollisen ohjelman läpiviemistä.[2] Vastaavasti oli Angermannuksen v. 1596 tekemän joskin kesken jääneen ja epäonnistumiseen päättyneen suuren tarkastuskierroksen tavoitteena »torjua opissa ja elämässä ilmenevä pahennus», eli miltei sama kuin Georg Normanin tarkastuksella 55 vuotta aikaisemmin. Käytännössä Angermannus kiinnitti päähuomion kirkkokurissa ilmenneisiin puutteisiin, ja kirkkopoliittinen toiminta jäi sivummalle.[3] Suomessa ilmoitti Sorolainen aikovansa vuoden 1596 tarkastuksissa perinpohjin selvittää Upsalan kokouksessa hylättyjen seremonioiden väärinkäyttöä, kuten kokouksen päätöksessä oli piispoja kehotettu menettelemään.[4]

1600-luku oli opillisesti yhtenäinen. Kansan keskuudessa ilmenneestä taikauskosta oli jo edellä puhetta. Lisäksi tavattiin joitakin lauantain pyhittäjiä, joista todettiin, »ettei sellainen

---

1 *Arwidsson* VIII s. 162—163. *Gummerus* 1903 s. 70. *Schalin* I s. 244. *Pirinen* 1962 s. 242.

2 *Linderholm* KÅ 1911, Medd. och aktst. s. 100. *Holmquist* 1933:2 s. 110.

3 *O. Holmström* 1901 s. 206—207. Samassa teoksessa Angermannuksen matkan pöytäkirjat. *Baazius* 1642 s. 571—575. *Kjöllerström* 1944 s. 57—58. *Ohlsson* 1946 s. 268—284.

4 *R. Holmström* 1937 s. 61. SRA I: 3 s. 88.

palvonta ole Jumalalle mieleen».[5] Vuosisadan lopulla alkoivat pietistiset katsomukset saada jalansijaa. Erityisen vaarallisena Turun hiippakuntahallinto piti Oulun seutua. Vuoden 1691 tarkastusmatkan eräänä pääaiheena oli tutkia, missä määrin Oulun ympäristössä oli harhaoppeja. Pappeinkokouksessa 24. 1. pidätettiin Pudasjärven kirkkoherra Johannes Wegelius virastaan pietismistä syytettynä.[6] Myös vuoden 1710 tarkastusmatkalla Kokkolassa pidetyssä pappeinkokouksessa puhuttiin »monilla paikkakunnilla paljon levinneestä pietismistä».[7] Viipurin hiippakunnassa ei pietisteistä ollut samanlaista huolta paitsi Helsingissä, jossa 1702 tutkittiin tästä harhasta epäiltyä Andreas Lusciniusta.[8]

Suurimpana huolen aiheena itäisessä hiippakunnassa oli ortodoksinen usko. Jo Bjugg kehotti tarkastusmatkallaan 1643 tekemiensä havaintojen nojalla painattamaan venäjänuskoisia varten suomalaisen katekismuksen ja postillan venäläisin kirjaimin sekä esitti tarkastuskertomuksessaan selonteon Käkisalmen läänin kreikanuskoisista.[9] Bjuggia syvemmin tutustui kreikanuskoisiin Bång, joka aikalaistensa tavoin halusi heidän kääntymistään luterilaisuuteen, mutta vastusti ankaria pakkokeinoja siihen pyrittäessä. Tarkastusmatkoillaan hän joutui toteamaan siihenastisen uskontopolitiikan epäonnistumisen ja uusien menetelmien tarpeen, joita hän pyrkikin käytännössä kokeilemaan.[10]

Turun hiippakunnassa kysymys ortodokseista tuli esille hyvin harvoin. Pudasjärvellä halusi v. 1666 sinne muualta muuttanut »venäläinen» Pekka Mikonpoika liittyä luterilaiseen kirkkoon, jolloin Gezelius antoi siitä lähemmät ohjeet. 1698 kehotettiin

5 Iin ptpk 30. 1. 1691.
6 *Kansanaho* SKHS Vuosik. 41—42 s. 139. *Tengström* Handlingar IX s. 19—23.
7 TaTA He 4, syn.kok.pöytäk. 11. 2. 1710. HYK Cö II 25 s. 101.
8 *Simolin* 1909 s. 155. Lusciniuksesta myös *Kansanaho* mt. s. 179—180.
9 *Gummerus* SKHS Pöytäk. 2 s. 106—109.
10 RA Wiborgs konsist. skrivelser, Bångin dateeramaton kirje kuninkaalle 1686. *Simolin* 1912 s. 125—126.

saman seurakunnan kirkkoherraa tekemään voitavansa estääkseen kuulijansa yhteydestä venäläisten kanssa.[11]

Köyhien ja sairaiden hoito

Jokaisen seurakunnan oli itse huolehdittava vaivaisistaan. Heitä ei saanut lähettää etsimään elantoaan toisiin pitäjiin, eikä sellaisia pitänyt avustaa, jotka ilman asianmukaista todistusta kiertelivät pitäjästä toiseen. Kun Lapissa T.l. v. 1691 kerrottiin vieraspitäjäläisten vaivaisten uhkaillen vaativan itselleen almuja, Gezelius käski toimittaa siihen syyllistyvät käräjille rangaistavaksi.[1] Edelleen huolenpitovelvollisuus koski vain todella vaivaisia. Niitä, jotka voivat elättää itsensä omalla työllään, kiellettiin kulkemasta kerjuulla. Vårdöläiset valittivat v. 1692, että pitäjän köyhistä oli liian suuri osa annettu heidän elätettäväkseen. Ilmeisesti Sundin emäseurakunnasta oli vaivaisia työnnetty kappelilaisten niskoille. Piispa kehotti korjaamaan epäkohdan kirkkolain ja kerjäläisasetuksen mukaisesti.[2]

Koska piispantarkastusten pöytäkirjoissa puhutaan köyhistä verraten harvoin, ei heistä huolehtimisessa liene esiintynyt ylen räikeitä epäkohtia. Joskus suorastaan mainitaan tämän asian olevan kunnossa, joskus annetaan ohje yhden tietyn köyhän elättämisestä. Leppävirralla oli v. 1683 kirkonvaivaisten toimeentulo järjestämättä, ja piispa kehotti neuvottelemaan maaherran kanssa avustusten saamisesta tilanteen korjaamiseen.[3]

---

11 Pudasjärven ptpkt 20. 2. 1666 (pidettiin Iissä), 16. 1. 1694 (Oulussa), 17. 1. 1696 (Oulussa).

1 Ptpkt Lempäälä 19. 2. 1690, Lappi T.l. 29. 9.1691, Orimattila 29. 8. 1698, vrt. lisäksi Längelmäki 4. 3. 1677, Laitila 27. 9. 1691, Sahalahti 7. 2. 1697.

2 Ptpkt Perniö 28. 12. 1671, Vårdö 17. 2. 1692, Helsinki 21. 2. 1684 (§ 9).

3 Ptpkt Halikko 24. 2. 1705, Kitee 28. 1. 1677, Leppävirta 24. 2. 1683.

Hiljalleen vakiintuvan ruotujärjestelmän rinnalla oli käytännössä toinen: kirkonköyhille rakennettiin yhteisesti oma tupansa. Orimattilassa kiisteltiin v. 1701 sellaisen kustannusten jaosta, Uudessakaupungissa taas piispa kehotti 1691 sen rakentamiseen, koska köyhäintuvan olemassaolo »olisi kaupungissa kohtuullista». Köyhistä oli myös tehtävä luettelo, ja hätätilassa saisi heidän elatukseensa käyttää kirkon varojakin. Vuonna 1704 Gezelius totesi kaupunkilaisten huolehtivan vaivaisistaan hyvin huomauttaen kuitenkin, että niille, jotka kykenivät itse jotain ansaitsemaan, olisi annettava avustusta vain puolet siitä, mitä täysin työkyvyttömille. Kappalaisen piti yhdessä kirkkoneuvoston kanssa järjestää tämä käytännössä.[4]

Köyhien avustamiseen saatiin varoja myös kolehdeista, joita esim. Helsingin pitäjässä v. 1698 kehotettiin kokoamaan »niin usein kuin köyhien olot sitä vaativat». Vaasassa mainitsi Gezelius 1710 kaupungeissa olevan köyhiä paljon enemmän kuin maalla ja neuvoi seurakuntaa osoittamaan heille rakkautta ja laupeutta, jotta myös Jumala olisi laupias meille köyhille lapsilleen. Tavallisesti kolehdein koottu köyhäin kassa talletettiin vaikeiden aikojen varalle, ja sen varoja käytettiin esim. nälänhädän aikoina piispan tai rovastin suostumuksella.[5]

Sairaista tuottivat erityistä huolta pitaliset, joita 1600-luvulla oli Suomessakin aika paljon. Taudista epäillyn oli mentävä lääkärin tutkittavaksi.[6] Jos tämä totesi epäilyn oikeaksi, sairas pyrittiin toimittamaan hospitaaliin, ja jos hän oli varaton, piti seurakuntalaisten avustaa häntä sinne. Jos joku ei voinut päästä hospitaaliin, hän joutui asumaan kotonaan muista eristettynä. Ehtoollista hänelle sai antaa kirkon eteisessä tai kirkkomaalla, mutta niin että tuuli puhalsi poispäin papista. Seurakunnan oli muistettava rukoilla näiden sairaiden ja myös it-

4 Orimattilan ptpk 28. 2. 1701. *Loimaranta* 1936 s. 55. Uudenkaupungin ptpkt 6. 3. 1691, 18. 3. 1704. Tenholassa määräsi Gezelius vanhempi jo v. 1688: »Fattigstugan bör äntel. hållas wed macht».

5 Ptpkt Helsingin pitäjä 22. 2. 1698, Vaasa 31. 1. 1710, Korppoo 21. 2. 1709.

6 Ptpkt Perniö 28. 12. 1671, Tenhola 1688, Viitasaari 3. 3. 1707.

sensä puolesta, että Jumala varjelisi tällaiselta kauhealta taudilta.[7]

Jos lääkäri todisti epäillyn terveeksi, tämä saattoi palata muiden ihmisten pariin. Pitalin pelko oli kuitenkin siksi suuri, että näihin terveiden kirjoihin kelpuutettuihin suhtauduttiin jatkuvasti epäluuloisesti. Niinpä Finströmissä oli v. 1687 eräs lääkärien terveeksi julistama mies suljettu seurakunnan yhteydestä, minkä Gezelius kielsi ja vaati, että hänen oli sallittava tulla Herran huoneeseen.[8]

Seurakuntalaisten ja pappien suhteet

Jo keskiajalla oli piispoilla ollut tapana kysyä tarkastuksissa seurakuntalaisilta ja papeilta, oliko heillä valittamista toisistaan. Näin tehtiin myös uskonpuhdistuksen jälkeen. Tavallisesti valittamista ei ollut. Ehkä kumpikin osapuoli pelkäsi valituksista koituvan ikävyyksiä myös itselleen. Arkkipiispa Laurentius Paulinus Gothuksen tiedetäänkin eräissä seurakunnissa kehottaneen pitäjäläisiä, jotka kertoivat paimentensa olleen ahkeria sananpalvelijoita, uskollisesti sanomaan totuuden, koska he ovat Jumalan kasvojen edessä.[1] Toisinaan papit ja seurakuntalaiset jopa kehuivat toisiaan, ja tällainen sopu ja yksimielisyys oli piispojen mielestä erityisen kiitoksen arvoinen. Sellaisen ihanteellisen asiain tilan toivottiin pitkään jatkuvan.[2]

Jos seurakunnan puolelta valituksia ilmaantui, asialle lähti useimmiten vain yksi henkilö. Mikäli muu väki asettui häntä tukemaan, tarkastaja saattoi todeta tyytymättömyyden pappiin

7 Isonkyrön ptpk 16. 2. 1673.

8 Finströmin ptpk 15. 6. 1687. — Ruokolahden pt:ssa v. 1669 käsiteltiin erään kaatumatautiin sairastuneen vaimon lasten huoltoa. VA jj 15: 460.

1 *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus III s. 67. *Hassler* 1935 s. 170—173, *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 80, 105—113.

2 Ptpkt Orimattila 29. 8. 1658, 8. 2. 1667, Pudasjärvi 20. 2. 1666, Saltvik 17. 2. 1667, 16. 6. 1687, Jomala 13. 6. 1687, Hammarland 14. 6. 1687, Helsingin pitäjä 22. 2. 1696, Uukuniemi 10. 2. 1699, Hirvensalmi 27. 1. 1710. *Loimaranta* 1936 s. 64—66.

olevan pitäjässä laajemmaltikin levinnyttä. Jos taas kansa asettui paimenensa puolelle, ja valittaja jäi yksin, kyseessä oli nähtävästi vain henkilökohtainen kauna pappia kohtaan. Tällainen yksityisyritys päättyi tavallisesti valittajalle nolosti. Iissä todettiin v. 1666, ettei opettajien ja kuulijoiden välillä ollut erimielisyyksiä »lukuunottamatta muutamia harvoja levottomia, joita asianmukaisesti nuhdeltiin». Kalajoella väitti muuan mies v. 1663 kirkkoherra Josephus Mathesiuksen kieltäytyvän vihkimästä ketään avioliittoon, ellei hänelle makseta neljää riikintalaria, ja muuan toinen kertoi kirkkoherran vaatineen puoli talaria enemmänkin. Kansa ei yhtynyt heihin, vaan päinvastoin esitti piispalle joukon valittajien paimenestaan lausumia törkeitä hävyttömyyksiä. Piispa kysyi yleisesti ja yksityisesti moneen kertaan pitäjäläisiltä, eikö heillä ollut mitään valittamista kirkkoherrastaan, mutta kaikki vastasivat, että heillä on mitä suurin syy kiittää häntä hänen ahkeruudestaan ja uutteruudestaan. Samalla he valittivat em. kahden miehen esiintymistä. Koska seuraavana päivänä oli käräjät, piispa haastoi valittajat sinne, mutta kumpikaan ei saapunut. Pöytäkirja päättyy kirkkoherran laajaan selvitykseen toisen valittajan uppiniskaisuudesta ja levottomuudesta, johon myös seurakuntalaiset yhtyivät. Hauholla valitti v. 1705 muuan aatelisherra seurakunnan rovastista, mutta täälläkin pitäjäläiset asettuivat paimenensa puolelle. Laurbecchius siirsi asian maallisen oikeuden käsiteltäväksi, liekö sitten valittajan jalosukuisuus vaikuttanut tähän varovaiseen ratkaisuun.[3]

Valituksia ei tarvinnut käsitellä eikä ottaa pöytäkirjaan, ellei niitä esitetty kohta piispan niitä kysyessä. Lohtajalla myöhästyi nimismies v. 1680 nelikohtaisen muistionsa esittämisessä, ja piispa totesi, ettei sitä olisi pakko ottaa käsittelyyn, mutta otti kuitenkin. Tähän vaikutti ehkä se, että valitus koski verraten vaarattomia asioita: nimismies väitti pappien pitävän liian

3 Ptpkt Ii 20. 2. 1666, Kalajoki 17. 2. 1663, Hauho 24. 2. 1705. *Palmroth* 1929 s. 79. — Myös käräjiltä on lykätty pappeja koskevia asioita piispan- tai rovastintarkastuksiin. VA ii 16: 46v (Elimäen käräjät 24. 1. 1698).

pitkiä saarnoja ja käyttävän ruumissaarnojen teksteinä kunkin pyhän tekstejä, kirkkoherran ottaneen itselleen kirkolle kuuluvia julkisyntisten kirkkoonottorahoja ja lukkarin hoitavan huolimattomasti kellojen soiton. Piispa antoi nyt näistä tarkemmat ohjeet.[4]

Paitsi julkiseen asioiden selvittelyyn saattoivat valitukset antaa aiheen myös henkilökohtaisiin nuhteisiin ja kehotuksiin. Gezelius kirjoitti Tammelan piispantarkastuspöytäkirjaan 1712, ettei hän halunnut julkisesti seurakunnan kuullen moittia vanhaa kappalaista Tammelanderia, mutta varoitti häntä nyt turhista riidoista pitäjäläisten kanssa. Pietari Follingius nuhteli v. 1562 Mustasaaren piispantarkastuksessa Vöyrin ja Mustasaaren kirkkoherrojen läsnäollessa Isonkyrön kuulua esipaimenta Jaakko Geetiä hänestä tehtyjen valitusten vuoksi, ja Geetin kerrotaan luvanneen parannusta, mikä tosin paljolta taisi jäädä pelkäksi lupaukseksi.[5] Joskus piispat ovat tarkastuksissa jopa panneet viralta pappeja, jotka olivat laiminlyöneet tehtäviään. Tällaisten tapausten tutkinta on tietysti saanut alkunsa seurakuntalaisten tekemistä valituksista.[6] Toisaalta papin

4 Lohtajan ptpk 27. 1. 1680.

5 Tammelan ptpk 22. 2. 1712. *Leinberg* Handlingar III s. 16. *Luukko* 1950 s. 479.

6 Sorolainen pani v. 1623 Tenholassa viralta sikäläisen kirkkoherran (*Tengström* Handlingar V s. 17, *Pajula* 1891 s. 154), Terserus taas Kajaanissa v. 1660 erään koulupapin, mikä kärjisti Terseruksen ja Kajaanin patronuksen Pietari Brahen välistä konfliktia ja edesauttoi piispan erottamista virastaan kolme vuotta myöhemmin (*Göransson* 1952 s. 66—67). Vuoden 1663 tarkastuksessa Terserus oli Kajaanissa varovaisempi (mt. s. 151—152). Lapväärtissä mainitaan Rothoviuksen v. 1634 (1633?) panneen viralta kirkkoherran (*Åkerblom* 1938 s. 81), ja Helsingin pitäjässä toimineen ja viralta pannun Henrik Forsiuksen asiaa käsiteltiin ennen sen viemistä v. 1635 tuomiokapituliin sekä rovastin ja kihlakunnanoikeuden edessä että piispantarkastuksessa (*Tengström* 1796 s. 245, *Parvio* 1959 s. 154). Orivedellä Terserus aikoi 1662 erottaa virasta kirkkoherran, joka samoin kuin hänen vaimonsakin oli piispan kertoman mukaan yletön juoppo (»tuskin erottivat päivää yöstä»), mutta joutui seurakuntalaisten vastustuksen takia luopumaan aikomuksestaan (*Leinberg* Handlingar IV s. 159—164, *Lempiäinen* 1963 s. 162—163).

ja hänen laumansa riita voi päättyä molemminpuoliseen sovintoonkin kuten Liedossa v. 1653.[7]

Seurakuntalaisten tyytymättömyyden aiheita ei ollut monia. Aikaisemmin on jo mainittu, että ellei kirkonmenoja alettu ja toimitettu ajallaan, kansa oli siitä äkeissään. Toinen jumalanpalveluksiin liittyvä asia, josta syntyi erimielisyyksiä, oli ehtoollisvieraita koskevien kelpoisuusvaatimusten soveltaminen. Lemlannissa kertoi muuan mies v. 1687 kirkkoherran edellisenä pääsiäisenä evänneen hänen pojaltaan oikeuden tulla Herran pöytään. Piispa määräsi kirkkoneuvoston selvittämään, mistä papin menettely johtui. Huonommin kävi seuraavana vuonna Tenholassa miehelle, joka oli suutuksissaan lähtenyt ripiltä, kun hänen vaimoaan ei päästetty sille. Hänet määrättiin tuomiokapituliin vastaamaan teostaan. Joroisissa eräs renki väitti v. 1693 armovuoden saarnaajan lyöneen häntä ensimmäisenä joulupäivänä kahdesti kepillä päähän ja kolmannen kerran selkään, kun hän paljon rippiväen mukana pyrki synninpäästöä saamaan. Koska syytös oli tavallista vakavampi, Bång määräsi sen tarkoin tutkittavaksi — tarvittaessa maallisessa oikeudessa — minkä jälkeen tuomiokapituli vasta antaisi siitä lopullisen päätöksen.[8]

Tämäntapaiset valitukset olivat kuitenkin harvinaisia. Useimmin erimielisyyksiä syntyi pappien saatavista ja niiden kokoamisesta. Kangasniemeläiset valittivat v. 1707 pappiensa ja varsinkin kappalaisen kiristävän heiltä enemmän, kuin he kykenivät maksamaan. Piispa Lund tunsi sääliä köyhiä pitäjäläisiä kohtaan ja varoitti papistoa, ettei se kovuudellaan hävittäisi seurakuntalaisten rakkautta paimeniinsa.[9] Laittomat omavaltaisuudet koetettiin tietysti oikaista. Kuopiossa oli v. 1710 kappalainen ottanut eräältä talonpojalta kattilan maksamattomien saataviensa pantiksi, ja toinen kappalainen oli vienyt mukanaan peräti hevosen pakottaakseen sen omistajan antamaan, mitä

7 *Tiitola* 1931 s. 300. Tarkastuksessa laaditut sopimukset, Liedon KA T I 1.

8 Ptpkt Lemlanti 19. 6. 1687, Tenhola 1688, Joroinen 15. 2. 1693.

9 Kangasniemen ptpk 10. 3. 1707.

kuului. Kumpikin määrättiin palauttamaan ottamansa omaisuus ja vastaamaan menettelystään tuomiokapitulissa. Hirvensalmella samana vuonna tehty valitus, että kappalainen olisi eräässä tapauksessa ottanut ruumisrahan vastineeksi hiehon, todettiin sen sijaan johtuneeksi väärinkäsityksestä.[10]

Myös pappien valitukset seurakuntalaisista liikkuivat lähinnä palkka-asioissa. Lisäksi tulivat esille laiska kirkossa käynti, pyhätyö, sukupuolielämän synnit yms., joista on ollut puhetta jo edellä. Pappien palkkauksen selvittely kuului vanhastaan tarkastuksiin. Saksassa uskonpuhdistuskaudella pidetyissä tarkastuksissa käsiteltiin hyvin yksityiskohtaisesti kunkin papin tuloja.[11] Samoin on ollut Ruotsi-Suomessa. Rothoviuksen tiedetään v. 1639 tutkineen Ilmajoella, mitä seurakuntalaiset olivat luvanneet antaa papilleen ja mitä he todella antoivat.[12] Bjugg kertoo tarkastusmatkallaan 1643 todenneensa, että palkkauskäytäntö eri pitäjissä oli selvien säädösten puuttuessa kirjava, ja kun papin oli itse koottava saatavansa, hän joutui usein kokemaan, että ne annettiin hänelle vain vastahakoisesti.[13] Myöhemmin annetut palkkausasetuksetkaan eivät täysin poistaneet epäkohtia. Milloin papisto perinnäisiin tuloihinsa vedoten vaati enemmän kuin asetukset sallivat, milloin taas rahvas piti asetuksia kohtuuttomina. Pappien tekemiä valituksia on tarkastuspöytäkirjoissa tutkittavanamme olevan ajan loppuun saakka.

Kehottaessaan kansaa maksamaan, mitä kuului, piispat eivät tyytyneet vetoamaan vain asetuksiin. Ilmajoella Gezelius syytti v. 1710 seurakuntaa kiittämättömyydestä opettajia kohtaan, vaikka sen tulisi ylistää heidän ahkeruuttaan ja uskollisuuttaan sekä menetellä niin, että papit saisivat hoitaa virkansa ilolla eikä huokauksin. Tenholassa vedottiin v. 1670 pitäjäläisten hyväntahtoisuuteen ja tähdennettiin, että heidän oli huolehdittava sielunhoitajistaan, koska he nauttivat näiden suosiota ja palve-

10 Ptpkt Kuopio 27. 2. 1710, Hirvensalmi 27. 1. 1710.

11 Tästä antaa runsaasti tietoja *Kayser* 1897 s. 108—240, 390—448, 451—571.

12 *Liakka* 1934 s. 329.

13 *Gummerus* SKHS Pöytäk. 2 s. 104—105.

luksia. Kauhajokelaisten sydämelle laskettiin v. 1673 sama velvoitus, koska kappalaisella oli paljon työtä, ja Hausjärvellä neuvottiin kansaa v. 1704 entistä paremmin pitämään huolta kappalaisestaan, olletikin kun hän oli vanha ja sairas. Tämä kehotus annettiin siitä huolimatta, että papin viran hoidossa oli ilmennyt puutteita. Helsingissä viitattiin v. 1676 vain aikaisemmin tehtyyn sopimukseen, kun oli puhetta kirkkoherran vuokrakorvauksen maksamisesta lyhentämättömänä.[14] Toisinaan kehotuksia vahvistettiin uhkauksella viedä asia maalliseen oikeuteen.[15]

Paitsi palkoistaan papit ovat joskus valittaneet myös epäkohdista työolosuhteissa. Kurussa, jossa Ruoveden papisto kävi määräpyhinä pitämässä jumalanpalvelukset, valitettiin v. 1695, ettei paimenille ollut siellä yöpymispaikkaa, ja keskusteltiin erään talon hankkimisesta sitä varten.[16] Eräissä kappeleissa piti rahvaan maksaa papeille ylimääräinen korvaus oleskelusta ja jumalanpalvelusten toimittamisesta niissä, siis matkaraha nykyaikaisittain sanottuna.[17] Helsingissä valitti hospitaalin pappi v. 1676, että hän joutui kautta vuoden myrskyssä ja huonollakin säällä toimittamaan virkansa paljaan taivaan alla. Seurakunta lupasi auttaa häntä rakentamalla hänelle katoksen.[18]

Pappilat olivat tunnettuja vieraanvaraisuudestaan, mutta rajansa piti olla silläkin. Leppävirralla valitti varapastori Wirilander v. 1700 rahvaan tunkeutuvan joka pyhä pappilaan, ja

14 Ptpkt Ilmajoki 26. 2. 1673 (Kauhajoki), 24. 2. 1710, Tenhola 1670, Hausjärvi 22. 2. 1704, Helsinki 6. 10. 1676. Ks. lisäksi ptpkt Tenhola 23. 3. 1679, 1688, Korppoo 4. 7. 1680, Mäntsälä 4. 3. 1698 sekä Pyhämaa 26. 6. 1661 ja siitä *Hormia* 1939 s. 418.

15 Ptpkt Hammarland 29. 6. 1697, Helsingin pitäjä 22. 2. 1698.

16 Kurun ptpk 8. 2. 1695.

17 Ptpkt Kitee 28. 1. 1677, Föglö 21. 6. 1687. Vrt. Finströmin ptpk 15. 6. 1687. Kiikassa lausui Gezelius 15. 2. 1701, että elleivät kappelilaiset osoita kiitollisuuttaan papeille, jotka tulevat emäkirkolta (Tyrvää) vaivalloisen matkan takaa pitämään heidän luonaan jumalanpalveluksia, heidät määrätään käymään emäkirkolla.

18 Helsingin ptpk 6. 10. 1676. *Neovius* 1893 s. 149.

kun siinä oli rakennuksia vähän, tällainen invaasio oli sielunpaimenelle suureksi häiriöksi. Laurbecchius yritti selvittää tilanteen ehdottamalla pitäjäntuvan rakentamista, jossa seurakuntalaiset voisivat oleilla pyhän tienoissa ja jossa vaivaiset saisivat asunnon. Kansa suhtautui kuitenkin ehdotukseen kylmäkiskoisesti, jolloin piispa totesi, että varapastori voi turvautua maallisen oikeuden apuun, jos pappilaan tunkeutuminen vielä jatkuu.[19]

Pappien lisäksi ovat myös heidän leskensä valitelleet seurakuntalaisten kylmäkiskoisuutta heidän elättämisessään. Seurauksena oli kehotuksia antaa heille, mitä kuului. Vastahakoisia saatettiin uhata jopa ehtoolliselta sulkemisella, toisinaan taas hellytettiin seurakuntaa kiittämällä edesmenneen paimenen rakkautta ja huolenpitoa hänelle uskotusta laumasta.[20] Ylimääräisiin rasituksiin kansa ei mielellään suostunut. Kun Jokioisissa kappalaisen leski pyysi v. 1712, että seurakunta palkkaisi hänen poikansa apulaiseksi, rahvas asettui poikkiteloin.[21]

Pappien ja seurakuntalaisten suhteet riippuivat paljon siitä, oliko paimen seurakunnan toivoma. Tunnetusti ei näin läheskään aina ollut. Kuninkaalliset ja varsinkin patronaattipitäjät joutuivat kärsimään helpoimmin, vaikka hiippakuntahallinto koettikin suositella niihin kunnollisia pappismiehiä kuten esim. Nycopensis Ristiinan kirkkoherranviran ollessa avoimena v. 1660. Kirjeessään seurakunnan patronukselle Pietari Brahelle hän mainitsi tarkastusmatkallaan todenneensa pitäjän siveellisen tilan heikoksi, minkä vuoksi uuden kirkkoherran tulisi olla mahdollisimman taitava.[22] Patronaattiseurakuntien asioihin puuttuminen oli aateliston mahtavuuden aikana vaikeaa ja jopa vaarallista. Kun Terserus Pohjanmaan matkallaan 1660 kiinnitti voimakkaasti huomiota aatelisten välinpitä-

19 Leppävirran ptpk 15. 2. 1700.

20 Ptpkt Kangasniemi 26. 1. 1660, Ii 23. 1. 1673, Längelmäki 4. 3. 1677, Inkoo 12. 2. 1693, Kokkolan maasrk. 2. 2. 1694, Hammarland 29. 6. 1697, Finström 2. 7. 1697, Vehmaa 11. 6. 1712.

21 Jokioisten ptpk 23. 2. 1712.

22 RA Skoklostersaml. E 8159, Nycopensis Brahelle 21. 7. 1660.

mättömyyteen kirkkojen rakentamisesta ja hoidosta, hän sai vastaansa jalosukuisten kärkijoukon, joka seuraavina vuosina määrätietoisesti työskenteli saadakseen hänet pois piispan virasta.[23]

Konsistoriaalisissa pitäjissä, joihin tuomiokapituli nimitti papit, seurakuntalaisten mielipide vaikutti enemmän. Sen selville saamiseksi tiedusteltiin tarkastuksissa virkojen auki ollessa, kenet he halusivat kirkkoherrakseen tai kappalaisekseen.[24] Sopivista ehdokkaista voitiin seurakunnissa keskustella myös etukäteen. Pietarsaaressa pyysivät porvarit ja raastuvanoikeus v. 1694 suosittelemaan pian tulevassa piispantarkastuksessa uudeksi kappalaiseksi Andreas Hamnius-nimistä pappismiestä.[25]

Mikäli virkaan nimitettiin joku muu kuin seurakunnan pyytämä, hän ei juuri voinut odottaa erityistä suopeutta pitäjäläisten taholta, ja maaperä rettelöille oli suotuisa, eritoten jos uudella viranhaltijallakin oli taipumusta käräjöinteihin. Myös armovuoden saarnaajat ja apulaiset valittiin toisinaan piispantarkastuksessa, mutta tämä tapa ei nähtävästi ollut kovin yleinen.[26] Tilapäiset viranhaltijat eivät nauttineet samanlaista arvonantoa kuin vakinaiset. Gezelius näkikin aiheelliseksi kehottaa tenholalaisia v. 1675 kunnioittamaan ja tottelemaan kirkko-

---

23 *Göransson* 1952 s. 62.

24 CEAP s. 408 (Ii 1660). Ptpkt Ii 30. 1. 1691, Helsinki 15. 2. 1691 (§ 2), Loppi 14. 1. 1692, Lohtaja 30. 1. 1694, Kokkolan kaup.srk. 1. 2. 1694, 4. 2. 1698 ja maasrk. 2. 2. 1694, Vähäkyrö 16. 2. 1694, Kangasniemi 3. 3. 1704, Raisio 13. 5. 1694 ja siitä *Mäntylä* 1960 s. 416. RA Acta eccl. 78, Kalajoki, kirje 15. 3. 1670 (samana talvena pidetyssä tarkastuksessa keskusteltu uudesta kirkkoherrasta). Vähässäkyrössä ei väki v. 1660 halunnut pitää heille määrättyä kirkkoherraa, mutta Terserus sai aikaan ainakin jonkinlaisen sovinnon (CEAP s. 408).

25 *Söderhjelm* 1907 s. 403.

26 Ptpkt Isokyrö 26. 12. 1690, Vårdö 29. 8. 1702, Viitasaari 28. 2. 1704. Orimattilassa v:n 1659 pt:n jälkeen syntyneestä rettelöstä ks. *Loimaranta* 1936 s. 68—73. Kalajoella Gezelius antoi 1683 kappalaiselle virkamääräyskirjeen tarkastusmatkallaan (RA Acta eccl. 78, Kalajoki), samoin on Sorolaisen kollaatiokirje Vesilahden kirkkoherralle dateerattu matkalla oltaessa Sääksmäellä 17. 2. 1592 (*Leinberg* Handlingar I s. 265).

herran viransijaisia, joita hän joutui vanhuutensa tähden pitämään.[27]

Pappien keskinäiset suhteet

Sielunpaimenten keskinäinen virkaveljeys ei aina ollut särötön. Kirkkoherrat esim. syyttelivät kappalaisia omapäisyydestä, kun nämä eivät välittäneet kyllin tarkoin tehdä esimiehelleen tiliä virkansa hoidosta. Normaalisti kappalaiset eivät saaneet kasteita ja sairaskäyntejä lukuunottamatta suorittaa kirkollisia toimituksia kirkkoherran tietämättä, samoin eivät koota saataviaan eivätkä matkustaa pois pitäjästä.[1] Toisinaan on tarkastuksissa muutenkin järjestelty papiston työnjakoa.[2]

Maksut kirkollisista toimituksista kuuluivat kirkkoherralle siinäkin tapauksessa, että joku toinen papeista teki työn.[3] Viipurin hiippakunnassa pyrittiin tätä nurinkurisuutta 1600-luvun lopulla lieventämään siten, että kappalaiselle määrättiin kuuluvaksi joka kolmas ristimis- ja pitäjänkäyntimaksuista, ratsu- ja sotamiesten pääsiäisrahoista sekä alle 9-vuotiaiden hautausmaksuista.[4] Tällaiset määräykset uhkasivat kuitenkin jäädä hurskaiksi toiveiksi. Niinpä Kiteellä oli kirkkoherra sopinut Ruskealan kappelissa papin tehtävistä huolehtivan apulaisensa kanssa, että tämä saa kolmanneksen kirkotusrahoista, mutta kirkkoher-

27 Tenholan ptpk 21. 2. 1675.

1 Ptpkt Tenhola 21. 2. 1675, Lohtaja 27. 1. 1680. Rothovius kirjoitti Pohjanmaan tarkastusmatkallaan v. 1643 ilmeisesti omien havaintojensa pohjalta, etteivät kappalaiset saaneet pyrkiä kääntämään seurakuntalaisten sydämiä puoleensa kirkkoherroja vastaan. ÅT 1785 s. 141—142. *K. U. Åkerblom* 1950 s. 483.

2 Ptpkt Helsinki 22. 2. 1684 (koulupapit auttavat kappalaisia, koska nämä ovat vanhuuden heikkoja), Tammela 30. 12. 1691, Orimattila 19. 2. 1705. Viranhoidon järjestely kirkkoherran sairauden ajaksi: ptpkt Rauma 11. 3. 1702, Uusikaupunki 18. 3. 1704.

3 Tästä huomautti mm. Gezelius Perniössä v. 1675.

4 Kangasniemen ptpk 24. 2. 1695. *Manninen* 1953 s. 337. *Lempiäinen* 1965 s. 66.

ran vaimo oli ollut apulaista nopeampi ja kantanut niistä suurimman osan ilmeisesti miehensä nimissä.[5]

Helsingissä olivat 1670-luvulla kirkkoherran ja koulupappien välit kiristyneet pahanpuoleisesti, eivätkä koulumiesten keskinäisetkään suhteet olleet kunnossa. Seurauksena oli vuoden 1676 piispantarkastuksessa useita pappien valituksia toisistaan. Koulun rehtori syytti konrehtoria mm. siitä, etteivät teinit käyttäytyneet jumalanpalveluksissa kunnolla, ja edelleen väitettiin, että hän oli mentyään naimisiin erään papin lesken kanssa käyttänyt hyväkseen tämän armovuotta yli sen, mihin oli oikeus. Kirkkoherra valitti, että konrehtori oli itse kirkottanut vaimonsa, vaikka hänkin olisi ollut valmis sen tekemään, jolloin konrehtori vastasi olleensa epätietoinen, voiko vaimo tulla kirkkoon, kun heidän kuollutta lastaan ei vielä ollut haudattu. Tämän valituksen takana saattoi hyvinkin olla kirkkoherran pelko kirkotusrahojen menettämisestä. Kappalainen puolestaan valitti kirkkoherran ottavan hänelle kuuluvia tuloja, ja pari muuta pappia oli tyytymättömiä pieneen palkkaansa ja kehnoihin työolosuhteisiinsa. Piispa Thauvonius koetti parhaansa mukaan ratkaista valitukset, määräsi toimitusmaksujen jaosta pappien kesken, lisäsi kappalaisten palkkaa, sovitteli kirkkoherran ja konrehtorin välejä jälkimmäisen esitettyä julkisen anteeksipyynnön, määräsi joissakin asioissa hankittavaksi lisäselvityksiä ennen lopullista ratkaisua jne. Muiden osalta lieneekin edes jonkinlainen sopu saatu aikaan, mutta rehtorin ja konrehtorin välillä riitaisuuksia jatkui vielä pitkään, kunnes vuoden 1684 tarkastuksessa Bång uhkasi panna kummankin viralta, ellei parannusta tapahdu.[6]

Palkkauksesta saattoi syntyä erimielisyyttä myös uuden papin ja entisen viranhaltijan lesken välillä, joskaan tästä ei ole aineistossamme tietoja paljon. Tarkastuksessa voitiin tehdä lesken ja uuden viranhoitajan kesken sopimus elatuksesta[7], mutta

5 Kiteen ptpk 28. 1. 1677.

6 Helsingin ptpkt 6. 10. 1676, 22. 2. 1684.

7 Kangasniemen ptpk 26. 1. 1660 (Pieksämäellä). *Manninen* 1953 s. 318. Viitasaaren ptpk 3. 3. 1707. Edelleen ks. ptpkt Närpiö 13. 1. 1685 (määrätään, milloin armovuosi alkaa), Eura 5. 10. 1691, Kemi 28. 12. 1693.

jos riita oli jo päässyt kehittymään pitkälle, sitä ei aina kyetty siinä hetkessä sovittamaan. Näin kävi mm. Isossakyrössä 1680, jossa kappalainen ja hänen edeltäjänsä leski kiistelivät saatavista. Kirkkoherra määrättiin sovittelijaksi ja evästykseksi annettiin, ettei lesken pitänyt saada enempää, kuin hänelle kuului.[8]

Erimielisyyksiä ja riitoja syntyi muistakin kuin viranhoitoon ja palkkaukseen liittyvistä kysymyksistä, mutta ne tulivat tarkastuksissa harvemmin esille. Kuopiossa oli rovasti Peer Fabricius käyttäytynyt sopimattomasti kappalaisen vaimoa kohtaan. Nycopensis oli selvitellyt asiaa tarkastuksessaan v. 1663 ja havainnut tapauksen ilmeisesti tavallista vakavammakasi, koska hän otti sen esille matkansa jälkeen Pietari Brahelle lähettämässään kirjeessä.[9] Kemissä syytettiin v. 1691 kappalaista taikauskosta, riitelystä anoppinsa, vaimonsa ja pitäjäläisten kanssa sekä tottelemattomuudesta rovastia (= Kemin kirkkoherra) kohtaan. Gezelius määräsi asian tutkittavaksi käräjillä ja lähetettäväksi sitten tuomiokapituliin.[10]

Seurakunnan luottamus- ja toimihenkilöt

Viipurin hiippakunnan tarkastuspöytäkirjoihin kuuluu miltei poikkeuksetta otsikko »kyrkostaten», jonka alla luetellaan seurakunnan papit, lukkari, suntio, kirkonisännät, kirkkoneuvoston jäsenet, piispan nimismies (amptman) jne., annetaan heistä lähempiä tietoja (esim. oliko lukkari lukutaitoinen vai ei) sekä säädetään tarkemmin heidän virkatoimistaan. Turun hiippakunnan tarkastuspöytäkirjoista tämä kohta yleensä puuttuu, mutta luottamusmiehistä ja heidän tehtävistään puhutaan muuten runsaasti. Usein heidät myös valittiin juuri tarkastuksissa.

8 Isonkyrön ptpk 4. 1. 1680.
9 RA Skoklostersaml. E 8159, Nycopensis Brahelle 26. 3. 1663.
10 Kemin ptpk 28. 1. 1691.

Lukkareista tuli erityisen tärkeitä henkilöitä Terseruksen ajoista lähtien, jolloin heistä tuli lasten opettajia. Voidakseen hoitaa virkaansa heidän piti olla lukutaitoisia.[1] Tämän pätevyysvaatimuksen läpivieminen kesti aikansa. Orimattilassa oli lukkari vielä 1684 täysin lukutaidoton, mutta kun kirkkoherra oli häneen tyytyväinen ja seurakunta puhui hänen puolestaan, Bång antoi hänen jäädä toimeensa. Ennen vuotta 1690 samainen lukkari on kuitenkin pantu viralta ja tilalle otettu lukutaitoinen. Vanha heittäytyi tämän jälkeen julkijumalattomaksi sanan ja sakramenttien halveksijaksi, ja v. 1695 oli pyydettävä nimismieheltä apua hänen saamisekseen käräjille vastaamaan elämästään.[2] Iissä ei lukutaitoista lukkaria ollut ainakaan vielä v. 1686, jolloin Gezelius huomautti, että »kuninkaallisen majesteetin ankaran käskyn mukaisesti» sellainen on seurakunnassa oltava, jotta hän opettaisi nuorisoa lukemaan kirjasta. Naantalissa oli nuorempi Gezelius v. 1693 äkeissään, kun seurakunta ei ollut välittänyt palkata lukutaitoista lukkaria, vaan esitti erilaisia verukkeita laiminlyöntinsä tueksi. Kaksi vuotta myöhemmin entinen lukkari vihdoin joutui luovuttamaan paikkansa uudelle. Tuuloksen ja Luopioisten lukkarit osasivat v. 1701 »jonkin verran lukea kirjasta», joten tuskin hekään olivat aivan ensiluokkaisia opettajia.[3]

Vårdössä totesi Gezelius v. 1702, että lukkaria, joka ei kykene opettamaan nuorisoa eikä muutenkaan olemaan sille avuksi, ei enää voida pitää virassa, vaan tilalle on otettava uusi. Pöytäkirjasta ei ilmene, oliko lukkari lukutaidoton vai vanha. Kun Tenholan kappelin Bromarvin lukkari oli käynyt vanhaksi ja unohtavaiseksi, Gezelius vanhempi määräsi v. 1679, että tilalle oli asetettava uusi »sopivampi». Inkoossa otettiin kuolleen luk-

1 Tästä on piispantarkastuspöytäkirjoissa säädöksiä erittäin runsaasti molemmista hiippakunnista. — Eräissä seurakunnissa lukkarin tehtävät hoiti joku papeista. *Sandholm* 1966 s. 94, 115.

2 Orimattilan ptpkt 14. 2. 1684, 30—31. 1. 1690, 8. 2. 1695.

3 Ptpkt Ii 23. 3. 1686, Naantali 28. 3. 1693, Hauho 5. 3. 1701 (Tuulos, Luopioinen), *Matinolli* 1959 s. 428.

karin seuraajaksi v. 1693 hänen poikansa vuoden koeajaksi. Sen kuluessa nähtäisiin, kykeneekö hän hoitamaan tehtävänsä.[4]

Muutamissa pitäjissä tuotti harmia lukkarin juopottelu. Tammelassa käski piispa v. 1691 juopon lukkarin »vakavasti» parantaa tapansa ja hoitaa ahkerasti virkansa ja nuorison opetuksen, mikäli hän halusi pitää paikkansa. Varoitus ei auttanut, ja v. 1704 Gezelius totesi, ettei lukkarin juopottelua voitu enää sietää, vaan hänen tilalleen oli valittava »toinen siivo henkilö». Kiikassa oli kirkkoherra turhaan varoittanut lukkaria viinaksista, ja v. 1701 tämä oli viimeksi juuri piispantarkastusta edeltävänä päivänä ollut umpihumalassa. Täälläkin piispa määräsi, että lukkari oli erotettava ja tilalle valittava uusi. Joroisissa oli Lund v. 1710 armeliaampi. Papisto syytti lukkaria, jota jo 1693 oli kovisteltu lukutaidottomuudesta, erinäisistä virheistä viran hoidossa ja valitti varsinkin hänen juopotteluaan. Kun miekkonen oli jo 30 vuotta ollut toimessaan ja seurakuntalaiset olivat hänen puolellaan, piispa antoi hänen edelleen jäädä virkaansa, mutta hänen palkkaansa vähennettiin.[5]

Toisinaan mainitaan myös lukkareista, jotka aiheuttivat vaikeuksia riitelemällä joko keskenään tai papiston kanssa. Huittisten rovastia kehotettiin vuoden 1674 piispantarkastuksessa saattamaan sovintoon kappeliseurakuntansa Vampulan kappalainen ja lukkari. Sundissa jouduttiin 1687 sovittamaan emäkirkon ja Vårdön lukkarien välinen kiista.[6]

Lukkarien palkasta syntyi paikoin erimielisyyttä, ja pitäjäläisiä neuvottiin maksamaan heille, mitä asetuksissa määrättiin. Kovin kiinteä ei palkkasumma ollut, ja esim. Vehmaalla jätettiin palkka v. 1688 seurakunnan ja viranhaltijan kesken lähemmin sovittavaksi. Tulkinnanvaraisista yksityiskohdista on tarkastuksissa keskusteltu usein.[7] Kruunupyyssä sovittiin v. 1686,

4 Ptpkt Vårdö 29. 8. 1702, Tenhola 23. 3. 1679, Inkoo 24. 9. 1697. *Nikula* 1938 s. 82. *Sandholm* 1966 s. 97.

5 Ptpkt Tammela 30. 12. 1691, 2. 2. 1704, Kiikka 15. 2. 1701, Joroinen 15. 2. 1693, 4. 3. 1710. *Grotenfelt* 1931 s. 77. Vrt. *Cavonius* 1943 s. 62.

6 Ptpkt Huittinen 27. 2. 1674, Sund 17. 6. 1687.

7 Esim. ptpkt Isokyrö 16. 2. 1673, Vehmaa 3. 1. 1688, Mäntsälä 5. 2. 1702, Huittinen 5. 3. 1708, Ilmajoki 24. 2. 1710.

että emäkirkon lukkari saa palkan myös kappelilaisilta, mutta sen korvaukseksi hänen piti palkata kappeliin sijainen, joka siellä hoiti viran hänen puolestaan. Kappelilaiset eivät olleet järjestelyyn ihastuneita, ja vuoden 1707 rovastintarkastuksessa emäkirkon lukkari valitti heidän ynseyttään, jolloin heitä kehotettiin noudattamaan piispan antamaa päätöstä.[8] Mikkelissä näyttää lukkarissa olleen oireita ahneuteen, sillä v. 1707 häntä piti kieltää vaatimasta saatavia yli asetusten. Laitilassa lukkari puolestaan oli pihistellyt kolehtirahoja, mistä häntä v. 1691 jyrkästi kiellettiin. Sahalahdella peri lukkarin leski v. 1697 miesvainajansa saamisia, ja Kuopiossa sai v. 1704 eräs Kustaa Pohjolainen, joka elätti lukkarin jälkeensä jättämää poikaa, osan edesmenneen viranhaltijan verotuloista, koska tämä ei ollut ennen kuolemaansa saanut kaikilta seurakuntalaisilta, mitä hänelle olisi kuulunut.[9]

Kun lukkarista tuli lastenopettaja, hän ei enää ennättänyt hoitaa kirkon vahtimestarin tehtäviä, jotka olivat aikaisemmin olleet hänen huolenaan. Muutos tapahtui tosin hitaasti ja vähitellen. Kellojen soitosta on lukkareille annettu kehotuksia ja ohjeita jatkuvasti. Samoin määrättiin Perniössä 1671, että lukkarin oli pidettävä kirkko ja hautausmaa puhtaana, suljettava ovet hyvin, ettei myrsky päässyt niitä rikkomaan, ja huolehdittava hyvin kirkon messuvaatteista. Vaatteiden hoidosta huomautettiin myös Isossakyrössä 1673. Kirkon puhtaanapito kuului lukkarille Hammarlandissa vielä 1692, samoin hautojen avaaminen Inkoossa 1697 ja kirkon kynttiläkruunujen puhdistus Kälviällä 1706. Ilmajoella määrättiin 1690, että seurakuntaan oli lopultakin määrättävä lukkari, joka kirkkolain mukaisesti huolehti kirkosta ja sen esineistöstä.[10]

Tässä Ilmajoen tapauksessa lienee kysymys pikemmin suntiosta kuin lukkarista. Suntion eli väkkärin (spögubbe, kyrko-

8 Kruunupyyn ptpk 6. 4. 1686. Teerijärven rtpk 9. 7. 1707. *Tegengrén* 1943 s. 429.

9 Ptpkt Mikkeli 17. 3. 1707, Laitila 27. 9. 1691, Sahalahti 7. 2. 1697, Kuopio 18. 2. 1704.

10 Tiedot ao. piispantarkastuspöytäkirjoista. *Liakka* 1934 s. 337.

vächtare) toimi syntyi vuoden 1660 tienoilla. Varhaisin maininta siitä on Perniöstä vuodelta 1659, jolloin Terserus määräsi Heikki Ontuvan »kirkkovahdiksi ja väkkäriksi» ja käski pitäjän antaa hänelle tietyn vähäisen korvauksen vaivoistaan. Gezelius määräsi v. 1666 tämän viran pakolliseksi kaikissa seurakunnissa, ja pian väkkäreitä ilmaantuikin eri pitäjiin.[11] Viipurin hiippakunnassa tämä toimi syntyi samoihin aikohin, mutta esim. Hauholla suntiota ei ollut vielä v. 1701, jolloin sellainen määrättiin valittavaksi.[12]

Perniön suntion nimi »Ontuva» oli kuvaava. Monesti tämän uuden virkakunnan edustajat olivat vanhoja ukkoja. Isossakyrössä valittiin suntioksi v. 1683 eräs vanha sotilas. Hänen tehtäviinsä kuului myös kirkosta jumalanpalveluksen aikana ulos menevien silmälläpito. On selvää, ettei vanhusten viranhoito ollut aina parasta mahdollista. Tenholassa Gezelius määräsikin v. 1679, että ellei suntio hoida tehtäviään, hänen tilalleen on valittava uusi. Kansakaan ei pitänyt kirkonvartijoita kovin korkeassa arvossa. Houtskarissa täytyi v. 1709 jopa varoittaa seurakuntalaisia pilkkaamasta väkkäriään.[13]

Huittisissa määräsi Gezelius v. 1693, että seurakunnan tuli ylläpitää suntionsa ja maksaa hänelle, mitä muuallakin oli tapana. Kovin suuri ei palkka näytä olleen. Kun Maskussa v. 1669 perustettiin suntion toimi, päätettiin sen haltijalle maksaa osa jalkapuustapäästämisrahoista ja lisäksi antaa hänelle joitakin joululämpimäisiä. Lopella suntio sai vuoden 1674 piispantarkastuksen päätöksen mukaan seitsemän vuoden palkkana yhteensä 12 talaria. Längelmäellä määrättiin v. 1701, että hänen tuli kuten muuallakin saada kirkon varoista vuosittain palkkaa yksi kuparitalari 16 äyriä sen lisäksi, mitä hän muuten sai pitäjäläisiltä. Sama summa on piispan määräyksestä maksettu Vanajan suntiolle v. 1698. Kun Uudenkaupun-

11 Perniön ptpk 2. 12. 1659. *M. Juva* 1955 s. 103. *Sandholm* 1966 s. 65.
12 Hauhon ptpk 5. 3. 1701. Virkailijoiden luettelot eri seurakuntien tarkastuspöytäkirjoissa.
13 Ptpkt Isokyrö 5. 3. 1683, Tenhola 23. 3. 1679, Houtskari 24. 2. 1709. *Luukko* 1945 s. 731. *Nikula* 1938 s. 89. *M. Juva* 1955 s. 103.

gin suntio ei ollut v. 1691 ennen kuolemaansa ennättänyt nostaa palkkaansa, hänen leskensä sai sen korvauksena yhden pyhän kolehdin.[14]

Joihinkin seurakuntiin hankittiin 1600-luvun loppupuolella urut, ja tällöin oli palkattava myös urkuri, sillä muuten ei koko komeudesta olisi ollut paljonkaan iloa. Ensimmäiset rettelöt urkurien palkoista ennättivät jo isoa vihaa edeltäviin tarkastuksiin. Vårdöläiset suostuivat 1702 vanhaan tapaan maksamaan jotakin emäkirkon (Sund) urkurille, mutta valittivat samalla häntä kovakätiseksi saataviensa perimisessä, mistä piispa kehotti papistoa varoittamaan urkuria.[15]

Urkurin viralla oli tulevaisuus edessään. Katoavaa virkakuntaa sen sijaan edustivat ns. piispanvoudit eli piispan nimismiehet (biskopens amptman l. sysloman). He syyttivät siveellisesti hairahtuneita käräjillä ja mahdollisesti myös piispantarkastuksissa sekä valvoivat kirkon veronkantoa. Turun hiippakunnassa tämä virka oli jo 1600-luvulla hyvin harvinainen, mutta ainakin Ruovedellä siitä on käräjäpöytäkirjoissa mainintoja vielä Rothoviuksen ajalta.[16] Viipurin hiippakunnassa se mainitaan tarkastuspöytäkirjoissa 1600-luvun lopulle saakka verraten yleisesti, mutta vuosisadan vaihteeseen mennessä se häviää täälläkin. Pieksämäeltä ja Kurkijoelta siitä on tietoja vielä vuodelta 1697.[17]

Kirkollista järjestystä valvoivat papiston apuna kuudennusmiehet (kirkkoneuvosto). Heitä muistutettiin tarkastuksissa —

---

14 Ptpkt Huittinen 15. 3. 1693, Masku 9. 7. 1669, Längelmäki 8. 3. 1701, Uusikaupunki 6. 3. 1691. Lopen KA (HMA) T I 1 s. 21. Vanajan KA (HMA) T I 1, 15. 3. 1698. *Oja* 1966 s. 316.

15 Vårdön ptpk 29. 8. 1702. Uudenkaarlepyyn KA C I 1 fol. 28v (kirkkoneuvosto sopii vuoden 1702 pt:ssa valitun urkurin palkasta). Lappeenrannan ptpk 4. 10. 1698. Korppoon KA T I 4 s. 143 ym. (urkurin palkka maksetaan pt:ssa 1692 annetun määräyksen mukaisesti).

16 *Jokipii* 1959 s. 516.

17 Tarkastuspöytäkirjojen lisäksi katso: VA gg 1: 506 (Jaakkiman käräjät 4—5. 3. 1669). *Immonen* 1958 s. 362. VA gg 16: 94v (Räisälän ja Kurkijoen käräjät 10—13. 3. 1697). *Manninen* 1953 s. 349—350. *Blomstedt* 1960 s. 372, 416. *Lappalainen* 1961 s. 420.

eritoten Viipurin hiippakunnassa — miltei säännöllisesti virkansa tunnollisesta hoitamisesta. Toisinaan säädettiin, että jos he laiminlöivät tehtävänsä, heidät oli erotettava ja valittava uudet tilalle.[18] Helsingissä taas sai kirkkoneuvosto kiitokset erityisestä uutteruudesta. Täällä sen tehtäviin kuului mm. penkkiriitojen ratkaisu, hautojen myynti, kirkossa ilmenevän epäjärjestyksen sekä sakramentilla ja kirkossa käynnin laiminlyövien rankaiseminen jne.[19] Kirkossa käymisen ja käyttäytymisen valvonnasta on kuudennusmiehille annettu määräyksiä muuallakin. Samoin heidän oli pidettävä silmällä, millaista elämää seurakuntalaiset viettivät kodeissaan. Maskussa määrättiin v. 1669 kuudennusmiehet yhdessä kirkonisännän ja lukkarin kanssa valvomaan, ettei kansa markkina-aikana tee vahinkoa kirkkomaalla, jollaista siis lienee tapahtunut.[20]

Huittisissa kerrottiin v. 1699 seurakunnan vanhimpien osallistuvan laiskasti pitäjänkokouksiin. Tällöin Gezelius totesi, että kuninkaan 18. 2. 1697 antaman asetuksen mukaan poissaolleiden oli joka tapauksessa tehtävä, mitä kokouksissa oli päätetty. Tämä ei näytä pitäjäläisiä liikuttaneen, sillä v. 1708 jouduttiin jälleen huomauttamaan, että kokouksiin oli osallistuttava ahkerasti.[21]

Erittäin tärkeä virka oli kirkonisännillä, joita seurakunnissa oli yksi tai useampia. He kantoivat kirkolle tulevat maksut ja hoitivat tilien pidon. Heidän toiminnastaan lausuttuihin arviointeihin palaamme myöhemmin. Kirkonisäntien palkasta on usein

---

18 Ptpkt Isokyrö 4. 1. 1680, Hammarland 13. 2. 1692.

19 Helsingin ptpk 21—22. 2. 1684. — Helsingin pitäjässä kuudennusmiehet ovat muutenkin valvoneet seurakunnan taloudellisia etuja. Pt:ssa 22. 2. 1698 eräs heistä valitti talonpoikien käyttävän omavaltaisesti ja kirkon vahingoksi eräitä sille kuuluvia niittyjä, jolloin piispa antoi luvan viedä kyseiset talonpojat käräjille.

20 Ptpkt Masku 9. 7. 1669, Huittinen 15. 3. 1670, Isokyrö 26. 12. 1690. *Oja* 1966 s. 298—299. Kuudennusmiehiä lienevät olleet myös ne »valvojat», joita Orimattilan kirkkoherra pt:ssa 6. 2. 1667 kertoi olevan eri kylissä.

21 Huittisten ptpkt 15. 2. 1699, 5. 3. 1708. Samasta asiasta Kruunupyyn ptpk:ssa 4. 1. 1691 (Limingan KA J II a 1, Falanderin kopiokirja s. 267, OMA).

keskusteltu ja päätetty piispantarkastuksissa. Palkan suuruus vaihteli eri paikkakunnilla. Piikkiössä Petraeus määräsi sen v. 1654 viideksi kuparitalariksi vuodessa, ja saman sai Kuoreveden kirkonisäntä 1677 tehdyn päätöksen mukaan. Kokkolassa palkaksi sovittiin v. 1698 12 kuparitalaria, ja samaan nousi Ilmajoen kirkonisännän vuositulo 1710 oltuaan sitä ennen vain 8 talaria.[22] Helsingin kirkonisäntä pyysi vuoden 1684 tarkastuksessa, että hänen palkakseen määrättäisiin 30 talaria vuodessa, mutta kirkkoneuvosto pani vastaan ja korosti hänen velvollisuuttaan palvella kirkkoa tilaisuuden tullen kokonaan palkatta. Helsingin pitäjässä sovittiin v. 1698 palkaksi 9 kuparitalaria, kun taas Kirkkonummella se oli jo v. 1679 18 talaria. Inkoossa määräsi Gezelius v. 1693 seurakunnan kirkonisäntien yhteiseksi vuosipalkaksi 20 talaria.[23] Uudessakaupungissa sen sijaan pidettiin v. 1691 suotavana, ettei kirkonisäntää palkattaisi ollenkaan, vaan 2—3 porvaria kerrallaan huolehtisi korvauksetta tileistä »kuten eräissä muissakin seurakunnissa». Näin säästettäisiin kirkon varoja, ja porvarit »elähdytettäisiin suurempaan ahkeruuteen ja uskollisuuteen».[24]

Palkka edellytti ahkeraa viranhoitoa, kuten Gezelius huomautti Kirkkonummella v. 1684. Terserus lausui jo v. 1661 Lohjalla, että jos kirkonisäntä lyö laimin kirkolle tulevien maksujen kantamisen, hän menettää palkkansa, ja siitä maksetaan se, mitä on jäänyt rästiin. Haukiputaalla oli kirkonisäntä ostanut muualta viiniä, vaikka sitä olisi emäkirkolta saanut halvemmalla. Tämän vuoksi hänet erotettiin virastaan ja tilalle valit-

22 Piikkiön KA 30, tilit 1654 (pt 4. 12. 1653). Ptpkt Längelmäki 4. 3. 1677 (Kuorevesi), Kokkolan maasrk. 3. 2. 1698, Ilmajoki 24. 2. 1710. Ks. lisäksi Saltvikin KA X: 53 fol. 168v (pt. 1662) sekä ptpkt Isokyrö 5. 3. 1683 ja Mäntsälä 5. 2. 1702, joissa on vaihtelevia määräyksiä kirkonisännän palkkiosta. Kempeleen KA (OMA) T II a 1 s. 31 (kirkonisännälle maksettu takakäteen 11 vuoden palkkana piispan päätöksen mukaisesti 4 talaria vuodelta, yht. 44:-).

23 Ptpkt Helsinki 22. 2. 1684, Helsingin pitäjä 22. 2. 1698. Kirkkonummen KA B 20: 6 s. 125 (pt. 19. 3. 1679). Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706 s. 108.

24 Uudenkaupungin ptpk 6. 3. 1691.

tiin uusi. Hauholla määrättiin v. 1701 Tuuloksen kappeliin valittavaksi uusi kirkonisäntä, koska edellinen oli sekä sairas että huolimaton. Kemiössä oli puolestaan seurakunta v. 1705 niin työlääntynyt kirkonisäntäänsä, että se ehdotti piispalle uuden valitsemista, mihin tämä suostuikin.[25]

Halikonlahden seudulla oli kirkonisäntien sijasta tai heidän yläpuolellaan »kirkon esimies» (kyrkans föreståndare), joka oli aatelinen. Perniössä, jossa seurakunnan asiat olivat päässeet pahasti rempalleen, Terserus määräsi v. 1659 pitäjän kärkiaateliin kuuluneen Henrik Sassin kahdeksi vuodeksi valvomaan emäkirkon ja kappelin taloutta. Kirkonisännät ja kirkkoherrakin olivat hänelle vastuuvelvollisia, koskapa hän tarkasti rovastin ohella tilit.[26] Samantapaisia »esimiehiä» on saattanut olla muuallakin. Viipurin hiippakunnassa mainitaan Kiteellä v. 1677 »kyrckiones förmyndare», samoin Orimattilassa v. 1695 ja Lappeenrannassa »kyrckiones föreståndare» v. 1698.[27]

Kirkon rahavarojen ja tilien tarkastus

Seurakunnan taloudenhoidon kontrollointi sisältyi vanhastaan piispantarkastuksiin. Kirkkojen tilikirjat, joita Suomessakin oli jo keskiajalla, kuten säilyneet Kallialan (Tyrvään) kirkontilit osoittavat, yleistyivät vasta 1600-luvun alkupuolella. Ruotsissa tiedetään ainakin arkkipiispa Angermannuksen ja Linköpingin piispan Petrus Benedictin tarkastuksissaan 1500-luvun lopulla antaneen määräyksiä niiden pitämisestä.[1] Meillä toimi varsinkin Rothovius pontevasti saman asian hyväksi, ja nyky-

25 Ptpkt Kirkkonummi 9. 1. 1684, Lohja 14. 2. 1661, Haukipudas 1. 1. 1694, Hauho 5. 3. 1701, Kemiö 7. 3. 1705.

26 *M. Juva* 1955 s. 45—46.

27 Ptpkt Kitee 28. 1. 1677, Orimattila 8. 2. 1695, Lappeenranta 4. 10. 1698. Lappeen syyskäräjillä 1683 (VA ii 4: 288v) mainitaan »kyrckiones förmyndare».

1 Tästä lähemmin *Sandberg* 1948 s. 66—73, määräysten noudattamisesta s. 73—88.

aikaan saakka on hänen ajaltaan säilynyt kirkontilejä yli 50 seurakunnasta. Viipurin hiippakunnasta on niiden kato sen sijaan ollut suuri. Koko isoavihaa edeltävältä ajalta on tilikirjoja sieltä tallella vain muutamia. Aluksi tilimerkinnät olivat verraten niukkoja, mutta tulivat 1600-luvun loppupuolella runsaammiksi ja tarkemmiksi.

Kaikkialla ei tilejä tietysti pidetty yhtä huolellisesti. Eräissä seurakunnissa ne kirjoitettiin vain irtopapereille, mistä piispa lausui tuomionsa ja käski merkitä ne kirkonkirjaan.[2] Vielä surkeammin olivat asiat Kangasniemellä v. 1683. Vaikka jo eräissä rovastintarkastuksissa oli käsketty panna tilit kuntoon, ei mitään ollut tapahtunut. Vain kappalaisella, joka itse oli lainannut kirkon kassasta 14 kuparitalaria, oli joitakin hajatietoja tuloista ja menoista. Kirkkoherra ja kirkonisännät saivat uuden määräyksen asioiden hoidosta. Hurraamista ei ollut tilien pidossa Rautalammillakaan. Bång totesi v. 1695, että kahdessa edellisessä tarkastuksessa annetut huomautukset olivat jääneet tuloksettomiksi. Viiteentoista vuoteen ei tilejä ollut pantu kirkonkirjaan, eräitä kolehteja kirkonisäntä oli ottanut itselleen ja ne hänen piti nyt maksaa omasta pussistaan, sakkoja oli perimättä jne. Piispa käski jättää asian maallisen esivallan tutkittavaksi, ellei siihen muuten tule korjausta. Myöskään Orimattilassa ei v. 1684 ollut kirkontilejä, ja tiedot tuloista ja menoista olivat ylen epämääräiset. Kirkkoherra ja kirkonisännät saivat nyt ohjeita niiden pidosta ja vuosittaisesta tarkastamisesta seurakunnan läsnäollessa. Vuoteen 1690 mennessä asiaa ei kuitenkaan ollut hoidettu, ja kun vielä viisi vuotta myöhemminkin ilmeni epäselvyyksiä ja puutteita, Bång työlääntyi koko juttuun ja lähetti sen kihlakunnan oikeuden selvitettäväksi. Tarkastuksessa v. 1701 tilit todettiin oikein pidetyiksi, mutta kun ne olivat vain irtopapereilla, ne käskettiin viedä sidottuun kirjaan.[3]

---

2 Ptpkt Uukuniemi 6. 2. 1692, Hirvensalmi 27. 1. 1710, Mikkeli 30. 1. 1710 (rovasti Helsingius syyllistynyt laiminlyöntiin).

3 Ptpkt Kangasniemi 4. 2. 1683, Rautalampi 22. 2. 1695, Orimattila 14. 2. 1684, 30—31. 1. 1690, 8. 2. 1695, 28. 2. 1701. *Loimaranta* 1936 s. 61—63.

Hauholla ei ollut valittu uutta kirkonisäntää edellisen kuoltua, ja tilit olivat jääneet muutamalta vuodelta pitämättä. Laurbecchius selvitti asiaa v. 1705 ja antoi lähempiä ohjeita sen hoitamisesta. Kuopiossa tilit oli pidetty, mutta ne oli varhaisemmin yleisesti noudatetun tavan mukaan merkitty historiakirjaan. Tarkastuksessa v. 1693 Bång kehotti ostamaan erillisen tilikirjan.[4]

Kemiössä tilejä ja kirkonvaroja ei voitu v. 1705 tarkastaa sen vuoksi, että kirkkoherra, jolla oli kirkon kirstun avain, ei ollut saanut ajoissa tietoa piispan tulosta ja oli tarkastuspäivänä poissa seurakunnasta. Hänen piti myöhemmin tehdä niistä selko tuomiokapitulille. Samoin oli Mikkelissä luovuttava tilien tarkastuksesta v. 1707, kun kirkonisäntä oli poissa ja kappalainen sairas. Seurakunnan kirkkoherra, rovasti Georg Helsingius ei ollut asioista perillä, mutta lupasi toimittaa tuomiokapitulille selonteon tileistä. Akaassa oli v. 1669 kirkonisäntä uppiniskaisesti poissa tarkastuksesta, joten menoja ei voitu tällaikään selvittää. Hänen piti tehdä tili uudelle kirkkoherralle. Helsingissä sai tilejä pitänyt raatimies v. 1684 pari kuukautta aikaa selvittää ne kirkkoneuvostossa, jonka piti sitten lähettää selvitys kapituliin.[5]

Tilintarkastuksen yhteydessä laskettiin kirkon kirstussa olleet käteisvarat, ja usein niiden summa ilmoitetaan tarkastuspöytäkirjassa. Samalla luonnollisesti tarkistettiin, että rahamäärä piti yhtä tilien kanssa. Ajan säästämiseksi piti kirkkoherran lukea tilit koko seurakunnan läsnäollessa vähän (eräiden määräysten mukaan viikkoa) ennen piispan tuloa. Ellei pitäjäläisillä ollut niitä vastaan muistuttamista, piispa hyväksyi ne lyhyesti niitä

4 Ptpkt Hauho 24. 2. 1705, Kuopio 19. 2. 1693. Samantapaisia huomautuksia Turun hiippakunnasta: Ikaalisten KA III Fa 1 fol. 26 (pt. 10. 2. 1685), Kälviän ptpk 13. 2. 1702.

5 Kemiön ptpk 7. 3. 1705. Mikkelin ptpk 17. 3. 1707. SKB Autografsaml., Gezelius, Johannes d.ä., lehti Akaan tilikirjasta s. 46 (2. 2. 1669). Helsingin ptpk 21. 2. 1684. Myös Tammisaaressa (Tammisaaren KA T I 1 s. 160) oli kirkonisäntä v. 1697 poissa tarkastuksesta. Papiston oli myöhemmin lähetettävä kapituliin tarkka selostus seurakunnan taloudenhoidosta.

silmäiltyään. Joskus on tilien ennalta lukeminen laiminlyöty kuten Kälviällä v. 1698, mutta kun seurakunnan vanhimmat vakuuttivat, ettei pitäjäläisillä ollut niitä vastaan huomauttamista, ne hyväksyttiin. Maskussa olivat tilit v. 1673 päättämättä. Kirkkoherran piti panna ne kuntoon ja toimittaa Turkuun piispan tarkastettavaksi, mikä tapahtuikin jo viisi päivää myöhemmin.[6]

1600-luvun puolivälissä tuli Turun hiippakunnassa yleiseksi tavaksi, että piispa vahvisti tilien hyväksymisen nimikirjoituksellaan.[7] Tämä koskee sekä emäseurakuntien että kappelien tilejä, mutta jälkimmäisissä ei piispojen varmennuksia ole yhtä säännöllisesti. Eräissä tapauksissa katkot ovat pitkätkin. Kannuksessa tilit alkavat v. 1673, mutta ensimmäinen hyväksymismerkintä on vasta vuoden 1691 piispantarkastuksesta. Aurassa ei vuosilta 1659—1713 ole tileissä yhtään piispantarkastusmerkintää. Emäseurakunnan Liedon professorikirkkoherroista Bång on 1660-luvun alussa kirjoittanut niihin muutaman kerran nimensä, samoin Petrus Laurbecchius v. 1692. Munsalassa on vuodesta 1688 lähtien pidetty erittäin tarkat ja yksityiskohtaiset tilit, mutta ensimmäinen tarkastusmerkintä on vasta vuoden 1707 rovastintarkastuksesta, ja piispan nimikirjoitus löytyy vasta vuodelta 1710. Merimaskusta vuosilta 1682—1711 tallella olevissa tileissä ei ole yhtään tarkastusmerkintää, samoin ei Kuusistosta vuosilta 1705—13. Viipurin hiippakunnassa ei emäseurakunnissakaan ole merkintöjä yhtä säännöllisesti kuin Turun. Kuopion vuosien 1677—85 ja Mäntyharjun 1679—93 tileistä ne puuttuvat kokonaan. Tarkastuspöytäkirjoissa on sen sijaan ilmoitus tilien tarkastuksesta säännöllisemmin kuin läntisessä hiippakunnassa.[8]

Yleensä tilikirjan tarkastusmerkintä on mahdollisimman

---

6 Kälviän ptpk 2. 2. 1698. Maskun KA (TMA) III Gm 1: 1, tilit 1673.

7 Varhaisimmat merkinnät ovat Georgius Alanuksen piispantarkastuskierrokselta v. 1648.

8 Kannuksen KA IV: L: II: 7. Auran KA T II 1. Munsalan KA U 1. Merimaskun KA III 1. Kuusiston KA B IV 1. Kuopion maasrk:n KA A I 1. Mäntyharjun KA I 1 a.

lyhyt: paikka, päivämäärä ja tarkastajan nimikirjoitus. Piispan nimen rinnalla voi olla muiden tarkastuksessa mukana olleiden nimiä. Aina eivät piispat kuitenkaan olleet yhtä lyhytsanaisia. Jos aihetta oli, he liittivät mukaan erityisen kiitoksen tilien ja rahavarojen hoidosta. Tällaisia on mm. Oulussa vuodelta 1686, jossa tilikirja onkin harvinaisen hienoa työtä, Sahalahdella 1692, Sääksmäellä 1704 sekä Finströmissä vuosilta 1702 ja 1709, jossa Gezelius ylisti entistä notaariaan Daniel Hagertia.[9]

Useammin löytyy kuitenkin moitteita. Milloin oli laiminlyöty tilien vuosittainen lukeminen seurakunnalle[10], milloin taas tehty kaikki merkinnät kirjaan ilman vuosilukuja[11]. Merikarvialla tarkastaja piti v. 1678 tilejä sekavina, mihin niiden selailijan on helppo yhtyä. Tilikirjasta voi myös panna merkille, että sillä kertaa huomautus tehosi.[12] Hammarlandissa moitteita esitettiin v. 1692 monia, Perniössä piispa laati 1699 toista sivua pitkän lausunnon tileistä ja rahavaroista, ja Lohtajalla tuli 1702 pöytäkirjaan yli kaksi sivua moitteita ja ohjeita.[13] Iniössä Gezelius on v. 1693 itse laskenut tilit uudestaan,

9 Oulun KA (OMA) T I 3 s. 162. *Virkkunen* 1919 s. 505. Sahalahden KA G XIV 1 fol. 36. Sääksmäen KA II Bc 1 s. 86. Finströmin KA 47 fol. 40v, 52v. *Nyman* 1945 s. 52. Paltamossa, jossa rovasti Johannes Cajanus sai kiitokset seurakuntaelämän hyvästä hoidosta, on v. 1691 tarkastuslausuntoon lisätty kehotus seurakunnalle uhraavaisuuteen. Paltamon KA (OMA), tilit 1690. Lapualla neuvottiin pitäjäläisiä v. 1680 edelleen avustamaan kirkkoa, että seurakuntaan saataisiin iso kello »Jumalan kunniaksi sekä seurakunnan iloksi ja maineeksi». Lapuan KA (VMA) III Gd. 4: 1 fol. 42. *Lehtinen* 1963 s. 267, 297.

10 Kemin maasrk:n KA (OMA) T I 1 fol. 14v (pt. 16. 2. 1670). Oriveden KA (HMA) III Gl 1: 1 fol. 27v (pt. 7. 3. 1673). Inkoon KA Räkenskapsbok 1637—1706 s. 27 (pt. 12. 12. 1669). Lopen KA (HMA) T I 1 s. 25 (pt. 5. 1. 1684). Lapuan KA (VMA) III Gd 4: 1 fol. 49 (pt. 3. 3. 1683 Uudessakaarlepyyssä). Ptpkt Masku 9. 7. 1669, 11. 7. 1673, Naantali 28. 3. 1693, Isokyrö 13. 2. 1694. *Matinolli* 1959 s. 447.

11 Vanajan KA (HMA) T I 1 s. 47 (pt. 6. 1. 1670).

12 Merikarvian KA C 1, tilit 1677 (pt. 2. 6. 1678 Porissa).

13 Hammarlandin KA T I 1, tilit 1691 (pt. 13. 2. 1692). Perniön KA (TMA) III Gl 1: 2, tilit 1698—99 (pt. 21. 9. 1699). Lohtajan ptpk 12. 2. 1702. Ks. lisäksi Tammisaaren KA T I 1 s. 96 (pt. 15. 1. 1684), Oripään KA T I 1 s. 55 (pt. 21. 2. 1699) ja Vähänkyrön ptpk 21. 1. 1702.

tehnyt niiden perään useiden vuosien kohdalle merkintöjään sekä käskenyt selvittää entisen kirkonisännän rästin, minkä hän 1697 totesikin tapahtuneeksi. Orivedellä hän niin ikään teki v. 1695 ja 1701 tileihin pitkät oikaisevat laskelmat, ja samoin menetteli Bång v. 1683 Pernajassa.[14] Pyhäjoella lupasi kirkkoherra v. 1680, että tilejä pidetään piispan Perbreves Commonitiones-kirkkojärjestyksen mukaisesti, ja menopuoli muuttuukin seurakunnan tilikirjassa kohta runsaammin eritellyksi. Tarkastuksessaan 1683 Gezelius ei vielä pitänyt parannusta riittävänä, mutta kolme vuotta myöhemmin hän oli jo tyytyväinen.[15]

Tilien liiasta ylimalkaisuudesta seurasi tarkastuksissa moite kuten Savitaipaleella v. 1710, jossa tilejä pitänyt kirkkoherra oli jättänyt ne selvästi erittelemättä. Kangasniemellä sai kirkkoherra v. 1707 määräyksen lopultakin merkitä tileihin sakot ennenaikaiseen avioyhdyntään syyllistyneiltä. Hirvensalmella niitä taas oli v. 1710 niin vähän, että Lund kehotti kuudennusmiehiä tarkoin ottamaan selvää sellaisista tapauksista, jotta syylliset saisivat kirkkolain heille säätämän rangaistuksen ja kirkko tulonsa.[16] Viinirahojen tilit oli pidettävä kokonaan erillään kirkon tileistä.[17] Erityisen tarkat ohjeet annettiin kolehtien laskemisesta, tileihin merkitsemisestä ja käytöstä, mutta tilikirjojen merkinnöistä päätellen niitä ei kaikkialla noudatettu.[18]

Toisinaan ilmeni kirkon kassassa vajausta. Vihdissä havaittiin v. 1670, että kirkolla oli seurakuntalaisilta paljon saatavaa, jolloin Gezelius määräsi ne, jotka eivät maksa velkaansa tai

---

14 Iniön KA 12^1, tilit 1692, 1696 (pt. 3. 3. 1693, 11. 7. 1697). Oriveden KA (HMA) III Gm 1: 1 fol. 47, 53 (pt. 17. 2. 1695, 10. 3. 1701). Pernajan KA, Kyrkoräkenskaper 1683 (pt. 28. 2. 1684).

15 Pyhäjoen KA n:o 1, tilit 1679—86.

16 Ptpkt Savitaipale 20. 1. 1710, Kangasniemi 10. 3. 1707, Hirvensalmi 27. 1. 1710.

17 Espoon KA (VA) III Gl 1: 1, tilit 1692 (pt. 8. 2. 1693). Ruoveden ptpk 10. 2. 1695.

18 Ilmajoen ptpk 23. 12. 1690. *Liakka* 1934 s. 337. Ptpkt Uusikaupunki 6. 3. 1691, Saltvik 15. 2. 1692, Ruovesi 10. 2. 1695, Oripää 21. 2. 1699, Savitaipale 20. 1. 1700, Viitasaari 27. 2. 1700, Kemiö 7. 3. 1705, Orimattila 14. 2. 1708.

anna siitä panttia juhannukseen mennessä, haastettaviksi seuraaville käräjille. Orimattilassa saatavia oli v. 1701 58 talaria 5 1/2 äyriä, ja neljä vuotta myöhemmin 85 talaria 3 1/2 äyriä. Vajauksen suuruutta kuvaa se, että kirkon kassassa oli samanaikaisesti rahaa 15 talaria 21 äyriä. Kirkkoherra lupasi periä saatavat, mikä tehtävä tuskin oli kovinkaan kadehdittava.[19]

Surkeimpaan asemaan oli itsensä ajanut Tammelan kappalainen Jakob Tammelander. Kirkonisäntänä toimiessaan hän oli käyttänyt yhteisiä varoja omiin tarpeisiinsa, ja hänen luopuessaan isännyydestä vajaus oli jo 212 kuparitalaria. Vuoden 1705 rovastintarkastukseen mennessä hän oli vähitellen maksanut velkaansa 112 talaria, ja jäljellä oli 100. Seitsemän seuraavan vuoden aikana hän lyhensi sitä edelleen niin, että vuoden 1712 piispantarkastuksessa sitä oli jäljellä 20 talaria 20 äyriä. Seurakuntalaiset pyysivät, että heidän opettajanaan jo 50 vuotta olleelle Tammelanderille annettaisiin loppu anteeksi, mutta siihen ei piispa suostunut, vaan huomautti, ettei koko juttua olisi syntynytkään, jos seurakunta olisi huolella valvonut kirkon etua.[20]

Ikävyyksien välttämiseksi piti yhteisistä varoista huolehtia hyvin. Kirkon kirstussa piti olla kolme lukkoa, ja yksi avaimista oli annettava kirkkoherralle, yksi kirkonisännälle sekä yksi jollekin kuudennusmiehistä.[21] Kirkon rahoja ei saanut lainata ilman panttia tai pitäjänkokouksen suostumusta.[22] Kunnon lukot olivat kirkossa tarpeen myös varkauksien ehkäisemiseksi. Orimattilassa oli lukko v. 1695 niin kehno, että Bång määräsi kalleudet säilytettäviksi pappilassa, jotta ne olisivat turvassa varkailta. Uudessakaupungissa olivat vorot v. 1691 tunkeutuneet

---

19 Vihdin KA (VA) III Gl 1: 1 fol. 27 (pt. 9. 1. 1670). Orimattilan ptpkt 28. 2. 1701, 19. 2. 1705.

20 Tammelan rtpk 6. 1. 1705 ja ptpk 22. 2. 1712.

21 Ptpkt Nauvo 22. 9. 1659, Ii 20. 2. 1666, Orimattila 14. 2. 1684, Kitee 31. 1. 1686, Kuopio 19. 2. 1693, Hauho 5. 3. 1701, Rauma 11. 3. 1702.

22 Ptpkt Rauma 11. 3. 1702, Viitasaari 3. 3. 1707, Asikkala 1708. Asikkalan ptpk:ssa 16. 3. 1701 luetellaan kirkossa panttina olevat esineet. Tenholassa 18. 3. 1686 Gezelius kiirehti panttien lunastamista.

sakaristoon, mikä johtui Gezeliuksen mielestä siitä, ettei kirkkoa ollut kyllin huolellisesti vartioitu.[23]

Kiinteän omaisuuden ja inventaarioiden tarkastus

Ruotsin 1500-luvun lähteissä on runsaasti tietoja kirkkojen ja pappiloiden inventaarioiden läpikäymisestä tai laatimisesta keskiajalta tuttuun tapaan piispantarkastuksissa.[1] Suomesta ovat tallella Agricolan v. 1554 saaristoseurakunnissa laatimat luettelot kirkkojen kalleuksista. Tämä inventointi liittyi Kustaa Vaasan ajamaan kirkon liikaomaisuuden palautukseen.[2] Martti Skytten tiedetään luetteloineen Hauholla v. 1536 pappilan rakennukset.[3]

1600-luvun piispantarkastuksissa laadittuja inventaarioita on tallella runsaammin.[4] Aina niitä ei ruvettu tekemään juuri sillä hetkellä, vaan piispa määräsi ne laadittaviksi myöhemmin.[5]

23 Ptpkt Orimattila 8. 2. 1695, Uusikaupunki 6. 3. 1691. Sakaristoon tunkeutuneista varkaista myös ptpkt Pöytyä 15. 9. 1693 ja Vähäkyrö 21. 1. 1702.

1 *Ekström* I: 1 s. 384 ja I: 2, useita kymmeniä kohtia. *Holmquist* 1938 s. 62—64.

2 *Arwidsson* VIII s. 157—162. *Schalin* I s. 243. *Perälä* 1951 s. 46—47.

3 Kopio ko. inventaariosta, Hauhon KA (HMA) V 1. *Palmroth* 1929 s. 66—67, 109.

4 Lohjan pt:ssa 1620 laadittu inv., julk. *Neovius* SKHS Pöytäk. 6 s. 109—110. *Rein* 1944 s. 120. Pöytyän KA III Ba 1 fol. 3—4, inv. 17. 4. 1654. Nauvon KA II 1 s. 24, inv. 21. 9. 1659. Saman tark. pöytäkirja. Korppoon KA T I 4 s. 397—400, inv. 22. 2. 1709. Ptpkt Orimattila 30. 8. 1658, Kitee 28. 1. 1677, Hammarland 29. 6. 1697. David Lundin viimeisiä virkatoimia Viipurin piispana oli se, kun hän 26. 11. 1711 Tukholmassa yhdessä rov. Johannes Serlachiuksen kanssa allekirjoitti Viipurin tuomiokirkon sinne siirretyn omaisuuden inventaarion. Porvoon KA Bc 2, pain. *Neovius* 1893 s. 16—17. Käytännöstä Ruotsissa *Hassler* 1935 s. 177—190.

5 Ptpkt Rautalampi 22. 2. 1695 (pappila), Leppävirta 15. 2. 1700 (pappila), Savitaipale 20. 1. 1710 (kirkon esineistö).

Jos ne olivat ennestään kunnossa, tyydyttiin niihin lisäämään tarkastuksen jälkeen tapahtuneet muutokset, mistä voitiin mainita myös pöytäkirjassa. Jos joku esine oli saatu lahjana, saatettiin samalla todeta lahjoittajan nimi ja lausua hänelle kiitos.[6] Eräissä seurakunnissa oli inventaario vain irtopaperilla, jolloin se käskettiin kirjoittaa kirkonkirjaan.[7]

Tarkastuksissaan piispat eivät tyytyneet vain toteamaan, että kaikki se oli olemassa, mikä inventaarioissa mainittiin. Samalla katsottiin omaisuuden kunto ja annettiin korjausmääräykset. Käytännöllisesti katsoen kaikissa piispantarkastuspöytäkirjoissa isoavihaa edeltävältä ajalta on kirkon lattiaa, kattoa tai seiniä, tornia, kellotapulia, hautausmaan kokoa, portteja tai aitaa yms. koskevia huomautuksia ja korjausvaatimuksia. Seurakuntalaiset näyttävät usein olleen vastahakoisia suorittamaan työosuuksiaan, ja samoista epäkohdista jouduttiin huomauttamaan toistuvasti.[8] Pahimpia laiminlyöjiä voitiin rangaista sakoilla tai lähettää käräjille.[9] Muutamissa seurakunnissa määrättiin vastahakoisten osuudet tehtäviksi kirkon varoilla, mutta heidän kuolleitaan ei sitten saanut haudata siunattuun maahan, ennen kuin kirkko oli saanut omansa kaksinkertaisesti takaisin.[10] Längelmäellä määrättiin v. 1690, että ellei kellotapulia korjata ennen juhannusta,

---

6 Ptpkt Orimattila 13. 3. 1662, Uusikaupunki 6. 3. 1691, Lemlanti 9. 2. 1692, Rautalampi 22. 2. 1695, Kangasniemi 3. 3. 1704, *Parvio* 1959 s. 132 (Kaarinan pt. 1. 5. 1637), Hämeenkyrön KA Tilikirja 1620—1750 s. 7 (Alanuksen tarkastus 20. 8. 1648), Sahalahden KA G XIV 1 fol. 4v (Alanuksen tarkastus 1. 2. 1650), Piikkiön KA 30 s. 41 (pt. 29. 9. 1693), Kalajoen KA (OMA) T I 1 fol. 3v (pt. 30. 1. 1698).

7 Orimattilan ptpk 8. 2. 1667. *Neovius* 1893 s. 155. Ptpkt Savitaipale 2. 3. 1690, Viitasaari 27. 2. 1700, Leppävirta 16. 2. 1704, Vähäkyrö 26. 1. 1706. Määräyksiä uuden inventaariokirjan hankinnasta: ptpkt Ruovesi 10. 2. 1695, Loppi 24. 2. 1704.

8 Esimerkkejä tästä on pöytäkirjoissa kymmenittäin. Ks. myös *M. Juva* 1955 s. 14—15, 86.

9 Ptpkt Isokyrö 4. 1. 1680, 5. 3. 1683, Lempäälä 3. 3. 1682, Kirkkonummi 9. 1. 1684, Hammarland 14. 6. 1687, Lemlanti 19. 6. 1687, Tenhola 1688, Vehmaa 11. 6. 1712.

10 Ptpkt Lempäälä 19. 2. 1690, Tammela 30. 12. 1691, Sund 16. 2. 1692, Huittinen 15. 3. 1693, Hattula 12. 2. 1697, Hammarland 22. 8. 1702.

ei kellojakaan saa soittaa, ja Lohtajalla 1702, että jos lestijärveläiset eivät korjaa kappeliaan, siellä ei saa toimittaa jumalanpalveluksia eikä hautauksia, vaan heidän on ruvettava käymään emäkirkolla. Korjausten laiminlyöminen rappeutti nopeasti uudenkin kirkon. Niin kävi esim. Joroisissa, jossa v. 1710 mainittiin lumen ja tomun tunkeutuvan seinien raoista sisälle ja lintujen tulevan rikkinäisistä ikkunoista kirkkoon sitä tahraamaan ja pesiään rakentamaan.[11] Joskus oli sentään aihetta myös kiittää seurakuntalaisia ahkeruudesta kirkon tai pappilan kunnossapidossa. Niinpä Gezelius vanhempi ylisti raahelaisten huolenpitoa kirkostaan ja sanoi heidän pyhäkköään »kauneimmaksi koko sillä seudulla».[12]

Piispojen antamat korjausmääräykset saattoivat olla hyvin yksityiskohtaisia. Kun esim. Lund antoi Kuopiossa v. 1710 käskyn kirkon katon tervaamisesta, hän antoi samalla ohjeet tervan hankinnasta.[13]

Uuden kirkon rakentamisesta syntyi keskustelua, jos vanha oli kovin pieni ja huonokuntoinen tai sijaitsi syrjäisessä paikassa kuten Uukuniemellä (Kesälahdella), jossa Bång ilmoitti v. 1692, että kirkko oli kuninkaan käskyn mukaan siirrettävä sopivampaan paikkaan. Uukuniemeläiset valittivat, etteivät he köyhyytensä vuoksi pysty siirtoa kustantamaan, mutta rakennustyö saatiin kaikesta huolimatta käyntiin, ja uusi kirkko vihittiin rovastintarkastuksessa 1694. Se jäi kuitenkin lyhytikäiseksi, sillä jo saman vuoden heinäkuussa tuli tuhosi sen. Vuoden 1697 rovastintarkastuksessa oli jälleen puhetta uuden kirkon pystyttämisestä, mutta kun osa pitäjäläisiä joutui katovuosien tähden elättämään itseään kerjuulla, jouduttiin toistaiseksi tyytymään

11 Ptpkt Längelmäki 14. 2. 1690, Lohtaja 12. 2. 1702, Joroinen 4. 3. 1710. *Grotenfelt* 1931 s. 28. Vrt. *Simolin* 1909 s. 267.

12 *Leinberg* Handlingar IV s. 425. *Söderhjelm* 1911 s. 18. Lisäksi ks. ptpkt Saltvik 17. 2. 1667 (kirkko ja pappila), Ilmajoki 18. 1. 1685 (pappila), Lempäälä 22. 2. 1687 (kellotapuli), Kokkolan maasrk. 4. 2. 1698 (kirkko), Kälviä 13. 2. 1702 (kirkko), Huittinen 5. 3. 1708 (kirkko ja pappila).

13 Kuopion ptpk 27. 2. 1710. Ks. myös Vehmaan ptpk 11. 6. 1712.

vanhaan Kesälahden kirkkoon. Kaksi vuotta myöhemmin oli rakennustyö taas käynnissä, ja piispantarkastuksessa keskusteltiin, miten kirkko valmistuttuaan vihitään. Piispan neuvon mukaan se tapahtui vuoden 1700 rovastintarkastuksessa.[14]

Syrjäisessä Uukuniemen pitäjässä kyettiin siis raskaina nälkävuosina kahden kirkon pystyttämiseen. Paljon kehnompia oltiin Uudessakaupungissa. Siellä pyysivät seurakuntalaiset jo vuoden 1691 piispantarkastuksessa, että kuninkaalta anottaisiin yleistä kolehtia uutta kirkkoa varten, mikä toivomus toteutui vasta v. 1699, ja rahat saatiin v. 1706. Sitä ennen kirkon rakennusasia ehti jo olla esillä monissa tarkastuksissa, mutta tuloksena oli vain tilapäiskorjauksia vanhassa kirkossa. Vuonna 1704 Gezelius totesi, että kirkon uusimiseen olisi vihdoinkin ryhdyttävä, ja antoi lähempiä ohjeita töiden käytännöllisistä järjestelyistä. Seuraavana vuonna rovasti muistutti tästä piispan lausunnosta, ja työn alkuun päästiinkin, mutta 1706 todettiin, ettei sitä voitu vaikean ajan tähden jatkaa, varsinkin kun pappilakin tarvitsi välttämättä parantamista. Seuraavina vuosina kirkon rakentaminen oli jälleen keskusteluasteella, ja vihdoin 1712 Gezelius joutui havaitsemaan, ettei sen suhteen ollut vaikean ajan vuoksi mitään tehtävissä.[15]

Epäilemättä Uudenkaupungin kirkkohanke oli suurempi kuin Uukuniemen, mutta siinä tuskin oli syy näin erilaisiin tuloksiin. Toisella paikkakunnalla vain pantiin toimeksi ja toisella ei. Vaikeisiin aikoihin vedottiin mielellään muuallakin kuin Uudessakaupungissa. Niin tapahtui mm. Orimattilassa v. 1659, mutta viisi vuotta myöhemmin voitiin sentään sielläkin iloita uuden kirkon valmistumisesta.[16]

---

14 Uukuniemen ptpkt 6. 2. 1692, 10. 2. 1699 ja rtpkt 11. 3. 1694, 26. 2. 1697, 24. 2. 1700.

15 Uudenkaupungin ptpkt 6. 3. 1691, 2. 1. 1697, 18. 3. 1704, 13. 6. 1712 ja rtpkt 11. 3. 1698, 3. 3. 1699, 8. 2. 1700, 17. 12. 1701, 13. 2. 1705, 16. 2. 1706, 13. 2. 1707, 7. 2. 1708, 25. 3. 1709. *Kaukovalta* 1961 s. 239—240.

16 Orimattilan ptpkt 16. 2. 1659, 13. 2. 1662, 8. 2. 1667 ja rtpk 11. 9. 1664. Seurakuntalaisten halusta vedota varojen puutteeseen, kun tar-

Koska uusi kirkko aina vaati uhrauksia, koetettiin vanhalla tulla toimeen mahdollisimman kauan. Varsinkin juhlapäivinä ilmennyttä ahtautta pyrittiin lieventämään määräämällä lehterien rakentamisesta[17] tai uusien vähemmän tilaa vievien penkkien tekemisestä.[18] Leppävirralla ehdotettiin v. 1700 itäisen sivun laajentamista, mutta seurakunta vastusti viitaten juuri kärsittyihin ankariin katovuosiin. Piispa määräsi työn tehtäväksi, kunhan tulee parempi aika. Tammelassa päätettiin v. 1691 kirkon laajentamisesta, mutta työ pitkittyi määräyksistä ja ohjeista huolimatta yli isonvihan. Ilmeisesti tammelalaisten asennoituminen oli samantapainen kuin edellä mainittujen uuskaupunkilaisten.[19] Mäntyharjun papisto vei v. 1684 piispan antaman kehotuksen kirkon uudelleen rakentamisesta käräjille, kun kansa oli haluton sitä noudattamaan. Maallinen esivalta asettui tietysti kirkollisen puolelle. Myös Kuhmoisissa näki kirkkoherra v. 1701 parhaaksi hankkia piispan päätöksille vahvistuksen kohta seuraavilla käräjillä.[20]

Haluttomuus korjaustöihin voi ilmetä myös siten, että seurakunnan hallintoelimet viivyttelivät asian esille ottamista kirkkoherran hyväksyessä sellaisen menettelyn vaieten. Niinpä Uudenkaarlepyyn kirkkoneuvosto käsitteli Gezeliuksen v. 1698 antamaa määräystä kuorin lattian korjaamisesta vasta runsaat kaksi vuotta myöhemmin. Ripeämpiä oltiin Uskelassa v. 1693: piispa

---

kastuksissa puhutaan kirkon korjauksesta, huomauttaa Kaarle XI kirjeessään 23. 11. 1686 (ÅKA B 39). Turhaksi verukkeeksi totesi myös piispa Lund Mikkelissä seurakuntalaisten puheen rahojen puutteesta, kun oli kysymys kirkon korjaamatta jättämisestä. Mikkelin ptpk 30. 1. 1710.

17 Ptpkt Huittinen 27. 2. 1674, 15. 3. 1693 (lehteri lahjoituksena), 15. 2. 1699, Kemi 11. 2. 1683, 28. 1. 1691, Ilmajoki 23. 12. 1690, Kokkolan kaup.srk. 2. 2. 1694, Rautalampi 22. 2. 1695, Lempäälä 16. 3. 1701, Kangasniemi 10. 3. 1707.

18 Ptpkt Tenhola 23. 3. 1679, Orimattila 14. 2. 1684, 31. 1. 1690.

19 Leppävirran ptpk 15. 2. 1700. Tammelan ptpkt 30. 12. 1691, 30. 1. 1697, 2. 2. 1704 ja 22. 2. 1712 sekä rtpkt vuosilta 1696—1710.

20 VA ii 4: 403v. VA bb 21: 187.

kehotti 31. 1. kirkon eteläisen nurkan korjaukseen, ja kirkkoneuvosto käsitteli asian 19. 5.[21]

Korjaus- ja rakennustöiden kustannusten jaosta annettiin usein lähempiä ohjeita. Uudenkaupungin kellotapulin rakentajien palkasta (70 kuparitalaria) piti puolet ottaa kirkon kassasta ja puolet koota seurakuntalaisilta.[22] Mikäli seurakunnan ja työmiesten kesken oli syntynyt kiistaa palkan maksusta, lykkäsi piispa asian käräjille, ellei sitä saatu kohta sovituksi.[23]

Köyhissä pitäjissä toivottiin kirkon kunnossapitoon yleisiä kolehteja oman taakan keventämiseksi. Joroisissa Bång lupasi v. 1693 seurakunnalle yhden kolehdin sen kihlakunnan seurakunnista, vaikka sekä kirkko että kellotapuli olivat hyvässä kunnossa. Joskus piispat ovat näyttäneet seurakuntalaisille esimerkkiä ja lahjoittaneet pitäjässä vieraillessaan jonkin summan kirkon korjaustöihin.[24]

Kirkkorakennuksen lisäksi tarkastettiin sen esineistö. Joskus valitettiin penkkejä liian mataliksi ja käskettiin korottaa niitä[25], joskus oli saarnatuoli piispan mielestä sopimattomassa paikassa[26], joskus oli saarnatuolin katos liian matalalla[27], joskus alttarikaide ehtoollisvieraille liian korkea ja

21 Uudenkaarlepyyn KA C I 1 fol. 23v. Salo-Uskelan KA (TMA) II Ca 1.

22 Uudenkaupungin ptpk 6. 3. 1691. Ks. lisäksi ptpkt Längelmäki 26. 2. 1682 (kellon oston rahoitus), Sahalahti 7. 2. 1697 (kirkkoherra suorituttanut omalla kustannuksellaan maalaustöitä kirkossa), Ilmajoki 24. 2. 1710. Raision ptpk 13. 5. 1694 ja siitä *Mäntylä* 1960 s. 433, 437.

23 Ptpkt Kuopio 19. 2. 1693, Sahalahti 7. 2. 1697, Tammela 22. 2. 1712. Palkanmaksusta syntynyt riita voitiin myös käräjiltä lähettää piispantarkastukseen: VA ii 2: 172v (Vehkalahden käräjät 25—26. 1. 1669).

24 Joroisten ptpk 15. 2. 1693. *Grotenfelt* 1931 s. 28. Pyhäjoen KA n:o 1, tilit 1670 (22. 2. 1670).

25 Savitaipaleen ptpk 20. 1. 1710. *Murto* 1936 s. 19—20. Kirkkonummen ptpkt 9. 1. 1684.

26 Ptpkt Naantali 25. 6. 1682, Kuopio 19. 2. 1693. Kokkolassa todettiin 1. 3. 1706, että saarnatuoli oli liian korkea, ja määrätiin sitä alennettavaksi puoli kyynärää. Längelmäellä taas piti v. 1677 saarnatuolia korotttaa.

27 Isonkyrön ptpk 26. 12. 1690. Lisäksi ks. ptpkt Ii 30. 1. 1691 (saarnatuoli kallellaan), Kumlinge 31. 8. 1702 (saarnatuolin katto hankittava), Kokkolan maasrk. 13. 2. 1710 (saarnatuolin katto uusittava).

muiden seurakuntien tapaan kankaalla verhoamatta[28], joskus piti sakaristoon teettää kaappi kirkollisten kirjojen säilyttämistä varten[29], joskus pitäjä tarvitsi useampia kirkonkelloja[30] jne. Katolisen ajan maalauksia peitettiin monissa kirkoissa, mutta Nousiaisissa epäonnistui Gezelius nuoremman pyrkimys siirrättää Pyhää Henrikiä esittävä veistos alttarilta kuorin seinustalle.[31] Pienenä esimerkkinä siitä, miten vähäpätöisiä asioita merkitytettiin pöytäkirjaankin, mainittakoon Gezeliuksen huomautus Siuntiossa v. 1702, ettei kuorissa olevaa kirkon ovea ole tarpeen pitää avoinna.[32]

Urkuja hankittiin jo 1600-luvun lopulla joihinkin kirkkoihin, mikä tietysti aiheutti monenlaista puuhaa. Hiippakunnan johto joutui siinäkin auttamaan, mutta teki sen nähtävästi mielellään, koskapa urkuja hankkivat seurakunnat saivat piispoilta erityiset kiitokset.[33]

Puvustosta kiinnitettiin eniten huomiota messukasukoihin, joiden kunnossa oli usein toivomisen varaa. Kangasniemellä kertoi kirkkoherra v. 1710, että tarvittaisiin uusi kasukka, koska vanha on kulunut. Kun kirkon varat olivat vähissä ja tarvitttiin muuhun tähdellisempään, oli seurakuntaa kehotettava — sitten kun Jumala siunaa maata paremmalla vuodentulolla — anta-

28 Ptpkt Inkoo 26. 9. 1702, Pirkkala 22. 2. 1695.

29 Ptpkt Masku 11. 1. 1688, Kemi 11. 2. 1683 (kuoriin hankittava kirjakaappi).

30 Huittisten ptpk 15. 2. 1685. Ks. myös Hämeenlinnan ptpk 13. 2. 1697 ja siitä *Lindequist* 1926 s. 161.

31 *M. Juva* 1955 s. 86—87. Naantalin kirkon entistämishankkeesta ja sen raukeamisesta ptpk 28. 3. 1693 ja *Matinolli* 1959 s. 352.

32 Siuntion ptpk 24. 9. 1702.

33 *M. Juva* mt. s. 87. Kokkolan kaup.srk:n ptpkt 1. 2. 1694, 4. 2. 1698. Sundin seurakuntalaiset halusivat 1692 myydä urut, »koska kirkolla ei ole niistä tuloja eikä seurakunta kykene palkkaamaan urkuria», mutta Gezelius hylkäsi pyynnön (Sundin ptpk 16. 2. 1692). Inkooseen ostettiin 1697 »kallis posetiivi (positiv)», jota varten piti nälkävuosien mentyä palkata soittaja (ptpk 24. 9. 1697). Raumalla kehotettiin 1. 10. 1691 kunnostamaan sama soitin, ja Korppoossa keskusteltiin piispan johdolla Houtskarin posetiivista ainakin 17. 10. 1692 ja 5. 9. 1697.

maan jotain sen hankintaan.[34] Toisinaan lahjoitettuja varoja ei käytettykään siihen tarkoitukseen, mihin ne oli saatu. Piispa voi luvata ne muuhun kuten Kuopiossa v. 1704, jossa Pietari Brahe nuoremman messukasukkaa varten lahjoittamat rahat luvattiin uuden kalkin hankintaan, koska vanha oli kovin pieni.[35] Ehtoolliskalkin ostosta on tarkastuksissa keskusteltu ja määrätty muuallakin.[36]

Miltei vielä yleisempiä kuin kirkkoa koskevat huomautukset olivat valitukset pappilan kunnosta ja seurakuntalaisten vastahakoisuudesta huolehtia siitä.[37] Keuruulla piispa käski v. 1695 pitäjäläisiä korjaamaan pappilan ja pitämään sen kunnossa, kuten jo aikaisemmin oli käräjillä määrätty, mutta kansa ei piispan käskystä paljoa välittänyt. Seuraavana kesänä kirkkoherra otti asian uudelleen esille maallisessa oikeudessa, joka antoi korjausaikaa seuraaviin talvikäräjiin. 1698 pappila oli kuitenkin edelleen korjaamatta, ja silloin virkaansa tullut uusi kirkkoherra valitti, ettei siinä ollut sellaista huonetta, johon olisi voinut päänsä kallistaa. Pari vuotta myöhemmin tämä pappila paloi, ja piispantarkastuksessa määrättiin uuden rakentamisesta. Kun asiasta ei tuntunut tulevan mitään, kirkkoherra suoritutti jälleenrakentamisen osittain omalla kustannuksellaan, josta hän v. 1705 sai kihlakunnanoikeuden päätöksellä pitäjältä korvauksen.[38]

Tämä Keuruun tapaus ei ole mitenkään ainutlaatuinen.

34 Kangasniemen ptpk 4. 2. 1710. Lisäksi ptpkt Ii 20. 2. 1666 ja 13. 2. 1676 (lukkarin pidettävä messuvaatteet paremmassa kunnossa), Kuru 8. 2. 1695 (messukasukka ostetaan kirkon varoilla), Leppävirta 15. 2. 1700. Sundin KA T I a 1 s. 217 (v. 1710 luovutettu piispan kehotuksesta vanha messukasukka kappelille).

35 Kuopion ptpk 18. 2. 1704.

36 Kirkkonummen ptpk 9. 1. 1684. Vanajan KA (HMA) T I 1, tilit 1704.

37 Näitä on tarkastuspöytäkirjoissa toistuvasti. Pappiloiden korjausasioita on monipuolisesti selvitetty paikallishistorioissa, joissa on käytetty hyväksi myös käräjäpöytäkirjojen tarjoamaa runsasta materiaalia.

38 VA nn 12: 300v, nn 20: 136 (Ruoveden ja Keuruun käräjät 8—9. 7. 1695, 4—5. 3. 1703). *Jokipii* 1959 s. 490—491. — Myös Uudenkirkon V.l. kirkkoherra katsoi v. 1699 viisaimmaksi hankkia kihlakunnanoikeuden vahvistuksen Petrus Laurbecchiuksen tarkastuksessaan esittä-

Leppävirralla oli v. 1700 jo hankittu tukkeja uuden pappilan rakentamiseen, mutta työ oli jäänyt silleen. Piispa kehotti jatkamaan sitä, koska »pappilassa ei ole yhtään kunnon rakennusta», ja ellei muu auta, on kirkkoherran turvauduttava maallisen oikeuden apuun. Tulos näyttää olleen vähäinen, sillä pappi joutui omalla kustannuksellaan teettämään välttämättömimmät korjaukset, joiden kuluja hänen leskensä sitten velkoi pitäjäläisiltä takaisin piispantarkastuksessa v. 1704.[39] Harvinaista ei ollut sekään, että kansa lupasi tarkastuksessa suorittaa vaaditut työt, mutta oli sangen hidas täyttämään lupauksensa. Silloin papit jälleen vetivät asian käräjille piispojen antamien ohjeiden mukaisesti.[40] Jotta kukin olisi selvillä, mistä hänen oli pappilassa huolehdittava, monissa seurakunnissa laadittiin luetteloja, joissa mainittiin jokaisen kylän ja talon velvollisuudet. Eräät niistä on tehty tai allekirjoitettu piispantarkastuksissa.[41]

Myös pappilan sijainti saattoi aiheuttaa keskustelua. Kiteellä, jossa kirkkoherran pappila oli kaksi peninkulmaa kirkolta, oli useaan otteeseen puhetta sen siirtämisestä, mutta asia edistyi hitaasti. Leppävirralla valitti kirkkoherra v. 1704, ettei kappalainen voinut pappilansa syrjäisen sijainnin vuoksi varsinkaan keväisin ja syksyisin kelirikon aikaan, jota kesti 5—6 viikkoa,

---

mille ohjeille pitäjäläisten osallistumisesta palaneen pappilan uudestirakentamiseen. VA jj 35: 201—202. *Kähönen* 1959 s. 623.

39 Leppävirran ptpkt 15. 2. 1700, 16. 2. 1704. Muita samantapaisia tapauksia: ptpkt Orimattila 8. 2. 1695 (rakennusapu kappalaiselle), 19. 2. 1705 (ed. kehotusta ei ole noudatettu, kappalaisen etsittävä apua maalliselta oikeudelta), Ruovesi 11. 2. 1695 (kirkkoherra teettänyt pappilaan omalla kustannuksellaan rakennuksen, jonka kustantaminen kuuluu Virtain kappelilaisille). Ks. myös ohjeita Tammelan pappiloiden rakennustöistä, Tammelan ptpk 30. 12. 1691.

40 VA ee 8: 147v, Padasjoen käräjät 26—27. 7. 1661 (Kuhmoisten pappila). *Rein* 1944 s. 140 (Lohja 1702). Ptpkt Hattula 12. 2. 1697, Inkoo 11. 1. 1708. Asikkalan ptpkt 16. 3. 1701 (kappalaispappila kunnostettava), 7. 3. 1705 (korjaus tekemättä).

41 Finströmin KA 68, längd 7. 7. 1661 (allek. 6. 8. 1661). Sundin KA T I a 1 s. 25 (pt. 10. 8. 1661). Ks. lisäksi Kemiön ptpk 3. 3. 1707.

säännöllisesti suorittaa virkatehtäviään.[42] Halikossa puuttui v. 1691 kappalaispappila kokonaan, ja viranhaltija asui vuokralla. Tällainen tilanne aiheutti runsaasti mielipiteiden vaihtoa, jossa tulivat esille sekä pappilan hankinta että vuokrakorvauksen suuruus. Vielä vaikeampi oli tilanne Helsingissä, jossa ei ollut sen enempää kirkkoherran kuin kappalaisenkaan pappilaa ja jossa vuokrarahoista oli jatkuvasti pientä riitaa.[43]

Keskiajalla piispat olivat ratkoneet tarkastuksissaan seurakunnan maita koskevia rajariitoja. Samoin tapahtui vielä jonkin aikaa uskonpuhdistuksen jälkeenkin. Skytte antoi v. 1544 Somerolla päätöksensä kiistassa eräiden pappilan niittyjen omistussuhteista, ja Sorolainen uudisti sen 1615.[44] Agricola oli v. 1555 Pöytyällä selvittämässä pappilan ja naapurikyläläisten rajariitaa, ja Sorolainen antoi Hammarlandissa 1604 ja 1613 päätöksen kiistassa, joka koski eräiden saarien kuulumista pappilan maihin.[45] Sorolaisen ajan jälkeen tällaisista tapauksista ei enää ole tietoja, joten kaikki tilusriidat lienee ratkottu maallisilla käräjillä. Jos pappilan katsottiin tarvitsevan lisämaata, sen ostamisesta voitiin kyllä keskustella piispan johdolla kuten Hausjärvellä v. 1704, jossa kappalaispappilan niityt olivat liian pienet. Naantalissa päätettiin piispantarkastuksessa 1702 erään pappilan maihin kuuluvan saaren vuokraamisesta eniten tarjoavalle.[46]

Kirkkojen ja virkatalojen lisäksi saattoi seurakunnilla olla muitakin rakennuksia. Isonkyrön kirkonmäellä oli talleja, joiden

---

42 Kiteen ptpkt 28. 1. 1677, 31. 1. 1686 ja rtpk 10. 2. 1691. Leppävirran ptpk 16. 2. 1704. *Mäntyvaara* 1939 s. 47.

43 Ptpkt Halikko 13. 9. 1699, Helsinki 21. 2. 1684, 15. 2. 1691. Samanlainen tilanne: Kuoreveden ptpk 29. 1. 1685. Lohtajan ptpk 30. 1. 1694 (Kannukseen rakennettava kappalaispappila).

44 Someron KA (HMA) J II a 1 fol. 13, 18. Samasta kopio TuTA F IV 3, Somero. *Oja* 1949 s. 44, 50—51, 55—56.

45 *Virtanen* SKHS Vuosik. 7—10 s. 312—313. *Leinberg* Handlingar I s. 329, 361—362.

46 Ptpkt Hausjärvi 22. 2. 1704, Naantali 6. 1. 1702. *Matinolli* 1959 s. 426.

kunnosta ja tontin vuokrasta jouduttiin antamaan määräyksiä.[47] Pitäjäntuvasta ja sen kunnosta on tarkastuksissa niin ikään ollut puhetta[48], samoin hautausmaan laidalle pystytettävästä rakennuksesta (benhus), johon koottiin kirkon lattian alta tai kirkkomaalta hautoja kaivettaessa esille tulleet luut, jotteivat ne ajelehtisi ihmisten jaloissa.[49]

Penkkijärjestys

Uskonpuhdistuksen jälkeen ruvettiin kirkkoihin hankkimaan penkkejä, mutta kaikkialla niitä ei ollut vielä 1600-luvun alussakaan. Rothoviuksen aikana tilanne parani ratkaisevasti, vaikka täyttä yhdenmukaisuutta ei penkkien rakentamisessa ja sijoittamisessa kyettykään saavuttamaan.[1] Samoihin aikoihin syntyivät ensimmäiset penkkijärjestykset. Paraisilla sellainen laadittiin piispantarkastuksessa 1635 ja vahvistettiin käräjillä seuraavan vuoden maaliskuussa.[2] Vanhimmat säilyneet ovat Maskussa ja Raisiossa vuodelta 1639.[3] Kaikkialla ei penkkijärjestyksiä laadittu samanaikaisesti, vaan se riippui papiston huolellisuudesta, kirkon koosta seurakunnan väkimäärään verrattuna, pitäjän sosiaalisesta rakenteesta yms. Esim. Naantaliin sellainen tehtiin vasta v. 1697.[4] Penkkijärjestyksen tarkoituksena oli ylläpitää järjestystä kirkossa sääty-yhteiskunnan katso-

47 Isonkyrön ptpkt 16. 2. 1673, 14. 4. 1686, 26. 12. 1690. *Luukko* 1945 s. 676—677.

48 Ptpkt Nauvo 22. 9. 1659, Kemi 28. 1. 1691, 6. 1. 1698, Tammela 30. 1. 1697, Kälviä 13. 2. 1702, Korppoo 21. 2. 1709. *Murto* 1936 s. 23 (Savitaipale 1690, 1693).

49 Perniön ptpk 28. 12. 1671. Sitä ei kuitenkaan pidetty kunnossa, ja 20. 2. 1693 Gezelius määräsi luita varten kaivettavaksi syvän kuopan. Tenholan ptpkt 20. 9. 1683, 1688.

1 *M. Juva* 1955 s. 18.

2 VA cc 4: 100 (Paraisten käräjät 7. 3. 1636). *Schalin* 1955 s. 94.

3 *M. Juva* mt. s. 18.

4 Ptpkt Naantali 28. 3. 1693, Raisio 13. 5. 1694. *Matinolli* 1959 s. 364.

musten mukaisesti, ja samalla se antoi papeille tilaisuuden kontrolloida seurakuntalaisten kirkossa käyntiä.

Vielä Terseruksen aikana monet penkkijärjestyksistä laadittiin piispantarkastuksissa.[5] Gezeliukset menettelivät toisin. Ellei penkkijärjestystä ollut tai jos se oli vanhentuneena uusittava, sen tekeminen jätettiin papiston tai toisinaan rovastin huoleksi.[6] Vähäiset penkkijärjestelyt voitiin hoitaa heti[7], mutta jos sovinto tuntui olevan kiven takana, oli turvauduttava maallisen oikeuden apuun.[8] Joskus uuden järjestyksen tekeminen kesti kauan. Perniössä Gezelius määräsi maaliskuussa 1688 penkkien uudelleen jakamisesta, mutta Kemiön rovasti Henrik Florinus hoiti asian vasta kolmi-

---

5 Perniön KA (TMA) II Eb 1: 1, penkkij. 1. 3. 1661, pain. *Tengström* Handlingar VI s. 126—128 (siinä virheellinen päivämäärä). — Pernajan penkkijärjestyksen on 26. 7. 1659 allekirjoittanut piispa Nycopensis (Pernajan KA, Kyrkoräkenskaper).

6 Paraisilla toimitti Gezelius itse penkkijaon 6. 8. 1678 (TuTA I IV 5), mutta kyseessä oli hänen palkkapitäjänsä. Ptpkt Isokyrö 14. 4. 1686, 13. 2. 1694, Vehmaa 3. 1. 1688, Laitila 27. 9. 1691, Lohtaja 30. 1. 1694, Kokkolan maasrk. 2. 2. 1694, Eurajoki 5. 1. 1697, Kälviä 13. 2. 1702, Inkoo 26. 9. 1702 (Fagervik). Teerijärven rtpk 9. 7. 1707. Finströmin KA 47 s. 20, penkkij. 24. 2. 1703 (laadittu pt:ssa 24. 8. 1702 annetun käskyn mukaan). Samoin Viipurin hiippakunnassa: ptpkt Helsinki 21. 2. 1684, Orimattila 8. 2. 1695, Uukuniemi 10. 2. 1699. Joroisten ptpk 15. 2. 1693 ja rtpk 1. 4. 1694 (toimitettu). *Grotenfelt* 1931 s. 33. — Gezelius nuorempi selitti myös v:n 1686 kirkkolain edellyttävän hänen käyttämäänsä menettelyä ja sai tälle tulkinnalleen Kaarle XI:n hyväksymisen. VA Reistr. 1696 fol. 118 (14. 3. 1696), kopio samasta ÄKA B 39.

7 SKB Autografsaml., Terserus (muutos Akaan penkkijärjestykseen pt: ssa 30. 1. 1661). Ptpkt Tenhola 1670, 20. 9. 1683, Isokyrö 16. 2. 1673, 26. 12. 1690, Helsinki 22. 2. 1684, Uusikaupunki 7. 3. 1693, 2. 1. 1697, 18. 3. 1704, Helsingin pitäjä 22. 2. 1698, Joroinen 9. 3. 1700, Rauma 11. 3. 1702, Tammela 2. 2. 1704, *Lähteenoja* 1932 s. 276. *Simolin* TAik. 1908 s. 144 (Helsingin pt. 5—6. 3. 1649: penkkiriidat on vastedes annettava pormestarin, raadin ja kirkkoherran yhdessä ratkaistaviksi).

8 Kokkolan maasrk:n ptpk 2. 2. 1694. *Åkerblom* 1941 s. 424 (Vaasan pt. 18. 2. 1694).

sen vuotta myöhemmin.[9] Useimmiten näyttää sentään selviydytyn nopeammin.

Usein seurakunnassa oli asukkaita enemmän kuin kirkossa istumapaikkoja. Etuoikeus penkkiin oli tällöin isäntäväellä, ja palkolliset joutuivat seisomaan.[10]

Emäkirkko ja kappelit

1600-luvulla syntyi paljon uusia seurakuntia. Maan lounaisosissa kirkollinen aluejako oli jo vakiintunut, ja tänne perustettiin vain joitakin uusia kappeleita, mutta muualla kehitys oli sitäkin nopeampaa jatkuvasti laajenevan asutuksen vaatiessa yhä uusia seurakuntajärjestelyjä.[1] Erityisesti monien kappelihankkeiden edistymisessä on piispantarkastuksilla ollut suuri merkitys. Sangen tunnettu on Tavisalmen (Kuopion) kappelin synty silloiseen Juvan pitäjään Mikael Agricolan ja Knuut Juhonpojan vuoden 1549 tarkastusmatkan tuloksena.[2] Rothoviuksen ajalta on ensimmäisenä mainittava Sulvan kappelin perustaminen Maalahdella v. 1628. Prunkkala (Aura), jonne kansa jo oli rakentanut itselleen kirkon, sai kappelioikeudet Liedon piispantarkastuksessa v. 1636, ja Ylivieskan perustamisesta päätettiin Rothoviuksen ollessa Kalajoella 1643.[3] Vihdissä hän mää-

9 Perniön KA (TMA) II Eb 1: 1, penkkij. 1. 2. 1691. Ks. myös *Nikula* 1938 s. 92.

10 Maskun ptpk 9. 7. 1669. *Oja* 1966 s. 320—321.

1 *M. Juva* 1955 s. 11—12, 85. *Parvio* 1959 s. 170—177. *Simolin* 1909 s. 22, 99—100.

2 SKB Ep. F. 2, pain. *Arwidsson* VIII s. 58—60. *Akiander* I s. 425. *Gummerus* 1903 s. 65—66. *Simolin* 1909 s. 17. *Salomies* II s. 87. *Pirinen* 1962 s. 153, 236.

3 *Leinberg* Handlingar II s. 14—15, 109—110. *Parvio* 1959 s. 171. RA Acta eccl. 78, Kalajoki. *Virrankoski* 1956 s. 344. — Claudius Alanus ehdotti v. 1674 laatimassaan kertomuksessa tarkastusmatkastaan Lappiin v. 1639 Inarin ja Kemijärvin kappelien perustamista. *Leinberg* Bidrag VI s. 4. *Fellman* 1910 s. 315—316.

räsi v. 1644 oman kappalaisen asumaan Tuusulaan Pernajan rovastin Zacharias Stachaeuksen selviteltyä ennakolta asiaa omalla tarkastusmatkallaan edellisenä talvena. Valmisteluista huolimatta tilanne Tuusulassa vakiintui vaivalloisesti, sillä lähiseurakuntien kirkkoherrat, joiden alueista uusi kappeli lohkaistiin, vastustivat Rothoviuksen päätöstä, ja myös eräiden kylien asukkaat halusivat pysyä vanhoissa emäseurakunnissaan. Vasta Petrus Bjuggin Sipoossa v. 1649 antamat Tuusulaa ja sen ympäristöpitäjiä koskevat säädökset ratkaisivat asian lopullisesti.[4] Kosken kappeliin Marttilan pitäjässä määrättiin kappalainen vakinaisesti asumaan piispantarkastuksessa 1652.[5]

Terserus antoi tarkastusmatkallaan 1662 luvan Tottijärven ja Kiikan saarnahuoneiden rakentamiseen. Kiikkaa koskevan päätöksen vahvisti Gezelius tarkastuksessaan Tyrväässä neljä vuotta myöhemmin.[6] Kuivaniemen saarnahuonehanke pantiin alulle Iin piispantarkastuksessa 1666, mutta sen toteuttaminen vei vielä aikaa. Tervolalaiset pyysivät v. 1673 kappalaista asumaan luokseen, mutta piispa vaati ensin todisteet, että tätä varten oli kunnossa oleva asunto. Samaan vuoden 1673 tarkastusmatkaan palautuu Ilmajoen kappelin Alavuden ja Lohtajan kappelin Kannuksen synty.[7] Närpiössä lupasi Gezelius v. 1685 Korsnäsin kappelin asukkaille, että he saavat kappalaisen asumaan luokseen. Ilmajoella pyysivät kurikkalaiset samaa etua, mutta piispa ilmoitti tarvitsevansa lisäselvityksiä ennen päätöksen tekoa. Käydessään seuraavana vuonna jälleen Ilmajoella hän antoi myöntävän vastauksen ja tarkemmat määräykset pappien palkoista, mutta lopullisesti kurikkalaisten toivomus toteutui vasta v. 1690 pidetyn piispantarkastuksen jäl-

4 Tuusulan KA K I 1 fol. 16, 24, 32—34, 38, 56. *Simolin* 1909 s. 102.
5 *Oja* 1949 s. 38.
6 TuTA F IV 3, Tyrvää, Vesilahti. Tottijärven KA (HMA) I C 1 fol. 8—9. *Arajärvi* 1950 s. 568—569. *Impola* 1962 s. 54.
7 Ptpkt Ii 20. 2. 1666, Kemi 21. 1. 1673, Ilmajoki 26. 2. 1673. *Kojonen* 1963 s. 293—294. Kannuksen KA IV: L: II: 7, nimilehti.

keen.[8] Rohdaisten (Pyhärannan) kappelikirkon rakennushanke tuli esille Pyhämaan piispantarkastuksessa 1. 2. 1688, ja kuningas antoi sille vahvistuksensa saman vuoden syksyllä.[9]

Kiiminkiläiset saivat luvan saarnahuoneen rakentamiseen Gezeliukselta Haukiputaalla v. 1691, ja vahvistuskirjeen päätökselleen piispa antoi muutamaa päivää myöhemmin Oulussa.[10] Samalla matkalla oli Vaasassa esillä koivulahtelaisten anomus saada rakentaa oma kappeli. Gezelius suhtautui siihen myönteisesti ja kirjoitti kohta Turkuun palattuaan siitä sekä kuninkaalle että maaherra Grassille.[11] Ulvilaan kuuluneen Ahlaisten kappelin rakentamista käsiteltiin ainakin Porin piispantarkastuksessa 1693.[12]

Viipurin hiippakunnasta on varhaisin tietomme vuodelta 1631, jolloin Nicolaus Carelius päätti Iitissä Valkealan kappelikirkon rakentamisesta.[13] Petrus Bjugg ripitti Viitasaarella v. 1653 ankarasti kivijärveläisiä, jotka olivat omin lupinsa rakentaneet itselleen kappelin, mutta kun se kerran oli tehty, ei sitä enää ruvettu hajottamaan. Nicolaus Nycopensis suostui v. 1664 Ruokolahdella Rautjärven kappelin rakentamiseen, mutta asiaa jouduttiin vielä puimaan käräjillä, koska osa pitäjäläisiä oli hanketta vastaan. Petrus Brommius oli v. 1669 henkilökohtaisesti läsnä Lappeen käräjillä Lemin kappelirakennusasiaa käsiteltäessä. Porvoossa hän määräsi v. 1671 yhden kappa-

8 Ptpkt Närpiö 13. 1. 1685, Ilmajoki 18. 1. 1685, 15. 4. 1686, 23. 12. 1690. Ks. lisäksi ote tuomiokapitulin pöytäkirjasta 15. 4. 1685, Ilmajoen KA II Ea 1: 1. — Lapualla määrättiin v. 1680 yksi kappalaisista vasten tahtoaan asumaan kappeliin. *Leinberg* Handlingar IV s. 421.

9 *Hormia* 1939 s. 243 ja *M. Juva* 1955 s. 85 (niissä pt:n vuosiluku väärä).

10 Haukiputaan ptpk 26. 1. 1691. *Leinberg* Handlingar V s. 47. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 67—69. Iissä 14. 2. 1706 kiiminkiläiset pyysivät saada papin asumaan luokseen, mutta siihen ei Gezelius suostunut.

11 *Leinberg* Handlingar VII s. 368—369. *Åkerblom* 1941 s. 424. *Melin* 1943 s. 9—10.

12 Porin ptpk 11. 3. 1693. *Hirsjärvi* 1932 s. 131—132.

13 Valkealan KA A XV 1, Careliuksen kirje 8. 1. 1631. *Vaara* 1931 s. 15—16. *Halila* 1939 s. 111.

laisista asumaan Askolan kappeliin, joka siis oli syntynyt jo aikaisemmin.[14]

Petrus Bång päätti Iisalmessa v. 1683 Pielaveden kappelin perustamisesta.[15] Jaakkiman piispantarkastuksessa 1686 käsiteltiin saarnahuoneen rakentamista seurakunnan eteläosaan, josta oli pitkä matka kirkolle, mutta tämä hanke ei välittömästi toteutunut. Kiteellä pyysivät ruskealalaiset samana vuonna kappalaista pysyvästi asumaan luokseen, mutta Bång lykkäsi ratkaisun tuomiokapitulille.[16] Samanlaisen pyynnön esittivät Koiviston mantereen puolella asuvat v. 1693, jottei heidän tarvitsisi syksyisin ja keväisin kelirikon aikaan sekä myrskyilmoilla, jolloin he eivät pääse Koiviston kirkkoon, olla ilman jumalanpalvelusta. Vähän sen jälkeen kapituli suostui pyyntöön, mutta sai kimppuunsa maaherran, joka katsoi, että asiassa olisi ensin tullut kysyä kuninkaan mielipidettä, koska Koivisto oli regaalinen pitäjä.[17]

Emäkirkon ja kappelien asukkaiden välit eivät aina olleet järin sydämelliset. Kun kappelilaiset joutuivat ylläpitämään omaa kappeliaan, he pyrkivät eri tavoin saamaan helpotuksia emäkirkon ja sen pappilan kunnossapitovelvollisuuksiin, ja tällöin emäkirkkolaisia tietysti uhkasi niiden lisääntyminen. Tästä syntyneitä erimielisyyksiä oli tarkastuksissa esillä jatkuvasti. Niiden selvittämiseksi ja välttämiseksi piispat antoivat tarkkoja ohjeita, jotka eri seurakunnissa poikkesivat paljonkin toisistaan. Tavallisin sääntö oli, että kahden kappelilaisen työvelvollisuus oli sama kuin yhden emäkirkkolaisen, mutta määräajoiksi voi-

14 Viitasaaren ptpk 26. 1. 1653 (koko pöytäkirja Kivijärven kappeliasiasta). VA jj 13: 177 (Ruokolahden käräjät 8—10. 2. 1666). Vrt. *Ylönen* 1957 s. 925. VA jj 15: 523 (Lappeen ylisen osan käräjät 7—9. 6. 1669). Pukkilan KA J II a 2 n:o 5. *Neovius* 1890—91 s. 550. Ks. myös *Neovius* mt. s. 548—549 ja *Laurinmäki* 1957 s. 243, joista ilmenee että jumalanpalveluksia pidettiin Askolassa ainakin jo 1649.

15 *Akiander* I s. 223, II s. 159. *Simolin* 1912 s. 85. *Rissanen* 1927 s. 177—179. *Teräksinen* 1936 s. 24—26.

16 *Immonen* 1958 s. 387. Kiteen ptpk 31. 1. 1686.

17 UUB K 85 s. 109 (ote Koiviston ptpk:sta 29. 1. 1693 ja tuomiokapitulin pk:sta 15. 3. 1693), 190, 192.

tiin kappelien väki vapauttaa kokonaankin velvollisuuksista emäkirkolle.[18] Ellei tarkastuksessa päästy sovintoon, piispa saattoi lykätä riidan käräjille[19], ja niillä puolestaan voitiin vedota piispojen antamiin säädöksiin.[20]

Toisinaan kappelilaiset koettivat saada apua emäkirkolta. Ruskealalaiset pyysivät v. 1686 yhtä kelloa Kiteeltä, mutta Bång totesi, ettei emäkirkolta voida määrätä mitään vietäväksi kappeliin, koska kappelilaiset ovat velvollisia osallistumaan emäkirkon kunnossapitoon.[21] Toisin luettiin lakia v. 1687 Hammarlandissa, jossa oli syntynyt väittelyä siitä, pitikö koko pitäjän auttaa Eckerön kappelin korjauksessa. Gezelius katsoi, että jos parannustyö oli vähäinen, kappelilaisten oli maksettava se yksin, mutta jos kustannukset olivat suuret, oli emäkirkkolaisten osallistuttava niihin, »kuten yleisesti on tapana». Piispan loppukaneetti ei nähtävästi ollut täysin tuulesta temmattu, sillä määrätessään v. 1682 vampulalaisia osallistumaan emäkirkon kellon hankintaan hän vetosi siihen, että he olivat itse saaneet apua oman kellonsa ostoon.[22]

Edellä (s. 169—170) on jo todettu tarkastuksissa mää-

18 Liedon ptpk 7. 9. 1636. *Tiitola* 1931 s. 325—326. Maalahden ptpkt 19. 8. 1628, 8. 1. 1680, samasta myös Maalahden piispantarkastusta 11. 2. 1660 käsittelevässä tuomiokapitulin kirjeessä 27. 9. 1661, RA Acta eccl. 80, Malax. *Murenius* Acta visitatoria s. 42 (Föglön—Kökarin pt. 18. 8. 1640). *Lehtinen* 1963 s. 264 (Lapuan pt:ssa 28. 2. 1663 määrätyt kauhavalaisten velvollisuudet). *Kojonen* 1963 s. 293—294 (Ilmajoen pt 1673, Alavus). Tuusulan KA K I 1 fol. 56 (Sipoon pt. 10. 3. 1649). Ptpkt Liminka 23. 2. 1660, 28. 2. 1666 (Tyrnävä), Ii 20. 2. 1666, Kruunupyy 6. 4. 1686, Ilmajoki 23. 12. 1690, Isokyrö 26. 12. 1690, Lohtaja 1. 2. 1698, Vårdö 29. 8. 1702 (emäkirkon penkit), Hausjärvi 22. 2. 1704, Jämsä 24. 1. 1708, Mäntsälä 24. 2. 1708, Vehmaa 11. 6. 1712. Naantalin ptpk 25. 6. 1682, *Matinolli* 1959 s. 372. Ruoveden (Virtain) ptpk 10. 2. 1695. *Jokipii* 1959 s. 486.

19 Föglön ptpk 21. 6. 1687 (koskee Kumlingea).

20 VA ss 8: 44—45, Lapuan käräjät 8—10. 2. 1686 (Kauhava).

21 Kiteen ptpk 31. 1. 1686. Rovastintarkastuksessa 10. 2. 1691 ruskealalaiset yrittivät saada emäkirkkolaisia velvoitetuiksi auttamaan heitä kellon ostossa, mutta nytkin tuloksetta.

22 Ptpkt Hammarland 14. 6. 1687, Huittinen 15. 2. 1682. Ks. lisäksi *Hirsjärvi* 1926 s. 20 (Ypäjän kappelin kellon hankinta).

rätyn, miten usein pappien oli pidettävä jumalanpalvelus kappelissa, ja minä pyhinä kappelilaisten oli saavuttava emäkirkolle. Samoin niissä annettiin ohjeita kirkollisista toimituksista kappeleissa. Kirkkoherrat olivat haluttomia sallimaan niitä ollenkaan, koska he pelkäsivät jäävänsä ilman toimitusmaksuja. Piispat suhtautuivat kappelilaisten toivomuksiin ymmärtäväisemmin. Varsinkin ruumiiden kuljettaminen pitkien matkojen päästä emäkirkolle oli hankalaa, ja usein sallittiinkin kappeliin hautaaminen. Kuitenkin sitä voitiin rajoittaa kuten Lapualla v. 1680, jossa alahärmäläiset saivat luvan kelirikon aikana haudata köyhät vainajat kappeliinsa, mutta varakkaat oli edelleen kuljetettava emäkirkolle, etteivät sen papiston tulot vähenisi.[23] Kappelilaisten velvollisuutta muutenkin maksaa emäseurakunnan kirkkoherralle hänen saatavansa täysimääräisinä on tarkastuksissa niin ikään tähdennetty.[24]

Piispojen itineraareista ilmeni, että he kävivät matkoillaan hyvin harvoin kappeleissa. Niiden pappien ja vanhinten — sekä jos matka ei ollut kovin pitkä, myös seurakuntalaisten — oli tultava tarkastuspäivänä emäkirkolle tutkittaviksi.[25]

---

23 Lapuan ptpkt 1680, 20. 1. 1685. *Luukko* 1945 s. 655, 657. Lisäksi ks. ptpkt Masku 24. 6. 1682 (Rusko, Vahto), Kruunupyy 6. 4. 1686 (Teerijärvi), Ilmajoki 15. 4. 1686 (Kurikka), Houtskari 17. 10. 1692, Haukipudas 1. 1. 1694 (Kiiminki), Kokkolan maasrk. 2. 2. 1694, 3. 2. 1698 (Veteli), Närpiö 28. 1. 1710 (Korsnäs). Limingan ptpk 18. 1. 1694 (Gezeliuksen vastaus kempeleläisille).

24 *Leinberg* Handlingar II s. 14—15 (Maalahden ptpk 19. 8. 1628, luettelo sulvalaisten velvollisuukdista), 109—110 (Liedon ptpk 7. 9. 1636, prunkkalalaisten velvollisuudet). *Leinberg* Handlingar VII s. 414—415, siitä vrt. *Luukko* 1945 s. 662 (Närpiö—Teuva, pt. luult. v:lta 1691). Ptpkt Ilmajoki 15. 4. 1686 (Kurikka), Isokyrö 5. 3. 1683 (valitus ylistarolaisista ja uhkaus jättää heidät hovioikeuden tuomittaviksi), 14. 4. 1686 (ylistarolaiset edelleen uppiniskaisia).

25 Tästä myös *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 66—67. Poikkeustapauksissa on emäkirkon asioita tutkittu kappelissa. Niinpä Laurbecchius tarkasti v. 1702 Pernajan tilit Koskenkylässä, joka oli erillinen Pernajaan kuuluva tehdasseurakunta (Pernajan KA, Kyrkoräkenskaper 1701), Gezelius vanhempi v. 1678 Kokemäen tilit Harjavallassa, samoin Gezelius nuorempi 1698 (Kokemäen KA X 1, tilit 1677, 1697) ja Uskelan tilit v. 1705 Perttelissä (Salo—Uskelan KA III Gm 1:2, tilit 1704, TMA).

Joskus syntyi tarkastuksissa keskustelua seurakuntien rajoista. Sen saattoi aiheuttaa esim. joidenkin pitäjän laidalla asuvien pyyntö päästä naapuriseurakuntaan, koska sen kirkolle oli paremmat kulkuyhteydet. Vähässäkyrössä anoivat v. 1628 eräät Isonkyrön sivukyläläiset alueensa liittämistä Vähäänkyröön, ja Helsingissä halusi v. 1691 erään kartanon väki siirtyä Espoon seurakuntaan. Rothovius erotti v. 1630 Uudellakirkolla (Kalanti) siitä joukon saaristokyliä ja liitti ne Uuteenkaupunkiin, jonne niistä oli sopivampi kirkkomatka.[26] Kurkijoen piispantarkastuksessa v. 1686 selvitettiin, kuuluiko Marjovaaran kylä Kurkijokeen vai Jaakkimaan, ja kihlakunnanoikeuden käsitellessä vähän myöhemmin samaa asiaa se viittasi kyseisen tarkastuksen pöytäkirjaan. Vuosisadan vaihteessa syntyi Saarijärven ja Viitasaaren kirkkoherrojen kesken kiistaa, kumpaan seurakuntaan muuan niiden rajalla oleva talo kuului. Laurbecchius ratkaisi v. 1700 riidan Viitasaaren hyväksi.[27] Uusien seurakuntien perustaminen saattoi myös aiheuttaa rajajärjestelyjä paikan päällä. Niinpä Sorolainen selvitteli v. 1592 Karkussa kirkollista veronkantoa ja Mouhijärven hiljan syntyneen seurakunnan rajoja. Gezelius nuorempi tutki v. 1691 kuninkaan hänelle lähettämän kirjelmän johdosta, oliko edellytyksiä Saloisten seurakunnan jakoon Raahen ja Siikajoen kesken.[28]

Koulujen tarkastus

Vuoden 1571 kirkkojärjestys velvoitti piispat valvomaan koulujen toimintaa.[1] Tämä tapahtui luonnollisesti tarkastusmat-

26 RA Acta eccl. 83, Storkyro, pain. *Leinberg* Handlingar II s. 13—14. Helsingin ptpk 15. 2. 1691. *Parvio* 1959 s. 179. *Kaukovalta* 1961 s. 98—99.

27 VA gg 5: 76 (Kurkijoen käräjät 15—16. 3. 1686). Vrt. *Immonen* 1958 s. 363. Viitasaaren ptpk 27. 2. 1700.

28 *Lagus* Handlingar II s. 84. *Pajula* 1891 s. 170. *Leinberg* Handlingar VII s. 358—361.

1 *Färnström* 1956 s. 161. KO 1571 s. 164.

koilla. Rothovius puhuukin n. v. 1630 antamassaan konsistorisäännössä »pitäjien ja koulujen tarkastuksista». Viipurin hiippakunnasta on varhaisin säilynyt tieto koulujen tarkastamisesta Gabriel Melartopaeuksen ajalta.[2] Yleiseksi tavaksi tuli myös liittää tarkastuspöytäkirjojen loppuun oma pykälänsä kouluissa tehdyistä havainnoista.

Koulut sijaitsivat pääasiassa kaupungeissa, mutta lisäksi oli alkeisopetusta varten jokunen pedagogio maaseudulla. Näistä on eniten tietoja Ahvenanmaan lastenkoulusta, jonka alkuunpanija oli rovasti Boëtius Murenius. Turun piispoista tarkasti tämän Saltvikissa sijainneen opinahjon ensimmäisenä Johannes Terserus v. 1661. Koulussa oli silloin kaksi opettajaa ja 40 oppilasta, joiden todettiin puolin ja toisin osoittaneen suurta ahkeruutta. Latinan, kreikan ja aritmetiikan taito oli hyvä, ja laulussa sekä soitossa osoittautuivat oppilaat niin ikään hyvin harjoitetuiksi. Vuoden 1687 tarkastuskierroksella Gezelius tiedusteli useissa Ahvenanmaan seurakunnissa, mitä niissä ajateltiin suunnitelmasta siirtää koulu toiseen paikkaan.[3] Terseruksen ajalta on varhaisin tieto myös Lohjan lastenkoulusta. Vuoden 1661 tarkastuksessa sinne määrättiin muuan ylioppilas pedagogukseksi ja päätettiin ensi tilassa rakentaa kamarin ja kellarin käsittävä pitäjäntupa, jossa hän voi koulupoikineen oleskella.[4]

Koulujen toimintaa haittasi kansan haluttomuus lähettää lapsiaan opin tielle, josta usein valitettiin ja kehotettiin rahvasta myötämielisempään suhtautumiseen. Monet niistäkin, jotka panivat lapsiaan kouluun, ottivat ne sieltä kesken pois, mistä

2 *Parvio* 1959 s. 335. *Kjöllerström* 1952 s. 77, nootti 54. *Lehtinen* 1961 s. 213.

3 RA Acta eccl. 86, Saltvik. Ptpkt Jomala 13. 6. 1687, Hammarland 14. 6. 1687. Perusteellisemmin siirtohanketta selvitettiin rovastintarkastuksissa, ks. seuraavassa s. 420.

4 Lohjan ptpk 14. 2. 1661. *Rein* 1944 s. 128. Edellä s. 148 on jo mainittu Terseruksen samana vuonna määränneen eräisiin muihinkin seurakuntiin ylioppilaita lastenopettajiksi. Pitäjien koulumestareista ks. myös *Cavonius* 1943 s. 69—75.

niin ikään neuvottiin luopumaan.[5] Jotkut oppilaat saattoivat lähteä koulusta omin lupinsa ja kierrellä maaseudulla laulamassa. Heidät oli otettava kiinni ja ankarasti rangaistava.[6] Paikkakuntalaisten oli sen sijaan huolehdittava muualta kouluun lähetetyistä lapsista.[7]

Koulun tarkastus oli julkinen tilaisuus. Kajaanissa siinä olivat v. 1663 piispan ja hänen seurueensa lisäksi läsnä kaupungin papisto, pormestari ja porvarit. Oppilaitoksessa oli yhteensä 29 lasta kolmella eri luokalla. Neljä oli ylimmällä, ja he opiskelivat mm. latinan kielioppia sekä lukivat latinankielistä katekismusta. Keskimmäisellä luokalla oli kymmenen oppilasta, ja opintojen kohteena oli mm. latinan sanasto. Alin aste keskittyi lukutaidon sekä suomen- ja ruotsinkielisen katekismuksen harjoitteluun.[8] Matkalta palattuaan Brahelle lähettämässään kirjeessä Terserus piti niin Kajaanin kuin Raahenkin koulun tilaa kehnonlaisena.[9]

Tarkastuslausunnot eri kouluista vaihtelevat paljon. Helsingissä Bång huomautti v. 1684, että »ars musica» oli koulussa täysin rappiolla, sekä kehotti ja neuvoi siinä parannukseen. Ilmeisesti musiikinharrastus elpyikin, sillä myöhemmissä tarkastuksissa sen kehnoudesta ei enää puhuta. Laurbecchius sai v. 1702 Helsingin koulun oppilaista varsin myönteisen käsityksen

5 RA Acta eccl. 86, Saltvik (10. 8. 1661). Ptpkt Uusikaupunki 6. 3. 1691, Kokkolan kaup.srk. 1. 2. 1694, Naantali 28. 3. 1693, 6. 1. 1702. *Matinolli* 1959 s. 480. Ks. myös Korppoon ptpk 21. 2. 1709.

6 Uudenkaupungin ptpk 6. 3. 1691.

7 Hämeenlinnan ptpk 13. 2. 1697. Toisinaan kansa valitti, etteivät teinit tyytyneet heille taloista annettuihin teiniavustuksiin. *M. Juva* 1955 s. 91.

8 Tarkastuskertomus Kajaanin koulusta 3. 2. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159. Pain. *Tigerstedt* 1887 s. 201—202. *Vartiainen* 1931 s. 209—211.

9 Terseruksen kirje 26. 3. 1663, RA E 8159. *Tigerstedt* mt. s. 200. *Göransson* 1952 s. 151—152. — Kajaanin ja Raahen kouluista ks. myös Gezeliuksen lausuntoja vuosilta 1666 ja 1682. *Vartiainen* mt. s. 211—212, *Söderhjelm* 1911 s. 21, *Leinberg* Handlingar IV s. 425.

ja antoi opettajille tunnustuksen kauniisti tehdystä työstä.[10] Gezelius nuorempi oli Kokkolassa sekä 1694 että 1698 selvästi tyytymätön ja kehotti opettajia tarkoin noudattamaan kuninkaan julkaisemaa koulujärjestystä sekä Turun hiippakunnan opetusohjetta »Methodus informandi». 1708 hän voi todeta oppilaiden edistyneen vähän paremmin kuin ennen. Koulun opetusohjelma oli nähtävästi ollut niukka, koska piispa nyt kehotti, että nopeampioppisille ruvettaisiin opettamaan latinaa, jotta he kykenisivät jatkamaan triviaalikoulussa »till fäderneslandetz tiänst och sin egen nytta».[11] Raumalla piispa oli sekä 1691 että 1702 tyytyväinen koulun toimintaan ja oppilaiden edistymiseen eri aineissa.[12]

Koulun tila ja opetuksen tulokset riippuivat paljon opettajista. Siksi moitteet ja kiitokset koskivat aina lähinnä heitä. Uudessakaupungissa sai v. 1693 pedagogus Johan Enquist erityisen tunnustuksen ahkeruudestaan. Oppilaiden luku oli hänen ansiostaan noussut, ja he olivat hyvin harjoitettuja. Kiitoksen sai myös Porin koulun opettajisto v. 1710. Varsinkin latinaa lukevia oppilaita oli piispan havaintojen mukaan opetettu hyvin. Kristiinankaupungin ja Vaasan kouluista Gezelius antoi samalla matkallaan niin ikään myönteisen lausunnon, joskin edellisessä oli oppilaita hänen mielestään vähän.[13]

Opetustyönsä lisäksi ovat opettajat joutuneet vastaamaan muistakin edesottamuksistaan. Edellä (s. 221) oli jo puhetta Helsingin konrehtoria vastaan v. 1676 tehdyistä syytöksistä. Vielä vakavampia moitteita esitettiin v. 1637 Ruotsissa Köpingin piispantarkastuksessa sikäläisen koulun rehtorista. Häntä syytettiin laiskuudesta ja huolimattomuudesta (ollut usein poissa koulusta), kirkossa käymisen laiminlyömisestä, teinien kirkossa meluamisen sallimisesta, vieraspitoihin kutsumatta osallistumi-

10 Helsingin ptpkt 22. 2. 1684, 14. 2. 1702. *Simolin* TAik. 1908 s. 153 ja 1912 s. 131, 136—137.

11 Kokkolan kaup.srk:n ptpkt 1. 2. 1694, 4. 2. 1698, 1. 3. 1706.

12 Rauman ptpkt 1. 10. 1691, 11. 3. 1702. *Lähteenoja* 1932 s. 297.

13 Ptpkt Uusikaupunki 7. 3. 1693, Pori 5. 3. 1710, Kristiinankaupunki 27. 1. 1710, Vaasan triviaalikoulu 1. 2. 1710.

sesta, papiston soimaamisesta sekä kirkossa olleen rovastintuolin rikkomisesta.[14]

Opettajien palkoista on piispantarkastuksissa keskusteltu kuten muidenkin pappien. Kun opettajan virka tuli avoimeksi, sen täyttämisestä voitiin tiedustella paikkakuntalaisten mielipidettä kuten kirkkoherraa ja kappalaistakin valittaessa. Oulussa oli v. 1628 pormestarin ja raadin yksimielinen pyyntö, että Ericus Georgi-niminen pappismies Turusta tulisi heidän koulunsa rehtoriksi. Vaasassa asetettiin v. 1710 triviaalikoulun tarkastuksessa virkaansa rehtori Andreas Kemmer.[15]

Tarkastusten yhteydessä suoritettuja toimituksia

Keskiajalla oli kirkon vihkiminen kuulunut ilman muuta piispalle, mutta uskonpuhdistuksen jälkeen ei siitä enää pidetty kiinni. Toimitus uskottiin rovastille ja toisinaan jollekin muullekin pappismiehelle. Niinpä Kannuksen kappelin vihki 20. 7. 1673 käyttöönsä piispan käskystä emäseurakunnan Lohtajan kirkkoherra Ericus Laurentij Granbergh.[1] Myös piispat itse vihkivät kirkkoja, kun se sopi heidän normaaliin tarkastusohjelmaansa. Niin teki ainakin Agricola 11. 8. 1555 Närpiössä »P. Neitsyt Marian kunniaksi», Terserus Maalahdella 10. 2. 1660 ja Gezelius vanhempi Mustiossa 12. 2. 1675. Sangen juhlallinen oli Pietarsaaren kaupungin kirkon vihkiminen 16. 2. 1691. Piispaa avustivat messuvaatteisiin pukeutuneina Pietarsaaren rovasti Laurentius Preutz sekä Kokkolan, Uudenkaarlepyyn, Vöyrin, Kruunupyyn ja Pyhäjoen kirkkoherrat. Rovasti Preutz saarnasi tekstinään 1. Ms. 28: 17, Vöyrin kirkkoherra lauloi ensimmäisen messun, ja Kälviän kirkkoherra piti »merkityksel-

14 *Hall* 1915 s. 74.

15 Ptpkt Rauma 11. 3. 1702, Oulu 11. 7. 1628, Vaasan triviaalikoulu 1. 2. 1710.

1 Kannuksen KA IV:L:II:7, nimilehti.

lisen puheen uhraamisesta».[2] Ruotsista tunnetaan myös piispojen toimittamia hautausmaiden vihkimisiä, mutta meiltä ei niistä ole tietoja.[3]

Mikäli joku sielunpaimen kuoli piispan ollessa lähiaikoina tulossa käymään seurakunnassa, hautaus toimitettiin tarkastuksen yhteydessä. Niinpä Gezeliuksen ollessa v. 1692 Föglössä haudattiin kirkkoherra Gudmundus Rothovius, joka aikanaan oli kauan ollut tuomiokapitulin notaarina, ja myös Finströmin piispantarkastuksessa 1697 kätkettiin maan poveen seurakunnan edesmennyt kirkkoherra. Rymättylässä v. 1692 edellinen kirkkoherra haudattiin ja uusi asetettiin virkaansa samana päivänä.[4] Vehmaalla piti v. 1712 rovasti Walsteniusta haudattaessa suomenkielisen ruumissaarnan Taivassalon rovasti Andreas Bergius tekstinään Gal. 6: 17 ja ruotsinkielisen itse piispa Gezelius. Myös pappien perheenjäsenten hautajaisissa olivat piispat mukana, jos se sopi heidän matkoihinsa. Akaan kirkkoherran Josephus Walleniuksen 17. 2. 1682 kuollut pikkupoika haudattiin 2. 3. »piispa Gezeliuksen ja hänen rakkaan vaimonsa läsnäollessa».[5]

Uuden kirkkoherran tai kappalaisen virkaanasettamisesta ei ollut kiinteitä määräyksiä. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksen mukaan valtuuskirjeen luki seurakunnalle rovasti tai joku lähiseudun pappi. Johannes Rudbeckiuksen mukaan virkaanasettaminen kuului rovastille ja Johannes Matthiaen mukaan piispalle tai hänen määräyksestään rovastille. Laureliuksen ja Empo-

---

2 *Bomansson* 1859 s. 139. *Nordlund* 1928 s. 55, 116. Maalahden KA 21[1], viimeinen sivu. TuTA F IV 3, Svartå. Pietarsaaren kaup.srk:n KA Z II 1 fol. 2. *Söderhjelm* 1907 s. 395.

3 *Hassler* 1935 s. 88—89. — Myös kirkonkellojen ottaminen käyttöön on voinut tapahtua tarkastuksissa (*Arajärvi* 1954 s. 443), mutta siihen tuskin liittyi mitään juhlallisia seremonioita.

4 Ptpkt Föglö 7—8. 2. 1692, Finström 2. 7. 1697. *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 105.

5 Vehmaan ptpk 12. 6. 1712. *Perälä* 1951 s. 127. HYK Hö IV 16. *Wallenius* 1862 s. 16. Vrt. *Suvanto* 1954 s. 350. — Korppoossa pidettiin pt:ssa 16. 10. 1692 aluksi »ruumissaarna», mutta pöytäkirjassa ei mainita haudatun nimeä.

ragriuksen kirkkolakiehdotuksissa esitettiin, että sen toimittaa piispa, rovasti tai joku muu siihen määrätty huomattavampi pappi. Vuoden 1686 kirkkolaissa säädettiin, että virkaanasettamisen suorittaa piispa tai hänen sijaisensa.[6] Käytäntö muodostui näissä oloissa kirjavaksi. Piispat toimittivat installaatioita, kun ne sopivat heidän matkasuunnitelmiinsa. Seuraavassa luetellaan lähdeaineistossamme mainitut Suomen piispojen toimittamat virkaanasettamiset, ja niistä ensiksi kirkkoherrojen installaatiot Turun hiippakunnasta:

Isak Rothovius: 7. 3. 1641 Naantali, kirkkoherraksi Johannes Terserus.[7]

Eskil Petraeus: 2. 2. 1657 Vehmaa, Georgius Hörnick.[8]

Johannes Terserus: 16. 6. 1661 Sauvo, Erich Kettarensis.
8. 2. 1662 Perniö, Gabriel Thauvonius.[9]

Johannes Gezelius vanhempi: 15. 7. 1666 Turun ruots. srk., Enevald Svenonius.
4. 5. 1676 Naantali, Petrus Bång.[10]

Johannes Gezelius nuorempi[11]: 1689 (pvm. puuttuu) Paimio, Andreas Wanochius.
1690 11. 7. Kemiö, Henricus Florinus.
1691 16. 1. Siikajoki, Johannes Prochmannus.[12]
4. 3. Kokemäki, Henricus Paulinus.[13]
6. 3. Uusikaupunki, Jacob Eckman »medh der till behörige Ceremonier och sacris actibus».[14]
8. 3. Lemu, Matthias Mandraeus.[15]

6 Tästä lähemmin *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 52—54, 64, 71—72, 76. — Ruotsissa on Linköpingin piispan Samuel Enanderin toimittamia installaatioita selvittänyt *Hassler* 1935 s. 85—88.

7 *Matinolli* 1959 s. 377.

8 CEAP s. 147. Päivämäärä otettu Petraeuksen tarkastusitineraarista. Vrt. *Parvio* mt. s. 66—67.

9 Sauvon KA, Tilit 1631—86 fol. 100 v. *Tengström* Handlingar VI s. 128.

10 *Parvio* mt. s. 73. *Simolin* 1912 s. 61.

11 Luettelon pohjana on *Parvio* mt. s. 103—109, jota on täydennetty ja korjattu seuraavissa nooteissa mainituilla lähteillä.

12 Päivämäärä itineraarista.

13 Kokemäen KA X 1 fol. 13.

14 Uudenkaupungin ptpk 6. 3. 1691.

15 Lemun KA (TMA) III Gm 1:1 fol. 9.

3. 5. Parainen, Andreas Hasselqvist.[16]
12. 7. Halikko, Ericus Stenbergius.[17]
1692 6. 1. Sääksmäki, Elias Woivalenius.
24. 7. Rymättylä, Abraham Thuronius.[18]
24. 8. Nauvo, David Petrejus.[19]
11. 9. Mynämäki, Haqvinus Pihlman.[20]
1693 pvm. puuttuu, Somero, Abraham Juslenius.
1694 1. 1. Ii, Zacharias Ulhegius.[21]
1695 10. 2. Ruovesi, Andreas Indrenius.[22]
2. 5. Turun ruots. srk., Petrus Laurbecchius.
15. 5. Lieto, Andreas Wanochius.[23]
pvm. puuttuu, Lohja, Johan Forsenius.
pvm. puuttuu, Paimio, David Lund.
1696 16. 2. Marttila, Jonas Thauvonius.
1. 5. Naantali, Andreas Wanochius.[25]
1697 2. 2. Urjala, Simon Wallinus.[26]
22. 2. Kisko, Christophorus Roos.[27]
29. 6. Hammarland, Nicolaus Grubb »med tienlige ceremonier».[28]
9. 7. Kumlinge, Isaacus Mansnerus.[29]
1698 30. 1. Kalajoki, Abrahamus Falander.[30]
2. 7. Turun ruots. srk., David Lund.
pvm. puuttuu, Kaarina, sama (ed. srk:n anneksi).
pvm. puuttuu, Turun suom. srk., Isaacus Pihlman.
1699 pvm. puuttuu, Lieto, Johannes Rungius.
pvm. puuttuu, Paimio, Torsten Rudeen.

---

16 *Schalin* 1955 s. 43.
17 Halikon KA V 1, inv. 12. 7. 1691.
18 Sääksmäen ja Rymättylän pvm:t itineraarista.
19 Nauvon ptpk 24. 8. 1692.
20 Mynämäen ptpk 11. 9. 1692.
21 Iin—Haukiputaan ptpk 1. 1. 1694.
22 Ruoveden ptpk 10. 2. 1695.
23 Liedon KA T I 1 s. 8.
24 Päivämäärä itineraarista.
25 *Matinolli* 1959 s. 384.
26 Urjalan ptpk 2. 2. 1697.
27 Kiskon ptpk 22. 2. 1697.
28 Hammarlandin ptpk 29. 6. 1697.
29 Kumlingen ptpk 9. 7. 1697. Virkaanasettaminen toistettiin seuraavana päivänä Brändön kappelissa. Brändön ptpk 10. 7. 1697.
30 Kalajoen KA (OMA) T I 1 fol. 3 v.

1701 12. 3. Kangasala, Abraham Thuronius.[31]
1702 6. 1. Naantali, Simon Tolpo.[32]
1703 12. 7. Lieto, Johannes Munster.
1706 pvm. puuttuu, Paimio, Laurentius Tammelin.
1707 10. 2. Turun ruots. srk., Torsten Rudeen.
3. 3. Kemiö, Daniel Sirenius.[33]
1710 20. 2. Lapua, Martinus Haustramnius.[34]
1712 7. 3. Pälkäne, Matthias Italin.[35]

Turun piispojen toimittamista kappalaisten virkaanasettamisista tunnetaan vain kaksi. Rothovius asetti 11. 7. 1628 Oulussa kappalaiseksi Zacharias Sigfridin ja Gezelius 1. 1. 1692 Urjalassa Henricus Malmin.[36] Viipurin piispojen suorittamia installaatioita on tiedossa neljä. Petrus Bång asetti 5. 1. 1690 virkaan Käkisalmen kirkkoherran Johannes Serlachiuksen, 15. 2. 1691 Helsingin kappalaisen Johannes Portanuksen ja 19. 2. 1693 Kuopion kirkkoherran Heinricus Hoffreniuksen sekä David Lund 1708 (pvm. puuttuu) Lapinjärven kirkkoherran Henrik Giöslingin.[37] Koska installaatiotoimituksen sisällöstä ja siinä pidetyistä puheista on hiljattain ilmestynyt erityistutkimus, ei niihin ole aihetta tässä puuttua.[38]

Kokkolan maaseurakunnan piispantarkastuksessa 13. 2. 1710 — pohjoisempana ei Gezelius silloin käynyt — ordinoitiin Oulun apologista Georgius Rajalenius, joka oli tullut mainittuun virkaansa jo v. 1707. Eräät muutkin tapaukset osoittavat, että pappisvihkimyksen katsottiin voivan tapahtua muuallakin kuin tuomiokirkossa. Terserus ordinoi Kokkolan pappeinkokouksessa 1660 viisi nuorta pappia. Petrus Serlachius vihittiin saarnavirkaan kotiseurakuntansa Pernajan kirkossa v. 1680. Toimituksen

31 Päivämäärä itineraarista.
32 Naantalin ptpk 6. 1. 1702. *Matinolli* 1959 s. 476.
33 Kemiön ptpk 3. 3. 1707.
34 Lapuan KA (VMA) III Gd 4:1 fol. 227v.
35 Pälkäneen KA (HMA) III Gl 1, inv. 7. 3. 1712.
36 Ptpkt Oulu 11. 7. 1628, Urjala 1. 1. 1692.
37 Käkisalmen KA (LSKA) I C 1 s. 3—4. Helsingin ptpk 15. 2. 1691. *Akiander* I s. 184. Kuopion ptpk 19. 2. 1693. Lapinjärven ruots.srk:n KA II G 1 s. 52.
38 *Parvio* mt., erit. s. 78—102.

suoritti hänen yliopistollinen opettajansa, Narvan superintendentti, myöhemmin Viipurin piispa Petrus Bång. Saman vuoden tammikuussa toimitti Henrik Carstenius ordinaation Orimattilassa vihkien papeiksi mm. paikallisen kirkkoherran kaksi poikaa.[39]

6. Piispantarkastusten merkitys

Tarkastusten merkitystä voidaan pohtia sekä hiippakuntahallinnon että paikallisseurakuntien kannalta. Piispat saivat niissä kuvan tilanteesta hiippakunnassaan ja voivat sen perusteella suunnitella toimintaansa. Mainitsipa Gezelius vanhempi julkaistessaan v. 1674 uuden virsikirjalaitoksen, että hän teki sen tarkastusmatkoilla esitettyjen pyyntöjen vuoksi.[1]

Matkahavaintojaan piispat käsittelivät kiertokirjeissään ja pappeinkokouksissa. Turun tuomiokapitulin kiertokirjeessä 10. 5. 1695 mainitaan tarkastuksissa mielihyvällä todetun, että katekismuksen opetus oli hiippakunnassa hoidettu hyvin. Kuitenkin oli piispa tavannut myös huolimattomia pappeja, ja heille annettiin nyt vakava muistutus sekä neuvoja opetustyön tehostamiseen.[2] Gezelius vanhempi lähetti v. 1666 matkansa loppuvaiheessa Ilmajoelta kiertokirjeen, jossa hän tekemiensä havaintojen perusteella luetteli asioita, joihin rovastien tuli kiinnittää erityistä huomiota. Samoin lähetti Gezelius nuorempi 6. 5. 1693 saatuaan kertaalleen kierretyksi kaikki hiippakuntansa seurakunnat papistolleen kirjeen, jossa hän selosti matkavaikutelmiaan.

---

39 Kokkolan maasrk:n ptpk 13. 2. 1710. CEAP s. 408. *Antell* 1956 s. 404. Orimattilan ptpk 21. 1. 1680. *Loimaranta* 1936 s. 65.

1 *Lempiäinen* TAik. 1961 s. 50, nootti 25. Gezelius nuorempi kertoi 1691 tarkastuksissa valitetun, että uudemmissa ja varsinkin muualla kuin Turussa painetuissa suomenkielisissä virsikirjoissa ja katekismuksissa oli paljon painovirheitä, jotka eksyttivät yksinkertaisia (*Lagus* 1836 s. 347). Valitus liittynee siihen kamppailuun, jota Gezelius kävi Viipurissa ja Tukholmassa 1680-luvun lopulla painettuja katekismuksia vastaan (siitä mm. *Lempiäinen* 1963 s. 193).

2 *Hall* ÅSU 27 s. 143.

David Lundin kesäkuussa 1707 lähettämän laajan paimenkirjeen pohjana ovat hänen havaintonsa tarkastusmatkalta saman vuoden talvella.[3]

Parannusten aikaansaamiseksi tarkastuksissa esille tulleissa asioissa piispat kääntyivät myös maallisen hallinnon puoleen. Tällaisesta on hyvänä esimerkkinä edellä useaan otteeseen mainittu Agricolan kirje Kustaa Finckelle v. 1549. Juusten puolestaan selosti v. 1564 kuninkaan kirjurille Yrjänä Pietarinpojalle (Georg Pehrsson) Raaseporin kihlakunnan ja Etelä-Suomen seurakuntiin tekemäänsä matkaa ja havaintojaan monien kirkkorakennusten rappiotilasta.[4] 1600-luvulta mainittakoon vastaavanlaisina esimerkkeinä Nycopensiksen, Terseruksen ja Gezeliuksen kirjeet Pietari Brahelle hänen patronaattiseurakuntiensa tilasta.[5] Edelleen piispat saattoivat kirjoittaa suoraan kuninkaalle ja hallitukselle papiston ja kansan toivomuksista.[6] Kappeli- ja kirkonrakennushankkeissa voitiin lisäksi ottaa yhteyttä maaherroihin kuten Gezelius nuorempi v. 1691 ryhtyessään ajamaan koivulahtelaisten kappelihanketta (edellä s. 251).

Papistossa tarkastusten toivottiin lisäävän halua panna asiat kuntoon jo ennakolta. Vuoden 1675 pappeinkokouksessa Gezelius mainitsi useimpien pappien hoitavan virkansa huolella ja jatkoi, että huolimattomilla on odotettavissa »aiheellinen nuhde tarkastuksissa». Liikoja hän ei tämäntapaiselta uhkaukselta kuitenkaan odottanut, sillä samalla hän kehotti sielunpaimenia ajattelemaan sitä ankaraa tiliä, joka heidän on tehtävä virastaan Herran Jumalan edessä.[7] Puutteiden ennakolta korjaami-

3 *Lagus* 1836 s. 187—189, 357. Kemin rov.kunnan arkisto (OMA) Ea 1 n:o 6. *Simolin* 1916 s. 91—95. *Pinomaa* 1949 s. 83—85.

4 *Arwidsson* VI s. 337—339. *Schmidt* 1943 s. 18—19.

5 Nycopensis Brahelle 21. 7. 1660, 26. 4. 1663, Terserus Brahelle 3. 2. ja 26. 3. 1663, Gezelius Brahelle 20. 2. 1670, kaikki RA, Skoklostersaml. E 8159. Terseruksen kirjeet pain. *Tigerstedt* 1887 s. 200—202 ja Gezeliuksen *Leinberg* Handlingar IV s. 306—307. *Vartiainen* 1931 s. 156. *Pinomaa* 1949 s. 70—71.

6 Esim. Nycopensiksen kirje 24. 9. 1659 ja Gezeliuksen 28. 5. 1686, *Leinberg* Handlingar IV s. 117—118, 451.

7 Acta synodalia 16—18. 1. 1675, Sundin KA P 1. *Lagus* 1836 s. 264.

seen pyrittiin myös niissä aikaisemmin selostamissamme kirjeissä, joissa piispat ilmoittivat matkoistaan.

Tarkastuksen merkitys paikallisseurakunnalle riippui paljon siitä, saatiinko kaikki pitäjäläiset siihen mukaan. Olemme havainneet, ettei siinä aina onnistuttu, vaikka useimmiten osanotto olikin hyvänlainen. Tarkastuksista poisjääminen osoittaa, ettei kirkollisen esivallan kunnioitus ollut ehdoton. Sama näkyy siitä, ettei piispan menettelyyn aina oltu tyytyväisiä. Syntyipä Lapväärtissä 1674 käräjäjuttu erään miehen väitettyä Gezeliuksen lyöneen hänen päähänsä tarkastuksessa kepillä verihaavan.[8]

Erityisen kyseenalainen oli tarkastuksen merkitys silloin, kun seurakunnan asiat tutkittiin naapuripitäjässä. Näin kävi useita kertoja peräkkäin Viitasaaren kohdalla, ja piispat mainitsivatkin pöytäkirjoissa, ettei tällainen menettely täysin vastannut tarkoitustaan.[9] Kun Kangasniemen asioita v. 1695 tutkittiin Pieksämäellä, ei läsnä ollut yhtään seurakuntalaista, joten asioiden tilasta ei voitu saada selvää. Piispan oli tyydyttävä ylimalkaisesti kehottamaan pappeja toimimaan kirkkolain mukaan. Iin asioita käsiteltiin v. 1706 Oulussa kirkkoherran laatiman kirjelmän perusteella, Pudasjärven usein Oulussa tai Kemissä, samoin Paltamon ja sen takaisten seurakuntien jne. Monesti oli tällöin pakko tyytyä kirkonkirjojen ja tilien tarkastamiseen. Lisäksi saattoi esille tulla joitakin avioliitto- ja rakennusasioita.[10]

Voidaan myös epäillä, tulivatko kaikki korjausta tai käsittelyä vaativat asiat todella esille, kun niihin paneuduttiin kirkkoherran laatiman muistion pohjalta. Paimenille oli edullista »unohtaa» kiusallisia asioita, eikä niistä huomauttaminen ollut aina pitäjäläisillekään hyödyksi. Ehkä juuri tämän vuoksi useis-

8 VA ss 3: 766, Lapväärtin käräjät 10—11. 8. 1674. Asian ratkaisu ei ilmene pöytäkirjasta.

9 Viitasaaren ptpkt. Vuoden 1707 tarkastus pidettiin jälleen omassa kirkossa, mutta silloin oli Kivijärven kappelin pappi jäänyt saapumatta, joten sen asioista ei saatu varmaa selkoa.

10 Ptpkt Kangasniemi 24. 2. 1695, Ii 14. 2. 1706. Pudasjärven tarkastusmemoriaalit, Pudasjärven KA (OMA) II Cf. Paltamon ym. kohdalta ks. seurakunnissa pidettyjen tarkastusten luetteloa.

sa tarkastussäännöissä kehotettiin piispoja tarkoin kyselemään myös rovasteilta, mitä heillä oli eri seurakunnista tiedossaan.[11]

Emporagrius esitti kirkkolakiehdotuksessaan, että pappeinkokouksissa käsitellään piispantarkastuksissa esille tulleita asioita ja samalla tutkitaan, onko niissä annettuja määräyksiä noudatettu.[12] Määräysten noudattamista on kysytty myös seuraavissa tarkastuksissa ja usein jouduttu toteamaan, ettei ohjeiden ja käskyjen antaminen ollut samaa kuin niiden noudattaminen. Tämä näkyy edelleen siitä, että samoja kehotuksia ja määräyksiä jouduttiin toistamaan moneen kertaan.[13] Lupauksiinkaan ei ollut luottamista, sillä parannuksen lupaaminen oli helpoin keino välttyä enemmiltä moitteilta. Toisaalta lunastamattomat lupaukset voivat viedä siihen, ettei rangaistusta enää vältetty. Västeråsin hiippakunnassa oli eräs pappismies seitsemän vuoden ajan laiminlyönyt katekismussaarnat, vaikka hän oli piispalle tarkastuksissa luvannut ne pitää. Lopulta tuomiokapituli kutsui hänet eteensä ja langetti sakot moisesta uppiniskaisuudesta.[14] Edellä olemme todenneet piispojen turvautuneen jopa virasta erottamiseen, ellei sielunpaimenta muuten saatu järjestykseen. Toisaalta oli tapauksia, joissa hiippakuntahallinnon sietoraja oli yllättävän korkea.

Lohjalla Gezelius varoitti v. 1697 erästä leskinaista jatkuvasta ehtoollisen laiminlyömisestä, mutta kun se ei auttanut, paikallinen rovasti haastatti hänet seuraavana vuonna käräjille.[15] Edellä on tullut esille runsaasti esimerkkejä vastaavanlaisista tapauksista. Piispan sana ei tehonnut, ja niin ei auttanut muu, kuin toimittaa kirkolliseen kuriin sopeutumattomat maalli-

---

11 Rovastien osuudesta piispantarkastuksissa myös *Hassler* 1935 s. 160—162.

12 KOF före 1686 II: 2 s. 314.

13 Tästä on pöytäkirjoissa esimerkkejä kymmenittäin.

14 *Hall* KÅ 1916 s. 262.

15 *Neovius* SKHS Pöytäk. 6 s. 161. *Rein* 1944 s. 140. Leski väitti papiston pidättäneen hänet ehtoolliselta, koska hän ei ollut osannut katekismuksen selityksiä eikä jaksanut maksaa viinirahoja.

seen oikeuteen. Sama koski monia rakennusvelvollisuutensa laiminlyöneitä.

Syyt siihen, ettei piispojen määräyksistä ja kehotuksista välitetty, olivat monet. Eräs syy oli pappien saamattomuus tai välinpitämättömyys. Muusta tuskin oli kysymys esim. Orimattilassa, jossa 8. 2. 1695 määrättiin hankkimaan uusi historiakirja, mutta vielä syksyllä 1696 se oli ostamatta. Hieman toimeliaampi oli Halikon kirkkoherra kymmenen vuotta myöhemmin. Piispa oli käskenyt häntä hankkimaan rippikirjaan ehtoollisellakäyntisarakkeet, ja kun rovasti seuraavana vuonna kovisteli häntä tämän laiminlyömisestä, kirkkoherra selitti Turusta sellaisia kyselleensä, mutta niitä ei ollut saatavana. Sarakkeiden teko itse ei juolahtanut paimenen mieleen.[16] Välinpitämättömyydestä oli myös epäilemättä kysymys, kun Hailuodossa jätettiin piispan käskystä huolimatta erilliset viinitilit pitämättä tai kun Inkoossa ei pantu kirkossa olevia irtopenkkejä järjestykseen.[17]

Toinen syy oli kansan haluttomuus alistua uusiin rasituksiin. Niinpä Haukiputaalla osoittautui ylen hankalaksi saada rahvas maksamaan piispan määräämää 12 äyrin hautasijamaksua. Raahessa taas seurakunta pyysi rovastilta, että tätä maksua lievennettäisiin »vaikean ajan vuoksi». Kangasniemellä eivät pitäjäläiset maksaneet piispan säätämää korvausta paarivaatteen käytöstä. Kun rovasti tästä huomautti, he lupasivat ruveta sitä maksamaan »niin pian kuin Jumala antaa rauhallisemman ajan». Lappeenrannassa ja Virolahdella määrättiin v. 1685 käräjillä, että piispan määräämät hautasija- ja kellonsoittomaksut oli suoritettava. Pelkkä piispan sana ei tällaikään ollut saanut kukkaroiden nyörejä aukenemaan. Kälviällä kehotti Gezelius v. 1706 kaunistamaan kirkkoa, mutta kun asiasta keskusteltiin seu-

16 Rtpkt Orimattila 20. 9. 1696, Halikko 24. 2. 1705.

17 Rtpkt Hailuoto 26. 2. 1699, Inkoo 15. 2. 1706. Tämä tapaus ei ollut Inkoossa ensimmäinen. Esim. vuoden 1693 pt:ssa määrätty kuorin penkkien siirto oli vielä 1701 tekemättä. Inkoon rtpk 18. 8. 1701.

raavassa rovastintarkastuksessa, seurakunnan vanhimmat valittivat varojen vähyyttä ja vaikeaa aikaa.[18]

Seurakunnan uudisrakennuksia koskevat toivomukset jäivät tehottomiksi ilmeisesti samasta syystä. Aikaisemmin mainittujen lisäksi otettakoon vielä muutama lisäesimerkki. Hämeenlinnassa kehotti piispa v. 1697 rakentamaan kellotapulin, jotta raatihuoneessa ollut kello saataisiin lähemmäksi kirkkoa. Seuraavana vuonna rovasti Abraham Juslenius havaitsi, ettei työtä ollut tehty, ja lupasi, että seurakuntalaisten varattomuuden vuoksi saadaan rakennusmiesten palkka ottaa kirkon varoista.[19] Iissä määrättiin v. 1691 saarnatuoli, penkit ja hautausmaan aita korjattaviksi. Kaksi vuotta myöhemmin oli vasta saarnatuoli korjattu, mutta rovastin kovistellessa pitäjäläisiä nämä vakuuttivat, että loppukin tehdään seuraavana keväänä. Kalajoella oli Gezelius samalla matkallaan määrännyt kappalaispappilan korjattavaksi, mutta neljän seuraavan vuoden aikana ei työssä päästy alkuunkaan. Yhtä hitaita olivat eckeröläiset uuden sakariston rakentamisessa 1700-luvun alussa.[20]

Eräissä tapauksissa kansan haluttomuuteen myötävaikutti kappelilaisten vastahakoisuus pönkittää emäkirkon taloutta. Niinpä Siikajoen kappelien asukkaat olivat piispan määräyksestä huolimatta jättäneet maksamatta emäkirkolle kappeliin haudatuista vainajista.[21] Toisinaan piispa oli jättänyt ottamatta huomioon paikalliset olosuhteet ja kansan kiintymyksen siihen, mihin se oli tottunut. Kun Gezelius määräsi Sundissa kastemal-

---

18 Haukiputaan rtpkt 2. 1. 1693 ja 10. 3. 1696 sekä ptpk 31. 12. 1693—1. 1. 1694. Raahen rtpk 8. 2. 1688 (rovasti lähetti asian kapituliin). Rtpkt Kangasniemi 18. 2. 1708, Kälviä 12. 2. 1707. VA ii 5: 189, 306 v.

19 Hämeenlinnan rtpk 15. 2. 1698. Päätös lähetettiin kapitulin vahvistettavaksi.

20 Iin ptpk 30. 1. 1691 ja rtpk 1. 1. 1693. Rtpkt Kalajoki 27. 3. 1695, Hammarland 11. 3. 1706. — Lisäksi ks. mm. Kirkkonummen rtpk 24. 10. 1682, ptpkt Helsinki 15. 2. 1691, Orimattila 8. 2. 1695, Rautalampi 22. 2. 1695, Lopen rtpk 26. 2. 1705 (piispan määräämä tinainen kastemalja hankkimatta), Kumlingen KA XVI 7 n:o 65 (Kumlingen käräjät 14. 2. 1672).

21 Siikajoen rtpk 7. 3. 1696.

jan siirrettäväksi kuoriin, kansa otti käskyn vaieten vastaan, mutta tämä vaikeneminen ei merkinnyt myöntymistä. Rovastin tiedustellessa seuraavassa tarkastuksessaan, miksi malja yhä oli vanhalla paikallaan, seurakuntalaisilla oli vastaus valmiina: 1. sen ovat esi-isät siihen sijoittaneet, joten se voinee olla siinä edelleenkin, ja 2. kuorissa tulee ahdasta, jos kastemalja viedään sinne, ja siellä nyt pedagoguksen silmälläpidon alla olevien koulupoikien on siirryttävä pois. Seurauksena oli kapituliin lähetetty anomus määräyksen peruuttamisesta.[22] Vielä selvemmin kuvastui seurakuntalaisten kiintymys vanhaan Nousiaisissa, jossa Gezelius nuoremman oli tyydyttävä kompromissiin vaatimuksessa alttarin koristeena olleen P. Henrikin veistoksen poistamisesta.[23]

Kun Gezelius v. 1694 Isossakyrössä sanoi suuresti surevansa, ettei seurakunta ollut siellä noudattanut tarkastuksissa annettuja kehotuksia niin kuin muualla oli tehty[24], hän jossain määrin liioitteli naapuripitäjien nuhteettomuutta. Mutta toisaalta tilannekuva ei olisi oikea, jos tyytyisimme vain korostamaan tapauksia, joissa piispojen ohjeita ei noudatettu. Usein mainitaan myös toimenpiteistä, joihin oli ryhdytty tarkastuksessa saadun määräyksen perusteella.[25] Asioiden valvontaa helpotti vielä se, ettei hiippakuntahallinnon täytynyt tyytyä seuraamaan tilannetta vain usean vuoden väliajoin pidettävissä piispankäräjissä. Niitä täydensivät säännöllisesti toistuvat rovastintarkastukset.

---

22 Sundin rtpk 20. 2. 1710. Samankaltainen tapaus: Kokkolan maasrk:n rtpk 29. 1. 1699.

23 *M. Juva* 1955 s. 86—87. Edellä s. 243.

24 Isonkyrön ptpk 13. 2. 1694.

25 Esim. rtpkt Lemlanti 13. 8. 1693 (kirkko korjattu), Kumlinge 24. 8. 1704 (saarnatuolin katto tehty, maalari palkattu Tukholmasta asti), Inkoo 20. 2. 1709 (nuorison käytös muuttunut kiitettäväksi ja lukutaito parantunut).

III. ROVASTINTARKASTUKSET

1. 1500-luvun rovastinkäräjät

Västeråsin ordinantia v. 1527 jätti voimaan kirkolliset rangaistukset, mutta sakot oli vastedes maksettava kruunulle eikä enää piispoille. Avioliittoasioissa piispat säilyttivät niin ikään tuomiovaltansa, koska heidän katsottiin parhaiten tietävän, mikä Jumalan lain mukaan on oikein. Rikkomuksista, joiden tutkiminen ja tuomitseminen kuului edelleen rovasteille, mainittiin erityisesti siveellisyysrikokset. Sakot oli niistäkin tilitettävä kuninkaalle. Seuraavina vuosina rovastien tuomio-oikeuksia supistettiin, ja esim. Laurentius Petri asettui v. 1533 julkaisemissaan ordinantian selityksissä sille kannalle, että tuomiovalta kuului periaatteessa kuninkaalle ja rovastit hoitivat sitä vain toistaiseksi.[1] Aluksi he myös kantoivat kuninkaalle menevät sakot, mutta Georg Normanin aikana pyrittiin tästäkin luopumaan.[2] Rovastien asema Ruotsissa seuraavina aikoina on epäselvä. Ajoittain he näyttävät olleen jonkinlaisia kuninkaan luottamusmiehiä, jotka hän määräsi virkoihin ja jotka vastasivat mm. kymmenysten perimisestä.[3]

Suomessa rovastit säilyttivät asemansa tuomiovallan haltijoina kauemmin. Kustaa Vaasa antoi kirjeessään 17. 1. 1528 piispa Skyttelle luvan rovastintarkastusten pitämiseen vanhaan

1 *Pirinen* SKHS Toim. 66 s. 19—20.
2 *Ä. Andrén* Prostämbetet s. 9—18. *Kjöllerström* 1957 s. 29, 32—33.
3 *Andrén* mt. s. 22—24.

tapaan. Myös niissä langetetut sakot tulivat edelleen piispalle.[4] Kun piispansakot sittemmin peruutettiin kruunulle, rovastinsakkoluettelot ruvettiin liittämään maallisiin tileihin. Niitä on säilynyt sekä kymmenystilitysten että maallisten käräjien sakkoluetteloiden liitteinä kaikista maakunnista, mutta ei yhtenäisinä sarjoina, vaan hajallaan sieltä täältä vuosien 1549 ja 1585 väliseltä ajalta. Luettelojen häviäminen kruununtileistä vuoden 1585 jälkeen johtunee siitä, että piispa Sorolainen näyttää jo virkakautensa alkuvuosina saaneen oikeuden kantaa piispansakot itselleen.[5]

Kirkollisten käräjien pidosta vastasivat maarovastit. Tuomiorovasti Henrik Knuutinpojan tiedetään olleen rovastinkäräjillä v. 1575—77 ja 1583 Varsinais-Suomessa sekä 1574 ja 1578 Pohjanmaalla. Vähitellen niiden erikoisluonne hävisi ja ne alkoivat sulautua maallisiin käräjiin. Viipurin hiippakunnassa tapahtui jo 1560-luvulla usein, että kummatkin pidettiin samoina tai perättäisinä päivinä. Turun hiippakunnassa taas vouti usein piti käräjät yhdessä kirkkoherran kanssa ilman, että rovasti oli edes läsnä. Rovastinkäräjillä oli samanlainen 12-miehinen lautakunta kuin kihlakunnankäräjilläkin, ja monesti lautamiehet olivat niissä samat. Syyttäjinä kirkollisilla käräjillä toimivat ns. piispannimismiehet, mutta kuninkaan voudit olivat jo 1500-luvulla syrjäyttämässä heitä heidän perinnäisestä tehtävästään. Virka ei kuitenkaan kokonaan hävinnyt. Edellä olemme havainneet,

4 *Arwidsson* II s. 222. FMU 6406. *Inger* 1961 s. 524, nootti 5. *Pirinen* 1962 s. 45.

5 *Pirinen* SKHS Toim. 66 s. 20. Tämä Pirisen tutkimus, jossa on tarkat viitteet alkuperäislähteisiin, on seuraavan esityksemme pohjana. Lisäksi ks. *Melander* SKHS Toim. 16 s. 71—73. Ahvenanmaan rovastinkäräjien sakkoluettelot vuosilta 1550 ja 1551 on julkaistu BFH II s. 92—94, 103—105. Vaikka vanhimmat säilyneet sakkoluettelot ovat vuodelta 1549, on joitakin hajatietoja tallella varhaisemmistakin rovastinkäräjistä. Niinpä Hauhon kirkkoherra Severinus Petri Juusten mainitsee pitäneensä niitä 1547—48 Ylä-Satakunnan kihlakunnassa. BFH III s. 248.

että eritoten monissa Viipurin hiippakunnan pitäjissä se säilyi 1600-luvun loppupuolella saakka.[6]

Rovastinkäräjillä käsitellyistä asioista enimmät olivat rikkomuksia, joista vanhastaan oli langetettu kirkkorangaistus. Tällainen oli esim. väärä vala tai todistus. Uskontorikoksia sen sijaan esiintyy hyvin harvoin. Eurassa kävi esivalta v. 1568 käsiksi perinnäiseen kiltalaitokseen ja siihen liittyvään pyhimysten palvontaan. Noitajuttuja on rovastinkäräjien pöytäkirjoissa vain yksi ja sekin luonteeltaan varsin lievä: Pöytyällä oli v. 1556 muuan syytetty taikonut naapurinsa vasikat. Yleensä noituusjutut on käsitelty maallisessa oikeudessa, sillä useimmiten niistä seurasi kuolemanrangaistus, jota kirkko ei tuominnut.[7] Muista rikkomuksista on mainittava tappo, joka samoin kuin pikkulapsen tukahduttaminen hengiltä tuli kirkollisilla käräjillä esille vain lievemmissä tapauksissa.[8]

Pääasia rovastinkäräjillä näyttää kuitenkin olleen kristillisen tavan valvonta. Yleisin siihen kohdistuva rikkomus oli sapattirikos, jota oli kaksi lajia, tappelu ja työnteko pyhäpäivänä. Pyhätyöstä langetettuja rangaistuksia on pöytäkirjoissa erittäin runsaasti. Sen muodot olivat vaihtelevat. Esille tulevat työ pellolla, rakennuspuuhat, kalastus, tervanpoltto, veneen veistäminen, pyykinpesu, leivänpaistaminen, kankaankudonta jne. Joskus langetettiin tuomioita jopa pyydysten pitämisestä vedessä sunnuntaisin. Pyhätyöhön liittyi jumalanpalveluksissa käymisen laiminlyöminen, josta langetettuja tuomioita niin ikään on pöytäkirjoissa. Samoin niissä esiintyy tietoja pyhätappeluista, mutta

6 *Pirinen* mt. s. 21—26. *Melander* mt. s. 72. *Luukko* 1945 s. 699 ja 1950 s. 502. *E. Juva* 1955 s. 100. *Blomstedt* 1960 s. 410—411. *Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561—1565* s. 117. Esimerkkejä rovastinsakkojen langettamisesta maallisilla käräjillä: *Ala-Satakunnan tuomiokirja 1550—1552* s. 39, 89, 159 (Loimaa 1550—52), 186 (Eurajoki 1552), kaikissa »efther 12 mens ransakan». Henrik Knuutinpojan läsnäolosta rovastinkäräjillä myös edellä s. 48.

7 *Pirinen* mt. s. 30—31. *E. Juva* mt. s. 103.

8 *Pirinen* mt. s. 39—40.

niiden käsittely siirtyi vähitellen miltei kokonaan maallisille käräjille.[9]

Tavallisia rovastinkäräjien asioita oli myös kirkkorauhan rikkomiseen syyllistyneiden tutkinta ja tuomitseminen. Monet heistä olivat tehneet kolttosensa juovuspäissään, mikä ei tietysti vapauttanut heitä edesvastuusta. Samaan rikkomusryhmään kuuluu seisoskelu kirkonmäellä ja kapakointi jumalanpalveluksen aikana. Kun kirkkorauha oli turvattu maallisissa rauhanlaeissa, voitiin siihen kohdistuvia rikoksia käsitellä rinnan maallisessa ja hengellisessä oikeudessa. Sama koskee kirkon omaisuuden anastamista tai vahingoittamista.[10] Kirkollisten tapojen rikkomiseen olivat syyllistyneet myös ne kaksi vöyriläistä, jotka olivat haudanneet kuolleen miehen erääseen saareen viitsimättä viedä häntä pitäjänkirkolle. Kumpikin sai rovastinkäräjillä kolmen markan sakon.[11]

Syvimmälle kirkon tuomiovalta ulottui avioliittoasioissa, joita käsiteltiin runsaasti rovastinkäräjilläkin. Laiton kihlaus tai avioliitto voi joutua purettavaksi, samalla kun sellaiseen syyllistyneitä rangaistiin. Samoin tulivat esille erilaiset salavuoteustapaukset, joista yleisin oli vihkimättömien parien yhdyselämä. Joskus rovastit langettivat tuomiota myös muista siveellisyysrikoksista, jopa huoruudestakin, mutta tavallisemmin niiden katsottiin kuuluvan maallisille käräjille. Eräissä tapauksissa on sakko määrätty molemmissa.[12] Avioliittoasioiden lisäksi tuli esille erilaisia ihmissuhteiden ristiriitoja. Raisiossa tuomittiin v. 1575 muuan mies kuuden markan sakkoon äitinsä lyömisestä, mikä

---

9 *Pirinen* mt. s. 34—39. *E. Juva* mt. s. 101—103. *Oja* 1944 s. 311, 1960 s. 178 ja 1966 s. 326—327. *Luukko* 1950 s. 500 ja 1954 s. 700. *Arajärvi* 1950 s. 82—83. *Blomstedt* 1960 s. 411. *K. U. Åkerblom* 1950 s. 473. *B. Åkerblom* 1962 s. 175—176. *Halila* 1939 s. 286 (Halila puhuu tässä piispankäräjistä, kyseessä on rovastinkäräjät Villähteellä 16. 2. 1549, VA 3722: 6).

10 *Pirinen* mt. s. 31—34. *E. Juva* mt. s. 102.

11 *Melin* 1943 s. 7.

12 *Pirinen* mt. s. 40—43. *E. Juva* mt. s. 101. *Blomstedt* mt. s. 411—412. *Luukko* 1950 s. 501—502 ja 1954 s. 700. *Arajärvi* 1950 s. 82. *Poppius* 1957 s. 152. *Oja* 1966 s. 326—327.

sakko tosin annettiin hänelle hänen köyhyytensä tähden anteeksi, ja piiskattiin häneltä selkänahka. Vähitellen sukulaisten välisten tappeluiden käsittely siirtyi miltei yksinomaan maalliselle esivallalle.[13]

Vielä kuuluivat kirkolliseen tuomiovaltaan ja rovastinkäräjien asialistalle seurakunnallisten rasitusten kuten rakennusvelvollisuuden laiminlyömiseen liittyvät tapaukset. Niitä ei käsitelty yksinomaan rikosasioina, vaan lisäksi rovastin johdolla neuvoteltiin ja päätettiin rakennustöistä. Esille saattoi tulla mm. kirkon rakentaminen ja kunnossapito, huolenpito hautausmaasta ja sen aidasta, kirkkoteiden ja siltojen ylläpito sekä huolehtiminen pappilan rakennuksista. Velvollisuutensa laiminlyöneitä tuomittiin sakkoihin. Samoin valvottiin urakoitsijoiden töitä, joissa toisinaan ilmeni puutteita ja laiminlyöntejä.[14] Runsaasti on rovastinkäräjillä tuomittu sakkoja myös kirkollisten verojen ja maksujen suorittamatta jättämisestä. Eräissä tapauksissa oli kysymys pappien yksityisistä saatavista.[15]

Koska 1500-luvun rovastinkäräjiä valaisevat lähteet ovat sakkoluetteloita, ei niissä ole paljonkaan tietoja muiden kirkkokurikeinojen käytöstä. Raipparangaistus mainitaan joskus, samoin seisominen kirkon ovella. Edelleen esiintyy joitakin julkirippi- ja pannarangaistuksia. Julkirippi tapahtui normaalisti tuomiokirkossa.[16] Ruotsissa määrättiin v. 1551 eräässä säännössä kirkkoherroille, että lapsensa kuolemantuottamukseen syyllistyneet ripittää rovasti.[17] Tämän noudattamisesta Suomessa ei ole tietoja.

Lähteiden luonteesta johtuu myös, ettemme paljonkaan tiedä siitä, mitä muuta rovastinkäräjiin on sisältynyt kuin edellä

13 *Oja* 1960 s. 178—179. *Pirinen* mt. s. 29. Muita tapauksia: *E. Juva* mt. s. 101, 103, *Blomstedt* mt. s. 412, *K. U. Åkerblom* 1950 s. 476.

14 *Pirinen* mt. s. 43—45. *Cederlöf* 1934 s. 6. *Oja* 1944 s. 311—312, 1960 s. 178 ja 1966 s. 327.

15 *Pirinen* mt. s. 45—46. *E. Juva* mt. s. 101. *Arajärvi* 1950 s. 82 ja 1954 s. 117. *Oja* 1961 s. 143.

16 *Pirinen* mt. s. 27—29. *Lempiäinen* 1963 s. 308—309, 334—335.

17 *Kjöllerström* 1940 s. 43—50. *Hall* ÄSU 21 s. 135—140. *Å. Andrén* Prostämbetet s. 18—19.

selostettu kirkollisen järjestyksen valvonta ja tuomiovallan käyttö. Kuitenkin tuntuu luultavalta, että rovastit ovat vierailessaan kiinnittäneet huomiota seurakuntaelämään yleisemminkin. Kun Juhana III v. 1583 antoi Peer Arvidinpojalle valtakirjan Ahvenanmaan rovastiksi, hän mainitsi tämän ensisijaiseksi tehtäväksi papiston valvonnan. Rovastin oli huolehdittava siitä, että papit »seuraavat saarnoissaan kirkon oppi-isien kirjoituksia ja noudattavat äsken vahvistettua messujärjestystä». Samoin hänen oli valvottava pitäjäläisten kymmenysten maksua. Tämän kaiken piti tapahtua vuosittaisilla rovastinkäräjillä, joilla kihlakunnan tuomarin ja voudin oli oltava läsnä.[18] Juhanan Liturgian noudattamista tiedetään ainakin Pohjanmaan rovastin Jaakko Geetin valvoneen tarkastusmatkoillaan.[19] Paavali Juusten puolestaan määräsi statuutissaan v. 1573, että rovastien ja kirkkoherrojen oli valvottava teinien pitäjänkiertoa. Tämäkin tehtävä sopi hyvin hoidettavaksi juuri tarkastuksissa.[20]

Rovastinkäräjäinstituutio oli 1500-luvun kuluessa selvästi heikentymässä, ja maallinen oikeus tunki sitä syrjään. Kirkollisten rangaistusten tuomitseminen siirtyi yhä enemmän maallisille käräjille. Tähän vaikutti paljolta se, että kirkollinen oikeudenkäyttö liiaksi myötäili maallista, jolloin sille ei jäänyt itsenäistä olemassaolon oikeutta.[21] Kokonaan rovastintarkastukset eivät kuitenkaan lakanneet, vaikka tuomiovallan käyttö niissä supistuikin. Seurakuntaelämän valvonnassa niillä oli jatkuvasti oma paikkansa. Ja samaan aikaan kun rovastinkäräjien merkitys meillä näyttää kutistuvan vähimmilleen, oli Ruotsissa jo alkanut niiden uusi nousu, joka ennen pitkää tuntui myös Pohjanlahden tällä puolella.

---

18 *Leinberg* Handlingar I s. 204—205. *Pirinen* mt. s. 47.

19 *Arwidsson* X s. 184. *Schalin* II s. 20, 35. *Salomies* II s. 169. *Luukko* 1950 s. 508 ja 1954 s. 702—703. *Pirinen* mt. s. 47. — Geet piti usein rovastinkäräjät pyhäpäivinä (ks. esim. VA 4752: 99—104, 4764: 90—97, 4767: 95—98), jolloin niitä tietysti edelsi jumalanpalvelus.

20 *Lagus* 1836 s. 27. *Hall* ÄSU 27 s. 68. *Siljamäki* SKHS Vuosik. 48—51 s. 60.

21 *Pirinen* mt. s. 46.

2. *Rovastintarkastukset 1600-luvun alusta isoonvihaan*

a. Rovastikuntajako

Uuden ajan alussa Suomessa oli Agricolan v. 1541 laatiman luettelon mukaan 19 rovastikuntaa, joista 5 koostui v. 1554 perustetun Viipurin hiippakunnan pitäjistä. Seurakuntien luku eri rovastikunnissa vaihteli melkoisesti. Laitilan ja Närpiön kirkkoherrat olivat rovasteina vain omissa pitäjissään. Eniten eli 9 seurakuntaa oli Lohjan rovastin hoteissa. Ahvenanmaan rovastikunnassa niitä oli 8, mutta Porvoon, Savon l. Mikkelin ja Taivassalon rovastikunnissa vain 3. Muissa seurakuntien luku vaihteli 4—7. Eräissä tämän asiakirjan rinnakkaisteksteissä jaossa esiintyy vähäisiä eroja, esim. Laitila on liitetty Taivassalon rovastikuntaan.[1] Muistakin lähteistä voidaan havaita, että rovastikuntien rajoissa ja nimissä oli horjuvuutta. Niinpä eräissä rovastien rästiluetteloissa vuodelta 1555 niitä on 16 (12 Turun ja 4 Viipurin hiippakunnasta), ja niiden nimet on toisin kuin Agricolan luettelossa liitetty vastaaviin kihlakuntiin.[2]

Asutuksen levitessä ja uusien seurakuntien syntyessä jouduttiin rovastikuntien rajoja jatkuvasti tarkistamaan ja perustamaan kokonaan uusiakin. Turun hiippakunnassa niiden lukumäärä oli Rothoviuksen piispuuskauden alussa entisensä eli 12, ja kussakin niistä oli 4—12 seurakuntaa. 1630-luvun alussa, jol-

1 VA 9: 61—62. Vrt. siitä poikkeavia painettuja versioita *Tengström* 1820 s. 267—268 ja *Lagus* Handlingar N.F. IV s. 57—58. Rovastikuntien luvuksi saadaan 19, jos Närpiö lasketaan Kyrön rovastikuntaan, muuten niitä on 20. *Pirinen* SKHS Toim. 66 s. 16—17. *Pajula* 1891 s. 200. *Simolin* 1909 s. 5. *E. Juva* 1955 s. 86—87. Vrt. *Schalin* I s. 187—188. Porthan on tallettanut tiedon toisenlaisesta jaoituksesta, jonka mukaan rovastikuntia olisi keskiajan lopussa ollut 10, ja niiden nimet olisivat vastanneet maakuntiemme nimiä. *Porthan* II s. 637—638. *Parvio* 1959 s. 163. — Tätä lukua kirjoittaessani on käytettävissäni ollut myös *Esko Koskenvesan* itäisen hiippakuntamme rovastikuntajakoa ennen v. 1741 koskevan tutkielman oikovedos (SKHS Vuosik. 54—55).

2 VA 88 fol. 18—20. *Leinberg* Handlingar III s. 3—4. *Koskenvesa* mt. Vrt. *Simolin* 1909 s. 21.

loin osia Viipurin hiippakunnasta liitettiin Turkuun, rovastikuntien määrä nousi kahdella.[3] Viipurin hiippakunnassa oli 1640-luvun puolivälissä 6 rovastikuntaa, ja kun Turun hiippakuntaan liitetyt kaksi palautettiin Viipuriin saman vuosikymmenen lopulla, niiden luku nousi kahdeksaan.[4] 1650-luvun alussa muodostui Pohjois-Savoon uusi rovastikunta, johon kuuluivat Kuopio, Iisalmi ja Pielisjärvi, mutta sittemmin nämä seurakunnat luettiin niiden patronuksen Pietari Brahen määräyksestä jonkin aikaa Kajaanin lääninrovastin alueeseen ja siis Turun hiippakuntaan. Vapaaherrakuntien peruuttamisen jälkeen 1680-luvun alussa ne palautuivat jälleen Viipurin hiippakuntaan, jonka rovastikuntajaossa muutenkin tapahtui alituiseen muutoksia.[5]

Turun hiippakunnassa kohosi rovastikuntien luku vuoteen 1658 mennessä neljällä ja oli siis 16. Entinen Ylä-Satakunnan rovastikunta oli jakaantunut kahtia, ja Pohjanmaalle oli tullut viisi rovastikuntaa entisten kahden sijaan.[6] Vuosisadan lopulla ei läntisen hiippakunnan rovastikuntien luvussa näytä enää tapahtuneen muutoksia, mutta seurakuntien siirtoja rovastikunnasta toiseen voidaan havaita runsaasti mm. tarkastusitineraareista. Viipurin hiippakunnassa oli v. 1693 13 rovastikuntaa. Eniten seurakuntia eli 18 oli Käkisalmen rovastin hoidossa, vähiten taas Viipurin esikaupungin ja Pielisjärven, joiden kirkkoherrat olivat rovasteja vain omissa seurakunnissaan. Kahden

---

3 *Parvio* 1959 s. 164—167. *Koskenvesa* mt.

4 *Koskenvesa* mt. UUB Palmsk. 312 s. 343—344 sisältää luettelon Suomen rovastikunnista, joita mainitaan Turun hiippakunnasta 16 ja Viipurin 15. *Pajula* 1891 s. 200—201 arvelee sen olevan Rothoviuksen ajalta, mutta ainakin Turun hiippakunnan osalta se sopii paremmin myöhempään aikaan. *Parvio* mt. s. 165, nootti 6. Viipurin hiippakunnan rovastikuntajako ei muiden 1600-luvun lähteiden valossa ole ollenkaan ollut siinä mainitun mukainen.

5 *Koskenvesa* mt.

6 *Leinberg* Handlingar IV s. 88—89. Vrt. CEAP s. 182—184. Pohjanmaan rovastikunnista myös *Luukko* 1945 s. 646, 1950 s. 461, 499 ja 1954 s. 657. Hämeen rovastikunnista *Blomstedt* 1960 s. 313—316. Pohjois-Hämeen erämaaseurakunnat on tarkastuspöytäkirjoista päätellen yhdistetty Mikkelin rovastikuntaan melkoisesti aikaisemmin kuin Blomstedt olettaa.

pitäjän rovastikuntia olivat Helsinki, Juva, Iisalmi ja Jääski, Muolaan rovastikunnassa oli kolme seurakuntaa ja muissa 6—9 (Viipuri, Porvoo, Pyhtää, Hollola, Mikkeli, Rantasalmi).[7]

Kun rovastikuntien koossa oli näinkin suuria eroja, ei rovastien työmäärä jakaantunut niissä likimainkaan tasan. Eniten lienee heidän toimintansa tehokkuus kuitenkin riippunut heidän kyvykkyydestään ja uutteruudestaan. Mikään ei viittaa siihen, että lilliputtirovastikunnissa olisi asioita hoidettu sen kummemmin kuin esim. suuressa Käkisalmen rovastikunnassa, jossa ainakin Johannes Serlachius 1600-luvun lopulla näyttää paneutuneen rovastin toimiinsa varsin perusteellisesti.

b. Tarkastusfrekvenssi

Laurentius Petrin vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä ei ollut erillistä lukua rovasteista. Luvussa piispoista todetaan lyhyesti, että kaikissa rovastikunnissa tulee olla rovastit »kuten tapana on». Heiksi valitaan papiston parista taitavimmiksi havaitut. Rovastintarkastusinstituutiota kirkkojärjestys ei tunne.[1] Jo Juhana III:n hallituskauden loppupuolella tilanne muuttui. Kuningas edellytti rovastinkäräjiä pidettäväksi säännöllisesti, ja niitä varten alettiin laatia sääntöjä keskiaikaiseen tapaan. Järjestelmän elvyttämisen taustana on kuninkaan pyrkimys tehostaa kirkkokuria. Lähettipä hän erään omista kappalaisistaankin pitämään rovastinkäräjiä.[2]

Vuonna 1583 Juhana III määräsi Jomalan kirkkoherran Peer Arvidinpojan Ahvenanmaan rovastiksi (landzprost) todeten, ettei tämä virka ollut muutamaan vuoteen ollut täytetty-

7 *Leinberg* Handlingar V s. 53. *Simolin* 1909 s. 131. *Koskenvesa* mt.

1 KO 1571 s. 164. Vuoden 1561 käsinkirjoitetusta kirkkojärjestyksestä tämä kohta puuttui, *Färnström* 1956 s. 161. *Å. Andrén* Prostämbetet s. 29.

2 *Hallendorff* KÅ 1902, Meddel. och aktst. s. 86. *Cederlöf* 1934 s. 241. *Kjöllerström* 1957 s. 56—59, 63. Vrt. *Holmquist* 1933:2 s. 195.

nä, minkä vuoksi oli päässyt syntymään epäjärjestystä kirkollisessa elämässä. Tehtävänsä hoitamiseksi Peerin oli pidettävä rovastikäräjiä vuosittain.[3] Arkkipiispa Andreas Björnram määräsi 1580-luvulla, että rovastien oli tehtävä tarkastusmatkoja kerran tai kaksi vuodessa, ja Upsalan synodissa 1608 arkkipiispa Olaus Martini käski rovasteja tarkastamaan alueittensa seurakunnat kahdesti vuodessa.[4] Myös Viipurin piispan Petrus Bjuggin virkaohjeessa 1642 esitettiin, että rovastien piti puolivuosittain tarkastaa rovastikuntansa kirkot, mutta näin tiheään tarkastuksia tuskin missään pidettiin. Rovasteille antamissaan ohjeissa Bjugg itsekin piti riittävänä, että ne suoritettiin kerran vuodessa.[5]

Tämä Bjuggin antama ohje vastasi valtakunnassa yleisesti toistettuja säädöksiä. Laurentius Paulinus Gothus oli jo v. 1610 määrännyt Strängnäsin synodissa, että rovastien piti kerran joka vuosi tarkastaa rovastikuntiensa seurakunnat. Saman määräyksen tapaamme hallituksen ohjeessa Tallinnan piispalle v. 1638 sekä monissa hiippakuntasäännöissä, piispojen virkaohjeissa ja kiertokirjeissä pitkin 1600-lukua.[6] Turun hiippakunnassa

3 *Leinberg* Handlingar I s. 204.

4 *Ahnfelt* 1894 s. 85. *Lundström* Synodalakter I s. 17. *Holmquist* mt. s. 288. Lisäksi ks. *Lundström* Samlaren, extra häfte 1893 s. 117—118, 125, 140. *Andrén* Prostämbetet s. 30. Valtiovallan 1500-luvun lopulla antamat ohjeet olivat vielä vaihtelevia ja epämääräisiäkin. Esim. Sigismund määräsi v. 1594 rovastinkäräjiä pidettäväksi tarpeen vaatiessa. *Koskenvesa* SKHS Vuosik. 54—55.

5 *Leinberg* Handlingar II s. 232. HYK Cö V 14:2. *Parvio* SKHS Vuosik. 48—51 s. 79—80. *Lehtinen* 1961 s. 211, 214. *Lempiäinen* 1963 s. 153. — Vielä Haqvin Spegel esitti Visbyn hiippakunnalle v. 1681 antamissaan säännöissä, että tarkastukset oli, »jos Jumala antaa terveyttä», pidettävä toukokuussa ja syyskuussa. *Hall* ÅSU 35 s. 109.

6 *Lundström* Synodalakter II:1 s. 59, 64 ja Laurentius Paulinus Gothus III, bilagor s. 33. *Hall* ÅSU 35 s. 20, 49, 72, 100 ja KÅ 1915 s. 348. *Wallquist* 6—7 s. 356, 8 s. 485, 550, 613. *Hall* 1915 s. 100. *O. Holmström* 1901 a s. 152—153 (Linköpingin synodi), 166, 169, 212, 277. *Haller* KÅ 1901 s. 232. — Arkkipiispa Johannes Lenaeus († 1669) sanoo rovasteja koskevassa säännössään, ettei rovastinkäräjiä tarvitse pitää kuin joka kolmas vuosi, ellei jossakin seurakunnassa vallitse suuri epäjärjestys. *Å. Andrén* Prostämbetet s. 154 (alkup. Lundin

käytäntö oli sama. Rothovius vaati konstituutioissaan ja kirjeissään rovastintarkastusten pitämistä vuosittain, ja Petraeus oli samalla kannalla, koskapa hän käski rovastien joka vuosi lähettää pitämiensä tarkastusten pöytäkirjat tuomiokapituliin.[7]

Myös 1600-luvun loppupuolen kirkkolakityössä asetuttiin vuosittaisten tarkastusten kannalle. Laureliuksen ehdotuksessa v. 1659 todetaan, että rovastien on ainakin kerran vuodessa pidettävä tarkastus jokaisessa alueensa seurakunnassa. Emporagrius vaati vielä kahdesti vuodessa toistuvia tarkastuksia. Ensimmäinen kierros suoritettaisiin Valpurin päivän ja juhannuksen välillä, jolloin kuulusteltaisiin kansan katekismuksen taito, ja toinen pyhäinpäivän ja Tuomaan päivän (21. 12) välillä, jolloin keskityttäisiin verojen kantoon ja kirkon talouden tarkastukseen. Papiston kirkkolakiehdotuksessa vuodelta 1682 esitettiin, että rovastinkäräjät pidetään kerran vuodessa. Vuoden 1686 kirkkolaissa ei suoranaisesti sanota, onko rovastin tehtävä vuosittain yksi vai kaksi tarkastusmatkaa, mutta kun kaikki asiat edellytetään tutkittaviksi samalla kertaa, voimme siitä päätellä, että Emporagriuksen ehdottama tapa oli jäänyt vaille kannatusta.[8]

Siitä, mihin aikaan vuodesta rovastintarkastukset oli pidettävä, annettiin erilaisia ohjeita. Laurentius Paulinus Gothus jätti v. 1610 Strängnäsissä asian avoimeksi: aika määräytyi sen mukaan, milloin kummallekin osapuolelle parhaiten sopi. Göteborgin synodaalikokouksessa 1633 suositeltiin helluntain ja juhannuksen välistä aikaa, kun taas piispa Jonas Magni piti Skaran hiippakunnan konstituutioissa v. 1647 parhaana mikkelinpäivän ja joulun väliä, koska silloin voitiin tarkastuksiin mukavasti yhdistää senvuotisten kymmenysten kontrollointi. Myös Laurelius piti kirkkolakiehdotuksessaan syksyä sopivimpana, mutta huomautti samalla, että aina on otettava huomioon tilanteen ja

---

yliopiston kirjastossa). Tämä ohje on yksinäinen poikkeus Ruotsin 1600-luvun lähteissä.

7 TuTa I IV 1 s. 84. *Tengström* 1796 s. 133, 239. *Hällström* 1824 s. 2. *Lagus* 1836 s. 70, 89, 111, 160. *Wallquist* 2 s. 266. *Hall* ÄSU 27 s. 80. CEAP s. 392. *M. Juva* 1955 s. 78. *Parvio* 1959 s. 167, 335.

8 KOF före 1686 II:1 s. 350—351, II:2 s. 247, III s. 151.

ajan vaatimukset. Aateliston kirkkolakiehdotuksessa 1685 kehotettiin rovastinkäräjät pitämään »sopivaan aikaan vuodesta», mieluimmin syksyllä, kun kymmenykset on koottu. Samoin säädettiin vuoden 1686 kirkkolaissa.[9] Tarkastusten luetteloista havaitsemme, ettei tätä pykälää ainakaan Suomessa noudatettu, ja samoin lienee ollut Ruotsissakin, koska esim. Upsalan hiippakunnan rovastit päättivät jo v. 1688 synodissaan, että ellei rovastintarkastuksia voida pitää syksyllä, ne on suoritettava siihen aikaan, joka niin rovastista kuin muistakin asianosaisista näyttää sopivimmalta.[10]

Määräyksistä huolimatta tuotti säännöllisesti vuosittain pyörivän tarkastusjärjestelmän toteuttaminen vaikeuksia. Rothovius valitti tätä useaan otteeseen. Hänen mielestään tarkastusten laiminlyöminen johtui erityisesti siitä, etteivät rovastit Suomessa toisin kuin Ruotsissa saaneet vaivoistaan mitään palkkaa. Tämä epäkohta saatiin korjatuksi 1640-luvun alkupuolella, ja ilmeisesti siitä syystä rovastien tarkastustoiminnassa tapahtui näihin aikoihin selvää vakiintumista.[11] Tosin esim. Murenius selitti toistuvasti tämän jälkeenkin, etteivät »rovastintynnyrit» mitenkään vastaa sitä vaivaa, mikä hänelle tarkastuksista aiheutuu, mutta kaikesta päättäen hän kuitenkin katsoi saamansa palkan velvoittavan itseään säännöllisiin tarkastusmatkoihin.[12] Kaikki rovastit eivät olleet yhtä velvollisuudentuntoisia. Sekä Ruotsista että Suomesta on tallella pitkin 1600-lukua annettuja määräyk-

9 *Lundström* Synodalakter II:1 s. 59. *Hall* ÄSU 35 s. 20, 72. KOF före 1686 II:1 s. 351, III s. 321. KL 1686 XXIV:20.

10 *Lundström* Synodalakter I s. 168.

11 Kuningatar Kristiina Turun hiippakunnan papistolle 28. 2. 1642 ja piispa Bjuggille 4. 7. 1644, *Leinberg* 1892 s. 50, 63. Ks. lisäksi s. 112, jossa on Käkisalmen rovastin ilmoitus, ettei hän voi suorittaa vuosittaisia tarkastusmatkojaan seurakuntiin, joista hän ei saa rovastintynnyreitä; vastaus siihen s. 118. CEAP s. 41. *Vikman* 1910 s. 38—39. *M. Juva* 1955 s. 78. *Parvio* 1959 s. 169—170. *Koskenvesa* SKHS Vuosik. 54—55. — Pohjanmaalla on jo 1500-luvulla ainakin rovasti Geet koonnut joka pitäjästä vuosittain itselleen viljatynnyrin rovastin palkaksi. *Luukko* 1945 s. 646—647 ja 1950 s. 490.

12 Mureniuksen v:n 1665 rovastintarkastussääntö § 13, Kökarin KA 7 a[1].

siä rovastintynnyrien menettämisestä jokaiselta sellaiselta vuodelta, jona tarkastusvelvollisuus jätettiin täyttämättä. Meillä tästä puhui Terserus vuoden 1660 synodissa sekä vielä mm. Gezelius nuorempi eräässä kiertokirjeessään v. 1696. Växjössä uhkasi piispa Jonas Scarinius v. 1679, että ellei tynnyrien pidättäminen saa rovasteja tunnollisiksi, heidät pannaan viralta ja valitaan uudet tilalle. Tiedossa ei ole, onko tällaisia uhkauksia koskaan toteutettu.[13] Rothovius määräsi myös, että ellei rovasti vanhuuden heikkouden vuoksi voi enää tehtäviään toimittaa, hänen tulee kirjoittaa siitä tuomiokapitulille, jotta hänen sijaansa voidaan valita joku toinen.[14] Tätäkään tuskin on monta kertaa sovellettu käytäntöön. Oulun kirkkoherra ja rovasti Jacobus Frosterus, joka kuoli v. 1710 tultuaan sitä ennen sokeaksi, on luopunut rovastin toimestaan jo ennen kuolemaansa, sillä Pyhäjoen kirkkoherra Petrus Portinus toimi hänen seuraajanaan vuodesta 1707 lähtien, josta alkaen myös rovastintarkastukset pidettiin Oulun seudun pitäjissä jälleen muutaman vuoden tauon jälkeen säännöllisesti vuosittain. Vehmaan rovastikunnassa toimitti v. 1709 tarkastukset tuomiokapitulin käskystä rovasti Christianus Walsteniuksen sairauden vuoksi Taivassalon kirkkoherra Andreas Bergius.[15]

Myös rovastit itse ovat estyneinä ollessaan saattaneet käyttää sijaisia. Niinpä Urjalassa piti v. 1672 tarkastuksen Gabriel Tammelinus »rakkaan isänsä sijasta».[16] Kangasalan vanha rovasti Johannes Thuronius sen sijaan tyytyi vuosina 1698 ja 1700 pyytämään kirkkoherroilta kirjallisen selonteon seurakuntien tilasta, kun hän ei enää jaksanut tehdä tarkastuskierrostaan.[17] Iisalmen rovasti anoi v. 1704 vapautusta sen vuoden

13 *Wallquist* 6—7 s. 358, 8 s. 550—551. *Hall* ÄSU 35 s. 51. *Hällström* 1824 s. 20, 725. *Lagus* 1836 s. 411. CEAP s. 392.

14 *Tengström* 1796 s. 134. *Lagus* mt. s. 89. UUB K 99 s. 215. *Parvio* 1959 s. 167—168.

15 Rtpkt Laitila 4. 2. 1710, Uusikaupunki 13. 2. 1710. Seuraavasta vuodesta lähtien Bergius oli vakinaisena lääninrovastina Walsteniuksen kuoltua.

16 Urjalan KA II Bb 1, kuudennusmiesten luettelo 11. 1. 1672.

17 Keuruun KA II Eb fol. 42v, 63. *Jokipii* 1959 s. 532.

tarkastusten pitämisestä, mutta Viipurin tuomiokapituli ei siihen suostunut.[18]

Rovastien toiminnan kontrolloimiseksi määrättiin eri yhteyksissä, että tarkastuspöytäkirjat tai selvitykset matkoilla tehdyistä havainnoista oli välittömästi niiden jälkeen lähetettävä tuomiokapituliin, tai sitten niistä keskusteltiin seuraavassa pappeinkokouksessa. Pöytäkirjoista oli yksi kappale säilytettävä myös rovastinkirkon sakastissa sidotussa kirjassa.[19]

Täysin tarkkaa kuvaa siitä, kuinka usein kukin rovasti on matkojaan tehnyt, ei ole saatavissa. Parhaat heistä ovat joka tapauksessa vierailleet seurakunnissa sangen ahkerasti, kuten taulukoista 2—6 voimme havaita.[20] Niihin on koottu eräiden sellaisten rovastien itineraarit, joiden matkoista voidaan saada kutakuinkin täydelliset tiedot. Seurakunnissa pidettyjen tarkastusten luettelosta voimme saada kuvan monien muidenkin rovastien toiminnasta (seuraavassa s. 442—508).

---

18 TaTA Da 1 s. 244.

19 Ks. esim. *Lagus* 1836 s. 160, *Leinberg* Handlingar II s. 233 ja seuraavassa s. 437.

20 Ks. seuraavassa s. 286—293. On huomattava, että useina taulukoissa tyhjiksi jääneinä vuosina tehtiin piispantarkastuskierros, jolla rovasti oli mukana.

21 Taulukon pohjana on *Murenius* Acta visitatoria, muualta saaduista tiedoista mainittu nooteissa.

22 Tässä mainittujen tarkastusten lisäksi on seurakunnassa pidetty Mureniuksen johdolla pitäjänkokouksia, joista eräiden pöytäkirjat (vuosilta 1656—61) ovat tallella. *Murenius* mt. s. 363, 366, 367—372, 467—472, 472—473. Murenius oli Saltvikin kirkkoherra.

23 Elokuussa 1640 on lisäksi pidetty piispantarkastukset, minkä vuoksi Murenius ei kiertänyt ollenkaan v. 1641. *Murenius* mt. s. 76—77.

24 Taulukossa esiintyvät merkinnät: p — tarkastus ollut, päivämäärä puuttuu; ek — asiat käsiteltiin emäkirkolla pidetyssä tarkastuksessa; ? — tarkastus mahdollinen.

25 Finströmin KA 46 s. 13.

26 Täällä ei Murenius käynyt, vaan lähetti vain kirjallisen vastauksen kirkkoherran laatimaan asialistaan (*Murenius* mt. s. 215).

27 Toukokuussa.

28 Heinä—elokuussa luultavasti lisäksi piispantarkastukset, ks. edellä s. 53.

29 Kirkon tileissä 12. 3. (Sundin KA T I a 1 s. 34).

c. Tarkastusten valmistelu

Rovastintarkastuksia valmisteltiin samalla tavalla kuin piispojenkin pitämiä. Määrättyään tarkastuspäivät rovasti ilmoitti ne kirjeitse kirkkoherroille, jotta nämä voivat valmistautua tulevaan tutkintoon ja ilmoittaa siitä seurakuntalaisilleen. Ilmoitus oli luettava saarnatuolista 8—14 päivää aikaisemmin, ja tällöin piti kansaa kehottaa olemaan tarkastuksessa läsnä.[1] Gezeliuksen 20. 6. 1698 lähettämän kiertokirjeen mukaan oli samalla kuulutettava kuninkaallinen asetus rovastintarkastuksista, millä kai koetettiin korostaa tilaisuuden merkitystä ja saada kansa varmemmin mukaan.[2]

Toisinaan ovat rovastit tiedottaneet tulostaan verraten myöhään. Boëtius Murenius lähetti 10. 10. 1637 Saltvikista tarkastusmatkaohjelman, jonka mukaan kierros alettiin Vårdöstä 15. 10. Vuonna 1644 matka alkoi samasta paikasta 1. 3., ja ilmoituskirje on päivätty 22. 2. Seitsemän vuotta myöhemmin oli valmistautumisaikaa muutama päivä enemmän, sillä Finströmistä 25. 1. 1651 alkavan matkan ohjelma on lähetetty 16. 1. Vuonna 1665 matkan alkukohtana oli sama pitäjä 12. 2., ja ilmoitus on dateerattu 28. 1. Melkoisesti enemmän oli pelivaraa Kangasalan rovastikunnan papeilla v. 1697: Johannes Thuroniuksen Teiskosta 10. 3. alkavan ja Orivedelle 19. 3. päättyvän kierroksen ohjelma asiaan kuuluvine evästyksineen on päivätty Kangasalla jo 11. 2. Kuukauden päivät oli valmistautumisaikaa myös Oulun rovastikunnassa v. 1703: tarkastuskierros alkoi Ka-

1 KOF före 1686 II:1 s. 351, II:2 s. 247, III s. 152. Gezeliuksen Liivinmaan kirkkojärjestyksessä säädettiin, että ilmoitus rovastintarkastuksesta oli luettava saarnatuolista 14 päivää aikaisemmin (*Lehtonen* 1931 s. 312). Arkkipiispa Lenaeus esitti ajaksi 8—14 päivää (*Andrén* Prostämbetet s. 154). Ks. myös *Perälä* SKHS Vuosik. 11—14 s. 44.

2 TuTA I IV 3. Hämeenlinnan KA (HMA) J I 2 s. 46. Lempäälän KA (HMA) II Ca 1 s. 285. Keuruun KA II Eb fol. 50. Kirjeestä ei selviä, mitä tällä asetuksella tarkoitetaan. Kysymys voi olla esim. kirkkolain rovastintarkastuksia koskevia säädöksistä tai kuninkaan virkaohjeesta piispa Haqvin Spegelille 19. 5. 1693 (siitä ks. seuraavassa s. 304).

Taulukko 2. Boëtius Mureniuksen pitämät rovastintarkastukset.[21]

Vuosi	*Hammarland*	Eckerö	*Finström*	Geta	*Saltvik*[22]	*Sund*	Sundskär (Vårdö)	*Jomala*	*Lemland*	Lumparland	*Föglö*	Föglö hospital	Kökar	Sottunga	*Kumlinge*	Brändö
1637	22.10.	21.10.	19.10.	18.10.	17.10.	16.10.	15.10.	24.10.	26.10.	28.10.	29—30.10.					
1638																
1639																
1640[23]	25—26.3.	27—28.3.	8—9.3.	10.3.		16—17.2.	18.2.	22—23.3.	23—24.2.	25.2.	29.2.—1.3.		27.2.		15—16.3.	17.3.
1641																
1642[24]	?	?	8.2.	6.2.		4.2.	2.2.	10.2.	13.2.	12.2.	?				p	
1643																
1644	p	p	p	p		p	1.3.	p	p		p				p	p
1645																
1646	p	p	[25]) 28.12.	p		2.2.	ek		29.1.	ek	27—28.1.		ek		p	p
1647		19.2		17.2.				p		p			p		p	p
1648	p		p			21.2.			p	ek	p				p	
1649	p	p	2.2.			p	25.1.	p		p			p		17.2.	
1650	p	ek	p	p		3.2.	17.2.		7.2.		p				[26])	
1651	27.1.	28.1.	25.1.	26.1.		5.2.	4.2.	2.2.	31.1.	30.1.	29.1.		p[27])		6.2.	8.2.

1652	p							p	p		p					
1653[28]	15.5.	16.5.	14.5.	ek		1.4.	ek	17.5.	18.5.	ek	19.5.		ek	ek	20—21.5.	ek
1654	7.3.	ek	6.3.	ek		[29] 10.3.	26.8.	8.3.	9.3.	19.8.	20.8.		21.8.	ek	24.8.	25.8.
1655	16.3.	ek	17.3.	ek		18.3.		14.3.	13.3.	ek	12.3.					
1656	1.2.	ek	31.1.	p	[30] 30.3.	27.1.	p	2.2.	3.2.		9.6.		10—11.6.		13.6.	p
1657	3.2.	ek	p[31]	ek	25.10.	8.2.	ek	4.2.	5.2.	21.5.	22.5.		p.ek?		24.5.	25.5.
1658	21.6.	ek	23.6.	ek	19.12.	3.5.	4.6.	20.6.	13.6.		12.6.		9.6.		7.6.	ek
1659	1.3.	28.2.	26.2.	25.2.		[32] 6.3.	30.5.		12.6.	11.6.			18.6.		[33] 4.6.	2.6.
1660	27.2.	ek	26.2.	ek	11.3.	24.2.		18.2.	19.2.		21.2.	22.2.			29.7.	31.7.
1661[34]	25.1.	ek	23.1.	ek	10.2.	1.5.	ek	28.1.	30.1.	ek	2.2.	27.7.	25.7.	24.7.	3.3.	ek
1662	22.7.	ek	20.7.	ek	9.11.	19.7.	29.6.	23.7.	20.6.		21.6.		25.6.		27.6.	
1663																
1664	20.1.	ek	18.1.	17.1.	14.2.	24.1.		22.1.	23.2.	ek	25.2.				8.5.	10.5.
1665	14.2.	ek	12.2.	ek	28.2.	30.7.	29.7.	17.2.	18.2.	ek	16.7.	17.7.	19.7.		23.7.	ek
1666	20.3.	ek	18.3.	ek	p	12.8.	13.8.			22.8.	21.8.		19.8.	ek	17.8.	15.8.

30 Saltvikin KA X 53 fol. 7.
31 Tammikuussa.
32 Sundin KA T I a 1 s. 39 osoittaa, että Murenius oli täällä vielä 7. 3.
33 Murenius oli täällä myös 4. 3. 1659 (CEAP s. 281). Kesäkuun tarkastuksesta rtpk:n lisäksi CEAP s. 293, 298.
34 Elokuussa lisäksi piispantarkastus, ks. edellä s. 55.

Taulukko 3. Matthias Bergin (Bergiuksen) rovastintarkastukset.[35]

Vuosi	*Hammarland*	Eckerö	*Finström*	Geta	*Saltvik*	*Sund*	Sundskär (Vårdö)	*Jomala*	*Lemland*	Lumparland	*Föglö*	Kökar	Sottunga	*Kumlinge*	Brändö
1685			p												
1686	14.2.	15.2.	17.2.	18.2.	20—21.2.	21.2.	23.2.		25.2.	24.2.					
1687															
1688	27.2.	ek	28—29.2.	ek	1.3.	2.2.		11.3.	12—13.2.	ek	9.2.	ek		5.2.	ek
1689	22.2.	ek	20.2.	ek	18.2.	20.5.		23.7.	10.2.	ek	12.2.			26.5.	
1690	10.2.	ek	12—13.2.	ek	14.2.	16.2.		19.6.	23.2.	ek	[36] 21.2.	[36] ek	[36] ek	19.2.	
1691	7.6.	ek	5.6.	ek	3.6.						12.7.	15.7.	17.7.	19.7.	
1692															
1693	6.6.	ek	7.6.	ek	8.6.	9.6.	ek		13.8.	ek	20.8.	ek			
1694									31.3.	ek					
1695	6—7.3.	ek	8.3.		10.3.	12—[37] 13.3.	ek	14.4.	11.9.	ek					
1696			25.3.	ek	22.3.	24.3.	ek					9.9.		7.9.	
1697	23.1.	ek	31.1.	ek	27.1.	28—29.1.	ek		p						
1698	30.5.	ek	29—30.6.	p	3.6.	4—5.6.	5.6. ek?		16.6.			19.6.			

1699	21—22.2.	19.2.			9.2.	[38] 7.2.	5.2.		19.3.	4.2.		2.2.				
1700	19.2.	20.2.				5.2.	7.2.		13.2.		11.2.	12.2.				
1701	10.3.	12.3.			18.2.	20.2.	22.2.		28.2.							
1702	18.5.	ek			2.2.	4.2.			p			2.6.				
1703																
1704	28.2.	ek			17.2.	14.2.	ek									
1705	25.7.	ek			p	6.4.			p	[39] 8.8.		5.9.				
1706	10—11.3.	ek			13.3.	4.2.				16.2.		14.2.				
1707	24.2.	ek			27.1.	27.1.	ek		17.3.	ek						
1708	23.2.	25.2.			28.2.	1.3.	3.3.		8.3.	5.3.	16.8.	ek	ek			
1709					24.1.	25.1.	ek		27.1.	ek						

35 Tiedot koottu seurakunnissa pidettyjen tarkastusten luettelosta. Berg oli Jomalan kirkkoherra ja rovasti. Vuodesta 1699 tarkasti Finströmin ja Kumlingen kappeleineen Finströmin khra ja rovasti Daniel Hagert. Jomalan ja Föglön osalta tiedot ovat pahasti puutteelliset.

36 Sottungassa? (dateeraus Kökarin tileissä).

37 Lisäksi installaatio 2. 6. 1695.

38 Lisäksi installaatio ym. 20—22. 8. 1699.

39 Jomalassa (tilien tarkastus).

Taulukko 4. Jacobus Frosteruksen rovastintarkastukset.[40]

Vuosi	1687	1688	1689	1690	1691	1692	1693	1694	1695	1696	1697	1698	1699	1700	1701	1702	1703
Oulu		3.4.								18.12.					14.2.		[41])
Muhos		[42]) 13.4.															
Ii	12.6.	1.5.		11.5.			1.1.			11.3.	7.4.		9.7.		10.2.	2.7.	12.7.
Haukipudas	11.9.			13.5.			2.1.			10.3.			10.7.		11.2.	3.7.	13.7.
Kiiminki																23.3.	
Pudasjärvi					5.12.								[43]) 9.7.	11.2.	[43]) 10.2.		[44]) 26.8.
Hailuoto	2—3.4.	1.4.		27.4.		10.4.			11.4.		10—11.4.		26.2.			9.2.?	
Liminka	31.7.	14.3.	28.8.	7.9.		9.10.				5.3.			7.7.				7.7.
Kempele					18.10.	10.10.				4.3.			ek				ek
Lumijoki	ek					8.10.				6.3.			6.7.				6.7.
Tyrnävä	ek									9.3.			ek				ek
Siikajoki						29.9.				7.3.	27.3.		5.7.				5.7.
Paavola					20—21.12.				3.4.				ek				ek
Pulkkila									4.4.				ek				ek
Rantsila									5.4.				ek				ek
Raahe		[45]) 8.2.	26.8.	5.9.		6.10.				8.3.	26.3.	26.3.	4.7.				4.7.
Saloinen		[45]) 6.2.	ek	4.9.		5.10.			1.4.		ek	ek	ek				ek

Vihanti					29—30.11.				2.4.				ek				ek	
Pyhäjoki		[46] 5.2.	25.8.	2.9.		4.10.			31.3.		25.3.		3.7.				3.7.	
Pyhäjärvi		ek																
Haapavesi[47]		ek							30.3.									
Oulainen		ek																
Kalajoki		[48] 2.2.	24.8.	31.8.		2.10.			27.3.				2.7.				1—2.7.	
Ylivieska									28.3.				ek				ek	
Haapajärvi									29.3.				ek				ek	

40 Tiedot koottu seurakuntien tarkastusten luetteloista. Frosterus oli Oulun kirkkoherra ja rovasti.
41 Lisäksi 15. 3. 1704 ja 9. 2. 1705.
42 Inventaarion päiväys, lisäksi pappien uskollisuuden vala 18. 3. 1688.
43 Iissä.
44 Oulussa, jossa myös 9. 2. 1705.
45 Lisäksi papiston uskollisuuden vala 12. 3. 1688.
46 Lisäksi papiston uskollisuuden vala 11. 3. 1688.
47 Pyhäjoen Haapajärvi
48 Lisäksi papiston uskollisuuden vala 10. 3. 1688.

Taulukko 5. Elias Woivaleniuksen rovastintarkastukset.[49]

Vuosi	*Akaa*[50]	*Hattula*[51]	Tyrväntö[51]	*Hämeenlinna*[51]	*Vanaja*[51]	*Janakkala*	Hausjärvi	*Tammela*[51]	Jokioinen[51]	Ypäjä[51]	*Urjala*[51]	*Pälkäne*	*Sahalahti*	*Sääksmäki*
1696												1.3.	29.2.	1.5.
1697														
1698												13.2.	11.2.	6.3.
1699												18.3.	20.3.	26.3.
1700												[52] 19.3.		26.3.
1701												13.12.	15—16.12.	29.3.
1702														29.3
1703	23.2.											16.2.	14.2.	1.5.
1704														
1705												27.2.	25.2.	6.4.
1706					[53] 21.9.							5.3.	2.3.	28.3.
1707		15.2.	14.2.	12.2.	10—11.2.			7—8.2.	5.2.	[54] 5.2.	3.2.	24.2.	22.2.	1.5.
1708		13.2.	14.2.	12.2.	9.2.			21—22.1.	23.1.	[54] 23.1.	25.1.	8.3.	6.3.	12.4.
1709		7—8.2.	6.2.	9—11.2.	[55] 13.2.	[56] 15.2.	16—17.2.	24—25.2.	26.2.	[54] 26.2.	7.3.	5.2.	2.2.	27.5.
1710	11.2.	4—7.2.	4.2. ek	4.3.	7.3.	9.3.	ek	24—25.2.	22—23.2.	[54] 23.2.	13.2.	3.2.	31.1.	17.4.
1711														
1712				14.3.		17.3.	ek							15.4.
1713				4.3.	3.3	28.2.—2.3.	2.3. ek	24.2.	p	p	19.2.			9.3.

Taulukko 6. Josephus Walleniuksen rovastintarkastukset.[57]

	1693	1694	1695	1696	1697	1698	1699	1700	1701	1702	1703	1704	1705	1706
Tammela[58]	25.1.	5.2.	21.1.											
Jokioinen[58]	24.1.	4.2.	18.1.											
Ypäjä[58]	[60])	[60])	[60])											
Pälkäne[59]	10.2.	6.3.	10.3.											
Sahalahti[59]	p	p												
Sääksmäki[59]	16.2.	8.3.	12.3.											
Uesilahti														
Tottijärvi					6.4.					2.3.				
Pirkkala					28.2	28.1.		11.2.		28.2.		4.3.	24.2.	18.3.
Harju					27.2.		17.2.			27.2.		3.3.	23.2.	17.3.
Hämeenkyrö				1.5.		25.1.	14.2.	9.2.		24.2.	24.2.	1.3.	21.2.	
Ikaalinen						23.1.	13.2.	7.2.		23.2.	22.2.	28.2.	19.2.	
Mouhijärvi						22.1.	10.2.	6.2.		20.2.	19.2.	26.2.	16.2.	13.3.
Karkku					21.2.	19.1.		3.2.		18.2.	16.2.	22.2.		12.3.
Tyrvää						17.1.	5.2.	2.2.		15.2.	15—16.2.	21—22.2.	12.2.	11.3.
Kiikka							6.2.				ek	ek		ek

lajoelta 2. 7., ja rovasti Frosterus ilmoitti siitä kirjeessään 1. 6. Kalannissa jäi sen sijaan v. 1710 aikaa vain viikko: Andreas Bergius lähetti sieltä 2. 2. alkavan tarkastusmatkan ohjelman Taivassalosta 25. 1. Vuonna 1713 hän lähetti vastaavan kirjeen kolme viikkoa ennen matkaansa. Orimattilassa oli valmistautumisaikaa v. 1710 hädin tuskin viikko, sillä rovasti Bernerin kirje, jossa tiedotetaan 6. 2. pidettävästä tarkastuksesta, on päivätty Hollolassa 30. 1.[3]

Joskus jouduttiin alkuperäistä suunnitelmaa muuttamaan. Niinpä Murenius ilmoitti v. 1665 käyvänsä 19—20. 2. Föglössä sekä sen jälkeen Kökarissa ja Kumlingessa, mutta vierailikin näissä seurakunnissa jostain syystä vasta heinäkuussa. Myös 1651 hän on tehnyt vähäisen muutoksen alkuperäiseen ohjelmaansa.[4] Syrjäisiin pitäjiin voi toisinaan kelirikko tai huono sää estää pääsyn. Matthias Berg joutui vuosina 1692—95 kelirikon vuoksi luopumaan Kumlingessa käynneistä, ja kun Petrus

3 *Murenius* Acta visitatoria s. 3—4, 97—98, 220. Finströmin KA 46 s. 15—17. Keuruun KA II Eb fol. 30. Pyhäjoen KA 55 s. 121. Eurajoen KA J I 2 s. 394—395, 419. *Simolin* 1916 s. 146

4 Finströmin KA 46 s. 15—17 ja Mureniuksen v:n 1665 rtpk:t. Acta visitatoria s. 220 ja vuoden 1651 rptk:t.

49 Tiedot koottu seurakunnissa pidettyjen tarkastusten luettelosta. Woivalenius oli Sääksmäen kirkkoherra ja rovasti.

50 Tiedot puuttuvat useimmilta vuosilta. — Kokonaan puuttuvat tästä rovastikunnasta Kalvolassa pidettyjen rovastintarkastusten pvm:t.

51 Vuoteen 1706 toimitti tarkastukset Someron rovasti Abraham Juslenius.

52 Lisäksi installaatio 1. 11. 1700.

53 Installaatio.

54 Jokioisissa.

55 Lisäksi installaatio 15. 6. 1709.

56 Lisäksi installaatio 13. 6. 1709.

57 Tiedot koottu seurakunnissa pidettyjen tarkastusten luettelosta. Vesilahdelta ja useimmista kappeleista niitä ei ole käytettävissä. Wallenius oli 1693—94 Akaan vt. kirkkoherra ja rovasti sekä 1695—1706 Vesilahden kirkkoherra ja rovasti.

58 Vuodesta 1696 tarkastukset toimitti Someron rovasti Abraham Juslenius.

59 Vuodesta 1696 tarkastukset toimitti Sääksmäen rovasti Elias Woivalenius.

60 Jokioisissa.

Portinukselle kerrottiin v. 1710, että tie Pudasjärvelle oli paljon lumen ja heikkojen jäiden takia vaarallinen, hän ei uskaltanut lähteä sinne, vaan pyysi kirkkoherraa saapumaan Iin rovastintarkastukseen.[5]

Papistolle ja pappiloille rovastintarkastus aiheutti samantapaista puuhaa kuin piispankin tulo. Kirkkoherra koetti korjata epäkohtia ja laati luettelon asioista, jotka hän aikoi ottaa tarkastuksessa esille. Keittiön puolella valmistauduttiin kestitsemään rovastia ja hänen seuralaisiaan.

d. Tarkastusseurue, sen kuljetus ja ylläpito

Rovastin seurue ei luonnollisesti ollut yhtä arvovaltainen kuin piispan. 1600-luvun kirkkolakiehdotusten mukaan siinä piti olla joitakin hänen rovastikuntansa pappeja, jotta katekismuksen kuulustelu voitaisiin toimittaa joustavasti. Emporagriuksen mukaan hänellä sai lisäksi olla mukanaan renki ja samoin kullakin papilla renki tai poika. Meillä määräsi Boëtius Murenius, että yhden tai kahden papin tuli seurata rovastia tarkastusmatkalla. Vuoden 1665 rovastintarkastussäännössään hän kuitenkin mainitsi joutuneensa toimittamaan kansan kuulustelemisen yksin, mutta huomautti, ettei hän aio enää vastedes niin tehdä. Jos kirkkoherrat haluavat, että seurakuntalaisten kuulustelu on huolellinen, heidän on pyydettävä lähellä asuvia virkaveljiään avuksi.[1] Kymmenysten maksun kontrolloimiseksi piti myös nimismiehelle ilmoittaa tarkastuksen ajankohta ja hänen olla tilaisuudessa mukana.[2] Tarkastuspöytäkirjoista ei yleensä ilmene, onko näin tapahtunut.

---

5 Kumlingen rtpk 7. 9. 1696. Pudasjärven rtpk 9. 1. 1710 (Iissä).

1 KOF före 1686 II:1 s. 351, II:2 s. 247, III s. 152. *Perälä* SKHS Vuosik. 11—14 s. 37. Kökarin KA 7a[1], rovastintark.ohje 28. 1. 1665.

2 *Hall* ÄSU 35 s. 21. *Tengström* Handlingar III s. 56. CEAP s. 392.

Joskus rovasti otti mukaansa notaariksi jonkun toisen pappismiehen, joskin tästä on tietoja vähän, sillä tavallisesti rovastit ovat yksin allekirjoittaneet tarkastusten pöytäkirjat. Leppävirran vuosien 1694 ja 1698 pöytäkirjoissa on rovasti Jacobus Ursinuksen lisäksi Rantasalmen kappalaisen Andreas Teethin nimi. Perniössä, Kemiössä ja Uskelassa on vuosina 1708 ja 1710 Simon Tolpon notaarina ollut maisteri Alexander Kepplerus. Sääksmäen tilit on v. 1672 Gabriel Tammelinuksen ohella allekirjoittanut Akaan kappalainen Josephus Wallenius ja Inkoon tilit 1687 silloin Lohjan rovastina olleen Tammelinuksen lisäksi Siuntion komministeri Mikael Collinus. Lapualla oli 1681 notaarina entinen sotapappi, sittemmin Oulun apologista Jacob Lybeck ja 1684 Kruunupyyn hospitaalin saarnaaja Ericus Hamar. Kalajoella taas samaa tehtävää hoiti 1692 Oulun koulun konrehtori, sittemmin Kemin rovastiksi ylennyt Laurentius Forbus.[3]

Muita paikallisen papiston lisäksi mukana olleita pappeja mainitaan pöytäkirjoissa harvoin, ja vaikuttaa siltä, ettei heitä aina ole ollutkaan. Joskus heistä sentään on tietoja. Orivedellä olivat rovastintarkastuksessa v. 1659 läsnä Kangasalan ja Sahalahden kirkkoherrat. Tammelan rovastin Laurentius Petri Aboicuksen pitäessä 1668 tarkastusta kappeliseurakunnassaan Jokioisissa oli paikalla myös Someron kirkkoherra Henricus Procopaeus. Finströmissä oli v. 1698 mukana Korppoon kirkkoherra ja rovasti Georgius Prytz, Ruovedellä 1705 Ähtärin kappalainen Johannes Collinus ja Korppoossa 1713 Nauvon kirkkoherra Gustaf Salonius. Jos tarkastukseen liittyi installaatio, pappeja voi kertyä paikalle useampia. Saltvikissa ovat tällaisessa tilaisuudessa v. 1699 laaditun inventaarion allekirjoittaneet rovasti Bergin lisäksi Hammarlandin ja Sundin kirkkoherrat sekä muuan Erich Mich. Booman, jonka virka-asemaa ei tunneta. Lapualla olivat v. 1637 kirkkoherraa virkaan asettamassa rovas-

3 Leppävirran rtpkt 1694, 1698. Perniön, Kemiön ja Uskelan rtpkt 1708, 1710. Sääksmäen KA II Bc 1. Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706. Lapuan KA (VMA) III Gd 4:1 fol. 45, 52. Kalajoen KA (OMA) T I 1 fol. 51.

tin ohella Isonkyrön ja Ilmajoen sekä Kumlingessa v. 1700 Hammarlandin ja Saltvikin kirkkoherrat.[4] Houtskarissa vihki tuomiorovasti Johannes Flachsenius v. 1704 uuden kappelin, jolloin mukana olivat tuomiokapitulin notaari ja Kemiön kirkkoherra.[5] Eräiden ruotsalaisten piispojen mukaan oli rovastin omassa seurakunnassa visitaatiota pidettäessä yhden tai kahden rovastikunnan papin oltava läsnä. Tiedossa ei ole, onko meillä yleisesti menetelty niin. Mynämäellä v. 1699 laaditun penkkijärjestyksen on allekirjoittanut seurakunnan oman rovastin Haqvinus Pihlmanin lisäksi Vehmaan kirkkoherra Christian Walstenius.[6]

Seurakuntien tileissä olevat merkinnät osoittavat selvästi, etteivät rovastien seurueet olleet ylen suuria. Niinpä Kangasalan rovasti on vuosina 1670 ja 1672 tarvinnut Orivedeltä kotiin palatessaan vain 2 hevosta. Maksetuista rahamääristä voidaan päätellä hevosia useina seuraavinakin vuosina olleen yhtä monta. Sama havainto voidaan tehdä Lempäälästä vuosilta 1665—1685, ja kahdesta hevosesta on maksettu myös Teiskossa 1708 neljän edellisen vuoden ajalta sekä Maalahdella 1667. Karjalohjalla on 1694 tarvittu 3 hevosta rovastin seurueen viemiseen Kiskoon, samoin Sääksmäellä 1666 ja Inkoossa 1681. Myös Lopelta on vuodelta 1686 maininta rovastin kolmesta kyytihevosesta sekä 1690-luvulta neljä tapausta, joissa hevosia on ollut kaksi.[7]

4 Oriveden KA (HMA) III Gl 1:1 fol. 12. Jokioisten rtpk 23. 3. 1668. Finströmin KA 46 s. 157, 231. Ruoveden rtpk 26. 2. 1705. Korppoon rtpk 27. 1. 1713. Saltvikin KA X 53 fol. 5. Lapuan KA (VMA) III Gd 4:1 fol. VIv. Kumlingen rtpk 2. 2. 1700.

5 Houtskarin rtpk 10. 7. 1704.

6 Johannes Bothvidin rt-sääntö, *Andrén* Prostämbetet s. 152 (alkup. UUB B 125). Petrus Jonaen hiippakuntasääntö 1619 (*Wallquist* 8 s. 613) ja Kalmarin superintendentian sääntö 1600—1. alkup. (*Hall* ÅSU 35 s. 100). *Perälä* 1963 s. 110—115.

7 Oriveden KA (HMA) III Gl 1:1 fol. 26—39. Lempäälän KA (HMA) III Gl 1, tilit 1665—1685. Teiskon KA III Ga 2, tilit 1708. Karjalohjan KA T I 1 s. 76. Sääksmäen KA II Bc 1 s. 23. Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706 s. 44. Lopen KA (HMA) T I 1 s. 27, 33, 44, 53, 55.

Kirkon varojen käyttö rovastin kyyditsemisen maksamiseen on ollut harvinaisempaa kuin piispallisten seurueiden kuljetus yhteisin varoin. Säännöllisesti sitä näyttää noudatetun Kangasalan rovastikunnassa 1600-luvun loppupuolella. Täältä olen tilikirjoista pannut merkille Orivedeltä 8 merkintää vuosilta 1670—86, Teiskosta 12 vuosilta 1662—85, Sahalahdelta samoin 12 vuosilta 1660—91, Lempäälästä 10 vuosilta 1665—89 sekä Längelmäeltä ja Kuorevedeltä yhteensä 24 kyyditystä vuosilta 1658—86. Muualta maasta tiedot ovat satunnaisia, monista pitäjistä esim. vain yksi kyytimaksu monen vuosikymmenen ajalta. Lopelta on kuitenkin 9 merkintää vuosilta 1680—99. Maalahdella rahat on annettu matkakorvauksena suoraan rovastille, tästä on yhteensä 9 mainintaa vuosilta 1656—82. Jokioisissa on 1666 ja 1670 annettu kyytirahoja emäseurakunnan Tammelan rovastille hänen ollessaan tarkastuksella omassa kappelissaan.[8] Vuosisadan lopulla kyyditysmerkinnät lakkaavat. Ainoina poikkeuksina ovat em. maininta Teiskosta vuodelta 1708 sekä Sulvasta 1701, jolloin kappelin varoista on maksettu kolme talaria

8 Oriveden, Teiskon, Sahalahden, Lempäälän ja Längelmäen tilikirjat. Lopen KA (HMA) T I 1. Maalahden KA 21[1]. Jokioisten KA III Gl 1, yht. 7 merkintää ajalta 1666—94. Lisäksi: Hämeenkyrön KA, Kirkonvarat 1620—1750 s. 47, 59, 91 (1657, 1664, 1676). Pernajan KA, Kyrkoräkenskaper 1650—1735, tilit 1688. Ypäjän KA III Gl 1, tilit 1655. Kemin maasrk:n KA (OMA) T I 1 fol. 9v (1661). Lapuan KA III Gd 4:1 (VMA) fol. 10, 13v, 14, 16v, 19, 45 (useita merkintöjä 1664—81). *Lehtinen* 1963 s. 301. Kokemäen KA X 1, tilit 1665, 1667, 1669—71. Sääksmäen KA II Bc 1 s. 23, 29, 31, 33, 41 (viisi merkintää 1666—86). Vampulan KA (TMA) III Ga 1, useita merkintöjä v:sta 1667 lähtien. Perniön KA (TMA) III Gl 1:2, tilit 1666. Ulvilan KA B i 1 fol. 34—36 (1671—73). Euran KA XVII:1 s. 61—79 (neljä merkintää 1671—86). Kaarlelan KA A 40, tilit 1671, 1677, 1684. Tammelan KA, Kyrckiones Book s. 171 (1671). Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706 s. 41, 44 (1678, 1681). Urjalan KA II Bb 1, tilit 1672 (lisäksi 19 äyriä v. 1699!). Hämeenlinnan KA (HMA) T I 1 s. 50 (1681). Tammisaaren KA T I 1 s. 110, 124 (1684, 1689). Ikaalisten KA III Fa 1 fol. 27 (tilit 1685). Yläneen KA V 1 fol. 33 (1686). Karjalohjan KA T I 1 s. 76 (1694). SKB Autografsaml., Johannes Gezelius d.ä., Akaan tilit 9. 1. 1667. Akaan tileistä on tallella vain muutama irtolehti.

rovastin viemiseen Maalahdelta Lapväärttiin. Menettelyn epätavallisuutta osoittaa se, että piispa Gezelius puuttui siihen seuraavassa tarkastuksessaan.[9]

Useimmiten kyytimenot lienevät jääneet pappien niskoille. Ahvenanmaan papisto anoi v. 1664 kuninkaalta, että seurakuntalaiset velvoitettaisiin osallistumaan rovastin kuljettamiseen kolmella hevosella ja vesitse liikuttaessa tarpeellisella määrällä soutajia, mutta vastaus oli kielteinen.[10] Kuitenkin rahvas on siellä täällä joutunut rovastia kuljettamaan. Niinpä Lapualla seurakunta valitti piispantarkastuksessa 1702 rovastin kyyditsemisen aiheuttamaa rasitusta. Jotkut esittivät kulujen maksamista kirkon kassasta, mutta Gezelius totesi sen kirkkolain vastaiseksi ja kehotti seurakuntalaisia hyväntahtoisesti vanhaan tapaan tukemaan rovastin työtä häntä kyyditsemällä, koska hän toimii heidän hengelliseksi hyväkseen eikä hän voi tehdä niin laajoja matkoja omalla hevosellaan.[11] Vastaus oli varovainen. Siitä näkyy, ettei piispa voinut käskeä rahvasta kyyditsemään rovastia. Laajoissa rovastikunnissa, jollainen silloisen Kruunupyyn rovastin aluekin oli, kyytipulma oli tietysti polttavampi kuin pienissä.

Hevosten hankinta oli kirkkoherrojen vastuulla. Yleensä kyyditsemiset kai hoidettiin kaikella kunnialla, mutta poikkeuksiakin ilmeni. Niinpä Kangasalan rovasti Johannes Thuronius pyysi v. 1697 ilmoittaessaan tarkastusmatkastaan kirkkoherroja järjestämään kuljetukset niin, ettei häntä jätettäisi tielle, kuten jotkut olivat viimeksi tehneet.[12]

Rovastin seurueen piti kuten piispankin saada majoitus ja ruoka pappilasta. Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksessa huomautetaan erityisesti, että isännän ja vieraiden tuli varoa ylel-

9 Sulvan KA 10 s. 18, 20.

10 *Leinberg* 1892 s. 132, 150, 156. Pietari Brahen kannasta 1651 ks. *Cederlöf* 1934 s. 79. Kuitenkin lienee ilmainen kyyditys ollut Ahvenanmaalla ainakin Mureniuksen loppuvuosiin saakka yleinen, vrt. hänen kirjettään 8. 3. 1667, TuTA I IV 4 s. 113.

11 Ote Lapuan ptpk:sta 16. 1. 1702, Limingan KA (OMA) J II a 1 s. 254—256.

12 Keuruun KA II Eb fol. 30. *Jokipii* 1959 s. 531—532.

lisyyttä ja kaikkea sopimattomuutta, »etteivät he häpäise itseään ja työtään sekä pahenna muita».[13] Lähinnä oli vaarana liiallinen väkijuomien käyttö. Vaasan kirkkoherra Jaakko Filipinpoika kertoi v. 1563 kirjeessään Turun piispalle, että Isonkyrön rovasti Jaakko Geet »elää juoppoudessa, kun hän kulkee tarkastuksella ympäri pitäjäänsä, syyllistyen raskaisiin kirouksiin, toriin, herjaaviin sanoihin, iskuihin ja lyönteihin sekä järjettömiin vastauksiin».[14] Vaikka pappien lausuntoihin virkaveljistään onkin suhtauduttava pidättyvästi, lienee tässä valituksessa ainakin osittain ollut perää, sillä Geet on muutenkin ollut tunnettu taipumuksestaan omavaltaisuuteen ja riitoihin. 1600-luvulla epäjärjestyksen vaara tarkastuspidoissa oli edelleen huomattava, joskaan ei pidä ajatella, että rovastit olisivat kyenneet useina perättäisinä päivinä pitämään tarkastuksiaan, jos jokainen päivä olisi päättynyt iloisiin kemuihin. Enemmänkin on huolta ollut rovastien palvelusväestä, joka saattoi syyllistyä omavaltaisuuksiin. Kiteen piispantarkastuksessa 1677 valitettiin rovastin seuralaisten ottaneen majapaikastaan talon isännän kintaita, mikä rovastin piti selvittää ja palauttaa anastettu omaisuus takaisin omistajalleen.[15]

Papisto pyrki useaan otteeseen saamaan seurakunnalta osan kestityksen aiheuttamista menoista. Pietari Brahe sääsikin v. 1651 vastauksessaan papiston anomukseen, että kirkkoherralle oli rovastintarkastusta varten annettava vähintään kaksi äyriä taloa kohden. Turun tuomiokapituli taas lausui v. 1655, että pappien tulisi saada kirkon varoista ainakin yksi riikintalari vuosittain korvaukseksi tarkastusten aiheuttamista vaivoista. Yleensä ei tällaisia menoeriä kirkkojen tileissä kuitenkaan ole. Poikkeuksena on merkintä Kokemäellä vuodelta 1664, jolloin on yhteisistä varoista annettu kirkkoherralle 8 kuparitalaria kes-

13 KOF före 1686 II:2 s. 247.

14 *Leinberg* Handlingar III s. 16. *K. U. Åkerblom* 1941 s. 519. Ks. lisäksi Suomen papiston valitusta kuninkaalle 1500-luvun puolivälistä, *Leinberg* I s. 10.

15 Kiteen ptpk 28. 1. 1677.

titykseen rovastinkäräjillä, ja Maalahdella vuodelta 1667, jossa vastaava summa oli 6 talaria.[16]

Turun synodaalistatuutissa esitettiin v. 1660, että jokaisesta talosta oli rovastintarkastuksia varten annettava yksi hopeaäyri, yksi kappa kauroja ja puoli kuormaa puita tai vastaava määrä muuta tavaraa. Tätä tuskin kaikkialla noudatettiin, eikä se vastannut myöskään maallisen esivallan kantaa. Kun Ahvenanmaan ja Vehmaan kihlakuntien papit v. 1664 anoivat kuninkaalta, että pitäjäläiset määrättäisiin jollain tavoin auttamaan kirkkoherraa rovastintarkastusten kestityksessä, vastauksessa kiellettiin lisärasitusten paneminen seurakuntalaisten kannettavaksi.[17] Kuitenkin säilyi ainakin joissakin pitäjissä vuosisadan lopulle saakka tapa, että pitäjäläiset auttoivat paimentaan rovastin ja hänen seurueensa ylläpidossa. Lopella he toivat pappilaan puita ja heiniä tai maksoivat kaksi hopeaäyriä hengeltä. 1700-luvun alussa rahvas koetti tästä luopua, mutta rovasti Jonas Thauvonius kehotti v. 1708 säilyttämään vanhan tavan, koska rovasti ei käy tarkastuksella vain kirkkoherran vaan enemmänkin seurakunnan hengellisen hyödyn ja hyvinvoinnin vuoksi. Vastauksessaan Thauvoniuksen tarkastuspöytäkirjaan tuomiokapituli ei puuttunut tähän hänen lausuntoonsa, vaan antoi sille hiljaisen hyväksymisensä.[18]

Edellä (s. 94) on todettu, että vuoden 1686 kirkkolaki kielsi antamasta kirkon kassasta mitään piispoille tai rovasteille heidän pitäessään tarkastusta. Tätä ennenkin on rovasteille annettu rahaa seurakunnan yhteisistä varoista paljon harvemmin kuin piispoille, mutta joitakin tapauksia tunnetaan. Boëtius Murenius sai v. 1656 Sundissa »tarkastuksen vaivasta vuodelta 1655» tuo-

16 *Cederlöf* 1934 s. 79. Saltvikin KA X 53 fol. 168, ote Turun tuomiokapitulin päätöksestä 5. 8. 1655. Kokemäen KA X 1, tilit 1664. Maalahden KA 21:, tilit 1667.

17 CEAP s. 392. *Tengström* Handlingar III s. 56. *Hällström* 1824 s. 725. *Leinberg* 1892 s. 132, 139—140, 150, 156.

18 Lopen rtpk 23. 2. 1708 ja tuomiokap. vastaus 28. 3. 1708, Lopen KA (HMA) J IV 1 s. 147—148. Ks. myös Viitasaaren rtpk 12. 3. 1676 (kirkkoherralle maksettava yksi hopeaäyri joka kerta, kun rovasti tulee vierailulle).

miokapitulin 5. 8. 1655 antaman säännön mukaisesti 6 kuparitalaria sekä viitenä seuraavana vuonna kunakin 4. Lisäksi hän sai Sundin kappelilta (Vårdö) v. 1655 2:16 ja 1657, 1658, 1662, 1665 ja 1666 kunakin 3 talaria. Finströmissä Mureniukselle maksettiin v. 1655 emäkirkon varoista 3 talaria 24 äyriä ja Getan kappelista 4 talaria sekä seuraavina vuosina vastaavasti 5:16 ja 2:16. Omassa seurakunnassaan Saltvikissa hän sai vuosina 1654—56 kirkon kassasta rovastin palkkaa 6 talaria kunakin, mutta sen jälkeen tästä ei enää mainita. Sieltä täältä muualtakin voimme panna merkille erisuuruisia lahjoituksia rovasteille. Uuden kirkkolain tultua voimaan ne loppuivat. Poikkeuksena on eräs tapaus Finströmistä vuodelta 1714, jossa pappilan katselmuksen yhteydessä maksettiin rovasti Alanuksen käskystä hänelle itselleen ja kruununnimismiehelle kummallekin 12 talaria sekä kolmelle toimimiehelle kullekin 16 hopeaäyriä. Lisäksi Alanus sai Getan kappelin kassasta pari päivää aikaisemmin »rovastintarkastuksessa» 1:28.[19] Vertailun vuoksi todettakoon, että Linköpingin hiippakunnassa pidettiin jo vuoden 1670 pappeinkokouksessa sopimattomana, että tarkastava rovasti ottaa rahaa kirkon kassasta, ja kehotettiin erästä niin tehnyttä maksamaan saamansa rahat takaisin.[20]

Hämeenlinnassa meneteltiin vuosisadan vaihteen molemmin puolin toisin kuin tiettävästi missään muualla. Vuoden 1689 tileissä ilmoitetaan rovastille maksetun tuomiokapitulin 18. 3. 1685 antaman päätöksen mukaisesti 18 talaria, koska hän ei tästä

19 Sundin KA T I a 1 s. 35, 37, 39, 41, 43 ja Sundskärin tilit 1656—1666. Finströmin KA 46 s. 99, 131, 199, 301 ja 47 s. 58, 163. Saltvikin KA X 53 fol. 26—27. Lisäksi ks. Kaarlelan KA A 40, tilit 1658—84. Hämeenkyrön KA, Kirkonvarat 1620—1750 s. 59, 65, 79, 81, 83. Sääksmäen KA II Bc 1 s. 27, 29. Oulun KA (OMA) T I 2, menot 1665. Kokemäen KA X 1, tilit 1653, 1664, 1685. Ulvilan KA B i 1 s. 31. Myrskylän KA T I 1 fol. 83. Lapuan KA (VMA) III Gd 4:1 fol. 11, 14v, 16v, 19, 25, 45, 52. Hattulassa maksettiin 1697 »rovasti Woivaleniukselle kirkon inventoinnista» 4 karoliinia eli 7:16 talaria, jollaista menoerää en ole muualta tavannut. Hattulan KA (HMA) T II 2 s. 25.

20 *O. Holmström* 1901 a s. 212.

seurakunnasta saa rovastintynnyreitä. Tämä summa tarkoittanee kolmen vuoden palkkaa, sillä vuodesta 1694, jolloin tämä menoerä seuraavan kerran mainitaan, vuoteen 1705 ja sitten vielä 1710 on rovastille säännöllisesti vuosittain maksettu tarkastuksissa 6 talaria.[21]

Kuten olemme todenneet, ruvettiin uuteen kirkkolakiin liittyneen oikeudenkäyntiä tuomiokapitulissa koskeneen asetuksen perusteella tuomiokapitulien notaareille maksamaan korvaus piispantarkastuspöytäkirjojen laatimisesta. Toisinaan on vastaava korvaus maksettu myös rovastintarkastusten notaareille. Tapa on saanut alkunsa jo ennen uutta kirkkolakia, mutta tällöin notaareille annetut maksut lienee tulkittava vapaaehtoisiksi lahjoituksiksi.[22] Myöhemmin tästä on joitakin hajamerkintöjä sieltä täältä. Maksetut summat vaihtelevat 1:28 kuparitalarista 5 talariin 20 äyriin. Vårdössä tämä maksu suoritettiin 1711 »rovastin käskystä».[23]

e. Tarkastuksiin osallistuminen

Rovastintarkastuksiin edellytettiin kaikkien seurakuntalaisten osallistuvan. Eskil Petraeus määräsi hiippakuntasäännössään, että niistä poissaolevia oli sakotettava 12 hopeaäyrillä.[1] Boëtius Murenius lausui selityksissään Rothoviuksen konstituutioihin v.

21 Hämeenlinnan KA (HMA) T I 1 s. 66 (lisäksi 24 äyriä rovastin hevosten rehuihin), 80, 88, 109, 119, 123, 125, 129, 133, 153.

22 Tuusulan KA K I 1 fol. 80, 81 (1660, 1663; jälkimmäisenä piti pöytäkirjaa rovastin poika). Lapuan KA (VMA) III Gd 4:1 fol. 16v, 19, 25, 45, 52 (viisi merkintää 1668—84). Pieksämäen KA A III 1 s. 120 (1681). Kaarlelan KA A 40, tilit 1677.

23 Kalajoen KA (OMA) T I 1 fol. 51 (1692). Nauvon KA XVI:1, tilit 1700. Uukuniemen KA B I a 1, tilit 1702. Sulvan KA 10 s. 29 (1705). Föglön KA 55 fol. 4 (1711—12). Sundin KA T I a 1 s. 185 (Vårdö). Isonkyrön KA (VMA) III Gl 1:1, tilit 1708.

1 *Grotenfelt* 1912 s. 133. *Orationer och kyrkostadgar* s. 196. Sama määräys myös säännössä »Om Kyrckiones Intrader» (*Lagus* 1836 s. 148), sen synnystä *Lempiäinen* TAik. 1964 s. 102—104.

1651, että jos joku on poissa tarkastuksesta ilman laillista estettä ja kirkkoherran lupaa, hänet suljetaan ehtoolliselta siihen asti, kunnes hän on kärsinyt ansaitsemansa kirkkorangaistuksen. Tarkastusohjeessaan v. 1665 hän katsoi kappelilaisten osalta lailliseksi esteeksi pakkasen ja huonon sään. Niiden vallitessa heidän ei tarvinnut lähteä tarkastukseen emäkirkolle, mutta talonisännät voitiin velvoittaa saapumaan silloinkin, jos se oli kirkkoherran mielestä tarpeen. Samoin oli kirkonisäntien oltava paikalla tilit mukanaan. Kesällä ei lievennyksiä ollut sallittava. Jos myrsky ja vastatuuli estivät saapumisen, oli tarkastus pidettävä seuraavana päivänä.[2] Emporagriuksen kirkkolakiehdotuksen mukaan oli välinpitämättömyyttään ja ilman pätevää syytä rovastintarkastuksesta poisjääviä »kohtuullisesti» rangaistava.[3]

Säännöistä ja uhkauksista eivät kaikki välittäneet. Kuninkaan 19. 5. 1693 Linköpingin piispalle Haqvin Spegelille antamassa virkaohjeessa mainittiin rovastien valittaneen suuren osan seurakuntalaisista olevan tarkastuksista poissa ja määrättiin, että poisjääville oli vastedes annettava sama rangaistus, mikä oli säädetty piispantarkastuksista poissaoleville. Ellei tämä auta, ilmoittakoon piispa siitä kuninkaalle vielä ankarampia toimenpiteitä varten.[4] Ilmeisesti kansa oli tottunut pitämään rovastinkäräjiä vähemmän tärkeinä kuin piispan pitämiä. Vuoden 1697 valtiopäivillä papisto esitti, että hallitsija laajentaisi Spegelin saaman ohjeen valtakunnan kaikkia hiippakuntia koskevaksi, jotta jumalanpelko yhä enemmän lisääntyisi.[5] Kuitenkin on tämän jälkeenkin havaittavissa epätietoisuutta, miten poissaoloihin olisi pitänyt suhtautua. Niinpä Someron rovasti Abraham Juslenius tiedusteli tätä v. 1702 tuomiokapitulilta lähettäessään sin-

2 ÅKA B 1. *Perälä* SKHS Pöytäk. 10 s. 191. Kökarin KA 7a[1], Mureniuksen rt-sääntö § 18, 19. Finströmin KA 46 s. 16—17. *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 239.

3 KOF före 1686 II:2 s. 248.

4 *Wallquist* 8 s. 548—549. *Hällström* 1824 s. 20, alaviitta. Spegelin virkaohjeen tästä kohdasta kopiot myös TuTA I IV 3, ÅKA B 39, Lempäälän KA (HMA) II Ca 1 s. 248, Keuruun KA II Eb fol. 50 ja Pyhäjoen KA 55 s. 45.

5 *Prästeståndets riksdagsprotokoll* 4 s. 518.

ne senvuotisen tarkastuskierroksensa pöytäkirjat. Kapituli kehotti häntä ilmoittamaan poissaolleet maalliseen oikeuteen.[6]

Rovastintarkastuspöytäkirjojen antamat tiedot seurakuntalaisten mukanaolosta ovat samantapaisia kuin piispantarkastuspöytäkirjojenkin. Usein ilmoitetaan pitäjäläisten olleen runsaslukuisina paikalla, mutta myös toisenlaisia tietoja löytyy. Boëtius Murenius joutui 30 vuotta kestäneenä toimikautenaan puuttumaan verraten harvoin tarkastuksista poisjäämisiin. 147 pöytäkirjassa hän ei puhu niistä mitään, joten silloin on tuskin ollut suurempaa katoa seurakuntalaisten penkeissä. 35 tapauksessa nimenomaan todetaan kaikkien läsnäolo, viidessä poisjääneitä on ollut vain kaksi tai kolme. Poikkeustapauksissa heitä on ollut enemmänkin, esim. Föglössä 1637 yli puolet seurakuntalaisista, Sundissa v. 1646 23 ja Brändössä v. 1654 melkein kaikki. Föglöstä puuttuivat v. 1660 kaikki sottungalaiset, samoin Kumlingesta seuraavana vuonna kaikki brändöläiset kirkonisäntää ja kuudennusmiehiä myöten. Brändö olikin Mureniuksen loppuvuosina murheenkryyni: 1664 siellä puuttui nuoriso tarkastuksesta miltei kokonaan, 1665 laadittiin pitkälti toistasataa nimeä käsittävä poissaolleiden luettelo ja myös 1666 heitä oli paljon.[7]

Mikäli poisjäämiseen oli uskottava syy, siitä ei enempää puhuttu. Tällainen oli esim. myrsky, joka v. 1637 esti monien vårdö- ja föglöläisten, 1640 ja 1649 kumlingelaisten sekä 1661 brändöläisten tulon tarkastukseen. Föglössä ja Sundissa joutuivat v. 1660 monet jäämään kotiin kelirikon takia. Eckerössä oli 1637 läsnä vain harvoja, koska tietoa tarkastuksesta ei saatu ajoissa levitetyksi koko kappelikuntaan. Finströmissä oli kirkkoherra v. 1642 laiminlyönyt tarkastuksen kuuluttamisen, mikä aiheutti lisäselvityksiä. Sundissa oli 1644 kuulutus luettu, mutta poissaolleet 12 nuorta selittivät, etteivät he olleet sitä ymmärtäneet. Seurauksena oli rovastin nuhdesaarna, ja syylliset lupasivat parannusta. Föglöstä puuttuivat v. 1646 kökarilaiset, vaikka rovasti oli erityisesti määrännyt heidät sinne tulemaan. Pää-

6 Hämeenlinnan KA (HMA) J I 2 s. 125.

7 *Murenius* Acta visitatoria, erit. s. 22, 45, 133, 293, 443, 493, 557, 569—572, 589. Vrt. *Silén* SKHS Pöytäk. 7 s. 137—138.

syylliseksi osoittautui sillä kertaa Föglön kirkkoherra, joka oli laiminlyönyt pyhäisen jumalanpalveluksen pidon Kökarin kappelissa ja lähtenyt sen sijaan Sottungaan kokoamaan verojaan.[8]

Suhtautuminen syyttä poissaolleisiinkin vaihteli. Eräissä tapauksissa kirkkoherra määrättiin selvittämään poissaolon syyt, minkä jälkeen aiheetta kotiin jääneitä piti sakottaa konstituutioiden tai »tuomiokapitulin säännön» mukaisesti, kuten Jomalassa ja Eckerössä v. 1642 sekä Sundissa, Finströmissä, Hammarlandissa, Jomalassa ja Lemlannissa 1656 ja Finströmissä 1658. Sundissa 1661 ja Lemlannissa 1665 määrättiin poissaolleille sakkoa neljä hopeaäyriä, mutta Föglössä he pääsivät 1658 rangaistuksetta »tällä kertaa, mutta ei koskaan tämän jälkeen».[9] Lemlannista piti kirkkoherran v. 1637 lähettää poissaolleiden luettelo tuomiokapituliin, mutta Föglöstä samana vuonna samoin kuin Sundista 1646 rovastille itselleen. Kun Finströmissä oli 1647 väkeä hyvin paljon poissa, syylliset määrättiin tulemaan rovastin luo kuulusteltaviksi, ennen kuin heidät seuraavan kerran päästetään ehtoolliselle. Sama matka oli seuraavana vuonna edessä eräillä Hammarlandin talonpojilla. Vårdöstä piti v. 1644 kahden poissaolleen lähteä joko emäkirkolle Sundiin tai rovastin luo Saltvikiin. Kökarissa ja Brändössä selvittiin v. 1654 anteeksipyynnöin ja lupauksin rovastin ottaessa samalla selvää, oliko tarkastuksen ajankohta (elokuun loppu) ehkä sopimaton.[10]

Ahvenanmaan rovastikunnasta ovat melko täydellisenä sarjana tallella myös Matthias Bergin tarkastuspöytäkirjat vuosilta 1686—1709.[11] Poissaolleista niissä mainitaan varsin harvoin. Toisinaan huomautetaan erityisesti, että seurakuntalaiset olivat »ahkerasti» läsnä. Föglöstä puuttuivat v. 1689 kelirikon takia sekä Kökarin että Sottungan kappelien asukkaat, mistä ei tietysti ollut jälkiseurauksia. Samana vuonna olivat Hammarlandissa

8 *Murenius* mt. s. 6, 13, 22, 86, 112, 126 (huom. alanootti!), 192, 443, 446, 493.

9 Mt. s. 94, 102, 317, 319, 323, 326, 328, 351, 373, 379, 384, 396, 416, 420, 443, 495, 565, 576, 598.

10 Mt. s. 17, 22, 110, 133, 174, 179, 291, 293. *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 239—240.

11 Enin osa niistä ÄKA B 42, lisäksi muutama Sundin KA P 1.

monet poissa, mutta mahdollisista rangaistuksista pöytäkirja ei kerro. Kumlingessa oli Berg seuraavana vuonna tiukempi, vaikka hän »heidän köyhyytensä vuoksi» lievensikin sakkoja niin, että jokaisesta talosta, josta oli poissaolleita, niitä oli maksettava neljä hopeaäyriä. Eckerössä piti v. 1709 lukkarin merkitä muistiin tarkastukseen liittyneestä kuulustelusta poisjääneiden talonpoikien nimet, ja heidät piti haastaa käräjille.

Muualta maasta säilynyt aineisto on hajanaisempi. Kaikissa pöytäkirjoissa ei ole ollenkaan mainintaa läsnä- tai poissaolleista, joten paikalla on ilmeisesti oltu rovastin mielestä tyydyttävästi. Kangasniemellä oli v. 1659 seurakuntalaisia tarkastuksessa vain harvoja, mutta rangaistuksista ei mainita. Vielä surkeammin olivat samassa pitäjässä asiat v. 1702, jolloin katekismuksen kuulusteluun ei ilmaantunut ketään. Tarkastuksen pitänyt Mikkelin rovasti Georg Helsingius arveli tämän johtuneen siitä, että hän oli sattunut määräämään tarkastuksen laskiaistiistaiksi, jolloin jokainen on mielellään kotona. Sakottaminen olisi tällaisessa tapauksessa ollut mahdotonta, ja Helsingius tyytyikin pitämään tarkastuksen seurakunnan luottamusmiesten kanssa. Vuonna 1708 hän ilmoitti jo ennakolta, ettei kaikkien tarvitse tulla kuulusteluun, koska tarkastus pidetään arkipäivänä ja piispa oli juuri edellisenä vuonna kaikkia kuulustellut. Seurakunta noudatti ohjetta ja pysyi kotona.[12]

Kuopiossa tarkastus oli v. 1670 pyhäpäivänä, mutta silti suuri osa seurakuntaa loisti poissaolollaan. Rovasti Cajanus tyytyi uhkaamaan rangaistuksilla, ellei vastaisuudessa tulla kuulusteltaviksi kuuliaisemmin. Seuraavana vuonna hän sai todeta uhkauksensa kantaneen ylen vähän hedelmää, sillä kuulustelun alkaessa oli kirkonkylästä paikalla yksi mies eikä yhtään naista, vaikka sakramentilla käyviä sanottiin olevan miltei 400. Tämän johdosta Cajanus määräsi, ettei ketään saa päästää ehtoolliselle, joka ei ensin ole istunut jalkapuussa tai maksanut sakkoa, jonka suuruudeksi säädettiin isänniltä kolme, emänniltä kaksi, talojen pojilta ja tyttäriltä yksi sekä rengeiltä ja piioilta puoli hopeamarkkaa. Ne, joilla oli ollut laillinen este, pääsivät rangaistuk-

12 Kangasniemen rtpkt 20. 2. 1659, 18. 2. 1702, 18. 2. 1708.

setta. Kun kristinopin taitokin oli pitäjässä kehno, ei ole ihme, että rovasti pöytäkirjansa alussa sanoo seurakuntalaisten muutamia jumalaapelkääväisiä lukuunottamatta olleen jumalattomia, kovapintaisia ja röyhkeitä. Vuonna 1673 oli jälleen harvoja läsnä, mutta Cajanus toteaa sen sillä kertaa olleen ymmärrettävää, koska sää oli hyvin huono. Kuitenkin hän määräsi, että kirkonkylässä ja 1—2 peninkulman etäisyydellä asuvia poissaolleita oli rangaistava jalkapuulla tai yhden hopeamarkan sakolla. Parannuksen teko kävi kuitenkin vaivalloisesti. Vuonna 1678 oltiin läsnä »jonkin verran». Poissaolleet niskuroitsijat piti kutsua kirkkoneuvoston nuhdeltaviksi. Jos he tällöin nöyrtyivät, he pääsivät sakoitta, mutta isäntiä ei pitänyt armahtaa yhden sunnuntain jalkapuu- tai yhden hopeamarkan sakkorangaistukselta, »sillä talon isännässä on koko syy». Myöhemmistä rovastintarkastuksista Kuopiossa ei ole tietoja tallella.[13]

Viitasaarella oli v. 1667 tarkastuksessa läsnä pappien lisäksi vain kaksi kuudennusmiestä. Eräs heistä, jota oli erityisesti kehotettu saapumaan, mutta joka ei ollut kutsua noudattanut, erotettiin toimestaan ja hänen tilalleen määrättiin uusi. 1671 läsnä oli »hyvä osa» seurakuntalaisista, mutta 1697 toistui vuoden 1667 tilanne. 1702 olivat läsnä vain kirkonisännät, kuudennusmiehet ja muutamia talonpoikia, minkä rovasti Helsingius arveli johtuvan siitä, että tarkastus pidettiin arkipäivänä. Helsingius näyttääkin usein katsoneen poissaoloja läpi sormien.[14]

Orimattilassa oli v. 1683 mukana vain harvoja varsinkin naisväestä, mutta muilta vuosilta tiedot puuttuvat.[15] Jokioisissa laadittiin v. 1666 poissaolleista luettelo. Nimiä siihen kertyi 43, joista 11:n kohdalla mainitaan syy: kolme oli sairaana, kolmella oli pieni lapsi, kaksi oli myllymatkalla(!), yksi oli vanha, yksi matkustanut Nuutajärvelle ja yksi oli kirkossa(!). Niiden, jotka eivät halunneet tai kyenneet esittämään hyväksyttävää syytä poissaoloonsa, piti maksaa »Korkea-arvoisen Herra Piispan määräysten mukaisesti» kirkolle sakkoa: talollisten 12, heidän

13 Kuopion rtpkt 6. 3. 1670, 20. 3. 1671, 21. 2. 1673, 10. 3. 1678.
14 Viitasaaren rtpkt 7. 3. 1667, 29. 1. 1671, 10. 2. 1697, 26. 2. 1702.
15 Orimattilan rtpkt, erit. 1. 3. 1683.

vaimojensa 8 sekä poikiensa, tyttäriensä, renkiensä ja piikojensa 4 hopeaäyriä.[16] Alahärmässä oli v. 1697 puolet seurakuntalaisista poissa ja osoitti siten halveksivansa sitä vaivannäköä, jota rovasti oli osoittanut matkustaessaan heidän luokseen. Muut pääsivät nuhteilla, mutta kuusi tarkastuspäivän aamuna Uuteenkaarlepyyhyn tervan myyntiin lähtenyttä talonpoikaa sai sakot osoittamastaan rakkaudesta ajallisiin ja välinpitämättömyydestä sielunsa autuudesta.[17] Usein poissaolleiden sakottaminen jätettiin papiston, kirkkoneuvoston tai maallisen oikeuden huoleksi, joiden piti ensin selvittää, keillä tarkastuksen laiminlyöneistä oli hyväksyttävä syy.[18]

Hyväksyttäväksi syyksi tarkastuksesta poisjäämiseen katsottiin muuallakin kuin Ahvenanmaalla huono sää. Näin oli esim. Kirkkonummella v. 1681 ja 1682, samoin Tammelassa 1707. Iissä oli v. 1696 väkeä läsnä vähän »för tijdzens swårheet och församblingens lemmars siukliga tilstånd». Tyrvännössä havaitsi rovasti Woivalenius v. 1709, etteivät kappelilaiset olleet paikalla niin lukuisasti, kuin hän oli toivonut. Syyksi hän arveli vallitsevan ankaran pakkasen. Myös Hattulassa oli seuraavana päivänä väkeä vähänpuoleisesti, mikä lienee samoin johtunut kylmyydestä. Ankara pakkanen oli niin ikään syynä monien pudasjärveläisten poisjäämiseen rovastintarkastuksesta v. 1709.[19]

16 Jokioisten rtpk 1. 4. 1666.

17 Alahärmän rtpk 19. 2. 1697. Myös rt:ssa 6. 3. 1703 oli poissaolijoita runsaasti. Papiston piti tutkia syyt ja muutenkin huolehtia asian jatkokäsittelystä nuhteluineen ja rankaisemisineen.

18 Rtpkt Lohtaja 20. 2. 1688, Sund 16. 2. 1690, 12. 3. 1695, Lemlanti 23. 2. 1690, Föglö 20. 8. 1693, Nauvo 10. 4. 1698, Korppoo 4. 5. 1698, Hammarland 21. 2. 1699 (tarkastuksesta poissaolleen nimismiehen vastattava siitä käräjillä), Laitila 26. 2. 1699, 10. 2. 1705 (poissaolleet maallisen oikeuden tutkittaviksi), Uusikaupunki 3. 3. 1699, 8. 2. 1700, 13. 2. 1705 (maalliseen oikeuteen), Kalajoki 2. 7. 1699 (poissaollut mies käräjille), Kurikka 24. 2. 1700, Suomusjärvi 28. 2. 1710 (käräjille), Haukipudas 20. 2. 1712 (kaikki kiiminkiläiset poissa, sakotettava), Ilmajoki 28. 1. 1713 (käräjille), Isokyrö 30. 1. 1713.

19 Rtpkt Kirkkonummi 14. 2. 1681, 24. 10. 1682, Tammela 7. 2. 1707, Ii 11. 3. 1696, Tyrväntö 6. 2. 1709, Hattula 7. 2. 1709, Pudasjärvi 31. 1. 1709, Harju 27. 2. 1697. *Lindberg* 1930 s. 303.

Kannuksessa ei v. 1699 voitu vedota pakkaseen, ja rovasti Falander määräsi em. piispa Spegelin virkaohjeeseen vedoten jokaiselle poissaolleelle talonisännälle sakon. Samalla nuhdeltiin erityisesti Toholammin kappelin asukkaita, koska sieltä oli tarkastuksen laiminlyöneitä eniten. Pirkkalassa oli v. 1684 suurin osa seurakuntaa ollut poissa, ja kappalainenkin oli tarkastuksen lähetessä matkustanut Turkuun, mutta kaikki selvisivät piispan seuraavana vuonna antamilla nuhteilla. Ruovedellä olivat v. 1704 naiset ja nuoret kiitettävästi läsnä, mutta miehistä oli enin osa joutunut kuljettamaan heiniä sotaväelle Viipurin lääniin, mikä tietysti oli hyväksyttävä este. Myös seuraavana vuonna ilmoitettiin miesväen olevan toimittamassa kruunun tehtäviä. Monilla siuntiolaisilla miehillä ei 1704 sen sijaan ollut mitään, millä itseään puolustaa, sillä he olivat unohtuneet tarkastuksen ajaksi krouviin oluen ja kukaties väkevämpienkin nautittavien pariin.[20]

Poissaolleisiin ei siis suhtauduttu mekaanisesti saman kaavan mukaan. Annettuja määräyksiä sovellettiin vapaasti sen mukaan, mikä kussakin tapauksessa tarkastuksen pitäjästä tuntui tarkoituksenmukaisimmalta.

f. *Tarkastusten sisältö*

Katsaus rovastintarkastussääntöihin

Rovastintarkastusinstituution elvyttäminen Juhana III:n aikana tähtäsi varsinkin kirkkokurin tehostamiseen. Saksassa oli ajan mittaan uudelleen lähestytty katoliselta ajalta tuttua käsitystä, että tuomiovalta hengellisissä asioissa, joihin luettiin monet siveellisyyttä ja kirkon järjestystä koskevat rikkomukset, sissa laajalti kannatusta ja ilmeni erityisesti kirkollisen jurisdikkuuluu kirkolle. Juhana III:n aikana tämä ajatustapa sai Ruot-

20 Rtpkt Kannus 27. 2. 1699, Pirkkala 6. 2. 1685, Ruovesi 25. 3. 1704, 26. 2. 1705, Siuntio 14. 1. 1704. *Brenner* 1953 s. 87.

tion tavattomana laajentumisena. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä pyrittiin vielä rajoittumaan eräisiin törkeisiin synteihin langenneisiin, mutta jo Upsalan kokouksessa v. 1572 esitettiin kirkollisen rangaistuksen aiheuttavista rikkomuksista lähemmä 30 syntiä käsittävä luettelo »crimina notoria», joka sitten miltei sellaisenaan tuli myös Juhanan Nova Ordinantiaan 1575. Upsalan kokouksen (1593) jälkeen rovastien osuus kirkkokurin hoidossa yhä laajeni.[1]

Tämä kehitys kuvastuu myös Juhanan aikana uudelleen käyttöön päässeissä rovastintarkastusohjeissa. Näistä tunnetaan nelisenkymmentä kopiota, jotka sisällöltään ovat hyvin toistensa kaltaisia.[2] Ne ovat oikeastaan sakottamisohjeita, joiden pohjana on em. crimina notoria. Varhaisimmat ovat vuodelta 1576, seuraavat 1577, 1578, 1579, 1580 ja 1586. Osa on dateeraamattomia, mutta ne voidaan osoittaa Juhana III:n aikaisiksi. Arkkipiispa Andreas Björnram julkaisi 1580-luvulla em. rikossäännön uudestaan erinäisin täydennyksin ja selvennyksin, joten kyseiset ohjeet vastaavat kirkon ylimmän johdon asenteita.[3]

Useimpien sääntöjen ensimmäisenä kohtana on »Om den heliga och christeliga troo», mikä tarkoittanee katekismuksen kuulustelua. Toisena on kirkkorakennuksen, hautausmaan ja pappilan kunnon tarkastus, sitten seuraa keskustelu kymmenyksistä, uhreista yms. Tämän jälkeen luetellaan syntejä, joista langete-

1 *Andrén* Prostämbetet s. 25—29, 32—38, 40—41. *Kjöllerström* 1944 s. 28—29. *Lempiäinen* 1963 s. 82, 87, 94.

2 *Åke Andrén* on em. painamattomaan tutkielmaansa kopioinut niitä 35. Enin osa on UUB:n käsikirjoituskokoelmista (B 8, 27, 31, 37, 38, 43, 56, 64, 76, 78, 81, 113, 114, 117, 125, 235, 260, 319. E 126 a. K 56 d. N 327, 1343, 1434. T 70), kahdeksan on SKB:sta (B 15 c, 32, 91, 153. 158, 166. Engest.saml. osign. ja B.x. 1.38) ja kaksi Lundin yliopiston kirjastosta (Jur. manuscripta, Jur. miscellanea). Västeråsin hiippakunnan arkistosta on erään tällaisen julkaissut *Ekström* I: 2 s. 761—762. Toisen vähän lyhemmän, jonka antajaksi mainitaan Juhana III:n kappalainen Israel, jonka kuningas oli lähettänyt pitämään rovastinkäräjiä, on julkaissut *Hallendorff* KÅ 1902, Meddel. och aktst. s. 86—87. Näistä mainitsee myös *Kjöllerström* 1957 s. 63—64.

3 *Andrén* mt. s. 30—31. Crimina notoria julkaistu: *Ahnfelt* 1894 s. 83—85.

taan kirkkorangaistus, ja annetaan ohjeita sakon suuruudesta eri rikkomustapauksissa. Mukana ovat mm. noituus, väärä vala, huoruus ja salavuoteus, väärän voiton pyynti, kirkossa käymisen laiminlyöminen, pyhäpäivien vieton laiminlyöminen, torat, välinpitämättömyys hautausmaan ja seurakunnan rakennusten kunnosta, ehtoolliselle meno ripittäytymättä tai vastoin kieltoa, seurustelu pannaan julistetun kanssa, julkirippiin tuomitun tulo kirkkoon ilman lupaa, julkirippiin tuomitun lihan syöminen, toisen lyöminen pyhäpäivänä, papin lyöminen, varkaus kirkossa tai hautausmaalla sekä meluaminen kirkossa jumalanpalveluksen aikana. Näihin langenneet piti kirkkoherran nähtävästi ilmoittaa rovastille, joka tietysti voi myös itse kysellä heitä.

Näiden sääntöjen käytöstä Suomessa ei ole tietoja. Eräs kopio niistä sisältyy Jonas Raumannuksen kopiokirjaan, mutta se on tehty aikaisintaan 1630-luvulla. Sisällöltään se on muuten samanlainen kuin muutkin Juhana III:n ajan säännöt, mutta pykälä 24 lapsen kuoliaaksi maanneista puuttuu muista, samoin raamatunlauseet, jotka koskevat vanhempiaan vastaan nousevien lasten rankaisemista. Noituutta koskeva kohta on muista poiketen vasta liitteenä olevien raamatunlauseiden joukossa.[4]

Vuosisadan vaihteen ja 1600-luvun alun rovastintarkastusohjeet olivat edelleen samankaltaisia, vaikka pykälien määrä niissä vaihteleekin. Tällainen oli mm. Petrus Jonaen sääntö Växjön hiippakuntaa varten vuoden 1596 tienoilta[5], samoin Laurentius Paulinus Gothuksen sääntö, jonka kahdeksan alkupykälää ovat aivan samat kuin em. Raumannuksen kopiokirjan ohjeessa, mutta loppupykälien osalta Paulinus tyytyy viittaamaan Petrus Jonaen sääntöön.[6] Myöskään muissa tämän ajan tarkastusohjeissa ei vielä olennaisesti poikettu totutusta kaavasta.[7]

---

4 UUB T 70 s. 295—298. Julkaistu liitteenä seuraavassa s. 510—512. Ks. myös *Parvio* 1966 s. 57—60.

5 Olen käyttänyt *Andrénin* kopiota, mt. s. 136—138 (alkuperäinen Växjön hiippakunnan arkistossa, sign. 4:o 15).

6 *Andrén* mt. s. 139. Alkuperäinen SKB, KO 1571 ex. E.

7 *Andrénilla* on kopioituna Petrus Jonaen ja Paulinuksen sääntöjen lisäksi 12 muuta (alkuperäiset: UUB K 29, Nordin 125, 140, 306, 1790, 1791, 1894 (2 kpl.), Westin 462, 581, 1791. SKB B 256: 1). Osa näistä

Vähitellen sääntöjen sisältö alkoi kuitenkin muuttua. Yksipuolisesta syntien ja niistä määrättävien sakkojen luettelemisesta luovuttiin, ja muu tarkastuksiin kuuluva aines pääsi selvemmin esille. Varhaisin uutta suuntaa viittova ohje oli Olaus Martinin »De praepositorum officio», jossa rovastien tehtäviä käsitellään sangen monipuolisesti.[8] Se ei ollut suoranainen tarkastussääntö, mutta ehkä juuri sen vaikutuksesta rovastintarkastusohjeet ja ilmeisesti myös tarkastukset käytännössä alkoivat lähetä sisällöltään piispantarkastuksia ja niistä annettuja ohjeita. Esimerkiksi otamme säännön »En wnderwijsningh, hwruledes Prosteting åhrligen skall blifwa hållit, uthi hwart Prästegäll», joka on peräisin Upsalan hiippakunnasta luultavasti vuodelta 1628.[9] Tämä sääntö on sieltä levinnyt muuallekin. Suomessa sen on tuntenut ainakin Boëtius Murenius, joka on selvittänyt sen sisältöä eräässä päiväämättömässä käsikirjoituksessaan.[10]

---

on lyhennelmiä aikaisemmista säännöksistä, esim. UUB N 1791 s. 1 sisältää vain 10 pykälää, jolloin syntiluetteloa on melkoisesti supistettu. Mukana ovat noituus ja taikuus, epäsopuinen avioliitto, huoruus ja salavuoteus, väärä vala, väärä todistus ja väärän voiton pyynti, kirkossa käymisen laiminlyöminen, piittaamattomuus kirkkoherran käskyistä ja ohjeista sekä torailu lähimmäisten kanssa, mutta loppu osoittaa, ettei käsiteltäviä asioita tarvinnut rajoittaa näihin: »och huad annat som Christeligh religion tilhörer». Lähinnä tähän ryhmään kuuluu myös sääntö, jonka *Hall* ÄSU 19 s. 114 on julkaissut (alkup. UUB K 23, samantapainen Hallin mukaan myös UUB N 1894, 1900).

8 *Lundström* Samlaren, extra häfte 1893 s. 140—143.

9 UUB N 1791 s. 141—146. Säännöstä on toinen kopio UUB K 28. Sen sisältöä on selostanut myös *Lindholm* 1949 s. 141—144. — UUB N 1791 s. 69—73 sisältää latinankielisen rovastintarkastusohjeen, joka niin ikään poikkeaa Juhana III:n ajan tyyppisistä ja muistuttaa 1600-luvun piispantarkastussääntöjä. Edelleen ks. kahta vuodelta 1614 olevaa sääntöä *Hall* ÄSU 19 s. 115—119 (alkup. UUB K 23), joista jälkimmäinen lienee edellistä myöhäisempi ja on läheistä sukua nootissa 11 mainitulle Johannes Bothvidin säännölle. Kuitenkin siinä on eräitä sellaisia kohtia, joita Bothvidilla ei ole.

10 *Perälä* SKHS Vuosik. 11—14 s. 40—42. Perälä arvelu (s. 40, nootti 1), että Murenius selvittäisi siinä hallituksen v. 1648 Tallinnan piispalle antamaa ohjetta »Om prowesternas embete» (julk. *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus III, bilagor s. 32—34), ei pidä paikkaansa.

Tilaisuuden kulku on ko. Upsalan säännön mukaan seuraava:

1. Saarna.
2. Rovasti selostaa velvollisuuttaan pitää tarkastuksia ja ottaa selvää asioista, »jotka kuuluvat saarnaviran hyvinvointiin». Jos virheitä tai puutteita ilmenee, ne on pyrittävä korjaamaan.
3. Kansaa kehotetaan Jumalan pelkoon, Jumalan sanan ahkeraan kuulemiseen, sakramenttien uutteraan käyttämiseen ja päivittäisiin rukouksiin.
4. Kehotus uskollisuuteen ja kuuliaisuuteen esivaltaa kohtaan.
5. Kehotus rehellisesti antaa esivallalle, mitä sille kuuluu. Samalla seurakuntalaisia neuvotaan ajattelemaan, mikä Jumalan lahja on saada nauttia rauhaa ja iloa, ja kuinka paljon maksaa sotaväen ylläpito, joka pystyy miehuullisesti vastustamaan vihollista.
6. Kehotus kymmenysten ja papinmaksujen uskolliseen suorittamiseen.
7. Luetaan tätä koskeva kuninkaan kirje.
8. Vanhan ja Uuden testamentin esimerkein osoitetaan, että kymmenykset on määrätty Jumalan sanassa.
9. Rovasti pyytää kirkkoherralta nähtäväkseen kymmenysluettelot ja tarkistaa, että ne pitävät yhtä maallisten ja kirkollisten verojen osalta (tarkastuksessa edellytetään voutien olevan läsnä).
10. Kuudennusmiehet ovat läsnä kymmenysten maksamista selvitettäessä.
11. Tutkitaan kylä kylältä ja talo talolta, että kymmenykset on maksettu lain mukaan.
12. Tutkitaan rikkomustapaukset (casus eller criminalia) ja langetetaan niistä rangaistukset. Raskaat rikokset lähetetään tuomiokapitulin tutkittaviksi.
13. Tarkastetaan kirkko, kellotapuli ja pappila rakennuksineen, samoin kirkon ja pappilan inventaariot ja omaisuus. Kirkkoherran on vuosittain pidettävä kirjaa seurakunnan tuloista ja menoista, myös nämä tilit tarkastetaan. Tarvittaessa annetaan korjausmääräyksiä.
14. Lopuksi rovasti kiittää seurakuntaa kuuliaisuudesta ja tottelevaisuudesta sekä ahkerasta mukana olosta toivoen, että nyt annetut opetukset koituisivat Jumalalle kunniaksi, korkealle esivallalle avuksi ja kuulijoille itselleen hyväksi.

Tässä säännössä opettava aines on etualalla, ja erityisesti herättää huomiota keskittyminen verojen maksuun. Linköpingin piispan Johannes Bothvidin säännössä on pääpaino seurakuntaelämässä.[11] Siinä todetaan aluksi, että kaikkien tulee olla yhtä

11 *Andrén* mt. s. 149—153. Alkup. UUB B 125 ja K 21.

Augsburgin tunnustuksen esittämissä uskonkappaleissa. Sitten luetellaan pappien velvollisuudet. Heidän tulee kehottaa kansaa taidolliseen vaellukseen, jumalisiin rukouksiin, katekismuksen ja sen selitysten oppimiseen sekä ahkeraan kirkossa, ehtoollisella ja ripillä käymiseen. Laiminlyöjät on saatettava rangaistukseen. Viikkorukouspäivät (keskiviikko, perjantai) on pidettävä, mutta muita kuin kirkkojärjestyksessä mainittuja juhlapäivä ei saa viettää.

Tämän jälkeen ovat vuorossa ohjeet ja velvoitukset seurakuntalaisille. Kirkosta ei saa poistua jumalanpalveluksen kuluessa eikä liioin vetelehtiä sen aikana kirkkotarhassa tai lukkarin talossa eikä puuhailla muuta hyödytöntä. Tätä vastaan rikkovia on rangaistava kolmen markan sakolla. Kirkon puhtaudesta ja kunnosta on huolehdittava, samoin kirkkotarhasta, jossa ei myöskään saa turhia lörpötellä. Jumalanpilkkaa on päästää karja hautausmaalle. Näissä asioissa rikkomuksiin syyllistyviä on niin ikään sakotettava.

Pitäjäläisiltä rovastin tulee kysyä, onko heidän paimenensa ollut ahkera kutsumuksessaan Jumalan sanan saarnaajana. Saarnojen normaalipituudeksi mainitaan yksi tunti. Ennen jumalanpalvelusta papin on oltava ajoissa kirkossa kuulustelemassa ja ripittämässä kansaa. Hänen tulee myös kehottaa kuulijoitaan hartaisiin rukouksiin, käydä lohduttamassa sairaita, haudata kuolleet ja ahkerasti hoitaa kaikki, mitä papin virkaan kuuluu. Samoin selvitetään tarkastuksessa, elääkö pappi kristillisesti pahennusta aiheuttamatta, ja jos puutteita ilmenee, häntä kehotetaan parannukseen. Elleivät kehotukset auta, on pappia rangaistava.

Sielunpaimenen tulee puolestaan tehdä selkoa seurakuntalaistensa elämästä, käyvätkö he ahkerasti kirkossa ja ehtoollisella, lukevatko he uutterasti katekismusta, onko julkisiin synteihin langenneita (niistä mainitaan erityisesti haureus, salavuoteus, noituus, taikuus ja muut paholaisen konstit sekä epäsopu avioliitossa ja lähimmäisten kanssa). Edelleen tutkitaan, kasvattavatko vanhemmat lapsiaan jumalanpelkoon ja opettavatko he heitä käymään kirkossa ja lukemaan katekismuksensa. Rovastin

tulee kehottaa väkeä kuuliaisuuteen esivaltaa kohtaan, rukoilemaan sen puolesta ja suosiollisesti maksamaan veronsa. Rikkomuksista hän langettaa tuomiot, ja vuosittain on hänen pappeinkokousten yhteydessä tehtävä niistä ja määräämistään rangaistuksista selko.

Arkkipiispa Johannes Lenaeuksen († 1669) rovastintarkastusohje muistuttaa paljolta tämän ajan piispantarkastussääntöjä[12], samoin Johannes Matthiaen 1653 painettu »Om Probsternas Visitation», jossa tilaisuuden rakenne on aivan sama kuin piispantarkastuksen: virsi, saarna, rukous, virsi, kuulustelu, papiston ja seurakunnan vanhinten tutkiminen, kirkon ja sen esineistön tarkastus, seurakunnan tila, julkisyntisten rankaiseminen, koulun ja sairaalan tarkastus (jos sellaiset ovat seurakunnassa), kymmenysten maksujen selvittäminen, kirkon kirjojen tarkastus, kiitokset ja kehotukset seurakunnalle, virsi, rukous ja siunaus.[13]

Nämä säännöt ovat sopusoinnussa myös holhoojahallituksen v. 1638 antaman ohjeen »De officio praepositorum» kanssa. Sen mukaan rovastien piti tarkastuksissaan selvittää, miten seurakuntalaisia on opetettu Jumalan sanan tuntemisessa, kuinka usein papit saarnaavat, miten katekismuksen kuulustelut pidetään, minkälainen on pappien oppi ja elämä, miten he hoitavat virkatehtävänsä (saarnat, ripittämisen, ehtoollisen, kasteet, sairaskäynnit) ja ovatko he saitoja, riitaisia, juoppoja tai muuten pahennusta herättäviä. Jos rovasti havaitsi jotakin rangaistavaa, hänen tuli tilanteen mukaan pyrkiä saamaan parannusta aikaan.

---

12 *Andrén* mt. s. 154—157. Alkup. Lundin yliopiston kirjasto, Jur. manuscripta.

13 *Johannes Matthiae* 1653 fol. B2—4v. — Muista ruotsalaisista rovastintarkastusohjeista ks. Skaran piispan Jonas Magnin konstituutiot vuodelta 1647, jossa erityisesti huomautetaan myös koulujen tarkastamisesta *(Hall* ÄSU 35 s. 20—22). Kalmarin superintendentian sääntö 1600-luvun alkupuolelta (*Hall* mt. s. 100—102), Olavus Laureliuksen ordinantia Västeråsin hiippakunnalle (*Lundström* 1898 s. 109) sekä Växjön piispan Jonas Scariniuksen hiippakuntasääntö v:lta 1679 (*Wallquist* 6—7 s. 356—358, *Hall* mt. s. 49—51).

Raskaat rikkomukset hänen oli saatettava tuomiokapitulin tutkittavaksi.[14]

Myös Suomesta tunnetaan tältä ajalta joitakin rovastintarkastusohjeita. Jonas Raumannuksen kopiokirjassa on latinankielinen sääntö, joka saattaa olla kopio jostakin ruotsalaisesta. Sisällöltään se on sangen monipuolinen, mutta on kyseenalaista, onko sen merkitys käytäntöön ollut kovinkaan suuri.[15]

Kun Viipurin piispa Petrus Bjugg astui virkaansa lokakuussa 1642, hän sai hallitukselta virkaohjeen, jossa yksityiskohtaisesti selvitettiin rovastien tehtävät. Alkuosa siitä on samanlainen kuin em. v. 1638 annetussa ohjeessa »De officio praepositorum»: rovastin on tutkittava, miten seurakuntalaiset on opetettu Jumalan sanan tuntemisessa, kuinka usein kansalle saarnataan, miten katekismuskuulustelut pidetään ja muu, mitä tarkastuksiin kuuluu. Toisena kohtana hallitus ottaa esille aatelisten ja talonisäntien suhtautumisen alaisiinsa, heidän jumalanpalveluksiin osallistumisensa ja sen, kuinka he suorittavat papille hänen saatavansa. Kolmanneksi rovastien on otettava selvää sielunpaimenten opista, elämästä ja viranhoidosta. Siinä mainitaan erityisesti saarnaaminen, ripittäminen, ehtoollisen jakaminen, kasteet ja sairaskäynnit. Pappien elämäntavoissa on kiinnitettävä huomiota ahneuteen, riitaisuuteen, juoppouteen ja muuhun, mikä voi aiheuttaa pahennusta.[16]

Virkaohjeeseensa läheisesti liittyen Bjugg laati säännön »Praepositorum officia».[17] Sen mukaan piti rovastintarkastuksissa käsitellä seuraavat asiat:

1. Millainen on kirkkoherrojen ja muiden pappien elämä ja oppi sekä

14 *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus III, bilagor s. 33. — Vastaavia ohjeita hallitus sisällytti piispoille heidän virkaan astuessaan antamiinsa ohjeisiin, ks. esim. Johannes Matthiaen virkaohje v:lta 1644, *Wallquist* 8 s. 485—486.

15 UUB T 70 s. 294—295. Sen on julkaissut *Parvio* 1966 s. 56—57, nootti 2. Vrt. myös hänen johdantoaan mt. s. 56—57 sekä lisäksi SKHS Vuosik. 48—51 s. 84.

16 *Leinberg* Handlingar II s. 232—233.

17 HYK CöV 14: 2. Pain. *Parvio* SKHS Vuosik. 48—51 s. 80—82. Säännön mainitsee myös *Lehtinen* 1961 s. 212, 214.

kuinka he hoitavat virkaansa kuuluvan saarnaamisen, kastamisen, sairaiden luona käymisen ja hautaamisen.
2. Kuinka katekismuskuulustelut pidetään ja miten seurakuntalaiset edistyvät Jumalan sanan tuntemisessa.
3. Pitävätkö aateliset, upseerit, nimismiehet ja rahvas kiinni rukoushetkistään.
4. Suhtautuvatko maanomistajat alaisiinsa niin, etteivät he epäinhimillisellä vaivannäöllä ja työllä estä heitä käymästä kirkossa ja jumalanpalveluksissa.
5. Suorittavatko sekä aateliset että aatelittomat kirkolle sen, mitä sille kuuluu, ja antavatko he kirkkoherralle sen, mihin Jumalan ja Ruotsin laki sekä kuninkaan säädökset heitä velvoittavat.
6. Millainen on kirkkoherran suhde komministeriinsa, ja antaako hän tälle luvatun palkan.
7. Millainen on pappien ja kuulijoiden suhde. Aiheuttavatko paimenet pahennusta juopottelulla, riitelemisellä tms.
Rovasteille annetaan myös huomattava osuus kirkkokurin hoidossa (§ 15).

Turun piispoilta ei ole säilynyt rovastintarkastussääntöjä, mutta kiertokirjeissään he ovat antaneet tarkastuksia koskevia erillisiä ohjeita. Tärkein niistä on Rothoviuksen v. 1644 Hollolan rovastille lähettämä kirje, jossa tämä määrätään virassaan huolehtimaan siitä, että Jumalan sanaa saarnataan seurakunnissa selvästi ja puhtaasti, katekismusta opetetaan ahkerasti, seremoniat ja kirkolliset toimitukset suoritetaan oikein ja yhdenmukaisesti konstituutioiden ohjeiden mukaisesti ja että kirkkokuri pysyy voimassa. Edelleen rovastin on pantava muistiin vuosittain esille tulevat erityiset asiat ja lähetettävä vaikeimmat niistä tuomiokapitulin käsiteltäväksi. Seurakuntien tuloista ja menoista on pidettävä kirkonkirjaa, ja samoin on laadittava kirkon ja pappilan inventaariot. Köyhistä on huolehdittava kuningattaren antaman järjestyksen mukaisesti. Vielä on valvottava, ettei rahvaalle myydä ja ettei se itse tuo kirkolle pyhisin olutta ja viinaa.[18] Eräässä aikaisemmassa päiväämättömässä kiertokirjeessään Rothovius lausui, että rovastin tuli tarkastuksissa kuulustella kansan katekismuksen taitoa, kehottaa sitä jumalisuuteen ja rukoukseen, käsitellä kaikki »casukset» (erityiset

18 *Tengström* 1796 s. 238—240. *Lagus* 1836 s. 110—111. *Parvio* 1959 s. 168—169. *Blomstedt* 1960 s. 318.

rikkomus- ym. asiat), kuulustella kappalaisia ja käsitellä puutteet, joita voi ilmetä papistossa tai kuulijoissa.[19] Eräiden konstituutioiden mukaan rovastin oli myös tarkastettava kirkonkassan ja viinirahojen tilit.[20] Gezelius vanhempi puolestaan määräsi v. 1669, että rovastien oli tarkastuksissaan »ahkerasti pidettävä silmällä rippikirjoja ja kirkkojärjestyksiä». Rippikirjat olivat tulleet käytäntöön aikaisemmin samalla kymmenluvulla.[21]

Laajin suomalaisperäinen rovastintarkastussääntö on Boëtius Mureniuksen v. 1665 alaisilleen lähettämä, joka nähtävästi perustuu hänen kolme vuosikymmentä kestäneen tarkastustoimintansa antamiin kokemuksiin.[22] Kirkkoherrojen oli sen mukaan ennakolta pantava kuntoon tietyt luettelot, joiden avulla tarkastustilaisuus sujui joustavasti. Tällainen oli ensiksikin lukuluettelo, johon ilmeisesti edellytettiin merkittäväksi seurakuntalaisten nimet ja kunkin katekismuksen taito. Mureniuksen mielestä riitti, kun tarkastuksissa joka toinen vuosi kuulusteltiin naimisissa olevat ja joka toinen naimattomat ja nuoret. Seuraavana otettiin esille »ratkaistujen asioiden luettelo», josta ilmenivät edellisen tarkastuksen päätökset ja se, kuinka ne oli toteutettu. Sitten käsiteltiin asiat, jotka kirkkoherra ja kirkkoneuvosto esittivät rovastin ratkaistavaksi. Ne voivat koskea kirkkokuria, kirkkorakennusta, pappilaa jne. Tätä varten oli ainakin joka kolmas vuosi pidettävä seurakunnassa tarkastuksen edellä taloudellinen katselmus ja merkittävä muistiin siinä ilmenevät puut-

19 *Lagus* mt. s. 89.

20 *Lagus* mt. s. 70.

21 *Lagus* mt. s. 207. *Lempiäinen* 1963 s. 250.

22 Kökarin KA 7a[1]. Hammarlandin KA T I 1. Pääkohdat myös Finströmin KA 46 s. 15—17. Julkaistu liitteenä seuraavassa s. 512—514. Sääntöä on selostanut *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 237—239. Selityksissään piispa Rothoviuksen konsituutioihin (1651) Murenius esittää tiivistelmän tarkastusten sisällöstä. Niissä 1. kuulustellaan jokaisen seurakuntalaisen katekismuksen taito, 2. tutkitaan kirkon tilit ja 3. selvitetään »casukset», joista kirkkoherran on ennakolta laadittava kirjallinen muistio. *Perälä* SKHS Pöytäk. 10 s. 193. Eräässä päiväämättömässä käsikirjoituksessaan 1660-luvulta Murenius on yksityiskohtaisemmin käsitellyt tarkastuksissa esille tulevia asioita. TuTA I IV 4 s. 118—122, pain. *Perälä* SKHS Vuosik. 11—14 s. 44—54.

teet. Neljänneksi tarkastettiin kirkon tilit ja inventaariot sekä kirkon kirstussa oleva rahamäärä ja vaivaisten hoitoon käytettävät varat. Seuraavana selviteltiin kolehtirahojen käyttöä, ohjeita lukkarille kolehtien ennalta tiedottamisesta, eri rahastojen varojen säilytystä, ehtoollisviinin kuljetukseen käytettäviä astioita sekä kirkonisäntien palkkaa seurakunnan tilien pidosta. Lopuksi oli vielä kuulijoilla tilaisuus valittaa papeistaan, jos näiden viranhoidossa tai elämässä oli huomauttamisen aihetta tai jos he olivat saataviensa perimisessä erehtyneet kohtuuttomuuteen. Samoin oli paimenilla mahdollisuus valittaa seurakuntalaisistaan. Tarkastuspäivän aamusta rovastin lähtöön saakka ei sivullisilla ollut lupaa tulla häiritsemään tarkastuksen pitäjää ja kirkkoherraa heidän toimissaan.

1600-luvun kirkkolakityön yhteydessä pyrittiin monista eri viranomaisten antamista tarkastussäännöistä yhteen, joka koskisi koko valtakuntaa. Vaikka rovastintarkastusinstituutio vuosisadan alkupuolella jo olikin vakiintunut, tyydyttiin kirkkolakiehdotuksissa aluksi vanhaan tapaan vain ohimennen mainitsemaan rovasteista.[23] Vasta Laureliuksen ja Emporagriuksen ehdotuksissa vuodelta 1659 päästiin tästä eteenpäin. Kummassakin oli erillinen luku rovasteista ja heidän virkatehtävistään. Samalla annettiin ohjeita rovastintarkastuksista.[24] Vastaavat kohdat olivat myös 1680-luvun alun kirkkolakiehdotuksissa.[25] Vuoden 1686 kirkkolakiin tuli tämän pitkäaikaisen valmistelun tuloksena pykälä, jossa luetellaan rovastien tehtävät. Niiden hoitamisessa oli tarkastuksilla luonnollisesti keskeinen sija. Rovastien tuli:

1. valvoa, miten katekismuksen opetus seurakunnissa hoidetaan,
2. pitää huolta kirkko-oikeudesta ja -kurista sekä hoitaa asiat niin, että jumalanpalvelukset voidaan pitää esteittä,
3. ottaa selvää, suoritetaanko kymmenykset uskollisesti ja rehellisesti,
4. suorittaa maaherran määräämän kruunun virkamiehen läsnäollessa taloudellinen katselmus kirkkoherran, kappalaisen ja lukkarin virka-asun-

23 KOF 1608 s. 217. KOF före 1686 I s. 541.

24 KOF före 1686 II: 1 s. 347—352, II: 2 s. 244—249. Papiston keskuudessa oli ehdotettu rovasteja koskevan erillisen luvun ottamista uuteen kirkkolakiin. *Kjöllerström* 1944 s. 262—263.

25 KOF före 1686 III s. 149—152, 320—321.

noissa, jotta niiden talot, pellot ja niityt tulisivat hoidetuiksi niin kuin tulee,
5. tarkastaa kirkkorakennus, tapuli ja kellot,
6. tarkastaa kirkon tilikirjasta, että sen tulojen ja menojen kanssa on menetelty oikein, samoin viini- ja rakennustilit ym. sekä rahojen säilytys kirkon kirstussa,
7. huolehtia siitä, että tuomiokirkon tynnyrit suoritetaan oikein,
8. pitää rovastinkirjaa ja merkitä siihen hänen tutkittavakseen tulevat asiat sekä törkeisiin synteihin langenneiden rikkomukset ja rangaistukset. Näistä merkinnöistä on toinen kopio säilytettävä kirkon kirstussa ja toinen lähetettävä tuomiokapituliin. Raskaimmissa asioissa rovasti ei saa tehdä ratkaisua yksin kuulematta ensin piispan ja tuomiokapitulin mielipidettä.[26]

Käytännössä ei tarkastussääntöjä seurattu missään orjallisesti. Kunkin seurakunnan olosuhteet ja tarpeet löivät näihin tilaisuuksiin oman leimansa, samoin — kuten piispantarkastuksiinkin — niiden pitäjien persoonalliset ominaisuudet. Esim. Ahvenanmaalla näyttää tarkastuspöytäkirjoista päätellen Matthias Berg tyytyneen lyhyempiin ja ylimalkaisempiin tarkastuksiin kuin Boëtius Murenius ennen häntä tai Daniel Hagert ja Salomon Alanus hänen jälkeensä.[27] Joku rovasti on mielellään puhunut kansalle (esim. Someron Abraham Juslenius), joku toinen on ollut kirkkolain, asetusten, kiertokirjeiden yms. erikoistuntija, jonka pöytäkirjoissa aivan vilisee viitteitä niiden pykäliin (esim. Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rovasti Jacobus Falander[28]). Toisinaan oli myös jonkun pakko henkilökohtaisista syistä poiketa muuten noudattamistaan tavoista. Niinpä Boëtius Murenius jätti vuoden 1656 kierroksellaan katekismuskuulustelut pitämättä valittaen olevansa sairautensa jäljiltä heikkokuntoinen. Samoin hän menetteli v. 1648 Kumlingessa ja 1649 Hammarlandissa sanoen edellisessä pitävänsä kiirettä vaimonsa ja jälkimmäisessä

26 KL 1686 XXIV: 19.

27 Hagert tarkasti eräät seurakunnat jo Bergin eläessä, ks. edellä s. 289.

28 Falander tuskin on voinut muistaa kaikkien niiden asetusten ja säädösten päivämääriä, pykäliä ja sisältöä, joihin hän viittaa. Painetun kirjallisuuden lisäksi hänellä lienee ollut mukana kopioitu säännöskokoelma, ehkä juuri se kopiokirja, joka on tallella Limingan KA:ssa sign. J II a 1 (OMA). Tiedossa ei ole, kuinka se on kulkeutunut Liminkaan.

äitinsä sairauden vuoksi. Johannes Serlachius taas jätti Uukuniemellä v. 1700 kuulustelun pitämättä, »koska sillä kertaa oli niin paljon muuta toimitettavaa».[29]

Kun seuraavassa lähemmin selvittelemme rovastintarkastusten yksityiskohtia, on siis muistettava sama asia, josta huomautimme piispantarkastustenkin yhteydessä: kaikkia asioita ei ole käsitelty aina ja joka paikassa eikä samassa järjestyksessä.

Eräs seikka on vielä mainittava. Kuten tarkastusohjeista näkyy, rovastien tehtävät tarkastuksissa muodostuivat 1600-luvulla suurin piirtein samoiksi kuin piispojen.[30] Potestas ordinis, potestas magisterii ja potestas iurisdictionis ilmenevät rovastien toiminnassa samoin kuin piispojenkin, vaikka muutamin rajoituksin. Kuitenkin rovastin viran teologiaa pohdittiin sangen vähän, eikä siitä ollut käytännön tukena minkäänlaista selkeää opillista tulkintaa. Johannes Matthiae piti tätä virkaa omana erityisvirkanaan, vaikkei sille Uudesta testamentista löydykään suoranaista esikuvaa, ja ehdotti siihen kuten muihinkin kirkollisiin virkoihin erityistä vihkimistä. Myös Laurentius Paulinus Gothus totesi, ettei rovastinvirka ole kirkossa jure divino, mutta huomautti samalla, ettei kirkollisissa viroissa olekaan pakko rajoittua Raamatussa tavattaviin.[31] Selvimmin erosi muista Johannes Baazius, joka mm. rovastintarkastussäännössään vuodelta 1635 halusi rajoittaa rovastien itsenäistä tuomio-oikeutta ja vastaavasti laajentaa maallikkojen osuutta asioiden käsittelyssä.[32]

---

29 *Murenius* Acta visitatoria s. 165, 168, 199, 317, 319, 323, 326, 328. Uukuniemen rtpk 24. 2. 1700.

30 Johannes Rudbeckius sanookin statuutissaan: »prowesten skall samma saker förrätta, som episcopus plägher beställa, tå han sielf visiterar». Vaikeat asiat piti rovastin Rudbeckiuksenkin mukaan lykätä piispan ja tuomiokapitulin ratkaistavaksi. *Lundström* 1900 s. 36—37.

31 *Askmark* 1949 s. 263, 279—280, 282. — Arkkipiispa Olaus Martini rinnasti toisiinsa rovastit ja Saksan »superintendentes speciales». *Lundström* Samlaren, extra häfte 1893 s. 140.

32 *Lundin* 1944 s. 271—276. *Andrén* Prostämbetet s. 47—48

Tarkastusjumalanpalvelus

Strängnäsin synodissa 1636 kehotettiin rovasteja tarkastuksissaan huolehtimaan siitä, että pappien saarnat olivat konstituutioiden määräysten mukaisia.[1] Edellä havaitsimme meillä mm. Rothoviuksen määränneen, että rovastien piti valvoa pappien saarnatoimintaa. Tällaista kontrollia he voivat suorittaa kahdellakin tavalla: he voivat pyytää nähtäväkseen pappien saarnakonsepteja ja lausua arviointinsa tarkastusjumalanpalveluksessa kuulemastaan saarnasta. Todennäköisesti myös Suomessa rovastintarkastukset alettiin jumalanpalveluksella, vaikkei siitä pitkään aikaan tehtykään merkintää pöytäkirjoihin. Esim. Murenius ei mainitse tarkastusjumalanpalveluksista mitään. Varhaisin tieto niistä on Viitasaarelta 18. 3. 1666, jossa tarkastus alettiin rukoushetkellä, ja Jokioisista 30. 1. 1669, mutta vasta 1690-luvulla niistä alkaa esiintyä mainintoja yleisemmin. Tällöin ruvettiin merkitsemään muistiin myös saarnaajat, joskaan niin ei tapahtunut läheskään aina. Taulukkoon 7 on koottu tiedot Turun hiippakunnan rovastintarkastuspöytäkirjoissa mainituista saarnamiehistä. Viipurin hiippakunnasta on tieto tallella vain viidestä tarkastuksesta, jotka kaikki on pidetty emäkirkolla. Niistä oli yhdessä saarnaajana kirkkoherra ja neljässä kappalainen.

Taulukko 7. Saarnaajat rovastintarkastusten jumalanpalveluksissa Turun hiippakunnassa 1690-luvulta isoonvihaan.

Saarnasi	kirkkoherra	kappalainen	apulainen ym.
Tarkastus emäkirkolla	96	90	43
Tarkastus kappelissa	9	58	13

Voimme havaita, että kappalaiset ja apulaiset ovat rovastintarkastuksissa joutuneet saarnaamaan useammin kun piispantarkastuksissa.[2] Toisaalta käytäntö vaihteli eri pitäjissä pal-

1 *Lundström* Synodalakter II: 2 s. 133.

2 Edellä s. 134. — Kirjeessään Vaasan rovastille Georgius Bjuggille 4. 4. 1701 Turun tuomiokapituli totesi pöytäkirjoista havainneensa

jon. Tammelassa oli v. 1697—1709 kirkkoherra saarnaajana 7 mutta kappalainen vain 3 kertaa, kun taas Iistä voidaan vuosilta 1696—1712 tehdä aivan päinvastainen havainto: kirkkoherra 2 ja kappalainen 9 kertaa. Kälviällä kirkkoherra ei v. 1695—1712 saarnannut yhdessäkään kahdeksasta tunnetusta rovastintarkastuksesta. Siuntiossa pidettiin v. 1699 sekä ruotsin- että suomenkielinen saarna. Edellinen oli kappalaisen ja jälkimmäinen apulaisen huolena. Inkoossa asetettiin vuoden 1712 rovastintarkastuksessa virkaansa seurakunnan uusi kirkkoherra, mutta saarnan piti kappalainen.[3] Vårdössä sen sijaan saarnasi v. 1712 tarkastuksen toimittanut emäseurakunnan Sundin kirkkoherra Salomon Alanus, ja samoin piti Tyrväässä 1707 saarnan tarkastaja, seurakunnan oma kirkkoherra Johannes Wegelius. Kumlingen rovastintarkastuksessa 1700 saarnasi Hammarlandin ja 1711 Saltvikin kirkkoherra, joka samalla piti kirkkoherran pienen tyttären ruumissaarnan.[4] Siihen, että Pudasjärvellä v. 1707 saarnasi apulainen, oli pätevä syy: kirkkoherra oli kuollut kaksi viikkoa aikaisemmin, ja kappalainen oli sairaana. Kiskossa oli v. 1710 kirkkoherra saarnannut tarkastusta edeltäneenä sunnuntaina, mutta saanut kohta sen jälkeen vaikean rinnanpakotuksen, joten kappalaisen oli nyt noustava saarnatuoliin hänen sijastaan.[5]

Tavallisesti tarkastusjumalanpalvelus oli täydellinen, joten siihen kuului myös ehtoollinen. Keuruulla jouduttiin v. 1704 tyytymään pelkkään saarnajumalanpalvelukseen, koska yhtään

---

vain harvojen kirkkoherrojen itse saarnanneen tarkastuksissa ja piti sellaista menettelyä kirkkolain rikkomisena. Kapitulin huomautuksella, josta lähetettiin kopio ilmeisesti kaikkiin Vaasan rovastikunnan seurakuntiin, ei näytä olleen vaikutusta. Ilmajoen KA II Ea 1: 1. Samasta asiasta jo kapitulin kirjeessä Kruunupyyn rov. Jacobus Falanderille 12. 9. 1700, Limingan KA (OMA) J II a 1, Falanderin kopiokirja s. 228.

3 Tammelan, Iin ja Kälviän rtpkt mainituilta vuosilta. Siuntion rtpk 13. 1. 1699. Sekä ruotsin- että suomenkielinen saarna pidettiin myös Nauvossa 9. 3. 1706 (rtpk). Inkoon rtpk 1. 6. 1712.

4 Rtpkt Vårdö 5. 9. 1712, Tyrvää 17. 3. 1707, Kumlinge 2. 2. 1700, 3. 9. 1711.

5 Rtpkt Pudasjärvi 6. 1. 1707, Kisko 1. 3. 1710.

ehtoollisvierasta ei ilmoittautunut. Kangasniemellä pidettiin v. 1685 vain »rukoushetki». Pöytäkirjasta ei ilmene, oliko syy ehkä sama kuin Keuruun tapauksessa.[6]

Saarnojen teksteistä esiintyy pöytäkirjoissa tietoja 1690-luvun lopulta alkaen, mutta vain Turun hiippakunnasta eikä sieltäkään läheskään kaikissa. Toisin kuin piispantarkastuksissa on rovastintarkastuksissa usein saarnattu ahdeista, koska rovastin käynti monesti sattui paastonaikaan:

tekstinä päivän evankeliumi	125
epistola	36
teksti psalmeista	13
muualta VT:sta	9
apokryfikirjoista	1
ahdeista	66
katekismuksesta	5

Erikoisena tapauksena mainittakoon, että Uudessakaupungissa saarnasi v. 1707 kappalainen Salomon Tumulin aivan samasta tekstistä (Ps. 69: 8—11), josta hän oli saarnannut piispantarkastuksessa vajaa kolme vuotta aikaisemmin. Liekö sitten ollut sama saarnakin.[7] Aina ei teksti ollut saarnaajan vapaasti valittavissa, vaan rovasti määräsi sen tarkastuksesta ilmoittaessaan.[8]

Toisinaan pidettiin saarnoja kaksi, jolloin päiväsaarna oli tavallisesti evankeliumista ja toinen (loco exordii) psalmeista, muualta Vanhasta testamentista sekä joskus kärsimyshistoriasta tai katekismuksesta. Varhaisin tieto kahdesta saarnasta on Raahesta vuodelta 1696. Edellä olevissa taulukoissa on laskettu mukaan vain päiväsaarnojen pitäjät ja tekstit.[9] Poikkeuksena lienee pidettävä Alahärmän tarkastusta v. 1703, jossa rovasti

6 Rtpkt Keuruu 25. 3. 1704, Kangasniemi 26. 2. 1685.

7 Uudenkaupungin ptpk 18. 3. 1704 ja rtpk 1707.

8 Lohjan rovastin Johan Forseniuksen »visitations terminer pro A° 1704», TuTA I IV 3.

9 Rtpkt Raahe 8. 3. 1696, Hailuoto 26. 2. 1699, Kalajoki 2. 7. 1699, Tammela 11. 12. 1698, 10. 12. 1699, 16. 12. 1700, 26. 1. 1702, 6. 1. 1705, 24. 2. 1710, Hattula 6. 1. 1701, Kälviä 3. 3. 1701, Ii 2. 7. 1702, 12. 7. 1703, Haukipudas 13. 7. 1703, Lempäälä 26. 6. 1704, Ruovesi 26. 2. 1705, Laitila 22. 2. 1713.

Falander kuulusteli kansalta, mitä juuri edellä oli saarnassa puhuttu. Osa miesväestä selvisi kokeesta kunnialla ja sai pöytäkirjaan kiitoksen tarkkaavaisuudestaan.[10]

Joskus on muistiin merkitty myös lyhyt arviointi saarnasta (tröstelig, trösterijk, opbyggelig, wäl behållen, märkelig, läro- och trösterijk jne.). Moittivia arvosteluja ei juuri esiinny. Hammarlandissa 21. 2. 1699 pidetty saarna oli lyhyt, Savitaipaleella taas saarnasi Suomenniemen kappalainen 23. 1. 1687 liian pitkään, mutta tuomiorovasti Petrus Carstenius ei pannut sitä pahakseen, koska oli kiitospäivä prinssi Carl Gustafin syntymän johdosta.

Rovastin puheet

Varsinainen tarkastus alkoi rovastin puheella. Varhaisimmat tiedot puheiden sisällöstä saamme 1660-luvulta, jolta on tallella 19 Boëtius Mureniuksen tarkastuspuhekonseptia. Hän on pyrkinyt raamatullisin esimerkein selvittämään seurakuntalaisille tarkastusten merkitystä. Instituution juuret hän etsii apostolien toiminnasta ja toteaa, että Jumala itse on säätänyt tarkastusten pidon, jotta hänen seurakunnassaan kaikki sujuisi hyvin ja soveliaasti, sillä Jumala rakastaa järjestystä. Tämän vuoksi oikeamielinen kristitty ajattelee näitä tilaisuuksia kiitollisena. Useissa puheissaan Murenius tähdentää lisäksi voimakkaasti katekismuksen osaamista, jolloin ne liittyvät läheisesti seuraavaan katekismuksen kuulusteluun.[1] Samaa aihetta lienee käsitellyt Pudasjärven rovasti Ericus Frosterus v. 1714 Haukiputaalla, joskin hänen tekstinsä (Snl. 6:20—22) voi antaa aiheen myös neljännen käskyn mieleen palauttamiseen. Johdantona kuulusteluun puhui Someron rovasti Abraham Juslenius Hämeenlinnassa v. 1699 katekismuksen opin hyödystä ja tarpeelli-

10 Alahärmän rtpk 6. 3. 1703.

1 TuTA I IV 4 s. 100—111. Puheet julkaissut *Perälä* SKHS Vuosik. 11—14 s. 55—76.

suudesta »toht. Waltherin teoksen Disputatio de Catechizatione ja Herra Piispan siihen laatiman esipuheen johdolla», ja Kalajoella selvitti Jacobus Frosterus v. 1703 aluksi »sitä pyhää toimitusta, johon nyt oli käytävä käsiksi».[2]

Puheen aihe voitiin myös saada olosuhteista, joissa tarkastus pidettiin. Niinpä Abraham Juslenius puhui Tammelassa v. 1697 ja 1698 juuri läpikäydyistä nälän ja sairauksien vuosista, jolloin monet olivat menehtyneet hautaan, ja kehotti kiittämään Jumalaa, joka armossaan näytti sallivan paremman ajan jälleen tulla. Joulukuussa 1699 Jusleniuksen aiheena oli vastikään alettu uusi kirkkovuosi. Hän neuvoi rahvasta iloitsemaan ja kiittämään siitä, että Jumala antaa yhä uudestaan julistaa Kristusta. Tekstinä oli Ps. 40:17. Vuotta myöhemmin oli puheen sävy toinen. Valtakunta oli joutunut sotaan, ja siksi kansalla piti olla halua rukoukseen ja hartauteen. Sanomat sodista muistuttavat meitä myös Kristuksen viimeisestä tulemisesta, ja meidän on jumalisesti odotettava ja ikävöitävä Herran päivän ilmestymistä. Vuonna 1702 Juslenius toivotti tammelalaisille rauhaa ja palautti heidän mieliinsä sodan leskiksi ja orvoiksi jättämät. Esimerkiksi hän otti Mustialan kartanon everstinnan ja toivoi, että Jumala antaisi hänelle ja kaikille murheellisille lohdutuksen, virvoituksen ja toimeentulon. Seuraavana vuonna hänen tekstinään oli Ps. 100, jonka johdolla hän kehotti kansaa kiittämään siitä, että Jumala oli varjellut maata »kauheilta vihollisiltamme». Vuonna 1705 oli hänen aiheenaan Ps. 66: 8—12 ja kiitollisuus edelleen pääteemana.[3]

---

2 Rtpkt Haukipudas 18. 8. 1714, Hämeenlinna 7. 2. 1699, Kalajoki 2. 7. 1703, samoin Liminka 7. 7. 1703 (tarkastusta koskeva puhe seurakunnalle), lisäksi ks. Lempäälä 25. 7. 1703.

3 Tammelan rtpkt 12. 12. 1697, 11. 12. 1698, 10. 12. 1699, 16. 12. 1700, 26. 1. 1702, 2. 2. 1703, 6. 1. 1705. Lisäksi ks. Jusleniuksen puheet Hämeenlinnassa 7. 2. 1699 (aiheena vahvistuminen uskossa, kärsivällisyydessä ja toivossa) ja 8. 2. 1703 (kiitos Jumalan avusta, tekstinä Ps. 46: 7—8). — Tavallisesti Juslenius piti katekismuskuulustelun jälkeen toisen puheen, jossa etualalla on kehotus uskossa kasvamiseen ja nuhteettomaan vaellukseen. Edellä mainittujen lisäksi ks. rtpkt Urjala 13. 3. 1703, Inkoo 15. 2. 1706, Kisko 5. 3. 1713 ja Suomusjärvi 7. 3. 1713.

Toinen sävy oli Jusleniuksen seuraajan Sääksmäen rovastin Elias Woivaleniuksen puheissa, mihin osaltaan saattoi vaikuttaa sodan pitkittyminen. Vuonna 1707 hän tähdensi tammelalaisille totisen sydämen katumuksen ja elämän parannuksen tarpeellisuutta, jotta monien syntien vihoittama Jumala leppyisi, rauha saavutettaisiin ja päästäisiin jatkuvasti nauttimaan Jumalan armollista siunausta. Samaan aihepiiriin liittyi kuulustelun esipuheen teksti Viis. 7:13. Seuraavana vuonna Woivalenius puhui kristinopin osaamisen hyödystä tekstinään 1.Kor. 13:9 (»tietomme on vajavaista») korostaen jatkuvan opetuksen ja kuulustelemisen tärkeyttä. V. 1709 hänen aiheenaan oli Jumalan pyhän sanan kuuleminen ja kätkeminen sekä hedelmien kantaminen kristillisessä elämässä. Kuulustelun jälkeen hän piti toisen puheen, jonka sävy oli rohkaiseva ja kehottava. Kaksi puhetta Woivalenius piti myös Jokioisissa 1710. Ensimmäisen aiheena oli Daavid, joka etsi sielunhädässään lohdutusta Jumalan sanasta. Vaikka Herra onkin antanut vaikean sota-ajan kestää jo kauan, on hän myös sallinut sanansa asua keskuudessamme. Kuulustelun jälkeen seurasi kehotuspuhe, jossa rovasti jälleen viittasi vaikeaan aikaan (1709 oli lisäksi ollut nälkävuosi!) ja antoi neuvoja uskon ja kristillisyyden harjoitukseen.[4] Hausjärvellä Woivalenius selitti v. 1709 pitkän sodan ja kovan nälänhädän johtuvan siitä, ettei kansa ollut luopunut synninteosta, ja kehotti totiseen sydämen katumukseen ja elämän parannukseen. Muuten ei Jumalan vihan tuli sammu, eivätkä paremmat ajat koita. Samoin julisti Salomon Alanus Finströmissä v. 1713, eikä tämä kovalta tuntuva näkemys ollut rovastien puheissa tuntematon muuallakaan.[5]

Kahdessa viimeksimainitussa on Jusleniuksen aiheena kehotus jumalisuuteen ja parannukseen, jotta Jumala armahtaisi ja ottaisi pois rangaistuksensa (sota, venäläisten eteneminen).

4 Rtpkt Tammela 7. 2. 1707, 21. 1. 1708, 24. 2. 1709, Jokioinen 22. 2. 1713.

5 Hausjärven rtpk 16. 2. 1709. Lisäksi ks. Woivaleniuksen puhe Hattulassa 7. 2. 1709 ja Hämeenlinnassa 12. 2. 1707 (tekstinä Jaak. 1: 21). Rtpkt Finström 12. 7. 1713, Vårdö 5. 9. 1712, Alahärmä 6. 3. 1703, Kälviä 13. 1. 1710, 22. 2. 1712, Lohtaja 5. 3. 1709. Johannes Cajanus

Herran pelosta puhui rovasti Johannes Serlachius Kiteellä v. 1700. Siinä piti ylhäisten ja alhaisten, vanhojen ja nuorten ahkeroida, jotta päästäisiin osallisiksi ajallisesta ja iankaikkisesta hyvästä. Tämäkin ajatus esiintyy puheissa yleisesti. Kun Johannes Cajanus Kuopiossa kiitti Jumalaa, joka on tänne Pohjolaan antanut pyhän sanansa ja puhtaan evankeliumin opin, hän kiirehti kohta samalla kehottamaan kansaa, ettei se Jumalan sanaa vastaan rikkomalla pakota häntä ottamaan armon valoa meiltä pois.[6]

Yleensä on totuttu ajattelemaan, että 1600-luvulla ylenpalttisesti korostettiin puhtaan opin merkitystä. Kuitenkin esim. tarkastuspuheissa tämä asia on esillä vähän. Joskus on joku rovasti muistuttanut Jumalan sanan ja puhtaan evankelisen opin kallisarvoisuudesta, mutta mistään opillisesta kiihkoilusta ei silloinkaan ole kysymys.[7]

Tarkastusten lopussa pidetyistä puheista on tietoja niukasti. Jacobus Frosterus toivotti v. 1693 Haukiputaalla seurakuntalaisille menestystä ja kehotti heitä elämään ja kasvattamaan lapsensa kunnollisesti sekä ahkeroimaan rukouksessa ja muissa kristillisissä hyveissä. Abraham Thuronius neuvoi Ruovedellä 1704 karttamaan raskaita syntejä, ahkeroimaan jumalisessa elämässä ja totisessa parannuksessa sekä uutterasti rukoilemaan »näinä raskaina sota-aikoina». Sama teema oli Jacobus Falanderilla Lohtajalla 1703. Sota on vihoitetun Jumalan lähettämä koettelemus, eikä hän ota sitä pois, elleivät ihmiset osoita elämässään

---

Kuopiossa 1678: »Ah Gud nåde oss arma christna huru tröge och säkre wij sittia och liggia, wår Herre kan skicka den grymma Ryssen Iwtens förbundsbroder oss på halsen för än wij minst troo om.» Kuopion rtpk 10. 3. 1678. *Råbergh* SKHS Pöytäk. 2 s. 40. Nousiaisten rtpk 25. 3. 1705 ja siitä *M. Juva* SKHS Vuosik. 43—44 s. 39. Tyrvään rtpk 15. 2. 1703, siitä *Impola* 1962 s. 61. *Nyman* 1945 s. 50 (»Gud... bevare oss för hunger och dyr tijd, Pestilentia och andra syndastraff», Daniel Hagertin merkintä Finströmin tilikirjassa v. 1702). Kälviän rtpk 25. 1. 1699 (kehotus säästäväisyyteen ja ylellisyyden välttämiseen).

6 Rtpkt Kitee 25. 2. 1700, Kuopio 6. 3. 1670. Samoin kehotti Jacobus Ursinus Leppävirralla 16. 1. 1698 pyhään ja kunnialliseen elämään.

7 Esim. Kiskon rtpk 9. 2. 1694.

tosi katumusta. Yhtä taatut olivat Petrus Portinuksen tienviitat Iissä 1707. Kehotettuaan ensin loppupuheessaan kaikkeen jumalisuuteen ja esirukouksiin kristikunnan, isänmaan, kuninkaan, rauhan ja jokaisen toimeentulon puolesta hän neuvoi kansaa lisäksi anomaan varjelusta enemmältä synnin rangaistukselta ja toivoi, että Jumala kuulisi sen rukoukset.[8]

Savitaipaleella tyytyi tuomiorovasti Petrus Carstenius v. 1687 esittämään lopputoivotuksenaan 1. Tess. 5: 23. Pitempisanainen oli Mikkelin rovasti Andreas Strandenius Kangasniemellä 1680. Loppupuheensa aluksi hän neuvoi seurakuntalaisia rukoilemaan korkean esivallan ja Kuninkaallisen Majesteetin puolesta sekä olemaan hänelle alamaisia ja uskollisia kuolinhetkeen asti. Sitten seurasivat vielä kehotukset hartauteen jumalanpalveluksessa, hyveelliseen elämään, lujaan uskoon ja vahvaan toivoon Jeesuksen tulemuksen odotuksessa. Hattulassa oli v. 1709 Woivaleniuksen päätöspuheen aiheena se, että Jumala, joka on seurakuntalaisissa hyvän työn alkanut, on sen myös täyttävä. Jämsässä toivoi Gustaf Berner v. 1712, että Jumala varjelisi pyhää seurakuntaansa, hoitaisi viinipuutaan ja olisi tulinen muuri köyhän isänmaamme ympärillä. Suoranaisia viittauksia juuri pidettyyn tarkastukseen ei pöytäkirjoissa selostetuissa loppupuheissa tapaa.[9]

Katekismuskuulustelu ja opetustoiminta

Ahvenanmaan rovastin Boëtius Mureniuksen tarkastuspöytäkirjoissa vuosilta 1637—1666 on säännöllisesti maininta katekismuskuulustelusta, arviointi seurakuntalaisten taidosta sekä ohjeita opetustyön käytännölliseen järjestelyyn. Katekismuksen

8 Rtpkt Haukipudas 2. 1. 1699, Ruovesi 25. 3. 1704, 26. 2. 1705, Lohtaja 24. 1. 1703, Ii 9. 1. 1707.

9 Rtpkt Savitaipale 23. 1. 1687, Kangasniemi 2. 2. 1680, Hattula 7. 2. 1709, Jämsä 13. 7. 1712. Vrt. myös rtpkt Ilmajoki 28. 1. 1713, Pöytyä 24. 1. 1709.

osaaminen vaihteli eri pitäjissä, mutta yleisesti ottaen taso kohosi vuosien mittaan.[1]

Samanlaista vaihtelua ilmenee muuallakin maassa, kuten edellä jo voitiin piispantarkastusten yhteydessäkin todeta.[2] Kun toisissa pitäjissä pääkappaleetkin tuottivat vaikeuksia, toisissa monet osasivat Athanasiuksen tunnustuksen ja useita katumuspsalmeja ulkoa.[3] Joissakin seurakunnissa taidon nostaminen osoittautui erityisen vaikeaksi. Kuopiossa suurin osa ei v. 1670 kyennyt edes alkamaan uskontunnustusta tai isämeitää, jolloin rovasti Cajanus kehotti paremmin ottamaan vaarin armonajasta, kielsi halveksimasta Jumalan hyvyyttä, kärsivällisyyttä ja pitkämielisyyttä sekä uhkasi Jumalan vihan kohtaavan kovasydämisiä ja katumattomia, kun hänen tuomionsa lähestyy. Tämä enempää kuin opetuksen tehostamisesta annetut ohjeetkaan eivät heti auttaneet. Seuraavana vuonna ei taidossa havaittu parannusta eikä edes halua siihen. Toiset eivät tahtoneet käydä kirkossa, toiset kävivät harvoin, jotkut tulivat sinne juovuksissa, osa melusi ja esti papin äänen kuulumasta. Kokonaisuudessaan seurakunta koostui Cajanuksen mielestä muutamia jumalaapelkääviä lukuunottamatta jumalattomista, uppiniskaisista ja röyhkeistä ihmisistä. Vuonna 1673 tilanne oli ennallaan, ja rovasti huokasi: »Ah Herre Gudh, huru länge lijder Du desse säkre,

---

1 *Murenius* Acta visitatoria. Sen antamia tietoja katekismuksen osaamisesta ja kirkollisesta opetustoiminnasta on aikaisemmin käsitelty useissa tutkimuksissa, ks. erit. *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 252—256, *Vikman* 1910 s. 44—55, 62—66, *Lindholm* 1949 s. 233—235.

2 Tarkastuspöytäkirjojen lisäksi ks. edellä s. 142, n. 9 mainittu kirjallisuus sekä *Nyman* 1945 s. 67—72 ja *Jokipii* SKHS Vuosik. 41—42 s. 27. — Kun rovasti piti tarkastuksen omassa seurakunnassaan, lausunnon antaminen oli tietysti hieman kiusallista. Tyrvään rovasti Johannes Wegelius pidättyi siitä 17. 3. 1707 kokonaan ja tyytyi toteamaan, ettei työ Herrassa ole ollut aivan turha. Seurakuntalaisten edistymisen hän jätti lähemmin tutkittavaksi seuraavassa piispantarkastuksessa. — Kaksikielisissä seurakunnissa kuulustelu tapahtui molemmilla kielillä, ks. *M. Juva* 1955 s. 124.

3 Esim. rtpkt Kumlige 2. 2. 1700, Brändö 4. 2. 1700, Geta 31. 1. 1704, Finström 25. 2. 1704, Inkoo 15. 2. 1706, Ilmajoki 7. 2. 1709, Sund 1. 9. 1711.

ogudachtige och förhärdade menniskior.» Viisi vuotta myöhemminkään ei vielä havaittu parannusta. Kansa oli kerta kaikkiaan turmeltunut ja paatunut. Vähitellen ovat toistuvasti jaetut rangaistusuhkaukset, moitteet, ja kehotukset sentään vaikuttaneet, sillä 1690-luvun piispantarkastuksissa kuva oli jo valoisampi.[4]

Kuten piispantarkastusten yhteydessä ilmeni, seurakuntien taso ei ollut riippuvainen niiden sijainnista. Sama näkyy rovastintarkastusten pöytäkirjoista. Jopa kaukaisissa Lapin kylissä löysi rovasti Johannes Tuderus jo v. 1686 sisälukutaitoisia, joskaan hänen todistuksensa omista seurakuntalaisistaan ei ehkä ole täysin puolueeton. Sompiossa Tuderus pani erityisesti nuorisossa merkille oppimisen halun ja kertoo sen joka ilta ja aamu kokoontuneen rukoushetkeen, jollaisen lahjakas (ingeniösk) lappalaistyttö Brita Pekantytär päivittäin »erityisellä hartaudella» toimitti. Sodankylässä puolestaan muuan lappalaismies osasi ulkomuistista 16 rukousta.[5]

Kaikkialla ovat rovastit piispojen tavoin kehottaneet huonosti osanneita parannukseen ja kiittäneet sekä taidollisia seurakuntalaisia että opetustyönsä ahkerasti hoitaneita paimenia. Olennaista uutta siihen, mitä edellä jo piispantarkastusten yhteydessä tuli esille, ei tässä ilmene. Osaaminen riippui paitsi papistosta myös siitä, oliko rahvaan keskuudessa niitä, jotka pystyivät neuvomaan muita opin ohdakkeisella tiellä. Niinpä Kiteellä, jossa osaaminen oli hyvä, kirkkoherra kertoi, että miltei joka kylässä oli lukutaitoisia, »jotka voivat palvella vanhoja heidän kristillisyyden harjoituksessaan».[6] Pedagoguksen palkkaamisesta lasten opettamiseen on keskusteltu myös rovastintarkastuksissa.[7] Kaikkein laiskimpia piti papin opettaa yksityi-

4 Kuopion rtpkt 6. 3. 1670, 20. 3. 1671, 21. 2. 1673, 10. 3. 1678. *Halla* 1952 s. 48—49.

5 Rtpkt Kuusamo 24. 12. 1685, Kuolajärvi 7. 1. 1686, Sompio 12. 1. 1686, Sodankylä 14. 1. 1686, Kittilä 16. 1. 1686. Tuderuksen matkasta myös *Vikman* 1910 s. 125—127 ja *Itkonen* SKHS Vuosik. 31—32 s. 231—233.

6 Kiteen rtpkt 24. 2. 1697, 25. 2. 1700.

7 Rtpkt Joroinen 1. 4. 1694, Leppävirta 30. 12. 1694, Kangasniemi 18. 2. 1708.

sesti pappilassa[8], ja isäntiä, jotka eivät välittäneet hankkia opetusta lapsilleen ja palvelusväelleen, uhattiin rangaistuksilla ja tuomiokapitulin eteen lähettämisellä.[9] Ahvenanmaalla laadituttu Daniel Hagert v. 1709—10 monissa seurakunnissa nimiluettelot tarkastuksissa huonosti osanneista, jotka tietysti tarvitsivat erityistä silmälläpitoa.[10]

Ulkoluvun rinnalle tuli 1600-luvun loppupuolella sisäluku sekä kehotukset sen opettamiseen ja oppimiseen. Sisälukutaidon hankkiminen ei kuitenkaan saanut johtaa ulkoluvun laiminlyömiseen, mistä alahärmäläiset saivat v. 1703 muistutukseen. Muutamia nuoria kiitettiin samalla Athanasiuksen tunnustuksen sisältä oppimisesta, mutta senkin rovasti Falander käski opetella myös ulkoa.[11] Athanasiuksen taitamisessa päästiin joissakin seurakunnissa hyvinkin pitkälle. Korppoossa oli v. 1706 sen osaavia 220, kun sisältä taisi samanaikaisesti lukea 120. Houtskarissa, joka oli Korppoon kappeli, oli v. 1713 lukutaitoisia 199, Athanasiuksen osaavia 120, huoneentaulun taitajia 44, ja lisäksi 66 osasi katumuspsalmit.[12]

Piispojen tavoin ovat rovastit 1600-luvun jälkipuolella tähdentäneet, ettei kinkereihin osallistumista saanut laiminlyödä. Papiston piti ilmoittaa poissaolleet käräjille.[13] Viipurin hiippa-

---

8 Finströmin rtpk 21. 1. 1700. Ks. lisäksi Suoniemen rtpk 25. 1. 1681, § 2.

9 Kokkolan maasrk:n rtpk 25. 2. 1701.

10 Rtpkt Kumlinge 29. 8. 1709, Brändö 31. 8. 1709, Hammarland 25. 1. 1710, Saltvik 18. 2. 1710, Sund 20. 2. 1710, Lemlanti 24. 2. 1710, Jomala 27. 2. 1710.

11 Alahärmän rtpk 6. 3. 1703. Ks. lisäksi Jämsän rtpk 14. 3. 1707.

12 Korppoon rtpk 11. 3. 1706, Houtskarin rtpk 29. 1. 1713. Athanasiuksen tunnustuksen osaavista lisäksi edellä nootti 3 sekä rtpkt Hinnerjoki 14. 12. 1699, 26. 2. 1704, Pudasjärvi 31. 1. 1709, Suomusjärvi 9. 2. 1709, Kisko 10. 2. 1709, Uskela 9. 1. 1710, Laitila 29. 2. 1712, joissa heitä kuitenkin oli vähemmän. Salon rtpk 6. 2. 1709 (122 osasi Athanasiuksen, 171 lukea sisältä). Pöytyän rtpk 24. 1. 1709 (179 luki sisältä, 136 Lutherin selitykset, 144 Athanasiuksen ja 28 huoneentaulun).

13 Rtpkt Kirkkonummi 24. 10. 1682, Tenhola 18. 3. 1686, Savitaipale 23. 1. 1687, Pudasjärvi 5. 12. 1691, Kisko 20. 2. 1699, Kokkolan maasrk. 18. 2. 1700. *Murenius* Acta visitatoria s. 365. *Lempiäinen* 1963 s. 270,

kunnassa kinkerien pitoon ei suhtauduttu yhtä suopeasti kuin Turun. Niinpä Porvoon rovasti Arvid Alopaeus asennoitui Lapinjärvellä v. 1703 niihin sangen pidättyvästi.[14] Seurakuntalaisten käyttäytyminen kinkereillä aiheutti toisinaan valituksia, saattoipa niillä syntyä tappelunpoikasiakin.[15] Kinkerikuntien rajoja ovat rovastit tarpeen vaatiessa tarkistaneet.[16]

Kinkereillä oli tutkittava, elettiinkö kodeissa kristillisesti ja pidettiinkö rukoukset säännöllisesti[17], mutta pääasia niillä oli kuitenkin lukutaidon ja katekismuksen kuulustelu. Lukusetelien hankkimisesta, joihin merkittiin omistajansa edistyminen sisäluvussa, on määräyksiä 1600-luvun lopulta lähtien, mm. Nousiaisista vuodelta 1697.[18] Papiston oli myös tehtävä lukutaitoisista luettelo, ja Turun hiippakunnan vuoden 1697 pappeinkokouksissa säädettiin, että rovastien oli tarkastuksissaan vaadittava sellainen nähtäväkseen ja lähetettävä siitä tieto tuomiokapituliin.[19] Tämän mukaisesti on vuosisadan vaihteessa moniin tarkastuspöytäkirjoihin merkitty seurakunnan lukutaitoisten määrä, joka laskettiin rippikirjasta.[20] Luvuissa on toisinaan yllättäviä heitto-

272—274. — Lapset oli kinkereille otettava mukaan. Pirkkalan rtpkt 18. 3. 1706, 8. 3. 1707.

14 Lapinjärven rtpk 24. 2. 1703. *Lempiäinen* mt. s. 274.

15 Rtpkt Kurikka 8. 3. 1682, Lumparland 24. 2. 1686, Sund 2. 2. 1688, 16. 2. 1690.

16 Tyrvään rtpk 20. 3. 1681. *Jokipii* SKHS Vuosik. 41—42 s. 29.

17 Kirkkonummen rtpk 6. 2. 1687. Pirkkalassa kehotettiin 8. 3. 1707 seurakuntalaisia kodeissaan rukoilemaan kirkkoherran kinkereillä opettaman mallin mukaisesti.

18 Nousiaisten rtpk 28. 10. 1697.

19 Kirkkonummen rtpk 6. 2. 1687. *Hällström* 1824 s. 710. Viittauksia tähän säädökseen: rtpkt Kälviä 25. 1. 1699, Lohtaja 28. 1. 1699.

20 Rtpkt Uusikaupunki 1698—1709 (kaikissa), Tammela 1698—1705, Hämeenlinna 1700—1705, Loppi 1699, 1700, Kisko 1706—1713, Suomusjärvi 1707—1713, Tyrvää 1699, Brändö 1699, Tyrväntö 1701, Geta 1700, Hattula 1701, Tenhola 1706 ja 1707 (kumpanakin vuonna erikseen emäkirkko ja Bromarvin kappeli), Inkoo 1706 ja 1712 (vuosina 1707 ja 1709 jätettiin Inkoossa luku mainitsematta, koska kinkereitä ei ollut pidetty ennen tarkastusta), Pudasjärvi 1700 ja Kokkolan maasrk. 1699 (kirkkoherran tehtävä lukutaitoisista luettelo ja ilmoitettava heidän määränsä rovastille, luetteloa ei siis ennestään ollut). Kumlinge

ja, jotka panevat epäilemään niiden luotettavuutta. Näin on esim. Laitilassa: 26. 2. 1699 160, 15. 12. 1699 154, 17. 2. 1701 251. Myöhemmin siellä ilmoitettiin vain edellisenä vuonna lukemaan oppineiden määrä: 28. 1. 1706 28, 10. 2. 1709 51. Myös Urjalassa oli kehitys tavallisesta poikkeava: 15. 12. 1698 70, 14. 12. 1699 95, 21. 12. 1700 104, 22. 1. 1702 »suunnilleen yhtä monta», 13. 3. 1703 109, 21. 1. 1705 106 ja 16. 1. 1706 vain 80, »koska monet ovat lähteneet sotaan».

Piispantarkastusten yhteydessä totesimme, ettei kuulustelussa tyydytty mekaaniseen ulko- ja sisälukuun. Opittu oli myös ymmärrettävä ja siitä oli osattava tehdä selko. Tämä kontrolloitiin tavallisesti kysymyksin, joihin seurakuntalaisten oli vastattava, mutta toisinaan riitti sekin, jos kykeni omin sanoin selostamaan katekismuksen kappaleiden sisällystä. Tätä piti Käkisalmen rovasti Johannes Serlachius riittävänä varsinkin vanhoilta.[21] Kyvyssä vastata kysymyksiin ilmeni yhtä paljon eroja eri seurakunnissa kuin muussakin osaamisessa. Viitasaarella voi Johannes Broterus jo v. 1671 iloita siitä, että seurakuntalaiset kykenivät kiitettävästi vastamaan »till quaestiones practicos», ja taito säilyi myöhemminkin. Brändössä asiat olivat vielä v. 1699 huonommin. Sisälukutaitoisia tosin oli 123 ja pääkappaleet osattiin joten kuten ulkoa, mutta kun piti omin sanoin selittää niiden »oikea merkitys», löytyi vain harvoja siihen pystyviä. Eckerössä oli v. 1713 miesten kristinopin ymmärrys hyvä, mutta naisten huono.[22]

Laureliuksen ja Emporagriuksen kirkkojärjestysehdotuksissa lausuttiin, että rovastien oli tarvittaessa neuvottava pappeja ja erittäinkin kuulijoita, kuinka he voivat hedelmällisesti harjoituttaa itseään ja lapsiaan katekismuksen ja kysymysten oppi-

---

1699 (rippikirjaan ei ollut tehty merkintöjä lukutaidosta, asia korjattava vuoden 1697 synodien päätösten mukaisesti). *Kaukovalta* 1961 s. 232. *Lindequist* 1926 s. 176.

21 Kesälahden rtpk 8. 2. 1691.

22 Rtpkt Viitasaari 29. 1. 1671, 10. 3. 1681, 10. 2. 1697 (rovastin rippikirjasta tekemä havainto; kuulustelua ei voitu pitää, koska läsnä oli vain kaksi kuudennusmiestä), Brändö 15. 2. 1699, Eckerö 16. 2. 1713.

misessa.[23] Jos seurakunnan tila oli tavallista kehnompi, olivat erityiset neuvot tarpeen kuten Kuopiossa v. 1670, jossa määrättiin, että papin piti joka pyhä ripittämisen jälkeen lukea alttarilta kuusi katekismuksen kappaletta selityksineen.[24] Samoin annettiin konkreettisia ohjeita katekismuksen ymmärtämisen edistämiseksi. Iissä kehotettiin kirkkoherraa v. 1693 pitämään kirkon käytävällä seurakunnan läsnäollessa erityisiä kuulusteluja, joihin piti kutsua tietyt perheet kerrallaan. Näiden nimet oli ilmoitettava saarnatuolista 8 päivää aikaisemmin, jotta kuulusteluun tiedettiin paremmin valmistautua.[25]

Oppiminen ja saavutetun taidon säilyttäminen riippui paljon siitä, oliko kotona tilaisuus harjoitteluun ja kertaamiseen. Ruotsissa määrättiin Göteborgin synodissa 1663, että rovastien oli kehotettava vanhempia ostamaan lapsilleen katekismuksia, jotta nämä voisivat niistä opetella lukemaan.[26] Samanlaisia neuvoja on jaettu myös Suomessa. Jo Murenius kehotti seurakuntalaisia ostamaan kirjoja kaikkiin taloihin ja opettelemaan lukemaan. Siuntiossa annettiin v. 1699 vielä täsmällisempi ohje: seurakuntalaisten piti ostaa Turussa 1687 julkaistuja kysymyskirjoja. Sundissa neuvottiin v. 1706 kirkkoherraa ostamaan kysymyskirjoja Turusta kirkon varoilla, jotka sitten kirjoja myytäessä saataisiin takaisin.[27] Pudasjärven kirkkoherra sai v. 1708 tuomiokapitulilta erityisen kiitoksen harrastuksestaan katekismusten hankkimiseksi seurakuntalaisilleen.[28]

Myös rovastintarkastuksissa huomautettiin toistuvasti, ettei avioliittoon, kummeiksi eikä ehtoolliselle saanut päästää katekismustaan osaamattomia, mutta monesti tästä vaatimuksesta jou-

---

23 KOF före 1686 II: 1 s. 351, II: 2 s. 248.

24 Kuopion rtpk 6. 3. 1670.

25 Iin rtpk 1. 1. 1693.

26 *Hall* ÄSU 35 s. 72.

27 *Murenius* Acta visitatoria s. 39, 44, 78, 214, 544, 564, 565. *Vikman* 1910 s. 64. Rtpkt Siuntio 13. 1. 1699, Sund 4. 2. 1706, lisäksi ks. Alahärmä 6. 3. 1703. Uusikaarlepyy 6. 3. 1707.

28 Tuomiokapitulin vastaus v:n 1708 rovastintarkastuspöytäkirjaan, Pudasjärven KA (OMA) II Cf 1.

duttiin paljonkin tinkimään. Vähimmäisvaatimus oli Johannes Serlachiuksen Uukuniemellä v. 1694 esittämä: ketään ei saanut päästää vihille, joka ei kyennyt ulkomuistista lukemaan yhtä pääkappaletta selityksineen. Vanhojen ja luonnostaan vähälahjaisten ei ollut ehdottoman välttämätöntä osata sitäkään. Papisto ei myöskään saanut ankaruudellaan »pelottaa arkojen omiatuntoja». Toisaalta ei pitänyt sallia, että jotkut laiskuutensa verukkeena vetosivat ikävuosiinsa, vaan vanhempienkin oli yritettävä parhaansa ja kyettävä ainakin omin sanoin tekemään selkoa katekismuksen pääkohdista.[29]

Kaikkialla eivät rovastit kuitenkaan puhuneet vaatimuksista tinkimisestä, vaan päinvastoin niitä saatettiin vahvistaa uhkauksella viedä oppimaan haluttomat ja ennen oppimansa unohtaneet maalliseen oikeuteen.[30] Valvonnan helpottamiseksi piti vieraalla paikkakunnalla asuvilla olla todistus, josta ilmeni heidän elämäntapansa ja kristinopin taitonsa. Ilman sellaista olevan majoittaminen oli sakon uhalla kielletty.[31]

Ensi kertaa ehtoolliselle aikovien kuulustelemisesta on niin ikään puhuttu joissakin rovastintarkastuksissa. Heidänkään osaltaan ei pitänyt tyytyä pelkästään ulkonaiseen tietoon vaan oli pyrittävä kristillisen opin »paljon parempaan käsittämiseen». Ehtoolliselle tulijoiden edellytettiin olevan kykeneviä koettele-

29 Rtpkt Uukuniemi 11. 3. 1694, 26. 2. 1697, 28. 2. 1702, Kitee 24. 2. 1697, lisäksi vrt. Fagervik 5. 3. 1689, Leppävirta 16. 1. 1698.

30 Uudenkaupungin rtpk 11. 2. 1694. 11. 3. 1698 tarkastuksen pitänyt Christian Walstenius tyytyi puhumaan läksyjen määräämisestä osaamattomille. Tyrväällä tuomittiin 11. 3. 1706 eräs oppimaan vastahakoinen piika jalkapuuhun, ja Pirkkalassa kiitettiin 28. 2. 1711 kirkkoherraa, joka oli julkisesti nuhdellut oppimaan haluttomia. Kiskossa oli 10. 2. 1699 eräs yli 20-vuotias sotilas, jota ei vielä ollut voitu päästää ehtoolliselle. Hänelle annettiin läksyjä ja papiston oli häntä erikseen opetettava. Vrt. myös Kälviän rtpk 2. 3. 1709 § 14.

31 Rtpkt Orimattila 11. 9. 1664, Kuopio 6. 3. 1670, Kirkkonummi 24. 10. 1682, Uukuniemi 11. 3. 1694 (»passien» antamisessa oltava varovainen), Kälviä 25. 1. 1699, 3. 3. 1701 (tapauksia, joissa harkitaan lisäselvityksiä ennen ehtoolliselle päästämistä), 2. 3. 1709.

maan itseään, ja siksi vanhempien ei pitänyt kiirehtiä lastensa tuomista Herran pöytään kovin nuorina.[32]

*

Yleinen tapa oli, että kuulustelun ja ehkä joidenkin kirkkokuri- ja järjestysasioiden jälkeen naiset ja lapset saivat lähteä kotiin, jos halusivat. Tällöin piti rovasti useinkin lyhyen kehotuksen, lausui siunauksen, ja päätökseksi veisattiin virrenvärssy. Tarkastuksen jatko tapahtui kirkon kuorissa tai sakastissa, jonne papit, seurakunnan toimi- ja luottamushenkilöt sekä perheenisät kokoontuivat. Jos oli kova pakkanen tai seurakuntalaisia läsnä hyvin vähän, voitiin tarkastuksen loppu suorittaa muuallakin, esim. pappilassa.[33] Esimerkkinä siitä, ettei yleinen tarkastus aina päättynyt samalla kohtaa, mainittakoon Raahen rovastintarkastus 6. 10. 1692, jossa kansa »laskettiin onnentoivotuksin koteihinsa» vasta, kun kirkon tilit oli tutkittu.

Pappien jatko-opintojen valvonta

Isak Rothovius sanoo eräässä päiväämättömässä kiertokirjeessään (luult. 1638 tai 1639), jossa hän luettelee, mitä rovastien on tarkastuksissa tehtävä, että heidän mm. tulee »kuulustella kappalaisia».[1] Ehkä hän suunnitteli juuri rovastintarkastuksista alemman papiston jatkokoulutustilaisuuksia, jolloin vuosittaisissa pappeinkokouksissa ja myös piispantarkastuksissa olisi voitu kiinnittää päähuomio kirkkoherrojen toimintaan ja opillisen tason nostamiseen. Lähdeaineisto ei kuitenkaan anna lähempiä tietoja tällaisista kappalaisten kuulusteluista.

---

32 Rtpkt Munsala 17. 2. 1699, Kangasniemi 18. 2. 1708, Lumparland 23. 2. 1710. *Lempiäinen* 1963 s. 262—263.

33 Kangasniemen rtpkt 20. 2. 1659, 18. 2. 1702, 18. 2. 1708.

1 UUB K 99 s. 215. *Tengström* 1796 s. 133.

Viipurin hiippakunnassa rovastintarkastuksiin liittyi 1700-luvun puolelle saakka kappalaisten jatko-opintoja koskeva kuulustelu. Siinä yhteydessä kehotti tuomiorovasti Petrus Carstenius Savitaipaleella v. 1687 pappeja uutterasti opiskelemaan Raamattua ja »omantunnon kysymyksiä» (casus conscientiae), joiden oppikirjaksi hän suositteli Laurentiuksen ja Fridlebiuksen kirjaa (juxta syntagmi Laurentij & Fridlebij Medullam).[2] Kiteellä v. 1691 »kappalaiset tekivät kauniin kokeen» selvittäen rovastille perisynnin olemusta. Kesälahdella tekivät kappalainen ja apulainen selkoa samasta asiasta »kykynsä mukaan», joten heidän taitonsa lienee ollut heikompi kuin naapuripitäjän virkaveljien. Aihe oli valittu saman vuoden synodissa käydyn keskustelun perusteella.[3]

Viipurin pappeinkokouksessa 1702 valitettiin löytyvän pappeja, jotka eivät ahkeroi saarnojensa valmistamisessa eivätkä hanki itselleen tarpeellisia »meidän maassamme ja puhdasoppisten teologien keskuudessa hyväksyttyjä kirjoja», vaan käyttävät muiden vanhoja saarnakonsepteja, joita he opettelevat ulkoa. Rovastit määrättiin tarkastuksissaan tarkoin kysymään papeilta, keitä he saarnoissaan seurasivat. Samalla toistettiin määräys kuulustella kappalaisilta, miten he olivat vuoden mittaan edistyneet opinnoissaan.[4]

Opintoja haittasi kirjojen puute. Seurakuntien omistuksessakin olevat kirjat olivat usein vähäiset, ja niiden puute jopa vaikeutti papiston työtä. Niinpä Brändön kappelissa ei vielä v. 1699 ollut Raamattua, ja kun kappalainen ei joka pyhä voinut pitkän matkan vuoksi tuoda omaa suurta raamattuaan kappeliin, ei jumalanpalveluksessa voitu lukea siihen kuuluvia tekstejä.[5] Rovastit koettivat osaltaan huolehtia välttämättömien kirjojen hankinnasta. Milloin määrättiin kirkolle ostettavaksi Raa-

2 Savitaipaleen rtpk 23. 1. 1687.
3 Rtpkt Kitee 10. 2. 1691, Kesälahti 8. 2. 1691. *Neovius* 1890—91 s. 471.
4 *Neovius* mt. s. 471.
5 Brändön rtpk 15. 2. 1699.

mattu[6], milloin taas käsikirja[7], virsi- tai laulukirja[8], Lutherin suurempi katekismus[9] tai kirkkolaki[10]. Hankinnat maksettiin kirkon kassasta, jos siihen oli varaa. Ellei rahoja ollut, ne oli koottava. Onnellisinta oli, jos kirjat saatiin lahjoituksina.[11] Ellei lahjoittajia ollut, kerättiin varat seurakuntalaisilta määrätyn taksan mukaan kuten Jokioisissa ja Ypäjällä v. 1668 virsikirjoja sekä Brändössä 1704 Raamattua ostettaessa.[12] Toisinaan on alempien kustannusten vuoksi koetettu saada ostetuksi käytetty kirja. Kun Sottungassa v. 1709 pohdittiin Raamatun hankintaa, päätettiin ensin tiedustella Eckerön kappelista, jossa niitä tiedettiin olevan kaksi, myytäisiinkö sieltä vanhempi.[13]

Historia- ja rippikirjat

Rippi- ja historiakirjoista ilmaantuvat maininnat rovastintarkastuspöytäkirjoihin 1660-luvulla. Tammelan rovasti Laurentius Petri määräsi v. 1666 oman seurakuntansa kappeleissa Jokioisissa ja Ypäjällä sekä lukuluettelon että kastettujen, vihittyjen ja kuolleiden luettelon pitämisestä.[1] Gezelius määräsi

---

6 *Murenius* Acta visitatoria s. 248, 252, 257, 297, 404, 461. Rtpkt Lohtaja 21. 2. 1687 (Kannuksen ja Toholammin kappelit), Hämeenlinna 25. 3. 1694 (siitä *Lindequist* 1926 s. 164), Ii 12. 7. 1703.

7 *Murenius* mt. s. 31, 42, 107, 111, 252, 297, 378, 417, 588. Lohtajan rtpk 21. 2. 1687 (Kannus, Toholampi).

8 *Murenius* mt. s. 31, 42, 107, 111, 124, 139, 233, 254, 255, 263, 297, 334. *Sandholm* 1966 s. 52, nootti 68. Rtpkt Lohtaja 21. 2. 1687(Kannus, Toholampi), Loppi 31. 8. 1702.

9 Viitasaaren rtpk 29. 1. 1671.

10 Rtpkt Lemlanti 10. 2. 1689 (Lumparland), Alahärmä 26. 2. 1695.

11 Tällaisista tapauksista esim. *Murenius* mt. s. 361 ja Asikkalan rtpk 1. 9. 1672.

12 Rtpkt Jokioinen 23. 3. 1668 (mukana myös Ypäjä), Brändö 21. 8. 1704.

13 Sottungan rtpk 27. 8. 1709.

1 Rtpkt Ypäjä 11. 3. 1666, Jokioinen 1. 4. 1666. Ks. lisäksi *Murenius* Acta visitatoria s. 584—586 (Hammarland ja Sund 1666).

kiertokirjeessään 10. 12. 1683, että rovastien tuli tarkastuksissaan todeta, oliko historiakirjat (Protocollum ecclesiae) oikein pidetty.[2] Näin tekikin 1680-luvun tarkastuksissaan jo ennen tätä Gezeliuksen kirjettäkin Tyrvään rovasti Tuomas Rajalenius[3], ja samoin menettelivät sittemmin rovastit yleisesti kaikkialla.

Viipurin hiippakunnassa kirkonkirjojen pito ja säännöllinen tarkastus lienee vakiintunut samoihin aikoihin kuin Turun. Piispa Brommius antoi 6. 2. 1667 säännön, jossa annettiin ohjeet tili- ja inventaariokirjojen, syntyneiden, kuolleiden ja vihittyjen luetteloiden, rippikirjojen sekä penkkijärjestysten pitämisestä, ja määrättiin, että rovastien piti tarkastuksissaan valvoa sen noudattamista. Varhaisin tieto tällaisesta menettelystä on vuodelta 1672, jolloin rovasti Andreas Orraeus määräsi Asikkalassa historiakirjan hankittavaksi.[4]

Rovastien kirkonkirjoista tekemät havainnot ja huomautukset olivat samantapaisia kuin piispojen. Joissakin seurakunnissa — erityisesti monissa kappeleissa — jouduttiin muistuttamaan niiden hankkimisen laiminlyömisestä.[5] Kun vanha kirja tuli täyteen tai kului rikki, uutta ei kiirehditty hankkimaan kohta, vaan huomautus oli tarpeen.[6] Samoin jätettiin 1600-luvun

---

2 *Leinberg* Handlingar VII s. 241. Samoin Turun synodissa 1697, *Hällström* 1824 s. 710. Rippikirjojen tarkastamisesta vastaava määräys jo Gezeliuksen kiertokirjeessä 4. 12. 1669, Sundin KA P 1 s. 224. Ruotsissa määräsi mm. Haqvin Spegel 1688 rovasteja tarkistamaan, että lukuluettelot (Catechizationslengder) olivat kunnossa. *Haller* KÅ 1901 s. 235.

3 *Jokipii* SKHS Vuosik. 41—42 s. 28.

4 Lapinjärven ruots. srk:n arkisto II G 1 s. 93. *Lempiäinen* Genos 1966 s. 67. Asikkalan rtpk 1. 9. 1672.

5 Rtpkt Hailuoto 3. 4. 1687, Alahärmä 26. 2. 1695, Kannus 27. 1. 1699, Kurikka 2. 3. 1699, Loppi 23. 1. 1700, 10. 2. 1701, Vårdö 23. 2. 1710. *Jokipii* mt. s. 28. *Lempiäinen* 1963 s. 251—252 ja 1965 s. 200. — Ruotsiin kuuluneessa Torniossa määrättiin historiakirja hankittavaksi vuoden 1683 rt:ssa. *Airas* SKHS Vuosik. 6 s. 384.

6 Rtpkt Orimattila 20. 9. 1696, Leppävirta 16. 1. 1698, Hämeenlinna 15. 2. 1698, Tammela 11. 12. 1698, Loppi 10. 2. 1699, Pudasjärvi 9. 7. 1699, Laitila 10. 2. 1705, Kälviä 2. 3. 1709, Jomala 27. 2. 1710.

lopulla monin paikoin hankkimatta sellaiset rippikirjat, joihin voitiin merkitä seurakuntalaisten ehtoollisellakäynnit.[7]

Myös kirjoihin tehdyt merkinnät aiheuttivat huomautuksia ja moitteita, joskin niitä näyttää piispantarkastuksissa jaellun runsaammin. Gabriel Tammelinus tähdensi v. 1689 Kirkkonummella ja Inkoossa, että historiakirjaan oli muistettava merkitä hautaamiset.[8] Kiteellä määräsi Johannes Serlachius 1700, että rippikirjaan oli merkittävä sekä emäkirkolla että kappelissa kunkin seurakuntalaisen edistyminen kristinopissa. Harvinaislaatuinen on Petrus Carsteniuksen määräys Savitaipaleella 1687, että rippikirjasta tuli näkyä, montako virttä rahvas osasi »till illustration af Catechismi styckens förstående». Kysymys lienee katekismusvirsien osaamisesta.[9]

Aikaisempien tarkastusten päätösten toteuttaminen

Viipurin piispa David Lund sääsi kiertokirjeessään 8. 11. 1709, että rovastintarkastuksissa piti selvittää, oliko se, mitä piispantarkastuksessa oli määrätty, pantu täytäntöön.[1] Näin onkin yleisesti menetelty molemmissa hiippakunnissamme jo tätä ennenkin. Toisinaan käytiin tarkastuspöytäkirja läpi pykälä pykälältä ja luettiin ne kohdat, joiden toteuttaminen oli laiminlyöty.[2] Edellä (s. 268—270) on jo käsitelty rovastien havaintoja piispojen antamien määräysten toteuttamisesta.

---

7 Ed. nootissa mainitut Orimattilan ja Leppävirran rtpkt. Lisäksi Toholampi 14. 2. 1700, Halikko 28. 1. 1706, Lohtaja 5. 3. 1709, Eckerö 23. 1. 1710. *Lempiäinen* 1963 s. 254—255.

8 Rtpkt Kirkkonummi 27. 1. 1689, Inkoo 3. 3. 1689, vrt. lisäksi Lapinjärvi 24. 2. 1703, Kumlinge 25. 8. 1701, Pudasjärvi 26. 8. 1703, Ruovesi 26. 2. 1705. *Jokipii* 1959 s. 510.

9 Rtpkt Kitee 25. 2. 1700, Savitaipale 23. 1. 1687.

1 *Lagus* Handlingar N. F. III s. 80.

2 Rtpkt Kirkkonummi 24. 10. 1682, Savitaipale 23. 1. 1687, Inkoo 30. 5. 1694, Laitila 24. 2. 1703, Kisko 25. 2. 1706.

Säännöllisesti tutkittiin myös, miten edellisen rovastintarkastuksen päätöksiä oli noudatettu. Tästä on runsaasti mainintoja jo Mureniuksen aktoissa. Havainnot olivat samantapaisia kuin piispantarkastusten osalta. Eritoten rakennusten korjauksista ja muista rahaa kysyvistä töistä on jouduttu huomauttamaan toistuvasti.[3] Toisinaan joutuu kysymään, oliko päätösten toteuttamatta jättämiseen muuta syytä kuin kirkkoherran itsepäisyys tai välinpitämättömyys. Kun Hämeenlinnassa v. 1694 kehotettiin säilyttämään asetukset ja tarkastuspöytäkirjat kirkossa, jotta seurakunnan taloudenhoitaja voisi toimia niiden sisältämien sääntöjen mukaan, kirkkoherra ei vielä kahden vuoden kuluttua pidettyyn tarkastukseen mennessä ollut suostunut tuomaan kyseisiä asiakirjoja kirkkoon.[4]

Joskus joku asia näytti jo unohtuneen, kunnes rovasti vanhoja pöytäkirjoja selaillessaan huomasi ottaa sen uudestaan esille. Limingassa oli vuoden 1687 tarkastuksessa päätetty hankkia kaappi kirkon kirjoille ja asiakirjoille, mutta 1696 havaittiin, ettei niin ollut tehty.[5] Harvemmin on pöytäkirjoissa mainittu määräysten toteuttamisesta, mutta esimerkkejä tästäkin sentään on.[6] Puutteet pantiin merkille kärkkäämmin, mutta kiitoksiakaan ei tyystin unohdettu, kun niihin oli aihetta.

---

3 *Murenius* Acta visitatoria passim. Lisäksi esim. rtpkt Jokioinen 8. 4. 1667 ja 23. 3. 1668, Ypäjä 31. 12. 1671, Sund 20. 2. 1701, Vårdö 1. 9. 1711. — Myös piispantarkastuksissa on usein huomautettu, että seurakunnan on täytettävä, mitä edellisessä rovastintarkastuksessa on sovittu. Esim. ptpkt Orivesi 27. 2. 1662, Hammarland 14. 6. 1687, Lemlanti 19. 6. 1687, Kälviä 2. 2. 1698.

4 Hämeenlinnan rtpkt 25. 3. 1694, 3. 1. 1696.

5 Limingan rtpkt 31. 7. 1687, 5. 3. 1696.

6 Ks. esim. Brändön rtpk 27. 8. 1701 (hankittu »communionbok», koska edellisessä tarkastuksessa huomautettu ehtoollisvieraiden muistiin merkitsemisestä).

Jumalanpalveluselämä

Jumalanpalveluselämän valvonta oli rovastien keskeisimpiä tehtäviä. Tarkastuksissa esille tulleet asiat olivat paljolta samoja kuin piispojenkin käsittelemät. Kansan oli käytävä oman seurakunnan pyhäkössä. Muualla olleilla piti olla todistus jumalanpalvelukseen osallistumisestaan.[1] Usein papisto valitti seurakuntalaisten tulevan myöhään kirkkoon, jolloin ajoissa saapuneiden oli vaikea keskittyä synnintunnustukseen. Tämän joutui moni rovasti panemaan merkille tarkastuspäivänäkin. Ohjein ja rangaistuksin koetettiin saada parannusta aikaan, mutta enimmäkseen turhaan. Kälviällä oli Jacobus Falander v. 1699 niin työlääntynyt myöhästyviin, että langetti sapattirikosasetukseen vedoten heidät kunkin yhden hopeamarkan sakkoon. Lisäksi hän määräsi papiston toimittamaan myöhästelleet käräjille. Mutta monesti sai myös armo käydä oikeudesta. Lohtajalla Falander totesi v. 1707, että tarkastukseen myöhään tulleita olisi ollut syytä rangaista, mutta koska he pyysivät anteeksi sekä olivat pitkämatkaisia ja sairaalloisia, he pääsivät sillä kertaa ankarilla nuhteilla. Jos joku ei voinut myöhästymistä välttää, hänen oli tultava kirkkoon niin, ettei hän häirinnyt muiden hartautta.[2]

Kun kansalta vaadittiin täsmällisyyttä, oli sitä edellytettävä myös papistolta. Jos jumalanpalveluksia ei alettu ajallaan, kansa valitti siitä tarkastuksissa, eikä epätäsmällinen sielunpaimen

---

1 Esim. rtpkt Kälviä 20. 2. 1703, Tenhola 20. 2. 1706. Lisäksi ks. Kemin rovastik. arkisto (OMA) Ea 1, tuomiokap. vast. 28. 4. 1704 Kemin rovastin tarkastusaktoihin (kittiläläisten luvaton ehtoollisellakäynti Torniossa).

2 *Murenius* Acta visitatoria s. 196, 242, 476. Rtpkt Lemlanti 10. 2. 1689, Kälviä 19. 1. 1695, 25. 1. 1699, Vihanti 29. 11. 1696, Pirkkala 27. 2. 1697, Tyrvää 17. 1. 1698, Kannus 27. 1. 1699, 11. 2. 1707, Lohtaja 28. 1. 1699, 24. 1. 1703, 10. 2. 1707, Veteli 28. 2. 1699, Kumlinge 2. 2. 1700, 25. 8. 1701, Inkoo 18. 8. 1701, Loppi 21. 9. 1707, Sund 20. 2. 1710.

välttynyt nuhteilta.[3] Huolellinen pappi sen sijaan nostettiin laumansa esikuvaksi kuten Uudessakaupungissa v. 1700, jossa rovasti käski seurakuntalaisten saapua kirkkoon ajoissa, koska kerran kirkkoherra huolehtii siitä, että jumalanpalvelukset pidetään ajallaan.[4]

Yhtä tavallisia rikkomuksia kuin jumalanpalveluksista myöhästyminen olivat sisälle ja ulos kulkeminen saarnan aikana[5] sekä kirkosta poistuminen ehtoollisen tai viimeistäänkin loppuvirren aikana ennen kirkonmenojen päättymistä. Myös tähän syyllistyneitä koetettiin turhaan saada parannukseen nuhtein ja rangaistusuhkauksin. Kurikassa luki Georgius Bjugg v. 1699 heille varoitukseksi Ps. 109:17—19.[6] Kirkosta poispääsy koetettiin eräissä seurakunnissa estää lukitsemalla ovet saarnan tai koko jumalanpalveluksen ajaksi[7], mutta sekään ei aina taannut kirkkorauhan säilymistä. Niinpä Kuortaneella kirkkoväki murtautui väkivalloin eräänä pyhänä 1698 lukitusta kirkosta, koska jumalanpalveluksen kestettyä jo viisi tuntia monilla oli pakottava tarve ulos.[8]

Kirkosta poistuttaessa oli tungos toisinaan kova. Jokioisissa tuomitsi rovasti v. 1672 erään tapaninpäivänä poistuessaan naisia jalkoihinsa tallanneen yhdeksi sunnuntaiksi jalkapuuhun. Tammelassa oli vuosisadan vaihteessa lehtereillä olevilla miehillä paha tapa rynnätä jumalanpalveluksen lopussa ulos muita tunkien. Rovasti määräsi siitä kuultuaan, että lehterien ovet oli pidettävä suljettuina, kunnes muu väki oli ehtinyt poistua kir-

3 *Murenius* mt. s. 244, 482. Rtpkt Kirkkonummi 14. 2. 1681, 6. 2. 1687, Lemlanti 25. 2. 1686, 10. 2. 1689, Ii 12. 6. 1687, Kitee 24. 2. 1697, Kälviä 13. 1. 1710.

4 Uudenkaupungin rtpk 8. 2. 1700.

5 Ylivieskan rtpk 28. 3. 1695.

6 *Murenius* Acta visitatoria s. 34, 142, 413, 415. Rtpkt Asikkala 1. 9. 1672, Föglö 9. 2. 1688, Kirkkonummi 27. 1. 1689, Lemlanti 10. 2. 1689, 23. 2. 1690, Hammarland 23. 1. 1697, Kurikka 2. 3. 1699, Brändö 27. 8. 1701, Alahärmä 19. 2. 1709, Kökar 24. 8. 1709.

7 Rtpkt Kitee 24. 2. 1697, Kesälahti 26. 2. 1697, Kälviä 2. 3. 1709. *Hirvonen* 1936 s. 88.

8 *Kojonen* 1963 s. 406—407.

kosta. Lukkarin ja jonkun kuudennusmiehistä oli vartioitava, ettei kukaan päässyt omavaltaisesti avaamaan ovea ennen aikojaan. Eckerössä taas määrättiin v. 1686 ja samoin Sundissa 1707, että naisten oli istuttava hiljaa paikoillaan, kunnes miesväki oli päässyt ulos. Jos joku naisista ei tähän alistunut, häntä odotti sakko tai häpeäpalli.[9] Myös sisääntulossa oli toisinaan toivomisen varaa, eikä penkkiin asettumisessa noudatettu hiljaisuutta eikä hartautta.[10]

Jumalanpalveluksen aikana kansan oli osoitettava katumuksensa ja halunsa Herransa palvelemiseen polvistumalla synninTunnustuksen, rukousten ja ehtoollisen asetussanojen aikana sekä nousemalla seisomaan kiitosvirsiä veisattaessa ja Raamatun tekstejä luettaessa. Saarnan aikana oli istuttava kunnolla eikä nojattava käsivarsiin niin, ettei saarnamies tiennyt, olivatko kuulijat valveilla vai eivät. Aina ei näistä hyvistä tavoista välitetty, ja rovastin piti puuttua asiaan.[11]

Varsinkin naisväki syyllistyi usein muita häiritsevään rupatteluun, ja yhtä vaikea oli nuorten poikien pysyä hiljaa. Eräissä pitäjissä pantiin kuudennusmiehet valvojiksi lehterille, joka tavallisesti oli levottomin paikka kirkossa. Usein rovastit myös toistivat piispantarkastuksista tutun määräyksen, että poikien tuli laulun ja messun aikana seistä kuorissa sekä saarnan aikana käytävällä. Toisinaan tämä auttoikin, mutta ei aina. Lohtajalla oli v. 1707 tarkastusjumalanpalveluksessa kuorissa olevien poikien joukossa levotonta, ja rovastin oli kehotettava lukkaria ja kuorissa istuvaa pappia vastedes valvomaan heitä paremmin. Ajan tavan mukaan kirkossa meluajia luonnollisesti uhattiin

9 Rtpkt Jokioinen 1. 1. 1672, Tammela 2. 2. 1703, Eckerö 15. 2. 1686, Sund 27. 1. 1707. Vrt. jo *Murenius* Acta visitatoria s. 429 (Jomala 1660).

10 Rtpkt Kurikka 2. 3. 1699, Kauhava 28. 2. 1707.

11 Esim. rtpkt Kirkkonummi 27. 1. 1689 (siitä *Lindberg* 1930 s. 302), Hammarland 7. 6. 1691, Kumlinge 19. 7. 1691, Lemlanti 13. 8. 1693, Loppi 21, 1, 1706, Kannus 11. 2. 1707. Urjalan rtpk 24. 5. 1696 ja samasta asiasta ptpk 2. 2. 1697.

käräjiin viemisellä, ja usein uhkaus myös toteutettiin.[12] Erikoiseen häiriöön puututtiin Kumlingessa v. 1709: naisia kehotettiin panemaan pois naulatut kenkänsä, koska ne aiheuttivat kovaa ääntä heidän kulkiessaan kirkon kivilattialla.[13]

Yhteisessä virrenveisuussa oli monin paikoin toivomisen varaa. Vuosisadan lopulla näyttävät varsinkin Ahvenanmaan ja Oulun rovastit toimineen ponnekkaasti tilanteen parantamiseksi. Lemlannissa huomautettiin v. 1686 liian hitaasta veisaamisesta ja Brändössä useina vuosina sekä hitaudesta että laulun epäpuhtaudesta. Samoin siellä todettiin v. 1700, ettei suurin osa naisista avannut suutaan ollenkaan, minkä vuoksi määrättiin virret veisattaviksi vuoroveisuuna (miehet joka toisen ja naiset joka toisen säkeistön). Jomalassa oli eksytty liialliseen nopeuteen, ja kirkon takaosa saattoi veisata aivan toista kohtaa kuin kuorissa olijat. Hammarlandissa määrättiin v. 1710 lukkari esilaulajaksi. Lisäksi oli veisuun parantamiseksi hankittava taulu, johon virsien numerot merkittiin. Samoin kehotettiin eräissä pitäjissä lukutaitoisia pitämään kirjat mukanaan kirkkomatkoilla.[14] Oulun puolessa kiinnitettiin erityisesti huomiota veisuun hitauteen, ja muutamissa seurakunnissa kerrotaankin parannusta tapahtuneen. Suotuisan kehityksen rovasti luki papiston ahkeran kasvatustyön tulokseksi.[15] Samoin lienee ajatellut hiippakuntahallintokin. Kun Vähänkyrön rovastintarkastuksessa 1701 oli huomautettu sekä kansan ulosjuoksemisen että laulun lai-

12 *Murenius* Acta visitatoria, erit. s. 11, 108—109, 116, 395, 424. Rtpkt Föglö 9. 2. 1688, 12. 2. 1689, 14. 9. 1712, Kumlinge 26. 5. 1689, 19. 7. 1691, 8. 9. 1712, Hammarland 23. 1. 1697, 30. 5. 1698, 25. 1. 1710, 18. 2. 1712, Jomala 11. 3. 1698, Kurikka 2. 3. 1699, Toholampi 14. 2. 1700, Sund 14. 2. 1704, Brändö 3. 9. 1705, Lohtaja 10. 2. 1707, Ilmajoki 28. 1. 1713, Eckerö 16. 2. 1713.

13 Kumlingen rtpk 29. 8. 1709.

14 Rtpkt Lemlanti 25. 2. 1686, 24. 2. 1710, Kumlinge 19. 7. 1691, Brändö 15. 2. 1699, 4. 2. 1700 (lisäksi ptpk 1. 9. 1702), Hammarland 7. 6. 1691, 25. 1. 1710, Jomala 27. 1. 1710, Vårdö 22. 2. 1710.

15 Rtpkt Hailuoto 11. 4. 1695, 11. 4. 1697, 26. 2. 1699, Liminka 5. 3. 1696, Tyrnävä 9. 3. 1696, Haukipudas 10. 3. 1696, Kalajoki 2. 7. 1699. Muualta maasta ks. erit. Kokkolan maasrk:n rtpk 18. 2. 1700.

minlyömisen jatkuneen, tuomiokapituli totesi vastauskirjeessään, että asiat on lopultakin pantava kuntoon, »ja se riippuu paljon papiston vakavuudesta ja aktiivisuudesta».[16] Kansaa on myös kehotettu ostamaan virsikirjoja, jotta se oppisi virsin ja kiitoslauluin ylistämään Jumalaansa.[17]

Eräissä Itä-Suomen seurakunnissa tuotti vuosisadan loppuun saakka harmia kansan työntyminen suurina juhlapäivinä joukottain ehtoolliselle, jolloin kuorissa syntyi valtava tungos. Olipa Kuopiossa jouluna 1669 eräs nainen tallautunut kuoliaaksi ehtoollispöytään pyrkiessään. Piispojen tavoin rovastit koettivat tarkastuksissaan saada kansaa luopumaan tästä tavasta. Lähellä kirkkoa asuvia kiellettiin tulemasta sakramentille juhlapäivinä, eikä pitkämatkaisiakaan saanut sille päästää kuin rajoitetusti.[18] Turun hiippakunnassa on tästä epäkohdasta maininta vielä Lohtajalta vuodelta 1709, mutta nähtävästi tämä seurakunta oli enemmän poikkeus kuin sääntö.[19]

Suotuisaan kehitykseen vaikutti olennaisesti se, että ehtoollisella kävijöiltä ruvettiin vaatimaan ennalta ilmoittautuminen, jolloin ei enää hyödyttänyt pyrkiä sille juhlapäivinä siinä toivossa, ettei suuressa joukossa joudu kiinni heikosta kristinopintaidosta. Kun joku kävi sakramentilla ilmoittautumatta, ei papisto voinut kontrolloida, oliko hän sille kelvollinen. Pyhäjoella tällaiseen oli v. 1690 syyllistynyt seurakunnan suntion vaimo, jonka rovasti piispalta neuvoa kysyttyään lähetti käräjille. Lumijoella oli samasta rikoksesta kuusi vuotta myöhemmin tilillä muuan mies. Rovasti totesi, että oikeastaan hänet pitäisi muille pelotukseksi viedä käräjille, mutta koska hän oli aivan varaton, hän pääsi istumalla kolmena pyhänä jalkapuussa. Tyrnävällä mainitaan samana vuonna monien käyneen ehtoollisella

16 Tuomiokapitulin vastaus 4. 4. 1701, Vähäkyrö. Ilmajoen KA II Ea 1.

17 Rtpkt Korppoo 31. 3. 1699, Uusikaupunki 17. 12. 1701, Alahärmä 6. 3. 1703, Ilmajoki 7. 2. 1709.

18 Rtpkt Kangasniemi 25. 7. 1662, 25. 2. 1694, Kuopio 6. 3. 1670, Kitee 10. 2. 1691. *Simolin* 1909 s. 278. *Halla* 1952 s. 50. *Manninen* 1953 s. 319. *Lempiäinen* TAik. 1962 s. 13—14.

19 Lohtajan rtpk 5. 3. 1709. Ks. kuitenkin *M. Juva* 1955 s. 110.

ilmoittautumatta. Tällaisten tapausten estämiseksi oli lukkarin oltava kuorissa valvomassa, ettei Herran pöytään tule sinne kuulumattomia.[20] Siten kirkko halusi estää ihmisiä nauttimasta ehtoollista tuomioksensa.

Avioparien toivottiin käyvän sakramentilla samana päivänä[21], mutta ehtoollispöytään mies ja vaimo eivät voineet mennä yhdessä. Hyvä tapa vaati, että sinne meni ensin miesväki vanhemmat edellä ja vasta sitten naiset, hekin iän mukaisessa järjestyksessä. Kaikkialla tätä tapaa ei kuitenkaan kunnioitettu, kuten Raahen kirkkoherran valitus vuodelta 1699 osoittaa.[22]

Ehtoollisviinistä rovastit ovat puhuneet vähintään yhtä usein kuin piispatkin. Kiteellä lausui Johannes Serlachius v. 1700, ettei viiniä saanut jakaa »niin säästeliäästi kuin tänään tapahtui», sillä ehtollisvieraiden on Kristuksen säätämyksen mukaisesti »saatava täydellinen ehtoollisaineiden maku».[23] Säästeliäisyys lienee johtunut viinin puutteesta, josta tarkastuksissa usein keskusteltiin. Kun viinijyvät eivät riittäneet, määrättiin ehtoollisvieraille 1/2—1 1/2 äyrin lisämaksu. Toisinaan rovastit ovat myös kääntyneet maallisten viranomaisten puoleen viinijyvien tasaamiseksi ja lisäämiseksi.[24] Ahvenanmaalla suositteli Matthias Berg 1688 espanjalaisen viinin käyttöä sen hyvän sai-

---

20 Rtpkt Pyhäjoki 2. 9. 1690, Lumijoki 6. 3. 1696, Tyrnävä 9. 3. 1696, Lohtaja 25. 2. 1712, lisäksi ks. Kangasniemi 20. 2. 1659. Erittäin raskas rikos oli ehtoollisella käynti ripittäytymättä, eräästä siihen syyllistyneestä Kalajoen rtpk 2. 7. 1699.

21 Vetelin rtpk 28. 2. 1699.

22 Rtpkt Nauvo 8. 3. 1658, Raahe 4. 7. 1699.

23 Kiteen rtpk 25. 2. 1700.

24 *Murenius* Acta visitatoria s. 382 (Kökar 9. 6. 1658) ja siitä seurannut Mureniuksen ja maaherra Erich von den Linden kirjeenvaihto, VA Laguksen kok. LVIII. Mureniuksen aktoissa muutenkin kymmeniä kohtia, joissa käsitellään viiniviljan kokoamista ja riittävyyttä. *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 244— 246. Rtpkt Orimattila 13. 9. 1668, Kuopio 6. 3. 1670, 20. 3. 1671, 10. 3. 1678, Föglö 12. 2. 1689, Uusikaupunki 11. 2. 1694, Jokioinen 30. 1. 1699, Hausjärvi 16. 2. 1709. Johan Forseniuksen visitations terminer 1704, Karjaa (TuTA I IV 3). Turun synodi 1709, *Hällström* 1824 s. 721. Lisämaksusta edelleen mm. rtpkt Maalahti 1650, Kangasniemi 25. 7. 1662, 26. 2. 1685, Asikkala 1. 9. 1672, Hailuoto 10.

lyvyyden vuoksi. Koska se oli kalliimpaa kuin muualta tuotettu, olisi seurakuntalaisten pitänyt maksaa ehtoolliselle tullessaan ylimääräinen äyri, ja tällöin nousi Hammarlandissa ja Finströmissä seurakunta rovastin ehdotusta vastaan muutamien nimeltä mainittujen talonpoikien »käyttäessä tarkastuksessa suurta ja häpeämätöntä suuta».[25] Viinin säilytystä varten piti sakastin tai alttarin alle rakentaa kellari. Perin sopimatonta oli säilyttää se esim. kirkonisännän talon kellarissa.[26]

Ehtoollisleivät leivottiin tavallisesti omassa pitäjässä. Föglössä sen teki 1700-luvun alussa edellisen kirkkoherran leski omista vehnäjauhoistaan saaden korvauksena kirkon varoista viisi kuparitalaria vuodessa. Lohtajalla öylättien valmistus oli samoin kirkkoherran lesken huolena. Vuonna 1699 hän ilmeisesti haluten korottaa hintaa valitti kalliin ajan aiheuttamia lisäkustannuksia, jolloin jotkut väittivät hänen leipomiaan ehtoollisleipiä pieniksi ja heikoiksi, mikä syytös kuitenkin tarkastettaessa todettiin aiheettomaksi.[27]

Rovastien oli myös otettava selvää, suorittivatko papit jumalanpalvelukset käsikirjan mukaisesti tekemättä niihin omia muutoksiaan. Tätä tähdensi erityisesti Gezelius v. 1694 ohjekirjeessään uuden käsikirjan valmistumisen johdosta.[28] Yhtä ja toista huomautettavaa onkin löytynyt. Jonas Thauvonius huomasi Lopella v. 1700, ettei kirkkoherra aloittanut loppuliturgiaa normaalilla vuorotervehdyksellä, vaan lauloi sen sijaan »Avuksesi huuda minua hädän päivänä, niin minä tahdon auttaa sinua» (Ps. 50:15), johon kappalainen lauloi vastauksena »niin sinun pitää ylistämän minua». Seuraavana vuonna Thauvonius moitti siitä,

---

4. 1692, Kokkolan maasrk. 14. 1. 1695, Orimattila 20. 9. 1696, Alahärmä 19. 2. 1697, 6. 3. 1703, Kitee 24. 2. 1697, Ii 3. 2. 1702, Jämsä 26. 2. 1703, Hauho 24. 2. 1710.

25 Rtpkt Sund 2. 2. 1688, Kumlinge 5. 2. 1688, Föglö 9. 2. 1688, Lemlanti 12. 2. 1688, Hammarland 27. 2. 1688, Finström 29. 2. 1688.

26 Rtpkt Kuopio 6. 3. 1670, 10. 3. 1678, Alahärmä 26. 2. 1695, Kauhajoki 23. 2. 1700, Lempäälä 26. 6. 1704, 25. 7. 1705, 6. 9. 1708.

27 Rtpkt Föglö 14. 9. 1712, Lohtaja 28. 1. 1699.

28 *Hällström* 1824 s. 12. — Daniel Hagertista jumalanpalveluselämän valvojana ks. *Nyman* 1945 s. 70—76.

että pappi poistui alttarilta ennen kuin uskontunnustuksen jälkeinen amen oli laulettu ja samoin lopussa ennen kuin virsi oli veisattu, välittämättä rukoilla yhdessä seurakunnan kanssa.[29] Luettavien rukousten valinnassa piti säilyä yhdenmukaisuus.[30]

Saarnatuoliin pappi ei saanut mennä messukasukka yllään.[31] Toisinaan on saarna ollut kirkkojärjestyksen säätämää pitempi, jolloin rovasti joutui siitä huomauttamaan. Samalla voitiin kehottaa hankkimaan kirkolle tiimalasi, jotta sielunpaimen voisi tarkkailla, milloin pitää lopettaa.[32] Sopimattomuuksien puhumiseen saarnatuolista ei pappi tietystikään saanut syyllistyä, eikä liioin voitu hyväksyä, että hän otti sakaristossa ennen saarnatuoliin tai alttarille lähtöään rohkaisuryypyn, kuten pahat kielet kertoivat v. 1654 Lemlannissa kirkkoherran tekevän.[33] Saarnan jälkeen suositeltiin pidettäväksi kysely siitä, mitä juuri oli puhuttu. Saatettiinpa tähdentää, että kysymykset, kertaukset, rukoukset ja virret ovat hyödyllisempiä kuin pitkät saarnat.[34]

Kolehti oli kerättävä joka pyhä.[35] Virallisten kolehtien kohteet olivat seurakuntalaisille usein kaukaisia ja niiden tuotto pieni. Kangasniemellä v. 1681 koottu uhrilahja Stettinin koulun ja kirkon korjaukseen ei tuottanut juuri mitään, jolloin rovastin johdolla sovittiin, että kuudennusmiehet keräävät joka talosta kaksi kupariäyriä.[36]

Piispantarkastuksissa usein käsitelty kielikysymys tuli rovas-

29 Lopen rtpkt 23. 1. 1700, 10. 2. 1701. Vuorotervehdyksestä epäselvyyttä myös Kannuksessa 11. 2. 1707.

30 Uukuniemen rtpk 11. 3. 1694.

31 *Murenius* Acta visitatoria s. 299—302.

32 *Murenius* mt. s. 12, 25. Rtpkt Lohtaja 1. 12. 1695, Eckerö 16. 2. 1713.

33 *Murenius* mt. s. 283.

34 Savitaipaleen rtpk 23. 1. 1687. Saarnanjälkeinen kuulustelu mainitaan myös Kälviällä 2. 3. 1709, lisäksi ks. Alahärmä 26. 2. 1695, 6. 3. 1703, Ilmajoki 5. 2. 1711.

35 Rtpkt Kuopio 6. 3. 1670, Orimattila 23. 11. 1690, Asikkala 10. 4. 1692, Nauvo 10. 4. 1698, Kauhajoki 23. 2. 1700, Kiiminki 23. 3. 1702. Toisin vielä *Murenius* mt. s. 245. Vrt. myös Myrskylän KA T I 1 fol. 92 (rt. 19. 1. 1696, kolehti koottu vain suurina juhlina).

36 Kangasniemen rtpk 20. 3. 1681. Viitasaarella sama kolehti ei tuottanut mitään. Seurakunta pyysi, ettei sen tarvitsisi maksaa mitään, koska

tien käynneillä esille harvemmin. Perusteellisimmin asiaa pohdittiin Raumalla v. 1699 tuomiokapitulin suositeltua samaa käytäntöä kuin Porissa: suomenkielinen aamusaarna alkaisi klo 6, ruotsinkielinen päiväjumalanpalvelus klo 8, iltasaarna pidettäisiin suomeksi, keskiviikkona olisi ruotsalainen viikkosaarna ja perjantaina suomalainen. Talonpojat protestoivat voimakkaasti jumalanpalveluksen ruotsiksi pitämistä vastaan, koska heidän oli mahdoton ehtiä suomalaiseen aamusaarnaan, ja porvaristokin ilmaisi tyytyvänsä suomenkieliseen päiväjumalanpalvelukseen, jos aamu- ja iltasaarnat pidetään ruotsiksi. Kun kansa ei siten hyväksynyt kapitulin ehdotusta, rovasti palautti asian sille takaisin.[37]

Aamusaarnoihin kansa tuli monin paikoin laiskanlaisesti. Uudessakaupungissa kirkkoherra esitti sen vuoksi v. 1694 aamun katekismussaarnan yhdistämistä iltasaarnaan. Rovasti piti ehdotusta piispan päätösten vastaisena ja vaati valvonnan ja rangaistusten tiukentamista. Pari vuotta myöhemmin asia oli jälleen esillä, jolloin rovasti suostui lähettämään sen kapitulin harkittavaksi. Tuloksesta ei ole tietoa.[38] Kokkolassa löivät ruotsinkieliset saaristolaiset laimin suomenkieliset aamusaarnat, mikä oli rovasti Falanderin mielestä perin tuomittavaa. Vaikkeivät he kaikkea ymmärtäisikään, vaikuttaa kirkossa vallitseva hartaus, herättää rukouksin palvelemaan Jumalaa ja auttaa siten valmistautumaan päiväsaarnan kuunteluun.[39] Kuopiossa kehotti rovasti Cajanus v. 1678 pääsiäisaamuna saarnaamaan ehtoolli-

---

omankin kirkon uudistaminen oli edessä. Asia lähetettiin kapitulin päätettäväksi. Viitasaaren rtpk 10. 3. 1681. Edelleen vrt. rtpkt Tammela 23. 3. 1668, Tyrvää Festo Pauli 1683 t. 1684, Kirkkonummi 6. 2. 1687.

37 Rauman rtpk 21. 2. 1699. Kielikysymyksen järjestelyistä myös CEAP s. 156 (Vaasan rt. 1658) ja *Airas* SKHS Vuosik. 6 s. 383 (Tornion rt. 1683). Kirkkonummella oli vuoteen 1694 saakka pidetty suomenkielinen jumalanpalvelus joka kolmas pyhä, mutta tällöin päätettiin suomalaisia varten rakentaa eri kirkko. Kirkkonummen rtpk 27. 1. 1694. *Lindberg* 1930 s. 312.

38 Uudenkaupungin rtpkt 11. 2. 1694, 1696 (pvm. puuttuu).

39 Kokkolan maasrk:n rtpk 18. 2. 1700.

sesta, sillä palmusunnuntaina tulevat harvat sakramentin halveksijat kirkkoon. »Kyllä nämät Sacramentin ylöncatzoiat löytäwät iocapäiwä ia ioca wijcko raha ia tawara tubackia ostaxens; mutta cosca heidän pitä maxaman wijnarahansa, se maxetan heiltä kyllä muristen ia napisten.»[40]

Viikkosaarnat laiminlyötiin vielä yleisemmin kuin aamusaarnat, ja kehotus osallistua niihin ahkerammin toistuu pöytäkirjoissa jatkuvasti. Erityisesti oli ehtoollisvieraiden oltava niissä läsnä. Tästä pyysivät pitkämatkalaiset vapautusta, mutta tavallisesti huonolla menestyksellä.[41] Viikkosaarnojen tekstit otettiin epistoloista.[42] Kuopiossa anoi rahvas v. 1670, että papit saisivat matkustaa pitäjällä pitämässä jumalanpalveluksia eri taloissa. Rovasti Cajanus ei ehdotusta suoralta kädeltä tyrmännyt, vaan lupasi lähettää sen tuomiokapitulin käsiteltäväksi. Sen vastaus ei ole tiedossa.[43]

Myös kellojen soitossa oli huomauttamisen aihetta. Kokkolassa tähdennettiin v. 1695, että jumalanpalveluksen jälkeen oli »klämpytettävä», koska se on tapana koko maassa ja herättää monia kirkosta poistuvia »hartaisiin huokauksiin». Tavasta oli täälläkin vasta hiljattain luovuttu.[44] Samoin muistutettiin monissa pitäjissä kellojen soitosta arkiaamuisin klo 10 ja iltaisin klo 4. Tämän soiton tarkoituksena oli kehottaa kan-

40 Kuopion rtpk 10. 3. 1678. Lisäksi ks. Savitaipaleen rtpk 23. 1. 1687 ja siitä *Murto* 1936 s. 59.

41 Viikkosaarnoista on aineistoa kymmenissä rovastintarkastuspöytäkirjoissa. Erit. ks. Kurikka 2. 3. 1699, Kälviä 20. 2. 1703, Jämsä 14. 3. 1707, Hauho 24. 2. 1710, Uusikaupunki 25. 3. 1709 ja tuomiokapitulin vastaus siihen 14. 4. 1709. Huomautus kiirastorstain jumalanpalveluksen laiminlyömisestä: Kumlingen rtpk 16. 2. 1699.

42 Rtpkt Kälviä 25. 1. 1699, Lohtaja 28. 1. 1699 (viimeisen synodin päätöksen mukaan). — Raumalla sääsi rovasti 26. 2. 1705, että joka päivä klo 4 illalla oli pidettävä piispan käskyn mukaisesti rukous kirkossa »samoin kuin Turussa». Samoin Uudenkaupungin rtpk 13. 2. 1705.

43 Kuopion rtpk 6. 3. 1670.

44 Kokkolan kaup.srk:n rtpk 15. 1. 1695. Soitosta kärsimys- ja katekismussaarnoihin Rauman rtpk 26. 2. 1705. Mureniuksella esiintyviä kohtia on käsitellyt *Sandholm* 1966, erit. s. 79—87.

saa sen ajaksi polvistumaan rukoukseen ja siten ylläpitää kotihartautta.[45]

Kotihartaus

Kotihartauden päämuotona oli talonväen yhteinen aamu- ja iltarukous. Rukouksissa ei pitänyt tyytyä vain omien tarpeiden luettelemiseen, vaan niissä oli muistettava myös suuria yhteisiä asioita: oli rukoiltava evankelisen uskon, kristillisen kirkon, esivallan ja hallitsijan sekä rauhan puolesta. Eritoten suuren pohjan sodan vuosina kehotus tähän toistuu rovastintarkastuksissa jatkuvasti. Rukouskohde voi olla hyvinkin konkreettinen. Niinpä tuomiorovasti Ingemund Bröms neuvoi v. 1713 Houtskarissa kansaa anomaan, että Jumala varjelisi maata Venäjän sotavoimilta, ja Närpiön rovasti Gabriel Thauvonius kehotti pyytämään, että kuningas varjeltuisi vieraalla maalla ja pääsisi vielä onnellisesti takaisin valtakuntaansa kaikille iloksi. Tuskin kumpikaan aavisti, miten lähellä oli aika, jolloin oli opittava, ettei rukouksiin aina vastata toivotulla tavalla.[1]

Perheenisät olivat vastuussa siitä, ettei yhtään rukoushetkeä

---

45 Rtpkt Kuopio 10. 3. 1678, Ii 12. 6. 1687, Kalajoki 2. 2. 1688, Kempele 4. 3. 1696, Lumijoki 6. 3. 1696, Veteli 28. 2. 1699 (lukkarin kysyttävä papilta oikea aika soittamiseen, koska paikkakunnalla ei ole kelloa).

1 Rtpkt Houtskari 29. 1. 1713, Ilmajoki 5. 2. 1711, 28. 1. 1713. Lisäksi Viitasaari 10. 3. 1681, Kisko 9. 2. 1694, 1. 3. 1710, Siuntio 13. 1. 1699, 14. 1. 1704, Kauhajoki 23. 2. 1700, Kurikka 24. 2. 1700, Ilmajoki 25. 2. 1700, 7. 2. 1709 (rukousaiheena myös se, että Jumala poistaisi vaikean nälänhädän), Kälviä 3. 3. 1701, 12. 2. 1707 (aiheena myös maan hedelmä), 2. 3. 1709, Lohtaja 24. 1. 1703, 12. 1. 1710, 25. 2. 1712, Alahärmä 6. 3. 1703, Hämeenlinna 5. 2. 1705, Inkoo 15. 2. 1706, Tenhola 20. 2. 1706, Lempäälä 30. 11. 1706, Tyrvää 17. 3. 1707, Pirkkala 3. 3. 1708, Pöytyä 24. 1. 1709, Sund 20. 2. 1710, Jomala 27. 2. 1710, Vårdö 5. 9. 1712, Föglö 14. 9. 1712, Korppoo 27. 1. 1713, Salo 6. 2. 1713.

unohdettu.[2] Pappien ja kuudennusmiesten piti valvoa, että annettuja määräyksiä noudatettiin. Eräissä pitäjissä nimettiin tätä varten erityiset valvojat kuhunkin kylään.[3] Rovastin tiedustelu, oliko rukoukset pidetty, tuotti yleensä laihan tuloksen. Kurikassa kansa ilmoitti v. 1699, ettei niitä ollut laiminlyöty, mutta rovasti näki joka tapauksessa parhaaksi kehottaa vastedeskin uutteraan esirukoukseen. Isossakyrössä rahvas v. 1713 vaikeni tyystin, mistä rovasti päätteli laiminlyöntejä tapahtuneen, lausui ankaran kehotuksen parannukseen ja kielsi päästämästä kotihartaudesta välinpitämättömiä ehtoolliselle. Alahärmässä valitti papisto v. 1707 aamu- ja iltarukousten laiminlyömisestä, ja rovasti koetti rangaistuksilla uhaten saada kansaa parannukseen.[4] Perttelissä oli muuan Matti Matinpoika mennyt niin pitkälle, ettei hän vain lyönyt hartauksia laimin, vaan lisäksi avoimesti pilkkasi aamuja iltarukoushetkiin kokoontuvia.[5]

Kotihartauden muusta sisällöstä ei pöytäkirjoissa juuri puhuta. Sodankylässä neuvottiin v. 1686 aamuisin lukemaan rukousten lisäksi kappale Kristuksen kärsimyshistoriaa. Illalla taas oli luettava yksi katekismuksen kappale selityksineen, jotta lukutaidottomat siten oppisivat sen ulkomuistista. Tämä oli tarkoitettu koko Lapinmaata koskevaksi ohjeeksi.[6]

Kirkolliset toimitukset

Jo Rothovius tähdensi, että kasteen tuli tapahtua kirkossa, ja jotta kansa voisi paremmin sitä seurata ja saada siitä itselleen rakennusta, oli kastemalja sijoitettava kuoriin. Tämä säädös toistuu useita kertoja Mureniuksen aktoissa.[1] Kotikasteet

2 Kökarin rtpk 24. 8. 1709.
3 Rtpkt Kurikka 8. 3. 1682, Isokyrö 12. 3. 1682, Ii 12. 6. 1687, 1. 5. 1688, 11. 5. 1690, Korppoo 11. 3. 1706. *Luukko* 1945 s. 727.
4 Rtpkt Kurikka 2. 3. 1699, Isokyrö 30. 1. 1713, Alahärmä 27. 2. 1707.
5 Uskelan rtpk 27. 2. 1707. *Oja* 1958 s. 346.
6 Sodankylän rtpk 14. 1. 1686.
1 *Murenius* Acta visitatoria s. 16, 60, 63, 130, 273. *Lempiäinen* 1965 s. 48—49.

kuitenkin säilyivät ja samalla kehotukset tämän toimituksen suorittamiseen kirkossa.[2] Kirkkokaste tapahtui tavallisesti pyhäaamuna ennen jumalanpalvelusta.[3]

Joissakin rovastintarkastuksissa esiintyy valituksia kasteen viivyttämisestä, onpa joillekin vanhemmille langetettu sakkokin, kun he olivat pitäneet lapsensa kauan kasteetta. Finströmissä oli v. 1642 eräs pariskunta päästänyt 8 päivän ikäisen lapsensa kuolemaan kastamattomana, mistä ei enää selvinnyt maksamalla, vaan edessä oli julkirippi.[4] Jos lasta ei ehditty tuoda kirkolle kasteelle ja se oli ilmeisessä hengenvaarassa, oli toimitettava hätäkaste. Mikäli lapsi sitten jäikin eloon, oli hätäkaste mahdollisimman pian vahvistettava. Sen oli kuten kasteenkin tapahduttava kirkossa seurakunnan läsnäollessa.[5]

Kastetoimituksen yksityiskohdista ei rovastintarkastusten pöytäkirjoissa juuri puhuta.[6] Sama koskee kummeja, joista mainitaan vain aivan satunnaisesti.[7]

Vaimojen kirkkoonottaminen oli kuten kastekin toimitettava kirkossa pyhäaamuna ennen jumalanpalveluksen alkua.[8] Se, millä kohtaa käytävällä kirkotettava seisoi, riippui siitä, oliko hän kunniallinen aviovaimo vai oliko lapsi syntynyt ennenaikaisen vuodeyhteyden seurauksena. Aina ei asian ratkaisu ollut itsestään selvä, ja kirkkoherrat kyselivät rovasteilta lähempiä neuvoja.[9] Vaimoja, jotka olivat olleet raskaina ennen vihkimistä, ei saanut kirkottaa ennen kuin asetusten mukaiset sakot oli mak-

2 Rtpkt Savitaipale 23. 1. 1687, Brändö 15. 2. 1699, Houtskari 28. 3. 1699, Kumlinge 2. 2. 1700, Kemiö 29. 1. 1708, Kökar 24. 8. 1709.

3 *Murenius* mt. s. 15. *Lempiäinen* mt. s. 54.

4 Orimattilan rtpk 11. 9. 1664. *Loimaranta* 1936 s. 46. Kuopion rtpkt 6. 3. 1670, 20. 3. 1671. *Murenius* mt. s. 108. *Lempiäinen* mt. s. 24.

5 Rtpkt Lohtaja 10. 2. 1707, Kruunupyy 8. 3. 1707.

6 Ks. kuitenkin *Murenius* mt. s. 66, 77 sekä Lohtajan rtpk 16. 2. 1700 ja siitä *Lempiäinen* mt. s. 121. *Sandholm* 1966 s. 59.

7 Rtpkt Savitaipale 23. 1. 1687 (kummeiksi ei jumalattomia), Houtskari 5. 4. 1695 (kehotus kummeille jumalisuuteen), Brändö 15. 2. 1699 (kummeille tehtävä kysymyksiä).

8 *Murenius* mt. s. 15, 53. Kirkkonummen rtpk 14. 2. 1681.

9 Rtpkt Föglö 16. 8. 1708, Eckerö 23. 1. 1710, Hammarland 25. 1. 1710, Lumparland 23. 2. 1710, Jomala 27. 2. 1710.

settu.[10] Synnyttämisen ja kirkkoonottamisen väli oli 40 vuorokautta. Jos äiti viivytteli eikä pian tämän ajan umpeen mentyä tullut kirkotettavaksi, sitä pidettiin perin tuomittavana. Orimattilassa oli v. 1664 eräs vaimo ollut lapsensa synnytettyään 15 viikkoa kirkottamatta, jolloin rovasti määräsi hänelle 40 hopeamarkan sakon, ellei viivytys ollut johtunut »suuresta heikkoudesta».[11]

Avioliittoasioita käsiteltiin tarkastuksissa paljon, mutta itse vihkimistoimitus ei juuri aiheuttanut keskustelua. Jostakin paikallisesta erityistavasta saattoi toisinaan tulla puhetta.[12] Vihkiminen oli toimitettava kirkossa, ellei ollut erityisiä syitä suorittaa se kotona.[13] Vihittävien vanhempien toivottiin olevan siinä läsnä.[14] Brändössä oli v. 1646 eräs pariskunta kieltäytynyt suostumasta vihkikaavassa olevaan vuoteeseen johdattamiseen. Murenius pysyi kuitenkin lujana: joka jättää pois sen, mikä on kuninkaan hyväksymässä käsikirjassa, on saava kovan rangaistuksen.[15]

Jonkin verran enemmän antoi puheenaihetta papin kutsuminen sairaan luo. Monin paikoin valitettiin kansan lykkäävän sielunhoitajan noutamisen sunnuntaihin, jolloin muutenkin tultiin kirkolle. Tätä koettivat rovastit piispojen tavoin vastustaa, koska papeilla oli pyhäpäivä muutenkin kiireinen ja kutsun viivyttämisestä voi myös seurata, että sairas kuoli ehtimättä saada absoluutiota ja ehtoollista.[16] Jos näin tapahtui, asia koetettiin selvittää mahdollisimman tarkoin. Mikäli kuolema oli ollut äkil-

10 *Murenius* mt. s. 193. Jokioisten rtpk 23. 3. 1668. Lisäksi ks. Tammelan rtpk 2. 2. 1703 (aviolupauksin maatun naisen kirkotus, kun mies ei täytä lupaustaan).

11 Orimattilan rtpk 11. 9. 1664. Lisäksi ks. Hammarlandin rtpk 25. 7. 1705.

12 Esim. *Murenius* mt. s. 13.

13 Rtpkt Sund 4. 2. 1706, Föglö 22. 8. 1709.

14 *Murenius* mt. s. 347.

15 *Murenius* mt. s. 142, samasta seremoniasta myös s. 226.

16 *Murenius* mt. s. 482. Rtpkt Kuopio 6. 3. 1670, Saloinen 26. 8. 1689, Orimattila 21. 5. 1693, Korppoo 31. 3. 1699, Haukipudas 3. 7. 1702, Kemiö 29. 1. 1708.

linen, oli tyydyttävä neuvomaan kansaa sen mukaan, kuin tapaus antoi aihetta, mutta jos todettiin jonkun huolimattomuudessaan syyllistyneen papin noutamisen laiminlyömiseen, rangaistuksena oli vähintään sakko ja eräissä tapauksissa jopa julkirippi.[17]

Pappien oli luonnollisesti käytävä katsomassa sairasta kohta, kun hänellä kutsun saatuaan oli siihen tilaisuus. Monien määräysten ristitulessa sielunpaimen saattoi kuitenkin joutua tilanteeseen, jossa hän ei osannut päättää, mitä hänen pitäisi tehdä. Haukiputaalla oli muuan nainen tuomittu näpistelystä kirkkorangaistukseen, mutta ennen kuin hän ehti maallistakaan rangaistustaan kärsiä, hän sairastui ja pyysi ehtoollista. Kappalainen ei voinut pyyntöä täyttää, ennen kuin hän varmistui, että sairaus oli vakava ja hänellä olisi siten oikeus hätätilan vuoksi poiketa normaalista käytännöstä. Tästä hän ei päässyt varmuuteen, ja niin nainen kuoli 1 1/2 viikkoa myöhemmin sakramenttia saamatta. Rovasti jätti tapauksen kapitulin tutkittavaksi, joka puolestaan vaati sen tarkempaa selvittämistä voidakseen ratkaista, oliko pappi syyllistynyt virkavirheeseen vai ei.[18]

Ehtoollisvieraiden rippiä koskevat kysymykset kohdistuivat lähinnä toimituksen ulkonaisiin puitteisiin. Keskustelua käytiin käyttäytymisestä kirkossa ripin aikana[19] tai siitä, oliko toimitus pidettävä sakastissa vai kuorissa. Jälkimmäinen vaihtoehto tuli kysymykseen, jos sakaristo oli kansan ripittämiseen liian ahdas.[20] Kaksikielisissä seurakunnissa oli huolehdittava siitä, että kukin voi ripittäytyä omalla kielellään.[21] Ehtoollisella ja ripillä oli käytävä yhdessä muun seurakunnan kanssa. Jos jollakin paikkakunnalla käytettiin tavallista enemmän yksityistä rippiä ja ehtoollista, siitä huomautettiin.[22]

17 *Murenius* mt. s. 49, 402, 530. Rtpkt Orimattila 5. 8. 1660, 11. 9. 1664, Haukipudas 20. 2. 1712. *Lempiäinen* 1963 s. 202—204.

18 Haukiputaan rtpk 7. 2. 1711 ja tuomiokapitulin vastaus 19. 10. 1711 (Iin KA II Cf 1 s. 175, OMA).

19 *Murenius* mt. s. 422. Haukiputaan rtpk 2. 1. 1693.

20 Esim. rtpkt Eckerö 23. 1. 1710, 16. 2. 1713, Hammarland 27. 2. 1711.

21 Kälviän rtpk 20. 2. 1703.

22 Lopen rtpk 23. 2. 1708.

Ripille ilmoittautumisen ja rippikuulustelun kansa pyrki toisinaan lyömään laimin, jolloin siitä oli muistutettava.[23] Rippivieraiden kristillisen mielenlaadun tuli näkyä heidän pukeutumisessaan. Erityisesti rovastit ovat piispallisten esimiestensä tavoin kiinnittäneet huomionsa pitkätukkaisiin miehiin. Näitä Paavalin selvän käskyn halveksijoita ei saanut päästää Herran pöytään, ennen kuin tukka oli leikattu.[24] Pappien tuli tietysti tässäkin olla esimerkkinä. Sellainen ei ollut Vårdön kappalainen v. 1642, jolle Murenius joutui antamaan käskyn hiusten lyhentämiseen.[25] Kiteellä kehotti rovasti Serlachius v. 1691 talonpoikia ajamaan ennen ehtoolliselle tuloa pitkän partansa suun ympäriltä, koska se haittasi ehtoollisen jakamista. Tässä siis kehotuksen sanelivat tarkoituksenmukaisuusnäkökohdat.[26]

Muuten kiinnitettiin tarkastuksissa ehtoollisvieraiden mielialaan huomiota harvoin, mutta joskus sentään. Niinpä Georgius Prytz neuvoi Houtskarissa v. 1699 sakramentille aikovia vakavasti koettelemaan itseään. Erityisesti heidän oli varottava keskinäisiä riitoja. Matt. 5:23—24 oli kristittyjä sitova ohje. Alttarille ei saanut päästää, ennen kuin sovinto oli solmittu ja kirkkoherra saanut siitä tiedon.[27] Itsetutkistelun helpottamiseksi oli papiston opetettava kansalle, mitä oikea katumus on, ja samalla neuvottava rippivieraita uuteen kuuliaisuuteen (Hebr. 6:4—6).[28] Sellaista ehtoolliselle aikovaa, joka oli jatkuvasti syyllistynyt epäjärjestykseen kirkossa, oli niin ikään pyrittävä johdattamaan synnintuntoon, sillä oli luultavaa, ettei hänellä sellaista ollut.[29]

---

23 Tästä on pöytäkirjoissa esimerkkejä paljon. Ks. myös edellä s. 348—349. — Jos rippivieraita ilmoittautui vain 2—3, oli mahdollista siirtää ehtoollisen vietto toiseen ajankohtaan. Tästä *Murenius* mt. s. 482 ja Harjun rtpk 28. 2. 1709.

24 *Murenius* mt. s. 213, 240. *Sandholm* 1966 s. 67. Karkun rtpk 12. 2. 1684. *Jokipii* SKHS Vuosik. 41—42 s. 29. Rtpkt Pyhäjärvi U.l. 12. 3. 1689, Loppi 10. 2. 1699, Kurikka 24. 2. 1700, Urjala 21. 12. 1700.

25 *Murenius* mt. s. 78. *Parvio* 1959 s. 130.

26 Kiteen rtpk 10. 2. 1691.

27 Rtpkt Houtskari 28. 3. 1699, Asikkala 1. 9. 1672, Kälviä 2. 3. 1709.

28 Rtpkt Savitaipale 23. 1. 1687, Kälviä 20. 2. 1703, Kannus 11. 2. 1707.

29 Brändön rtpk 21. 8. 1704.

Useimmin tuli kirkollisista toimituksista tarkastuksissa esille hautaus, mutta siinäkin jäi sisältö sivummalle. Sen sijaan säädettiin, paljonko ruumiskellojen soitosta oli maksettava[30], puhuttiin paarivaatteen hankinnasta ja sen käytöstä perittävästä maksusta[31] sekä säädettiin, paljonko hautasija maksoi kirkon eri osissa tai kirkkotarhassa, jossa se usein oli ilmainenkin.[32] Eri seurakunnissa annetut säädökset poikkeavat paljonkin toisistaan ja myös piispojen antamista. Rahvas pyrki tinkimään taksoista mahdollisimman paljon, ja usein maksut jätettiin jopa kokonaan suorittamatta. Niiden jälkikäteen periminen oli työlästä. Maksu kirkkomaahan hautaamisesta oli vapaaehtoisen lahjan luontoinen, eikä sitä voitu pakolla periä ollenkaan.[33]

30 Rtpkt Savitaipale 23. 1. 1687, Teerijärvi 25. 2. 1687, Kalajoki 2. 2. 1688, Asikkala 25. 5. 1690, Ylivieska 28. 3. 1695. Myrskylän KA T I 1 fol. 57 (rt. 24. 3. 1685).

31 Tästä jo Mureniuksella yli 40 kohtaa. Lisäksi mm. rtpkt Nauvo 8. 3. 1658, Viitasaari 18. 3. 1666, 29. 1. 1671, 12. 3. 1676, 10. 3. 1681, Orimattila 1. 3. 1683, Ii 12. 6. 1687, Saloinen 6. 2. 1688, Saltvik 18. 2. 1689, Kisko 13. 3. 1689, 25. 2. 1706 (Suomusjärvi), Ylivieska 28. 3. 1695, Siikajoki 7. 3. 1696, Hinnerjoki 2. 6. 1696, Laitila 15. 12. 1699, Geta 25. 1. 1700, Brändö 27. 8. 1701, Finström 25. 2. 1704, Korppoo 11. 3. 1706, Jämsä 13. 7. 1712. Uukuniemen rtpk 11. 3. 1694, *Hirvonen* 1936 s. 30.

32 Mureniuksella esimerkkejä kymmenittäin. Lisäksi mm. Tuusulan KA K I 1 fol. 46, rov. Zacharias Stachaeuksen hautausmaksusääntö 18. 9. 1645, Pöytyän KA III Ba 1 fol. 5 v, rov. Henricus Hoffmanin sääntö 2. 8. 1645, Yläneen KA V 1 fol. lv-2, Hoffmanin sääntö 1658 ja sen uusittu versio 14. 2. 1665, Maskun KA (TMA) III Gm 1:1, Petrus A. Bergiuksen hautausmaksusäännöt 1. 1. 1668, 1. 1. 1671, sama myös Ruskon KA (TMA) III Gm 1:1 fol. 4. Hämeenkyrön KA, Kirkonvarat 1620—1750 s. 64 (rt. 17. 2. 1665). Rtpkt Kangasniemi 6. 6. 1661, Viitasaari 29. 1. 1671, 10. 3. 1681, Hailuoto 3. 4. 1687, Ii 12. 6. 1687, 11. 3. 1696, Liminka 31. 7. 1687, Haukipudas 11. 9. 1687, 2. 1. 1693, Saloinen 6. 2. 1688, Föglö 21. 2. 1690 (Sottunga), Vihanti 30. 11. 1691, Pudasjärvi 5. 12. 1691, 26. 8. 1703, Paavola 21. 12. 1691, Ylivieska 28. 3. 1695, Leppävirta 16. 1. 1698, Hinnerjoki 14. 12. 1699, Kurikka 24. 2. 1700, Tyrvää 21. 2. 1704 (kapitulin vahvistettavaksi), Uusikaupunki 7. 2. 1708.

33 Tuomiokapitulin vastaus Uskelan rtpk:aan 2. 2. 1708, dat. 18. 3. 1708 (Salo-Uskelan KA II Ea 1, TMA). Vihannin rtpk 2. 4. 1695. Vrt. *Murenius* mt. s. 29, 33.

Maksusta kieltäytymiseen voi olla muitakin syitä kuin varattomuus. Limingassa vetosi erään nimismiehen leski v. 1687 miehensä kirkolle tekemiin lahjoituksiin, ja asiaa tutkittaessa hän tuohtuneena sanoi kirkkoherralle: »Että te Pelkä Jumalata, ettäkä häpiä Ihmisitä», mikä paimenen pyynnöstä merkittiin pöytäkirjaan. Leski jäi jutussa lopulta tappiolle, sillä rovasti katsoi todistusten osoittavan, ettei miesvainajan lahjoituksia ollut tarkoitettu korvaukseksi hautasijasta.[34] Aikaisemmin olemme todenneet, että kirkon hyväksi toimineelle voitiin kyllä antaa vapaa hautasija tai ilmaiset kuolinkellot. Tällaisista tapauksista on keskusteltu rovastintarkastuksissakin.[35]

Jos joku taksa oli kovin korkea, rahvas tyytyi halvempiin palveluksiin. Salossa kertoi papisto v. 1713 huolestuneena, että vainajista haudataan suuri osa kirkon alaosaan, kun hautasija yläosassa maksaa liian paljon.[36] Kalliit paarivaatteet jäivät useinkin käyttämättä ja taksoja oli alennettava, että kirkko olisi saanut edes jotain. Mutta haittansa oli liian halvoistakin hinnoista. Kun Tammelassa ei peritty kuoriin hautaamisesta kyllin korkeaa hintaa, sinne haudattiin niin paljon, että tilasta alkoi tulla puute. Lisäksi siitä seurasi, ettei hautapaikka enää ollutkaan ilmaus vainajan yhteiskunnallisesta asemasta, joten taksojen korjaamiseen oli kaksin verroin syytä.[37]

Epäjärjestyksen välttämiseksi säädettiin, ettei rahvas saanut ruveta omin päin kaivamaan hautoja kirkkoherran sekä lukkarin tai kirkonisännän tietämättä.[38] Kuusamossa kerrottiin v. 1685 lappalaisten hautaavan vainajiaan sinne tänne syrjäisiin paikkoihin, mikä tietysti soti kristillisiä tapoja vastaan. Tuomittava

34 Limingan rtpk 31. 7. 1687.

35 Rtpkt Uusikaupunki 11. 3. 1698, 3. 3. 1699, 17. 12. 1701, Tyrvää 5. 2. 1699, Rauma 21. 2. 1699, Tammela 2. 2. 1703.

36 Salon rtpk 6. 2. 1713.

37 Tammelan rtpk 26. 1. 1702.

38 *Murenius* mt. s. 95, 96. Rtpkt Ypäjä 11. 3. 1666, Jokioinen 1. 4. 1666, Kangasniemi 26. 2. 1685, Ii 12. 6. 1687. — Myöskään ei rahvas saanut ominpäin käydä soittamassa sielunkelloja, kuten Haukiputaan rt:ssa 10. 1. 1707 mainittiin tapahtuneen. Tällainen tapa ei ole muuallakaan ollut tuntematon, ks. *Sandholm* 1966 s. 89, 91.

oli myös eräiden uukuniemeläisten tapa haudata vainajansa salaa vanhoihin venäläisiin hautapaikkoihin.[39] Ankarina nälkävuosina saattoi kuolleita olla niin paljon, että osa oli pakko haudata kirkkomaan ulkopuolelle, jolloin oli kiireesti ryhdyttävä sen laajentamiseen.[40] Myös hautojen hoitoon koetettiin kiinnittää huomiota. Niinpä Iissä säädettiin v. 1699, että sellainen, joka ei huolehdi haudoistaan, menettää oikeutensa niihin, ja ne siirtyvät kirkon omistukseen.[41]

Vaikeissa kuolemantapauksissa kirkkoherra toisinaan pyysi esimieheltään neuvoa, kuinka hautaamisessa oli meneteltävä. Lopella ei rovastikaan uskaltanut v. 1706 ratkaista erään sepän murhatun vaimon hautausasiaa, vaan jätti sen odottamaan murhajutun käsittelyä maallisessa oikeudessa.[42] Samoin on papisto tiedustellut rovastien mielipidettä hautaamiseen liittyneistä paikallisista tavoista.[43]

Murenius oli sitä mieltä, että koko hautausseremonia oli suoritettava loppuun ennen jumalanpalveluksen alkua. Ainakin myöhemmin tuli paikoin tavaksi, että ruumissaarna ja päiväsaarna liitettiin yhteen »koko seurakunnan rakennukseksi», mitä esim. Christian Walstenius suositteli v. 1704 Hinnerjoella.[44]

Kirkollisiin toimituksiin liittyneet perhejuhlat eivät aina sujuneet kristillisesti, eikä maallisen esivallan niistä antamia asetuksia noudatettu ylen kirjaimellisesti. Vähässäkyrössä valitettiin v. 1705 joidenkin tulevan hautaustoimituksiinkin juovuksissa ja aiheuttavan pahennusta. Sellaiset oli tuomiokapitulin mielestä toimitettava oikeuteen vastaamaan hyvien tapojen rikko-

---

39 Rtpkt Kuusamo 24. 12. 1685, Uukuniemi 11. 3. 1694, Kuopio 10. 3. 1678 (mies haudannut kaksi lastaan peltoonsa, lukkarin ja suntion käytävä ottamassa ne sieltä, jotta voidaan haudata kunniallisesti).

40 Lopen rtpk 18. 2. 1698, lisäksi vrt. rtpkt Tammela 11. 2. 1698, Rauma 21. 2. 1699.

41 Rtpkt Ii 11. 5. 1690, Haukipudas 13. 5. 1690.

42 Lopen rtpk 21. 1. 1706. Tapaus, jossa rovasti kieltää kristillisen hautauksen: *Murenius* mt. s. 144. Kuolleena syntyneen lapsen hautaamisesta sama s. 28 sekä Kokkolan maasrk:n rtpk 25. 2. 1701.

43 *Murenius* mt. s. 13, 22, 48, 338.

44 Mt. s. 68. Hinnerjoen rtpk 26. 2. 1704.

misesta. Myös Kälviällä lausui rovasti v. 1707 erityisen varoituksen juopottelusta häissä, hautajaisissa yms. muistuttaen, että juoppous on lihan teko, joka estää ja erottaa ihmisen Jumalan valtakunnasta (Gal. 5:21).[45]

Avioliittoasiat

Avioliittoon liittyvien kysymysten käsittely oli rovastien tarkastuksissa miltei vielä tavallisempaa kuin piispojen. Yksin Mureniuksen aktoissa on niistä toistasataa kohtaa.[1] Samoin ovat hänen myöhemmät virkaveljensä joutuneet avioliittoasioiden kanssa tekemisiin jatkuvasti. Papit näyttävät olleen arkoja ratkomaan niitä itsenäisesti, ja tarkastajille esitettiin runsaasti selviäkin tapauksia.

Kihlauksista rovastit antoivat samanlaisia ohjeita kuin piispat. Niitä ei saanut toimittaa papin olematta läsnä.[2] Murenius suositteli kihlaamista kirkossa alttarin ääressä seurakunnan läsnäollessa, ja kirkkoherran jopa piti kuuluttaa aiotuista kihlauksista 14 päivää aikaisemmin. Myöhemmin ei toimituksen suorittamista kirkossa näytetä kuitenkaan suositun.[3] Vaikka kevytmielisistä kihlauksista toistuvasti varoitettiin, tuli niiden purkujuttuja usein ratkottavaksi. Syyt olivat mitä erilaisimmat. Jos

45 Tuomiokapitulin vastaus Vähänkyrön rtpk:aan 28. 2. 1705, dat. 22. 3. 1705 (Vähänkyrön KA II Eb 1, VMA). Kälviän rtpk 12. 2. 1707. Lisäksi ks. rtpkt Kumlinge 5. 2. 1688, Houtskari 29. 1. 1713.

1 Mureniuksen ratkaisuja kihlaus- ja avioliittoasioissa ovat aikaisemmin selvittäneet *Pietilä* SKHS Pöytäk. 4 passim ja *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 268—272.

2 *Murenius* Acta visitatoria s. 268. Rtpkt Inkoo 3. 3. 1689, Pudasjärvi 5. 12. 1691 (nainen kihlautunut kahden rengin kanssa), Kirkkonummi 7. 3. 1692, Uukuniemi 11. 3. 1694. Lisäksi ks. rtpkt Orimattila 11. 9. 1664, Kuusamo 24. 12. 1685 (lappalaisten kihlaus- ja avioliittotapojen epäkohdista), Kälviä 19. 1. 1695 sekä Ruotsista piispa Johannes Bothvidin säädös v:lta 1633, *Lundström* 1898 s. 79.

3 *Murenius* mt. s. 21, 66, 372. Brändön rtpk 15. 2. 1699.

morsian tai sulhanen oli pakotettu kihlautumaan, purkaminen oli selvä.[4] Samoin jos hylätty kihlattu oli todistettavasti pitkään elänyt siveästi ja nuhteettomasti, rovasti antoi hänelle pitemmittä puheitta luvan mennä avioliittoon uuden kanssa.[5] Useimmiten kihlauksen purkuasiat jätettiin kuitenkin tuomiokapitulin ratkaistavaksi.[6] Kun kihlaus purkautui, saattoi syntyä riitaa kihlajaislahjoista ja niiden palauttamisesta, samoin jos morsian kuoli ennen vihkimistä.[7] Eräissä tapauksissa morsian oli maattu kihlausaikana tai ennen sitä ja kuoli lapsivuoteeseen ennen vihkimistä.[8]

Yleensä pyrittiin kihlausaika rajoittamaan mahdollisimman lyhyeksi, jolloin myös helpommin vältyttiin avioelämän alkamisesta ennenaikaisesti. Mureniuksen mukaan sen maksimipituus oli 20 viikkoa, mutta näinkään pitkä aika ei ollut suositeltava. Joskus jopa liitettiin kihlaus ja vihkiminen yhteen.[9] Kihlauksen pitkittyminen johtui tavallisesti siitä, että jompikumpi osapuoli oli haluton täyttämään naimalupaustaan. Rovasti pyrki parhaansa mukaan sovittamaan osapuolia, ja joskus hän onnistui niin, että vihkiminen voitiin toimittaa kohta.[10]

Avioliiton solmimisen pitkittyminen voi johtua myös vanhempien vastahakoisuudesta. Tällaisia lastensa tulevaisuudesta

---

4 *Murenius* mt. s. 258, 306, 308—309. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 4 s. 125. *M. Juva* 1955 s. 130—131.

5 *Murenius* mt. s. 29, 32. Jos joku oli kihlautunut kahdesti, ensimmäinen oli pätevä. Mt. s. 62.

6 *Murenius* mt. s. 8, 88—89, 165, 207—208, 227—228, 290, 306, 386, 437—439, 490. *Pietilä* mt. s. 119—120. Rtpkt Föglö 20. 8. 1693, Siuntio 13. 1. 1699 (kuulutettu jo 1 1/2 vuotta aikaisemmin), Houtskari 10. 7. 1704, Korppoo 11. 3. 1706.

7 *Murenius* mt. s. 36, 193. Getan rtpk 24—25. 1. 1700.

8 *Murenius* mt. s. 373, 376.

9 *Murenius* mt. s. 21, 25, 112. *Pietilä* mt. s. 113.

10 *Murenius* mt. s. 23, 37, 38, 257—258 (sulhanen oli hääpäivänä muuttanut mielensä, morsian 10 vuotta vanhempi, kihlaus päättyy eroon), 462—463. CEAP s. 472 (Hattulan rt. 1660). *Pietilä* mt. s. 122. Rtpkt Tenhola 18. 3. 1696, Halikko 29. 1. 1706. Epävarmat naimalupaukset voi rovasti antaa myös maallisen oikeuden tutkittaviksi, tällaisesta ks. esim. VA jj 13: 96—97 (Lappeen ylisen osan käräjät 12—14. 9. 1666).

huolestuneita isiä ja äitejä rovastit koettivat vaihtelevalla menestyksellä taivutella. Eräissä tapauksissa vihkimislupa annettiin vanhempien vastarinnasta huolimatta.[11]

Erityisen helposti vanhemmat nousivat vastahankaan, jos tuleva miniä tai vävy oli syyllistynyt salavuoteuteen. Mikäli kihlakumppanit olivat maanneet keskenään, silloin kirkollinen johto ja useimmiten kai vanhemmatkin koettivat saada liiton pikaisesti aikaan enempien ikävyyksien välttämiseksi.[12] Joskus on maanneet vihitty heti ilman kuulutusta[13], mutta yleensä kuulutusta pidettiin välttämättömänä mahdollisten avioesteiden selvittämiseksi. Kuulutus suoritettiin kolmesti ja se tapahtui aina emäkirkolla. Toisinaan on kuitenkin kappelilaisille annettu siihen oikeus omassa kirkossaan. Viikkopyhinä kuulutuksia ei saanut lukea vaan vain sunnuntaisin.[14]

Tavallisin avioeste, joka tarkastuksissa tuli esille, oli sukulaisuus. Kemiössä professorirovasti Simon Tolpo salli v. 1706 avioliiton, vaikka sulhasen isän äiti ja morsiamen isän isä olivat sisaruksia. Yleensä tällainen kolmannen polven sukulaisuus lähetettiin ilman muuta tuomiokapitulin tutkittavaksi. Toisinaan rovastit ovat jättäneet kapitulin ratkaistavaksi sellaisenkin avioliittohankkeen, jossa osapuolet olivat sukua neljännessä polvessa. Näiden ajan katsomusten mukaan kyseenalaisten liittojen estämiseksi kehotettiin kansaa valitsemaan aviopuolisot niin,

---

11 Rtpkt Viitasaari 18. 3. 1666, Kittilä 16. 1. 1686, Kalajoki 2. 7. 1699, Hämeenlinna 7. 2. 1699 (siitä *Lempiäinen* 1963 s. 383, n. 37). Toisaalta rovasti voi joskus neuvoa avioliittoon haluavaa luopumaan aikeestaan. Kun eräs ullavalainen halusi naida naisen, jonka huhuttiin viettävän paheellista elämää, häntä kehotettiin pidättymään moisen naisen seurasta, kunnes tämä maallisessa oikeudessa vapauttaa itsensä tästä huhusta. Kälviän rtpk 25. 1. 1699.

12 *Murenius* mt. s. 65, 93, 176, 223, 285, 332, 522. *Pietilä* mt. s. 127. Rtpkt Kangasniemi 6. 6. 1661, 25. 7. 1662, Viitasaari 7. 3. 1667, Asikkala 1. 9. 1672, Hammarland 22. 2. 1689.

13 *Murenius* mt. s. 93. *Pietilä* mt. s. 134—135.

14 *Pietilä* mt. s. 135. Rtpkt Leppävirta 30. 12. 1694, Kurikka 24. 2. 1700, Brändö 27. 8. 1701.

ettei mitään epäselvyyksiä synny. Ohjeena oli Vanhan testamentin säädös polvien luvusta (3. Ms. 18: 1—18).[15]

Toinen usein käsitelty tapaus oli leskien uusi avioliitto. Mikäli aviopuoliso oli todistettavasti kuollut, asia oli selvä.[16] Toisin oli, jos riittävät todisteet puuttuivat. Näin kävi usein varsinkin sotien aikoina, kun vaimot eivät vuosikausiin kuulleet miehistään mitään. Yleensä rovastit lykkäsivät epävarmat tapaukset tuomiokapituliin.[17] Joskus pykäliin tuijottaminen aivan ilmeisesti voitti kristillisen lähimmäisenrakkauden. Kälviällä pyysi eräs mies 1707 saada naida naisen, jonka miehen kerrottiin kuolleen ja tulleen haudatuksi suurena nälkävuonna 1696. Rovasti Falander katsoi, ettei asiasta ole täyttä varmuutta eikä riittäviä todisteita, joten avioliittoon aikovat tuskin eläisivät siinä Jumalan kaitselmuksen suojassa. Ymmärtäväisempi oli Johannes Cajanus Kuopiossa v. 1673. Muuan vaimo oli kahdesti syyllistynyt huoruuteen ja sitten paennut Venäjälle, minkä jälkeen hänen olinpaikastaan ei ollut kuultu mitään. Mies pyysi päästä uuteen avioon, minkä rovasti salli, eritoten kun miehellä oli pieniä lapsia. Tuomiokapitulin vahvistus tälle päätökselle oli kuitenkin hankittava.[18]

Muista avioesteistä on mainittava riittävän kristinopin taidon puute. Edellä jo totesimme, että siinä paljon joustettiin, mutta joskus sentään tartuttiin osaamattomuuteen kovinkin ottein ja pantiin avioliittoon haluava toden teolla opiskelemaan.[19]

Tärkeänä tehtävänä rovasteilla oli epäsopuisten avioparien sovittelu. Kehotuksia jaettiin runsaasti ja tarpeen vaatiessa niitä

---

15 *Murenius* mt. s. 144, 215, 402, 578. *Pietilä* mt. s. 142. Rtpkt Viitasaari 29. 1. 1671, Kuopio 21. 2. 1673, Uukuniemi 11. 3. 1694, 24. 2. 1700, Kitee 25. 2. 1700, Ruovesi 25. 3. 1704, Kemiö 4. 2. 1706, Lapua 1. 3. 1707.

16 Esim. Kuopion rtpk 20. 3. 1671. — Lesket eivät saaneet muuttaa yhteen asumaan, ennen kuin suruaika oli ohi. Rtpkt Uukuniemi 24. 2. 1700, Kitee 25. 2. 1700.

17 *Murenius* mt. s. 457. Rtpkt Isokyrö 12. 3. 1682, 30. 1. 1713, Pudasjärvi 31. 1. 1709.

18 Rtpkt Kälviä 12. 2. 1707, Kuopio 21. 2. 1673.

19 *Pietilä* mt. s. 148. Kälviän rtpkt 19. 1. 1695, 3. 3. 1701.

vahvistettiin sulkemalla riitelevät puolisot ehtoolliselta tai lähettämällä asia käräjille, jos tapaukseen liittyi toisen osapuolen lyöminen. Usein saatiinkin ainakin hetkeksi parannus aikaan.[20] Hailuodossa ilmoitettiin eräälle kauan riidelleelle pariskunnalle v. 1692, että se, joka ensiksi rikkoo sovun, pannaan kolmeksi sunnuntaiksi jalkapuuhun. Aina eivät tällaiset uhkauksetkaan auttaneet, ja silloin rovasti lähetti tapauksen tuomiokapitulin käsiteltäväksi.[21]

Vaikka rovastin edessä luvattiinkin rakkautta, saattoi lupausten pitäminen osoittautua ylivoimaiseksi. Orimattilassa oli v. 1668 tuomiolla eräs sanansa syöjä, joka ei enää päässyt pelkillä kehotuksilla. Häneltä kiellettiin ehtoolliselle pääsy, ja kirkkoherran piti puhutella häntä kovin sanoin. Ellei tämä auttanut, miehen oli tultava tuomiokapituliin. Vaimo, jossa rovastin mielestä oli osasyy, pääsi vielä tällä kertaa nuhteilla. Yhden kuudennusmiehistä oli jatkuvasti valvottava, miten tämä pariskunta eli, ja ilmoitettava havainnoistaan kirkkoherralle.[22] Toisinaan rangaistiin miehen tai vaimon sijasta jommankumman isää tai äitiä, jonka todettiin kiihottaneen aviopuolisoita toisiaan vastaan. Todistamaton väite ei kuitenkaan riittänyt tuomitsemisen aiheeksi. Kun Iissä muuan mies katsoi, että hänen vaimonsa oli muuttanut vanhempiensa luo näiden kehotuksesta, muut läsnäolleet puolestaan arvelivat vaimon joutuneen kärsimään miehensä luona nälkää ja puutetta, ja miehen olikin alistuttava lupaamaan, että hän vastedes huolehtii vaimostaan paremmin.[23]

Silloinkin kun sovintoon päästiin, se saattoi olla vaivan ta-

---

20 *Murenius* mt. s. 250, 578. *Pietilä* mt. s. 157. Rtpkt Kuopio 10. 3. 1678, Saltvik 14. 2. 1690, 12. 3. 1695 (koskee Korppoon vaimonsa jättänyttä lukkaria), Asikkala 10. 4. 1692, Tammela 1. 3. 1696, Tyrvää 17. 1. 1698, Ii 2. 7. 1702, Geta 25. 1. 1700, 31. 1. 1704, Ilmajoki 7. 2. 1709. Jos syytökseen aviopuolison huonosta kohtelusta liittyi syyte uskottomuudesta, asia lähetettiin käräjille. Föglön rtpk 20. 8. 1693.

21 *Murenius* mt. s. 113 (käräjille). CEAP s. 204, 213, 250. Rtpkt Hailuoto 10. 4. 1692, Finström 8. 3. 1695, Pirkkala 28. 1. 1698, Kemiö 29. 1. 1708, Ilmajoki 7. 2. 1709.

22 Orimattilan rtpk 13. 9. 1668.

23 Rtpkt Orimattila 1. 3. 1683, Ii 1. 1. 1693.

kana. Perttelissä tuli v. 1713 muuan kengityssepän vaimo pappilaan valittamaan miehensä kovuutta ja pyysi, että rovasti koettaisi saada häntä palaamaan rakkauteen ja ystävällisyyteen. Mies taas valitti vaimonsa julkeutta huomauttaen erityisesti, että tämä oli hänen poissaollessaan haaskannut hänen kahden vuoden palkkansa ja ollut hyvä soittamaan suutaan, mutta laiska tekemään työtä, jopa niin laiska, että miehen itsensä oli täytynyt panna oluensa, leipoa leipänsä ja keittää ruokansa. Hän myös juoksi pitkin kyliä ilmoittamatta miehelleen mitään, juuri hiljattainkin hän oli ollut kaksi viikkoa poissa kotoa. Vaimo väitti osaavansa keittää yhtä hyvin kuin mieskin. Kotoa hän oli paennut, koska mies oli lyönyt häntä ja luvannut ampua hänet. Rovasti koetti turhaan hälventää epäsopua kehotuksin ja varoituksin, mutta seuraavana päivänä pari tuli jälleen saapuville, ja nyt »kävi Jumalan armosta niin, että he kättä lyöden ja toisiltaan anteeksi pyytäen lupasivat elää keskenään sovussa ja rakkaudessa».[24]

Muista avioliittoon liittyvistä asioista tuli tarkastuksissa esille morsianten tapa ennen vihkimistä kiertää pitäjällä lahjoja keräämässä. Tätä koetettiin rajoittaa antamalla siitä tarkat ohjeet, mutta perinnäisen tavan murtaminen osoittautui vaivalloiseksi.[25]

Rovastien tarkastuksissaan käsittelemät avioliittoasiat olivat hyvin samankaltaisia kuin piispantarkastuksissakin esille tulleet. Myös ratkaisut olivat paljolta samat. Kuitenkin on huomattava, että rovastit ovat varsin usein lykänneet päätöksen teon tuomiokapitulille. Näin heidän osakseen jäi monissa tapauksissa vain valmistavien tutkimusten suorittaminen. Heidän itsenäinen tuomiovaltansa oli rajoitettu.[26]

---

24 Perttelin rtpk 5. 12. 1713. *Oja* 1958 s. 344—345.

25 *Murenius* mt. s. 21, 60, 82, 133, 216, 268, 317, 525. Rtpkt Orimattila 11. 9. 1664, Harju 7. 3. 1707, Pirkkala 8. 3. 1707.

26 *Pietilä* mt. s. 157—158.

Ihmissuhteet

Ei vain aviopuolisoiden riitely ollut pahasta. Kristityn piti kyetä elämään sovussa kaikkien lähimmäistensä kanssa. Kodeissa ilmeni toisinaan kireyttä vanhempien ja lasten välillä. Vanhempien kunnioittaminen oli lasten velvollisuus, mutta toisaalta tähdennettiin, että vanhempien tuli kasvattaa lapsiaan entistä täydellisempään jumalanpelkoon.[1] Kun perheenjäsenten kesken ilmeni jatkuvaa epäsopua tai kun lasten väitettiin syyllistyneen vanhempiensa lyömiseen, asia otettiin tarkastuksessa esille. Tarpeen vaatiessa langetettiin myös rangaistus, joka voi olla kehotus, sakko tai jopa julkinen anteeksipyyntö isältä seurakunnan läsnäollessa, kuten Orimattilassa v. 1683 eräälle Erkki Mikonpojalle hänen uhattuaan isäänsä kirveellä.[2]

Kuuliaisuuden vaatimus ulotettiin edelleen isäntä- ja palvelusväen suhteisiin. Siten kehotettiin Fagervikissa v. 1689 ruukin väkeä kuuliaisuuteen ja uskollisuuteen isäntäänsä kohtaan sekä uskollisesti rukoilemaan onnea ja siunausta masuunille ja ruukin työlle. Eräissä Pohjois-Karjalan pitäjissä valitettiin v. 1697 rahvaan parissa ilmenneen vastustushenkeä isäntäväkeä kohtaan ja korostettiin, että »öfwerheetz Personer äro Gudz vicarier». Vastustelu vie sielun vahinkoon, ja siitä seuraa huonoa maallisissakin toimissa.[3] Samoin oli kuuliaisesti alistuttava maallisen esivallan ja sen edustajien käskettäviksi.[4]

Sopu kaikkien ihmisten kanssa, joka oli kristillinen hyve ja yhteiskunnan menestyksen tae, joutui koetukselle myös naapurusten kesken. Aikaisemmin olemme jo todenneet, että se oli ehtoolliselle pääsyn edellytys. Kun Orimattilassa kirkkoherra oli

1 Rtpkt Hämeenlinna 9. 2. 1709. Ilmajoki 5. 2. 1711.

2 *Murenius* Acta visitatoria s. 49—50, 144. Orimattilan rtpkt 11. 9. 1664, 1. 3. 1683. Edelleen ks. saman srk:n rtpk 5. 8. 1660 (isäänsä, kasvatusäitiään ja poikansa vaimoa lyönyt nainen käräjille, koska ei tyydy kirkkoherran langettamaan rangaistukseen) ja Viitasaaren rtpk 18. 3. 1666 (poika ei auttanut äitiään talon piian pahoinpidellessä häntä, käräjille). Hailuodon rtpk 27. 4. 1690.

3 Rtpkt Fagervik 5. 3. 1689, Kitee 24. 2. 1697, Kesälahti 26. 2. 1697.

4 Rtpkt Viitasaari 10. 3. 1681, Uukuniemi 8. 2. 1691, Kitee 10. 2. 1691.

sulkenut erään miehen sakramentilta, koska tämä oli pitkään ollut riidoissa pitäjän kappalaisen kanssa, ratkaisu oli rovastin mielestä aivan oikea. Tämän kuultuaan riitapuolet näkivät parhaaksi tehdä seurakunnan edessä täydellisen sovinnon. Finströmissä oli muuan mies ehtoolliselle ilmoittautumisensa jälkeen joutunut riitaan naapurinsa kanssa, mutta mennyt silti Herran pöytään, josta seurasi sakko ja kehotus vastedes muistaa paremmin, mitä tosi katumukseen kuuluu.[5] Riidan pitkittyessä voitiin osapuolet tuomita julkiseen kirkkorangaistukseen tai toimittaa käräjille, koska muu ei näyttänyt auttavan.[6] Samoin oli käräjämatka edessä keskenään tapelleilla, ellei sopua muuten saatu aikaan. Nahinoinnin syyt olivat tietysti monet. Esim. Orimattilassa oli v. 1668 eräs mies lyönyt toista korvalle tämän kehotettua häntä käymään ahkerammin kirkossa.[7]

Tavallinen oli tarkastuksissa myös syytös, että joku nimitteli naapuriaan sopimattomilla nimillä tai puhui hänestä pahaa. Tällaisissakin tapauksissa pyrittiin sovintoon kehotuksin, mutta ellei niistä ollut apua, lykättiin asia käräjille. Joskus näitä asioita tuli esille erityisen runsaasti, esim. Asikkalassa v. 1672 peräti 10. Tällöin oli jo kysymys ihmissuhteiden tavallista pahemmasta vääristymisestä koko paikkakunnalla.[8] Toisinaan ei tyydytty pelkästään haukkumasanoihin, vaan tehtiin rovastille perätön ilmianto, jota ei sitten kyettykään näyttämään toteen. Tällöin oli ilmiantajalla edessään käräjämatka.[9] Joku voi myös ruveta penkomaan aikojen takaisia jo unohdettuja asioita. Kalajoella mainitsi v. 1690 eräs mies toisesta, että tällä oli kaksi vaimoa. Syytetty kertoi tällöin, että hänen ensimmäinen vaimonsa oli

5 Rtpkt Orimattila 5. 8. 1660, Finström 21. 1. 1700.

6 Rtpkt Sund 2. 2. 1688, Uusikaupunki 11. 3. 1698, Rauma 21. 2. 1699 (riitajuttu tuomiokapitulin käsiteltäväksi).

7 Rtpkt Orimattila 1. 3. 1668 (2 tapausta), Jokioinen 23. 3. 1668, 30. 1. 1669 (sopu ja rakkaus palautunut), Finström 20. 2. 1689.

8 Rtpkt Kangasniemi 20. 2. 1659, Orimattila 13. 3. 1662, 1. 3. 1683, 21. 5. 1693, Asikkala 1. 9. 1672, Kuusamo 24. 12. 1685, Uusikaupunki 3. 3. 1699. *Murenius* mt. s. 585.

9 Rtpkt Orimattila 11. 9. 1664, Kangasniemi 20. 3. 1681. *Simolin* 1909 s. 297.

kadonnut, ja kun hän oli useaan otteeseen käynyt tätä turhaan Savossa etsimässä, hänelle oli annettu lupa uuteen avioliittoon. Tapaus oli sattunut edellisen rovastin aikana yli 40 vuotta takaperin. Tarkastuksen pitäjä toivoi syytetyn ja syyttäjän pääsevän keskenään sovintoon, mutta ellei niin käynyt, oli juttu annettava käräjien selvitettäväksi.[10]

Ihmissuhteiden vääristymiä ratkottaessa rovastit käyttivät sekä neuvoja että rangaistuksia, sielunhoitoa ja kuria. Rajan vetäminen näiden välille on usein vaikeaa, jopa keinotekoista.

Kirkkokuri

Rothovius määräsi, että jokaisessa pitäjässä oli kaikki kirkkokuriasiat jätettävä vuosittain rovastin tutkittavaksi, joka joko ratkaisi ne itse tai lähetti ne tuomiokapituliin. Samoin sääsi Ruotsissa mm. piispa Johannes Bothvidi v. 1633. Rovastin oli myös huolehdittava siitä, että kaikki maallisen rangaistuksensa kärsineet otettiin asianmukaisesti takaisin kirkon yhteyteen.[1] Boëtius Mureniuksen tarkastuspöytäkirjat osoittavat, että kirkkokurin hoidolla oli rovastintarkastuksissa hyvin keskeinen sija. Käsiteltyjä tapauksia on niissä pitkälti yli 300. Useimmin tulivat esille erilaiset sukupuolisiveellisyyttä koskevat rikkomukset, sitten pyhän viettoon ja kirkossa käyntiin liittyvät asiat, erinäiset törkeät rikokset, juoppous jne. Näistä Murenius langetti vaihtelevia rangaistuksia kehotuksista julkirippiin, osan tapauksista hän lähetti maalliseen oikeuteen ja osan tuomiokapituliin.[2]

Muualla maassa käytäntö oli samankaltainen. Sukupuolielä-

10 Kalajoen rtpk 31. 8. 1690.

1 *Tengström* 1796 s. 133. *M. Juva* 1955 s. 78. *Lundström* 1898 s. 79. Samasta jo Strängnäsin synodissa 1612 (*Lundström* Synodalakter II: 1 s. 64) sekä myöhemmin mm. Olavus Laureliuksen ordinantiassa 1648 (*Hall* ÄSU 35 s. 39, *Lundström* 1898 s. 109).

2 *Murenius* Acta visitatoria, lisäksi ks. *Lempiäinen* 1963 s. 313—314, 328, 361—363, *Silén* SKHS Pöytäk. 7, erit. s. 156—158, *Perälä* SKHS Vuosik. 11—14 s. 37 (Mureniuksen kiertokirje 18. 10 1664).

män synneistä tulee erityisesti esille salavuoteus. Ennätyksen saavuttaa Kangasniemi, jonka rovastintarkastuksessa v. 1661 käsiteltiin 13 salavuoteussyytettä. Seuraavana vuonna niitä oli vain kuusi, joten vuoden 1661 luku on ehkä poikkeuksellisen suuri. Rangaistukset vaihtelivat sakoista julkirippiin, ja eräät tapaukset siirrettiin käräjille. Kuopiossa rovasti määräsi erään viiden naisen kanssa salavuoteutta harjoittaneen, jota ei ollut rangaistu maallisesti eikä kirkollisesti, toimitettavaksi suoraan Kajaanin linnaan. Eräissä tapauksissa asioiden käsittelyä vaikeutti se, että jompikumpi osapuoli oli paennut muille maille.[3] Huoruusjuttuja oli luonnollisesti harvemmin.[4] Joskus oli vaikea ratkaista, oliko kyseessä salavuoteus vai huoruus. Näin oli esim. Paavolassa v. 1695: mies oli tehnyt kaksi lasta erään sotilaan vaimon kanssa, jonka puolison kuolemasta ei ollut ehdotonta varmuutta.[5]

Tavallisin sukupuolielämän rikkomus oli kuitenkin kihlattujen yhdyselämä ennen vihkimistä. Tarkastuksissa joko annettiin ohjeet siitä seuraavista sakoista, jotka oli perittävä kaksinkertaisina, jos morsian rikkomuksensa salaten esiintyi vihittäessä niin kuin mitään ei olisi tapahtunut[6], langetettiin sakkotuomioita[7], määrättiin varattomia korvaamaan sakko tekemällä päivätöitä kirkolle[8] tai lähetettiin asia maalliseen oikeuteen.[9] Joskus pa-

3 Rtpkt Kangasniemi 6. 6. 1661, 25. 7. 1662, 2. 2. 1680 (4 tapausta), Kuopio 6. 3. 1670, Viitasaari 18. 3. 1666 (5 tapausta), 29. 1. 1671 (6 tapausta), 10. 3. 1681 (3 tapausta), Orimattila 11. 9. 1664, Ypäjä 31. 12. 1671, Asikkala 1. 9. 1672 (3 tapausta), Föglö 9. 2. 1688, Finström 20. 2. 1689, Haukipudas 10. 3. 1696, 13. 7. 1703, Kokkolan kaup.srk. 19. 2. 1700, Kumlinge 24. 8. 1704. VA ii 2: 206 (Valkealan käräjät 2—4. 9. 1669, rovastintarkastuksessa käsitelty salavuoteusjuttu).

4 Ks. esim. toistunut huorinteko: Asikkalan rtpk 1. 9. 1672.

5 Paavolan rtpk 3. 4. 1695.

6 Esim. rtpkt Ypäjä 31. 12. 1671, Jokioinen 1. 1. 1672, Isokyrö 12. 3. 1682, Sund 21. 2. 1686, Uukuniemi 11. 3. 1694, Uusikaupunki 3. 3. 1699, Kangasniemi 18. 2. 1705.

7 Esim. rtpkt Hammarland 14. 2. 1686, Eckerö 15. 2. 1686, Pyhäjärvi U.l. 12. 3. 1689, Sund 20. 5. 1689, 24. 3. 1696, Lemlanti 31. 3. 1694.

8 Limingan rtpk 7. 7. 1699. Vrt. Ruoveden rtpk 26. 2. 1705, jossa rovasti lähettää vastaavanlaisen tapauksen tuomiokapituliin (mies jo neljä

pisto oli siveyttä valvoessaan niin innokas, että se määräsi sakot sellaisillekin pariskunnille, joiden lapsi syntyi yhdeksännellä kuukaudella vihkimisestä. Rovastin tehtäväksi jäi tällöin tuomion kumoaminen. Jos synnytys tapahtui kahdeksannella kuukaudella ja pariskunta vakuutti nuhteettomuuttaan, asia lähetettiin tuomiokapitulin ratkaistavaksi.[10] Kuortaneella oli v. 1707 eräs pari tunnustanut lankeemuksensa, mutta kun lasta ei tullutkaan, perunut puheensa. Kirkkoherra tiedusteli, pitikö silloinkin sakottaa, johon rovasti vastasi myöntävästi, koska tunnustus oli ratkaiseva.[11] Ihmisten olikin syytä tarkoin harkita puheensa. Kun Haukiputaalla eräs salavuoteuteen syyllistynyt miekkonen selvitti asiansa papistolle toisin kuin käräjillä, häntä rangaistiin valheesta.[12]

Toisen usein esille tulleen ryhmän muodostivat pyhäpäivän viettoon ja jumalanpalveluselämään liittyneet rikkomukset. Niihin kuului ensiksikin kirkossa käynnin laiminlyöminen joko pitemmän aikaa tai vain tiettynä pyhänä. Rangaistukset vaihtelivat jälleen kehotuksista julkirippiin riippuen tapauksesta ja syytettyjen kyvystä esittää syyt kirkosta poissaoloonsa. Osa rikkoneista lähetettiin käräjille, osa tuomiokapituliin. Karkussa määrättiin v. 1684 kahdelle alle 15-vuotiaalle pojalle annettavaksi vitsaa kirkkoherran ja kuudennusmiesten läsnäollessa.[13] Kaukana

---

vuotta aikaisemmin tuomittu sakkoon, on rutiköyhä ja elättää itsensä kerjuulla).

9 Rtpkt Sund 20. 5. 1689, Uusikaupunki 3. 3. 1699. Asia lähetetään tuomiokapituliin: Uukuniemen rtpk 28. 2. 1702.

10 Rtpkt Saltvik 10. 3. 1695, Tammela 26. 1. 1702.

11 Lapuan rtpk 1. 3. 1707.

12 Haukiputaan rtpk 10. 3. 1696.

13 Mureniuksella esiintyvistä tapauksista *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 261—268. Rtpkt Kangasniemi 20. 2. 1659, 6. 6. 1661, Orimattila 5. 8. 1660, 11. 9. 1664, 13. 9. 1668, Kuopio 6. 3. 1670, 10. 3. 1678, Jokioinen 1. 1. 1672, Asikkala 1. 9. 1672, Karkku 12. 2. 1684, Kuusamo 24. 12. 1685, Sodankylä 14. 1. 1686, Hammarland 14. 2. 1686, Eckerö 15. 2. 1686, Finström 29. 2. 1688, Kirkkonummi 27. 1. 1689, Lemlanti 10. 2. 1689, 13. 8. 1693, Saltvik 18. 2. 1689 (kirkossa ja ehtoollisella käynnin laiminlyönti, lisäksi syytetyt lyöneet ja repineet tukasta kirkkoherraa, kapituliin), Pyhäjärvi U.l. 12. 3. 1689, Sund 20. 5. 1689, 5. 6. 1698,

kirkolta asuville jouduttiin antamaan helpotuksia, mutta samalla tähdennettiin, että heidän oli kodeissaan joka pyhä osoitettava Jumalalle kunnioitusta, polvistuttava, kiitettävä ja rukoiltava häntä sekä luettava katekismusta itselleen ja lapsilleen. Joka ei näin tehnyt, oli pakanoita pahempi ja pantava jalkapuuhun, sekä ellei se auta, suljettava seurakunnan yhteydestä.[14]

Usein rovastit myös toistivat säädöksen, ettei matkoille saanut lähteä vasten pyhää, ja jos oli pakko matkustaa, oli pysähdyttävä kirkkoon ja otettava papistolta todistus mukanaolosta.[15] Tätä vastaan rikkoneet lähetettiin tarkastuksista käräjille tuomittaviksi.[16] Alahärmässä olivat tervaa kaupunkiin kuljettavat omaksuneet tavan tulla valmiin kuorman kanssa kirkolle, josta he sitten jatkoivat matkaansa kohta jumalanpalveluksen loputtua. Tämä oli rovasti Falanderin mielestä asetuksia vastaan ja esti hartaasti keskittymästä sanan kuuloon, joten siitä oli rangaistuksen uhalla luovuttava.[17]

Kirkolle oli tultava ajoissa eikä jäätävä kirkonmäelle seisoskelemaan.[18] Ikaalisissa kerrottiin v. 1713 monien saapuvan kirkonkylään jo edellisenä päivänä, mutta sisälle kirkkoon vasta saarnan alkaessa. Tähän epäkohtaan oli kuudennusmiesten tar-

---

7. 2. 1699, Kumlinge 26. 5. 1689, 2. 2. 1700, Kökar 15. 7. 1691, Kokkolan maasrk. 14. 1. 1695, Alahärmä 19. 2. 1697, Tyrvää 5. 2. 1699, Veteli 28. 2. 1699, Ilmajoki 1. 3. 1699, Kurikka 24. 2. 1700, Pyhäjoki 3. 7. 1703, Pöytyä 24. 1. 1709.

14 Kangasniemen rtpk 6. 3. 1670.

15 *Murenius* Acta visitatoria s. 382 ja siitä poikkeava kopio (§ 12) Kökarin KA 7 a[1]. Rtpkt Asikkala 1. 9. 1672, Kumlinge 5. 2. 1688, Hammarland 22. 2. 1689, Brändö 15. 2. 1699, Harju 7. 3. 1707, Pirkkala 8. 3. 1707, Tyrvää 17. 3. 1707. Kumlingessa valitti kievarinpitäjä 26. 5. 1689 postinkuljettajien ja muiden matkustavaisten pakottavan hänet kyytiin pyhäaamuisin, jolloin rovasti määräsi, että ote sapattirikosasetuksesta oli ripustettava kievarin seinälle matkamiesten noudatettavaksi.

16 Rtpkt Eckerö 15. 2. 1686, Kumlinge 5. 2. 1688, Föglö 21. 2. 1690, Laitila 9. 6. 1696, Kruunupyy 8. 3. 1707, Teerijärvi 9. 7. 1707. *Tegengrén* 1943 s. 446.

17 Alahärmän rtpk 27. 2. 1707.

18 Esim. Föglön rtpk 12. 7. 1691.

tuttava lujin ottein, sillä viivyttely johtui useinkin paheellisen elämän viettämisestä läheisissä krouveissa.[19] Valituksia ja kieltoja viinan ja oluen nauttimisesta pyhien aattoina tai aamuisin esiintyy muuallakin usein. Sitä oli ehdottomasti vältettävä, koska sellainen paheellinen elämä vie Jumalan siunauksen ja tuo maahan kirouksen ja nälänhädän. Uppiniskaisimpia langetettiin kirkkorangaistukseen tai lähetettiin maalliseen oikeuteen.[20] Erityisen tuomittavaa oli juopuneena kirkkoon tulo, koska siitä helposti aiheutui monenlaista pahennusta ja epäjärjestystä. Rangaistuksena oli yleensä jalkapuu tai julkirippi, mutta toisinaan rikkoneita myös armahdettiin kuten Kuopiossa v. 1671, jossa kirkkoneuvosto anoi langenneelle armoa, tai Orimattilassa 1683, jossa kirkkoherra ja saarnan aikana juovuspäissään kovaäänisesti puhunut mies sopivat asian. Armahduksiin liittyi kuitenkin uhkaus, että jos rikkomus toistuu, rangaistus on oleva kaksinkertainen.[21]

Sopimaton käytös kirkossa aiheutti ikävyyksiä myös siihen selvin päin syyllistyneille. Kuopiossa oli v. 1673 kolme miestä ruvennut ylimielisyydessään nuuskaamaan saarnan aikana, josta rovasti määräsi kunkin yhdeksi pyhäpäiväksi jalkapuuhun. Sundissa piti pari vaimoa sellaista ääntä, että kirkkoherran oli kahdesti keskeytettävä meneillään oleva vihkitoimitus ja lähetet-

19 Ikaalisten rtpk 15. 2. 1713.

20 Rtpkt Nauvo 8. 3. 1658, Jokioinen 1. 4. 1666, Kuopio 20. 3. 1671, 21. 2. 1673, Asikkala 1. 9. 1672, Kirkkonummi 14. 2. 1681, 27. 1. 1689, Kangasniemi 26. 2. 1685, Föglö 21. 2. 1690, Lohtaja 16. 2. 1700, Uusikaupunki 17. 2. 1701, 16. 2. 1706, Tyrvää 15. 2. 1703, 17. 3. 1707, Alahärmä 6. 3. 1703, Tenhola 20. 2. 1706, Korppoo 11. 3. 1706, Hausjärvi 16. 2. 1709. — Jatkuvasti juovuksissa olleita on tarkastuksissa niin ikään sekä rangaistu että kehotettu parannukseen: rtpkt Kempele 10. 10. 1692, Kokkolan kaup.srk. 26. 2. 1701, Kälviä 12. 2. 1707. VA oo 6: 1354 (Iisalmen rt. 31. 3. 1684, kolme 40 hopeamarkan sakkoa pyhäaamuna jumalanpalveluksen aikana juovuksissa olleille ja yksi viinaa ja olutta myyneelle). Vrt. *Simolin* 1909 s. 282. — Varoitus paheellisesta elämästä markkinapaikalla: Lohtajan rtpk 10. 2. 1707.

21 Rtpkt Kuopio 6. 3. 1670, 20. 3. 1671, Suoniemi 25. 1. 1681, Orimattila 1. 3. 1683, Sund 2. 2. 1686, Ylivieska 28. 3. 1695.

tävä lukkari kehottamaan heitä pitämään suunsa hiljaa. Seurauksena oli naisille käräjämatka.[22] Rangaistaviin sopimattomuuksiin kuului edelleen tupakkamällin pureskelu kirkonmäellä sekä syöminen ennen aamusaarnaa, joka Johannes Cajanuksen mielestä oli ilmeinen merkki uskon puutteesta ja Jumalan sanan halveksunnasta.[23]

Kirkossa käynnin laiminlyömisten lisäksi tulivat tarkastuksissa esille ehtoollisella käymisen laiminlyönnit, joita Turun tuomiokapituli v. 1658 kehotti rovasteja erityisen tarkoin selvittämään.[24] Tavallisesti syytetyt olivat olleet poissa sakramentilta jo pari kolme vuotta. Parannukseen pyrittiin jälleen kehotuksin. Jos asianomaiset eivät olleet tarkastuksessa läsnä, oli kirkkoherran käytävä joko yksin tai parin kuudennusmiehen kanssa puhuttelemassa sakramentin halveksijoita. Ellei siitä ollut apua, ryhdyttiin rangaistustoimiin. Kun Orimattilassa v. 1662 sielunpaimen kävi puhuttelemassa erästä kaksi vuotta ehtoolliselta poissa pysytellyttä avioparia, vaimo kuittasi nuhteet tokaisemalla: »Perkele rucoilcon.» Käräjämatka ja kirkkorangaistus oli tällöin väistämättä edessä kuten muillakin uppiniskaisilla.[25]

Kirkkorauhaan kuului turvallinen matka. Jos joku löi toista kirkossa jumalanpalveluksen aikana, hän luonnollisesti joutui maalliseen oikeuteen ja lisäksi kärsimään kirkkorangaistuksen, mutta rangaistuksetta ei päässyt sekään, joka matkalla kävi toisen kimppuun.[26] Samoin oli muistettava, että pyhä jatkui vielä kirkosta lähdettyäkin. Jos joku erehtyi silloin kiroilemaan, häntä odotti käräjillä käynti. Kiroilemisesta voi sinne joutua muuten-

22 *Simolin* 1909 s. 277. Rtpkt Kuopio 21. 2. 1673, Sund 4. 2. 1706, Pyhäjärvi U.l. 12. 3. 1689.

23 Rtpkt Kuopio 6. 3. 1670, Hammarland 23. 1. 1697.

24 CEAP s. 121.

25 Rtpkt Orimattila 5. 8. 1660, 13. 3. 1662, Kuopio 6. 3. 1670 (myös seurakunnan on saarnan jälkeen rukoiltava parannusta ehtoollisen halveksijalle), 20. 3. 1671, Lemlanti 12. 2. 1688, Hammarland 22. 2. 1689, 10. 2. 1690, Loppi 31. 1. 1698, Kannus 27. 1. 1699, Kangasniemi 18. 2. 1702, Kemiö 29. 1. 1708, Hausjärvi 16. 2. 1709.

26 Rtpkt Asikkala 1. 9. 1672, Orimattila 5. 8. 1660, 1. 3. 1683, Kuopio 10. 3. 1678, Sund 2. 2. 1686, Föglö 12. 2. 1689, Kumlinge 19. 7. 1691.

kin, saati sitten, kun oli sillä osoittanut halveksivansa lepopäivän asiaankuuluvaa pyhittämistä.[27]

Asikkalassa joutui v. 1672 kaksi naista maalliseen oikeuteen rikkomuksesta, joka sisälsi kolme rikosta: he olivat olleet Bartholomeuksen päivänä kirkkoaikaan pellolla sekä siellä lyöneet ja haukkuneet toisiaan (siis tappelu, kirkossa käynnin laiminlyöminen ja pyhätyö).[28] Työnteko pyhänä ja pyhän aattona iltakellojen jälkeen oli kielletty. Tästä annettiin useita sääntöjä, ja niiden rikkojia tuomittiin erilaisiin rangaistuksiin. Erityisesti pelättiin kalassa käyvien rikkovan sapatin, ja kalastuksesta pyhäisin julkaistiinkin aivan omat säädöksensä.[29] Joskus sentään joustettiin. Kun haapajärveläiset olivat pitkäperjantaina 1695 ajaneet sutta, rovasti Frosterus totesi heidän siten laiminlyöneen asiaankuuluvan hartauden, mutta koska ajo oli tapahtunut myöhään illalla ja rovastin mielestä »hädän vuoksi», hän antoi rikkomuksen anteeksi.[30]

Kolmannen suuren kirkkokuriasioiden ryhmän muodostivat taikauskotapaukset. Joskus taikamenoihin oli osallistunut koko kyläkunta ja asia oli niin törkeä, että rovasti lähetti sen suoraan käräjille. Näin kävi esim. Jaakkimassa v. 1675, jossa Oinaanvaaran kylässä oli paljastunut tavallista vakavampi taikuustapaus.[31] Koko seurakunta joutui tutkittavaksi myös siellä, missä »valikoitiin päiviä», ts. vietettiin vanhoja katolisia tai pakanallisia juhlapäiviä perinnäisin menoin. Kuopiossa olivat vielä 1670-luvun alussa vanhassa kunniassaan Olavin ja Kekrin lampaat, Katariinan lahjat, Tapanin maljat, Ukon vakat jne. Kun

27 Rtpkt Brandö 27. 8. 1701, Hammarland 25. 7. 1705.

28 Asikkalan rtpk 1. 9. 1672.

29 Kieltoja: rtpkt Nauvo 8. 3. 1658, Eckerö 15. 2. 1686, Lemlanti 25. 2. 1686, Ii 12. 6. 1687, Saloinen 6. 2. 1688, Sund 20. 5. 1689, Hammarland 7. 6. 1691, Houtskari 29. 1. 1713. Rangaistus langetetaan: rtpkt Orimattila 13. 9. 1668, Kuopio 6. 3. 1670, 20. 3. 1671, Asikkala 1. 9. 1672, Sund 5. 2. 1688, Alahärmä 26. 2. 1695, Kokkolan maasrk. 25. 2. 1701.

30 Haapajärven rtpk 29. 3. 1695. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 93.

31 VA gg 2: 1179 v, Jaakkiman käräjät 10—11. 3. 1675 (esitettiin rovasti Henricus Boismanin asiaa koskeva tarkastuspöytäkirja). *Immonen* 1958 s. 404. Vrt. *Hirvonen* 1936 s. 30.

rovasti Cajanus rupesi taikoja kieltämään esittäen opetuksensa tueksi useita Raamatun kohtia, kansa nousi vastahankaan kertoen, etteivät heidän pappinsa olleet heitä kieltäneet vaan osallistuneet kaikkeen yhdessä heidän kanssaan. Uusi kirkkoherra sai nyt käskyn saarnata kaikkea taikuutta vastaan ja tuomita siihen syyllistyvät sakkoihin, mutta tulos tuskin oli perin hyvä, koskapa Kekristä puhuttiin Kuopion tarkastuksissa vielä neljännesvuosisata myöhemminkin.[32] 1600-luvun lopulla oli Olavin ja Laurin päivien vietto tapana vielä ainakin Kiikassa, jossa rovasti kehotti siitä luopumaan, jotta se Jumalan rangaistus, joka ankarien nälkävuosien muodossa oli juuri maata koetellut, lieventyisi.[33] Uukuniemellä taas puhuttiin vanhoja uhripaikkoja vastaan, jotka nähtävästi olivat edelleen käytössä.[34]

Koko pitäjää koskevien kehotusten ja valitusten ohella tuli esille tapauksia, joissa joku yksityinen seurakuntalainen oli syyllistynyt taikuuden suosimiseen. Tällaiset johtivat erilaisiin rangaistuksiin tai syytettyjen toimittamiseen maalliseen oikeuteen. Pappeja kehotettiin samalla uutterasti pitämään silmällä mahdollisia taikuutta harrastavia.[35] Kuvaavana esimerkkinä siitä, missä arvossa hengellisen esivallan nuhteita saatettiin pitää, on tapaus Jokioisista vuodelta 1666. Kun kappalainen syytti erästä vaimoa taikuudesta ja tietäjän luona käymisestä, vaimo vastasi: tietäjä opettaa paremmin kuin Te, rakas herra.[36]

---

32 Kuopion rtpkt 6. 3. 1670, 21. 2. 1673 ja ptpk 19. 2. 1693. *Råbergh* SKHS Pöytäk. 2 s. 37—39. *Melander* SKHS Toim. 16 s. 139. *Halla* 1952 s. 49. Jo piispa Nycopensis mainitsee kirjeessään kuninkaalle 24. 9. 1659 rovastien tarkastuspöytäkirjoista havainneensa, että Savon seurakunnissa esiintyy epäjumalanpalvontaa, taikauskoa, sanan ja sakramenttien halveksintaa ja kurittomuutta. *Leinberg* Handlingar IV s. 118.

33 Kiikan rtpk 6. 2. 1699. *Impola* 1962 s. 276. »Päivien valitsijoista» myös rtpkt Inkoo 3. 3. 1689, Ii 11. 5. 1690.

34 Uukuniemen rtpk 11. 3. 1694. *Melander* mt. s. 139. *Hirvonen* 1936 s. 30.

35 Mureniuksella esiintyvistä tapauksista ks. *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 272—275. Lisäksi rtpkt Kuopio 6. 3. 1670, 20. 3. 1671, 10. 3. 1678, Jokioinen 1. 1. 1672, Asikkala 1. 9. 1672, Hammarland 14. 2. 1686, Haapajärvi 29. 3. 1695, Kumlinge 7. 9. 1696, Ilmajoki 5. 2. 1711.

36 Jokioisten rtpk 1. 4. 1666.

Noituusjuttuja on pöytäkirjoissa harvoin, eivätkä rovastit niitä ruvenneetkaan perusteellisemmin käsittelemään, vaan lykkäsivät ne suoraan käräjille.[37] Erityisesti pelättiin noituutta ja taikuutta harjoitettavan Lapin liepeillä sijaitsevissa pitäjissä, joissa sitä koetettiin tarkoin kysellä.[38]

Muitakin syntejä rovastintarkastuksissa käsiteltiin, mutta niitä tuli esille harvemmin kuin edellä selostettuja. Oulun rovasti Jacobus Frosterus näkyy kovasti pelänneen eläimeen yhtymisen harjoittamista, jollaiseen syyllistymisestä onkin tieto Limingasta vuodelta 1692. Varsin usein Frosterus tiedusteli sen asetuksen noudattamista, jossa kiellettiin miesten ja poikien käyttäminen paimenessa, ja lähetti sitä vastaan rikkoneet tuomiokapituliin tai käräjille.[39] Muista synneistä mainittakoon lapsenmurha[40], tappo[41], varkaus[42], kiroileminen[43], korttipeli[44], katekismusta opiskelevien pilkkaaminen[45], kotirauhan rikkominen[46] jne. Näitä rovastit tapauksen mukaan joko ratkoivat itse tai lähettivät käräjille tai tuomiokapituliin edelleen selvitettäviksi. Jutut joutuivat tavallisesti käsittelyyn kirkkoherran laatiman muistion pohjalta, mutta rovasti voi myös itse tiedustella

37 Rtpkt Orimattila 13. 3. 1662, Ylivieska 28. 3. 1695. Perätön noituussyyte: Kangasniemen rtpk 20. 3. 1681. *Manninen* 1953 s. 366.

38 Esim. rtpkt Kuusamo 24. 12. 1685, Pudasjärvi 11. 2. 1700.

39 Rtpkt Ii 12. 6. 1687, 1. 1. 1693, Kalajoki 2. 2. 1688, Vihanti 30. 11. 1691, 29. 11. 1696, Siikajoki 29. 9. 1692, 7. 3. 1696, Haukipudas 2. 1. 1693, 10. 3. 1696, Liminka 9. 10. 1692, 5. 3. 1696, Tyrnävä 9. 3. 1696. Muualta maasta ks. rtpkt Uukuniemi 11. 3. 1696, Tyrvää 17. 3. 1707, Suomusjärvi 28. 2. 1710.

40 Rtpkt Sodankylä 14. 1. 1686, Pyhäjoki 2. 9. 1690, Ii 11. 3. 1696.

41 Rtpkt Asikkala 1. 9. 1672, Kalajoki 31. 8. 1690 (mies hukkunut jokeen, toinen kuullut huudon, mutta ei mennyt apuun).

42 Rtpkt Finström 29. 2. 1688, Hammarland 22. 2. 1689, Ilmajoki 5. 2. 1711.

43 Edellä nootti 27. Lisäksi rtpkt Loppi 31. 1. 1696, Kokkolan maasrk. 25. 2. 1701, Lohtaja 5. 3. 1709.

44 Hailuodon rtpk 10. 4. 1692.

45 Kuopion rtpk 20. 3. 1671.

46 Finströmin rtpk 21. 1. 1700.

niitä. Niinpä Andreas Strandenius kyseli v. 1680 Kangasniemellä rikollisia »juxta seriem decalogi».[47]

Kansaa koetettiin totuttaa kristilliseen vaellukseen paitsi rangaistuksin myös toistuvasti annetuin neuvoin. Kutakuinkin säännöllisesti rovastit ovat tiedustelleet, oliko papeilla tapana lukea seurakunnalle kirkkolain sitä koskevat kohdat ja tietyt asetukset. Jälkimmäisiin kuuluivat aikaisemmin mainittujen lisäksi mm. asetukset valasta[48] ja metsäpaloista. Jos paikkakunnalla oli sattunut tuhoisa metsäpalo kuten Siikajoella v. 1703, rovasti kehotti kirkkoherraa tarkoin selvittämään, miten se oli alkanut.[49]

Kirkkokurin hoitoa varten tuli seurakunnassa olla tarpeelliset välineet, ja ellei niitä ollut, ne piti hankkia. Niinpä käskettiin Ypäjällä ja Jokioisissa v. 1666 ostaa jalkapuu, jollainen näistä kappeleista puuttui. Kirkonisännän piti tarvittaessa tuoda se kirkkoon, mutta muulloin sitä oli säilytettävä pitäjäntuvassa, etteivät ilkimykset pääsisi hakkaamaan sitä rikki. Föglössä oli v. 1688 jalkapuu, mutta häpeäpenkki puuttui, ja se käskettiin valmistaa.[50] Mutta aina eivät auttaneet hyvät välineetkään. Joku kovanahkainen kieltäytyi alistumasta kirkkorangaistukseen, tai sitten kävi niin kuin Raumalla v. 1699, jossa eräs varkaudesta tuomittu kärsi kyllä rangaistuksensa, mutta kun hänen piti julkiripissä tunnustaa syyllisyytensä, hän kieltäytyi ehdottomasti. Tällaisetkin tapaukset pyrittiin hoitamaan puhutteluin, mutta jos niistä ei ollut apua, käännyttiin viranomaisten puoleen.[51]

Julkiripin suorituspaikasta syntyi toisinaan keskustelua. Ainakin Oulun rovastikunnassa oli tapana, että kappelilaiset ripitettiin emäkirkolla, mitä Kalajoen kirkkoherra v. 1699 nousi

47 Kangasniemen rtpk 2. 2. 1680.

48 Esim. rtpkt Ypäjä 11. 3. 1666, Viitasaari 18. 3. 1666, Jokioinen 1. 4. 1666, 23. 3. 1668, Kuopio 6. 3. 1670. Väärä vala luettiin tunnetusti raskaimpiin mahdollisiin synteihin.

49 Rtpkt Ii 9. 7. 1699, Siikajoki 5. 7. 1703.

50 Rtpkt Ypäjä 11. 3. 1666, Jokioinen 1. 4. 1666, 1. 1. 1672. *Hirsjärvi* 1921 s. 14. Föglön rtpk 9. 2. 1688.

51 Rtpkt Orimattila 13. 3. 1662, Karkku 12. 2. 1684, Rauma 21. 2. 1699.

vastustamaan, koska kansa ei silloin useinkaan tuntenut ripitettävää eikä sen vuoksi suhtautunut toimitukseen ja siitä saatavaan opetukseen vakavasti. Rovasti Frosterus katsoi kuitenkin, ettei yleisestä tavasta voitu poiketa, eikä antanut kalajokilaisille erivapautta.[52]

Olemme aikaisemmin todenneet, että kun vuoden 1686 kirkkolain mukaan kirkkorangaistus aina edellytti maallisen oikeuden tuomiota, piispantarkastuksissa käsiteltyjen kirkkokuriasioiden määrä väheni huomattavasti. Sama pitää paikkansa rovastintarkastuksista. Kuitenkin eräissä rovastikunnissa ovat rovastit langettaneet kirkkorangaistuksia vielä uuden kirkkolain voimaan tultuakin. Jos kyseessä oli henkilö, joka jo oli maallisessa oikeudessa tuomittu, ei tapauksessa ehkä ole niinkään ihmettelemistä[53], mutta useimmiten ei pöytäkirjasta mitenkään ilmene, että asiaa olisi ollenkaan viety käräjille. Rikkomukset koskivat lähinnä pyhäpäivän viettoa, sakramentilla käyntiä, kinkereiden ja katekismuskuulustelujen laiminlyömistä tai avioyhteyden ennenaikaista alkamista, ja rangaistuksena oli sakko tai joissakin tapauksissa jalkapuu.[54] Tapahtuipa Kokkolassa v. 1695, ettei rovasti Falander tyytynyt eräälle kolmannen kerran salavuoteuteen langenneelle naiselle oikeudessa määrättyyn rangaistukseen, vaan piti sitä kirkkolain vastaisena ja palautti asian raastupaan. Hammarlandissa oli v. 1689 muuan vaimo päässyt käräjillä pikkuvarkaudesta sopimisella, mutta rovasti määräsi, että hänelle oli pahennuksestaan langetettava kirkkorangaistus kirkkoneuvoston harkinnan mukaan.[55] Ainakin rovasti Falander vetosi tuomitessaan säännöllisesti kuninkaallisiin asetuksiin,

52 Rtpkt Siikajoki 7. 3. 1696, Kalajoki 2. 7. 1699.

53 Esim. Kumlingen rtpk 7. 9. 1696.

54 Rtpkt Finström 20. 2. 1689, 21. 1. 1700, Hammarland 22. 2. 1689, Pyhäjärvi U.l. 12. 3. 1689, Sund 20. 5. 1689, 24. 3. 1696, 28. 1. 1697, 7. 2. 1699, 5. 2. 1700, Kumlinge 19. 7. 1691, Kempele 10. 10. 1692, Lemlanti 31. 3. 1694, Kokkolan maasrk. 14. 1. 1695, 18. 2. 1700, 25. 2. 1701, Liminka 7. 7. 1699, Geta 24—25. 1. 1700, Raahe 4. 7. 1699 (yhden hopeatalarin sakko eräälle leskelle papiston halveksimisesta ja totelemattomuudesta sitä kohtaan).

55 Rtpkt Kokkolan kaup.srk. 15. 1. 1695, Hammarland 22. 2. 1689.

mutta hänen menettelynsä oikeutus oli vähintäänkin kyseenalainen.

Turun synodissa käsiteltiin v. 1701 kysymystä, miten menetellään niiden raskaissa synneissä elävien kanssa, joita ei voida rangaista maallisessa oikeudessa. Pappeinkokous katsoi, että heidän asiansa voidaan ottaa tarkastuksissa esille, tai ellei se auta, lähettää tuomiokapituliin.[56] Nähtävästi tässä on kysymys vain nuhteista, joten rovastien tuomioille ei siitä ole perusteeksi. Mahdollisesti samassa tilaisuudessa on käsitelty rovastien tuomiovallan käyttöä laajemminkin, koska tämän jälkeen heidän langettamansa tuomiot lakkaavat käytännöllisesti katsoen kokonaan, ja esim. niitä aikaisemmin määrännyt Jacobus Falander katsoi v. 1709, että jalkapuuhun tuomitseminen sapattirikoksesta kuului maalliselle esivallalle.[57]

Rovastien tarkastuksissaan käsittelemät kirkkokuriasiat olivat samoja kuin piispojen, eivätkä heidän ratkaisunsakaan sanottavasti poikenneet hiippakuntien esipaimenten tekemistä. Ainoaksi merkittäväksi eroksi jää se, että rovastit ovat verraten usein pidättäytyneet päätöksen teosta, ja lähettäneet asian tuomiokapitulin puitavaksi.

Puhtaan opin vartiointi

Opillisiin kysymyksiin ei rovastintarkastuksissa yleensä puututtu. Nähtävästi siihen ei ollut aihetta. Poikkeuksen muodostavat edellisessä luvussa selostetut taikauskotapaukset. Jos seurakunta kysyttäessä vakuutti, että aikaisemmin harjoitetusta epäjumalanpalvonnasta oli täysin luovuttu, ei sitäkään käsitelty sen enempää.[1] Orimattilassa oli 1660-luvun alkupuolella joita-

56 *Hällström* 1824 s. 716.

57 Kälviän rtpk 2. 3. 1709. — Tyrväässä tuomitsi Josephus Wallenius vielä 11. 3. 1706 erään oppimaan vastahakoisen piian yhdeksi sunnuntaiksi jalkapuuhun sapattirikosasetukseen vedoten.

1 Viitasaaren rtpk 18. 3. 1666.

kin lauantain pyhittäjiä, joiden väitettiin harjoittavan myös »monia muita taikuuksia». Heihin pyrittiin vaikuttamaan ankarin kirkkorangaistuksin, eikä heistä sittemmin enää mainitakaan mitään.[2]

Pudasjärveläisiä neuvoi Jacobus Frosterus v. 1700 varomaan »venäläisten eksytyksiä ja lappalaisten taikamenoja», koska heillä rajaseudulla asuvina oli tapana käydä kauppaa näiden kansojen kanssa.[3] Muuten ei luterilaisten suhde ortodokseihin juuri saakaan aineistostamme valaisua. Rovastintarkastuspöytäkirjat niistä pitäjistä, joissa tämä kysymys oli todella polttava, ovat kadonneet. Eräissä Pohjois-Karjalan seurakunnissa kiinnitettiin 1702 kuninkaan 2. 1. samana vuonna antamaan määräykseen viitaten huomiota ortodoksien kääntymiseen luterilaisuuteen. Kirkkoherran oli luettava kyseinen määräys heille ja kehotettava heitä muuttamaan uskoa. Näin tiedetäänkin kirkkoherran tehneen Uukuniemellä, jossa mainitaan olleen vain neljä ortodoksista perhettä, ja Kiteellä, jossa niitä oli kolme.[4]

Kemin rovasti Laurentius Forbus oli v. 1701 todennut eräiden köyhien lappalaisten muuttaneen Venäjälle ja antaneen siellä uudestikastaa itsensä. Tuomiokapituli katsoi, että tällaisten tapausten välttämiseksi oli Lapissa muun maan tavoin saatettava voimaan köyhien elättäminen ruotujärjestelmän puitteissa, jottei heidän tarvitse lähteä etsimään elantoaan rajan takaa. Se ei siis tällä kertaa vierittänyt syytä lappalaisten vaan pikemminkin kirkonmiesten niskoille.[5]

---

2 Orimattilan rtpk 11. 9. 1664. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 102—103. *Loimaranta* 1936 s. 57.

3 Pudasjärven rtpk 11. 2. 1700.

4 Uukuniemen rtpk 28. 2. 1702. *Hirvonen* 1936 s. 31. Kiteen rtpk 2. 3. 1702.

5 Kemin rov.kunnan arkisto (OMA) Ea 2, tuomiokapit. kirje 13. 6. 1701.

Köyhien ja sairaiden hoito

Kristillisessä laupeudentyössä oli pääasiana huolehtiminen köyhistä ja vaivaisista. Jo Mureniuksen tarkastuspöytäkirjoissa on tästä runsaasti aineistoa. Seurakunnilla oli köyhäinkassansa, joihin varat saatiin kolehdeista ja almuista. Niiden jaosta Murenius antoi lähempiä ohjeita. Lisäksi hän käsitteli mm. suhtautumista pitäjästä toiseen kuljeskeleviin kerjäläisiin. Siinä hän toisaalta korosti lähimmäisenrakkauden ja auttavan mielen tärkeyttä ja toisaalta pyrki huolehtimaan siitä, että kukin seurakunta hoitaisi köyhänsä omassa keskuudessaan.[1]

Vuosisadan lopulla laupeudentyössä lähdettiin edelleen samalta pohjalta. Niinpä Vårdössä kehotettiin v. 1699 toimittamaan vieraat köyhät kotipitäjiinsä, koska kunkin seurakunnan oli huolehdittava omistaan. Kumlingessa rovasti totesi samana vuonna, että siellä oli köyhiä ja kerjäläisiä enemmän kuin muualla, ja mainitsi heidän rasittavan muita seurakuntia kiertämisellään. Nyt heitä kiellettiin lähtemästä muualle ilman papiston antamaa todistusta, josta piti ilmetä sen haltijan ikä, syntymäpaikka, kristinopintaito ja olosuhteet, joissa hän eli.[2] Armeliaisuuteen kansaa kehotettiin jatkuvasti, mutta samalla pyrittiin köyhien hoito järjestämään entistä paremmin niin, etteivät he olisi riippuvaisia pelkästään satunnaisista armopaloista.[3]

Useihin seurakuntiin rakennettiin kirkon lähelle köyhäintupa, jossa vaivaiset saivat elantonsa. Kuopiossa se oli jo v. 1678 niin rappeutunut, että piti rakentaa uusi. Vuosisadan vaihteessa sen rakentamisesta oli puhetta monilla paikkakunnilla.[4]

---

1 Tästä lähemmin *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 276—281.

2 Rtpk Vårdö 5. 2. 1699, Kumlinge 16. 2. 1699.

3 Esim. rtpkt Orimattila 11. 9. 1664, Asikkala 10. 4. 1692, Laitila 9. 6. 1696, Kumlinge 29. 8. 1709, Lohtaja 5. 3. 1709, 25. 2. 1712, Eckerö 23. 1. 1710.

4 Rtpkt Kuopio 10. 3. 1678, Suomusjärvi 29. 7. 1690 (yhteinen sairastupa emäkirkkolaisten kanssa), Kälviä 25. 1. 1699, Lohtaja 28. 1. 1699, Kokkolan maasrk. 29. 1. 1699, Hailuoto 26. 2. 1699, Pyhäjoki 3. 7. 1699. *Simolin* 1909 s. 312. Iissä mainittiin 10. 2. 1701, ettei vaivaistupaa

Myös köyhäinkassan varojen jaosta annettiin jatkuvasti lähempiä ohjeita. Hammarlandissa näiden varojen hoito näyttää erääseen aikaan olleen pahasti retuperällä, koska rahoja kerrotaan jaellun kirkkoherran tietämättä.[5] Köyhäinkassat koostuivat edelleen pääasiassa kolehdeista ja lahjoituksista. Joissakin seurakunnissa oli tapana, että kirkollisia toimituksia tarvitsevat antoivat niiden yhteydessä almunsa vaivaisten ylläpitoon.[6]

Pääasialliseksi köyhäinhoitojärjestelmäksi muodostui 1700-luvun alussa kuitenkin ns. ruotujako. Vaivaiset jaettiin suhteellisesti pitäjän talojen kesken, jotka sitten vastasivat heidän elatuksestaan. Nauvossa ja Korppoossa päätös tästä tehtiin vuoden 1698 rovastintarkastuksissa, ja pian esimerkkiä seurattiin yleisesti muuallakin Varsinais-Suomessa.[7] Ahvenanmaalla ruotujärjestelmä toteutettiin v. 1700 niissä seurakunnissa, joissa rovastintarkastukset piti Daniel Hagert, mutta muissa vasta aivan isonvihan kynnyksellä.[8] Tammelassa, Urjalassa ja Hinnerjoella köyhät saivat ylläpitonsa ruoduissa ainakin jo 1702, Uusikaupunki siirtyi tähän järjestelmään 1708 ja Iissä se toteutettiin v. 1712.[9] Ilmajoella oli jo 1699 erityinen »ruotumestari», jolle ehkä kuului köyhäinhoidon valvonta, mutta lisäksi hän toimi

ollut rakennettu, koska ei ollut vaivaisiakaan — lausunto, josta lähinnä ilmenee seurakuntalaisten säästäväisyys.

5 Rtpkt Hammarland 22. 2. 1689, 6. 3. 1695, 30. 5. 1698, Savitaipale 23. 1. 1687, Veteli 28. 2. 1699.

6 Kiteen rtpk 25. 2. 1700, ks. lisäksi Kruunupyy 8. 3. 1707.

7 *M. Juva* 1955 s. 93—95. — Vuoden 1698 pappeinkokouksessa annettiin yksityiskohtainen köyhäinhoidon ohjesääntö (Pyhäjoen KA 55 s. 61—62), jonka avulla rovastit saattoivat järjestellä seurakuntien laupeudentyötä. Ehkä juuri sen ansiosta tähän kiinnitettiin vuosisadan vaihteen tienoilla tarkastuksissa entistä enemmän huomiota.

8 Rtpkt Finström 21. 1. 1700, Geta 24—25. 1. 1700, Kumlinge 2. 2. 1700, Brändö 27. 8. 1701, Sund 25. 2. 1712, Eckerö 16. 2. 1713 (vielä toimittamatta).

9 Rtpkt Urjala 22. 1. 1702, Tammela 26. 1. 1702, Hinnerjoki 24. 2. 1703, Uusikaupunki 13. 2. 1707, 7. 2. 1708, 25. 3. 1709, Ii 18. 2. 1712 ja tuomiokapitulin vastaus siihen 3. 6. 1712 (Iin KA II Cf 1 s. 179, OMA). Lisäksi ks. rtpkt Lempäälä 30. 11. 1706, Rauma 23. 2. 1704, 20. 2. 1706, 21. 2. 1709, 8. 2. 1710, Laitila 6. 12. 1703 (jako uusittava eräiden kuolemantapausten johdosta), 10. 2. 1705, 28. 1. 1706.

kirkollisten sakkojen perijänä.[10] Viipurin hiippakunnan rovastintarkastuspöytäkirjoissa ei ole ennen isoavihaa tietoja ruotujaon toteuttamisesta.

Uuden järjestelmän vakiintuessa jäi köyhäinkassa jonkinlaiseksi katastrofirahastoksi, joskin kirkon virastokoneiston kankeus aiheutti sen, ettei varoja voitu käyttää silloin, kun niitä todella olisi tarvittu. Iin rovastintarkastuksessa todettiin nälkätalvena 1709 köyhyys niin yleiseksi, ettei toinen juuri voinut toista auttaa, ja anottiin tuomiokapitulilta, että kurjimmat köyhät voisivat saada apua kirkon köyhäinrahoista. Samanlainen pyyntö esitettiin Laitilassa. Molemmissa pitäjissä taisi kuitenkin moni vaivainen menehtyä, ennen kuin kapitulin myönteinen vastaus kesällä saapui.[11] Kun sitten saatiin hyvä vuodentulo, kapituli kiirehti kohta toteamaan, että köyhät voivat taas saada elatuksensa muualta, joten vaivaisrahat on säilytettävä »jotakin parempaa tarvetta varten».[12] Oripäässä käytettiin v. 1701 erään vaimon lahjoittamat ja alun perin köyhille tarkoitetut 12 kuparitalaria Raamatun ostoon, »koska köyhillä on ruotunsa».[13]

Ainoa sairaiden hoitoa koskeva asia, joka tuli tarkastuksissa esille, oli pitalisten huolto. Kun jonkun epäiltiin sairastuneen tähän tautiin, hänestä mainittiin rovastille, joka tavallisesti määräsi, että hänen oli hankittava lääkärintodistus sairaudestaan. Jos se oli vapauttava, epäilty sai jälleen vapaasti liikkua muiden joukossa, mutta jos siitä ilmeni, että kysymys todella oli pitalista, sairas pyrittiin mahdollisimman pian toimittamaan hospitaaliin. Mikäli hän oli varaton, voitiin tarkastuksessa keskustella hänen toimittamisestaan sinne yhteisin varoin. Sillä aikaa kun sairauden laadusta ei vielä oltu varmoja, oli epäillyn

10 Rtpkt Ilmajoki 1. 3. 1699, Kurikka 2. 3. 1699, 24. 2. 1700. Tuomiokapitulin 21. 8. 1699 dat. vastaus rovastintarkastuspöytäkirjaan, Ilmajoen KA II Ea 1: 1.

11 Iin rtpk 5. 2. 1709 ja kapit. vast. 29. 5. 1709, Iin KA II Cf 1 s. 151—152, OMA. Laitilan rtpk 10. 2. 1709.

12 Tuomiokapitulin vastaus 19. 10. 1711, Iin KA II Cf 1 s. 168—169, OMA. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 73.

13 Oripään KA T I 1, nimilehti (rt. 10. 3. 1701).

liikkumisvapaus suuresti rajoitettu. Erityinen vitsaus pitali näyttää olleen Ahvenanmaalla, jossa yksin Boëtius Murenius sai käsiteltäväkseen toista sataa tapausta.[14] Myöhemminkin niitä oli siellä runsaasti, ja hajatapauksia esiintyy muuallakin maassa.[15]

Seurakuntalaisten ja pappien suhteet

Piispojen tavoin rovastit kysyivät tarkastuksissa sekä seurakuntalaisilta että papeilta, oliko heillä valitettavaa toisistaan. Yleensä sitä ei ollut, jos jätämme huomioonottamatta ne asiat, jotka kirkkoherra joutui ottamaan esille kirkkokurin valvojana. Usein päinvastoin todettiin, että seurakuntalaisten ja pappien kesken vallitsi hyvä yhteisymmärrys, ja toivottiin sen jatkuvan edelleen.[1] Seurakunta saattoi myös antaa lämpimän kiitoksen pois muuttavalle paimenelleen, joka osoittaa sen vuosien mittaan kiintyneen häneen.[2] Papin henkilökohtaisessa vaelluksessa ilmenneitä puutteitakaan ei haluttu julkisesti tuoda esille. Hailuodossa kertoi rovasti Frosterus v. 1687 kuulleensa, että seurakunnan kappalainen oli kolmantena joulupäivänä ollut juovuksissa kirkossa ja herättänyt pahennusta. Tähän pitäjäläiset selittivät, että hän oli usein sairas ja joutui viikkokausia makaamaan sängyssä, mutta muuten heillä ei ollut hänestä muuta kuin hy-

14 Näistä lähemmin *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 281—286, lisäksi ks. *Sandholm* 1966 s. 66.

15 Rtpkt Geta 18. 2. 1686, 24—25. 1. 1700, Sund 21. 2. 1686, 20. 5. 1689, 16. 2. 1690, Finström 29. 2. 1688, Hammarland 10. 2. 1690, Liminka 28. 8. 1689, Orimattila 21. 5. 1693, Uusikaupunki 16. 2. 1706.

1 *Murenius* Acta visitatoria s. 25, 38, 40, 57, 79, 224, 252, 257 jne. (yht. 52 kohtaa). *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 286—292. Rtpkt Kangasniemi 20. 2. 1659, 2. 2. 1680, 20. 3. 1681, 25. 2. 1694, 18. 2. 1702, Orimattila 11. 9. 1664, Viitasaari 10. 3. 1681, 26. 2. 1702, Eckerö 15. 2. 1686, Finström 17. 2. 1686, Sund 21. 2. 1686, Tammela 12. 12. 1697, Kalajoki 2. 7. 1699, Ilmajoki 25. 2. 1700 ym.

2 Uukuniemen rtpk 28. 2. 1702. *Hirvonen* 1936 s. 63.

vää sanottavana. Rovasti katsoi kuitenkin aiheelliseksi varoittaa kappalaista juopottelusta, joka herättää seurakunnassa pahennusta, ja puhuteltu lupasi ottaa varoituksesta vaarin siinä määrin, kuin se oli hänelle mahdollista.[3]

Aina eivät osapuolet sentään kiitelleet toisiaan. Hämeenlinnassa kirkkoherra valitti v. 1703 seurakuntalaisten olevan rakkaudettomia häntä kohtaan, mistä rovasti sai aiheen kehottaa heitä muistamaan paimenensa ahkeruutta ja paljoa työtaakkaa sekä osoittamaan hänelle rakkautta ja hyväntahtoisuutta.[4] Valituksen taustana saattoi olla erimielisyys palkka-asioista, joka oli tavallisin epäsovun aihe. Jo Mureniuksella on tavaton määrä saatavia koskevaa aineistoa[5], ja myöhemminkin ovat sekä papit että heidän leskensä valittaneet seurakuntalaisten kovasydämisyyttä ja haluttomuutta heille kuuluvien saatavien maksamisessa. Rahvas puolestaan piti papinmaksuja korkeina ja valitti paimeniaan ankariksi niiden perimisessä. Rovastit koettivat selvitä tällaisista tapauksista kehotuksin ja muistuttaen, että työmies on palkkansa ansainnut, mutta ellei sopua syntynyt, oli pakko lykätä asian jatkokäsittely joko käräjille tai tuomiokapituliin.[6] Joistakin saatavista — esim. toimitusmaksuista — voitiin antaa tarkka ohje, joka ei kuitenkaan tyydyttänyt osapuolia. Niinpä Saltvikissa, jossa Matthias Berg v. 1686 määräsi kir-

3 Hailuodon rtpk 3. 4. 1687. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 108.

4 Hämeenlinnan rtpk 8. 2. 1703.

5 Tästä lähemmin *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 246—250. Lisäksi ks. *Cederlöf* 1934 s. 177—180, 281.

6 Rtpkt Viitasaari 18. 3. 1666, Kuopio 6. 3. 1670, 21. 2. 1673, 10. 3. 1678. *Simolin* 1909 s. 189. Rtpkt Orimattila 13. 9. 1668, 1. 3. 1683 (kirkkoherran ja erään kartanon herran riitajuttu), Kurikka 8. 3. 1682, Kirkkonummi 24. 10. 1682, Lumparland 24. 2. 1686, Finström 29. 2. 1688, Saltvik 1. 3. 1688, 14. 2. 1690, Kannus 27. 1. 1699, Toholampi 14. 2. 1700, Vårdö 1. 9. 1711. Leskien saatavista esim. TuTA I IV 4 s. 72 (Hämeenkyrön rt. 21. 4. 1652), 91 (Vanajan rt. 6. 3. 1659) sekä rtpkt Eckerö 15. 2. 1686, Ii 12. 7. 1703. Hollolassa leski anoi 25. 2. 1677, että seurakunnan olisi maksettava, mitä hänen miesvainajansa oli pannut pappilan korjaukseen. Rovasti lähetti asian kapituliin. Iissä taas kiellettiin 11. 3. 1696 pappeja hautaamasta ketään, »ennenkuin autuaan kirkkoherran leski on saanut oikeutensa».

kotuksesta maksettavaksi kolme kuparimarkkaa, kirkkoherra ilmoitti kohta tyytymättömyytensä ja sanoi ottavansa sen mitä ennenkin.[7]

Pappien viranhoidosta kansa ei yleensä valittanut, vaan mahdolliset epäkohdat kestettiin vaieten. Epäsäännöllisestä kirkonmenojen alkamisesta joskus moitittiin, kuten jo aikaisemmin olemme todenneet. Joku on myös ollut havaitsevinaan papin syyllistyneen saarnoissaan henkilökohtaisuuksiin. Lemlannissa kertoi kirkkoherra v. 1650 nimismiehen eräänä pyhänä hyökänneen kirkonvallilla hänen kimppuunsa »saarnan vuoksi», mutta siitä selvittiin kehotuksin. Pitempi prosessi syntyi Lohtajalla v. 1703 erään rykmentin kirjurin valitettua kirkkoherran puhuneen saarnassaan hänestä niin selvästi, että koko kirkkokansa oli kääntynyt häntä katsomaan. Pappi puolustautui kertoen tehneensä saarnansa jo kolme vuotta aikaisemmin, minkä jälkeen hän ei ollut muuttanut siihen sanaakaan. Rovastia ei selitys tyydyttänyt, vaan hän lähetti asian kirjurin pyynnön mukaisesti tuomiokapitulin käsiteltäväksi.[8]

Papeista valitettaessa oli tärkeää, että valittajalla oli muiden seurakuntalaisten tuki. Viitasaarella esitettiin v. 1666 kirkkoherrasta joukko syytöksiä, jotka ovat tässä mielessä hyvin valaisevia. Ensiksi väitettiin kirkkoherran lyöneen 5—6 talonpoikaa, koska he eivät antaneet hänelle humalia, mutta tämä syytös raukesi, kun sitä ei kyetty todistamaan. Sitten kerrottiin hänen lyöneen erästä Simoa niin, että tällä oli ollut nenä ja suu veressä, mutta tällaisen väitteen muuan läsnäolleista todisti vahvasti liioitelluksi. Edelleen sanottiin kirkkoherran sulkeneen koko samaisen Simon perheen ehtoolliselta, mutta koko seurakunta todisti Simon poikien olleen jouluna sakramentilla. Simo vain ei ollut sinne tullut. Silloin väitettiin kirkkoherran haukkuneen lukkaria pahoin sanoin, kun tämä oli ilmoittanut Simon aiko-

7 Rtpkt Maalahti 1650, Saltvik 20. 2. 1686, 18. 2. 1689. Rovastin Saltvikissa määräämä maksu oli vuoden 1681 palkkausasetuksen vastainen. Käytännöstä ks. myös *Lempiäinen* 1965 s. 62—66.

8 *Murenius* Acta visitatoria s. 205—206. Lohtajan rtpk 24. 6. 1703. Lisäksi vrt. Tammelan rtpk 10. 12. 1699 § 7.

neen tulla ehtoolliselle, mutta sen kielsivät niin lukkari kuin läsnä ollut kuudennusmieskin. Päätteeksi vielä koko seurakunta tunnusti, ettei kirkkoherra ollut koskaan Simoa kironnut, joten koko valitus kuivui kokoon. Seuraavan vuoden tarkastuksessa Simo näkikin hyväksi kättä lyöden perua kaikki syytöksensä.[9] Hieman samoin kävi Kesälahdella v. 1691 erästä rahvaan ja apulaisen riitaa selvitettäessä, sillä tulokseksi saatiin, että valituksen tekijä itse oli suurin syyllinen.[10]

Toinen oli tilanne, kun seurakunta oli kokonaisuudessaan valituksen takana. Jacobus Frosterus lähetti v. 1699 paavolalaisten kirkkoherrastaan tekemän pitkän syytöskirjelmän tuomiokapituliin. Samoin oli Saltvikin kirkkoherran 1689 valmistauduttava vastaamaan kapitulissa seurakuntalaisten syytöksiin vääryyksistä ja laiminlyönneistä hänen viranhoidossaan. Pitäjäläisillä lienee jo ennestään ollut yhtä ja toista hampaankolossaan paimentaan vastaan, joka kolme vuotta aikaisemmin vastaavassa tilaisuudessa ei ollut kestänyt kuulla hänelle epämieluisia puheenvuoroja, vaan oli sortunut kovaan sanaharkkaan.[11] Erehtyipä joku pappi osoittamaan julkisesti mieltään rovastin päätöksiä vastaan.[12]

Seurakuntalaisten ja papin suhteisiin vaikutti paljon se, oliko tämä tullut pitäjään kansan toivomana vai ei. Aikaisemmin olemme todenneet, että sen tahtoa kysyttiin piispantarkastuksissa. Ellei sellaista sattunut sopivaan aikaan, asian hoiti rovasti. Uudenkirkon V.l. kirkkoherranvaalista 6. 1. 1686 on tallella yksityiskohtainen kuvaus. Aluksi rovasti puhui seurakunnalle vaalin johdosta, minkä jälkeen keskusteltiin ehdokkaista ja tehtiin päätös. Samalla oli esillä edellisen viranhaltijan lesken elatus.[13] Kappalaisen vaalit lienee toimitettu samoin. Iissä tilaisuus aloi-

9 Viitasaaren rtpkt 18. 3. 1666, 7. 3. 1667.

10 Kesälahden rtpk 8. 2. 1691.

11 Rtpkt Siikajoki 5. 7. 1699, Saltvik 20. 2. 1686, 18. 2. 1689.

12 Iin rtpk 12. 6. 1687 (kappalainen Jacob Uhlström).

13 Vaalin pöytäkirjan on suomennoksena julkaissut *Salomies* II s. 447—448, lisäksi ks. *Kähönen* 1959 s. 626—627. Muista kirkkoherranvalinnoista mm. CEAP s. 131 (Laihia 1658), Kalajoen rtpk 31. 8. 1690 ja *Luukko* 1945 s. 702.

tettiin v. 1701 rukouksella, että »Jumala lähettäisi uskollisen työmiehen eloonsa». Keskustelun kuluessa sovittiin ajan tavan mukaan edesmenneen papin lesken elatuksesta, mikä tavallisimmin tapahtui niin, että uusi viranhaltija nai hänet. Seurakunta koetti luonnollisesti löytää vaikuttavat perustelut pyynnöilleen. Niinpä tyrvääläiset anoessaan v. 1707 kappalaisekseen apulaistaan Tuomas Rajalenius nuorempaa mainitsivat, että hän oli kauan tehnyt työtä leiviskänsä mukaan, eli suuressa köyhyydessä, joutui huoltamaan monta pientä lasta ja oli jo hyvässä iässä.[14]

Jos virkaan nimitettiin joku muu kuin seurakunnan toivoma, pitäjäläiset saattoivat avoimesti ilmaista vastarintansa. Tämän joutui hyvin selvästi kokemaan Hiitolan kirkkoherra Paulus Costianus v. 1668. Jo vaalitoimituksessa oli metelöity hänen ehdokkuuttaan vastaan, ja kun rovasti Henricus Boisman saapui asettamaan hänet virkaan, toimitus oli keskeytettävä kirkkokansan huutaessa äänekkäästi, ettei se tahdo Costianusta paimenekseen. Rovastin voimat eivät riittäneet tilanteen hallitsemiseen, ja asiasta syntyi sittemmin pitkällinen oikeusjuttu.[15]

Pappien keskinäiset suhteet

Jos seurakuntalaisten piti elää sovussa keskenään, oli samaa tietysti vaadittava paimeniltakin. Aina ei kahnauksilta kuitenkaan vältytty. Erityisesti kirkkoherrojen ja alempien pappien kesken syntyi erimielisyyksiä, joita ratkottiin myös rovastintar-

14 Rtpkt Ii 10. 2. 1701 ja Haukipudas 11. 2. 1701 (vaali molemmissa), Ii 12. 7. 1703. Selostus kappalaisen vaalista Iissä 11. 5. 1690 ja Haukiputaalla 13. 5. 1690 (Pyhäjoen KA II Cg 1 s. 100—104, 115—117). Tyrvään rtpk 17. 3. 1707. *Impola* 1962 s. 121. Edelleen ks. rtpkt Kuopio 20. 3. 1671, 21. 2. 1673 (siitä *Akiander* I s. 432), Kalajoki 2. 10. 1692. Pyhäjoki 3. 7. 1699, Kurikka 24. 2. 1700, Tenhola 21. 3. 1707, Pirkkala 1. 3. 1709.

15 VA gg 1: 527—530, Tiuralan käräjät 30. 3. 1669. *Immonen* 1958 s. 377—378.

kastuksissa. Kirkkoherrat valittivat kappalaisten sekaantuvan heille kuulumattomiin virkatoimiin ja ottavan niistä maksuja, jotka kuuluisivat kirkkoherralle. Tavan mukaan erimielisyydet koetettiin sovittaa keskusteluin, mutta ellei siinä onnistuttu, sai tuomiokapituli lisätöitä.[1]

Helpoimmin kiistoja syntyi palkoista ja saatavista. Kappalaisten tulot olivat murto-osa kirkkoherrojen saamista, ja heidän toimeentulonsa oli usein vaikeaa. Tämän epäkohdan lieventämiseksi toistettiin eräissä Viipurin hiippakunnan rovastintarkastuksissa piispojen suositus, että kappalaisille annettaisiin joka kolmas toimitusmaksu kasteista ja pitäjänkäynneistä, mutta rettelöittä ei tätäkään noudatettu, kuten muuan tapaus Viitasaarelta vuodelta 1702 osoittaa.[2] Myös Turun hiippakunnassa käsiteltiin toisinaan kappalaisten oikeutta toimitusmaksuihin. Lopella myönnettiin v. 1700 muiden seurakuntien käytäntöön viitaten kappalaiselle hautausmaksut lapsista.[3] Ajan kuvaan kuuluvat edelleen kiistat ja sopimukset leskien saatavista. Pudasjärvellä niistä riiteli v. 1708 peräti kolme osapuolta: leski, armovuoden saarnaaja ja uusi kirkkoherra.[4]

Jotta tulot olisivat joutuneet oikeisiin käsiin, oli välttämätöntä, että kirkolliset toimitukset suoritettiin kotiseurakunnassa. Kerimäen papisto valitti v. 1691 Kesälahden pappien hautaavan Kerimäen puolella asuvia. Syytettyjen puolustuspuhe ei auttanut, vaan rovasti Serlachius totesi lyhyesti, ettei kenenkään pidä sekaantua toisten asioihin.[5] Paremmat kulkuyhteydet, lyhyempi matka tms. ei tällaisissa asioissa saanut merkitä mitään. Harminsa oli myös virattomina kiertelevistä papeista. Kiteen

---

1 *Murenius* Acta visitatoria s. 128, 159—160, 217, 269—270, 336—337, 443. Rtpkt Saltvik 20. 2. 1686, Uukuniemi 11. 3. 1694, 24. 2. 1700, Lempäälä 13. 2. 1702, Pudasjärvi 31. 1. 1709. *Hirvonen* 1936 s. 76. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 112—113.

2 Rtpkt Kangasniemi 20. 3. 1681, Savitaipale 23. 1. 1687, Viitasaari 26. 2. 1702.

3 Lopen rtpk 23. 1. 1700.

4 Rtpkt Kuopio 6. 3. 1670, Savitaipale 23. 1. 1687, Uukuniemi 28. 2. 1702, Pudasjärvi 3. 1. 1708.

5 Kesälahden rtpk 8. 2. 1691.

papisto valitti v. 1702 erään Gustavus Matthiaen kastavan pitäjässä lapsia antamatta niiden nimiä kirkonkirjaan sekä juhlapäivinä kiertävän ympäri pitäjää saarnaamassa ja siten vetävän väkeä pois jumalanpalveluksesta. Rovasti totesi moisen menettelyn rangaistavaksi ja jätti asian tuomiokapitulin ratkaistavaksi.[6]

Toisinaan syntyi naapuriseurakuntien pappien kesken erimielisyyksiä yhteisistä virkavelvollisuuksista. Iin papit valittivat v. 1701, etteivät heidän virkaveljensä Pudasjärveltä käyneet pitämässä käräjäsaarnoja Iin käräjäpaikalla, jossa Pudasjärven käräjät pidettiin. Vastauksessaan tuomiokapituli totesi luultavasti pitkää matkaa ja kehnoja tieyhteyksiä ajatellen, ettei Pudasjärven pappeja voitu velvoittaa sitä varten käymään Iissä, vaan paikallisen papiston tuli hoitaa käräjäsaarnat ja saada niistä korvaus.[7]

Seurakunnan luottamus- ja toimihenkilöt

Vaikka papeilla oli seurakuntatyössä hallitseva asema, ei muidenkaan toimenhaltijoiden osuus ollut merkityksetön. Heidän työstään onkin tarkastuksissa jatkuvasti keskusteltu, ja useimmiten heidät myös valittiin niissä. Tärkein kirkollisista pikkuvirkamiehistä oli lukkari, josta ajan mittaan oli tullut eräänlainen kirkollinen sekatyömies ja pappien juoksupoika, joka saattoi joutua tekemään miltei mitä vain. Kellojen soiton lisäksi hänen tehtäviinsä kuului mm. kirkon ja sen esineistön puhtaana pitäminen.[1] Kirkkoon hautaamisen jälkeen hänen oli huo-

6 Kiteen rtpk 2. 3. 1702. Samantapainen asia oli esillä myös Ruovedellä 25. 3. 1704.

7 Iin rtpk 10. 2. 1701. Tuomiokapitulin vastaus 4. 4. 1701, Iin KA (OMA) II Cf 1 s. 107—108, kop. myös Pudasjärven KA (OMA) II Cf 1. — Kiteellä kehotettiin 25. 2. 1700 kappalaisia vuorottelemaan käräjäsaarnan pidossa, ettei rasitus tulisi vain yhdelle.

1 *Murenius* Acta visitatoria s. 22, 106, 138, 205, 288, 440, 474. Jokioisten rtpk 1. 4. 1666 (lukkarin on muutaman kerran vuodessa tarkas-

lehdittava siitä, että lattia suljettiin ja penkit tulivat paikoilleen.[2] Edelleen hän valvoi kansan käyttäytymistä kirkossa. Eräisiin seurakuntiin palkattiin tätä varten erilliset »kirkonvartijat», mutta vielä Mureniuksen aktoissa huomautetaan toisinaan lukkarin hoitaneen heidänkin tehtävänsä. Tähän käytäntöön palaamista ehdottivat myös jokioislaiset v. 1669, koska heidän kappelinsa oli pieni.[3]

Vuosisadan jälkipuoliskolla lukkareista tuli lasten opettajia. Terserus vaati, että heidän tuli olla lukutaitoisia, ja Gezelius vanhempi kehotti kiertokirjeissään rovasteja valvomaan, että lukkarit myös täyttivät tämän pätevyysvaatimuksen.[4] Tähän ovatkin rovastit molemmissa hiippakunnissamme kiinnittäneet huomiota. Varsin tunnollisesti suoritti tältä osin tehtävänsä mm. Tyrvään rovasti Tuomas Rajalenius 1680-luvun alussa.[5]

Monissa pitäjissä osoittautui vaatimus lukutaitoisen lukkarin hankkimisesta kauan ylivoimaiseksi toteuttaa. Suomusjärvellä mainittiin v. 1690 seurakuntaa jo yhdeksän vuoden ajan kehotetun siihen, mutta mitään ei ollut tapahtunut. Nyt ehdotettiin lukkariksi erästä nuorta renkiä, jonka isä asui kirkonkylässä, mutta rovasti piti häntä näin vaativaan tehtävään kypsymättömänä. Ilmeisesti siis pitäjästä ei löytynyt miestä, jolla olisi ollut lukkarin virkaan vaadittavat edellytykset. Paremmin kävi Leppävirralla v. 1698. Seurakunnalla oli kaksi ehdokasta, joista toi-

---

tettava kirkon ikkunat ja naulattava auenneet kiinni). Savitaipaleen rtpk 23. 1. 1687 (Suomenniemen kappelin lukkarin valinta, palkka ja virkavelvollisuudet). Kappelien lukkarien tehtäviin saattoi kuulua myös viinin noutaminen emäkirkolta. *Sandholm* 1966 s. 73.

2 Rtpkt Nauvo 8. 3. 1658 (saa siitä lisäkorvauksen), Orimattila 1. 3. 1683.

3 *Murenius* mt. s. 99, 102, 105, 108, 125. *Sandholm* mt. s. 64—65, 67, 71. Jokioisten rtpk 30. 1. 1669.

4 Gezeliuksen kiertokirjeet 27. 2. 1680 ja 10. 12. 1683, VA Acta eccl. I: 39. *Lagus* 1836 s. 317. *Leinberg* Handlingar VII s. 241. — Jo vuoden 1644 lukkariasetus edellytti, että lukkari on lukutaitoinen ja kykenee johtamaan seurakunnan veisuuta, mutta tästä vaatimuksesta oli käytännössä tingittävä. *Murenius* mt. s. 302, 546. *Sandholm* mt. s. 51.

5 Tästä ks. *Jokipii* SKHS Vuosik. 41—42 s. 27—28. Lisäksi vrt. mm. Kurikan rtpk 2. 3. 1699.

nen ei osannut lukea eikä laulaa, toisella taas oli nämä molemmat avut ja lisäksi kirjoitustaito. Valinta ei ollut rovastille vaikea. Elimäellä yritti Johannes Gråå v. 1688 asettaa edesmenneen lukkarin sijalle uuden, joka oli lukutaitoinen, mutta hänen ehdokkaansa ei miellyttänyt seurakuntalaisia, vaan nämä nostivat kirkossa aikamoisen metelin, jota sittemmin useampaan otteeseen puitiin käräjillä.[6]

Vaikeuksia tuotti myös se, että kansa oli useinkin kiintynyt vanhaan lukutaidottomaan lukkariinsa. Kun Viitasaarella v. 1666 luettiin tuomiokapitulin käsky ja Kuninkaallisen Majesteetin asetus lukutaitoisista lukkareista, seurakuntalaiset vastasivat, etteivät he halunneet erottaa entistä, koska hän oli 30 vuotta hyvin hoitanut virkaansa. Rovasti lykkäsikin asian seuraavaan piispantarkastukseen. Kun Gabriel Tammelinus v. 1687 tiedusteli Kirkkonummella, kuinka lukkari huolehti lasten opetuksesta, pitäjäläiset rupesivat puhumaan vaikeasta ajasta ja lukkarin vanhuudesta todeten, ettei enää voi kestää kauan, ennen kuin Jumala päästää tämän virkaansa kauan ja uskollisesti hoitaneen miehen ajallisen elämän vaivoista.[7]

Vanhan lukkarin vetäytyminen syrjään vapaaehtoisesti lienee ollut harvinaista. Lohtajalla kirkkoherra pani hänet lopulta pakolla viralta ja asetti hänen poikansa tilalle. Tästä vanhus sydämistyi ja valitti kirkkoherran menettelystä seuraavassa rovastintarkastuksessa. Pitkän keskustelun jälkeen rovasti Falander kuitenkin totesi, että poika oli isäänsä sopivampi, koska hän osasi sekä lukea että kirjoittaa ja täytti siten kirkkolain asettamat vaatimukset. Pojan oli vain huolehdittava isänsä toimeentulosta. Myös Salossa valittiin v. 1713 poika isänsä tilalle, kun tämä ei enää kyennyt vanhuutensa tähden virkaansa hoitamaan.[8]

---

6 Rtpkt Suomusjärvi 29. 7. 1690, Leppävirta 16. 1. 1698. VA ii 6: 173, 234—237 (Elimäen käräjät 21—23. 2. ja 11—13. 10. 1688). *Simolin* 1909 s. 234. *Sandholm* mt. s. 98.

7 Rtpkt Viitasaari 18. 3. 1666, Isokyrö 12. 3. 1682, Kirkkonummi 6. 2. 1687. *Lindberg* 1930 s. 304. Lisäksi vrt. *Sandholm* mt. s. 95—99.

8 Rtpkt Lohtaja 1. 12. 1695, Salo 6. 2. 1713.

Vaikka opetustyö vei lukkarilta paljon aikaa, hän silti monissa pitäjissä säilytti koko joukon vanhoja tehtäviään. Iissä hän vielä 1687 hoiti suntion tehtävät saaden siitä eri korvauksen.[9] Nauvossa ja Ruovedellä hän huolehti mm. kirkon liinavaatteiden pesemisestä, josta seurakunta niin ikään maksoi erikseen.[10] Musikaalisilla lukkareilla oli omia sivuvirkojaan. Kiteellä hän toimi jumalanpalveluksessa esilaulajana ja Korppoossa urkurina.[11] Paikoin hän oli myös kirjeenkantaja, joka toimitti tuomiokapitulin ja rovastien kirjeet edelleen seuraavaan pitäjään.[12]

Seurakuntalaisten ja lukkarin välit olivat yleensä hyvät, mutta joskus syntyi ankariakin ristiriitoja. Kumlingessa kiista oli v. 1660 niin kova, ettei Murenius kyennyt sitä sovittamaan, vaan lykkäsi sen seuraavaan piispantarkastukseen. Orimattilassa muutamat pitäjäläiset vaativat v. 1683 lukkarin erottamista, mutta kirkkoherra oli vastaan, ja lukkari sai »tällä kertaa» jäädä virkaansa.[13] Helpoimmin erimielisyyttä syntyi palkkauksesta. Lukkarit valittivat, etteivät seurakuntalaiset maksaneet heidän saataviaan. Rovastit pyrkivät sopimalla hoitamaan palkkariidat, ja antoivat usein siinä yhteydessä tarkkoja ohjeita, mitä lukkarin saataviin kuului.[14] Lukkarien leskienkin elatus oli toisinaan esillä.[15] Jos töiden määrä tilapäisesti kasvoi paljon yli normaalin, voi kysymykseen tulla ylimääräisen korvauksen myöntäminen kuten Uukuniemellä v. 1694 kellojen soitosta kuningattaren suruaikana.[16]

9 Iin rtpk 12. 6. 1687. Lisäksi ks. *Sandholm* mt. s. 72.

10 Nauvon KA XVI 1, tilit 1701 (v:n 1698 rt:n päätös). Ruoveden rtpk 26. 2. 1705. Usein pesun hoiti lukkarin vaimo, *Sandholm* mt. s. 71.

11 Kiteen rtpk 25. 2. 1700. *Simolin* 1909 s. 274. *Sandholm* mt. s. 53. Edellä nootti 4. *Cavonius* 1943 s. 52. Korppoon rtpk 11. 3. 1706.

12 Kumlingen rtpk 7. 9. 1696. Tapa oli vanha, ks. *Sandholm* mt. s. 74.

13 *Murenius* mt. s. 476. Orimattilan rtpk 1. 3. 1683.

14 Tästä useita kymmeniä esimerkkejä jo Mureniuksella, niistä ks. myös *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 250—251 ja *Sandholm* mt. s. 117—119. Lisäksi mm. rtpkt Haukipudas 11. 9. 1687, 11. 2. 1701, Sund 2. 2. 1688, Leppävirta 30. 12. 1694, Alahärmä 19. 2. 1697, Uusikaupunki 11. 3. 1698, Hauho 24. 2. 1710.

15 *Murenius* mt. s. 285. Iin rtpk 12. 7. 1703.

16 Uukuniemen rtpk 11. 3. 1694.

Myös lukkarin ja pappien suhde saattoi säröillä, ja paimenet valittivat apulaisiaan laiskoiksi tai uppiniskaisiksi. Aina ei syy ollut yksin lukkareissa, vaan papitkin tarvitsivat hillintää halussaan käyttää heitä renkeinään. Julkinen kehotus tai rovastin kahdenkeskinen keskustelu laiskan lukkarin kanssa riitti useimmiten saattamaan asian pois päiväjärjestyksestä.[17] Joskus viranhoidossa oli kuitenkin niin paljon huomautettavaa, ettei lukkari enää selvinnyt moitteilla. Kälviällä oli 1700-luvun alussa lukkari, joka soitti kelloja niin hurjapäisesti, että niiden pelättiin särkyvän. Rovasti katsoi viisaimmaksi jättää kellojen soiton pitäjäläisten huoleksi ja antoi siitä tarkat ohjeet.[18] Ellei tarkastajien kehotuksista ollut apua, oli edessä lukkarin erottaminen toimestaan. Tähän voi johtaa jatkuvien laiminlyöntien lisäksi jokin hänen tekemänsä törkeä rikkomus, esim. Sundissa v. 1650 varkaus. Finströmissä todettiin 1696 Getan kappelin lukkari syylliseksi peräti kahdeksaan syytekohtaan: hän oli usean vuoden ajan laiminlyönyt aamu- ja iltakellojen soiton muulloin kuin kirkkopäivinä, hän ei ollut asunut lukkarilassa, vaan oli antanut sen jäädä kylmilleen ja autioksi, hän ei ollut koskaan opettanut ketään lasta, hän oli ottanut itselleen työpaikan erään talonpojan luona, tottelemattomuudessaan hän ei halunnut kuljettaa kappalaisen kirjeitä kirkkoherralle eikä seurata kappalaista tämän lähtiessä virantoimitukseen emäkirkolle, hän löi kirkossa laimin kirkkolain mukaisia tehtäviä, hän oli tottelematon, vastahakoinen ja ylpeä sekä hän oli vastoin tuomiokapitulin määräyksiä ottanut emäkirkon lukkarille kuuluvia saatavia. Tällaista lukkaria ei enää voitu pitää virassa, irtisanomiseen olisi riittänyt vähempikin.[19] Toisaalta kirkkoherrojen ei pitänyt ruveta liian omavaltaisiksi. Vårdössä oli seurakunnan paimen v. 1642 aiheetta ja rovastille ilmoittamatta

17 *Murenius* mt. s. 188, 392. *Sandholm* mt. s. 22—23, 36, 102. Rtpkt Orimattila 21. 5. 1693, Harju 23. 2. 1705.

18 Kälviän rtpk 3. 3. 1701.

19 *Murenius* mt. s. 201, 217, 231. *Sandholm* mt. s. 130—132. Rtpkt Finström 25. 3. 1696, Kokkolan kaup.srk. 19. 2. 1700, Brändö 27. 8. 1701, Lumijoki 6. 7. 1703.

pannut lukkarin viralta, mutta seuraavassa tarkastuksessa tämä sai toimensa takaisin.[20]

Osa lukkarien perinnäisistä tehtävistä siirtyi ajan mittaan kirkonvartijoille (väkkäri, suntio). Mainitsimme jo edellä, että alun perin nämä valvoivat kansan käyttäytymistä kirkossa. 1600-luvun loppupuolella he rupesivat lisäksi huolehtimaan kirkon kunnosta. Tavallisesti heidät valittiin tarkastuksissa, ja niissä esitettiin mahdolliset huomautukset heidän toiminnastaan. Siikajoella väkkäri oli v. 1696 ollut huolimaton lumen poistamisessa kirkon katolta, ja häntä uhattiin viran menetyksellä, ellei hän vastedes tee töitään paremmin.[21] Tarkastuksissa sovittiin myös suntioiden palkka. Muissakin asioissa säästeliäät uusikaupunkilaiset päättivät v. 1694, ettei sitä makseta kirkon varoista, vaan »Jumalaa pelkäävä väki antaa hänelle jotakin hyvästä tahdosta». Suoniemen kappelissa sovittiin v. 1681 kirkonvartijan kanssa, että hän saa ilmaisen hautauksen emäkirkossa sitten, kun Herramme kutsuu hänet täältä pois.[22]

Suntion avuksi tulivat 1600-luvun lopulla eräissä seurakunnissa »herättäjät» (kyrckioväckare, upväckare) eli unilukkarit, joiden piti herättää nukahtaneet kirkkovieraat ja valvoa, ettei kukaan poistunut kirkosta jumalanpalveluksen aikana. Hekin saivat seurakunnalta työstään pienen palkan.[23] Piispantarkastusten yhteydessä mainituista »piispan nimismiehistä» on joitakin tietoja myös rovastintarkastusten pöytäkirjoissa. Heidän tehtäviinsä kuului kirkkokurin valvonta ja huolehtiminen siitä, että kirkkorangaistuksiin tuomitut kärsivät rangaistuksensa. Orimattilassa oli piispan nimismies v. 1668 niin kelvoton, että hänet pantiin viralta. Samoin olisi rovasti tehnyt 1661 Kangas-

20 *Murenius* mt. s. 77. *Sandholm* mt. s. 103.

21 Siikajoen rtpk 7. 3. 1696. Suntion lumen luonnista myös Kiteen rtpk 25. 2. 1700.

22 Rtpkt Uusikaupunki 11. 2. 1694, Suoniemi 25. 1. 1681, Saloinen 6. 2. 1688 (palkaksi sovitaan yksi leipä joka savulta). Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706 s. 162 (rt. 15. 2. 1706, 6 mk vuodessa). VA ii 18: 288 (Elimäen käräjät 5. 6. 1699, käsitellään viimeksi pidetyssä rt:ssa valitun suntion palkkaa).

23 Rtpkt Asikkala 1. 9. 1672, Lempäälä 13. 2. 1702.

niemellä, mutta kun kuudennusmiehet menivät takaukseen miehen puolesta, hän sai jäädä varoitusten saattelemana toimeensa.[24] Ruovedellä oli suurena kuolonvuotena 1697 ylimääräinen haudankaivaja, jolle 8 vuotta myöhemmin maksettiin töistään 3 hopeatalarin korvaus hänen itse väitettyään, että hänelle oli luvattu 15.[25]

Urkureista ja kanttoreista pöytäkirjoissa puhutaan hyvin vähän. Raahen urkuri anoi v. 1690 palkankorotusta, mutta siihen ei suostuttu kirkon varattomuuteen vedoten. Runsaat viisi vuotta myöhemmin hän oli uudelleen asialla valittaen palkkansa riittämättömyyttä. Tällä kertaa anomus lähetettiin tuomiokapitulin ratkaistavaksi.[26] Artjärvellä koko seurakunta valitsi v. 1703 kanttoriksi Johannes Tuomaanpojan ja lupasi hänelle elatuksen, koska »hän laulaa hyvin ja on lukutaitoinen».[27]

Erittäin tärkeä osuus seurakunnan hallinnossa oli kirkkoneuvostolla ja kuudennusmiehillä, jotka valvoivat pitäjäläisten hengellistä elämää ja siveellistä vaellusta sekä tekivät seurakunnan hallintoa koskevia taloudellisia ym. ratkaisuja. Jo Mureniuksen tarkastuspöytäkirjoissa on heidän valitsemisestaan ja toiminnastaan pitkälti yli 200 kohtaa. Myös muualla ja myöhemmin niitä käsiteltiin rovastintarkastuksissa säännöllisesti. Kuudennusmiesten oli tietysti itse oltava muille esimerkkinä. Kelvoton luottamusmies erotettiin[28], samoin sellainen, joka vanhuutensa vuoksi

24 Rtpkt Orimattila 13. 9. 1668, Kangasniemi 6. 6. 1661. *Manninen* 1953 s. 350.

25 Ruoveden rtpkt 25. 3. 1704, 26. 2. 1705.

26 Raahen rtpkt 5. 9. 1690, 8. 3. 1696.

27 Artjärven rtpk 26. 2. 1703.

28 Esim. Föglön rtpk 12. 2. 1689. Pappi tyytymätön kuudennusmiehiin: Kangasniemen rtpk 20. 2. 1659. Kirkkoneuvoston jäsenet eivät saa olla poissa jumalanpalveluksesta: Kirkkonummi 24. 10. 1682. Lisäksi ks. mm. rtpkt Nauvo 8. 3. 1658, Kuusamo 24. 12. 1685, Saloinen 6. 2. 1688 (kirkkoherran sairauden vuoksi kirkkoneuvosto ei ole kokoontunut pitkään aikaan), Lohtaja 1. 12. 1695 sekä Oriveden KA (HMA) III Gl 1: 1 fol. 12, 14 (luettelot rovastintarkastuksissa 1659 ja 1660 kuudennusmiehiksi määrätyistä, samanlainen Kirkkonummen KA B 20: 6 s, 391, rt. 14. 2. 1681, ja Pöytyän KA III Ba 1 fol. 2, rt. 24. 6. 1683). Kuopion rtpk 10. 3. 1678, *Halla* 1952 s. 51.

ei enää kyennyt tehtäväänsä kunnolla hoitamaan.[29] Joskus on joku vanhus vetäytynyt omasta halustaankin syrjään.[30]

Arvoasteikossa lukkarin rinnalle nousivat kirkonisännät, joita kussakin seurakunnassa oli paikallisista olosuhteista riippuen yksi tai useampia. Heidätkin valittiin tarkastuksissa, ja niissä myös sovittiin heidän palkastaan.[31] Tavallisesti valitut olivat virassaan kuolemaansa asti, mutta joskus sentään joku pyysi eroa, koska hän ei mielestään enää jaksanut vanhuutensa vuoksi tointaan hoitaa. Tällaisen anomuksen esitti mm. Ikaalisten kirkonisäntä v. 1713, mutta huonolla menestyksellä, sillä seurakunta ei osannut esittää sopivaa ehdokasta hänen tilalleen.[32] Muutamissa pitäjissä on joku papeista toiminut oman virkansa ohella kirkonisäntänä ja hoitanut rahavarat ja tilit.[33]

Kirkonisäntien viranhoito joutui säännöllisesti punnittavaksi seurakunnan tilejä ja omaisuutta tarkastettaessa. Toisinaan heistä tehtiin raskaitakin valituksia[34], ja jos asioiden hoito oli päässyt pahasti retuperälle, heidät voitiin erottaa ja valita uudet tilalle.[35] Samoin saatettiin menetellä, jos kirkonisäntää oli oikeudessa rangaistu.[36]

---

29 Viitasaaren rtpk 27. 2. 1708.

30 Kangasniemen rtpk 26. 2. 1685.

31 Mureniuksella esiintyvistä tapauksista *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 251. Kiikan rtpk 6. 2. 1699. Lemun KA (TMA) III Gm 1: 1 fol. 62 (rt. 1639). Lapinjärven ruots. srk:n KA II G 1 s. 35 (rt. 5. 3. 1664, ylim. palkkio kirkon rakennustyöstä). Piispantarkastusten yhteydessä totesimme, että joissakin seurakunnissa oli kirkonisännän lisäksi omaisuudesta huolehtiva »förmyndare». Tästä ks. myös Orimattilan rtpk 30—31. 1. 1690.

32 Ikaalisten rtpk 15. 2. 1713.

33 Rtpkt Pyhäjärvi U.l. 12. 3. 1689, Kitee 24. 2. 1697, Tammela 12. 12. 1697.

34 Rtpkt Orimattila 11. 9. 1664, Liminka 7. 9. 1690, Kälviä 19. 1. 1695, Laitila 9. 6. 1696, Hammarland 23. 1. 1697, Veteli 28. 2. 1699.

35 *Murenius* mt. s. 561. Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706 s. 26 (rt. 9. 9. 1668).

36 Kumlingen rtpk 25. 8. 1701.

Rahavarojen ja tilien tarkastus

Isak Rothovius määräsi konstituutioissaan Upsalan vuoden 1637 hiippakuntasäännön mukaisesti, että seurakuntien tuloista ja menoista sekä viinirahoista oli vuosittain tehtävä tili rovastille.[1] Samalla oli laskettava kirkon rahavarat ja tarkistettava, että ne pitivät yhtä tilikirjojen merkintöjen kanssa. Varhaisin tieto tällaisesta menettelystä on jo vuodelta 1632, siis Rothoviuksen säädöstä varhaisemmalta ajalta.[2] Mureniuksen tarkastuspöytäkirjoissa on säännöllisesti maininta tilien ja rahavarojen tarkastuksesta sekä usein myös selvitys seurakunnan taloudellisesta tilasta.[3] Samoin on asia myöhemmän ajan pöytäkirjoissa kaikkialta maasta.

Eskil Petraeus sääsi kirkkojärjestyksessään, että rovastien tuli allekirjoittaa seurakunnalle luetut ja hyväksytyt tilit.[4] Tämä tapa tulikin vähitellen koko Turun hiippakunnassa yleiseksi. Viipurin hiippakunnasta säilyneissä tilikirjoissa on rovastien tarkastusmerkintöjä satunnaisemmin. Merkintä on useimmiten lyhyt: päivämäärä ja nimi. Tällöin rovasti on hyväksynyt tilit huomautuksitta. Mutta hän voi liittää lausuntoonsa myös erilaisia moitteita ja ohjeita. Joskus siitä tuli jopa useita sivuja pitkä selonteko seurakunnan talouden hoidosta.[5]

Toisinaan tileissä oli niin paljon epäselvyyksiä, ettei rovasti allekirjoittanut niitä.[6] Ne voitiin tällaisessa tapauksessa lähet-

1 *Wallquist* 2 s. 266. *Hall* ÄSU 27 s. 80. *Parvio* 1959 s. 131, 135, 336. Rothoviuksen v:n 1637 konstituutiot, HYK Cö V 14. Ks. myös Johannes Baaziuksen konstituutiot 1647 (*Wallquist* 5 s. 151), Upsalan hiippakuntasääntö 1678 (UUB N 40 fol. 449 v) ja Linköpingin synodi 1693 (*O. Holmström* 1901a s. 279).

2 Vehmaan KA III Gl 1, tilien alku.

3 Tästä myös *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 242—243.

4 *Orationer och kyrkostadgar* s. 200.

5 Esim. Perniön KA (TMA) III Gl 2 fol. 24, 25 ja tilit 1673 (rt. 6. 1. 1665, 27. 7. 1666, 1. 9. 1673). Pöytyällä teki Petrus A. Bergius 15. 1. 1668 kaksi sivua pitkän oikaisun ja totesi samalla tilinpidon päässeen edellisen rovastin (Henrik Hoffman) aikana menemään pahasti rempalleen. Pöytyän KA III Ba 1 fol. 32, 242.

6 Iin rtpk 9. 7. 1699. Perttelin KA, Tilit 1629—1740, rt. 30. 1. 1706.

tää hänelle jälkeenpäin, kun tarpeelliset selvennykset ja korjaukset oli tehty.[7] Joskus taas tilit allekirjoitettiin, mutta samalla kirkkoherra ja kirkonisäntä saivat moitteet havaituista puutteista ja kehotuksen panna asiat kuntoon.[8]

Eräissä tapauksissa rovasti ei voinut lukea tilejä ollenkaan. Näin kävi ensiksikin silloin, kun niitä ei ollut pidettykään. Kuopiossa tilanne oli v. 1670 sangen surkea: tilit olivat pitämättä eikä kirkossa ollut rahaa. Ankarasti vannottamalla rovasti Cajanus sai entiseltä kirkonisännältä tietää, että edellinen kirkkoherra oli ottanut rahat, mutta sitä, paljonko niitä oli ollut, hän ei suostunut paljastamaan. Asian jatkokäsittely siirtyi käräjille, mutta sen verran siinä päästiin kohta eteenpäin, että kirkkoherran leski suostui heti antamaan kirkolle korvauksena 20 kuparitalaria.[9] Kesälahdella tilit puuttuivat v. 1691, mutta kirkon kirstussa olivat tallella kolehtirahat, jotka nyt laskettiin. Samoin olivat Kiteellä 1697 tilit pitämättä, eikä niitä ohjeista ja käskyistä huolimatta saatu moitteettomaan kuntoon vielä vuoden 1700 tarkastukseenkaan mennessä. Syynä oli kirkonisäntänä toimineen kirkkoherran vanhuus ja sairaus, minkä vuoksi taloudenhoito siirrettiin toistaiseksi kappalaiselle. Myös Alahärmässä oli v. 1700 tyydyttävä vain rahojen laskemiseen sekä tulojen ja menojen selvittämiseen ilman tilejä. Syyksi mainittiin se, että kappeli oli vuoden ollut ilman omaa pappia.[10]

---

7 Saltvikin KA X 54 s. 120 (rt. 1705). Tällaisesta lienee myös kysymys, kun Abraham Thuronius on allekirjoittanut Teiskossa kappelin viinitilit 16. 2. 1709, mutta kirkontilit vasta Messukylässä 29. 3. (Teiskon KA III Ga 2).

8 Esim. rtpkt Toholampi 14. 2. 1700 (vrt. Toholammin KA T II A 1 s. 19, rt. 2. 3. 1701), Lemlanti 25. 2. 1686, Pyhäjärvi U.l. 12. 3. 1689, Liminka 7. 9. 1690, Orimattila 1. 3. 1683, 23. 11. 1690, Loppi 23. 1. 1700, Mäntsälä 6. 3. 1700 (toistunut huomautus). Kuortaneen KA (VMA) III Ga 1, tilit 1708 (rt. 25. 3. 1709, ks. myös aikaisemmat tarkastusmerkinnät).

9 Kuopion rtpk 6. 3. 1670.

10 Rtpkt Kesälahti 8. 2. 1691, Uukuniemi 11. 3. 1694, Kitee 24. 2. 1697, 25. 2. 1700. Alahärmän KA, Räkenskapsbok 1700—1750, rt. 28. 2. 1700.

Vaikka tilejä olisi pidettykin, ne oli silti toisinaan jätettävä tarkastamatta. Kangasniemellä oli 1685 kirkonisäntä, jolla oli avain kirkonkirstuun, matkoilla, eikä pitäjään vasta tullut uusi kirkkoherra pystynyt asioita paljonkaan valaisemaan. Tyrvässä oli 1698 rovasti hiljattain kuollut ja kappalainen matkoilla. Dragsfjärdissä ei 1708 ollut tilejä ehditty lukea seurakunnalle rovastin lähetettyä ilmoituksen tarkastuksesta myöhään. Täällä ne kuitenkin allekirjoitettiin, mutta kirkkoherran piti vielä ottaa selvää, että seurakunta hyväksyi ne. Sulvassa oli v. 1699 vastaavanlainen tapaus, mutta täällä rovasti ei allekirjoittanut tilejä, vaan kirkkoherran piti tehdä se, kunhan ne ensin oli seurakunnalle luettu, mikä tapahtui seuraavana vappuna.[11] Kun Paavolan tilejä samana vuonna tarkastettiin Siikajoella, ei yhtään kappelilaista ollut saapuvilla eikä siten voitu saada selvyyttä tilien moniin ristitiitaisuuksiin, jolloin rovasti katsoi parhaaksi lähettää asian maallisen oikeuden selvitettäväksi.[12]

Kirjanpitotaito oli vielä 1600-luvulla hyvin kehittymätön, ja siksi tarkastajat joutuivat kiinnittämään huomiota moniin ulkonaisiinkin seikkoihin. Niinpä tähdennettiin, että tuloihin oli merkittävä niiden nimet, joilta rahat saatiin, koska sillä oli tilejä seurakunnalle luettaessa suuri merkitys.[13] Kiteellä kehotti Johannes Serlachius pitämään kolehtirahat tarkoin erillään muista kirkon varoista, kun taas Alahärmässä Jacobus Falander antoi miltei päinvastaisen määräyksen.[14] Viinirahoista ei kaikissa kappeleissa pidetty erillisiä tilejä, koska viini tuotiin emäkirkolta, mutta tällaisen menettelyn samainen Falander tuomitsi.[15]

---

11 Rtpkt Kangasniemi 26. 2. 1685, Tyrvää 17. 1. 1698, Harju 27. 2. 1700 (tilien pitäjä matkoilla), Kemiö 29. 1. 1708. Sulvan KA 10 s. 14—15 (rt. 27. 3. 1699, kirkkoherran merk. 1. 5. 1699).

12 Paavolan KA (OMA) T I 1 s. 36, rt. 5. 7. 1699. Ks. myös Isonkyrön rtpk 12. 3. 1682 (viinirahoja koskeva epäselvyys käräjille, että kirkko saisi omansa).

13 Rtpkt Kauhajoki 23. 2. 1700, Kurikka 24. 2. 1700, Kälviä 20. 2. 1703. Kauhavan KA (VMA) III Gl 1, tilit 1711 (rt. 15. 3. 1712).

14 Rtpkt Kitee 10. 2. 1691, 25. 2. 1700, Alahärmä 26. 2. 1695.

15 Alahärmän KA, Räkenskapsbok 1700—1750, rt. 27. 5. 1709. Munsalan KA U 1, rt. 28. 5. 1709. Kauhavan KA (VMA) III Gl 1, tilit 1706

Muutamissa pitäjissä ei tilejä vuosittain päätetty ollenkaan, mikä niin ikään oli korjattava.[16]

Jos tilit ja rahavarat eivät pitäneet yhtä, vaan havaittiin vajaus, kirkonisäntä joutui lujille. Rymättylässä rovasti lähetti hänet v. 1638 käräjille, missä vajaus määrättiin maksettavaksi. Ypäjän virastaan luopunut kirkonisäntä, jota tarkastuksesta pakoileminen v. 1675 ei mitenkään auttanut, pääsi selvittämällä asiansa kirkkoneuvostossa.[17] Tammelan kirkonisäntänä toimineen kappalaisen Jakob Tammelanderin tileissä paljastui vuoden 1697 rovastintarkastuksessa vajaus, joka myöhemmin osoittautui huikean suureksi ja jota kappalaisparka joutui sitten maksamaan lopun ikänsä.[18]

Vajaus johtui usein suoranaisesta kavalluksesta ja rahojen käytöstä omiin tarpeisiin, mutta se voi syntyä myös siten, että kirkonisäntä hyväuskoisuudessaan lainasi kirkonkassasta rahoja seurakuntalaisille, jotka eivät sitten maksaneetkaan velkaansa. Näin oli esim. Ruoveden kirkon varoista vuosien mittaan hävinnyt 195 kuparitalaria.[19] Tällaisten tapausten estämiseksi rovastit tähdensivät, ettei lainoja saanut antaa ilman riittävän arvokasta panttia.[20] Usein vaadittiin lainojen ja maksujen rästejä selvitettäviksi, ja rahojen perimistä koetettiin tehostaa määräämällä, että kirkonisännän oli itse maksettava puuttuvat rahat, ellei hän pystynyt niitä seurakuntalaisilta perimään.[21]

Seurakunnan taloutta tarkastaessaan rovastit eivät tyytyneet vain toteamaan, että tilimerkinnät ja rahojen määrä vastasivat

---

(rt. 28. 2. 1707). Sama, tilit 1700, rt. 14. 2. 1701 (Falander vaatii koko tilinpidossa käytetyn systeemin muuttamista).

16 Alahärmän rtpkt 26. 2. 1695, 19. 2. 1697.

17 VA kk 3: 107, Rymättylän käräjät 6. 11. 1638. *M. Juva* 1955 s. 44. Ypäjän KA III Gl 1, tilit 1675 (rt. 9. 1. 1676).

18 Tammelan rtpkt 12. 12. 1697, 11. 12. 1698. Edellä s. 236.

19 Ruoveden rtpk 25. 3. 1704. *Jokipii* 1959 s. 500.

20 Pyhäjoen rtpk 26. 2. 1699.

21 Rtpkt Tyrvää 11. 3. 1706, Alahärmä 27. 2. 1707, Jämsä 14. 3. 1707, Uskela 2. 2. 1708, Ilmajoki 5. 2. 1711. Kirkkonummen KA B 20: 6 s. 83 (rt. 19. 12. 1665). Espoon KA (VA) III Gl 1: 1, tilit 1691 (rt. 9. 3. 1692). Lapuan KA (VMA) III Gd 4: 1 fol. 188v (rt. 2. 3. 1705).

toisiaan. Samalla voitiin kiinnittää huomiota siihen, oliko kauppoja tehtäessä otettu seurakunnan etu huomioon. Tammelassa suostui Abraham Juslenius v. 1698 allekirjoittamaan viinitilit vasta, kun kirkonisäntä oli selvittänyt, miksi viinijyvinä myydystä rukiista oli saatu niin alhainen hinta.[22]

Rahoja ei kirkonisäntä saanut pitää kotonaan, vaan ne oli kohta vietävä kirkon kirstuun. Mikäli se oli huonokuntoinen, oli hankittava uusi ja parempi tilalle.[23] Piispojen usein toistama säädös, että kirstussa piti olla kolme lukkoa ja niiden kunkin avain eri henkilöillä, tavataan myös joissakin rovastintarkastuspöytäkirjoissa.[24] Joskus kerrotaan, että sakaristoon oli murtauduttu, kirstun lukot rikottu ja rahat viety.[25] Tällaisilta tapauksilta ei tietysti voitukaan kokonaan välttyä, mutta niiden ehkäisemiseksi oli tehtävä kaikki mahdollinen. Toisinaan käskettiin sakastin ikkunoihin tekemään kalterit, jotteivät varkaat pääsisi tunkeutumaan sisään.[26]

Kiinteän omaisuuden ja inventaarioiden tarkastus

Upsalan hiippakunnan synodissa 1638 säädettiin, että rovastien oli tarkastuksissaan tutkittava kirkon ja pappilan rakennusten kunto. Johannes Rudbeckius puolestaan lausuu kirkkojärjestyksessään, että niissä inventoidaan kirkon omaisuus, ja jos jotakin on kadonnut, siitä on niiden vastattava, jotka ovat

22 Tammelan rtpk 11. 12. 1698. Viiniviljan myynnissä ilmenneistä epäkohdista myös Ruoveden rtpk 25. 3. 1704.

23 Rtkpt Jokioinen 1. 4. 1666, Leppävirta 16. 1. 1698, Loppi 10. 2. 1701, Ruovesi 25. 3. 1704.

24 Rtpkt Kuopio 6. 3. 1670, Loppi 10. 2. 1701.

25 Teiskon KA C 1, tilit 1660, rt. 15. 2. 1661. Urjalan rtpk 21. 2. 1700. Lisäksi ks. *Sandholm* 1966 s. 70.

26 Rtpkt Jokioinen 1. 1. 1672, Viitasaari 26. 2. 1702. Uukuniemellä annettiin 28. 2. 1702 erikoisohjeet rahojen säilyttämisestä »nykyisenä levottomana aikana» venäläisten maahantunkeutumista peläten.

seurakunnan omaisuutta huolimattomasti hoitaneet.[1] Nämä määräykset, jotka toistuivat myös rovastintarkastusohjeissa, vastaavat varmaan yleistä käytäntöä niin Ruotsissa kuin Suomessa. Mureniuksen aktoissa on säännöllisesti tietoja inventaarioiden ja kirkon omaisuuden tarkastamisesta, seurakunnan rakennusten kunnon katselmuksista, esineistön uudishankinnoista, korjaustöiden rahoittamisesta ja järjestelyistä jne. Samoin niitä on tallella muualta.[2]

Mikäli inventaario oli vanhentunut tai puuttui kokonaan, se useinkin laadittiin juuri tarkastustilaisuudessa. Rovastin läsnäollessa ja valvonnassa tehtyjä kirkkojen ja pappiloiden omaisuusluetteloita on runsaasti säilynyt.[3] Jos inventaario oli hil-

1 *Lundström* Synodalakter I s. 41 ja 1910 s. 40. Ks. myös Västeråsin synodi 1679, *Hall* ÅSU 21 s. 27—28, 35—36. Kirkon ja pappilan lisäksi oli tarkastettava muidenkin rakennusten kuten pitäjäntuvan kunto. Linköpingin synodi 1672, *O. Holmström* 1901a s. 224.

2 Mureniuksen toiminnasta tällä kohden ks. *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 240—242, Tyrvään rovastin Tuomas Rajaleniuksen *Jokipii* SKHS Vuosik. 41—42 s. 28—29 ja Finströmin rovastin Daniel Hagertin *Nyman* 1945 s. 63—67.

3 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1 sisältää neljättäkymmentä rovastintarkastuksissa laadittua inventaariota eri seurakunnista: s. 6 Hailuodon kirkko 1687, 11—12 Iin kirkko 1687 (sama myös Iin KA II Cf 1 s. 39—40, OMA), 15—16 Haukiputaan kappeli 1687 (sama Iin KA II Cf 1, rtpk 11. 9. 1687), 23—25 Limingan kirkko 1687, 28 Kalajoen kirkko 1688, 32—34 Pyhäjoen kirkko 1688, 34—35 Pyhäjärven kappeli 1688, 35 Haapaveden kappeli 1688, 35 Oulaisten kappeli 1688, 40—41 Saloisten kirkko 1688, 45—46 Raahen kirkko 1688, 53—54 Muhoksen kappeli 1688, 58—66 Oulun kirkko 1688, 125—128 Kalajoen pappila 1690, 131—134 Pyhäjoen pappila 1690 (sama myös Pyhäjoen KA III Hb 1, OMA), 139—142 Saloisten pappila 1690 (sama Saloisten KA J III a 3, OMA), 147—149 Limingan pappila 1690, 154—158 Pudasjärven kirkko ja pappila 1691 (sama Pudasjärven KA II Cf 1, rtpk 5. 2. 1691, OMA), 174 Kempeleen kappeli 1691 (sama Kempeleen KA T II a 1 s. 6—7, OMA), 181—182 Ylivieskan kappeli 1695, 184 Haapajärven kappeli 1695, 185 Haapaveden kappeli 1695, 191 Pulkkilan kappeli 1695, 200 Kempeleen kappeli 1696, 215—216 Lumijoen kappeli 1696, 225—226 Tyrnävän kappeli 1696, 262—266 Saloisten pappila 1697 (sama Saloisten KA J III a 3, OMA), 267—269 Siikajoen pappila 1697, 276—279 Pyhäjoen pappila 1697, 298—307 Iin kirkko ja pappila 1697, 308—313

jattain laadittu, siihen tyydyttiin merkitsemään edellisen tarkastuksen jälkeen tapahtuneet muutokset.

Kirkkorakennuksen, kellotapulin, hautausmaan ja pappilan kunnosta ja korjaustöistä annetut huomautukset ja määräykset olivat samantapaisia kuin piispojenkin antamat. Ohjeet korjaustöistä olivat usein hyvin tarkkoja, ja niiden yhteydessä sovittiin tarveaineiden kuten tukkien, lautojen, naulojen, kalkin yms. hankinnasta. Monesti pitäjäläiset kuitenkin löivät osuutensa täyttämisen laimin, ja samoista asioista jouduttiin huomauttamaan toistuvasti. Kuulijoiden kristilliseen mielenlaatuunkin koetettiin vedota kuten Jacobus Falander v. 1695 Kälviällä huomauttaessaan, että on peräti edesvastuutonta antaa Herran temppelin rappeutua, kun jokainen kuitenkin kiirehtii korjaamaan omaa taloaan, kun se vaatii parantamista.[4]

Saloisten kirkko 1697, 320—337 Raahen kirkko 1697 ja 355—365 Hailuodon pappila 1699. Lisäksi: Lapuan KA (VMA) III Gd 1 fol. VIv, 8v—9, 222—225 (inv. 1637, 1662, 1691, 1697, 1698), Kokemäen KA X 1 s. 3, 6, 10—12 (kirkko 1639, kirkko ja pappila 1680). Eurajoen KA T I a 1, kirkon ja Luvian kappelin inv. 1639. Euran KA XVII 1, inv. 1639. Vehmaan KA III Gl 1, inv. 1645 (julk. suomennoksena *Perälä* 1951 s. 131—133). Hämeenkyrön KA, Kirkonvarat 1620—1750 s. 9—12 (kirkon ja pappilan inv. 21. 4. 1652), Yläneen KA V 1 fol. lv (inv. 1658). Nauvon KA II 1, kirkon ja pappilan inv. 1658. Lapinjärven ruots. srk:n KA II G 1 s. 53, kirkon ja pappilan inv. 1659. Lopen KA (HMA) J IV 1, pappila 1663, s. 190 (pvm. puuttuu), 220—221 kirkko 1686, 222 pappila 1693. Pöytyän KA III Ba 1 s. 20, inv. 1670. Myrskylän KA T I 1 fol. 3, inv. 1680. Kirkkonummen KA B 15: 1 s. 75—76, inv. 1689. Kiskon KA (TMA) II Cf 1, pappilan inv. 1689. Inkoon KA Synodal- och visit.akter, pappila 1689 (julk. *Råbergh* SKHS Pöytäk. 10 s. 203—205), kirkko ja pappila 1694. Asikkalan KA P 1, inv. 1690. Ristiinan KA G 14, pappilan inv:t 1690, 1694. Porvoon KA Bc 1 s. 9—11 (pappila 1695), 12—16 (kirkko 1698), 17 (Askolan kappeli 1702), 50—52 (pappila 1686). Nurmijärven KA, Tilikirjat 1 (kirkko ja pappila 1696). Kuortaneen KA (VMA) III Ga 1, inv. 1697. Nauvon KA XII 2, Nötön kappeli 1698. Finströmin KA 46 s. 19, inv. 1698. Kruunupyyn KA K II 2 s. 23—27, inv. 1702, 1704. Sulvan KA 10, kappeli ja pappila 1706. TaTA Hf 15, Mäntsälän pappilan inv. 1707. Iin KA (OMA) II Cf 1 s. 170—172, kirkon inv. 1711. Edelleen ks. rtpkt Orimattila 20. 9. 1696, Jämsä 26. 2. 1703 (tietoja pappiloista).

4 Kälviän rtpk 19. 1. 1695.

Valvonnan helpottamiseksi jaettiin velvollisuudet talojen ja kyläkuntien kesken mahdollisimman tarkoin. Eräitä korjausvelvollisuuksien jakoluetteloita on vieläkin tallella.[5] Tarkastuspöytäkirjoissa on kymmenittäin esimerkkejä myös siitä, että rakennusasioita lähetettiin maallisen oikeuden käsiteltäväksi, kun pitäjäläisiä ei muuten saatu liikkeelle. Sama kohtalo odotti niitä, jotka toivat rakennustyöhön kelvottomia tarveaineita, kuten muutamat talonpojat v. 1698 Hammarlandin kirkon kellaria tehtäessä. Muitakin pakotteita koetettiin käyttää. Suoniemellä oli v. 1681 seitsemän talollista jättänyt rakentamatta osuutensa kirkon aidasta, jolloin rovasti määräsi, että heiltä oli kiellettävä kunniallinen hautaus siihen saakka, kunnes he tottelevat.[6] Joissakin tapauksissa papit töitä kiiruhtaakseen kustansivat korjaukset itse ja velkoivat niitä sitten jälkeenpäin seurakuntalaisiltaan.[7]

Jos kirkko oli seurakunnalle liian pieni, asia pyrittiin korjaamaan rakentamalla lehterit tai suurentamalla itse rakennusta. Laajennustöissäkään ei pidetty liikoja kiireitä. Kuopiossa rahvas myönsi v. 1671 kirkon suurentamisen tarpeelliseksi ja lupasi ryhtyä siihen kohta, kun Jumala antaa paremman sadon. Kaksi vuotta myöhemmin ei vielä ollut tehty mitään. Tilanne oli niin vaikea, että kesän rukouspäivinä oli pakko pitää jumalanpalvelukset ulkona, koska kansasta vain osa mahtui sisälle. Jälleen pitäjäläiset lupasivat ruveta laajennustöihin, ja nyt hankkeesta tulikin tosi.[8]

Kirkon syrjäinen sijainti pani pohtimaan uuden rakentamista sinne, missä suurin osa pitäjäläisistä asui. Niinpä kirkon siirto Kesälahdelta Uukuniemelle, josta edellä piispantarkastus-

---

5 Kökarin KA 7 a[1] fol. 16 (rt. 11. 6. 1656). Teerijärven KA 95: 1, rt. 12. 5. 1702.

6 Rtpkt Hammarland 30. 5. 1698, Suoniemi 25. 1. 1681.

7 Ks. esim. rtpkt Kangasniemi 25. 7. 1662, Jokioinen 23. 3. 1668, Pudasjärvi 31. 1. 1709. Joskus seurakunta pyysikin tekemään niin, Karkun rtpk 12. 2. 1684.

8 Lehterin rakentamisesta esim. rtpkt Viitasaari 18. 3. 1666, 29. 1. 1671, Vårdö 23. 2. 1686. Kirkon laajentamisesta mm. Kuopio 20. 3. 1671, 21. 2. 1673, Haapajärvi 29. 3. 1695.

ten yhteydessä oli puhetta, sai alkunsa rovastintarkastuksessa käydystä neuvottelusta. Kun kirkko siirrettiin, oli luonnollisesti pappilakin siirrettävä. Muuallakin on pappilan syrjäinen sijainti aiheuttanut keskustelua. Viitasaarella asui kappalainen 1660-luvulla eräässä kruunun talossa kolme peninkulmaa kirkolta, jonne kulkeminen oli vaikeaa ja eräin ajoin vuodesta jopa hengenvaarallista. Hän pyysi saada asunnon lähempää tai sitten siirron toiseen virkaan. Kappalaispappilaa ei pitäjässä siis ollut.[9]

Vaikka kehotukset ja uhkaukset olivat tavallisia rakennusja korjaustöistä puhuttaessa, ei kiitoksiakaan kokonaan unohdettu. Ruovedellä oli v. 1704 vihdoinkin saatu korjatuksi kauan rappiolla olleet kirkon lattiapalkit, mistä varapastori Qwist sai erityisen tunnustuksen, koska korjaustyön kaunis suorittaminen aivan ilmeisesti johtui hänen ahkeruudestaan.[10] Koko seurakunta ansaitsi kiitoksen vaivannäöstään erityisesti silloin, kun kirkon tai kappelin rakentaminen oli saatu onnellisesti päätökseen.[11]

Kirkon ja pappilan lisäksi tutkittiin muutkin seurakunnan rakennukset. Virkataloista sellainen oli lukkarin puustelli, joka tosin useista seurakunnista puuttui. Pitäjäntuvan korjauksesta tai rakentamisesta on tarkastuksissa niin ikään keskusteltu[12], samoin »luuhuoneen» tekemisestä kirkkotarhaan, jottei hautoja kaivettaessa esiin nousseita vainajien luita ajelehtisi pitkin hautausmaata.[13]

---

9 Rtpkt Viitasaari 18. 3. 1666, Kesälahti 8. 2. 1691, 26. 2. 1697, Uukuniemi 24. 2. 1700, Kitee 25. 2. 1700. *Hirvonen* 1936 s. 48. Lisäksi vrt. Kuusamon rtpk 24. 12. 1685.

10 Ruoveden rtpk 26. 2. 1705.

11 Kiikan rtpk 6. 2. 1699. *Impola* 1962 s. 69. Kälviän rtpk 3. 3. 1701. Kosken T. l. KA T II 1, tilit 1680 (rt. 20. 3. 1680, Kosken kappelin rak. 1679). *Oja* 1947 s. 79. Kiitoksia erilaisten pikkukorjausten tekemisestä on pöytäkirjoissa usein.

12 Esim. rtpkt Nauvo 8. 3. 1658, Jokioinen 8. 4. 1667, 1. 1. 1672, Kitee 10. 2. 1691, Alahärmä 26. 2. 1695, Kurikka 24. 2. 1700, Houtskari 27. 1. 1713. Lukkariloista myös *Sandholm* 1966 s. 123—125.

13 Rtpkt Kangasniemi 6. 6. 1661, 26. 2. 1685, Nauvo 10. 4. 1698, Ii 5. 2. 1711. Kauhajoella sovittiin 23. 2. 1700 »paarihuoneen» rakentamisesta, Finströmissä sellainen oli jo 1666 (*Murenius*, Acta visitatoria s. 582).

Kun Isossakyrössä v. 1682 kehotettiin tekemään kellotapuli mahdollisimman pian valmiiksi, samalla neuvottiin hankkimaan työtä varten hyvä ja viisas mestari.[14] Vaativammissa rakennustöissä olikin usein palkattava ammattimiehiä oman pitäjän ulkopuolelta. Näiden palkoista sovittiin joko tarkastuksissa tai muualla, mutta silloin tällöin tapahtui, ettei seurakunta maksanutkaan, mitä oli luvattu. Rovasti pyrki sovittamaan osapuolten kesken, mutta toisinaan oli mentävä käräjiin saakka, ennen kuin työmies sai osansa.[15]

Kirkon sisustuksessa kiinnitettiin huomiota mitä moninaisimpiin yksityiskohtiin. Saarnatuoli ja penkit olivat ehkä useimmin esillä. Niitä koskevista rovastien huomautuksista saamme tietoja myös seurakunnan jumalanpalveluselämästä. Kuopiossa kehotettiin v. 1670 teettämään alttarikehä, jota kirkossa ei ollut ja jonka puuttuessa ehtoollista oli jaettu »pitkän tuolin vieressä».[16] Kirkon arvoesineiden ja messuvaatteiden kunnossapidosta ja uusien hankkimisesta keskusteltaessa rovasti voi useinkin toimia asiantuntijana ja neuvoa, mistä hankinta oli viisainta tehdä. Niinpä Alahärmässä päätettiin rovastin johdolla v. 1703 ostaa uutta messukasukkaa varten punainen plyysikangas Tukholmasta Uudessakaarlepyyssä asuvan kauppiaan Johan Rijssin välityksellä, koska hän pystyi toimittamaan sen halvimmalla.[17]

Kirkonkassassa ei yleensä ollut varoja niin paljoa, että kallisarvoinen ostos olisi voitu rahoittaa siitä. Varat oli koottava seurakuntalaisilta, mistä tarkastuksissa sovittiin tarkemmin.[18] Käte-

14 Isonkyrön rtpk 12. 3. 1682.

15 Rtpkt Orimattila 11. 9. 1664, Kangasniemi 20. 3. 1681, Kisko 27. 7. 1690, Uukuniemi 11. 3. 1694, 24. 2. 1700. VA ee 8: 491 (Sysmän käräjät 11—12. 7. 1664, siinä viittaus rt:n päätökseen). *Juvelius* 1927 s. 321. — Jokioisten rt:ssa 1. 1. 1672 sovittiin erään Tammelasta lainatun tervan keittokattilan vuokra.

16 Kuopion rtpk 6. 3. 1670.

17 Alahärmän rtpk 6. 3. 1703. Kannuksessa 27. 1. 1699 Falander kehotti ostamaan rikkoutuneen kellon tilalle uuden Kruunupyyn seurakunnalta (jonka kirkkoherra hän itse oli!).

18 Uuden kalkin osto: Kangasniemen rtpk 26. 2. 1685, vrt. myös 25. 2. 1694. Messukasukka: Orimattila 13. 9. 1668. Kirkonkello: Saltvik 14.

vintä tietysti oli, jos tarvittava esine saatiin lahjoituksena. Mikäli niin tapahtui, lahjoittajan nimi luettiin rovastin läsnäollessa ja hänelle toivotettiin Jumalan armollista siunausta.[19] Kirkkonummella oli v. 1681 muuan aatelinen luvannut lahjoittaa kirkolle kellon, mutta silti oli myös pitäjäläisiltä kerätty rahat sen ostoon. Rovasti määräsi kirkkoneuvoston selvittämään asian ja vaatimaan kihlakunnanoikeuden avulla rahat takaisin niiltä, jotka olivat ne koonneet. Asia oli nähtävästi joillekin seurakunnan silmäätekeville arka, koska se oli vielä puolitoista vuotta myöhemmin hoitamatta, ja rovastin oli uudistettava vaatimuksensa.[20] Joskus tapahtui, että pappi osti omilla rahoillaan jonkin tarpeelliseksi katsomansa esineen, ja velkoi sitten sen hintaa seurakunnalta. Kangasniemellä oli kirkkoherra v. 1694 ostanut runsaat 22 kuparitalaria maksaneen paarivaatteen. Tästä hän sai kirkonvaroista takaisin 12 talaria, ja loput hänen mainitaan lahjoittaneen kirkolle.[21]

Kalleuksista oli pidettävä hyvää huolta. Ilmajoella moitittiin v. 1700 kirkonisäntää, koska hän ei ollut hankkinut lukkoa siihen sakaristossa olevaan kaappiin, jossa messukasukkaa ja muita arvoesineitä säilytettiin. Uukuniemellä keskusteltiin v. 1702 hopeisen kalkin säilyttämisestä venäläisvaaran uhatessa ja todettiin, että se oli parhaassa turvassa kappalaispappilassa.[22] Varotoimenpiteistä huolimatta joskus joku arvoesine puuttui, ja oli koetettava selvittää, minne se oli joutunut. Tutkimuksen tulos voi olla yllättävä kuten Kangasniemellä 1661, jossa kirkkoherran leski oli vienyt kirkosta miehensä sinne lahjoittaman messukasukan. Samassa pitäjässä oli sielunpaimenten leskistä harmia myöhemminkin. Vuonna 1685 vaadittiin edesmenneen kirkkoherran elämänkumppania luovuttamaan hallussaan olevat pap-

---

2. 1690. Orimattila 23. 11. 1690, Hinnerjoki 22. 2. 1698, 25. 2. 1699 (eräillä vielä osuutensa maksamatta).

19 Rtpkt Tyrväntö 7. 1. 1700, Tammela 26. 1. 1702.

20 Kirkkonummen rtpkt 14. 2. 1681, 24. 10. 1682.

21 Kangasniemen rtpk 25. 2. 1694.

22 Rtpkt Ilmajoki 25. 2. 1700, Uukuniemi 28. 2. 1702.

pilan ja sen maita koskevat asiakirjat. Mitä lienee sitten leski niilläkin tehnyt.[23]

Penkkijärjestys

Edellä olemme todenneet, että piispat jättivät tarkastuksissaan usein seurakuntien penkkijärjestysten laatimisen tai tarkistamisen rovastien tehtäväksi, joilta seurakuntalaiset voivat myös pyytää sitä itse.[1] Rovastien laatimia tai hyväksymiä penkkijärjestyksiä onkin tallella runsaasti.[2] Lisäksi on muissa lähteissä tietoja siitä, että jako on toimitettu tai siitä ainakin valmistavasti keskusteltu rovastintarkastuksessa.[3] Kangasniemellä ei v. 1702 voitu penkkijärjestystä laatia siitä yksinkertaisesta syystä, ettei kirkossa ollut penkkejäkään, vaan kuulijat istuivat sikin sokin tukeilla ja laudoilla. Arvoituksellisesta tuntuu pöytäkirjan mai-

---

23 Kangasniemen rtpkt 6. 6. 1661, 26. 2. 1685. *Manninen* 1953 s. 282.

1 Esim. rtpkt Loppi 24. 8. 1694, 31. 1. 1696, Harju 4. 3. 1708.

2 Finströmin KA 46 s. 47—48, 10. 1. 1647 ja 26. 2. 1660. Kokemäen KA X 1, kirjan lopussa penkkij. 1. 5. 1654. Vehmaan KA III Gl 1, penkkij. 3. 1. 1655 (julk. suomennoksena *Perälä* 1951 s. 134—136). SKB Autografsaml., Terserus, Akaan srk:n penkkij. 7. 2. 1660. Mynämäen KA XIX a, penkkij. 3. 8. 1662 ja 23. 7. 1697 (niistä ks. *Perälä* 1963 s. 110—115). Lapinjärven ruots. srk:n KA II G 1 s. 23—28 (penkkij. 5. 3. 1664). Hauhon KA (HMA) V 1, penkkij. 1664 (sen mainitsee *Palmroth* 1929 s. 52). Nurmijärven KA, Tilikirjat 1, penkkij. 26. 3. 1696. Eurajoen KA P 1, penkkij. 11. 5. 1697.

3 Sahalahden KA G XIV 1 fol. 5 (rt. 28. 2. 1647). Rtpkt Pyhäjärvi U.l. 12. 3. 1689, Lumijoki 8. 10. 1692, Joroinen 1. 4. 1694, Jomala 14. 4. 1695, Kempele 4. 3. 1696, Tyrvää 17. 1. 1698 (kirkkoherra toimittanut Kiikassa penkkijaon 11. 2. 1697, väki tyytyy siihen), Uukuniemi 24. 2. 1700, Kannus 11. 2. 1707, Uudenkaarlepyyn KA C I 1 s. 62 (rt. 27. 5. 1709). Teiskon KA C 1, rt. 22. 3. 1684 (*Arajärvi* 1954 s. 457). — Rtpkt Orimattila 5. 8. 1660, Asikkala 25. 5. 1690, Mäntsälä 6. 3. 1700, Kälviä 20. 2. 1703, Siikajoki 5. 7. 1703 (penkkijärjestykset puuttuvat Rantsilan, Pulkkilan ja Paavolan kappeleista, laadittava), Inkoo 14. 2. 1707, Hauho 24. 2. 1710, Ahvenanmaan kaikki srk:t 1710. Sundin KA T I a 1 s. 12—16 (rt. 24. 1. 1664, vrt. *Murenius* Acta visit. s. 541).

ninta, että tällöin kuitenkin ratkaistiin eräs penkkisijariita. Ehkä kirkon etupäässä sittenkin oli jokunen penkki, tai mahdollisesti oli syntynyt kiistaa siitä, mihin kukin lautansa asetti.[4] Myös Jämsässä oli v. 1703 melkoinen osa penkeistä tekemättä. Rovasti kehotti varsinkin niistä istumapaikan saavia ahkeroimaan niiden valmistamisessa.[5] Joissakin pitäjissä penkkisijat olivat maksullisia, jolloin varattomien oli kai tyydyttävä seisomapaikkoihin.[6]

Penkkiriitoja ratkottiin tarkastuksissa usein. Mureniuksen käsittelemistä sadasta penkkijutusta valtaosa on sellaisia, joissa kiellettiin meno vieraaseen penkkiin tai ratkaistiin tällaisesta tunkeutumisesta noussut riita.[7] Myös muualta on runsaasti tietoja yksittäisten kiistajuttujen käsittelystä rovastien johdolla.[8] Riitojen ehkäisemiseksi tarkastajat tähdensivät omassa penkissä pysymisen välttämättömyyttä. Monet penkkiriidoista johtuivat — paitsi säätyeroista — siitä, että istumapaikkojen luku kirkossa oli pienempi kuin seurakunnan väkiluku, jolloin pyhästä toiseen käytävällä seisomaan joutuvat mielellään istahtivat jollekin vapaaksi jääneelle paikalle. Sovintoa näissä kiistoissa ei aina saatu aikaan tarkastuksessa, vaan rovasti joutui siirtämään jutun jatkokäsittelyn käräjille tai tuomiokapituliin.[9]

---

4 Kangasniemen rtpk 18. 2. 1702. *Manninen* 1953 s. 285. Vrt. *Simolin* 1909 s. 265.

5 Jämsän rtpk 26. 2. 1703.

6 Kurikan rtpk 24. 2. 1700.

7 Mureniuksen käsittelemistä tapauksista ks. Acta visitatoria, hakemisto s. 632.

8 Rtpkt Kirkkonummi 14. 2. 1681, Föglö 12. 2. 1689, Pyhäjärvi U.l. 12. 3. 1689, Raahe 5. 9. 1690, Tammela 1. 3. 1696, 10. 12. 1699, Tyrvää 17. 1. 1698, Siuntio 13.1. 1699, 14. 1. 1704, 1706 (*Brenner* 1953 s. 87), Uusikaupunki 3. 3. 1699, 8. 2. 1700, Finström 21. 1. 1700, Kannus 11. 2. 1707, Hausjärvi 16. 2. 1709, Harju 28. 2. 1709.

9 Rtpkt Jokioinen 1. 4. 1666, Asikkala 1. 9. 1672, Tyrvää 17. 1. 1698, Kokkolan kaup.srk. 19. 2. 1700, Kälviä 2. 3. 1709, Kisko 1. 3. 1700, *M. Juva* 1955 s. 129.

Emäkirkko ja kappelit

Kappeliseurakuntien synnyssä ei rovastien tarkastuksilla voinut olla samaa merkitystä kuin piispojen, mutta kappelinsa aseman vahvistamiseen sen asukkaat pyrkivät niissäkin. Usein esitettiin rovastille toivomuksia papin saamisesta vakinaisesti asumaan kappeliin, ja sitä varten luvattiin rakentaa kappalaispappila sekä huolehtia paimenen toimeentulosta. Rovasti ei näihin ehdotuksiin voinut suoralta kädeltä vastata, vaan hänen tehtäväkseen jäi niiden toimittaminen edelleen tuomiokapituliin. Joidenkin kappelien asukkaat näyttävät olleen muita innokkaampia ajamaan asiaansa. Esimerkkinä mainittakoon kiiminkiläiset. Käydessään v. 1702 Iissä Gezelius antoi ohjeet jumalanpalvelusten pidosta Kiimingin kappelissa. Niiden tiheys riippui hänen mukaansa siitä, kuinka usein papisto voi siellä käydä. Majoitus kappelilaisten piti antaa jostakin lähellä kirkkoa olevasta talosta, ja sen kulut oli kaikkien yhdessä korvattava. Vainajat oli lupa haudata omaan hautausmaahan, mutta emäkirkon kirkkoherralle oli maksettava hänelle kuuluva korvaus. Rovasti Frosterus kävi Kiimingissä runsaat puolitoista kuukautta myöhemmin ja esitti rahvaalle nämä piispan antamat ohjeet. Pian kappelilaiset kuitenkin osoittivat omapäisyytensä. Ensin he rakensivat kirkkoherran tietämättä kappeliinsa saarnatuolin ja kellotapulin, ja sitten he rupesivat pyytämään pappia asumaan luokseen. Tuomiokapitulin vastattua tähän kieltävästi he jäivät vuoden 1712 rovastintarkastuksesta kokonaan pois. Tämän vuoksi kirkollinen esivalta vaati heitä ankarasti sakotettavaksi. Lopullista ratkaisua asiaan ei saatu enää ennen isoavihaa.[1]

---

1 Iin KA (OMA II Cf 1 s. 111, Gezel. kirje 3. 2. 1702, ja rtpkt Kiiminki 23. 3. 1702, Haukipudas 13. 7. 1703, 10. 1. 1710, 20. 2. 1712. *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 71. Paavolalaisten luvattomaksi leimatusta kirkonrakennuspuuhasta sama s. 70. Anomuksia papin saamisesta asumaan kappeliin: rtpkt Pyhäjoki 25. 8. 1689 (Haapavesi, vrt. *Pietilä* mt. s. 68), Kuusamo 27. 12. 1685, Kittilä 16. 1. 1686 (toivomus saada Sodankylään asumaan pappi, joka samalla huolehtisi Sompiosta ja Kittilästä), Lohtaja 21. 2. 1687, Maalahti 1650 (Sulva). Anomus saada

Papiston haluttomuus muuttaa asumaan kappeleihin tuli ilmi myös joissakin rovastintarkastuksissa.[2] Tätä haluttomuutta ilmeisesti tuki emäkirkkolaisten asennoituminen, sillä nämä tuskin suhtautuivat kovinkaan myötätuntoisesti kappelilaisten toivomuksiin. Jos pappi sitten muutti kappeliin, seurakunnan muu papisto saattoi harventaa siellä käyntejään jopa niin paljon, että yksin jätetty sielunpaimen joutui pyytämään rovastilta apua, jotteivät virkaveljet häntä tyystin unohtaisi.[3] Myös kappelilaiset voivat valittaa, että papit laiminlöivät käyntejä heidän luonaan.[4] Paimenet puolestaan kertoivat, etteivät seurakuntalaiset antaneet heille korvausta eivätkä auttaneet kyydityksessä, kun he tulivat emäkirkolta kappeliin virantoimitukseen. Sopimukseen näissä asioissa pyrittiin tavallisesti kehotuksin, mutta lisäksi rovastit katsoivat toisinaan aiheelliseksi käyttää kovia sanoja ja uhata, että pappien käynnit kappelissa loppuvat tyystin, ellei heidän majoitustaan ja kyydityst ään järjestetä.[5] Jottei epäselvyyksiä syntyisi, pyrittiin mahdollisimman tarkoin määräämään, minä pyhinä kappelissa oli pidettävä jumalanpalvelus ja minä pyhinä kappelilaisten oli puolestaan tultava emäkirkolle.[6] Valitukset heidän käymisestään laiskasti emäkirkolla paljas-

---

haudata vainajat kappeliin: Kempele 10. 10. 1692. Lisäksi ks. rtpkt Savitaipale 23. 1. 1687 (Suomenniemen kappelia koskeva riitajuttu), Kälviä 12. 2. 1707 (kysymys kappelin rakentamisesta Ullavalle).

2 Esim. *Murenius* Acta visitatoria s. 17—18 (Lemlanti 1637) ja *K. U. Åkerblom* 1938 s. 192 (Lapväärtti 1659).

3 Iin rtpk 1. 5. 1688 (Haukipudas). Pappien työnjaosta myös *Murenius* mt. s. 11 ja Kurikan rtpk 24. 2. 1700.

4 Haukiputaan rtpk 11. 9. 1687.

5 Rtpkt Viitasaari 18. 3. 1666, Kurikka 8. 3. 1682 (Jalasjärvi), Karkku 12. 2. 1684, Suoniemi 25. 1. 1688, Hammarland 22. 2. 1689, Kempele 10. 10. 1692, Tyrvää 17. 1. 1698, Lohtaja 28. 1. 1699, Kitee 25. 2. 1700, Kiiminki 23. 3. 1702, Pyhäjoki 3. 7. 1703 (Oulainen). Lumparlandissa uhattiin 24. 2. 1686 kappalainen siirtää asumaan emäkirkolle, elleivät kappelilaiset huolehdi hänen pappilansa kunnossapidosta.

6 Esim. rtpkt Lohtaja 1. 12. 1695 (Kannus, Toholampi), 12. 1. 1710 (Kannus), Kälviä 19. 1. 1695 (Ullava) , Toholampi 14. 2. 1700 (laaja säädös katekismus- ym. kuulusteluista Toholammilla).

tavat sekä sääntöjen tehottomuuden että vallitsevan järjestelmän heikot kohdat.[7]

Kappelilaisten rasitukset olivat suuret, koska heidän oli ylläpidettävä oma kirkkonsa ja lisäksi osallistuttava emäkirkon sekä sen hautausmaan ja pappilan kunnossapitoon. Usein papisto ja emäkirkkolaiset valittivat heidän lyövän laimin nämä velvollisuutensa. Seurauksena oli jälleen kehotuksia ja uhkauksia sekä yksityiskohtaisia sääntöjä, joissa kappelilaisten velvollisuudet tarkoin lueteltiin.[8] Joskus kappelissa asuvat katsoivat kirkkonsa joutuneen emäpitäjän taholta suoranaisen ryöväyksen kohteeksi. Niinpä getalaiset väittivät v. 1642, että emäkirkossa oleva kultainen kalkki kuului kappelille, josta se oli otettu ja tilalle annettu huonompi. Syytös oli ankara, ja Murenius totesikin, että kappelilaisten oli näytettävä se käräjillä todeksi tai peruutettava puheensa.[9] Kylät, joista oli suunnilleen sama matka emäkirkolle ja kappeliin, olivat tietysti haluttomia siirtymään jälkimmäiseen ja koettivat saada muutoksia niiden välillä käytyihin rajoihin, jos ne kulkivat heidän kylänsä väärältä puolelta.[10]

Kuitenkaan ei ole oikein sanoa emäkirkkolaisten olleen pelkästään ottavana puolena. Sellaisiakin tapauksia tunnetaan, joissa sovittiin, että kukin emäseurakunnan talo maksoi tietyn summan kappelille esim. jonkin kalliin rakennushankkeen rahoittamiseen.[11] Samoin voitiin emäkirkon kalustosta antaa jotain kap-

---

7 Esim. rtpkt Ylivieska 28. 3. 1695, Siikajoki 5. 7. 1703 (Revonlahti), Kurikka 2. 3. 1699 (kappelilaisten haluttomuus tulla emäkirkolle kuulusteltaviksi, saavat oikeuden suorittaa taidonnäytteensä kappelissaan).

8 *Murenius* mt. s. 6, 17, 24—25, 80, 150, 307, 419, 454, 516, 565. Näitä on käsitellyt *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 243—244. Rtpkt Viitasaari 18. 3. 1666, 7. 3. 1667 (Kivijärvi), Hammarland 10. 2. 1690, 23. 1. 1697 (Eckerö), Sund 24. 3. 1696 (Vårdö), Tyrvää 5. 2. ja Kiikka 6. 2. 1699 (niistä *Impola* 1962 s. 69), Veteli 28. 2. 1699, Toholampi 14. 2. 1700, Jämsä 26. 2. 1703, 13. 7. 1712 (Korpilahti), Haukipudas 10. 1. 1707 (emäkirkon lukkarin saatavat kappelilaisilta), Korppoo 11. 3. 1706 (Houtskari).

9 *Murenius* mt. s. 86.

10 Ruoveden rtpk 25. 3. 1704 (emäseurakunnan ja Virtain kappelin raja).

11 Lemlannin rtpk 12. 2. 1688. Vrt. lisäksi *Murenius* mt. s. 8, 120, 150, 169, 377.

pelille kuten Korppoossa v. 1706, jossa Houtskariin luovutettiin yksi tarpeettomaksi käyneistä messukasukoista.[12]

Suurten seurakuntien rajamailla oli sellaisiakin kappeleita, jotka kuuluivat kahteen pitäjään. Tällainen oli esim. Alahärmä, jolla oli kaksi kirkkoherraa, Uudenkaarlepyyn ja Lapuan. Kun kappelille haluttiin hankkia jotakin, oli saatava kummankin hyväksyminen. Samoin oli tarkastuksissa kumpikin läsnä kappelin kirkkoherran ominaisuudessa.[13] Toisenlainen oli tilanne Laitilan ja Mynämäen rajalla, jossa oli Laitilan puolella Katinhännän ja Mynämäen puolella Karjalan kappeli. Tavaksi oli tullut, että katinhäntäläiset menivät Karjalaan, kun Mynämäen papit saarnasivat siellä, ja kun Laitilan papit saapuivat Katinhäntään, tulivat karjalalaiset sinne sanaa kuulemaan. Vuonna 1701 Mynämäen papisto pyysi, että Laitilan papit rupeaisivat osallistumaan jumalanpalvelusten pitoon Karjalassa (vihjaisematta sanaakaan omista käynneistään Katinhännässä), mutta nämä ehdottivat entisen käytännön säilyttämistä, koska Laitilasta oli Karjalaan liian pitkä ja vaikea matka.[14]

Koulujen tarkastus

Johannes Gezelius vanhempi kehotti v. 1683 koulujärjestyksessään »Methodus informandi» rovasteja tarkastusmatkoillaan huolehtimaan siitä, ettei lastenkoulujen perustamisessa ja toiminnassa tapahdu laiminlyöntejä, ja jos niitä ilmenee, käymään niihin kohta käsiksi odottamatta piispan saapumista paikkakunnalle.[1] Olemme jo aikaisemmin todenneet, että kouluja oli miltei yksinomaan kaupungeissa. Maaseudun kouluista tulee rovastintarkastusten pöytäkirjoissa esille vain Ahvenanmaan lastenkoulu.

12 Korppoon rtpk 11. 3. 1706.
13 Alahärmän rtpkt, erit. 19. 2. 1697.
14 Laitilan rtpk 17. 2. 1701.
1 *Gezelius* 1683 fol. A 4. *Vikman* 1910 s. 87.

Alkuaan koulujen tarkastus ei näytä kuuluneen rovasteille. Mureniuksen aktoissa siitä ei mainita, vaikka hän muuten teroitti kansalle lasten kouluun panemisen hyödyllisyyttä ja käsitteli rahvaan ja koulumestarin suhteita sekä taloudellista tukea oppilaille. Tosin Ahvenanmaan koulu sijaitsi tähän aikaan Mureniuksen omassa seurakunnassa ja oli hänen perustamansa, joten epäilemättä hän on sen toimintaa valvonut.[2] Ruotsissa antoi piispa Haqvin Spegel v. 1688 rovasteille tarkkoja ohjeita koulujen tarkastamisesta.[3] Suomesta ei vastaavia tunneta, mutta em. Gezeliuksen kehotusta ruvettiin joka tapauksessa noudattamaan, ja vuosisadan lopulta lähtien rovastit ovat yleisesti käyneet tarkastuskierroksillaan alueidensa kouluissa. Varhaisin tieto tästä on vuodelta 1688, jolloin Oulun rovasti Jacobus Frosterus tarkasti Raahen koulun kaupungin maistraatin läsnäollessa. Aivan jokavuotisia eivät tarkastukset kaikkialla olleet. Niinpä Sundissa koulupojat kuulusteltiin v. 1698 yhdessä muun seurakunnan kanssa, ja Raahessa tyydyttiin pari kertaa lähettämään tuomiokapitulille pöytäkirjan liitteenä kirkkoherran kertomus oppilaiden edistymisestä pitämättä koulussa erillistä tarkastusta.[4]

Tarkastukseen käytetty aika riippui paitsi koulun koosta ja tilasta myös rovastin huolellisuudesta. Muissa asioissa tarkka pykälämies Jacobus Falander näyttää hoitaneen koulujen tarkastuksen toisinaan verraten ylimalkaisesti. Niinpä hän v. 1699 tarkasti Pietarsaaressa aamuvarhaisella ennen kaupungista lähtöään sikäläisen koulun, matkusti sitten Uuteenkaarlepyyhyn ja tarkasti sielläkin koulun vielä samana päivänä. Vuonna 1707 Falander taas piti Munsalassa rovastintarkastuksen ja ennätti vielä samana päivänä Uudessakaarlepyyssä tutkimaan koulun.[5] Useimmiten koulun tarkastamiseen kuitenkin uhrattiin koko päivä, ja siitä voitiin jopa laatia oma pöytäkirjansa. Perusteelli-

2 *Murenius* Acta visitatoria s. 86, 132, 341, 346, 377, 495, 537, 540, 564. *Perälä* SKHS Pöytäk. 8 s. 256—257.

3 *Haller* KÄ 1901 s. 234—235.

4 Rtpkt Raahe 8. 2. 1688, 4. 7. 1699, 4. 7. 1703, Sund 5. 6. 1698.

5 Rtpkt Pietarsaaren kaup.srk. 15. 2. 1699, Uusikaarlepyy 15. 2. 1699, 5. 3. 1707.

simmin tuntuu tämän asian hoitaneen Daniel Hagert Ahvenanmaalla. Toimitus alettiin oppilaiden kuulustelulla, sitten käsiteltiin opettajien palkkausasioita, kirjojen hankintaa koululle, koulurakennuksen kuntoa ja varusteita, oppilaiden kiertämistä loma-aikoina laulamassa ja ruokaa keräämässä jne.[6] Tavallisimmin selvitys koulun oppilasmäärästä ja tilasta esitettiin vain liitepykälänä seurakunnan tarkastuspöytäkirjan lopussa. Sanonta on siinä ylimalkainen, lyhyesti ilmaistaan oppilaiden edistyminen ja lausutaan arviointi opettajien työstä. Toisinaan mainitaan käytetyistä oppikirjoista, esim. Hämeenlinnassa v. 1700 Florinus ja Hafenrefferus.[7]

Koulun tarkastukseen saattoi liittyä uusien opettajien virkaanasettaminen. Kokkolassa asetti Jacobus Falander v. 1699 koulussa pidetyn tarkastuksen päätteeksi virkaan pedagogus Gustavus Snabbin. Luettuaan tuomiokapitulin tälle antaman valtakirjan rovasti puhui uudelle opettajalle kehottaen häntä kuuliaisuuteen esimiehiään kohtaan ja ahkeruuteen työssään. Helsingistä on tallella triviaalikoulun inventaario ja oppilasluettelo, jotka on laadittu rovasti Andreas Ignatiuksen johdolla 25. 10. 1701 rehtori Abraham Carsteniuksen astuessa virkaansa.[8]

Oppilaita kouluissa oli vähän, enimmäkseen 15—30. Näidenkin hankkiminen ja koulussa pitäminen tuotti vaikeuksia. Kuvaava on maininta Uudestakaarlepyystä vuodelta 1707, että koulun 21 oppilaasta enin osa oli äskettäin tulleita vanhempien otettua edelliset lapset pois heidän opittuaan jonkin verran kir-

---

6 Ahvenanmaan (Kastelholman) koulun rtpkt 13. 12. 1699, 15. 12. 1703, 19. 2. 1710, 24. 2. 1712.

7 Rtpkt Uusikaupunki 11. 12. 1694, 15. 4. 1696, 11. 3. 1698, 4. 3. 1699, 9. 2. 1700, 18. 12. 1701, 14. 2. 1705, 17. 2. 1706, 14. 2. 1707, 14. 2. 1710, Rauma 22. 2. 1699, 24. 2. 1704, 27. 2. 1705, 20. 2. 1706, 9. 2. 1710, Kokkolan kaup.srk. 15. 1. 1695, 30. 1. 1699, 19. 2. 1700, 26. 2. 1701, Hämeenlinna 7. 2. 1699, 9. 2. 1700, 9. 2. 1703, 5. 2. 1705, 13. 12. 1705, 13. 2. 1707 (lausunto tavallista pitempi). *Pietilä* SKHS Pöytäk. 3 s. 90—91.

8 Kokkolan kaup.srk:n rtpk 30. 1. 1699. *Rosén* 1936 s. 252—255, inventaarion 21. 1. 1708 laadittu täydennys s. 255—256. Ignatius oli Helsingin kirkkoherra.

joittamaan ja laskemaan. Uudessakaupungissa kerrottiin porvarien ottavan lapsiaan koulusta rehtorin tietämättä ja vastoin hänen tahtoaan sekä kuljettavan heitä mukanaan matkoillaan Saksaan ja Tukholmaan. Hämeenlinnassa taas valitti rehtori v. 1700, että jotkut oppilaista olivat jääneet pois koulusta ja menneet Kalvolan kirkkoherran kotiopettajan opetettaviksi.[9]

Eräitä koulujen toimintaan liittyviä asioita otettiin esille myös yleisissä tarkastuksissa. Koulurakennuksen tai -huoneiston kunnosta ja varojen hankinnasta korjaustöihin on ollut puhetta usein. Kokkolassa annettiin v. 1695 lupa toisen kolehtihaavin tuoton käyttämiseen koulurakennuksen tarpeisiin.[10] Ahvenanmaalla tiedusteltiin vuosina 1686 ja 1688 kaikissa seurakunnissa niiden mielipidettä suunnitelmasta muuttaa koulu uuteen paikkaan keskelle mannerta (Emnäsiin). Enemmistö oli muuton kannalla (Hammarland ja Eckerö, Finström, Föglö, Lemlanti, Jomala), saltvikilaiset vastustivat suunnitelmaa, Sundissa mielipiteet menivät hajalle, ja Kumlingessa sekä Vårdössä ei seurakuntalaisilla ollut mitään mielipidettä. Vårdössä todettiin samalla, ettei siellä ollut ketään, joka olisi halunnut panna lapsensa kouluun, joten on ymmärrettävää, että kysymys koulun paikasta oli täysin yhdentekevä.[11] Jostain syystä muuttosuunnitelma sillä kertaa kuitenkin raukesi perusteellisista valmisteluista huolimatta.

Koululaisten edistymistä hidastutti se, että heidän oli hankittava tietonsa vieraskielisistä kirjoista, ja opetuskin tapahtui muulla kuin äidinkielellä. Uudessakaupungissa kehotettiin v. 1706 ruotsia osaavia vanhempia opettamaan sitä lapsilleen, jot-

9 Rtpkt Uusikaarlepyy 5. 3. 1707, Uusikaupunki 17. 2. 1701, 7. 2. 1708, Hämeenlinna 9. 2. 1700.

10 Rtpkt Kokkolan kaup.srk. 15. 1. 1695, Rauma 21. 2. 1699, Raahe 4. 7. 1699, Uusikaupunki 8. 2. 1700, Sund 25. 2. 1712.

11 Rtpkt Hammarland 14. 2. 1686, 27. 2. 1688, Eckerö 15. 2. 1686, Finström 17. 2. 1686, 29. 8. 1688, Lemlanti 25. 2. 1686, 12. 2. 1688, Föglö 9. 2. 1688, Jomala 11. 3. 1688, Saltvik 20. 2. 1686, Sund 21. 2. 1686, Vårdö 23. 2. 1686, Kumlinge 5. 2. 1688.

ta nämä voisivat nopeammin edistyä »opettajien alaisuudessa».[12]

Muita rovastintarkastuksissa käsiteltyjä asioita

Eräissä 1600-luvun alkupuolen rovastintarkastusohjeissa uhrattiin runsaasti huomiota kymmenysten keruun valvontaan. Kysymys ei ollut vain kirkollisista veroista vaan yhtä lailla maallisista, joiden tunnollinen maksaminen ilmensi oikeaa kuuliaisuutta esivaltaa kohtaan. Samasta asiasta puhuttiin muissakin yhteyksissä. Eräiden Ruotsin seutujen papisto tähdensi v. 1617 anomuksessaan kuninkaalle rovastinkäräjien osuutta kymmenysten maksamisen valvomisessa, ja samaan viittasi Västeråsin tuomiokapituli pari vuotta myöhemmin. Valtiopäivävalituksissaan 1672 papisto puhui niin ikään rovastintarkastuksista tilaisuuksina, joissa käsitellään kymmenysten maksua, ja myös vuoden 1686 kirkkolain mukaan tämä asia kuului niiden ohjelmaan.[1] Kymmenysten selvittämistä varten piti nimismiehen olla rovastintarkastuksissa läsnä, kuten mm. Turun synodissa 1660 todettiin.[2]

Mureniuksen tarkastuspöytäkirjoista näkyy, että kymmenysjuttuja todella käsiteltiin. Niistä on hänen aktoissaan pitkälti toistasataa kohtaa. Myöhemmin niistä ei ole pöytäkirjoissa aineistoa yhtä runsaasti, mutta jonkin verran kuitenkin. Erityisesti kymmenysten maksu otettiin esille silloin, kun pitäjässä oli ilmennyt vastahankaa niiden suorittamisessa.[3]

Rovastit joutuivat matkoillaan myös hoitelemaan monenlaista rahankeruuta. Viipurin synodissa 1662 annettiin tarkka ohje

12 Uudenkaupungin rtpk 16. 2. 1706.

1 SRA II: 2 s. 309. *Hall* KÄ 1915 s. 348. *Prästeståndets riksdagsprotokoll* 3 s. 136. Edellä s. 320.

2 *Hällström* 1824 s. 725. CEAP s. 392.

3 Esim. rtpkt Korppoo 4. 4. 1695, Veteli 28. 2. 1699, Pudasjärvi 6. 1. 1707

valtiopäiväedustajien matkakulujen peittämiseksi papistolta koottavista maksuista, joiden kannon rovastit toimittivat tarkastuksissaan.[4] Samoin heidän oli huolehdittava ylioppilas- ja teinirahojen keruusta ja tilittämisestä, josta mm. Rothovius määräsi eräässä päiväämättömässä kiertokirjeessään 1630-luvun lopulla. [5] Tarkastuspöytäkirjoissa on runsaasti mainintoja tämän noudattamisesta. Mikäli näiden rahojen kokoaminen oli jossain seurakunnassa retuperällä, rovasti puuttui asiaan ja antoi sen korjaamisesta tiukat ohjeet.[6] Myös virallisten kolehtien tilityksiä rovastit ovat ottaneet matkoillaan vastaan.[7] Edelleen he saattoivat niillä hoitaa muita virkaansa kuuluvia pikkutehtäviä. Niinpä Mikkelin rovasti Helsingius jätti toisinaan tarkastusten yhteydessä kirkkoherroille rukouspäiväasetukset.[8]

Usein jouduttiin käsittelemään asioita, joiden luonne oli rajoitetun paikallinen. Tällaisiin on luettava esim. Jokioisissa v. 1669 pidetty puhe »siitä hyödystä, jota hänen Korkea-arvoisuutensa Piispan hiljattain perustama paperitehdas tuottaa», mihin liittyi kehotus säästää sen tarvitsemaa raaka-ainetta siihen saakka, kunnes lukkari käy sen hakemassa. Kuusamossa talonpojat ja lappalaiset anoivat v. 1685, että Kemijärvelle saataisiin uusi markkinapaikka, jonka pyynnön rovasti lupasi toimittaa maaherran tietoon. Tässä siis kirkollista esivaltaa käytettiin hyväksi puhtaasti maallisten intressien ajamisessa. Lemlannissa seurakuntalaiset pyrkivät hyötymään kirkon omaisuudesta käymällä luvattomasti hakkaamassa puita pappilan metsästä, mikä vuoden 1688 rovastintarkastuksessa ankarasti kiellettiin.[9]

---

4 UUB K 99 s. 187—188. Leppävirran KA P 1.

5 UUB K 99 s. 215. *Tengström* 1796 s. 134. Ks. myös Emporagriuksen kirkkolakiehdotus, KOF före 1686 II: 2 s. 248.

6 Esim. rtpkt Liminka 9. 10. 1692, 5. 3. 1696, Lumijoki 6. 3. 1696. Anomus näiden rahojen antamisesta paikalliselle koulumestarille: Uudenkaupungin rtpk 15. 4. 1696 (tuomiokapitulin ratkaistavaksi).

7 Rtpkt Kalajoki 2. 7. 1699, Pyhäjoki 3. 7. 1699. Espoon KA (VA) III Gl 1: 1, tilit 1704.

8 Joroisten KA (SKMA) T I 1, muistiinpanot 2. 3. 1702, 25. 3. 1709.

9 Rtpkt Jokioinen 30. 1. 1669, Kuusamo 27. 2. 1685, Lemlanti 12. 2. 1688.

Paikallisiin kysymyksiin voidaan lukea myös erinäiset seurakunnan hallinnossa ilmenneet epäkohdat. Hammarlandissa näyttää olleen yleistä pitäjänkokouksiin osallistumisen laiminlyöminen. Jo v. 1689 määrättiin, että poissaolevia oli sakotettava, mutta tästä ei ollut apua — jos tätä määräystä ylipäänsä noudatettiin. Vielä pari vuosikymmentä myöhemmin asia oli aktuelli monien pysytellessä jatkuvasti poissa pitäjänkokouksista, vaikka he olivatkin valmiit arvostelemaan niissä tehtyjä päätöksiä.[10]

Joissakin tapauksissa on tarkastuksiin liittynyt henkilökohtaista sielunhoitoa. Tunnettu on rovasti Georgius Prytzin tiedustelu Houtskarissa v. 1694, halusiko kukaan »raskasmielisyyden ja ahdistetun omantunnon vaivaama» saapua yksityiseen keskusteluun.[11]

Tarkastuksiin liittyneitä kirkollisia toimituksia

Tarkastusten yhteydessä rovastit suorittivat samoja kirkollisia toimituksia kuin piispatkin. Joskus tilaisuus alettiin kirkkoherran kuolleen pojan tai tyttären hautauksella rovastin pitäessä muistopuheen.[1] Pappien hautaamisista ei juuri ole säilynyt tietoja[2], mutta toisinaan mainitaan rovastin puhuneen seurakunnalle sen menetettyä hiljattain paimenensa.[3]

---

10 Hammarlandin rtpkt 22. 2. 1689, 23. 2. 1708. Lisäksi ks. Inkoon rtpk 15. 1. 1699 ja Sundin KA P 1 s. 209 (maaherra Erich von den Linden vastauskirje Boëtius Mureniukselle 1. 10. 1657).

11 Houtskarin rtpk 12. 3. 1694. *M. Juva* 1955 s. 117. *Lempiäinen* 1963 s. 173.

1 Rtpkt Tammela 1. 3. 1696 (teksti Gen. 49:stä), Nousiainen 25. 1. 1704, Pirkkala 8. 3. 1707 (tekstinä Mk. 10:14), Harju 10. 2. 1710 (Siir. 7: 34).

2 Porin ja Närpiön rovastien tiedetään v. 1658 olleen läsnä Lapväärtin kirkkoherran hautajaisissa. CEAP s. 155. Epäilemättä hautajaisiin on yleensäkin kokoontunut lähiseutujen papistoa.

3 Rtpkt Inkoo 23. 1. 1712, Ruovesi 25. 3. 1704.

Kirkkojen vihkiminen jäi usein rovastien huoleksi. Oulun rovasti Jacobus Frosterus vihki syksyllä 1691 kolme uutta kappelia, 18. 10. Kempeleen, 29. 11. Vihannin ja 20. 12. Paavolan.[4] Tuomiorovasti Johannes Flachsenius vihki 10. 7. 1704 Houtskarin kappelin ja Lohjan rovasti Abraham Juslenius 12. 2. 1707 Kirkkonummen suomalaisen kirkon.[5] Mutta rovasti voi myös jättää tämän toimituksen alemman papiston tehtäväksi. Pyhäjoella sovittiin v. 1692, että kirkkoherra vihkii Oulaisten kappelin rovastin sijasta. Kylmäkosken kappelin vihki 1666 emäseurakunnan Akaan kappalainen Josephus Wallenius, joka kirkkoherran sairauden vuoksi hoiti tämän tehtäviä.[6]

Uukuniemellä vihki v. 1694 uuden kirkon rovasti Johannes Serlachius piispan käskystä ja hänen nimissään sekä samoin tämän jo neljän kuukauden kuluttua palaneen pyhäkön tilalle rakennetun uuden kirkon v. 1700. Jälkimmäisestä on tallella tarkka selostus. Toimitus alettiin virrellä »Tule Pyhä Henki Herra Jumala», sitten seurasivat rovastin puhe, rukous ja Te Deum laudamus. Tämän jälkeen uusi kirkko vihittiin Herralle pyhitetyksi temppeliksi, jonka tuli olla Jumalan huone, saarna- ja opetushuone, rukoushuone, lohdutushuone, ripittämisen ja synninpäästön julistamisen huone sekä pyhitetty paikka kaikkia niitä kristillisiä seremonioita varten, joita seurakunnassa ilman taikauskoa käytetään. Samoin pyhitettiin hautausmaa kristittyjen ja eritoten Herrassa kuolleiden leposijaksi. Rukouksessa kiitettiin Jumalaa, että tämä heikko ja köyhä seurakunta oli lyhyessä ajassa jaksanut pystyttää jo toisen kirkon ja että työmiehet olivat varjeltuneet sairauksilta ja tapaturmilta. Tätä seurasi siunauksen toivotus kuninkaalle, joka pitää valtakunnassaan saarnavirkaa voimassa Jumalan sanan levittämiseksi ja on käskenyt uudet kirkot tällaisin juhlallisuuksin vihkiä. Seurakuntaa kiitettiin sen tekemistä uhrauksista ja vakuutettiin, että

4 Kempeleen KA (OMA) T II a 1 s. 6—7. Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1 s. 149, 150—152, 159.

5 Rtpkt Houtskari 10. 7. 1704, Kirkkonummi 12. 2. 1707. *Lindberg* 1930 s. 313.

6 Pyhäjoen rtpk 4. 10. 1692. *Suvanto* 1954 s. 322.

taivaallinen palkanmaksaja on ne korvaava kaikella ajallisella ja iankaikkisella siunauksella. Kun vielä seurakunnan kirkkoherra Fabian Nirko oli saanut erityiset kiitokset, päätettiin toimitus siunaukseeen ja virteen »Varjele Jumala meitä sanassasi».[7]

Tavallisimmaksi rovastintarkastuksiin liittyneeksi toimitukseksi tuli 1600-luvulla installaatio. Tuomiokapituli jätti virkaanasettamiset varsin usein rovastien huoleksi, ja nämä suorittivat ne joko vuosittaisten tarkastusmatkojensa yhteydessä tai käymällä seurakunnissa erikseen niitä varten. Seuraavassa luetellaan ne rovastien toimittamat installaatiot, joista lähdemateriaalissamme on tietoja. Aluksi Turun hiippakunta (kyseessä on kirkkoherran virkaanasettaminen, ellei toisin mainita):

Josephus Mathesius (Kalajoen rov.) Vuoden 1657 alussa Oulu, Michael Jurvelius.[8]
Nicolaus Nycopensis (prof., Sauvon rov.) 7. 3. 1658 Nauvo, Laurentius Liliewan.[9]
Claudius Brennerus (Taivassalon rov.) 2. 7. 1658 Rauma, Zacharias Wellerus.[10]
Gregorius Thomae Biörneburgensis (Porin rov.) 3. 7. 1659 Eurajoki, Georgius Hornigk.[11]
Johannes Johannis (?) 27. 7. 1662 Lapua, Carolus Prochmannus.[12]
Abraham Thauvonius (prof., Maarian khra) 24. 7. 1664 Sauvo, Jonas Wanzonius.[13]
Andreas Keckonius (Huittisten rov.) syksyllä 1664 Eura, kirkkoherraksi Paulus Londenius ja kappalaiseksi Matthias Sigfridi Silenius.[14]

---

7 Uukuniemen rtpkt 11. 3. 1694, 24. 2. 1700. *Akiander* I s. 357—358. *Simolin* 1909 s. 262. *Hirvonen* 1936 s. 50—51.
8 CEAP s. 17. *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 65.
9 Nauvon KA II 1 fol. 1, inv. Ks. myös CEAP s. 133.
10 CEAP s. 198. *Parvio* mt. s. 67.
11 CEAP s. 315—316, 322. *Parvio* mt. s. 67.
12 Lapuan KA (VMA) III Gd 4: 1 fol. 8v—9.
13 Sauvon KA, Tilit 1631—86 fol. 101.
14 Tuomiokap. kirje Keckoniukselle 8. 9. 1664, Huittisten KA (TMA) U: XXXI: 12. Kappalaisen osalta tapaus on kyseenalainen, ks. *Blomstedt—Matinolli* 1963 s. 78, 80.

Petrus A. Bergius (Taivassalon rov.) 3. 7. 1670 Pöytyä, Ambrosius Regulinus.[15]

Johannes Wazaeus (Lapväärtin khra) 13. 7. 1684 Närpiö, Jacobus Holmius.[16]

Laurentius Preutz (Pietarsaaren rov.) 20. 2. 1688 Lohtaja, kirkkoherraksi Gustavus Cajanus ja kappalaiseksi Christophorus Granqvist.[17]

Jacobus Frosterus (Oulun rov.) 1. 5. 1688 Ii, Samuel Lithovius.
24. 8. 1689 Kalajoki, Carolus Kalling.
25. 8. 1689 Pyhäjoki, Johannes Laibeck.
5. 12. 1691 Pudasjärvi, Johannes Keckman.
25. 3. 1697 Pyhäjoki, Petrus Portinus.
26. 3. 1697 Raahe ja Saloinen, Martinus Peitzius.
27. 3. 1697 Siikajoki, Laurentius Forbus.
7. 4. 1697 Ii, Christophorus Alanus.
26. 2. 1699 Hailuoto, Gustaf Forselius.
7. 7. 1703 Liminka, Gustavus Lithovius.[18]

Martinus Gallus (Vöyrin khra) 13. 9. 1691 Lapua, Mårthen Prochman.[19]

Abraham Alftanus (Hattulan rov.) 30. 4. 1693 Vanaja, Elias Bergh.[20]

Gabriel Tammelinus (Lohjan rov.) 30. 5. 1694 Inkoo, Gabriel Stenbergius.[21]

Matthias Berg (Ahvenanmaan rov., Jomala) 2. 6. 1695 Sund Salomon Alanus.
29. 6. 1698 Finström, Daniel Hagert.
20. 8. 1699 Saltvik, Erland Törn.[22]

Jacobus Falander (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 15. 2.

---

15 Pöytyän KA III Ba 1 s. 20.

16 *Parvio* mt. s. 75—76.

17 Lohtajan rtpk 20. 2. 1688.

18 Rtpk Ii 1. 5. 1688, Kalajoki 24. 8. 1689, Pyhäjoki 25. 8. 1689, Pudasjärvi 5. 12. 1691, Hailuoto 26. 2. 1699, Liminka 7. 7. 1703. Eri seurakuntien inv:t Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1 s. 262—269, 276—279, 298—303, 308—313, 320—337, 355—365. Saloisten KA (OMA) J III a 3, inv. 26. 3. 1697. Pyhäjoen KA (Pyhäjoki) 55 s. 121.

19 Lapuan KA (VMA) III Gd 4: 1 fol. 222—223.

20 Vanajan KA (HMA) U V 2, pappilan inv. 30. 4. 1693.

21 Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706, inv. 30. 5. 1694. Inkon rtpk 30. 5. 1694.

22 Sundin KA T I a 1 s. 197. Finströmin KA 46 s. 19. Saltvikin KA X 53 fol. 79 v.

1697 Lapua, Marcus Gronovius (kuoli jo saman vuoden toukokuussa), 24. 6. 1698 Lapua, Jacobus Haustramnius.
4. 6. 1711 Lohtaja, Christopher Granquist.[23]

Georgius Prytz (Korppoon rov.) 10. 4. 1698 Nauvo, Gustavus Salovius.[24]

Johannes Flachsenius (prof., tuomiorov.) 23. 4. 1699 Masku, Simon Waccenius.[25]

Daniel Hagert (Finströmin rov.) 2. 2. 1700 Kumlinge, Carolus Törn.[26]

Elias Woivalenius (Sääksmäen rov.) 1. 11. 1700 Pälkäne, Matthias Lignipaeus.
21. 9. 1706 Vanaja, Johannes Brunnius.
13. 6. 1709 Janakkala, Martinus Florinus.
15. 6. 1709 Vanaja, Hendrich Seidelius.[27]

Abraham Juslenius (Someron, myöh. Lohjan rov.) 16. 1. 1701 Vanaja, Johan Theet.
1. 6. 1712 Inkoo, Henricus Alanus.[28]

Jonas Thauvonius (Vihdin rov.) pvm. puuttuu (1701?) Loppi, Ericus Favorinus.[29]

Christianus Walstenius (Vehmaan rov.) 6. 12. 1703 Laitila, Christian Procopaeus.[30]

Simon Tolpo (prof., Kemiön rov.) 1707 (pvm. puuttuu) Lohja, Abraham Juslenius.
2. 2. 1708 Uskela, Gabriel Escholin.[31]

Petrus Portinus (Pyhäjoen rov.) 5. 2. 1711 Ii, Johan Stenstrand.[32]

Viipurin hiippakunnasta tunnetaan seuraavat rovastien toimittamat kirkkoherrojen virkaanasettamiset:

---

23 Lapuan KA (VMA) III Gd 4: 1 fol. 223v—225. *Lehtinen* 1963 s. 285. Lohtajan KA I 1, inv. 4. 6. 1711.

24 Nauvon KA II: 2 fol. 8, inv. ja Nauvon rtpk 10. 4. 1698.

25 Merkintä tilikirjassa Maskun KA III Gm 1: 1 (TMA).

26 Kumlingen rtpk 2. 2. 1700.

27 Pälkäneen KA (HMA), inv. 1. 11. 1700. Vanajan KA (HMA) U V 2, inv. Janakkalan KA (HMA) V 1, inv. 13. 6. 1702.

28 Vanajan KA (HMA) U V 2, inv. Inkoon rtpk 1. 6. 1712.

29 Lopen KA (HMA) J IV 1 s. 190. Ehkä rt:ssa 10. 2. 1701?

30 Gezeliuksen kirje Walsteniukselle 7. 10. 1703, Eurajoen KA J I 2 s. 357.

31 *Rein* 1944 s. 142. Uskelan rtpk 2. 2. 1708.

32 Iin rtpk 5. 2. 1711.

Henricus Boisman (Käkisalmen rov.) 13. 3. 1668 Hiitola, Paulus Costianus.[1]
Marcus Helsingius (Jääsken rov.) 14. 8. 1674 Ruokolahti, Johannes Salmenius.[2]
Johannes Gråå (Pyhtään rov.) 1681 (pvm. puuttuu) Pernaja, Petrus Serlachius.[3]
Johannes Serlachius (Käkisalmen rov.) 8. 2. 1691 Kesälahti (Uukuniemi), Fabian Nirko.[4]
Abraham Brunnerus (Juvan rov.) 1. 4. 1694 Joroinen, Samuel Simalinus.[5]
Gustavus Joh. Berner (Hollolan rov.) 20. 9. 1696 Orimattila, Kuninkaan 21. 11. 1695 antaman valtuutuksen perusteella kirkkoherraksi Andreas Orraeus ja tuomiokapitulin 27. 7. 1696 lähettämän kirjeen mukaisesti kappalaiseksi Gustavus Tonnerus.
1703 (pvm. puuttuu) Jämsä, Gustaf Starck.
13. 7. 1712 Jämsä, Stephanus Sylvester.[6]
Georgius Helsingius (Mikkelin rov.) 26. 5. 1704 Kangasniemi, Henric Agander.[7]
Petrus Serlachius (Pernajan rov) 21. 3. 1709 Myrskylä, Samuel Weckman.
21. 2. 1712 Myrskylä, Matthias Hacklin.[8]

Kuten luetteloista havaitsemme, virkaanasettamisen on voinut toimittaa myös sellainen kirkkoherra, joka ei ollut rovasti, mutta tällaiset tapaukset ovat poikkeuksia. Samoin voimme panna merkille, että muutaman kerran mainitaan kirkkoherran ja kappalaisen installaatio toimitetun samanaikaisesti. Erillisistä kappalaisten virkaanasettamisista on tietoja vähän, ja tuntuu

---

1 RA Acta eccl. 87, Hiitola. *Appelberg* SKHS Pöytäk. 5 s. 193—197, 199—224. *Immonen* 1958 s. 376—380. *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 68—69. Edellä s. 391.
2 RA Acta eccl. 89, Ruokolaks.
3 *Antell* 1956 s. 406.
4 Kesälahden rtpk 8. 2. 1691.
5 Joroisten KA T I 1 s. 5. Joroisten rtpk 1. 4. 1694.
6 Orimattilan rtpk 21. 11. 1695. Tuomiokapitulin kirje 21. 1. 1703, TaTA Da 1 s. 104—105. Jämsän rtpk 13. 7. 1712.
7 Kangasniemen KA (SKMA) II Cfg 1, inv. 26. 5. 1704. Kop. VA, Albin Simolins saml. I a.
8 Myrskylän KA T I 1 s. 8—9, inventaariot.

luultavalta, että ne on usein jätetty kirkkoherrojen huoleksi. Rovastien toimittamista tunnetaan vain seuraavat:

Thomas Florinus (Vaasan rov.) 1644 (pvm. puuttuu) Isokyrö, Isaacus Brennerus.[9]
Boëtius Murenius (Ahvenanmaan rov.) 8. 2. 1657 Sund, Johan Ekeroth.[10]
Elias Petri Holmius (Närpiön rov.) Syksyllä 1660 Lapväärtti, Laurentius Wirgulander.[11]
Jacobus Frosterus (Oulun rov.) 6. 2. 1688 Saloinen, Samuel Antilius.[12]
Jacobus Falander (Kruunupyyn rov.) 30. 1. 1699 Kokkolan kaup. srk., Olavus Wendelius.[13]
Christianus Walstenius (Vehmaan rov.) 24. 2. 1703 Laitila, Petrus Boelius.[14]
Daniel Hagert (Ahvenanmaan rov.) 18. 2. 1710 Saltvik, Andreas Hedeen.[15]

Poikkeustapauksissa on rovastintarkastuksessa asetettu virkaansa apulainenkin lukemalla hänen tuomiokapitulilta saamansa valtuuskirje. Niin tapahtui ainakin Pirkkalassa v. 1713.[16]

Installaatiotoimituksen sisällöstä ei pöytäkirjoissa juuri mainita. Ruokolahdella v. 1674 virkaanasetettava saarnasi jumalanpalveluksessa, ja sen jälkeen rovasti esitti alttarilta seurakunnalle uuden kirkkoherran ansiot sekä asetti hänet virkaan.[17] Kumlingessa v. 1700 installaatio tapahtui kirkkolain 23. kappaleen 1. pykälän esittämin seremonioin ja Inkoossa 1694 »tavalliseen tapaan, niinkuin kirkkojärjestys säätää, asiaankuuluvin kehotuksin, rukouksin, onnentoivotuksin ja siunauksin». Kesä-

9 *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 63.
10 Acta visitatoria s. 349. *Parvio* mt. s. 66, 111.
11 CEAP s. 455—456. *Parvio* mt. s. 68, 111.
12 Saloisten rtpk 6. 2. 1688.
13 Kokkolan kaup.srk:n rtpk 30. 1. 1699.
14 Laitilan rtpk 24. 2. 1703.
15 Saltvikin rtpk 18. 2. 1710. — Tornion rt:ssa 26. 8. 1683 asetettiin virkaansa Alatornion kappalainen Mårten Kempe. *Airas* SKHS Vuosik. 6 s. 383.
16 Pirkkalan rtpk 10. 2. 1713. Apulaiseksi nimitetty oli Israel Hartman.
17 RA Acta eccl. 89, Ruokolaks.

lahdella tähän »tässä maassa yleiseen tapaan» kuului v. 1691 lisäksi kättenpäällepaneminen.[18] Rovasti voi myös puhua seurakunnalle toimituksen merkityksestä ja kehottaa sitä noudattamaan uuden paimenen opetuksia.[19] Oleellisena osana kuului toimitukseen installoitavan valtuuskirjeen lukeminen. Hailuodossa se mainitaan v. 1699 tulkitun suomeksi, mitä tapaa on ehkä seurattu muuallakin.[20]

Vuoden 1686 kirkkolaki edellytti papiston tekevän uskollisuudenvalan hallitsijalle. Se tapahtui pappeinkokouksissa, mutta niistä poissaolleiden piti suorittaa se rovastintarkastuksessa seurakunnan läsnäollessa, »jotta seurakunta huomaisi papin viran vaikeuden ja sen, kuinka vakavasti papit velvoittautuvat hoitamaan virkaansa ja ylläpitämään kirkkokuria».[21] Käytännössä vala kuitenkin tapahtui usein sakaristossa muidenkin pappien ja ehkä seurakunnan luottamusmiesten ollessa sen todistajina[22]

g. Ylimääräiset tarkastukset

Tuomiokapitulit antoivat rovastien hoidettavaksi muitakin erityistehtäviä kuin kirkkojen vihkimiset ja installaatiot. Erityis-

---

18 Rtpkt Kumlinge 2. 2. 1700, Inkoo 30. 5. 1694, Kesälahti 8. 2. 1691.

19 Rtpkt Kokkolan kaup.srk. 30. 1. 1699, Liminka 7. 7. 1703.

20 Hailuodon rtpk 26. 2. 1699.

21 Gezeliuksen kiertokirje 27. 1. 1688, *Leinberg* Handlingar VII s. 330. Ks. myös Gezelius kuninkaalle 10. 3. 1688, mt. s. 447.

22 Rtpkt Hämeenlinna 7. 2. 1699, Veteli 28. 2. 1699, Kokkolan kaup.srk. 30. 1. 1699, Tammela 11. 12. 1698. Paikkaa ei selvästi sanota: rtpkt Ii 1. 5. 1688, Lohtaja 28. 1. 1699, Loppi 10. 2. 1699, Hailuoto 1. 4. 1688, Kalajoki 10. 3. 1688, 2. 7. 1699, Liminka 14, 3. 1688, 7. 7. 1699, Pyhäjoki 11. 3. 1688, 3. 7. 1699, Raahe 12. 3. 1688, Muhos 18. 3. 1688. Vala alttarin edessä koko seurakunnan läsnäollessa: Lohtaja 20. 2. 1688. Tarkastuksen jälkeen: rtpkt Hailuoto 26. 2. 1699, Raahe 4. 7. 1703, Kannus 27. 1. 1699 (tarkastuksen lopuksi). Tarkastusjumalanpalveluksen jälkeen: rtpkt Uusikaupunki 11. 3. 1698, Siikajoki 5. 7. 1699, Pudasjärvi 11. 2. 1700. Vala lykkääntyy papin sairauden vuoksi: Tyrvää 6. 2. 1699.

tä kiirettä he eivät näytä niiden suorittamisessa pitäneen, varsinkaan jos tarkastusmatka oli joka tapauksessa jonkin ajan kuluttua edessä. Kun esim. Huittisten rovastia Andreas Keckoniusta kehotettiin tuomiokapitulin kirjeellä 10. 10. 1666 matkustamaan Eurajoelle tutkimaan siellä syntynyttä penkkiriitaa ja siihen liittynyttä penkkien särkemistä, hän hoiti asian vasta tavanomaisessa vuositarkastuksessa seuraavan vuoden helmikuussa.[1] Aina tällainen viivyttely ei kuitenkaan tullut kysymykseen, vaan rovasti sonnustautui matkaan kohta kapitulin kirjeen saatuaan. Someron rovastille Nicolaus Hammarmannukselle kapituli lähetti 26. 2. 1658 kehotuksen käydä Sahalahdella selvittämässä muuan pappien kesken viranhoidosta syntynyt kiista. Rovasti oli juuri 21. 2. pitänyt siellä tarkastuksen. Emme tiedä, onko hän jo silloin ottanut asiasta selvää vai kävikö hän siellä kohta toistamiseen, mutta joka tapauksessa kapituli käsitteli jo 13. 3. hänen lähettämäänsä selvitystä.[2]

Rovastien saamien tehtävien aiheet olivat monet. Em. Eurajoen tapauksessa oli tutkittava penkkiriita lieveilmiöineen. Nähtävästi se oli seurakuntaportaasta lähetetty suoraan tuomiokapitulin ratkaistavaksi. Penkkijaosta syntyneet erimielisyydet ovat muulloinkin antaneet aiheen lisätutkimuksiin.[3] Myös hautasijoista voi syntyä vakavia riitoja, joiden ratkaisemisessa tuomiokapituli tarvitsi rovastien apua. Jokioisissa oli muuan vouti v. 1658 luonut umpeen jo valmiiksi kaivetun haudan, ja saattoväki oli joutunut viemään ruumiin takaisin kotiin. Maskussa oli seuraavana vuonna tutkittavana syytös erään kirkkoon haudatun ruumiin siirtämisestä toiseen paikkaan.[4]

---

1 Huittisten KA (TMA) U: XXXI: 25.

2 CEAP s. 135, 143. Sahalahden KA G XIV 1, tilit 1657.

3 CEAP s. 129 (Someron rovasti Sääksmäelle, määräys 18. 2. 1658, hoiti asian ehkä jo 24. 2., jolloin muutenkin kävi siellä), 448 (Abraham Thauvonius Paimioon toimittamaan penkkijakoa, samalla eräiden raha-asioiden selvittely). TuTA I IV 4 s. 71 (penkkiriidan selvittäminen Halikossa 11. 4. 1652). Hämeenkyrön KA, Kirkonvarat 1620—1750 s. 1 (Kangasalan ja Pirkkalan rovastit sekä Mouhijärven kirkkoherra 8. 9. 1645 tutkimassa piispan käskystä penkkiriitaa).

4 CEAP s. 158, 304.

Usein jouduttiin selvittämään papeista ja heidän viranhoidostaan tai käyttäytymisestään esitettyjä syytöksiä. Joskus paimen oli saarnassaan maininnut nimeltä jonkun seurakuntalaisista, joskus erehtynyt lyömään jotakin jne. Tähän ryhmään voidaan lukea myös valitukset saatavien perimisestä. Olemme edellä havainneet, että yleensä tällaiset asiat käsiteltiin tavallisissa vuositarkastuksissa, mutta jos ne joutuivat tuomiokapitulin ratkaistaviksi, se voi tarvita lisätietoja ennen päätöksen tekemistä.[5] Myös pappien valitukset seurakuntalaisista menivät toisinaan kapituliin saakka, ja jälleen joutuivat rovastit suorittamaan tutkimuksia. Näin kävi esim. v. 1657 pyhämaalaisten laiminlyötyä jatkuvasti maallisen oikeudenkin päätöksistä välittämättä pappilan kunnossapidon.[6]

Kirkkoherran ja hänen alaistensa keskinäiset erimielisyydet kehittyivät samoin toisinaan sellaisiksi, ettei niitä kyetty sovittamaan ilman tuomiokapitulin väliintuloa. Näin kävi mm. 1657 Orivedellä, jonne tuomiokapituli kehotti kirjeessään 27. 2. Messukylän rovastia Severinusta matkustamaan asiaa selvittämään. Tämä tuskin ennätti saada kirjettä ennen Orivedellä 6. 3. pitämäänsä tarkastusta, joten hän joutui käymään siellä pian uudelleen. Tuomiokapitulissa hänen selontekonsa oli esillä vasta kesäkuussa.[7] Myös pappien vaimot saattoivat ruveta kiistelemään miestensä virkaveljien kanssa kuten Perniössä v. 1658, jossa kirkkoherran puoliso ja kappalainen olivat sovittamattomassa riidassa.[8] Samoin kehittyivät pappien leskien ja uusien viranhaltijoiden kiistat toisinaan sellaisiksi, että tuomiokapituli jou-

5 CEAP s. 67, 141, 257, 275, 305, 375, 523, 548—549. Viimeisestä tapauksesta, joka koskee Pälkäneen kirkkoherraa v. 1661, kirjelmä rovastille myös Huittisten KA (TMA) U:XXXI: 7. — Kruunupyyn rovasti Jacobus Brennerus oli 25. 1. 1682 Kalajoella tutkimassa papiston osoittamaa välinpitämättömyyttä tuomiokapitulin päätösten noudattamisesta. RA Acta eccl. 78, Kalajoki, ko. tarkastuksen pöytäkirja.

6 CEAP s. 83.

7 CEAPs. 48, 76. Muita tapauksia: CEAP s. 135, 143, 198—199, 201, 266, 281.

8 CEAP s. 125, 137.

tui niitä ratkomaan, ja jälleen lähetettiin rovasteille matkustusmääräyksiä.[9]

Jos pappi oli syytettynä maallisessa oikeudessa, oli rovastin oltava käräjillä läsnä asiaa käsiteltäessä. Kuitenkin tästä on eräissä tapauksissa poikettu, mutta silloin oli oikeudella käytettävissään kirkollisten viranomaisten suorittaman tutkimuksen pöytäkirja.[10]

Muut rovasteille ylimääräisiä matkoja aiheuttaneet asiat olivat samantapaisia kuin tarkastuksissa yleensäkin käsitellyt, esim. seurakunnan mielipiteen kysyminen avointa papinvirkaa täytettäessä[11], lisäselvitysten hankkiminen epäselvissä avioliittoasioissa[12], kirkkohäiriöt[13] ja seurakuntien rajoja koskevien erimielisyyksien tutkiminen.[14] Itseään koskevissa asioissa rovasti oli luonnollisesti jäävi, ja niiden käsittely uskottiinkin jollekin toiselle. Kun Pirkkalan rovasti Jacobus Raumannus joutui 1650-luvun lopulla pariinkin otteeseen kiistoihin seurakuntansa kappalaisen viran täytöstä, asiaa kävi tutkimassa Messukylän rovasti Severinus Matthiae. Taivassalon rovasti Claudius Brennerus puolestaan pyysi v. 1658, että tuomiokapituli lähettäisi kaksi

9 CEAP s. 232, 259, 395. Tuomiokapitulin kirje Andreas Keckoniukselle 27. 1. 1667 Porin rovastin lesken ja kappalaisen palkkajutun tutkimisesta, Huittisten KA (TMA) U:XXI: 31. TuTA I IV 4 s. 72 (Jacobus Raumannuksen tarkastus Hämeenkyrössä 21. 4. 1652, sovitti samalla erään riitajutun sekä laati kirkon ja pappilan inventaariot).

10 CEAP s. 137, 184, 257, 259. VA ii 1: 16v (Vehkalahden käräjät 24. 1. 1653), ii 20: 295 (Vehkalahden käräjät 25. 10. 1700, koskee Kymin kirkkoherran viranhoitoa), v 1 (Vaasan raast.oik. pöytäk. 9. 2. 1658, kappalaista vastaan kunnianloukkauksesta nostetun syytteen tutkinta, läsnä Närpiön rov. Elias Petri Holmius).

11 CEAP s. 125, 304. Tuomiokapitulin kirje 21. 1. 1667, Huittisten KA TMA) U:XXXI: 30 (Punkalaidun 1667).

12 CEAP s. 269, 272, 273.

13 TuTA I IV 4 s. 50, Jacobus Raumannuksen kertomus käynnistään Mouhijärvellä 13. 6. 1652.

14 CEAP s. 273 (Pyhämaa-Kalanti), 446 (Ruoveden emäkirkkolaisten ja Virtain kappelilaisten erimielisyydet, tästä myös *Jokipii* 1959 s. 531).

todistajaa hänen seurakuntansa pappilan ja erään kartanon niittyjen katselmukseen, mihin kapituli suostui.[15]

Usein rovastin piti ottaa mukaansa joku lähiseurakunnan kirkkoherra, ja joskus kapituli katsoi asian sellaiseksi, että se lähetti jonkun jäsenistään sitä selvittämään yhdessä rovastin kanssa. Tällöin toimitus sai jo piispantarkastuksen luonteen. Siten olivat Vehkalahdella v. 1652 kirkkoherraa vastaan tehtyjä syytöksiä tutkimassa Viipurin koulun lehtori Benedictus Ristelius ja Virolahden rovasti Ericus Jacobi.[16] Lopella ja Vihdissä olivat 1680 seurakunnan tilejä »piispan käskystä» tarkastamassa Turun tuomiokirkon oeconomus, kapitulin notaari Gabriel Lauraeus ja Hattulan rovasti Abraham Alftanus.[17] Aivan retuperällä oli samoihin aikoihin rahavarojen hoito Sääksmäellä. Turun koulun rehtori Gabriel Tammelinus kävi siellä selvittelemässä asioita 29. 12. 1672, mutta seuraavan 13 vuoden aikana kirkkoherra Thomas Palthenius jätti tilit jatkuvasti pitämättä. Hänen kuoltuaan kävi Urjalan rovasti Olaus Olaj kapitulin määräyksestä syksyllä 1685 selvittämässä kirkkoherran perillisten kanssa armovuoden tulot. Seurakunnan rahavarojen tutkiminen siirtyi seuraavaan kesään, jolloin Lohjan rovastiksi siirtynyt Tammelinus joutui jälleen matkustamaan Sääksmäelle. Täällä hän oli 20—24. 7. koettaen saada asioita edes jonkinmoiseen järjestykseen.[18]

Eräs rovasteille eniten työtä antanut asia oli seurakuntien rakennusten katselmus, jossa nimismiehen tuli olla läsnä. Se voitiin toimittaa tavallisen tarkastuksen yhteydessä tai kohta seuraavana päivänä kuten Inkoossa v. 1712[19], mutta saattoi käydä niinkin, että rovasti joutui siirtämään sitä muutamalla

15 CEAP s. 12, 19, 36, 173, 379.

16 VA ii 1: 16v (Vehkalahden käräjät 24. 1. 1653).

17 Lopen KA (HMA) T I 1 s. 22 (rt. 15. 2. 1680). Vihdin KA (VA) III Gl 1: 1 fol. 35v—36 (rt. 16. 2. 1680).

18 Sääksmäen KA II Bc 1 s. 32—40 ja II G 1 fol. 339—340, 353. Rovastintarkastuksista näiltä vuosilta tunnetaan vain Gabriel Tammelinuksen 30. 1. 1676 pitämä.

19 Inkoon rtpk 1. 6. 1712. — Vrt. Upsalan hiippakunnan rovastien synodissa 1688 annettua ohjetta, *Lundström* Synodalakter I s. 168.

kuukaudella kuten Hammarlandissa v. 1689.[20] Raumalla piti Claudius Brennerus rovastintarkastuksen helmikuussa 1664 ja pappilan tilusten katselmuksen yhdessä Vehmaan kihlakunnan nimismiehen kanssa 1. 7. samana vuonna.[21] Ristiinan heikkokuntoisessa pappilassa toimitettiin katselmukset 27. 2. 1690, 4. 8. 1690 ja 30. 4. 1694, joista ainakin keskimmäinen on tapahtunut normaalien vuotuisten tarkastusten ulkopuolella.[22] Orivedellä toimitti Kangasalan rovasti pappilan katselmuksen 19. 8. 1661 ja luetteloi edesmenneen kirkkoherran jäämistön 17. 5. 1665. Molempina vuosina hän oli talvella pitänyt seurakunnassa tarkastuksen. Porvoosta tunnetaan kaksi kesäistä taloudellista katselmusta, mutta niissä edusti papistoa rovastina toiminut oman seurakunnan kirkkoherra.[23] Kiskossa oli rovasti Gabriel Tammelinus läsnä »talosyynissä» 21. 7. 1690, mutta 30. 5. 1695 sen näyttää suorittaneen vain nimismies apulaisineen, ja 31. 8. 1697 sitä oli toimittamassa Pohjan kirkkoherra Benedictus Macrolander.[24] Pirkkalassa, jossa pappila oli 1700-luvun alussa surkeassa kunnossa, oli sen katselmuksessa v. 1703 tuomiokapitulin määräyksestä läsnä Karkun kirkkoherra Johan Enckel ja 1706 Hämeenkyrön kirkkoherra Arvid Ruthovius.[25] Katselmusvelvollisuus voitiin siis uskoa muillekin papeille kuin rovasteille.

20 Hammarlandin rtpk 22. 2. 1689.

21 *Lähteenoja* 1932 s. 251.

22 Ristiinan KA G 14, katselmuspöytäkirjat. *Pinomaa* 1949 s. 92—93.

23 Oriveden KA (HMA) III Gl 1: 1 fol. 157, 176. Porvoon ruots. srk:n arkisto Bc 1, katselmuspöytäkirjat 29. 8. 1698 (s. 12—16, rov. Arvid Alopaeus), 20. 7. 1686 (s. 50—52, rov. Johannes Albogius). Föglössä toimitti Daniel Hagert yhdessä nimismiehen kanssa pappilan taloudellisen katselmuksen 9. 9. 1711 ilmeisesti normaalin tarkastuksen yhteydessä. Katselmuksen pk. Föglön KA 3. — Kemiön rovastin Johannes Pratanuksen oli v. 1658 käytävä yhdessä kihlakunnantuomarin kanssa Kiikalassa katsomassa sopivaa paikkaa sinne rakennettavalle pappilalle. CEAP s. 125.

24 Kiskon KA (TMA) II Ec 1, katselmuspöytäkirjat.

25 Nokian KA II Ch 1, katselmuspöytäkirjat 2. 5. 1703, 7. 5. 1706, 30. 12. 1708.

3. Rovastintarkastusten merkitys

Paikallisseurakuntia ajatellen rovastien tarkastusmatkojen merkitys oli sama kuin piispojen: papiston toiminta ja seurakuntalaisten elämä joutui säännöllisen kontrollin alaiseksi. Edellä on voitu havaita, että rovastien käsittelemät asiat olivat yleensä samoja kuin piispantarkastuksissakin esille tulleet. Pari seikkaa tekee rovastintarkastuksen merkityksen jopa suuremmaksi. Piispat kävivät kappeleissa hyvin harvoin — useimmissa tuskin koskaan — ja emäkirkolla pidetyissä tarkastuksissa niiden asioiden käsittely jäi pakosta puuttelliseksi. Rovastit vierailivat kappeliseurakunnissakin paikan päällä, ja vaikkei tämä tapahtunutkaan aivan joka vuosi, niiden elämästä saatiin joka tapauksessa parempi selko. Myös emäseurakunnissa piispan käyntien väli oli parhaissakin tapauksissa 3—5 vuotta, joten rovastien vuosittaiset tarkastukset täydensivät tehokkaasti hiippakuntahallinnon työtä.

Tarkastustoiminnan heikkoudet olivat niin ikään samantapaiset, oli sitten kysymys piispojen tai rovastien käynneistä. Rangaistuksista ja uhkauksista huolimatta ei aina koko seurakuntaa saatu koolle. Tehtyjen päätösten toteuttamisessa oli runsaasti toivomisen varaa, ja samoista puutteista ja epäkohdista jouduttiin usein huomauttamaan moneen kertaan, eikä sekään aina auttanut. Vuosittaisilla rovastintarkastuksilla oli jopa tässä eräs vaara, mikä piispantarkastuksista puuttui: rovasti oli alempiarvoinen kuin piispa ja useimmiten lisäksi pappien ja seurakuntalaistenkin tuntema, joten hänen sanoillaan ei ollut samaa tehoa kuin hiippakunnan esipaimenen, ja kun hän kävi pitäjässä jatkuvasti, tarkastukset uhkasivat muodostua rutiininomaisiksi. Merkkejä tästä löytyy mm. Boëtius Mureniuksen, Matthias Bergin ja Jacobus Frosteruksen melko täydellisinä sarjoina säilyneistä tarkastuspöytäkirjoista. Samoin voidaan havaita, että monien rovastien tarkastuspuheiden sisältö oli vuodesta toiseen miltei sama. Puutteena on edelleen pidettävä rovastien omien seurakuntien tarkastusten heikkoutta. Kun he joutuivat itse kontrolloimaan omaa

toimintaansa, tulos ei voinut olla kovinkaan kehuttava. Monista rovastien seurakunnista puuttuvat tiedot tarkastuksista miltei kokonaan. Asiat on ehkä tyydytty käsittelemään kirkkoneuvostossa ja pitäjänkokouksissa, mikä ei vastannut säännöllisiä tarkastuksia. Siten ei ole hämmästyttävää, että piispat totesivat ioidenkin rovastien seurakunnissa puutteita jopa kirkonkirjojen hankkimisessa ja pitämisessä.

Rovastien toimintaa ja seurakuntien elämää pyrittiin valvomaan säätämällä, että rovastintarkastusten pöytäkirjat oli kohta matkan jälkeen lähetettävä tuomiokapituliin. Tallinnan piispalle 2. 6. 1638 lähettämässään kirjeessä hallitus lausui, että sen tuli tapahtua neljän viikon kuluessa. Meillä antoivat tästä määräyksiä mm. Rothovius, Petraeus ja Gezeliukset, Ruotsissa mm. Rudbeckius statuutissaan.[1] Emämaassamme rovastit jättivät monesti aktansa tuomiokapitulille saapuessaan pappeinkokouksiin, joissa sitten voitiin käsitellä joitakin pöytäkirjoissa esiintyviä asioita.[2] Kun Turun hiippakunnan synodi pidettiin tammikuun lopulla ja rovastintarkastukset usein vasta myöhemmin talvella, oli täällä tavallisempaa, että pöytäkirjat lähetettiin postitse. Turun tuomiokapitulin vuoden 1660 tienoilta säilyneissä pöytäkirjoissa on joitakin tietoja rovastintarkastuksissa esille tulleiden asioiden käsittelystä, mutta varmuutta siitä, onko tarkastusten pöytäkirjat säännöllisesti lähetetty, emme niistä saa. Joskus on aktojen lähettäminen ainakin viivästynyt, sillä esim. Claudius Brenneruksen tammikuussa 1658 pitämien tarkastusten pöytäkirjoja käsiteltiin kapitulissa vasta saman vuoden joulukuussa.[3]

1 *Lundström* Laurentius Paulinus Gothus III, bilagor s. 34 (lähetettävä selvitys tarkastusmatkalla tehdyistä havainnoista). *Tengström* 1796 s. 125, 130. *Lagus* 1836 s. 160. *Gezelius* 1683 fol. A 4. Gezelius vanhemman kiertokirjeet 20. 1. 1681 (VA Acta eccl. IV) ja 18. 12. 1688 (Huittisten KA U: XXXI: 56, TMA). Gezelius nuoremman kiertokirje 12. 12. 1694 (*Lagus* mt. s. 390). *Lundström* 1900 s. 37.

2 *O. Holmström* 1901a s. 288, 299 (Linköpingin synodit 1695, 1700). *Wallquist* 3 s. 415 (Växjö 1696).

3 CEAP s. 64, 109—110, 210, 327—329 (Mureniuksen kirjeiden käsittelyä 1657—59), 156 (Vaasa 1658), 173, 250 (Taivassalon rov. Brenneruk-

Vuosisadan lopulla tuli Turun hiippakunnassa tavaksi, että kapituli lähetti rovastille vastauksen tarkastuspöytäkirjoihin ja rovasti puolestaan lähetti siitä kuhunkin seurakuntaan jäljennösotteen sitä koskevista pykälistä. Näitä on runsaasti säilynyt.[4] Vastausten päiväyksistä näemme, että rovastit ovat yleensä lähettäneet pöytäkirjansa pian matkalta palattuaan. Useimmiten tarkastuksen ja tuomiokapitulin vastauksen päivämäärien väli

---

sen kirj. 1658), 269—272 (Närpiön rovastin kirje 1659), 429—431 (Perniö 1660).

4 Hämeenlinnan KA (HMA) J I 2 s. 35, 85—87, 123 (vast. 9. 6. 1698, 23. 4. 1700, 27. 3. 1702). TuTA I IV 3, vast. Lohjan rov. Johan Forseniukselle 27. 1. 1699, 30. 3. 1704 (Espoo, Inkoo, Kirkkonummi, (Siuntio). Ilmajoen KA II Ea 1: 1, vast. 21. 8. 1699 (Ilmajoki kappeleineen), 13. 4. 1700, 4. 4. 1701 (Vaasan rovastikunta), 19. 3. 1703 (Ilmajoki), 17. 3. 1709, 30. 5. 1712 (Vaasan rovastikunta). Iin KA (OMA) s. 97—98, 107—108, 127—128, 139—142, 151—152, 168—169, 175, 179, 183, 185—187, 193—199 (Ii ja Haukipudas 1699—1714, v:n 1714 vast. dateerattu Tukholmassa 18. 9. 1714, josta myös lähetetty vastaukset vuosien 1718—21 tarkastuspöytäkirjoihin). Kumlingen KA II Cf 1 s. 65—67, 85—87, 103—105, 129—131, 141—143, 153—154, 165, 171—173, 179 (Kumlingen ja Brändön rt:t 1699—1711). Kemin rovastik. arkisto (OMA) Ea 2, vast. Kemin rovastille Laurentius Forbukselle Lapinmaan tarkastuspöytäkirjoihin 13. 6. 1701, 15. 3. 1710. Samassa vast. Pudasjärven rov. Ericus Frosterukselle 25. 4. 1712, 18. 9. 1714, 13. 3. 1716, 28. 3. 1720 (vuosien 1714—20 kirjeet Tukholmasta). Sama arkisto Ea 1, vast. Forbukselle 28. 4. 1704 (Lappmarken, Sodankylä, Kittilä). Urjalan KA II Cf 1, vast. 8. 2. 1701, 26. 6. 1708 ja kaksi päiväämätöntä. Eurajoen KA J I 2 s. 243—244, 245—248, 253, 263—265, 267, 269 (vast. Laitilan ja Hinnerjoen tark.pöytäkirjoihin 1703—1712). Pudasjärven KA (OMA) II Cf 1, vast. 30. 9. 1703, 28. 6. 1707, 10. 6. 1708, 29. 5. 1709, 3. 6. 1712, 28. 3. 1713. Vähänkyrön KA (VMA) II Eb 1, vast. 28. 4. 1704, 22. 3. 1705. Siuntion KA II Eb, vast. 20. 4. 1706. Inkoon KA, Synodal och visitationsakter, vast. 20. 4. 1706, 2. 4. 1707. Kiskon KA (TMA) II Cf 1 n:ot 15, 22 (Suomusjärvi 1707, Kisko 1712). Lopen KA (HMA) J IV 1 s. 139—140, 147—148 (Loppi 1707, 1708). Keuruun KA II Eb fol. 97 (Virrat 1703), 109 (Ruovesi, Virrat, Teisko 1708), 110—111 (päiväämätön, Kuru, Ruovesi, Virrat, Ähtäri). Salo-Uskelan KA (TMA) II Ea 1, vast. 18. 3. 1708 (Uskela), päiväämätön (Uskela, 1710?), 30. 3. 1713 (Pertteli, Salo). Föglön KA 2, vast. 18. 10. 1711 (Föglö, Sottunga). Korppoon KA P 1, vast. 11. 3. 1713. Ikaalisten KA II Cf 1, päiväämätön, luult. 1713.

on 1—2 kuukautta, joskus jopa alle kuukauden (esim. Lohjan rovastikunnassa 1699 vain vajaa kaksi viikkoa ja Kumlingessa 1705 8 päivää). Toisinaan vastaus on kuitenkin viipynyt pitempään, jopa yli puoli vuotta. Kumlingessa ja Brändössä pidettiin tarkastus 15—16. 2. 1699, mutta vastaus pöytäkirjoihin lähti kapitulista vasta 23. 8. Urjalan kohdalla on päivämäärien ero v. 1701 vielä suurempi: 8. 2.—28. 12. Kaukaiseen Oulun rovastikuntaan posti kulki luonnollisesti kauemmin kuin Lounais-Suomeen. Vuonna 1703 vastaus tosin lähti Turusta jo kuukauden kuluttua viimeisestä tarkastuspäivästä, mutta yleensä aikaa ehti kulua 3—5 kuukautta, vuonna 1711 jopa 8.

Kapitulin vastauksissa ei käsitelty kaikkia pöytäkirjojen pykäliä, vaan niistä valikoitiin muutamia. Jos rovasti tai seurakunta oli esittänyt erityisiä kysymyksiä tai anomuksia, niihin tietysti vastattiin. Jotkut vastaukset olivat sellaisia, että rovasti voi niitä pitää ohjeellisina joutuessaan muualla tekemisiin samanlaisen kysymyksen kanssa. Kun esim. Pudasjärvellä tiedusteltiin v. 1709, saisivatko vanhat ihmiset edelleen lukea kristinoppinsa niistä katekismuksista, joihin he olivat nuorina tutustuneet, kapituli vastasi, että kielelliset muutokset saatiin jättää ottamatta huomioon mutta ei sisällössä tapahtuneita. Toisinaan tuomiokapituli joutui lykkäämään lopullisen vastauksen antamista. Samaisessa Pudasjärven tarkastuksessa oli tullut esille erään sotilaan lesken anomus päästä uuteen avioliittoon. Kapituli ilmoitti ratkaisevansa asian vasta saatuaan naisen edellisen puolison rykmentin pastorilta varman tiedon miehen kuolemasta.[5]

Kun tuomiokapituli sai samanaikaisesti koko rovastikunnan tarkastuspöytäkirjat, se voi helposti vertailla eri seurakunnissa tehtyjä havaintoja. Jos joku pitäjä oli muita heikompi, saattoi sen pappi saada henkilökohtaiset nuhteet. Niinpä ylistarolaisten muita huonompi katekismuksen taito v. 1701 johtui kapitulin käsityksen mukaan kappalaisen Peldanuksen laiminlyönneistä ja huolimattomuudesta. Lopella oli seurakunnan tila v. 1708 niin kehno, että tuomiokapituli kehotti rovastia toimittamaan jonkun

5 Pudasjärven KA (OMA) II Cf 1, kapit. vast. 29. 5. 1709.

lähiseudun nuorista papeista sinne apulaiseksi.[6] Toisaalta kiitostakaan ei unohdettu, kun siihen oli aihetta. Ilmajoen kirkkoherra esim. sai v. 1703 tunnustuksen siitä, että piispantarkastuksen päätökset oli tarkoin toteutettu.[7] Tavanomaisiin kohteliaisuuksiin lienee luettava vastauksissa säännöllisesti oleva kiitos rovasteille hyvin suoritetusta työstä.

Edellä selostettu menettely oli epäilemättä omiaan lisäämään rovastintarkastusten merkitystä. Papisto ja seurakuntalaiset tiesivät, etteivät rovastin havainnot ja huomautukset jääneet vain hänen tiedokseen. Viipurin hiippakunnassa tuomiokapitulin harjoittama tarkastusten valvonta ei näytä olleen yhtä tehokasta. Pöytäkirjojen vastauskirjeitä ei ole säilynyt, ja on epävarmaa, onko niitä ollutkaan. Yksityisiä tiedusteluja ja tapauksia rovastit ovat tietysti lähettäneet kapitulin ratkaistavaksi.[8] Selvimpänä todisteena siitä, ettei järjestelmä pyörinyt Viipurin hiippakunnassa tyydyttävästi, on piispa Lundin kirje vuodelta 1709, jossa hän valittaa, etteivät rovastit olleet hänen siihenastisina neljänä piispuusvuotenaan lähettäneet tarkastuspöytäkirjojaan tuomiokapituliin. Tässä heidän oli nyt tehtävä parannus. Lundin tarkoituksena oli, että pöytäkirjat luettaisiin kapitulin istunnoissa.[9] Toisinaan näyttää rovastintarkastusaktoja käsitellyn piispantarkastuksissakin. Niinpä Bång kävi Kuhmoisissa v. 1690 läpi rovasti Jacob Etholeniuksen tarkastuspöytäkirjat vuosilta 1681, 1683 ja 1686.[10] Rovastien havainnot seurakuntien tilasta voivat

6 Ilmajoen KA II Ea 1: 1, kapit. vast. 4. 4. 1701, Ylistaro. Lopen KA (HMA) J IV 1 s. 147—148.

7 Ilmajoen KA II Ea 1: 1, kapit. vast. 19. 3. 1703.

8 Vastauksia niihin on mm. tuomiokapitulin kirjeissä rovasteille, TaTA Da 1.

9 Lundin kiertokirje 8. 11. 1709, Joroisten KA (SKMA) J II d 1, pain. *Lagus* Handlingar N. F. III s. 75—76. Viipurin hiippakunnassa saatuihin kokemuksiin perustunee myös Lundin Växjön hiippakunnan papistolle 25. 5. 1712 — siis pian Växjön piispaksi tultuaan — lähettämä kirje, jossa hän toivoi rovastien toimittavan hänelle kuluneen vuoden tarkastusten pöytäkirjat. *Wallquist* 2 s. 253.

10 VA bb 13: 371, Padasjoen ja Kuhmoisten käräjät 20—21. 2. 1691. *Suvanto* 1965 s. 384.

piispantarkastuksissa tulla esille muutoinkin, esim. piispan ja papiston yksityisissä keskusteluissa.

Tarkastukset saattoivat antaa rovasteille aiheen ryhtyä kirjeenvaihtoon myös maallisten viranomaisten kanssa ohi tuomiokapitulin. Boëtius Mureniuksen tiedetään tehneen niin maaherra Erich von den Linden kanssa.[11] Samoin on Matthias Berg ollut yhteydessä maaherra Lorentz Creutziin.[12] Tietysti tuomiokapitulikin välitti rovastien antamia tietoja eteenpäin. Niinpä se v. 1655 kirjoitti kuninkaalle Kumlingen kirkkoherran tulojen pienuudesta. Se, että asiassa käännyttiin hallitsijan puoleen, johtunee siitä, että kyseessä oli kuninkaallinen pitäjä.[13]

11 Sundin KA P 1 s. 209 (von den Linde Mureniukselle 1. 10. 1657, koskee kansan osallistumista tarkastuksiin ja pitäjänkokouksiin). VA Laguksen kok. LVIII (Mureniuksen päiväämätön kirje von den Lindelle ja tämän vastaus 20. 8. 1658, koskee viiniviljan riittämättömyyttä Kökarissa).

12 Kumlingen KA XVI: 7 n:ot 46, 51 (Creutzin vastaukset Bergin memoriaaleihin 27. 6. 1694, 19. 5. 1690, aiheina lähinnä palkkauskysymykset).

13 Kumlingen KA XVI: 7 n:o 16 (tuomiokapituli kuninkaalle 9. 9 1655).

LIITTEET

1. Seurakunnissa pidettyjen tarkastusten luettelo

Luettelossa mainitaan tunnetut piispantarkastukset vuosilta 1527—1713 ja rovastintarkastukset Rothoviuksen ajasta isoonvihaan. 1500-luvun rovastinkäräjiä, joista on hajatietoja kymmenystilityksissä ja maallisten käräjien sakkoluetteloissa (VA), ei ole otettu mukaan.

AHLAINEN (Hvittisbofjärd) Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 1670, tammik. lop. (pvm. puuttuu, kyyditysmerk. Ulvilan KA B i l s. 33). *Joh. Gezelius nuor.* 5. 3. 1698 (mainit. tarkastusohjelmassa, Pyhäjoen KA 55 s. 3). Lisäksi ks. Porin ptpkt 11. 3. 1693, 17. 3. 1706, 11. 3. 1710.

AHVENANMAAN LASTENKOULU (Ålands barnaskola, Kastelholm). Rt. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 13. 12. 1699. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 15. 12. 1703, 19. 2. 1710, 24. 2. 1712. Kaikista näistä tallella pöytäkirjat ÅKA B 42.

AKAA Pt. *Ericus Erici Sorolaisen* matkaohjelmaan kuului tarkastus täällä 23. tai 24. 3. 1596 (*Lagus* 1836 s. 45). *Johannes Terserus* 30. 1. 1662. *Joh. Gezelius vanh.* 2. 2.1669 , 1673 (maalisk. puoliv., pvm. puuttuu), 4. (?) 3. 1682. *Joh.Gezelius nuor.* 2. 1. 1690, 3. 2. 1697, 7. 2. 1704, 27. 2. 1712.

Rt. *Nicolaus Hammarmannus* (Someron rov.) 7. 2. 1660. *Laurentius Petri* (Tammelan rov) 9. 1. 1667. *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 23. 2. 1703, 11. 2. 1710.

Tarkastuspöytäkirjoja ei tunneta. Muut lähteet: Rt 1660 ja pt 1662 main. Akaan penkkijärjestyksessä, SKB Autografsaml., Terserus, Joannes Elai. Pt. 1662 ja 1682 main. Jos. Walleniuksen autobiografiassa, HYK Hö IV 16 (pain. *Wallenius* 1862 s. 13, 16). Pt 1669 ja rt 1667 merk. Akaan srk:n tilikirjan s. 46—47, SKB Autografsaml., Gezelius Johannes d. ä. Pt 1673: kyyditysmerk. Sääksmäen KA II Bc 1 s. 31. Pt 1690 main matkaohjelmassa VA Acta eccl. IV. Pt 1697, 1704, 1712 ja rt 1703, 1710 merk. Akaan tilikirjasta repäistyillä lehdillä, SKB Autografsaml., Gezelius, Johannes d.y. *Walleniuksen* tieto (yllä), että Gezelius olisi ollut Akaassa jo 2. 3. 1682 ei sovi

itineraariin, kyseessä täytyy olla joko Walleniuksen muistivirhe tai kopioimisessa tapahtunut erehdys (kyseinen kopio W:n muistiinpanoista on 1800—1. alkupuolelta).

ALAHÄRMÄ Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 24. 1. 1702 (Uudessakaarlepyyssä), 30. 1. 1706 (ks. edellä s. 67), 18. 2. 1710 (Uudessakaarlepyyssä).

Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 26. 2. 1695. 19. 2. 1697, 21. 2. 1699, 28. 2. 1700, 12. 2. 1701, 6. 3. 1703, 19. 1. 1704, 27. 2. 1707, 27. 5. 1709 (Uudessakaarlepyyssä). *Johannes Gezelius* (Pietarsaaren rov.) 29. 6. 1711 (Uudessakaarlepyyssä).

Pöytäkirjoja: Rtpkt 1695, 1697, 1703 Alahärmän KA II Cf 3. Rtpk 1707 Alahärmän KA II Cf 1 ja TuTA E VI 2. Ote rtpk:sta 1699 HYK Cö II 24 s. 4. Pt 1702, 1710 ja rt 1700—1711 main. tileissä Alahärmän KA, Räkenskapsbok 1700—1750.

ALASTARO Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 5. 3. 1695 sekä Loimaalla 19. 2. 1699 ja 7. 3. 1708.

Rt. *Gabriel Fortelius* (Porin rov.) 9. 2. 1690 (Loimaalla). *Johannes Keckonius* (Huittisten rov.) 25. 2. 1696, 31. 10. 1697, 24. 2. 1700, 24. 8. 1701, 1. 2. 1703, 14. 9. 1704 (Loimaalla), 27. 3. 1706, 21. 9. 1709 (Loimaalla, jossa myös 14. 10. 1710 ja 12. 6. 1712).

Ptpk 1695 Loimaan KA II Ce 1. Muista tarkastuksista merkinnät Alastaron kappelin tileissä, Loimaan KA III Gl 2:1.

ALAVUS Ks. Ilmajoen rtpk 5. 2. 1711 sekä edellä s. 66 (1706).

ANGELNIEMI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 6. 3. 1705 (siitä pöytäk. Halikon KA II Cf 1). Lisäksi ks. Halikon ptpk 13. 9. 1699.

Rt. *Simon Tolpo* (prof., Kemiön rov.) Ks. Halikon rtpkt 28. 1. 1706, 16. 1. 1707.

ARTJÄRVI Rt. *Arvid Alopaeus* (Porvoon rov.) 26. 2. 1703, siitä pöytäk. Lapinjärven ruots. srk:n KA II Cf 1. § 1 pain. *Neovius* 1890—91 s. 491.

ASIKKALA Pt. *Petrus Laurbecchius* 16. 3. 1701, 7. 3. 1705. *David Lund* tammik. 1708 (suunnit. mukaan 20—21. 1., *Simolin* 1916 s. 119).

Rt. *Andres Jonae Orraeus* (Hollolan rov.) 1. 9. 1672. *Gustaf Berner* (Hollolan rov.) 25. 5. 1690, 18. 3. 1691, 10. 4. 1692.

Näistä kaikista pöytäkirjat (rt. 1691:stä vain main.) Asikkalan KA P 1. Rtpk 1672 suomennoksena *Koskimies* 1947 s. 20—24.

ASKOLA Pt. *Petrus Laurbecchius* 4. 2. 1702 (ote ptpk:sta pain. *Neovius* 1890 s. 559—560, ks. lisäksi kirjelmä s. 558).

AURA (Prunkkala) Pt. Ks. Liedon ptpk 7. 9. 1636. *Johannes Terserus* kävi täällä 23. 12. 1663 tapaamassa prof. Enevald Svenoniusta, mutta kyseessä ei ollut tarkastus, vaan matka liittyi heidän väliseensä oppiriitaan (ks. lähemmin *Tiitola* 1931 s. 302). *Johannes Gezelius vanh.* lienee pitänyt pt:n 18. 3. 1670 (main. matkaohjelmasssa VA Acta eccl. I: 24).

BROMARV Ks. Tenholan tarkastuspöytäkirjat, erit. rtpkt 20. 2. 1706, 21. 3. 1707.

BRÄNDÖ Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 20. 6. 1675, 24. 1. 1684 (main. matkaohjelmissa Sundin KA P 1 s. 237, *Lagus* 1836 s. 318). *Joh. Gezelius nuor.* 10. 7. 1697, 1. 9. 1702.
Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 15. 2. 1699, 4. 2. 1700, 27. 8. 1701, 21. 8. 1704, 3. 9. 1705, 1. 9. 1707 (Kumlingessa), 31. 8. 1709; lisäksi ks. Kumlingen rtpk 3. 9. 1711. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 9. 9. 1712. Pöytäkirjoja: Ptpkt 1697, 1702 ja rtpkt 1699—1712 Kumlingen KA II Cf 1. Rtpkt 1699—1709 myös ÄKA B 42. Lisäksi ks. Kumlingen rtpk 5. 2. 1688. Ptpk 1697 ja rtpk 1699 kopioitu: SKHS:n arkisto (VA) I 5.
DRAGSFJÄRD Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 12. 3. 1705, 3. 3. 1707 (Kemiössä).
Rt. *Simon Tolpo* (prof., Kemiön rov.) 2. 2. 1706, 30. 1. 1708 (Kemiön pappilassa), 9. 1. 1710. *Laurentius Tammelin* (Kemiön rov.): tilit luettu Dragsfjärdissä seurakunnan läsnäollessa (pvm. puuttuu), varmennus Kemiön pappilassa 8. 2. 1713.
Lähteenä merkinnät tileissä, Dragsfjärdin KA (TMA) III Ga 1. Ks. myös Kemiön tarkastuspöytäkirjat.
ECKERÖ Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 1. 3. 1671, 26. 6. 1675, 2. 2. 1684, 14. 6. 1687 (kaikki Hammarlandissa). *Joh. Gezelius nuor.* 13. 2. 1692, 29. 6. 1697, 22. 8. 1702 (kaikki Hammarlandissa).
Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 15. 2. 1686, sitten Hammarlandissa 27. 2. 1688, 22. 2. 1689, 10. 2. 1690, 7. 6. 1691, 6. 6. 1693, 7. 3. 1695, 23. 1. 1697 ja 30. 5. 1698, Eckerössä 19. 2. 1699, 20. 2. 1700 ja 12. 3. 1701, Hammarlandissa 18. 5. 1702, 28. 2. 1704, 25. 7. 1705, 10. 3. 1706 ja 24. 2. 1707, Eckerössä 25. 2. 1708. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 23. 1. 1710. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 27. 2. 1711 (Hammarlandissa), 19. 2. 1713. Pöytäkirjoja: Rtpkt 1686, 1699, 1708, 1710, 1712 ja 1713 ÄKA B 42. Pt. 1684 main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 318. Muiden osalta ks. merkintöjä Eckerön kappelin tileissä (Hammarlandin KA T I 1) ja Hammarlandin tarkastuspöytäkirjoja.
ELIMÄKI Pt. *Petrus Bång* 1691 (pvm. puuttuu). Kun rovasti *Johannes Gråå* kävi 1695 Elimäellä eräiden valitusten johdosta, joita seurakuntalaiset olivat tehneet maaherralle, väki todisti Bångin kahdesti käyneen heidän kappeliaan tarkastamassa. Toisen käynnin ajankohta on tuntematon, kysymykseen voisi tulla esim. vuosi 1684. UUB K 85 s. 582. VA ii 11: 251. *David Lund* kävi Elimäellä 5. 3. 1708 (maininta Mäntsälän ptpk:ssa 24. 2. 1708).
Rt. *Johannes Gråå* (Pyhtään rov.) 22. 1. 1688 (VA ii 6:173). Vuosina 1691—95 ei rovastintarkastuksia pidetty, seuraava oli 7. 4. 1695 (VA ii 11: 251, ii 12:129v—130, *Kokkonen* 1931 s. 48—49). 1696, pvm. puuttuu (VA ii 15: 113).

ESPOO Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 19. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 8. 2. 1693, 21. 9. 1697, 20—21. 9. 1702, 15. 1. 1708.
Rt. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 25. 1. 1689, 9. 3. 1692, 25. 1. 1694. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 8. 1. 1699, 10. 1. 1704. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 11. 2. 1706, 11. 2. 1707, 4. 7. 1709, 19. 1. 1712.
Pöytäkirjoja ei tunneta. Tiedot koottu tileissä olevista merkinnöistä, Espoon KA (VA) III Gl 1: 1. Pt. 1702 main. matkaohjelmassa TuTA I IV 3.
EURA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* lienee ollut täällä 26. 2. 1596 (maininta matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Georgius Alanus* 29. 8. 1648, 17. 1. 1652. *Johannes Terserus* talvella 1663 (pvm. puuttuu, ks. edellä s. 56). *Johannes Gezelius vanh.* 21. 2. 1674, 1. 1. 1680, 1682 pvm. puuttuu, 5—6. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 5. 10. 1691, mahd. 11. 3. 1698 (ks. edellä s. 64), 14. 2. 1701, 26. 2. 1708 (vain »casukset»).
Rt. *Gregorius Thomae Arctopolitanus (Biörneburgensis*, Porin rov.) 8. 2. 1639, 9. 3. 1650, 2. 3. 1651, 14. 1. 1653, 8. 3. 1654, 1655 tai/ja 1656 (pvm. puuttuu), 21. 2. 1657, 5. 3. 1658, 13. 3. 1659, 1660 (pvm. puuttuu), 1661 (samoin), 1662 (samoin). *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) syksyllä 1664 (virk.asett., pvm. puuttuu), 7. 3. 1665, 23. 9. 1666, 31. 1. 1668, 5. 2. 1669, 22. 2. 1671, 31. 1. 1672, 26. 2. 1673, 2. 2. 1675. *Gabriel Arctopolitanus* (Porin rov.) 3. 3. 1678, 20. 2. 1679, 11. 3. 1681. *Gabriel Fortelius* (Porin rov.) 9. 2. 1686, 6. 2. 1687, 2. 2. 1689, 28. 1. 1694, 13. 1. 1695, 28. 10. 1696, 29. 9. 1698, 10. 3. 1701, 7. 2. 1702, 25. 2. 1704, 5. 3. 1705, 28. 1. 1706, 25. 1. 1708, 14. 3. 1709, 7. 10. 1710, 28. 2. 1711, 22. 3. 1712.
Ptpk 1691: TuTA E VI 1. Pt 1648—91 ja rt 1639—1712: merkinnät tileissä, Euran KA XVII 1. Pt 1663 main. myös Terseruksen kirjeessä Per Brahelle 26. 3. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Tigerstedt* SSLF 6 s. 200. Pt 1701 main. matkaohjelmassa Keuruun KA II Eb fol. 73v, samoin pt 1708, Eurajoen KA J I 2 s. 381. Virkaanasettaminen 1664: Huittisten KA (TMA) U: XXXI: 12.
EURAJOKI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* 21. 2. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Georgius Alanus* 13. 1. 1652. *Johannes Terserus* 31. 1. 1660. *Johannes Gezelius vanh.* 29. 1. 1670, 22. 2. 1674, 30. 12. 1677, 9. 1. 1682, 4. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 3. 10. 1691, 5. 1. 1697, 9. 3. 1702, 25. 2. 1708.
Rt. *Gregorius Thomae Biörneburgensis* (Porin rov.) 9. 2. 1639, 29. 3. 1646, 18. 3. 1647, 1. 3. 1651, 13. 1. 1653, 30. 4. 1654, 17. 9. 1655, 20. 2. 1657, 6. 6. 1659, 3. 7. 1659 (installaatio), 23. 6. 1662. *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) 6. 3. 1665, 10. 2. 1667, 2. 2. 1668, 7. 2. 1669, 24. 2. 1671, 28. 2. 1673, 1. 2. 1675. *Gabriel Arctopolitanus* (Porin rov.) 21. 2. 1679, 1. 3. 1680, 13. 3. 1681. *Gabriel Fortelius* (Porin rov.) 7. 2. 1686, 26. 1. 1690, 7. 6. 1693, 25. 2. 1696, 11. 5. 1697 (penkkijako), 2 10. 1698, 3. 12. 1699, 9. 3. 1700, 28. 2. 1704, 25. 2. 1705.
Pöytäkirjoja: ptpk 1691 TuTA E VI 1, ptpkt 1697, 1702, 1708 ja penkki-

jako 1697 Eurajoen KA P 1. Inst. 1659: CEAP s. 315—316, 322. Pt 1659—74 ja rt 1639—75 main. tileissä ja inventaareissa, Eurajoen KA T I a 1. Pt 1677—97 ja rt 1679—1704 main. tileissä, Eurajoen KA V 2.

FAGERVIK Ks. Inkoon ptpk 26. 9. 1702.

Rt. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 5. 3. 1689 (pöytäkirja: Inkoon KA, Synodal- och visitationsakter). Lisäksi ks. Inkoon tarkastuspöytäkirjat.

FINSTRÖM Pt. *Isak Rothovius*, ks. Geta. *Johannes Terserus* 6. 8. 1661 (tällöin laadittu pappilan kunnossapitosääntö, Finströmin KA 68). *Johannes Gezelius vanh.* 1667 (pvm.p.), 2. 3. 1671, 25. 6. 1675, 3. 2. 1684, 15. 6. 1687. *Joh. Gezelius nuor.* 14. 2. 1692, 1—2. 7. 1697, 24. 8. 1702, 29. 7. 1709. Rt. *Boëtius Mureniuksen* tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Andreas Henrici* (Hammarlandin rov.) 5. 2. 1672, 17. 2. 1673, 18. 2. 1674. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 1685 (pvm. p.), 17. 2. 1686, 28—29. 2. 1688, 20. 2. 1689, 12—13. 2. 1690, 5. 6. 1691, 7. 6. 1693, 8. 3. 1695, 25. 3. 1696, 31. 1. 1697, 29—30. 6. 1698. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 21. 1. 1700, 1. 5. 1703, 25. 2. 1704, 1. 5. 1705, 30. 4. 1706, 1. 5. 1707, 1. 5. 1711. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 12. 7. 1713, 11—13. 7. 1714.

Pöytäkirjoja: ptpkt 1687 ja 1697 ÄKA B 41, ptpk 1692 ja rtpkt 1686—90, 1695, 1696, 1700, 1704, 1713 ÄKA B 42. Ptpk 1697 myös Föglön KA 2, kop. SKHS:n ark. (VA) I 5. Tuomiokapitulin vastaus v:n 1707 rtpk:aan Finströmin osalta: Kumlingen KA II Cf 1 s. 154. Pt 1702 main. vuoden 1704 rtpk:ssa. Tileissä Finströmin KA 46—47 merkinnät pt:sta 1661, 1667, 1671—84, 1692—1709 ja rt:sta 1646, 1647, 1655, 1656, 1672—1714.

FÖGLÖ Pt. *Isak Rothovius* 18. 8. 1640 (täällä tai Kökarissa, ks. Acta visitatoria s. 42, 47). *Johannes Gezelius vanh.* 7. 2. 1681, 27. 1. 1684, 21. 6. 1687. *Joh. Gezelius nuor.* 7—8. 2. 1692.

Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 9. 2. 1688, 12. 2. 1689, 21. 2. 1690, 12. 7. 1691, 20. 8. 1693, 11. 2. 1700, 16. 8. 1708. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 22. 8. 1709, 9. 9. 1711. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 14. 9. 1712.

Pöytäkirjoja: ptpkt 1687 ÄKA B 41, ptpk 1692 ja rtpkt 1688—1712 ÄKA B 42. Tuomiokapitulin vast. vuoden 1711 rtpk:aan Föglön KA 2. Samassa rt:ssa laadittu taloudellisen katselmuksen pöytäk. Föglön KA 3. Merkintöjä tileissä: pt 1684, 1692, rt 1681 Kökarin KA 7 a[1], rt. 1711 ja 1712 Föglön KA 55 fol. 3.

GETA Pt. *Isak Rothovius* 1629, pvm. puuttuu (täällä tai Finströmissä). *Johannes Gezelius vanh.* 1667, pvm. ja paikka puuttuu, 2. 3. 1671 (Finströmissä), 25. 6. 1675 (samoin), 4. 2. 1684 (mahd. samoin). *Joh. Gezelius nuor.* 14. 2. 1692, 24. 8. 1702, 29. 7. 1709 (kaikki Finströmissä). Lisäksi ks. Finströmin ptpk 2. 7. 1697.

Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriassa mainitut tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Andreas Henrici [Alanus]* (Hammarlandin rov.) 5. 2. 1672

(Finströmissä), 1673, pvm. puuttuu, 18. 2. 1674 (Finströmissä?). *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 18. 2. 1686, 29. 2. 1688, 20. 2. 1689, sitten ilm. Finströmissä 13. 2. 1690, 5. 6. 1691 (Getassa), 7. 6. 1696 (Finströmissä), 31. 1. 1697, 1698 (pvm. ja paikka puuttuu). *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 24—25. 1. 1700, 31. 1. 1704, 22. 1. 1705, 12. 5. 1707. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 12. 7. 1713, 11. 7. 1714 (molemmat Finströmissä?).

Pöytäkirjoja: rtpkt 1686, 1700, 1704 ÅKA B 42. Pt 1684 main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 318. Pt 1629—75, 1692 ja rt 1655, 1656, 1672—98 main. Getan kappelin tileissä, Finströmin KA 46. Pt 1702, 1709 ja rt 1713, 1714 samoin, Finströmin KA 47.

HAAPAJÄRVI (Kalajoen Haapajärvi). Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 29. 3. 1695, tästä pöytäk. Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1. Lisäksi ks. Kalajoen rtpkt 2. 7. 1699, 2. 7. 1703.

HAAPAVESI (Pyhäjoen Haapajärvi). Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 10. 2. 1691 (kirjeen dateeraus, RA Åbo konsist. skrivelser, pain. *Leinberg* Handlingar VII s. 358—361).

Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 5. 2. 1688 (Pyhäjoella), 30. 3. 1695. Rtpk 1695 ja inv. 1688: Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1.

HADDENÄS på Åland (tila Lemlannissa). *Johannes Gezelius vanh.* on oleskellut täällä matkoillaan ja lähettänyt täältä kirjeitä: 13. 2. 1684 (*Lagus* 1836 s. 318), 23. 11. 1688 (VA Acta eccl. IV), 18. 12. 1688 (Huittisten KA U: XXXI: 56, TMA).

HAILUOTO Pt. *Ericus Erici Sorolainen* on mahdollisesti käynyt täällä v. 1618, pvm. puuttuu (RA Acta eccl. 83, Säkylä, kirkkoherra Marcus Amundin kertomus; ks. edellä s. 50, n. 21). *Johannes Gezelius nuor.* 18. 1. 1691, 20. 1. 1694, 21. 1. 1698 (Lumijoella), 1. 2. 1702 (Siikajoella), 19. 2. 1706 (Siikajoella).

Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 2—3. 4. 1687, 1. 4. 1688, 27. 4. 1690, 10. 4. 1692, 11. 4. 1695, 10—11. 4. 1697, 26. 2. 1699, 9. 2. 1702 (mahd.). *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 18. 1. 1707, 1. 1. 1708, 14. 2. 1709, 17. 1. 1710, 15—16. 2. 1711, 28. 2. 1712 (Siikajoella), 2. 1. 1713.

Pöytäkirjoja: rtpkt 1687—1699 ja inv. 1687 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1, rtpkt 1687, 1688 myös TuTA E VI 1. Pt 1691, 1694 main. Hailuodon papp. inv:ssa 10. 4. 1697, Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1 s. 280—281. Pt 1698, 1702 main. matkaohjelmissa Pyhäjoen KA 55. Pt. 1706 ja rt 1702—13 main. tileissä Hailuodon KA 18.

HALIKKO Pt. *Johannes Terserus* jouluk. alussa (noin 3. tai 4. 12.) 1659 (CEAP s. 378). *Johannes Gezelius vanh.* 1679 (pvm. puuttuu, maalisk. lop.), 1683 (pvm. puuttuu, noin 22. 9.). *Joh. Gezelius nuor.* 12. 7. 1691 (installaatio), 1693 (pvm. puuttuu), 13. 9. 1699, 24. 2. 1705.

Rt. 11. 4. 1652 (luult. Kemiön rov. *Sigfridus Jacobi*, TuTA I IV 4 s. 71). *Henricus Florinus* (Kemiön rov.) 24. 8. 1702. *Simon Tolpo* (prof., Kemiön rov.) 28—29. 1. 1706, 16. 1. 1707.

Pöytäkirjoja: ptpkt 1699, 1705 ja rtpkt 1702, 1706, 1707 Halikon KA II Cf 1. Pt 1679, 1683: kyyditysmerkinnät Perniön KA (TMA) III Gl 1: 2, tilit 1679, 1683. Pt:ssa 1691 laadittu inv. Halikon KA V l. Pt 1693 main. vuoden 1699 ptpk:ssa.

HAMMARLAND Pt. *Ericus Erici Sorolainen* maalisk. 1604 (pvm.p.), 9. 10. 1613 (näistä *Leinberg* Handlingar I s. 329, 361—362). *Johannes Gezelius vanh.* 1. 3. 1671, 26. 6. 1675, 5. 8. 1676 (siitä ks. *Lagus* 1836 s. 173), 1681 (pvm.p.), 2. 2. 1684 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* mt. s. 318), 14. 6. 1687. *Johannes Gezelius nuor.* 13. 2. 1692, 26. 9. 1697, 22. 8. 1702.

Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 14. 2. 1686, 27. 2. 1688, 22. 2. 1689, 10. 2. 1690, 7. 6. 1691, 6. 6. 1693, 6—7. 3. 1695, 23. 1. 1697, 30. 5. 1698, 21—22. 2. 1699, 19. 2. 1700, 10. 3. 1701, 18. 5. 1702, 28. 2. 1704, 25. 7. 1705, 10—11. 3. 1706, 24. 2. 1707, 23. 2. 1708. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 25. 1. 1710, 27. 2. 1711, 18. 2. 1712. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 9. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: ptpkt 1687, 1697, 1702 ÅKA B 41, ptpk 1692 ja rtpkt 1686—99, 1704—12 ÅKA B 42. Ptpk 1692 myös Eckerön KA C 1, sen mukaan tehty kop. SKHS:n ark. (VA) I 5. Merkintöjä tileissä: pt 1671—75, 1681, 1687—1702 ja rt 1686—1713, Hammarlandin KA T I 1.

HARJAVALTA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 3. 1. 1678, 17. 2. 1687. *Joh. Gezelius nuor.* 7. 3. 1698. Pt 1678, 1698 main. Kokemäen KA X 1, tilit 1677, 1698. Pt 1687: kyyditysmerk. Ulvilan KA B i l, tilit 1687.

HARJU (Pirkkalan kappeli) Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 26. 2. 1701.

Rt. *Thomas Rajalenius* (Tyrvään rov.) 8. 8. 1680, 23. 1. 1681, 6. 2. 1683, 27. 2. 1686. *Josephus Wallenius* (Vesilahden rov.) 27. 2. 1697, 17. 2. 1699, 27. 2. 1702, 3. 3. 1704, 23. 2. 1705, 17. 3. 1706. *Johannes Wegelius* (Tyrvään rov.) 7. 3. 1707, 4. 3. 1708, 28. 2. 1709, 10. 2. 1710, 1. 3. 1711, 11. 2 1713.

Pöytäkirjat: pt 1701 ja rt 1697—1713 Nokian KA II Cf 1, rt 1680—86 VA Acta eccl. I.

HARTOLA (Koskipää) Pt. *David Lund* 22. 1. 1708 (Sysmässä), 24. 1. 1710. Nämä main. tarkastusmatkaohjelmissa *Simolin* 1916 s. 119 ja UUB K 99 s. 392, lisäksi ks. *Simolin* mt. s. 145.

HATTULA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* lienee käynyt 12. 3. 1615 (ks. matkaohjelmaa *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Johannes Gezelius vanh.* v:n 1683—84 vaihteessa, pvm. puuttuu (kyyditysmerk. Jokioisten KA III Gl 1, tilit 1683). *Joh. Gezelius nuor.* 8. 1. 1692, 12. 2. 1697, 16. 2. 1704, 13. 3. 1712.

Rt. *Johannes Röökman* (Vanajan rov.) 1660, pvm.p. (CEAP s. 472). *Abraham Alftan* (Hattulan rov.) 7. 2. 1692, 18. 6. 1693, 4. 6. 1694, 9. 2. 1695 tai 1696. *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 6. 2. 1699, 6—8. 1. 1700, 6—7. 1. 1701, 6—7. 1. 1702, 6. 2. 1703, 2—4. 2. 1705, 10. 12. 1705.

Elias Woivalenius (Sääksmäen rov.) 15. 2. 1707, 13. 2. 1708, 7—8. 2. 1709, 4—7. 2. 1710.
Pöytäkirjoja: ptpkt 1697, 1704, 1712 Hattulan KA (HMA) P 1, rtpkt 1701, 1709 Hattulan KA (HMA) P 2. Ptpkt 1697, 1704 ja rtpk 1709 kop. SKHS:n ark. (VA) I 7. Merkintöjä tileissä: pt 1692—1710 ja rt 1692—1710 Hattulan KA (HMA T II 2 sekä pt 1712 ja rt 1700, 1709, 1710 Tyrvännön KA (HMA) T I 1 fol. 16, 36, 38, 40.
HAUHO Pt. *Martti Skytte* 1536, pvm. puuttuu (kopio silloin laaditusta inv:sta, Hauhon KA V 1, HMA). *Ericus Erici Sorolainen* 10. 3. 1615 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Petrus Bång* 6—7. 2. 1690, 12. 2. 1695. *Petrus Laurbecchius* 5. 3. 1701, 24. 2. 1705. *David Lund* 2. 2. 1708 (main. matkaohjelmassa *Simolin* mt. s. 120). Rt. 15. 5. 1664 (ei tietoa, kuka pitänyt). *Samuel Reuter* (tuomiokap. asess., Viipurin Siikaniemen kirkkoh. rov.) 3. 3. 1677. *Gustaf Joh. Berner* (Hollolan rov.) 9. 2. 1700, 24. 2. 1710.
Pöytäkirjoja: pt 1701 ja 1705, rt 1710 Hauhon KA (HMA) T I 1. Samassa siteessä tilit, joissa mainitaan pt 1690—1705 ja rt 1700, 1710. Rt 1677 main. inv:ssa Hauhon KA (HMA) V 1, jossa myös rt:ssa 1664 laadittu penkkijärjestys. Lisäksi ks. *Neovius* 1890—91 s. 419 ja *Palmroth* 1929 s. 110—112.
HAUKIPUDAS Pt. *Johannes Gezelius vanh.* noin 15. 2. 1666 (kyydityksmerk. Oulun KA T I 2, OMA, tilit 1666). *Joh. Gezelius nuor.* 26. 1. 1691, 31. 12. 1693—1. 1. 1694, 11. 1. 1698 (main. matkaohjelmassa, Pyhäjoen KA 55), 14. 2. 1706 (Oulussa).
Rt. *Jacobus Frosterus* Oulun rov.) 11. 9. 1687, 13. 5. 1690, 2. 1. 1693, 10. 3. 1696, 10. 7. 1699, 11. 2. 1701, 3. 7. 1702, 13. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 10. 1. 1707, 4. 1. 1708, 7. 2. 1709, 10. 1. 1710, 7. 2. 1711, 20. 2. 1712, 4. 1. 1713. *Ericus Frosterus* (Pudasjärven rov.) 18. 8. 1714.
Pöytäkirjoja: pt 1691, 1693—94 ja rt 1687—1714 Iin KA (OMA) II Cf 1, niistä kop. SKHS:n ark. (VA) I 6. Rtpkt 1687—1703 myös Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1. Vuoden 1691 pt:sta ks. lisäksi *Leinberg* Handlingar V s. 47. Merkintöjä tileissä: pt 1706, rt 1707, 1708, 1710, 1712, 1713 Haukiputaan KA III Gg 4:1.
HAUSJÄRVI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 13. 1. 1692 (Janakkalassa), 17. 2. 1697 (samoin), 22. 2. 1704.
Rt. *Abraham Alftan* (Hattulan rov.) noin 15. 3. 1681, 30. 1. 1682 (kyydityksmerk. Lopen KA T I 1 s. 23, 25, HMA). *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 16—17. 2. 1709 sekä Janakkalassa 9. 3. 1710, 17. 3. 1712 ja 2. 3. 1713.
Pöytäkirjoja: pt 1704, rt 1709 VA Acta eccl. I. Merkintöjä tileissä: pt 1692—1704, rt 1709—13 Hausjärven KA (HMA) T I 1.
HEINOLA Pt. *David Lund* 20. 1. 1708 (Asikkalassa, main. matkaohjelmassa *Simolin* 1916 s. 119).

HELSINKI (kaupunki) Pt. *Petrus Bjugg* 5—6. 3. 1649 (ks. *Simolin* TAik. 1908 s. 144). *Petrus Brommius* 11. 8. 1667 (tällöin annettu sääntö kellojen soitosta ja hautausmaksuista, Helsingin srk:ien keskusrekisteri, Kyrkobok 1667—1726 s. 339, pain. *Leinberg* Handlingar VII s. 161—162). *Abraham Thauvonius* 6. 10. 1676, *Petrus Bång* 21—22. 3. 1684, 15. 2. 1691. *Petrus Laurbecchius* 13—14. 2. 1702.

Pöytäkirjat: pt 1676—1702 Helsingin srk:ien keskusrekisteri, Kyrkobok 1667—1726, ptpkt 1676—91 pain. *Leinberg* Handlingar VII s. 186—192, 247—253, 361—365, vuoden 1702 ptpk:sta kop. VA Albin Simolins saml. I a. 14. 2. 1702 ilmenee kirjeen dateerauksesta, RA Wiborgs konsist. skrivelser.

HELSINKI (pitäjä) Pt. *Isak Rothovius* 1634, pvm. puuttuu (*Tengström* 1796 s. 245). *Petrus Bång* 1696, pvm. puuttuu (pöytäk. hävinnyt, ks. *Neovius* 1893 s. 147; on mahdollista, ettei tätä tarkastusta ole ollutkaan, vaan että Neovius on erehdyksessä sekoittanut sen vuoden 1698 pt:n kanssa). *Petrus Laurbecchius* 22. 2. 1698 (pöytäkirjasta tallella 1800-l. tehty kopio, TaTA Cf 1).

Rt. *Zacharias Stachaeus* (Pernajan rov.) lokakuussa 1643, pvm.p. (main. kirjeessä Tuusulan KA K I 1 fol. 11).

HIITOLA (Tiurala) Pt. VA gg 1:530 (Tiuralan käräjät 30. 3. 1669) main. päiväämätön piispan käynti, liittyy ehkä *Nicolaus Nycopensiksen* matkaan v. 1664. *Petrus Bång* 19—20. 2. 1686 (19. 2. Tiurala Rysk fgh, 20. 2. Hiitola), 19. 2. 1692 (nämä main. tarkastusohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256). Vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).

Rt. *Henricus Boisman* (Käkisalmen rov.) 2. 6. 1667, 12—15. 3. 1668 (RA Acta eccl. 87, Hiitola. VA gg 1: 527—530. *Appelberg* SKHS Pöytäk. 5 s. 197—198).

HIITTINEN Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 10. 3. 1705, 3. 3. 1707 (Kemiössä). Rt. Kemiön khra *Daniel Sirenius* allek. kappelin tilit 15. 3. 1708 ja 1709 (pvm. puuttuu). *Simon Tolpo* (prof., Kemiön rov.) 13. 1. 1710 (ilm. Kemiössä). *Laurentius Tammelinus* (Kemiön rov.) 8. 2. 1713.

Tiedot perustuvat tileissä oleviin merkintöihin, Hiittisten KA (TMA) III Gm 4: 1. Lisäksi ks. Kemiön ptpk 3. 3. 1707.

HINNERJOKI Rt. *Christianus Walstenius* (Vehmaan rov.) 2. 6. 1696, 22. 2. 1698, 25. 2. 1699, 14. 12. 1699, 19. 2. 1701, 23. 2. 1703, 26. 2. 1704, 23. 2. 1705, 27. 1. 1706, 9. 2. 1709. Lisäksi ks. Laitilan rt:t 4. 2. 1710, 29. 2. 1712. Kaikista näistä on tallella pöytäkirjat, Eurajoen KA J I 2. Vuosien 1696—1701, 1704 pöytäk. kop. otteita Loimaan KA II Eb 1: 1[1].

HIRVENSALMI Pt. *David Lund* 27. 1. 1710. Pöytäkirja: Hirvensalmen KA.

HOLLOLA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* luult. 6. 3. 1615 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Petrus Bång* osallistui täällä 28. 5.—2. 6. 1687 kokoontuneen papiston palkkausta tutkineen komitean istuntoihin, ks. edellä s. 72. 2. 2. 1690 (main. matkaohjelmassa, *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44). *David Lund* 16. 11. 1706 (kirjeen dat., UUB N 453

fol. 441—442), 19. 1. 1708 (main. matkaohjelmassa, *Simolin* mt. s. 119). Rt. *Samuel Reuter* (tuomiokap. asess., Viipurin Siikaniemen kirkkoh., rov.) 25. 2. 1677 (pöytäkirja: Orimattilan KA P 1, HMA; kop. TaTA Cf 1).

HOUTSKARI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 17. 10. 1692 (Korppoossa), 24. 2. 1709. Lisäksi ks. Korppoon ptpk 5. 9. 1697.

Rt. *Georgius Prytz* (Korppoon rov.) 12. 3. 1694, 5. 4. 1695, 4. 4. 1698. *Johannes Flachsenius* (tuomiorov.) 10. 7. 1704, lisäksi ks. Korppoon rtpk 11. 3. 1706. *Ingemund Bröms* (tuomiorov.) 29. 1. 1713.

Pöytäkirjat kaikista mainituista tarkastuksista: Korppoon KA P 1.

HUITTINEN Pt. *Ericus Erici Sorolainen* luult. 3. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 45). *Isak Rothovius* mahd. v. 1631 (vrt. *Parvio* TAik. 1958 s. 3, 7 ja 1959 s. 179). *Georgius Alanus* 20. 1. 1652 (tällöin allek. kirjelmä viinijyvien maksamisesta, Huittisten KA T: XLIII: 4, TMA). *Eskil Petraeus* 8. 10. 1654. *Johannes Gezelius vanh.* 1665, pvm. puuttuu, 15. 3. 1670, 27. 2. 1674, 15. 2. 1682, 14—15. 2. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 15. 3. 1693, 14—15. 2. 1699, 5. 3. 1708.

Rt. *Gregorius Thomae Biörneburgensis* (Porin rov.) 1657, pvm.p., 1659, pvm. p. (CEAP s. 67, 285). *Gabriel Arctopolitanus* (Porin rov.) 11. 2. 1679.

Pöytäkirjoja: pt 1654, 1670—1708 Huittisten KA (TMA) P: XL, ptpk 1654 julk. *Perälä* 1928 s. 269—271, otteita siitä suomennoksena *Lähteenoja* 1949 s. 232—236 (siinä virh. vuosiluku). Pt 1665, 1685: ks. kyydistysmerk. Kokemäen KA X 1, tilit 1665, 1684. Pt 1708 ja rt 1679 main. tileissä Vampulan KA (TMA) III Ga 1.

HÄMEENKYRÖ Pt. *Ericus Erici Sorolainen* luult. 8. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 45). *Isak Rothovius* 12. 2. 1628 (TuTA I IV 4 s. 18). *Georgius Alanus* 20—21. 8. 1648, 27—28. 1. 1652. *Eskil Petraeus* 12—13. 10. 1654. *Johannes Terserus* 1660, pvm. p., 8. 3. 1662, *Johannes Gezelius vanh.* 10. 3. 1670, 4. 3. 1674, 7. 1. 1678, 20. 2. 1682, 10. 2. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 5. 2. 1690, 3. 2. 1695, 24. 2. 1701, 14. 1. 1706.

Rt. *Jacobus Pauli Raumannus* (Pirkkalan rov.) 8. 9. 1645, 24. 3. 1651, 21. 4. 1652, 16. 2. 1653, 7. 3. 1654, 1. 3. 1657, 9. 3. 1658, 3. 3. 1659, 31. 8.—1. 9. 1660, 7. 2. 1664, 29. 1. 1665, 17. 2. 1667, 26. 4. 1669, 8. 3. 1670 (tilien tarkastus 2 pv. ennen pt:ta), 25. 2. 1671, 1672, pvm. p, 12. 2. 1673, 3. 1. 1675, 25. 2. 1676. *Thomas Rajalenius* (Tyrvään rov.) 6. 2. 1680, 21. 1. 1681, 4. 2. 1683, 7. 2. 1684, 24—25. 2. 1686. *Olaus Haartman* (Tyrvään rov.) 17. 3. 1688, 27. 2. 1691. *Josephus Wallenius* (Vesilahden rov.) 1. 5. 1696, 25. 1. 1698, 14. 2. 1699, 9. 2. 1700, 24. 2. 1702, 24. 2. 1703, 1. 3. 1704, 21. 2. 1705. *Johannes Wegelius* (Tyrvään rov.) 5. 3. 1707, 26. 2. 1709, 8. 2. 1710, 3. 3. 1711, 5. 3. 1712, 13. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: rt 1680—83, 1686 VA Acta eccl. I. Rtpk 1645 Hämeenkyrön KA, Kirkonvarat 1620—1750; samassa siteessä tilit, joissa mainitaan pt 1648—1706 ja rt 1645—1713. Rt 21. 4. 1652: selostus siitä Raumannuksen kirjeessä TuTA I IV 4 s. 72.

HÄMEENLINNA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 10. 1. 1666, 5. 1. 1670. *Joh. Gezelius nuor.* 10. 1. 1692, 13. 2. 1697, 17. 2. 1704.
Rt. *Abraham Alftan* (Hattulan rov.) 23. 3. 1681, 8. 2. 1687, 19—21. 3. 1689, 2. 4. 1690, 25—26. 3. 1694, 3. 1. 1696. *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 15. 2. 1698, 7. 2. 1699, 9—10. 2. 1700, 8. 1. 1701, 8. 1. 1702, 8—9. 2. 1703, 5—6. 2. 1705, 13. 12. 1705. *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 12. 2. 1707, 12. 2. 1708, 9—11. 2. 1709, 4. 3. 1710, 14. 3. 1712, 4. 3. 1713.
Pöytäkirjoja: pt 1666, 1670, 1697 ja rt 1694—1700, 1703—07, 1709, 1710 Hämeenlinnan KA (HMA) P 1, kop. SKHS:n ark. (VA) I 7. Ote vuoden 1692 ptpk:sta: Hämeenlinnan KA (HMA) J I 2 s. 109. Merkintöjä tileissä: pt 1670, 1697 ja rt 1681—1713 Hämeenlinnan KA (HMA) T I 1.
II Pt. *Isak Rothovius* talvella 1639, pvm. puuttuu (ks. Rothoviuksen kirje 8. 3. 1639, *Leinberg* Handlingar II s. 138—139). *Johannes Terserus* 1660, pvm p. (CEAP s. 408). *Johannes Gezelius vanh.* 20. 2. 1666, 23. 1. 1673, 13. 2. 1676, 13. 2. 1683, 23. 3. 1686. *Joh. Gezelius nuor.* 27. ja 30. 1. 1691, 31. 12. 1693—1. 1. 1694 (Haukiputaalla, koska tulipalo oli hiljattain tehnyt tuhoa Iin kirkossa), 9—10. 1. 1698, 2—3. 2. 1702.
Rt. 13. 6. 1649 (tarkastuksen pitäjä tuntematon, pöytäkirjan mukaan ollut täällä myös ed. talvena). *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 12. 6. 1687, 1. 5. 1688, 11. 5. 1690, 1. 1. 1693, 11. 3. 1696, 7. 4. 1697, 9. 7. 1699, 10. 2. 1701, 2. 7. 1702, 12. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 9. 1. 1707, 3. 1. 1708, 5. 2. 1709, 9. 1. 1710, 5—6. 2. 1711, 18—19. 2. 1712, 6. 1. 1713. *Ericus Frosterus* (Pudasjärven rov.) 15. 8. 1714.
Pöytäkirjoja: pt 1666—1706 (paitsi 1698, 1702) ja rt 1649, 1687—96, 1699—1712, 1714 Iin KA (OMA) II Cf 1. Kop. SKHS:n ark. (VA) I 6. Rtpkt 1687—96, 1699—1703 lisäksi Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1, jossa myös inv. 7. 4. 1697. Tarkastusmerkinnät tileissä Iin KA (OMA) III Gl 1: 1, pt. 1686, 1691, 1698 ja rt 1708, 1710, 1712 main. myös tileissä Pudasjärven KA (OMA) III Gl 1: 1.
IISALMI Pt. *Petrus Bång* 15. 2. 1683 (ks. *Teräksinen* 1936 s. 24—25). *David Lund* 24. 2. 1707, 23. 2. 1710 (main. matkaohjelmissa, *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 87, UUB K 99 s. 392).
Rt. *Henricus Joh. Hoffren* (Iisalmen rov.) 31. 3. 1683 (pöytäk. §§ 9, 10, 11 kop. VA oo 6: 1354, Iisalmen käräjät 28—30. 8. 1684).
IITTI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* 6. 3. 1615 Hollolassa (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Nicolaus Carelius* 8. 1. 1631 (tällöin laaditusta Valkealan kappelin perustamiskirjasta kopio Valkealan KA A XV 1, pain. *Vaara* 1931 s. 15—16). *Abraham Thauvonius* 12. 3. 1675 (kirjeen dateeraus, *Neovius* 1893 s. 4). *Petrus Bång* 28. 1. 1690 (main. matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44. Tieto Bångin käynnistä täällä v. 1690 ilman pvm. VA ii 7: 62). *David Lund* 14—15. 1. 1708 (main. matkaohjelmassa *Simolin* mt. s. 119)

Rt. *Gustaf Joh. Berner* (Hollolan rov.) 13. 2. 1710 (main. matkaohjelmassa *Simolin* mt. s. 146), 25. 7. 1712 (kirjeen dat., TaTA He 4: 38).

IKAALINEN Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 9. 3. 1670 (main. matkaohjelmassa VA Acta eccl. I: 24), 10. 2. 1685 (Hämeenkyrössä). *Joh. Gezelius nuor.* 4. 2. 1690, 2. 2. 1695, 22. 2. 1701, 16. 1. 1706.

Rt. *Jacobus Raumannus* (Pirkkalan rov.) 2. 3. 1657, 8. 2. 1664 (näistä kyyditysmerk. Hämeenkyrön KA, Kirkonvarat 1620—1750 s. 47, 59). *Thomas Rajalenius* (Tyrvään rov.) 4. 2. 1680, 20. 1. 1681, 23. 2. 1686. *Olaus Haartman* (Tyrvään rov.) 18. 3. 1688, 26. 2. 1691. *Josephus Wallenius* (Vesilahden rov.) 23. 1. 1698, 13. 2. 1699, 7. 2. 1700, 23. 2. 1702, 22. 2. 1703, 28. 2. 1704, 19. 2. 1705. *Johannes Wegelius* (Tyrvään rov.) 3. 3. 1707, 6. 3. 1708, 24. 2. 1709, 6. 2. 1710, 5. 3. 1711, 2. 3. 1712, 12. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: rt 1680, 1681, 1686 VA Acta eccl. I. Rtpk 1713 ja tuomiokap. vastaus siihen Ikaalisten KA II Cf 1. Merkintöjä tileissä: pt 1685—1706 ja rt 1686—1713 Ikaalisten KA III Fa 1.

ILMAJOKI Pt. *Isak Rothovius* 2. 2. 1639 (ks. edellä s. 53). *Johannes Gezelius vanh.* 18. 3. 1666, 26. 2. 1673, 18. 1. 1685, 15. 4. 1686 (koskee Kurikan kappelia). *Joh. Gezelius nuor.* 23. 12. 1690, 16. 2. 1698, 20. 1. 1706, 24. 2. 1710.

Rt. *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 1. 3. 1699, 25. 2. 1700, 1701 (pvm. p.), 7. 2. 1709. *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 5. 2. 1711, 1712 (pvm. p.), 28. 1. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1673, 1685, 1686 Ilmajoen KA II Ea 1: 1, jossa myös tuomiokap. vastaukset vuosien 1700, 1701, 1709 ja 1712 rtpk:hin. Ptpkt 1690, 1706, 1710 ja rtpkt 1699, 1700, 1709, 1711, 1713 Ilmajoen KA II Cf 1. Otteita pöytäkirjoista kop. SKHS:n ark. (VA) I 7. Pt 1698 main. Kurikan KA C 1, tilit 1697. Pt 1666: kirjeen dateeraus, *Lagus* 1836 s. 187—189.

ILOMANTSI Pt. *Petrus Bång* mahd. 1683 (RA Wiborgs konsist. skrivelser 4. 4. 1688, vrt. *Simolin* 1912 s. 85), 5. 2. 1686, 8. 2. 1692 (Tohmajärvellä). Näistä main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256. Vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).

IMPILAHTI Pt. *Petrus Bång* 11. 2. 1686 (Suistamolla), 12. 2. 1692. Nämä main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256.

INARI Pt. *Claudius Christophori Alanuksen* Rothoviuksen sijaisena tekemä tarkastusmatka talvella 1639 ulottui Inariin asti. Kertomus matkasta: *Leinberg* Bidrag VI s. 3—4, *Fellman* 1910 s. 315.

Rt. Kemin rovasti *Johannes Tuderus vanh.* liikkui Lapinmaan kappeleissaan ahkerasti, Inarissa hän kävi viimeisen kerran v. 1664, ks. *Itkonen* SKHS Vuosik. 31—32 s. 133, 151. Kemin rov. *Laurentius Forbus* teki v. 1701, 1710 ja 1712 tark.matkoja Lapissa käyden ainakin 1712 Inarissa. Tuomiokap. vastaukset tarkastuspöytäkirjoihin, Kemin rov.kunnan arkisto (OMA) Ea 2.

INIÖ Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 30. 6. 1673 (mahd. Taivassalossa), 1.

1. 1677 (Taivassalossa), 29. 1. 1688 (samoin). *Joh. Gezelius nuor.* 3. 3. 1693 (Taivassalossa), 11. 7. 1697, 2. 9. 1702.
Rt. Kappelin inv. laadittu 5. 5. 1641 *Claudius Martini Brenneruksen* astuessa Taivassalon kirkkoherraksi, sama pitänyt rt:n 6. 1. 1661 ja 20. 2. 1665. Uuden inv:n laatinut 1. 6. 1671 *Petrus A. Bergius* (Taivassalon rov.). 6. 11. 1711 ollut rt., sen toimittajaa ei mainita (ilm. Taivassalon rov. *Andreas Bergius).*
Tiedot perustuvat merkintöihin tileissä, Iniön KA 12[1].
INKOO Pt. Professorit *Nicolaus Nycopensis* ja *Johannes Pratanus* 27. 1. 1652. *Eskil Petraeus* 8. 8. 1654. *Johannes Terserus* 17. 2. 1661. *Johannes Gezelius vanh.* 12. 12. 1669, helmik. 1675 (pvm. p.). 20. 3. 1679, 10. 1. 1684, 21. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 12. 2. 1693, 24. 9. 1697, 26. 9. 1702, 11. 1 1708.
Rt. *Svenö Torchilli* (Lohjan rov.) 18. 6. 1660, 18. 9. 1664, 26. 3. 1666, 9. 9. 1668. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 23. 2. 1678, 17. 2. 1681, 19. 3. 1685, 9. 2. 1687, 3—4. 3. 1689, 30. 5. 1694. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 15—16. 1. 1699, 25—26. 1. 1700, 18—19. 8. 1701, 17. 1. 1704. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 15. 2. 1706, 14. 2. 1707, 20. 2. 1709, 23. 1. 1712, 1—2. 6. 1712.
Pöytäkirjoja: pt 1693—1702 ja rt 1689—1712 Inkoon KA, Synodal- och visitationsakter. Merkintöjä tileissä: pt 1652—1702 ja rt 1660—81, 1687—1707 Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706. Pt 1708 ja rt 1709, 1712 main. Inkoon KA, Kyrkoräkenskaper 1707—48 s. 6, 12, 52. Rt 1685 main. vuoden 1697 ptpk:ssa. Vuoden 1660 rt:sta myös CEAP s. 395.
ISOKYRÖ Pt. *Ericus Erici Sorolainen* 9. 8. 1618 (ks. *Leinberg* Handlingar I s. 421—422). *Johannes Terserus* 3. 3. 1663 (main. ylistarolaisten päiväämättömässä valituksessa vuodelta 1664, RA Acta eccl. 83, Storkyrö). *Johannes Gezelius vanh.* 1666, pvm. p., 16. 2. 1673, 4. 2. 1680, 5. 3. 1683, 14. 4. 1686. *Joh. Gezelius nuor.* 26. 12. 1690, 13. 2. 1694, 14—15. 2. 1698, 17—18. 1. 1702, 23—24. 1. 1706, 1710, pvm. p.
Rt. *Thomas Florinus* (Vaasan rov.) 1644, pvm. p. (installaatio, *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 63). Tammik. 1664, pvm. p. (Elias Petri Holmius?). *Elias Petri Holmius* (Närpiön rov.) 1681, pvm. p., 12. 3. 1682. *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 1700, 1708, pvm, p., 10. 2. 1709. *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 2. 2. 1711, 22. 2. 1712, 30. 1. 1713.
Pöytäkirjoja: pt 1673—94 ja rt 1682, 1713 Isonkyrön KA (VMA) II Cfg. Tuomiokap. vastaukset vuosien 1700, 1709, 1712 rtpk:hin Ilmajoen KA II Ea 1:1. Pt 1698—1706 main. matkaohjelmissa Pyhäjoen KA 55. Pt 1666 ja rt 1664, 1681: kyyditysmerk. Lapuan KA (VMA) III Gd 4: 1 fol. 10, 13v, 45. Pt 1710 ja rt 1708—13 main. tileissä Isonkyrön KA (VMA) III Gl 1:1.
JAAKKIMA Pt. *Nicolaus Nycopensis* 21. 2. 1664 (main. VA gg 1: 506, Jaakkiman käräjät 4—5. 3. 1669). *Petrus Bång* 16. 2. 1686, 16. 2. 1692 (nämä main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256).

Rt. *Henricus Boisman* (Käkisalmen rov.) 1675 (pvm. p.). Main. VA gg 2: 1179v (Jaakkiman käräjät 10—11. 3. 1675).

JANAKKALA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* luult. 14. 3. 1615 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Johannes Terserus* 1662, pvm. puuttuu. *Johannes Gezelius vanh.* 7. 1. 1666, 7. 1. 1670, 1682? (pvm. p.), 4. 1. 1684, 15. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 13. 1. 1692, 16—17. 2. 1697, 21. 2. 1704.

Rt. *Gregorius Favorinus* (Hattulan rov.), 1659, pvm. p. (CEAP s. 305). *Johannes Röökman* (Vanajan rov.) 19. 2. 1665, 10. 2. 1667, 4. 7. 1669. *Abraham Alftan* (Hattulan rov.) 3. 2. 1682, 10. 12. 1693, 1. 2. 1696. *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 15. 2. 1709, 13. 6. 1709 (installaatio), 9. 3. 1710, 17. 3. 1712, 28. 2.—2. 3. 1713.

Merkintöjä tileissä: Pt 1662—1704, rt 1665—93, 1709—13 Janakkalan KA (HMA) V 1. Rt 1697 ja 2. 3. 1713 main. Hausjärven KA (HMA) T I 1, tilit 1696, 1712. Rt 1696 myös kyyditysmerk. Lopen KA (HMA) T I 1 s. 44.

JOKIOINEN Pt. *Georgius Alanus* 18. 2. 1652 (ilm. Tammelassa), *Eskil Petraeus* 1. 10. 1654 (Tammelassa?). *Johannes Terserus* tammik. alussa 1660. *Johannes Gezelius vanh.* tammik. alussa 1666, 1. 1. 1670, 9. 3. 1674, 15. 2. 1680 (Tammelassa), jouluk. lop. 1683, 9. 2. 1688 (Tammelassa?). *Joh. Gezelius nuor.* 31. 12. 1691, 31. 1. 1697, 3. 2. 1704, 23. 2. 1712.

Rt. *Nicolaus Hammarmannus* (Someron rov.) 23. 3. 1655, 25. 4. 1656, 1658 pvm. p., 15. 2. 1663. *Laurentius Petri* (Tammelan rov.) 1. 4. 1666, 8. 4. 1667, 23. 3. 1668, 30. 1. 1669. *Gabriel Tammelinus* (ed:n poika, Turun koulun reht.) 1. 1. 1672, 3. 2. 1673. *Olaus Olaj* (Urjalan rov.) 20. 3. 1681, 13. 3. 1683, 26. 1. 1684, 1685 pvm. p., 10. 2. 1687, 21. 3. 1689, 15. 1. 1691. *Josephus Wallenius* (Akaan vt. rov.) 24. 1. 1693, 4. 2. 1694, (Vesilahden rov.) 18. 1. 1695. *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 3. 3. 1696, 14. 12. 1697, 13. 12. 1698, 12. 12. 1699, 19. 12. 1700, 25. 1. 1702, 1. 2. 1703, 8. 1. 1705, 14. 1. 1706. *Elias Woivalenius* 5. 2. 1707, 23. 1. 1708, 26. 2. 1709, 22—23. 2. 1710, 1713 pvm. p.

Pöytäkirjoja: rt 1666—72 VA Acta eccl. IV, pain. suomennoksina *Oja* LHKMY Vuosik. 19 s. 34—39. Ptpk 1712 ja rtpk 1710 Tammelan KA B IV a 16. Merkintöjä tileissä: pt 1652—1712 ja rt 1655—1713 Jokioisten KA III Gl 1, useista lisäksi Ypäjän KA III Gl 1—2.

JOMALA Pt. *Johannes Terserus* luult. 1661, pvm. puuttuu (ks. Acta visitatoria s. 538). *Johannes Gezelius vanh.* 26. 6. 1675, 31. 1. 1684 (nämä main. matkaohjelmissa Sundin KA P 1 s. 237, *Lagus* 1836 s. 318), 13. 6. 1687. *Joh. Gezelius nuor.* piti täällä ainakin seuraavat pappeinkokoukset: 10—11. 2. 1692, 25. 6. 1697, 28. 7. 1709.

Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 11. 3. 1688, 23. 7. 1689, 19. 6. 1690, 14. 4. 1695. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 27. 2. 1710. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 11. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1687 ÄKA B 41, rt 1688—1713 ÄKA B 42. Synodien 1692, 1697 pöytäk. Auran KA K II 1, vuoden 1697 myös Pyhäjoen KA 55 s. 46—49, lisäksi vrt. sen painettua versiota *Hällström* 1824 s. 711. Vuoden 1709 synodin pk. Kumlingen KA II Cf 1. Vuosien 1692 ja 1709 pöytäk. kop. SKHS:n ark. (VA) I 5.

JOROINEN Pt. *Petrus Bång* 15. 2. 1693. *Petrus Laurbecchius* 9. 3. 1700, 8. 3. 1704. *David Lund* 14. 3. 1707, 3—5. 3. 1710.

Rt. *Abraham Brunnerus* (Juvan rov.) 1. 4. 1694, *Georgius Helsingius* (Mikkelin rov.) 2. 3. 1702, 25. 3. 1709.

Pöytäkirjoja: pt 1693—1704, 1710 ja rt 1694 Joroisten KA (SKMA) J II d 1, ptpk:sta 1693 kopio VA Albin Simolins saml. I a. Pääkohdat ptpk:sta 1693 julk. *Neovius* 1890—91 s. 451—453. Lisäksi ks. *Grotenfelt* 1931 s. 98—101. Merkintöjä tileissä: pt 1704, 1710 ja rt 1694 Joroisten KA (SKMA) T I 1, jossa olevissa muistiinpanoissa lisäksi tietoja v:n 1707 ja 1710 pt:sta sekä v:n 1702 ja 1709 rt:sta.

JOUTSENO Pt. *David Lund* 26. 3. 1707 (main. matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 87). Vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).

Rt. *Claudius Thesseleff* (tuomiorov.) keväällä 1666, pvm. puuttuu (VA jj 13:64, Joutsenon käräjät 14—16. 5. 1666).

JUVA Pt. *Petrus Bång* 24. 2. 1690. *David Lund* 15. 3. 1707, mahd. 7. 3. 1710. Nämä ilmenevät matkaohjelmista *Neovius* 1890—91 s. 467—468, *Simolin* 1916 s. 44, 87 ja UUB K 99 s. 392.

JYVÄSKYLÄ Pt. *Petrus Bång* 13. 2. 1690. *David Lund* 5. 2. 1710. Nämä ilmenevät matkaohjelmista *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44, UUB K 99 s. 392.

JÄMSÄ Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 28. 2. 1615 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Petrus Bång* 11. 2. 1690. *David Lund* 24. 1. 1708.

Rt. *Gustaf Joh. Berner* (Hollolan rov.) 12. 3. 1691, 26. 2. 1703, 14. 3. 1707, 13. 7. 1712.

Pöytäkirjoja: pt 1708 ja rt 1707, 1712 Jämsän KA (HMA) C 1, rt 1703 RA Landshöfdingeskr. Nyland—Tavastehus län (siitä kopio VA Albin Simolins saml. I a). Pt 1690 ja rt 1691 main. tileissä Jämsän KA (HMA) T I 1.

JÄÄSKI Pt. *Nicolaus Nycopensis* talvella 1664, pvm. puuttuu (piispan lesken kirje Per Brahelle 20. 11. 1665, RA Skoklostersaml. E 8165). *Petrus Bång* 24. 1. 1686, 31. 1. 1692. *David Lund* 31. 3. 1707. Nämä main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256, *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 87.

KAARINA Pt. *Isak Rothovius* 1. 5. 1637.

Rt. Tilien tarkastuksia pitäneet Turun tuomiorovastit, joiden anneksiseurakunta Kaarina oli: *Georgius Alanus* 1650 (pvm.p.), 25. 2. 1660, 26. 5. 1661, 25. 7. 1662. *Evevaldus Svenonius* 24. 8. 1668, 30. 1. 1674, 31. 12. 1676, 21. 12. 1681, 29. 9. 1684, 18. 1. 1686. *Johannes Flachsenius* 28. 9. 1690,

6. 9. 1691, 28. 10. 1692. *Petrus Laurbecchius* 31. 12. 1696, 31. 12. 1697. Tiedot tilikirjasta, Kaarinan KA III Gl 1.

KAARLELA Ks. Kokkolan maasrk.

KAJAANI Pt. *Johannes Terserus* 3. 2. 1663 (main. Terseruksen kirjeessä Per Brahelle 26. 3. 1663, lisäksi ks. tarkastuskertomus Kajaanin koulusta 3. 2. 1663, molemmat RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Tigerstedt* SSLF 6 s. 199—202. Kajaanissa käynnistä main. myös mukana ollut prof. Petrus A. Bergius, *Maliniemi* SKHS Vuosik. 21 s. 362). *Johannes Gezelius nuor.* 9. 2. ja 12. 2. (koulu) 1706 (main. matkaohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 172).

KALAJOKI Pt. *Isak Rothovius* 25. 1. 1643 (main. Rothoviuksen kirjeessä 26. 1. 1643, RA Acta eccl. 78, Kalajoki). *Johannes Terserus* 1660, pvm. puuttuu (CEAP s. 408), 17. 2. 1663. *Johannes Gezelius vanh.* talvella 1670, pvm.p., 23. 2. 1683 (kumpikin main. kirjeissä RA Acta eccl. 78, Kalajoki). *Joh. Gezelius nuor.* 11. 1. 1691, 28. 1. 1694, 29—30. 1. 1698, 28. 1. 1702, 22. 2. 1706, 14. 2. 1710 (Kokkolassa).

Rt. *Jacobus Brennerus* (Kruunupyyn rov.) 25. 1. 1682. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 2. 2. 1688, 10. 3. 1688 (papiston uskoll. vala), 24. 8. 1689, 31. 8. 1690, 2. 10. 1692, 27. 3. 1695, 2. 7. 1699, 1—2. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 24. 2. 1707, 23. 2. 1708, 14. 3. 1709, 6. 2. 1710, 27. 2. 1711, 5. 2. 1712, 1. 3. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1663 UUB K I 2, rt 1682 RA Acta eccl. 78, Kalajoki. Rtpkt 1688—1703 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1. Pt 1698 main. rtpk:ssa 2. 7. 1699. Merkintöjä tileissä: pt 1691—1710, rt 1692—1713 Kalajoen KA (OMA) T I 1.

KALANTI Pt. *Isak Rothovius* 10—12. 3. 1630 (tästä ks. *Parvio* 1959 s. 179). *Eskil Petraeus* 14. 8. 1653, 9. 2. 1657. *Johannes Terserus* 11. 1. 1661. *Johannes Gezelius vanh.* 17. 10. 1665, 3. 7. 1673, 6. 1. 1677, 4. 1. 1682, 5. 1. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 8. 1. 1697, 20. 3. 1704, 15. 6. 1712.

Rt. *Claudius Martini Brennerus* (Taivassalon rov.) 18. 1. 1647, 11. 1. 1655, 27. 1. 1658, 3. 2. 1659, 6. 3. 1663, 16. 2. 1664. *Petrus A. Bergius* (Taivassalon rov.) 17. 3. 1672, 11. 3. 1675, 14. 3. 1678, 28. 2. 1679, 11. 3. 1681, 5. 3. 1684, 5. 3. 1686, 26. 2. 1690. *Christianus Walstenius* (Vehmaan rov.) 14. 4. 1696, 13. 3. 1698, 5. 3. 1699, 4. 2. 1700, 26. 2. 1701, 16. 2. 1702, 12. 2. 1705, 4. 2. 1706, 24. 2. 1707, 9. 2. 1708, 28. 3. 1709, *Andreas Bergius* (Taivassalon rov.) 2. 2. 1710, 27. 2. 1712.

Tarkastusmerkinnät tileissä, Kalannin KA III Gl 1.

KALVOLA Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 7. 1. 1692 (main. matkasuunnitelmassa VA Acta eccl. IV).

Rt. *Abraham Alftanus* (Hattulan rov.) 24. 3. 1681 (kyyditysmerk. Hämeenlinnan KA T I 1 s. 50, HMA).

KANGASALA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 11. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Johannes Gezelius vanh.* maalisk. alkup.

1673 (kyyditysmerk. Teiskon KA C 1, tilit 1673), 2. 2. 1685 (main. Lempäälän KA III Gl 1, tilit 1684, HMA). *Joh. Gezelius nuor.* 11—12. 3. 1701 (main. matkaohjelmassa Keuruun KA II Eb fol. 74).
Rt. *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 26. 1. 1702 (main. matkaohjelmassa Keuruun KA II Eb fol. 86v).
KANGASNIEMI Pt. *Nicolaus Nycopensis* 26. 1. 1660. *Petrus Bång* 4. 2. 1683, 22. 2. 1690, 24. 2. 1695 (Pieksämäellä). *Petrus Laurbecchius* 3. 3. 1704. *David Lund* 10. 3. 1707, 4. 2. 1710.
Rt. *Johannes Broterus* (Mikkelin rov.) 20. 2. 1659, 6. 6. 1661, 25. 7. 1662. *Andreas Strandenius* (Mikkelin rov.) 2. 2. 1680, 20. 3. 1681, 26. 2. 1685. *Sigfridus Broterus* (Mikkelin rov.) 25. 2. 1694. *Georgius Helsingius* (Mikkelin rov.) 18. 2. 1702, 26. 5. 1704 (installaatio), 18. 2. 1708.
Pöytäkirjoja: pt 1660, 1683, 1695—1710 ja rt 1659—1708 Kangasniemen KA (SKMA) II Cfg 1, kop. TaTA Cf 1 ja VA Albin Simolins saml. Ia. Selostus vuoden 1683 pt:sta: *Simolin* 1912 s. 85. Pt 1690 main. matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44.
KANNUS Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 12. 2. 1691, ks. lisäksi Lohtajan ptpkt 9. 1. 1691 ja 30. 1. 1694, 31. 1.—1. 2. 1698 (Lohtajalla), 12. 2. 1702 (samoin), 2. 2. 1706 (samoin).
Rt. *Laurentius Preutz* (Pietarsaaren rov.) 21. 2. 1687 (Lohtajalla). *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 17. 1. 1695, 27. 1. 1699, 23. 1. 1703, 25. 2. 1704, 11. 2. 1707, 12. 1. 1710 (Lohtajalla), 24. 2. 1712.
Pöytäkirjoja: rt 1687 Lohtajan KA K 6 b, ks. myös Lohtajan rtpk 1. 12. 1695. Rtpkt 1699, 1707 Kannuksen KA, rtpk 1707 myös TuTA E VI 2. Ote rtpk:sta 1695 HYK Cö II 21 s. 90. Edelleen ks. Lohtajan ptpkt 9. 1. 1691, 30. 1. 1694, 1. 2. 1698, 12. 2. 1702. Merkintöjä tileissä: pt 1691, 1698—1706, rt 1695, 1703—12 Kannuksen KA IV:L:II:7.
KARJAA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 21. 3. 1679 (kyyditysmerk. Inkoon KA, Räkenskapsbok 1637—1706 s. 42). *Joh. Gezelius nuor.* 27—28. 9. 1702 (main. matkaohjelmassa TuTA I IV 3).
Rt. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 18. 2. 1681 (kyyditysmerk. Inkoon em. tilik. s. 44). *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 19. 1. 1704 (main. rovastin matkaohjelmassa TuTA I IV 3).
KARJALA Mynämäen ptpk:ssa 11. 9. 1692 erityinen Karjalan kappelia koskeva osa, sitä selostaa *Perälä* 1963 s. 108—110.
KARJALOHJA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 11. 1. 1671, 13. 2. 1675, 1679, pvm.p. (luult. 13. tai 15. 3.), 15. 1. 1684, 24. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 17. 1. 1692, 21. 2. 1697, 27. 2. 1704.
Rt. 8. 7. 1666 (tarkastuksen pitäjää ei mainita, luult. Lohjan rov. *Svenö Torchilli*). *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 3. 3. 1678, 25. 2. 1681, 25. 3. 1682, 22. 3. 1686, 29. 9. 1690, 9. 2. 1694. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 27. 1. 1701. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 24. 2. 1706, 15. 3. 1707, 20. 3. 1708, 7. 2. 1709, 11. 3. 1710, 23. 3. 1712, 24. 2. 1713.

Merkinnät tileissä, Karjalohjan KA T I 1.
KARKKU Pt. *Ericus Erici Sorolainen* talvella 1592, pvm. puuttuu (*Lagus* Handlingar N. F. II s. 84), 5—6. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Georgius Alanus* 24. 1. 1652. *Johannes Terserus* 1660, pvm. p. (kyyditysmerk. Hämeenkyrön KA Kirkonvarat 1620—1750 s. 53), 11—12. 3. 1662. *Johannes Gezelius vanh.* 12. 3. 1670, 1. 3. 1674, 12. 1. 1678, 21. 2. 1682, 8. 2. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 22. 2. 1690, 29. 1. 1695, 17. 2. 1701. Rt. *Jacobus Pauli Raumannus* (Pirkkalan rov.) 17. 3. 1651, 8. 2. 1653, 11. 3. 1656, 2. 3. 1658, 22. 2. 1659, 29. 8. 1660, 2. 1. 1664, 24. 3. 1666, 25. ?. 1667, 21. 9. 1669, 14. 1. 1671, ?. 5. 1672, 25. 1. 1675, 7. 3. 1676. *Thomas Rajalenius* (Tyrvään rov.) 10. 2. 1680, 27. 1. 1681, 7. 5. 1681, 10. 2. 1683, 12. 2. 1684, 3. 3. 1686. *Olaus Haartman* (Tyrvään rov.) 16. 3. 1688, 22. 2. 1691. *Josephus Wallenius* (Vesilahden rov.) 21. 2. 1697, 19. 1. 1698, 3. 2. 1700, 18. 2. 1702, 16. 2. 1703, 22. 2. 1704, 12. 3. 1706 *Johannes Wegelius.* (Tyrvään rov.) 11. 3. 1707, 22. 3. 1708, 21. 2. 1709, 15. 2. 1710, 24. 2. 1711, 25. 2. 1712, 19. 2. 1713.
Pöytäkirjoja: rt 1680, 1681 (molemmat), 1684, 1686 VA Acta eccl. I. Merkintöjä tileissä: pt 1652, 1662—1701, rt 1651—1713 Karkun KA I C 1.
KAUHAJOKI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 24. 2. 1694, 16. 2. 1698, 14. 1. 1702, 19. 1. 1706 (kaikki Ilmajoella).
Rt. *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 23. 2. 1700, 15. 2. 1701, 17. 2. 1703, 24. 2. 1704, 24. 2. 1705, 18. 2. 1707, 7. 2. 1708, 1709 pvm. p. *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 7. 2. 1711, 15. 2. 1712, 25. 1. 1713.
Pöytäkirjoja: rt 1700 Ilmajoen KA II Cf 1. Tuomiokap. vastaus vuosien 1709 ja 1712 rtpk:hin Ilmajoen KA II Ea 1: 1. Merkintöjä tileissä: pt 1694—1706 ja rt 1700—13 Kauhajoen KA E IIa 1a.
KAUHAVA Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 10. 2. 1698 Uudessakaarlepyyssä sekä Lapualla 16. 1. 1702, 21. 1. 1706 ja 20. 2. 1710.
Rt. Tammik. 1664 ja talvella 1668 (pvmt ja tarkastuksen pitäjä eivät ole tiedossa, mahd. Närpiön rov. *Elias Petri Holmius*). *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 27. 2. 1695, 18. 2. 1697, 22. 2. 1699, 14. 2. 1701 (Lapualla), 7. 3. 1703, 28. 2. 1707. *Johannes Gezelius* (Pietarsaaren rov.) 15. 3. 1712, 27. 2. 1713.
Pöytäkirjoja: rt 1707 TuTA E VI 2, otteita vuosien 1696 ja 1707 rtpk:sta HYK Cö II 21 s. 91, 93 sekä v:n 1699 rtpk:sta HYK Cö II 24 s. 4. Merkintöjä tileissä: pt 1698—1710 ja rt 1697—1713 Kauhavan KA (VMA) III Gl 1. Rt 1664, 1668: kyyditysmerk. Lapuan KA (VMA) III Gd 4: 1 fol. 10, 16v.
KEMI Pt. *Isak Rothovius* on tammikuussa 1633 kulkenut matkallaan Tukholmaan Kemin kautta (RA Acta eccl. 83, Säkylä, khra Marcus Amundin kertomus). *Claudius Christophori Alanus* kävi Kemissä v. 1639 piispantarkastusmatkallaan Lappiin (Alanuksen kertomus *Leinberg* Bidrag VI s. 3—4 ja *Fellman* 1910 s. 315). *Johannes Terserus* 18. 1. 1663. *Johannes Ge-*

zelius vanh. 16. 2. 1670, 21. 1. 1673, 11. 2. 1683, 21. 3. 1686. *Joh. Gezelius nuor.* 28—29. 1. 1691, 28. 12. 1693, 6—8. 1. 1698, 3. 2. 1702 (Oulussa), 14. 2. 1706 (Oulussa).

Rt. 13. 3. 1661, 1662 pvm. puuttuu, 1665 pvm. p. (tarkastuksen pitäjää ei main.). *Josephus Mathesius* (Kalajoen rov.) 9. 3. 1668. 1. 4. 1688 (tarkastuksen pitäjästä ei main.). *Laurentius Forbus* (Kemin rov.) 1. 5. 1702, 8. 5. 1704, 1. 5. 1705, 28. 1. 1706, 12. 5. 1707, 1. 5. 1708, 9. 5. 1709, 15. 5. 1710, 11. 6. 1711, 18. 5. 1712, 1. 5. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1673, 1683, 1691—1702 Kemin rov.kunnan ark. (OMA) Cb 1: 1. Pt 1686:sta selostus Gezeliuksen kirjeessä 28. 5. 1686 (*Leinberg* Handlingar IV s. 451). Pt 1691:sta ks. *Tengström* Handlingar IX s. 21—23. Oulussa 14. 2. 1706 tarkastettu rov. Forbuksen kertomus Kemin srk:n tilasta: Kemin rov.kunnan ark. (OMA) Ea 1, n:o 15. Merkintöjä tileissä: pt 1663—1706 ja rt 1661—1713 Kemin maasrk:n KA (OMA) T I 1—2. Rt. 1688 main. vuoden 1691 ptpk:ssa.

KEMIJÄRVI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 3. 2. 1702 (Oulussa). Ks. myös Kemin ptpk 7—8. 1. 1698.

Rt. Iin rovastin *Samuel Lithoviuksen* käynnistä täällä v. 1659 CEAP s. 275. *Laurentius Forbus* (Kemin rov.) 1698 tai 1699 (pvm. puuttuu), 1703 tai 1704 (pvm. p.).

Merkinnät tileissä, Kemijärven KA (OMA) I Aa 1 s. 116, 120, 128.

KEMIÖ Pt. *Johannes Terserus* 22. 5. 1660 (Kemiön KA B 28, tilit 1659). 20. 5. 1660 hän oli täällä eräissä hautajaisissa (*Tigerstedt* 1880 s. 166). *Johannes Gezelius nuor.* 11. 7. 1690 (installaatio, *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 104), 12. 1. 1695 (Westankärr, kirjeen dateeraus, SKB Autografsaml. Gezelius, Johannes d.y.), 7. 3. 1705, 3. 3. 1707.

Rt. *Simon Tolpo* (prof., Kemiön rov.) 4. 2. 1706, 29. 1. 1708, 13. 1. 1710. Pöytäkirjoja: pt 1705, 1707 ja rt 1706—10 Kemiön KA II Cfg 1.

KEMPELE Pt. *Johannes Gezelius nuor.* Limingan pt:ssa 18. 1. 1694 annettu vastaus kempeleläisten anomuksiin, Oulun KA (OMA) J I 1 n:o 1. 18. 1. 1698, 7. 2. 1702 (Limingassa), 16. 2. 1706 (Limingassa).

Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 18. 10. 1691, 10. 10. 1692, 4. 3. 1696, lisäksi ks. Limingan rtpkt 7. 7. 1699, 7. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 16. 1. 1707 (Lumijoella), 6. 1. 1708 (Limingassa), 16. 2. 1709 (Limingassa), 13. 1. 1710 (Kempeleessä) sekä Limingassa 12. 2. 1711, 25. 2. 1712 ja 20. 1. 1713.

Pöytäkirjoja: rt 1691—96 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1. Merkintöjä tileissä: pt 1698—1706 ja rt 1691, 1703—13 Kempeleen KA (OMA) T II a 1.

KERIMÄKI Pt. *Petrus Bång* 6. 3. 1683 (main. VA oo 6:1483, Kerimäen käräjät 16—17. 3. 1683). *David Lund* 15. 2. 1707 (main. matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 86), vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).

KESÄLAHTI Ks. Uukuniemi.

KEURUU Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 12. 2. 1695, 5. 3. 1701 (nämä main.

VA nn 12:300v, nn 20:136, Ruoveden ja Keuruun käräjät 8—9. 7. 1695, 4—5. 3. 1703).

Rt. *Johannes Thuronius* (Kangasalan rov.) 1680, pvm. puuttuu (kyydit. merk. Kuoreveden tileissä 1680, Längelmäen KA III Gl 1, HMA), 14. 3. 1697. *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 4. 2. 1702. Rt 1697 ja 1702 main. matkaohjelmissa Keuruun KA II Eb fol. 30, 86v.

KIIHTELYSVAARA Kappelin inventaario tarkastettu emäseurakunnan Tohmajärven rt:ssa 21. 2. 1697 ja pt:ssa 15. 2. 1699. Tohmajärven KA III Gl 1. Ks. myös *Neovius* 1890—91 s. 592.

KIIKKA Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 15. 2. 1701.

Rt. *Thomas Rajalenius* (Tyrvään rov.) 1. 5. 1681, 18. 3. 1683. *Josephus Wallenius* (Vesilahden rov.) 6. 2. 1699 sekä Tyrväässä 15. 2. 1703, 21—22. 2. 1704 ja 11. 3. 1706. *Johannes Wegelius* (Tyrvään rov.) 16. 8. 1708, 20. 2. 1710, 18. 3. 1711, 23. 3. 1712, 22. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: rt 1681, 1683 VA Acta eccl. I, pt 1701 Tyrvään KA II Cf 1, rt 1699 Tyrvään KA II Cg 1. Lisäksi ks. Tyrvään rtpkt 1703—06. Merkintöjä tileissä: pt 1701 ja rt 1704—13 Kiikan KA II F 1.

KIIMINKI (Ylikiiminki) Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 23. 3. 1702. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 7. 2. 1711, 20. 2. 1712 (molemmat Haukiputaalla). *Ericus Frosterus* (Pudasjärven rov.) 19. 8. 1714.

Rtpk 1702 Iin KA (OMA) II Cf 1 ja Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1. Rt 1711—14 main. tileissä Ylikiimingin KA (OMA) III Gl 1:1.

KIRKKONUMMI Pt. *Isak Rothovius* 14. 3. 1644 (kirjeen dateeraus, Tuusulan KA K I 1 fol. 25). *Johannes Terserus* 10. 2. 1661. *Johannes Gezelius vanh.* 16. 2. 1675, 19. 3. 1679, 9. 1. 1684, 20. 2. 1688. *Johannes Gezelius nuor.* 9. 2. 1693, 22. 9. 1697, 23. 9. 1702, 14. 1. 1708.

Rt. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 21—22. 2. 1678, 14—15. 2. 1681, 24. 10. 1682, 6. 2. 1687, 27—28. 1. 1689, 6. 3. 1692, 27. 1. 1694. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 10. 1. 1699, 14. 1. 1701, 13. 1. 1704. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 13. 2. 1706, 12. 2. 1707, 2. 7. 1709, 21. 1. 1712.

Pöytäkirjoja: pt 1684—97, 1702 ja rt 1681—99, 1704—12 Kirkkonummen KA B 15:1. Merkintöjä tileissä: pt 1661—1708 ja rt 1678—1709 Kirkkonummen KA B 20:6.

KIRVU Pt. *Petrus Bång* 4. 3. 1686 (main. matkaohjelmassa UUB K 99 s. 62).

KISKO Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 22. 2. 1697, 29. 2. 1704.

Rt. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 13. 3. 1689, 21. 7. 1690, 9. 2. 1694. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 10. 2. 1699, 29. 2. 1701, 8. 3. 1703. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 25. 2. 1706, 23. 3. 1707, 22. 3. 1708, 10. 2. 1709, 1. 3. 1710, 25. 3. 1712, 5. 3. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1697, 1704 ja rt 1689—1713 Kiskon KA (TMA) II Cf 1. Rt:ssa 1690 pidetyn taloudellisen katselmuksen pk. Kiskon KA (TMA) II Ec 1.

KITEE Pt. *Abraham Thauvonius* 28. 1. 1677. *Petrus Bång* 31. 1. 1686, 7. 2. 1692. Vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).
Rt. *Johannes Serlachius* (Käkisalmen rov.) 10. 2. 1691, 24. 2. 1697, 25. 2. 1700, 2. 3. 1702.
Pöytäkirjoja: pt 1677, 1686 ja rt 1691—1702 Kiteen KA II Cf 1, kop. VA Albin Simolins saml. I a. Pt 1692 main. matkaohjelmassa UUB K 99 s. 256.
KITTILÄ Rt. *Johannes Tuderus* (Kemin rov.) 16. 1. 1686 (pöytäkirja RA Acta eccl. 79, Kemi; pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 446—447 ja *Fellman* 1910 s. 361). *Laurentius Forbus* (Kemin rov.) 1704, pvm. puuttuu (tuomiokap. vastaus tarkastuspöytäkirjoihin, Kemin rov.kunnan ark. Ea 1 n:o 14, OMA. Ks. vastaavia vuosilta 1701, 1710, 1712. Niissä ei Kittilää erikseen mainita, ainakin v. 1712 sen asiat käsiteltiin Sodankylässä. Kemin rov.kunnan ark. Ea 2, OMA).
KIVIJÄRVI Ks. Viitasaaren ptpk 26. 1. 1653 (koskee kokonaisuudessaan Kivijärven kappelia), rtpkt 18. 3. 1666, 7. 3. 1667, 12. 3. 1676, ptpk 3. 3. 1707, rtpk 27. 2. 1708.
KOIVISTO Pt. *Petrus Bång* 29. 1. 1693. Ote pöytäkirjasta UUB K 85 s. 109.
KOIVULAHTI Rt. *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 1712, pvm. puuttuu (tuomiokap. vastaus tark. pöytäkirjaan, Ilmajoen KA II Ea 1:1).
KOKEMÄKI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 1. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Georgius Alanus* 28. 8. 1648, 9. 1. 1652. *Johannes Gezelius vanh.* 13. 12. 1665, 27. 1. 1670, 26. 2. 1674, 3. 1. 1678 (Harjavallassa), 14. 2. 1682, 14. 2. 1685 (Huittisissa). *Joh. Gezelius nuor.* 4. 3. 1691, 14. 3. 1693, 7. 3. 1698 (Harjavallassa), 27. 2. 1708.
Rt. *Gregorius Thomae Biörneburgensis* (Porin rov.) 5. 2. 1639, 28. 2. — 1. 3. 1643, 11. 3. 1651, 29. 1. 1653, 26. 2. 1654, 1. 5. 1654 (penkkijako), 7. 2. 1656, 13. 2. 1657, 28. 2. 1658, 14. 2. 1660, 25. 2. 1661, 1662 pvm. puuttuu, 1663 pvm.p., 1664?. *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) 20. 8. 1665, 1. 2. 1667, 12. 2. 1668, 14. 2. 1669, 1. 3. 1671, 11. 2. 1672, 10. 3. 1673. *Gabriel Arctopolitanus* (Porin rov.) 9. 2. 1679, 20. 2. 1680. *Gabriel Fortelius* (Porin rov.) 29. 1. 1688, 16. 2. 1690, 27. 1. 1695, 30. 11. 1696, 4. 2. 1700, 2. 7. 1701, 27. 10. 1702, 27. 3. 1704, 28. 10. 1705.
Pt 1648—1708 ja rt 1639—65, 1668—1705 main. tileissä ja inventaareissa Kokemäen KA X 1. Rt 1667 main. kirjeessä Huittisten KA (TMA) U: XXXI:31.
KOKKOLA (kaup.srk.) Pt. *Isak Rothovius* 3. 8. 1628 (synodi, ks. *Parvio* 1959 s. 120). *Johannes Gezelius nuor.* 1. 2. 1694, 4—5. 2. 1698, 17. 2. 1702, 26. 2. 1706 (synodi), tark. 27. 2.—1. 3. 1706, 10. 2. 1710, synodi 11—12. 2. 1710, oli Kokkolassa vielä 14. 2.
Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, v:sta 1704 Kokkolan rov.) 15. 1. 1695, 30. 1. 1699, 19. 2. 1700, 26. 2. 1701, 27. 4. 1703, 30. 4. 1704, 21. 6. 1707, 4. 6. 1708, 17. 6. 1709, 5. 9. 1714.

Pöytäkirjoja: pt 1694, 1698, 1706, 1710 ja rt 1695—1701 Kaarlelan KA II Cf 1, kop. SKHS:n ark. (VA) I 6. Synodien 1706, 1710 pöytäk. pain. *Hällström* 1824 s. 24, 27. 1. 3. 1706 pidetyn rovastien ja kirkkoherrojen kok. pöytäk. Limingan KA (OMA) J II a 1, Falanderin kopiok. s. 289—293 ja Kemin rov.kunnan ark. (OMA) Ea 2. Merkintöjä tileissä: pt 1698—1710 ja rt 1703—14 Kokkolan suom. srk:n arkisto, Kirkonkassan tilik. 1685—1744. Pt 14. 2. 1710 main. Paltamon KA (OMA) III Gl 1: 1, tilit 1710.

KOKKOLA (maasrk.) Pt. *Isak Rothovius* 5. 1. ja 26. 1. 1643 (kirjeiden dateerauksia, RA Acta eccl. 78, Kalajoki ja 85, Åbo stifts handlingar; ks. myös *Leinberg* SKHS Pöytäk. 2 s. 113 ja *Virrankoski* 1956 s. 344). *Johannes Terserus* 12. 3. 1660 (synodi, *Tigerstedt* 1880 s. 158, *Lagus* 1836 s. 175—176), kevättalvella 1663 (pvm. puuttuu). *Johannes Gezelius vanh.* 1666 (pvm. p.), 26. 2. 1670, 1673 (pvm. p.), 25. 2. 1676, 27. 2. 1683, *Joh. Gezelius nuor.* 2. 2. 1694, 3. 2. 1698, 26. 1. 1702, 25. 2. 1706, 13. 2. 1710. Rt. *Jacobus Brennerus* (Kruunupyyn rov.) 1658 (pvm. puuttuu), 24. 2. 1668, 11. 3. 1669, 26. 3. 1671, 10. 3. 1674, 11. 3. 1677, 13. 3. 1684. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn rov.) 14. 1. 1695, 29. 1. 1699, 18. 2. 1700, 25. 2. 1701.

Pöytäkirjoja: pt 1694—1710 ja rt 1695—1701 Kaarlelan KA II Cf 1. Tarkastuksista 1658—1684 merkintöjä tileissä Kaarlelan KA A 40.

KORPILAHTI Pt. *David Lund* 24. 1. 1708 Jämsässä (main. matkaohjelmassa *Simolin* 1916 s. 120).

Rt. *Gustaf Joh. Berner* (Hollolan rov.) 26. 2. 1703:n jälkeen (main. Jämsän rtpk:ssa 26. 2. 1703, jossa myös Korpilahtea koskevaa aineistoa).

KORPPOO Pt. *Mikael Agricola* 9. 7. 1554 (*Arwidsson* VIII s. 158). *Isak Rothovius* pitänyt tarkastuksia, mutta pvm:t puuttuvat (Rothoviuksen kirje 10. 2. 1646, Korppoon KA T I 4 s. 641). *Johannes Gezelius vanh.* 6. 6. 1669, 24. 6. 1673, 7. 5. 1676, 4. 7. 1680, 14. 6. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 16. 10. 1692, 5. 9. 1697, 21—22. 2. 1709.

Rt. *Georgius Alanus* (tuomiorov.) 10. 3. 1661, 8. 3. 1663, 7. 3. 1664. *Simon Kexlerus* (prof.) 13. 9. 1668. *Enevald Svenonius* (tuomiorov.) 10. 7. 1671. *Georgius Prytz* (Korppoon rov.) 4. 5. 1688, 4. 4. 1695, 4. 5. 1698, 31. 3. 1699. *Johannes Flachsenius* (tuomiorov.) 24—25. 2. 1701, 11. 3. 1706. *Ingemund Bröms* (tuomiorov.) 27. 1. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1669—1709 ja rt 1695—1713 Korppoon KA P 1, kop. ptpk:sta 1669, 1673 SKHS:n ark. (VA) I 5. Merkintöjä tileissä: pt 1669—1709 ja rt 1688—1713 Korppoon KA T I 4, pt 1692 Korppoon KA III Ga 2, tilit 1692.

KORSNÄS Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 25. 2. 1698 (main. matkaohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 3).

KOSKENKYLÄ (Forsby) Pt. *Petrus Laurbecchius* 22. 2. 1702 (main. Pernajan KA, Kyrkoräkenskaper 1650—1735, tilit 1701).

KOSKI T. 1. Pt. *Johannes Terserus* 27. 11. 1659 (Marttilassa). *Johannes Gezelius vanh.* 31. 12. 1669, 18. 3. 1674, 15. 12. 1678. *Joh. Gezelius nuor.* 16. 2. 1696 (Marttilassa), 29. 1. 1704, 19. 2. 1712.

Rt. *Christiernus Agricola* (Uskelan rov.) 14. 3. 1663. *Abraham Thauvonius* (Halikon rov.) 1664, pvm. puuttuu. *Johannes Pratanus* (Kemiön rov.) 2. 2. 1669. *Henricus Florinus* (Kemiön rov.) 20. 3. 1680 (Marttilassa), 31. 5. 1686, 3. 3. 1689, 12. 9. 1690, 19. 8. 1702. *Jonas Thauvonius* (Vihdin kirkkoherra) piispan käskystä 10. 5. 1698, *Simon Tolpo* (prof., Kemiön rov.) 23. 1. 1706, 7. 1. 1707, 6. 2. 1708, 6. 1. 1710.

Merkinnät tileissä, Kosken T. l. KA T II 1.

KRISTIINANKAUPUNKI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 26. 2. 1691 (main. tuomiokap. kirjeessä 19. 8. 1691, Ilmajoen KA II Ea 1:1), 2. 3. 1698, 1. 3. 1702, 12. 3. 1706 (nämä main. matkaohjelmissa Pyhäjoen KA 55), 27. 1. 1710.

Rt. Keväällä 1658 (pvm. puuttuu) kävi täällä rovasti *(Elias Petri Holmius?)* selvittämässä kirkkoherran ja kappalaisen riitajuttua (CEAP s. 198—199). *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 1700, pvm. p. *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 1712, pvm. p.

Pöytäkirjoja: pt 1710 TaTA He 4 n:o 26. Tuomiokap. vast. vuosien 1700 ja 1712 rtpk:hin Ilmajoen KA II Ea 1:1.

KRUUNUPYY Pt. *Johannes Terserus* 25. 2. 1663 (main. VA rr 11:313, Kruunupyyn käräjät 12—13. 6. 1663). *Johannes Gezelius vanh.* 6. 4. 1686. *Joh. Gezelius nuor.* 4. 1. 1691, 5. 2. 1698, 25. 1. 1702, 2. 3. 1706.

Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn rov.) 5. 3. 1699, 6. 5. 1702, 25. 4. 1704. Sama Kokkolan rovastina: 8. 3. 1707, 29. 5. 1712, 24. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: otteita vuoden 1686 ptpk:sta (§ 2—5) Teerijärven KA 95: 1, vrt. *Tegengren* 1943 s. 445. Ote ptpk:sta 1691 Limingan KA (OMA) J II a 1 s. 267. Rtpk 1707 TuTA E VI 2, ote siitä HYK Cö II 21 s. 95. Ote rtpk:sta 1699 HYK Cö II 24 s. 1. Pt 1698—1706 main. tarkastusohjelmissa, Pyhäjoen KA 55. Merkintöjä tileissä: pt 1706 ja rt 1707—13 Kruunupyyn KA T I 1, tilit 1711—13. Rt 1702, 1704: merkinnät inventaareissa, Kruunupyyn KA K II 2 s. 23—27.

KUHMOINEN Pt. *Nicolaus Nycopensis* pvm. puuttuu, mahd. helmik. 1662 (VA ee 8:199, Padasjoen käräjät 18—19. 2. 1662). *Petrus Bång* 9. 2. 1690 (main. matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44, lisäksi ks. VA bb 13:371). *Petrus Laurbecchius* 1701, pvm. puuttuu (main. VA bb 21:187, Padasjoen ja Kuhmoisten käräjät 3—4. 7. 1701). *David Lund* 26—27. 1. 1708 (main. matkaohjelmassa, *Simolin* mt. s. 120). Rt. *Jacob Etholenius* (Lammin rov.) 1681, 1683, 1686, pvm:t puuttuvat (VA bb 13:371, Padasjoen ja Kuhmoisten käräjät 20—21. 2. 1691).

KUMLINGE Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 22. 2. 1667 (main. Gezeliuksen kirjeessä, Saltvikin KA X:53 fol. 11), 21. 6. 1675, 25. 1. 1684 (nämä main. matkaohjelmissa Sundin KA P 1 s. 237, *Lagus* 1836 s. 318), 21. 6. 1687 (Föglössä). *Joh. Gezelius nuor.* 5. 2. 1692, 9. 7. 1697, 31. 8. 1702.

Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset luetteltu edellä s. 286. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 5. 2. 1688, 26. 5. 1689, 19. 2

1690, 19. 7. 1691, 7. 9. 1696. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 16. 2. 1699, 2. 2. 1700, 25. 8. 1701, 24. 8. 1704, 1. 9. 1705, 1. 9. 1707, 29. 8. 1709, 3. 9. 1711. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 8. 9. 1712.

Pöytäkirjoja: pt 1687 ÄKA B 41, rt 1688—1709 ÄKA B 42, pt 1692—1702 ja rt 1699—1712 Kumlingen KA II Cf 1. Ptpkt 1692, 1697 ja rtpk 1699 kop. SKHS:n ark. (VA) I 5.

KUOLAJÄRVI (nyk. Salla) Rt. *Johannes Tuderus* (Kemin rov.) 7. 1. 1686. Pöytäkirja: RA Acta eccl. 79, Kemi; pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 443—445 ja *Fellman* 1910 s. 358.

KUOPIO Pt. *Petrus Bjugg* 16. 2. 1652 (main. VA tt 1:60, Kuopion käräjät 18—21. 2. 1652). *Nicolaus Nycopensis* talvella 1663, pvm. puuttuu (ilmenee N:n kirjeestä Per Brahelle 26. 3. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159). *Petrus Brommius* 21. 2. 1677 (merkintä inventaariossa, Kuopion maasrk:n KA A I 1). *Petrus Bång* helmikuussa 1683 (siitä ks. *Simolin* 1912 s. 85), 19. 2. 1693. *Petrus Laurbecchius* 18. 2. 1700, 18. 2. 1704. *David Lund* 21. 2. 1707, 27. 2. 1710.

Rt. *Johannes Cajanus* (Paltamon rov.) 6. 3. 1670, 20. 3. 1671, 21. 2. 1673, 10. 3. 1678.

Pöytäkirjoja: pt 1693—1710 ja rt 1670—78 Kuopion tuomiokirkkosrk:n arkisto XIII:1, kop. TaTA Cf 1 ja VA Albin Simolins saml. Ia. Näitä tarkastuksia on selostanut *Råbergh* SKHS Pöytäk. 2 s. 37—43.

KUOREVESI Pt. *Johannes Terserus* 25. 2. 1662 (Längelmäellä), *Johannes Gezelius vanh.* 12. 2. 1669, 1673 pvm. puuttuu, 4. 3. 1677 (Längelmäellä), 29. 1. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 13. 2. 1690, 15. 12. 1695 (molemmat Längelmäellä), 7. 3. 1701.

Rt. *Josephus Matthaei* (Kangasalan rov.) 5. 3. 1653. *Severinus Matthaei Birckalensis* (Messukylän rov.) 24. 2. 1658, 1659 pvm. p., 1660 pvm. p. *Johannes Frisius* (Kangasalan rov.) 27. 2. 1661, 10. 2. 1664, 12. 1. 1665, 31. 1. 1666, 8. 3. 1667, 4. 3. 1668, 25. 1. 1670, 2. 2. 1671, 13. 3. 1672. *Johannes Thuronius* (Kangasalan rov.) 1676 pvm p., 28. 2. 1678, 28. 2. 1679, 1681 pvm. p., 28. 2. 1684, 4. 2. 1686, 10. 2. 1688, 27. 2. 1689, 25. 2. 1691, 6. 3. 1694, 16. 3. 1697, 28. 2. 1699. *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 2. 2. 1702, 22. 2. 1703, 9. 3. 1705 (Längelmäellä), 7. 3. 1706, 30. 3. 1708 (Längelmäellä), 4. 2. 1709, 1. 3. 1710, 31. 3. 1711, 6. 2. 1713.

Ptpk 1685: Längelmäen KA (HMA) II Cf 1. Tarkastusmerkinnät Kuoreveden tileissä, Längelmäen KA (HMA) III Gl 1.

KUORTANE Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 1686 pvm. puuttuu (Uudessakaarlepyyssä), *Joh. Gezelius nuor.* 20. 2. 1691 (Vaasassa), 10. 2. 1698 (Uudessakaarlepyyssä), 16. 1. 1702 (Lapualla), 21. 1. 1706 (samoin), 20. 2. 1710 (samoin).

Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn rov.) 16. 2. 1697, 24. 2. 1699, 16. 2. 1701, 10. 3. 1703, lisäksi ks. Lapuan rtpk 3. 3. 1707. *Johannes Gezelius* (Pietarsaaren rov.) 4. 3. 1705, 25. 3. 1709, 8. 3. 1711, 18. 3. 1712, 3. 3. 1713.

Otteita rtpk:sta 1699 kop. HYK Cö II 24 fol. 4v. Merkintöjä tileissä: pt 1686—1710 ja rt 1697, 1701—13 Kuortaneen KA (VMA) III Ga 1.

KURIKKA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 15. 4. 1686 (Ilmajoella). *Joh. Gezelius nuor.* 22. 12. 1690 (main. tuomiokap. kirjeessä 19. 8. 1690, Ilmajoen KA II Ea 1: 1), 16. 2. 1698 (Ilmajoella), 14. 1. 1702 (Ilmajoella, ks. edellä s. 65), 18. 1. 1706 (main. matkaohjelmassa, Pyhäjoen KA 55). Rt. *Elias Petri Holmius* (Närpiön rov.) 8. 2. 1682. *Gabriel Jacobi Peldanus* (Ilmajoen rov.) 20. 9. 1686, 25. 7. 1687, 6. 3. 1692, 19. 3. 1693, 5. 3. 1694, 28. 3. 1695, 15. 3. 1697. *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 2. 3. 1699, 24. 2. 1700, 16. 2. 1701, 22. 2. 1705, 1709 pvm. puuttuu.

Pöytäkirjoja: pt 1686 ja rt 1682 Ilmajoen KA II Ea 1:1, jossa myös tuomiokap. vastaus v:n 1709 rtpk:aan. Rtpkt 1699, 1700 Ilmajoen KA II Cf 1. Merkintöjä tileissä: pt 1698 ja rt 1686—1705 Kurikan KA C 1.

KURKIJOKI Pt. *Petrus Bång* 18. 2. 1686, 18. 2. 1692. Nämä main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256, pt 1686 lisäksi VA gg 5:76, Kurkijoen käräjät 15—16. 3. 1686.

KURU Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 8. 2. 1695, 1. 3. 1701.

Rt. *Johannes Frisius* (Kangasalan rov.) noin 5. 1. 1665, 14. 1. 1670 (kyyditysmerk. Teiskon KA C 1, tilit). *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 25. 3. 1704 (Ruovedellä, ks. Ruoveden rtpk).

Pöytäkirjoja: pt 1695 Keuruun KA II Cfg. Pt 1701 main. matkaohjelmassa Keuruun KA II Eb fol. 74, samassa sidoksessa fol. 110 on dateeramaton tuomiokap. vastaus rov. Abraham Thuroniuksen rt-pöytäkirjoihin, jossa § 3—6 koskevat Kurua.

KUSTAVI Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 1. 1. 1682 (Taivassalossa). *Joh. Gezelius nuor.* 3. 3. 1693 (Taivassalossa), 31. 12. 1696 (samoin?), 15. 3. 1704 (Taivassalossa). Näistä merkinnät Kustavin tileissä, Taivassalon KA III Gl 1 (ent. Kustavin KA B VII 16).

KUUSAMO Pt. Oulussa tarkastettiin 3. 2. 1702 ja 14. 2. 1706 rov. Laurentius Forbuksen kertomukset Kuusamon srk:n tilasta (edellinen Kemin rov.kunnan ark. Cb 1:1, OMA, ja jälk. Kemin rov.kunnan ark. Ea 1 n:o 15, OMA).

Rt. *Johannes Tuderus* (Kemin rov.) 24—27. 12. 1685. Pöytäkirja: RA Acta eccl. 79, Kemi; pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 438—443 ja *Fellman* 1910 s. 353—358.

KYMI Rt. *Nicolaus Barck* (Vehkalahden rov.) 23. 10. 1700 Kymin Högforsbyssä (VA ii 20:295, Vehkalahden käräjät 25—26. 10. 1700).

KÄKISALMI Pt. *Petrus Bjugg* talvella 1643, pvm. puuttuu (ks. *Gummerus* SKHS Pöytäk. 2 s. 106). *Nicolaus Nycopensis* talvella 1664, pvm. p. (piispan lesken kirje Per Brahelle 20. 11. 1665, RA Skoklostersaml. E 8165). *Petrus Bång* 21—22. 2. 1686 (main. matkaohjelmassa UUB K 99 s. 62), 5. 1. 1690 (main. inventaariossa Käkisalmen KA I C 1 s. 3—4, LSKA), 21. 2. 1692 (UUB K 99 s. 256).

KÄLVIÄ Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 13. 2. 1691 (kirjeen dateeraus, Saloisten KA P II 1, OMA), 31. 1. 1694, 2. 2. 1698, 13. 2. 1702, 24. 2. 1706. Rt. *Jacobus Brennerus* (Kruunupyyn rov.) 1658, pvm. puuttuu (CEAP s. 232). *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 19. 1. 1695, 25. 1. 1699, 3. 3. 1701, 20. 2. 1703, 12. 2. 1707, 2. 3. 1709, 13. 1. 1710, 22. 2. 1712.

Pöytäkirjoja: pt 1694—1706 ja rt 1695—1712 Kälviän KA Cf 1, rtpk 1707 myös TuTA E VI 2.

KÄRKÖLÄ Pt. *David Lund* 20. 1. 1708 Asikkalassa (main. matkaohjelmassa *Simolin* 1916 s. 119).

KÖKAR Pt. *Isak Rothovius* 18. 8. 1640 (mahd. Föglössä, Acta visitatoria s. 42, 47). *Johannes Gezelius vanh.* 26. 2. 1671, 7. 2. 1681 (Föglössä), 27. 1. 1684 (Föglössä). *Joh. Gezelius nuor.* 7. 2. 1692 (Föglössä), 15. 8. 1702.

Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Andreas Henrici* (Hammarlandin rov.) 19. 5. 1672, 24. 2. 1674. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 9. 2. 1688 (Föglössä?), 21. 2. 1690 (Sottungassa), 15. 7. 1691, 20. 8. 1693 (Föglössä?), 9. 9. 1696, 19. 6. 1698, 2. 2. 1699, 12. 2. 1700, 2. 6. 1702, 5. 9. 1705, 14. 2. 1706, 16. 8. 1708 (Föglössä?). *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 24. 8. 1709.

Pöytäkirjoja: rtpkt 1691, 1709 ÅKA B 42, rtpk:sta 1709 kopio SKHS:n ark. (VA) I 5. Merkintöjä tileissä: pt 1671—1702, rt 1672—1709 Kökarin KA 7 a[1].

KÖYLIÖ Pt. *Ericus Erici Sorolainen* 25. 1. 1588 (kirjeen dateeraus, VA Acta eccl. II:44), 28. 2. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Johannes Terserus* talvella 1663 (Eurassa?, main. Terseruksen kirjeessä Per Brahelle 26. 3. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Tigerstedt* SSLF 6 s. 200). *Johannes Gezelius nuor.* 6. 10. 1691, 8. 3. 1710.

Rt. *Gabriel Fortelius* (Porin rov.) 5. 12. 1702, 24. 2. 1704, 3. 3. 1705, 26. 2. 1706, 27. 1. 1708, 17. 3. 1709, 26. 2. 1711, 24. 3. 1712.

Ptpk 1691: TuTA E VI 1. Merkintöjä tileissä: pt 1710 ja rt 1702—12 Köyliön KA 392.

LAIHIA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 5. 3. 1676 (kirjeen dateeraus, Ilmajoen KA II Ea 1:1 n:o 7). *Joh. Gezelius nuor.* 17. 2. 1698, 19. 1. 1702, 25. 1. 1706.

Rt. *Elias Petri Holmius* (Närpiön rov.) talvella 1658 (CEAP s. 131). *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 2. 3. 1700, 22. 2. 1701, 10. 2. 1702, 14. 2. 1704, 19. 2. 1705, 6. 2. 1707, 5. 2. 1708, 1709 pvm. puuttuu. *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 1712 pvm. p., 2. 2. 1713.

Tuomiokap. vast. vuosien 1709 ja 1712 rtpk:hin, Ilmajoen KA II Ea 1:1. Merkintöjä tileissä: pt 1698—1706, rt 1700—08, 1713 Laihian KA T IV 1.

LAITILA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* ollut 17. 2. 1601 ja 4. 8. 1616 Sorolan tilalla Laitilassa (kirjeen dateeraus TuTA I IV 5, pain. *R. Holm-*

ström 1937 s. 441—442; *Tengström* Handlingar IV s. 48—49). *Johannes Gezelius nuor.* 27. 9. 1691, 7. 1. 1697, 13. 3. 1702, 20. 2. 1708.

Rt. *Christianus Walstenius* (Vehmaan rov.) 1690 pvm. puuttuu, 21. 2. 1694, 9. 6. 1696, 20. 2. 1698, 26. 2. 1699, 15. 12. 1699, 17. 2. 1701, 24. 2. 1703, 6. 12. 1703, 10. 2. 1705, 28. 1. 1706, 10. 2. 1709. *Andreas Bergius* (Taivassalon rov.) 4. 2. 1710, 29. 2. 1712, 22. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1691 TuTA E VI 1, rt 1694—1713 Eurajoen KA J I 2. Otteita ptpk:sta 1691—1708 ja rtpk:sta 1694—1706 kop. Loimaan KA II Eb 1:1[1]. Merkintöjä tileissä: pt 1697—1708 ja rt 1698—1713 Laitilan KA H 3. Rt 1690 main. vuoden 1691 ptpk:ssa.

LAMMI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 8. 3. 1615 (ks. edellä s. 50, nootti 19). *Petrus Bång* 4. 2. 1690, 12. 2. 1695. *Petrus Laurbecchius* 1705, pvm. puuttuu (main. tuomiokap. kirjeessä 17. 4. 1705, TaTA Da 1 s. 324). *David Lund* 30. 1. 1708.

Rt. *Gustaf Joh. Berner* (Hollolan rov.) 15. 11. 1691, 21. 2. 1697, 4. 2. 1700. Merkinnät tileissä: pt 1690, 1695, 1708 ja rt 1691—1700 Lammin KA (HMA) T II 2.

LAPINJÄRVI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 1. 2. 1603 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Nicolaus Nycopensis* 14. 1. 1661. *Petrus Brommius* 25. 1. 1671. *Petrus Bång* 5. 2. 1691. *David Lund* 1708 (pvm. puuttuu).

Rt. *Zacharias Stachaeus* (Pernajan rov.) 6. 4. 1659, 5. 3. 1664, 14. 5. 1666. *Arvid Alopaeus* (Porvoon rov.) 24. 2. 1703.

Pöytäkirjoja: rt 1703 Lapinjärven ruots. srk:n KA II Cf 1, siitä §§1, 2, 4, 5 pain. *Neovius* 1890—91 s. 491. Ote ptpk:sta 1671 Artjärven KA Q III 2, ks. myös *Neovius* 1893 s. 3. Merkintöjä tileissä: pt 1661—1708, rt. 1659—1694 Lapinjärven ruots. srk:n KA II G 1.

LAPPAJÄRVI Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn rov.) 26. 2. 1699. Ote pk:sta kop. HYK Cö II 24 s. 4v.

LAPPEENRANTA Pt. (Lappee oli piispan anneksi 1660—1710) *Paavali Juusten* 10. 8. 1556 (*Arwidsson* IV s. 312). *Petrus Brommius* läsnä käräjillä 7—9. 6. 1669 (VA jj 15:523). *Petrus Bång* 25. 1. 1684 (VA ii 5:189, Lappeen käräjät 22—23. 9. 1685), 25. 9. 1685, 4. 10. 1687, 10. 10. 1687, 24. 9. 1688, 22. 9. 1690 (kirjeiden dateerauksia, *Neovius* 1890—91 s. 464—466, *Simolin* 1916 s. 16, 37, 38, 41, 47), 12. 9. 1692 (dateer. ıs, VA Albin Simolins saml. I h). 4. 9. 1694 Bång on lähtenyt Viipurista L. ppeenrantaan (main. Bångin kirjeessä, UUB K 85 s. 59, 492). *Petrus Laurbecchius* 27. 9. 1698 (dateeraus, RA Acta eccl. 90, Saarijärvi), 4. 10. 1698 (ptpk TaTA Cf 1), 20. 9. 1701 (dateeraus, RA Wiborgs konsist. skrivelser).

LAPPI T. l. Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 29. 9. 1691, 22. 2. 1708 (main. matkaohjelmassa Eurajoen KA J I 2 s. 381).

Rt. *Claudius Martini Brennerus* (Taivassalon rov.) helmik. alussa 1658 (CEAP s. 173, 261, 262). *Andreas Bergius* (Taivassalon rov.) 6. 2. 1710,

24. 2. 1713 (main. matkaohjelmissa, Eurajoen KA J I 2 s. 394—395, 419). Ptpk 1691: TuTA E VI 1.

LAPUA Pt. *Johannes Terserus* 28. 2. 1663 (main. VA ss 8:44, Lapuan käräjät 8—10. 2. 1686). *Johannes Gezelius vanh.* 1666 (pvm. puuttuu), 27. 2. 1673, 1676 (pvm. p.), 6. 2. 1680, 3. 3. 1683 (Uudessakaarlepyyssä), 20. 1. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 30. 12. 1690 (main. VA ss 13:255, Lapuan käräjät 13—16. 2. 1691), 10. 2. 1698 (Uudessakaarlepyyssä), 16. 1. 1702, 21. 1. 1706, 20. 2. 1710.

Rt. *Thomas Florinus* (Vaasan rov.) 11. 6. 1637. *Johannes Johannis (?)* 27. 7. 1662 (installaatio). Tarkastajaa ei mainita, ehkä *Elias Petri Holmius* (Närpiön rov.) 6. 1. 1664, 14. 3. 1665, 16. 2. 1667, talvella 1668 (pvm. p.), 1670 (pvm. p.), 8. 1. 1674, 1681 (pvm. p.), 1684 (pvm. p.), *Martinus Gallus* (Vöyrin kirkkoh.) 13. 9. 1691 (installaatio). *Jacobus Falander* (Kruunupyyn rov.) 28. 2. 1695, 15. 2. 1697, 24. 6. 1698, 23. 2. 1699, 14. 2. 1701, 9. 3. 1703, (Kokkolan rovastina) 1. 3. 1707. *Johannes Gezelius* (Pietarsaaren rov.) 2. 3. 1705, 6. 3. 1711, 16. 3. 1712.

Pöytäkirjoja: rt 1707 TuTA E VI 2. Otteet ptpk:sta 1680 ja 1685 RA Acta eccl. 80, Lappo; edellisestä ote myös RA Acta eccl. 81, Nykarleby, pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 421. Otteet ptpk:sta 1702 ja 1706 Jacobus Falanderin kopiokirjassa, Limingan KA (OMA) J II a 1 s. 254—256, 281. Otteet rtpk:sta 1695, 1707 kop. HYK Cö II 21 s. 92—94. Ote rtpk:sta 1699 kop. HYK Cö II 24 s. 4. Merkintöjä tileissä: pt 1666—85, 1698—1710 ja rt 1637—98, 1703—12 Lapuan KA (VMA) III Gd 4:1. Rt 1701 ilmenee tileistä Kauhavan KA (VMA) III Gl 1. Pt:t mainitsee *Lehtinen* 1963 s. 300.

LAPVÄÄRTTI Pt. *Isak Rothovius* 1633 (ks. edellä s. 52, nootti 6). *Johannes Terserus* helmik. alussa 1660 (CEAP s. 408). *Johannes Gezelius vanh.* 1673, pvm. puuttuu (VA ss 3:766, Lapväärtin käräjät 10—11. 8. 1674; siinä vuosiluku 1672, mutta se ei sovi itineraareihin). *Joh. Gezelius nuor.* 28. 2.—1. 3. 1698, 28. 2. ja 2. 3. 1702, 13—14. 3. 1706 (nämä main. matkaohjelmissa Pyhäjoen KA 55).

Rt. *Elias Petri Holmius* (Närpiön rov.) talvella 1658, pvm. p. (CEAP s. 155), syksyllä 1660 (kappalaisen installaatio, CEAP s. 455—456). *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) noin 11. 2. 1701 (kyyditysmerk. tileissä Sulvan KA 10 s. 18). *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 1712, pvm. p. (tuomiokap. vastaus tark.pöytäkirjaan Ilmajoen KA II Ea 1:1).

LAUKAA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 25. 2. 1615 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Petrus Bång* 14. 2. 1690, *David Lund* 8. 3. 1707, 7. 2. 1710. Nämä main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 467, 468, *Simolin* mt. s. 44, 87, UUB K 99 s. 392.

LEMLANTI Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 30. 1. 1684, 19. 6. 1687. *Joh. Gezelius nuor.* 9. 2. 1692, 27. 6. 1697, 17. 8. 1702, 25. 7. 1709.

Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 25. 2. 1686, 12—13. 2.

1688, 10. 2. 1689, 23. 2. 1690, 13. 8. 1693, 31. 3. 1694, 11. 9. 1695, 1697 pvm. puuttuu, 16. 6. 1698, 19. 3. 1699, 13. 2. 1700, 28. 2. 1701, 1702 pvm. p., 1705 pvm. p., 17. 3. 1707, 8. 3. 1708, 27. 1. 1709. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 24. 2. 1710, 9. 12. 1712. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 1713 pvm. p.

Pöytäkirjoja: pt 1687 ÄKA B 41, pt 1692 ja rt 1686—94, 1710, 1713 (osa) ÄKA B 42. Rtpk 1698 Lemlannin KA 15a, siitä kopio SKHS:n ark. (VA) I 5. Merkintöjä tileissä: pt 1684—1709 (paitsi 1687) ja rt 1686—1712 (paitsi 1697) Lemlannin KA 10a.

LEMPÄÄLÄ Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 22. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Johannes Terserus* 1662, pvm. puuttuu. *Johannes Gezelius vanh.* 20. 2. 1669, 11. 3. 1673, 27. 2. 1677 (Messukylässä), 3. 3. 1682, 2. 2. 1685 (Kangasalassa), 22. 2. 1687. *Joh. Gezelius nuor.* 19. 2. 1690, 24. 2. 1695, 16. 3. 1701.

Rt. *Johannes Frisius* (Kangasalan rov.) 1661 pvm. p., 16. 1. 1663, 2. 2. 1665, 25. 6. 1666, 22. 2. 1667, 9. 1. 1670, 25. 7. 1671. *Johannes Thuronius* (Kangasalan rov.) 11. 6. 1676, 13. 2. 1678, 7. 3. 1680, 2. 2. 1683, 7. 2. 1686, 10. 4. 1689, 22. 3. 1691, 28. 3. 1693, 20. 3. 1698 (kirjeen dateeraus, Keuruun KA II Eb fol. 43v), 20. 2. 1700. *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 13. 2. 1702, 25. 7. 1703, 26. 6. 1704, 25. 7. 1705, 30. 11. 1706, 6. 9. 1708, 25. 3. 1709, 19. 3. 1711, 25. 1. 1712, 29. 3. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1682, 1687—1701 ja rt 1702—08 Lempäälän KA (HMA) II Ca 1. Tarkastusmerkintöjä tileissä: pt 1662—1701, rt 1661—93, 1700—13 Lempäälän KA (HMA) III Gl 1.

LEMU Pt. *Mikael Agricola* 17. 7. 1554 (*Arvidsson* VIII s. 162). *Isak Rothovius* 1639 tai vähän aikaisemmin (pvm. puuttuu). *Eskil Petraeus* 30. 12. 1656. *Johannes Gezelius vanh.* 1666 (pvm. p.), 6. 2. 1667 (kyydityksmerkintöjä), 10. 7. 1673, 31. 12. 1676, 28. 12. 1681, 1. 1. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 8. 3. 1691, 27. 3. 1693, 1697 (pvm. puuttuu, 11. 1. tai vähän sen jälkeen).

Rt. *Henricus Hoffman* (Maskun rov.) 1639 (pvm. p), 1. 5. 1646, 20. 6. 1653, 19. 11. 1656, 30. 12. 1656, 23. 5. 1662. *Petrus A. Bergius* (prof., Piikkiön kirkkoh.) 29. 1. 1667, 8. 1. 1668, 30. 12. 1670. *Gabriel E. Bothn.* (= Turun koulun reht., Maskun rov. Gabriel Erici Fortelius) 20. 2. 1681. *Jacob Flachsenius* (Maskun rov.) 25. 1. 1685, 27. 1. 1686. *Petrus Laurbecchius* (Maskun rov.) 8. 2. 1691, 7. 2. 1692, 24. 2. 1694. *Isaacus Pihlman* (Maskun rov.) 3. 11. 1695, 2. 8. 1696. *Haqvinus Pihlman* (Mynämäen rov.) 23. 1. 1698, 3. 3. 1699, 8. 5. 1700, 15. 3. 1701, 7. 6. 1704, 9. 2. 1706, 6. 3. 1707, 15. 3. 1708, 24—25. 2. 1709, 24. 2. 1710, 28. 12. 1711, 26. 5. 1713.

Merkinnät tileissä, Lemun KA (TMA) III Gm 1:1.

LEPPÄVIRTA Pt. *Petrus Bjugg* mahd. helmik. 1652 (ks. VA tt 1:60v, Kuopion käräjät 18—21. 2. 1652, ja edellä s. 69). *Nicolaus Nycopensis* luult. 1. 3. 1663 (ks. *Neovius* 1890—91 s. 499). 18. 2. 1668 piispan- tai ro-

vastintark. (mahd. *Petrus Brommiuksen). Petrus Bång* 24. 2. 1683. *Petrus Laurbecchius* 15. 2. 1700, 16. 2. 1704. *David Lund* 19. 2. 1707, 2. 3. 1710. Rt. *Jacobus Ursinus* (Rantasalmen rov.) 30. 12. 1694, 16. 1. 1698.
Pöytäkirjoja: Pt 1668—1710 ja rt 1694, 1698 Leppävirran KA P 1, ptpkt 1683—1710 ja rtpkt 1694, 1698 kop. TaTA Cf 1 ja VA Albin Simolins saml. I a. Vuoden 1683 pt:ta selostaa *Simolin* 1912 s. 86
LESTIJÄRVI Rt. Ks. Kannuksen rtpk 11. 2. 1707.
LIETO Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 23. 3. 1615 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 63, *Neovius* 1916 s. 5). *Isak Rothovius* 7. 9. 1636. *Eskil Petraeus* 25. 6. 1653. *Johannes Terserus* 1662 tai 1663 (pvm. puuttuu). *Johannes Gezelius vanh.* 31. 12. 1665, 1670 tai 1671 (pvm. p.). *Joh. Gezelius nuor.* 15. 5. 1695 (ilm. installaatio), 1699 (pvm. p.), 12. 7. 1703. Rt. Seurakunnan professorikirkkoherrat tarkastaneet tilit, esim. Enevald Svenonius säännöllisesti vuosittain. Muista rovastintarkastuksista ei tietoja.
Ptpk 1636 RA Acta eccl. 80, Lundo; pain. *Leinberg* Handlingar II s. 109—110, sitä selostaa *Tiitola* 1931 s. 325—326. Pt 1653—70, 1695, 1703 main. tileissä Liedon KA T I 1. Installaatiosta 1699 ks. *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 107.
LIMINKA Pt. *Johannes Terserus* 23. 2. 1660. *Johannes Gezelius vanh.* 28. 2. 1666, 17. 2. 1670, 26. 1. 1673, 17. 2. 1676, 18. 2. 1683, 27. 3. 1686. *Joh. Gezelius nuor.* 18—19. 1 1694, 19. 1. 1698, 7. 2. 1702, 16. 2. 1706. Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 31. 7. 1687, 14. 3. 1688, 28. 8. 1689, 7. 9. 1690, 9. 10. 1692, 5. 3. 1696, 7. 7. 1699, 7. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 15. 1. 1707, 6. 1. 1708, 10. 2. 1709, 15. 1. 1710, 12. 2. 1711, 25. 2. 1712, 20. 1. 1713.
Pöytäkirjoja: rt 1687, 1689—1703 ja main. uskoll. valasta 1688 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1, rtpk 1690 myös Limingan KA (OMA) P II 1. Otteet ptpk:sta 1660 ja 1666 RA Acta eccl. 80, Limingo. Luettelo pt:sta 1666 poissa olleista: Limingan KA (OMA) J II a 1. Merkintöjä tileissä: pt 1660—1706, rt 1687, 1690, 1703, 1707—13 Limingan KA (OMA) T I 1.
LIPERI Pt. *Petrus Bång* mahd. 1683 (RA Wiborgs konsist. skrivelser 4. 4. 1688, vrt. *Simolin* 1912 s. 85), 2. 2. 1686, 7. 2. 1692 (Kiteellä). Nämä main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256. Vrt. myös edellä s. 75 (1710).
LOHJA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* 1620, pvm. puuttuu (tällöin laadittu inv. pain. *Neovius* SKHS Pöytäk. 6 s. 109—110). *Isak Rothovius* 10. 3. 1644 (ks. *Neovius* mt. s. 121). *Eskil Petraeus* 14. 8. 1654. *Johannes Terserus* 14. 2. 1661. *Johannes Gezelius vanh.* 14. 3. 1679, 13. 1. 1684, 23. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 5. 2. 1693, 1695 pvm. p. (installaatio, *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 107). 17—19. 9. 1697, 19. 9. 1702, 17. 1. 1708.
Rt. 1647, 1652, 1667 (pt?), näistä puuttuvat pvm:t ja tarkastajien nimet. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 6. 6. 1677, 12. 5. 1678, 1. 6. 1679, 1680—83 (?, pvm:t puuttuvat), 1. 5. 1689, 1. 6. 1690, 7. 6. 1691, 5. 6. 1692, 14. 5.

1693, 20. 5. 1694, toukok. 1695. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 19. 9. 1698. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 7. 2. 1706, ?. 2. 1709.
Ptpk 1661 Lohjan KA (VA) II Bc 1 fol. 25—26, pain. *Neovius* SKHS Pöytäk. 6 s. 121—125. Merkintöjä tileissä: pt 1654—1708 ja rt 1647—1709 Lohjan KA (VA) II Bc 1.
LOHTAJA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* (kirjeen dateeraus, *Leinberg* Handlingar III s. 120—121). *Johannes Gezelius vanh.* 25. 2. 1673 (main. Kannuksen vanhimman tilikirjan nimilehdellä, pvm. ei kuitenkaan sovi itineraariin, joten se lienee virheellinen), 27. 1. 1680. *Joh. Gezelius nuor.* 8—9. 1. 1691, 30. 1. 1694, 31. 1.—1. 2. 1698, 12. 2. 1702, 2. 2. 1706. Rt. *Laurentius Preutz* (Pietarsaaren rov.) 20—21. 2. 1687, 20. 2. 1688, 5. 1. 1692. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 1. 12. 1695, 28. 1. 1699, 16. 2. 1700, 24. 1. 1703, 10. 2. 1707, 5. 3. 1709, 12. 1. 1710, 26. 4. 1710, 4. 6. 1711, 25. 2. 1712.
Pöytäkirjoja: pt 1680—1702 ja rt 1687—12. 1. 1710, 1712 Lohtajan KA K 6 b, rtpk 1707 myös TuTA E VI 2. Rt:ssa 1711 tehty inv. Lohtajan KA I 1. Pt 1698, 1706 main. tileissä Kannuksen KA IV:L:II:7 ja rt 26. 4. 1710 Toholammin KA T II A 1 s. 29.
LOIMAA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. maalisk. lop. 1596 (ks. matkaohjelmaa *Lagus* 1836 s. 45). *Isak Rothovius* 1631, pvm. puuttuu. *Georgius Alanus* 6. 1. 1652. *Johannes Gezelius vanh.* 18. 12. 1665, 16. 3. 1670, 17. 2. 1680, 28. 12. 1683, 7. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 19. 3. 1693, 6. 3. 1695, 19. 2. 1699, 7. 3. 1708.
Rt. *Gregorius Thomae Biörneburgensis* (Porin rov.) 1. 5. 1640, 16. 2. 1646, 24. 1. 1653, 3. 3. 1654, 1655—62 säännöllisesti vuosittain, pvm:t puuttuvat, 26. 1. 1663. *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) 21. 5. 1665, 18. 2. 1667, 26. 1. 1668, 31. 1. 1670, 13. 2. 1671, 14. 1. 1672, 9. 2. 1673. *Gabriel Fortelius* (Porin rov.) 14—15. 2. 1686, 14. 2. 1689, 9. 2. 1690, 31. 1. 1692, 20. 1. 1695. *Johannes Keckonius* (Huittisten rov.) 23. 2. 1696, 1. 11. 1697, 25. 2. 1700, 25. 8. 1701, 2. 2. 1703, 14. 9. 1704, 28. 3. 1706, 21. 9. 1709, 14. 10. 1710, 12. 6. 1712.
Pöytäkirjoja: pt 1683, 1688 (ote), 1695 Loimaan KA II Ce 1. Merkinnät tileissä Loimaan KA III Gl 1:1—2.
LOKALAHTI Pt. *Eskil Petraeus* 12. 8. 1653, 5. 2. 1657. *Johannes Terserus* 14. 1. 1661. *Johannes Gezelius vanh.* 30. 6. 1669, 1. 7. 1673, 3. 1. 1677, 3. 1. 1682, 30. 1. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 7. 3. 1691, 1. 1. 1697, 17. 3. 1704, 11. 6. 1712 (Vehmaalla, ks. Vehmaan ptpk).
Rt. *Claudius Martini Brennerus* (Taivassalon rov.) 11. 1. 1650, 12. 1. 1655, 24. 1. 1658, 30. 1. 1659, 24. 2. 1663, 5. 2. 1664, 1666 (pvm. puuttuu). *Claudius Martini Holstius* (Taivassalon kappalainen, rovastin sijaisena?) 28. 2. 1669, 16. 3. 1671. *Petrus A. Bergius* (Taivassalon rov.) 3. 3. 1672, 11. 10. 1674, 1. 3. 1678, 16. 2. 1679, 27. 2. 1681, 22. 2. 1684, 21. 2. 1686, 16. 2. 1690. *Christianus Walstenius* (Vehmaan rov.) 25. 3. 1693, 14. 1. 1694, 2. 2. 1695, 16. 2. 1696,

13. 1. 1698, 15. 1. 1699, 14. 1. 1700, 2. 2. 1701, 25. 1. 1702, 11. 1. 1703, 29. 1. 1705, 21. 1. 1706, 2. 2. 1707, 26. 1. 1708.
Pt:ssa 1657 annettu sääntö hautausmaksuista, Lokalahden KA II Cf 1. Merkinnät tileissä Lokalahden KA III Ga 1.
LOPPI Pt. *Eskil Petraeus* 28. 10. 1654. *Johannes Terserus* 1662, pvm. puuttuu. *Johannes Gezelius vanh.* 8. 1. 1670, 15. 3. 1674, 5. 1. 1684, 16. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 14. 1. 1692, 18. 2. 1697, 24. 2. 1704.
Rt. *Gregorius Matthaei Favorinus* (Hattulan rov.) 2. 3. 1659. *Johannes Röökman* (Vanajan rov.) 6. 3. 1663. *Abraham Alftan* (Hattulan rov.) 2. 10. 1679, 15. 2. 1680 (tarkastuksessa läsnä Turun tuomiokirkon oeconomus, tuomiokapitulin notaari Gabriel Lauraeus), 13—14. 3. 1681, 29. 1. 1682, 4. 2. 1686, 5. 2. 1687, 15. 3. 1689, 20. 2. 1690, 30. 11. 1691, 10—11. 1. 1693, 24. 8. 1694, 31. 1. 1696. *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 18. 2. 1698, 10. 2. 1699. *Jonas Thauvonius* (Vihdin rov.) 23. 1. 1700, 10. 2. 1701, 31. 8. 1702, 26. 2. 1705, 21. 1. 1706, 21. 9. 1707, 23. 2. 1708, 27. 1. 1709, 16. 10. 1710.
Pöytäkirjoja: pt 1654 (ote), 1692—1704 ja rt 1663, 1690, 1694—1708, 1710 Lopen KA (HMA) J IV 1, kop. SKHS:n ark. (VA) I 7. Merkintöjä tileissä: pt 1670—1704 ja rt 1680—1710 Lopen KA (HMA) T I 1. Pt 1662: kyyditysmerk. Janakkalan KA (HMA) V 1 s. 9. Rt 1663 main. inv:ssa Lopen KA (HMA) J IV 1, rt 1659 ja 1679 sama sidos s. 335, 218.
LUMIJOKI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 21—22. 1. 1698 (main. matkaohjelmassa, Pyhäjoen KA 55 s. 3).
Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 8. 10. 1692, 6. 3. 1696, 6. 7. 1699, 6. 7. 1703. Lisäksi ks. Limingan rtpk 31. 7. 1687. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 16. 1. 1707 (main. Kempeleen KA T IIa 1 s. 38, OMA).
Pöytäkirjoja: rt 1692—1703 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1.
LUMPARLAND Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 3. 3. 1671 (Saltvikissa), 19. 6. 1687 (Lemlannissa). *Joh. Gezelius nuor.* 9. 2. 1692, 17. 8. 1702, 25. 7. 1709 (kaikki Lemlannissa).
Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Andreas Henrici* (Hammarlandin rov.) 11. 2. 1672, 23. 2. 1673. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 24. 2. 1686, Lemlannissa 13. 2. 1688, 10. 2. 1689, 23. 2. 1690, 13. 8. 1693, 31. 3. 1694 ja 11. 9. 1695, 4. 2. 1699 (Lumparlandissa), 8. 8. 1705 (Jomalassa), 16. 2. 1706, 17. 3. 1707 (tämä Lemlannissa), 5. 3. 1708, 27. 1. 1709 (Lemlannissa). *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 23. 2. 1710, 9. 12. 1712 (tämä Lemlannissa). *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 1713 (pvm. puutuu, ehkä Lemlannissa), 16. 7. 1714.
Pöytäkirjoja: rt 1686, 1710, 1713 ÅKA B 42. Merkintöjä tileissä: pt 1671—1709 ja rt 1666—1714 Lumparlandin KA T I 1.
LUOPIOINEN Ks. Hauhon tarkastuspöytäkirjat.
LUUMÄKI Pt. *Petrus Bång* 25. 1. 1690 (main. matkaohjelmassa, *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44).

LUVIA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 22. 2. 1674 (Eurajoella), 1682 (pvm. puuttuu, ehkä 9. 1. Eurajoella), 4. 2. 1688 (Eurajoella). *Joh. Gezelius nuor.* 3. 10. 1691, 5. 1. 1697, 9. 3. 1702, 25. 2. 1708 (kaikki Eurajoella).
Rt. *Gregorius Thomae Biörneburgensis* (Porin rov.) 24. 2. 1646, 19. 2. 1657, 9. 3. 1658, 9. 6. 1659. *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) 8. 3. 1665, 10. 2. 1667, 4. 2. 1668, 24. 2. 1671, 5. 2. 1672, 2. 3. 1673, 31. 1. 1675. *Gabriel Arctopolitanus* (Porin rov.) 3. 3. 1680, 7. 2. 1686. *Gabriel Fortelius* (Ulvilan rov.) 23. 2. 1696, 24. 2. 1698, 30. 11. 1699, 13. 3. 1701, 1. 3. 1704. *Jacobus Garvolius* (Eurajoen rov.) 24. 11. 1705, 3. 12. 1706, 7. 3. 1709, 25. 1. 1712, 20. 2. 1713.
Tarkastusmerkinnät tileissä, Luvian KA T I 1. Lisäksi ks. Eurajoen ptpkt 1697—1708.
LÄNGELMÄKI Pt. *Georgius Alanus* 30. 1. 1650, 2. 2. 1652. *Eskil Petraeus* 4. 3. 1656. *Johannes Terserus* 25—26. 2. 1662. *Johannes Gezelius vanh.* 11. 2. 1669, 6. 3. 1673, 4. 3. 1677, 26. 2. 1682, 30. 1. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 13—14. 2. 1690, 15. 2. 1695, 8. 3. 1701.
Rt. *Josephus Matthaei* (Kangasalan rov.) 29. 12. 1648, 13. 3. 1651, 6. 3. 1653, 5. 3. 1654. *Severinus Matthaei Birckalensis* (Messukylän rov.) 4. 3. 1657, 25. 2. 1658, 1660 (pvm. puuttuu). *Johannes Frisius* (Kangasalan rov.) 2. 3. 1661, 6. 2. 1663, 12. 2. 1664, 14. 1. 1665, 2. 2. 1666, 10. 3. 1667, 6. 3. 1668, 27. 1. 1670, 3. 2. 1671, 15. 3. 1672. *Johannes Thuronius* (Kangasalan rov.) 18. 2. 1676, 1. 3. 1678, 2. 3. 1679, 1680 (pvm. p.), 1681 (pvm. p.), 29. 2. 1684, 5. 2. 1686, 11. 2. 1688, 26. 2. 1689, 25. 2. 1692, 7. 3. 1694, 17. 3. 1697, 26. 2. 1699. *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.), 1. 2. 1702, 24. 2. 1703, 29. 3. 1704, 8—9. 3. 1705, 6. 3. 1706, 21. 3. 1707, 29—30. 3. 1708, 2. 2. 1709, 3. 3. 1710, 29. 3. 1711, 31. 12. 1712, 4. 2. 1713.
Pöytäkirjoja: pt. 1677—1701 Längelmäen KA (HMA) II Cf 1. Merkinnät Längelmäen ja Kuoreveden tileissä, Längelmäen KA (HMA) III Gl 1. Längelmäen pappilassa 26. 2. 1662 päiv. Keuruun srk:n pannajulistus, RA Åbo konsist. skrivelser, pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 166.
MAALAHTI Pt. *Isak Rothovius* 19. 8. 1628. *Johannes Terserus* 10—11. 2. 1660, 1663 (pvm. puuttuu). *Johannes Gezelius vanh.* 4. 2. 1666, 3. 2. 1670, 20. 2. 1673, 8. 1. 1680, 10. 3. 1683. *Joh. Gezelius nuor.* 23. 2. 1691, 22. 2. 1694, 24. 2. 1698 (main. matkaohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 3), 24. 2. 1702, 9. 3. 1706, 30. 1. 1710.
Rt. *Elias Petri Holmius* (Närpiön rov.) talvella 1650 (pvm. p.), 1656 (pvm. p.), 1658 (pvm. p.), 20. 1. 1659, 1661 (pvm. p.), 30. 1. 1662, 1664 (pvm. p., mahd. 6. 2.), 1665 (pvm. p.), 1667 (pvm. p.), 16. 2. 1672, 22. 3. 1682. *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 1700 (pvm. p.), noin 10. 2. 1701, 1709 (pvm. p.). *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 1712 (pvm. p.).
Pöytäkirjoja: pt 1628, 1680 (ote) RA Acta eccl. 80, Malax; ptpk 1628 pain. *Leinberg* Handlingar II s. 14—15. Ptpk 1710 TaTA He 4 n:o 26. Selostus rt:sta 1650: Maalahden KA 21[1]. Tuomiokapitulin vast. vuosien

1700, 1709, 1712 rtpk:hin, Ilmajoen KA II Ea 1:1. Merkintöjä tileissä: pt 1660—83 ja rt 1656—82 Maalahden KA 21[1], pt 1691—1706 ja rt 1701 Sulvan KA 10. Pt 1660, 1666: ks lisäksi dateeraukset RA Acta eccl. 80, Malax.

MAARIA *Johannes Gezelius vanhemman* Maarian pappilasta 7. 6. 1681 lähettämä kirje, Kemin rov.kunnan ark. (OMA) Ea 1 n:o 3.

MARTTILA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 21. 3. 1615 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Georgius Alanus* tai *Eskil Petraeus* 1652, pvm. puuttuu (ks. *Oja* 1949 s. 38). *Johannes Terserus* 27. 11. 1659 (CEAP s. 374, 378). *Johannes Gezelius nuor.* 16. 2. 1696 (main. Kosken T.l. KA T II 1, tilit 1695).

Rt. *Henricus Florinus* (Kemiön rov.) 20. 3. 1680 (main. Kosken em. tilikirjassa, tilit 1680).

MASKU Pt. *Isak Rothovius* 2. 4. 1641 (*Leinberg* Handlingar IV s. 42). *Eskil Petraeus* 1657 (pvm. puuttuu, mahd. 26. 1., joka on merkitty tilikirjassa olevan hautausmaksusäännön viereen). *Johannes Terserus* 1660 (pvm. p.), *Johannes Gezelius vanh.* 9. 7. 1669, 11. 7. 1673, 30. 12. 1676, 24. 6. 1682, 11. 6. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 15. 9. 1692, 9—10. 2. 1701, 15. 2. 1708.

Rt. *Petrus A. Bergius* (prof., Piikkiön ja myöh. Taivassalon kirkkoh.) 1. 1. 1668, 1. 1. 1671, 12. 3. 1672. *Gabriel Bothniensis* (= Turun koulun reht., Maskun rov. Gabriel Fortelius) 21. 3. 1681. *Jacob Flachsenius* (tuomiorov.) 30. 1. 1685, 29. 3. 1686, 25. 3. 1690. *Johan Flachsenius* (tuomiorov.) 23. 4. 1699 (installaatio). *Haqvinus Pihlman* (Mynämäen rov.) 29. 1. 1702, 18. 1. 1703, 24. 1. 1704, 26. 3. 1705, 7. 1. 1706, 2. 2. 1709, 27. 3. 1710, 27. 5. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1669—88 Maskun KA (TMA) II Cf 1. Suomennos vuoden 1673 ptpk:sta *Paalasmaa* 1932 s. 182—185. Merkintöjä tileissä: pt 1657—82, 1692, 1708 ja rt 1668—1713 Maskun KA (TMA) III Gm 1:1—2. Pt 1701 main. matkaohjelmassa Keuruun KA II Eb fol. 73v.

MERIKARVIA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 1670, pvm. puuttuu (kyydityksmerk. Ulvilan KA B i 1 s. 33). 1674 pvm.p., 2. 1. 1678 (Porissa), 3. 1. 1680, 15. 3. 1683. *Joh. Gezelius nuor.* 1. 3. 1691, 26—27. 2. 1694, 4. 3. 1698 (pvm. epävarma), 4. 3. 1702, 15. 3. 1706, 2. 3. 1710.

Rt. *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) 7. 2. 1672, 5. 3. 1673 (molemmat Porissa, vuosina 1667—1671 ei ole pidetty tarkastusta). *Gabriel Arctopolitanus* (Porin rov.) 22. 9. 1678, 23. 9. 1679, 12. 9. 1680, 21. 9. 1681, 8. 10. 1684. *Gabriel Fortelius* (Porin rov.) 4. 3. 1688, 10. 3. 1689, 29. 9. 1693, 1. 1. 1697, 28. 12. 1699, 22. 9. 1701, 29. 12. 1704, 12. 12. 1708, 21. 9. 1709. Merkinnät tileissä Merikarvian KA C 1. Pt 26—27. 2. 1694: ks. lisäksi kolme kirjeen dateerausta RA Åbo konsist. skrivelser, kirjeistä yksi pain. *Leinberg* Handlingar VII s. 407—410.

MERIMASKU Ks. Naantalin ptpkt 25. 6. 1682 ja 28. 3. 1693.

MESSUKYLÄ Pt. *Georgius Alanus* 5. 2. 1652 (main. Teiskon KA C 1,

tilit 1651). *Eskil Petraeus* 14. 10. 1654 (kirjeen dateeraus, Ilmajoen KA II Ea 1: 1 n:o 1). *Johannes Terserus* 5. 2. 1662 (main. Teiskon KA C 1, tilit 1661). *Johannes Gezelius vanh.* noin 17. 2. 1669, 10. 3. 1673, 27. 2. 1677, 23. 2. 1682, 4. 2. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 17. 2. 1690, 13. 3. 1701, 1. 3. 1712.

Rt. *Johannes Thuronius* (Kangasalan rov.) 18. 3. 1698, 18. 2. 1700. *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 25. 1. 1702, 19. 7. 1703, 29. 6. 1704, 30. 7. 1705, 12. 5. 1707, 14. 6. 1708, 28—29. 3. 1709, 13. 4. 1710, 7. 5. 1711, 22. 2. 1713.

Lyhyet selostukset ptpk:sta 1682—1701 ja rtpk:sta 1710, 1711 TuTA F IV 3, Messukylä. Merkintöjä tileissä: pt 1701, 1712 ja rt 1698—1713 Messukylän KA (HMA) III Gl 1: 1; pt 1669—77, 1685 Teiskon KA C 1; rt 1709 Teiskon KA III Ga 2 (tilit 1708).

MIKKELI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 6. 2. 1615 (ks. edellä s. 50, nootti 19). *Petrus Bång* 26. 2. 1690 (main. matkasuunnitelmassa, *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44), 1695 pvm. puuttuu (main. vuoden 1700 ptpk:ssa). *Petrus Laurbecchius* 13. 3. 1700, 13. 3. 1704. *David Lund* 17. 3. 1707, 30. 1. 1710.

Pöytäkirjoja: pt 1700—1710 Mikkelin maasrk:n KA (SKMA) II v 32.

MOUHIJÄRVI Pt. *Georgius Alanus* 1652, pvm. puuttuu. *Johannes Terserus* 9. 3. 1662. *Johannes Gezelius vanh.* 23. 3. 1666, 11. 3. 1670, 2. 3. 1674, 5. 1. 1678, 17. 2. 1682, 12. 2. 1685 (Tyrvässä). *Joh. Gezelius nuor.* 22. 2. 1690 (Karkussa), 31. 1. 1695, 19. 2. 1701.

Rt. *Henricus Jacobi Finno* (Hämeenkyrön rov.) 1. 4. 1646, 2. 4. 1647. *Jacobus Raumannus* (Pirkkalan rov.) 21. 3. 1651, 13. 6. 1652, 1653 (pvm. p.), 27. 1. 1656, 6. 3. 1657, 4. 3. 1658, 27. 2. 1659, 2. 9. 1660, 30. 10. 1661, 28. 5. 1663, 25. 1. 1665, 22. 2. 1667, 28. 2. 1668, 17. 9. 1669, 13. (1?). 1671, 16. 1. 1672, 14. 2. 1673, 14. 2. 1675, 2. 3. 1676. *Thomas Rajalenius* (Tyrvään rov.) 2. 2. 1680, 18. 1. 1681, 2. 2. 1683, 3. 2. 1684, 21. 2. 1686. *Olaus Haartman* (Tyrvään rov.) 31. 1. 1690, 9. 3. 1694, 24. 2. 1691, *Josephus Wallenius* (Vesilahden rov.) 22. 1. 1698, 10. 2. 1699, 6. 2. 1700, 20. 2. 1702, 19. 2. 1703, 26. 2. 1704, 16. 2. 1705, 13. 3. 1706. *Johannes Wegelius* (Tyrvään rov.) 1. 3. 1707, 11. 3. 1708, 22. 2. 1709, 4. 2. 1710, 7. 3. 1711, 7. 3. 1712, 17. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: rt 1680—83, 1686 VA Acta eccl. I. Pöytäkirjatiivistelmät rt:sta 1686, 1691 Mouhijärven KA III Gl 2 (siteen lopussa). Rt:sta 13. 6. 1652 ks. TuTA I IV 4 fol. 50 (vrt. Mouhijärven kirkkoherran kirje 3. 3. 1652, TuTA I IV 4 fol. 82). Merkintöjä tileissä: pt 1652—1701 ja rt 1646—51, 1653—1713 Mouhijärven KA III Gl 2.

MUHOS Pt. *Johannes Terserus* 9. 2. 1663 (main. Terseruksen kirjeessä Per Brahelle 26. 3. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Tigerstedt* SSLF 6 s. 199). *Johannes Gezelius nuor.* 13. 2. 1706 (main. matkaohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 172).

Rt. *Jacobus Frosterus* 18. 3. 1688, 13. 4. 1688 (main. Pyhäjoen KA II Cg 1 s. 49, 53—54, OMA).

MUNSALA *Johannes Gezelius nuor.* 30. 1. 1706 Uudessakaarlepyyssä (ks. edellä s. 67), 18. 2. 1710 Uudessakaarlepyyssä.

Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 2. 3. 1695, 17. 2. 1699, 5. 3. 1707, 28. 5. 1709 (Uudessakaarlepyyssä). *Johannes Gezelius* (Pietarsaaren rov.) 29. 6. 1711 (Uudessakaarlepyyssä).

Pöytäkirjoja: rt 1707 TuTA E VI 2, otteet rtpk:sta 1695, 1707 HYK Cö II 21 s. 91, 94, ote rtpk:sta 1699 HYK Cö II 24 s. 3. Merkintöjä tileissä: pt 1710 ja rt 1707—11 Munsalan KA U 1.

MUSTASAARI (vrt. Vaasa) Pt. *Pietari Follingius* noin v. 1562, pvm. puuttuu (*Leinberg* Handlingar III s. 16). *Eskil Petraeus* 1655, pvm.p. (main. VA rr 9b: 340, Mustasaaren käräjät 9—11. 6. 1656).

MUSTIO Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 12. 2. 1675 (TuTA I IV 3, Svartå). *Joh. Gezelius nuor.* 17. 9. 1702 (main. matkaohjelmassa TuTA I IV 3).

MYNÄMÄKI Pt. *Johannes Terserus* 1661, pvm. puuttuu (ks. *M. Juva* 1955 s. 73). *Johannes Gezelius vanh.* 7. 7. 1669 (main. seurakunnan kastekirjassa III a s. 114, ks. *Lempiäinen* 1965 s. 45). *Joh. Gezelius nuor.* 11—12. 9. 1692, 12—13. 2. 1701 (main. matkaohjelmassa Keuruun KA II Eb fol. 73v), 17—18. 2. 1708 (main. matkaohjelmassa Eurajoen KA J I 2 s. 381). Rt. *Henricus Hoffman* (Maskun rov.) 5. 6. 1659 (CEAP s. 304), 3. 8. 1662. *Haqvin Pihlman* (Mynämäen rov.) 23. 7. 1699.

Ptpk 1692 Mynämäen KA XXXVII ja TuTA I IV 4 s. 148—151, sitä selostaa *Perälä* 1963 s. 106—110. Rt 1662, 1699 main. penkkijärjestyksissä Mynämäen KA XIX. Vuoden 1699 penkkij. pain. suomennoksena *Perälä* mt. s. 110—115.

MYRSKYLÄ Pt. *Petrus Bång* 28. 2. 1684 (Pernajassa?), 6. 2. 1691 (kirjeen dateeraus, Lapinjärven ruots. srk:n KA II G 1 s. 90).

Rt. 22. 3. 1680 (tarkastajan nimeä ei main.). *Johannes Albogius* (Porvoon rov.) 24. 3. 1685. *Petrus Serlachius* (Pernajan rov.) 19. 1. 1696, 21. 3. 1709, 21. 12. 1712.

Merkinnät tileissä ja inventaareissa Myrskylän KA T I 1.

MÄNTSÄLÄ Pt. *Petrus Bång* 8. 2. 1691 (main. vuoden 1700 rtpk:ssa). *Petrus Laurbecchius* 4. 3. 1698, 5. 2. 1702. *David Lund* 24. 2. 1708.

Rt. *Petrus Serlachius* (Pernajan rov.) 6. 3. 1700, 23. 5. 1707.

Pöytäkirjoja: pt 1698—1708 ja rt 1700 Mäntsälän KA II Cfg, ptpk:sta 1708 kopio VA Albin Simolins saml. Ia. Rt:ssa 1707 laadittu inv. TaTA Hf 15, Mäntsälä.

MÄNTYHARJU Pt. *Petrus Bång* luult. talvella 1683 (vrt. VA ii 4: 403v, Luumäen ja Mäntyharjun käräjät 26—27. 6. 1684), 28. 2. 1690. *David Lund* 21. 3. 1707, 22. 1. 1710. Main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 467, 468, *Simolin* 1916 s. 87, UUB K 99 s. 392.

NAANTALI Pt. *Mikael Agricola* heinäk. 1554 (luostari, kohta 17. 7. jäl-

keen, *Arwidsson* VIII s. 162). *Isak Rothovius* 7. 1. 1628 (Naantalin KA II Ea 1 s. 11), 14. 4. 1631 (Kankaisissa päivätty lahjoitus, koska läsnä oli myös rov. Henrik Hoffman, lienee kyseessä tarkastusmatka. Naantalin KA III Hf 1 s. 18, 61v, TMA), 7. 3. 1641 (installaatio). *Johannes Terserus* 18. 9. 1659 (CEAP s. 358), 1661, pvm. puuttuu (*Tengström* Handlingar III s. 57). *Johannes Gezelius vanh.* 25. 6. 1682. *Joh. Gezelius nuor.* 28. 3. 1693, 1. 5. 1696 (installaatio), 6. 1. 1702.

Pöytäkirjoja: pt 1682, 1693, 1702 Naantalin KA (TMA) II Ea 1. Installaatiot 1641, 1696: ks. *Matinolli* 1959 s. 377, 384.

NASTOLA Pt. *Petrus Bång* 29. 1. 1690 (main. matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44).

NAUVO Pt. *Mikael Agricola* 7. 7. 1554 (*Arwidsson* VIII s. 158). *Eskil Petraeus* 1656, pvm. puuttuu (CEAP s. 40). *Johannes Terserus* 21—22. 2. 1659, *Johannes Gezelius vanh.* 28. 5. 1666, 2. 7. 1680. *Joh. Gezelius nuor.* 24—25. 8. 1692, 2. 7. 1699, 19. 2. 1709.

Rt. *Nicolaus Nycopensis* (prof., Sauvon rov.) 7—8. 3. 1658. *Georgius Alanus* (tuomiorov.) 8. 3. 1661, 11. 3. 1663, 9. 3. 1664. *Enevald Svenonius* (tuomiorov.) 26. 1. 1679. *Georgius Prytz* (Korppoon rov.) 31. 3. 1695, 10. 4. 1698. 14. 2. 1700 (tarkastuksen pitäjää ei main.). *Johannes Flachsenius* (tuomiorov.) 22. 2. 1701, 9—10. 3. 1706. *Ingemund Bröms* (tuomiorov.) 25. 1. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1659 ja rt 1658 Nauvon KA II 1, pt 1680—99 ja rt 1706 Nauvon KA XII 1, rt 1695, 1698 Nauvon KA XII 2. Ptpk 1659, 1680 ja rtpk 1658 kop. SKHS:n ark. (VA) I 5. Merkintöjä tileissä: pt 1666 ja rt 1661—79 Nauvon KA II 1, pt 1692, 1709 ja rt 1695, 1698, 1706 Nauvon KA II 2, pt 1699, 1709 ja rt 1700—13 Nauvon KA XVI 1.

NOUSIAINEN Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 14. 9. 1692, 11. 2. 1701, 16. 2. 1708.

Rt. *Henricus Hoffman* (Maskun rov.) helmik. 1659 (CEAP s. 269, 272). *Haqvinus Pihlman* (Mynämäen rov.) 28. 10. 1697, 6. 5. 1700, 17. 1. 1702, 16. 1. 1703, 25. 1. 1704, 25. 3. 1705, 6. 1. 1706.

Näistä kaikista pöytäkirjat Nousiaisten KA VIII 2.

NUMMI (Lohjan kappeli) Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 14. 3. 1679, 13. 1. 1684, 23. 2. 1688 (kaikki Lohjalla). *Joh. Gezelius nuor.* 4. 2. 1693, 20. 9. 1697, 19. 9. 1702 (Lohjalla) 17. 1. 1708 (samoin).

Rt. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 22. 5. 1678, 29. 5. 1679, 20. 5. 1680, 1681 (pvm. puuttuu), 5. 7. 1682, 8. 6. 1684, 19. 6. 1685, 25. 4. 1686, 10. 6. 1687, 13. 5. 1688, 21. 5. 1689, 18. 5. 1690, 4. 6. 1691, 22. 5. 1692. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 22. 5. 1698, 25. 3. 1700, 10. 6. 1706.

Merkinnät tileissä Nummen KA T I 1. Pt 1693 main. Pusulan KA I C 1 s. 62.

NURMIJÄRVI Pt. *Petrus Bång* 12. 2. 1691. *Petrus Laurbecchius* 24. 2. 1698, 12. 2. 1702. *David Lund* 18. 2. 1708 (kirjeen dateeraus, *Rosén* 1936 s. 275).

Rt. *Petrus Serlachius* (Pernajan rov.) 26. 3. 1696, 20. 2. 1713.
Merkinnät tileissä: pt 1691—1702 ja rt 1696 Nurmijärven KA, tilikirjat 1. Rt 1713 main. rtpk:ssa 4. 3. 1718, Nurmijärven KA III 1.
NÄRPIÖ Pt. *Mikael Agricola* 11. 8. 1555 (ks. *Bomansson* 1859 s. 139, *Nordlund* 1928 s. 55). *Johannes Terserus* helmik. alkupuol. 1660 (CEAP s. 408). *Johannes Gezelius vanh.* 12. 3. 1683 (kirjeen dateeraus *Leinberg* Handlingar IV s. 426), 13. 1. 1685 (dateeraus, Ilmajoen KA II Ea 1: 1 ja RA Acta eccl. 80, Malax). *Joh. Gezelius nuor.* 1691, pvm. puuttuu (main. kirjeessä *Leinberg* Handlingar VII s. 414—415), 26—27. 2. 1698 (main. ohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 3), 28. 2. 1702 (dateeraus, Kemin rov.kunnan ark. Ea 1 n:o 13, OMA), 10—11. 3. 1706 (main. ohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 173), 28. 1. 1710.
Ptpk 1710 TaTA He 4 n:o 26.
NÖTÖ Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 19. 2. 1709 (Nauvossa).
Rt. *Georgius Prytz* (Korppoon rov.) 17. 5. 1698. *Johannes Flachsenius* (tuomiorov.) 9. 3. 1706 (Nauvossa).
Rtpk 1698 Nauvon KA XII 2. Nauvon rtpk:ssa 9. 3. 1709 erilliset pykälät Nötön kappelin asioista. Pt 1709 ja rt 1706 main. Nötön tileissä, Nauvon KA XVI 15.
ORAVAINEN Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 29. 1. 1706 (main. matkaohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 172).
Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 9. 3. 1695, 18. 2. 1699, 4. 3. 1707.
Rtpk 1707 TuTA E VI 2. Ote rtpk:sta 1695 kop. HYK Cö II 21 s. 92, ote rtpk:sta 1699 HYK Cö II 24 s. 3v.
ORIMATTILA Pt. *Petrus Bjugg* 17. 2. 1653. *Nicolaus Nycopensis* 29—30. 8. 1658, 16. 2. 1659, 13. 3. 1662. *Petrus Brommius* 8. 2. 1667. *Henrik Carstenius* 21. 2. 1680. *Petrus Bång* 14. 2. 1684, 30—31. 1. 1690, 8. 2. 1695. *Petrus Laurbecchius* 28. 2. 1701, 19. 2. 1705. *David Lund* 14. 2. 17[08?] (alkup. suunnitelman mukaan Lundin piti olla täällä 16—17. 1., ks. *Simolin* 1916 s. 119 ja edellä s. 75, nootti 21).
Rt. *Andreas Jonae Orraeus* (Hollolan rov.) 5. 8. 1660, 11. 9. 1664, 2. 9. 1666, 13. 9. 1668. *Jacobus Etholenius* (Lammin rov) 1. 3. 1683. *Gustaf Joh. Berner* (Hollolan rov.) 23. 11. 1690, 21. 5. 1693, 20. 9. 1696, 6. 2. 1710 (main. matkaohjelmassa *Simolin* mt. s. 146).
Pöytäkirjoja: pt 1653—17(08?), rt 1660—1696 Orimattilan KA (HMA) P 1, kop. TaTA Cf 1 ja muut paitsi rt 1680 VA Albin Simolins saml. Ia.
ORIPÄÄ Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 17. 3. 1670, 9. 2. 1682, 18. 2. 1685 (kaikki Pöytyällä). *Joh. Gezelius nuor.* 15. 9. 1693 (Pöytyällä), 21. 2. 1699.
Rt. *Petrus Bång* (prof., oli jo tällöin valittu Narvan superintendentiksi) 26. 1. 1679 (Pöytyällä?). *Gabriel Fortelius* (Maskun rov.) 21. 6. 1683. *Jacob Flachsenius* (tuomiorov.) 30. 1. 1688, 30. 1. 1689. *Petrus Laurbecchius* (Maskun rov.) 5. 2. 1693, 25. 1. 1694 (molemmat Pöytyällä). *Isaacus Pihlman* 14. 3. 1697

(Pöytyällä). *Haqvinus Pihlman* (Mynämäen rov.) 19. 12. 1697, 10. 3. 1701 22. 2. 1703 (Pöytyällä).
Ptpk 1699 Pöytyän KA 125. Merkinnät tileissä Oripään KA T I 1 (tästä on kopio SKHS:n ark. E 25, mutta siinä on paljon virheitä).
ORIVESI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 13. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Georgius Alanus* 3. 2. 1652. *Eskil Petraeus* 3. 3. 1656. *Johannes Terserus* 27. 2. 1662. *Johannes Gezelius vanh.* 10. 2. 1669, 7. 3. 1673, 6. 3. 1677, 25. 2. 1682, 1. 2. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 15. 2. 1690, 17. 2. 1695, 10. 3. 1701.
Rt. *Josephus Matthaei* (Kangasalan rov.) 13. 5. 1651, 25. 3. 1653, 7. 3. 1654. *Severinus Matthaei Birckalensis* (Messukylän rov.) 6. 3. 1657, 22. 2. 1659, 1660 (pvm. puuttuu). *Johannes Frisius* (Kangasalan rov.) 3. 3. 1661 19. 8. 1661 (tal. katselmus), 8. 2. 1663, 15. 2. 1664, 15—16. 1. 1665, 17. 5. 1665 (tal. katselmus), 18. 4. 1666, 12. 3. 1667, 8. 3. 1668, 30. 1. 1670, 5. 2. 1671. *Johannes Thuronius* (Kangasalan rov.) 17. 3. 1672, 20. 2. 1676, 3. 3. 1678, 4. 3. 1679, 22. 2. 1681, 2. 3. 1684, 7. 3. 1686, 12. 2. 1688, 24. 2. 1689, 22. 2. 1691, 19. 3. 1697, 24. 2. 1699. *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 30. 1. 1702, 26. 2. 1703, 31. 3. 1704, 10. 3. 1705, 4. 3. 1706, 22. 3. 1707, 31. 1. 1709, 5. 3. 1710, 20. 8. 1711, 2. 2. 1712, 2. 2. 1713.
Ptpk 1662 Oriveden KA (HMA) III Gl 1: 1, pain. *Råbergh* SKHS Pöytäk. 4 s. 312—313. Merkinnät tileissä Oriveden KA (HMA) III Gl 1: 1. Vuoden 1657 rt:sta vrt. myös CEAP s. 48, 76.
OULAINEN Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 5. 2. 1688 Pyhäjoella (tällöin laadittu kappelin inv. Pyhäjoen KA II Cg 1 s. 35, OMA).
OULU Pt. *Isak Rothovius* 11. 7. 1628, 1639 (pvm. puuttuu). *Eskil Petraeus* 8. 9. 1655. *Johannes Terserus* 22. 2. 1660, 25. 1. 1663. *Johannes Gezelius vanh.* 14. 2. 1666, 1670 (synodi täällä 15. 2.), 24. 1. 1673, 20. 1. 1680, 16. 2. 1683, 26. 3. 1686. *Joh. Gezelius nuor.* 22—23. 1. 1691 synodi, tark. 24. 1. ja 31. 1. 1691, 12—13. 1. 1694 synodi ja 16—17. 1. tark., 14—17. 1. 1698 synodi, 13. 1. ruots. srk:n ja 16. 1. suom. srk:n tark. (oli Oulussa jo 12. 1., kirjeen dat. Pyhäjoen KA 55 s. 4), 2—3. 2. 1702 tark. ja 4—6. 2. synodi, 14—15. 2. 1706.
Rt. *Simon Erici Frosterus* (Oulun kirkkoh.) 9. 9. 1639 (ei rt?). *Josephus Mathesius* (Kalajoen rov.) vuoden 1657 alussa installaatio (CEAP s. 17), 26. 2. 1665. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 3. 4. 1688, 18. 12. 1696, 14. 2. 1701, 15. 3. 1704, 9. 2. 1705. *Petrus Portinus* (Puhäjoen rov.) 18. 1. 1713.
Pöytäkirjoja: pt 1628 kop. SKHS:n ark. (VA) I 6, alkuperäistä en ole tavoittanut. Otteet ptpk:sta 1655 ja 1698 RA Acta eccl. 84, Uleåborg. Synodien 1691—1702 pöytäk. pain. *Hällström* 1824 s. 22, 698, 704, 711. Rt:ssa 1688 laadittu inv. Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1 s. 58—66. Merkintöjä tileissä: rt 1639 Oulun KA (OMA) T I 1 s. 28, pt 1660—73 ja rt 1665 T I 2, pt 1680—86 T I 3, pt 1694—1706 ja rt 1696—1713 T I 4, vuoden 1706 pt:sta ks. lisäksi Haukiputaan KA III Gg 4/1 s. 4. Vuoden 1639 pt:sta *Leinberg*

SKHS Pöytäk. 2 s. 113—114 ja vuoden 1691 pt:sta *Tengström* Handlingar IX s. 19, *Leinberg* Handlingar V s. 47. Vuoden 1670 synodista *Leinberg* Handlingar IV s. 306—307, vuoden 1697 synodista sama VII s. 447 ja vuoden 1702 synodista Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1 s. 465.

PAATTINEN Rt. Kirkontilit tarkasti 11. 6. 1712 emäsrk:n Maarian kirkkoherra, prof. *Laurentius Tammelin*. Paattisten KA n:o 1, tilit 1710.

PAAVOLA Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 10. 2. 1702, 18. 2. 1706 (molemmat Siikajoella).

Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 20—21. 12. 1691, 3. 4. 1695, lisäksi ks. Siikajoen rtpkt 5. 7. 1699, 5. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 21. 1. 1707, 9. 1. 1708 (Siikajoella), 16. 2. 1709 (samoin), 19. 1. 1710, 17. 2. 1711 (Siikajoella), 29. 2. 1712 (samoin), 25. 1. 1713 (samoin).

Pöytäkirjoja: rt 1691, 1695 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1. Merkintöjä tileissä: pt 1702—06 ja rt 1699—1713 Paavolan KA (OMA) T I 1.

PADASJOKI Pt. *Mikael Agricola* ehkä v. 1549 (*Pirinen* 1962 s. 154). *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 4. 3. 1615 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Abraham Thauvonius* 28. 2. 1675 (main. kihlak. oik:n pöytäk:ssa VA ee 10: 840). *Petrus Bång* 8. 2. 1690 ja *David Lund* 28—29. 1. 1708 (main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* mt. s. 44, 120).

Rt. *Gustaf Joh. Berner* (Hollolan rov) 1712, pvm. puuttuu (ks. *Neovius* 1893 s. 88).

PAIMIO Pt. *Johannes Terserus* noin 4. tai 5. 12. 1659 (CEAP s. 378). *Johannes Gezelius nuor.* toimittanut täällä installaation 1689, 1695, 1699 ja 1706 (pvm:t puuttuvat, ks. *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 103—108.

Rt. *Abraham Thauvonius* (prof. Sauvon rov.) syysk. 1660 (CEAP s. 448).

PALTAMO Pt. *Johannes Terserus* 1. 2. 1663 (ptpk:n alkulause ÄT 1777 s. 126—127, lisäksi ks. *Tigerstedt* SSLF 6 s. 200 ja *Vartiainen* 1931 s. 153). *Joh. Gezelius nuor.* 6. 2. 1691, 17. 1. 1698 (Oulussa), 3. 2. 1702 (Oulussa), 8. 2. 1706, 14. 2. 1710 (Kokkolassa). Nämä main. tileissä Paltamon KA (OMA) III Gl 1: 1.

PARAINEN (Piispan palkkapitäjä 1600-luvulla) Pt. *Mikael Agricola* 5. 7. 1554 (*Arwidsson* VIII s. 157). *Isak Rothovius* 1635, pvm. puuttuu (VA cc 4, Paraisten käräjät 7. 3. 1636), 14. 9. 1636 (dateeraus kirjeessä Axel Oxenstiernalle, *Lagus* Handlingar N. F. I s. 62, AOSB II: 12: 1 s. 254), 19. 7. 1651. *Eskil Petraeus* 18. 7. 1653. *Johannes Terserus* 14. 7. 1661 (?), 19. 3. 1663 (ks. *Giörwell* 1759 s. 355 ja edellä s. 56, nootti 21). *Johannes Gezelius vanh.* 24. 2. 1665, 31. 5. 1669, 20. 5. 1672, 11. 5. 1673, 8. 6. 1674, 6. 8. 1678, 24—25. 6. 1679, 31. 5. 1680, 25. 3. 1682, 19. 5. 1684, 25. 5. 1685, 8. 8. 1686, 29. 5. 1687, 13. 5. 1688, 25. 12. 1689— 1. 1. 1690 (ks. *J. J. Tengström* 1825 s. 232). *Joh. Gezelius nuor.* 3. 5. 1691 (tästä ks. myös *Schalin* 1955 s. 43), 1696 (pvm.p.), 21. 6. 1703, 15. 5. 1704, 22. 5. 1705, 10. 6. 1706, 12. 5. 1707, 12. 7. 1708, 18. 7. 1709, 7—9. 1. 1712, 25. 5. 1713.

Kirkkoherra Andreas Hasselqvistin päiväämätön kirjelmä vuoden 1696 pt:ssa käsiteltävistä asioista: TuTA I IV 5. Merkintöjä tileissä: pt 1651—61, 1665—88, 1691, 1703—13 Paraisten KA R.b. I: 1—2.

PARIKKALA (Joukio) Pt. *Petrus Bång* 27. 1. 1686, 4. 2. 1692 (nämä main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256), vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).

PERNAJA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 2. 2. 1603 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Nicolaus Nycopensis* 26. 7. 1659. *Petrus Brommius* 22. 8. 1667, 28. 1. 1671. *Abraham Thauvonius* 18. 10. 1676 (dateeraus valtuuskirjeessä Lapinjärven kappalaiselle Ernest Gudsaeukselle, RA Wiborgs konsist. skrivelser). *Petrus Bång* 19. 7. 1682, 28. 2. 1684. *Petrus Laurbecchius* 9. 3. 1698, 2. 2. 1702 (dateeraus kirjeessä kuninkaalle, RA Wiborgs konsist. skrivelser), 22. 2. 1702 (Koskenkylässä).

Rt. *Johannes Albogius* (Porvoon rov.) 25. 3. 1685. 12. 12. 1688 (tarkastuksen pitäjää ei main.). *Petrus Serlachius* (Pernajan rov.) 29. 4. 1713 (?). Merkintöjä tileissä: pt 1659—71, 1682—98, 22. 2. 1702 ja rt 1685—1713 Pernajan KA, Kyrkoräkenskaper 1650—1735.

PERNIÖ Pt. *Isak Rothovius* 10. 3. 1647. *Johannes Terserus* 2. 12. 1659, *Johannes Gezelius vanh.* 26. 6. 1667, 28. 12. 1671, 22. 2. 1675, 25. 3. 1679, 21. 9. 1683, 2. 3. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 20. 2. 1693, 21. 9. 1699, 4—5. 3. 1705.

Rt. *Johannes Pratanus* (Kemiön rov.) 3. 2. 1652, 1658 (pvm. puuttuu, CEAP s. 125, 137), 14. 4. 1659 (CEAP s. 273). *Christiernus Agricola* (Uskelan rov.) 1660 (pvm. p.). *Johannes Pratanus* jälleen 2. 7. 1662, 12. 2. 1669, 1. 9. 1673. *Abraham Thauvonius* (Halikon rov.) 6. 1. 1665, 27. 7. 1666. *Henricus Florinus* (Kemiön rov.) 16. 3. 1686, 31. 8. 1690, 1. 2. 1691, 21. 9. 1694, 4. 10. 1696, 7. 8. 1698, 3. 11. 1698 (inv.), 21. 9. 1700, 14. 9. 1702. *Simon Tolpo* (prof., Kemiön rov.) 2. 2. 1706, 31. 1. 1708, 11. 1. 1710.

Pöytäkirjoja: pt 1659 Perniön KA (TMA) III Gl 2 fol. 19v—23, pt 1671, 1679—1705 ja rt 1686, 1690, 7. 8. 1698, 1700, 1706—10 Perniön KA (TMA) II Eb 1: 1, jossa myös pt:ssa 1661 ja rt:ssa 1691 laaditut penkkijärjestykset (edellisestä vrt. *Tengström* Handlingar VI s. 126—128). Selostus rt:ssa 1660 käsitellyistä asioista CEAP s. 429—431. Merkintöjä tileissä ja inventaareissa: pt 1647—1705 ja rt 1652, 1662—90, 1694—1700 Perniön KA (TMA) III Gl 2, pt 1705 ja rt 1700—10 III Gl 3.

PERTTELI Pt. *Johannes Terserus* 30. 11. 1659 (Uskelassa). *Johannes Gezelius vanh.* 7. 2. 1675, 11. 3. 1679, 23. 9. 1683, 3. 3. 1688 (kaikki Uskelassa). *Joh. Gezelius nuor.* 1. 2. 1693, 15. 9. 1699 (Uskelassa), 27. 2. 1705. Rt. *Johannes Pratanus* (Kemiön rov.) 26. 1. 1671, 3. 9. 1673 (molemmat Uskelassa). *Gabriel Thauvonius* (Perniön rov.) 26. 2. 1682 (Uskelassa). *Henricus Florinus* (Kemiön rov.) 16. 9. 1690, 29. 7. 1698 (Uskelassa?), 26—28. 8. 1702. *Simon Tolpo* (prof., Kemiön rov.) 30. 1. 1706, 2. 2. 1708 (molemmat Uskelassa), 6. 1. 1710. *Laurentius Tammelin* (Kemiön rov.) 5. 2. 1713 (Uskelassa).

Rtpk 1713 Salo-Uskelan KA (TMA) II Ea 1. Uskelan rtpk:ssa 2. 2. 1708 erit. Pertteliä koskevat pykälät (12—23, 32). Merkintöjä tileissä: pt 1659—1705 ja rt 1671—1713 Perttelin KA, Kirkon tilit 1629—1740, pt 1705 ja rt 1702 ks. lisäksi Salo-Uskelan KA (TMA) III Gm 1: 2, tilit 1704, 1701.

PIEKSÄMÄKI Pt. *Nicolaus Nycopensis* 26. 1. 1660 (Kangasniemellä). Tarkastus 25. 2. 1668, mahd. *Petrus Brommiuksen. Abraham Thauvonius* 1677 (pvm. puuttuu). *Petrus Bång* 27. 2. 1683, 23. 2. 1690, 24. 2. 1695. *David Lund* 12. 3. 1707, 1. 2. 1710.

Rt. 1676, 1681 pvm:t puuttuvat, samoin tiedot tarkastusten pitäjistä (edellisessä luult. Mikkelin rov. Johannes Broterus ja jälk. Andreas Strandenius). *I. Winter* (?) 22. 2. 1690.

Pöytäkirjoja: pt 1660, 1695 Kangasniemen KA (SKMA) II Cfg 1, kop. TaTA Cf 1 ja VA Albin Simolins saml. Ia. Ote tark.pöytäkirjasta 1668 Pieksämäen KA A III 1 s. 130, samassa sidoksessa s. 119—121 main. pt 1677, 1683 ja rt 1676, 1681, 1690. Pt 1690, 1707, 1710 main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 467, 468, *Simolin* 1916 s. 44, 87, UUB K 99 s. 392.

PIELAVESI Pt. *David Lund* 26. 2. 1707, 19. 2. 1710 (main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 87, UUB K 99 s. 392).

PIELISJÄRVI Pt. *Petrus Bång* helmikuussa 1683, tätä ennen ei kukaan piispa ollut täällä käynyt (RA Wiborgs konsist. skrivelser 4. 4. 1688).

PIETARSAARI kaup.srk. (Jakobstad) Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 16. 2. 1691, 8. 2. 1698, 17. 2. 1702 (vrt. edellä s. 65!), 3. 3. 1706, 8—9. 2. 1710. Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn rov.) 22. 2. 1695, 14—15. 2. 1699. *Johannes Gezelius* (Pietarsaaren rov.) 3. 1. 1705, 24. 2. 1706, 21. 4. 1707, 14. 5. 1713.

Ote rtpk:sta 1695 kop. HYK Cö II 21 s. 90 ja rtpk:sta 1699 HYK Cö II 24 s. 2. Kertomus pt:ssa 1691 toimitetusta Pietarsaaren kirkon vihkimisestä: Pietarsaaren KA Z II 1. Merkintöjä tileissä: pt 1710 ja rt 1705—13 Pietarsaaren KA N II 1, pt:sta 1710 ks. lisäksi Ähtävän tilit 1709. Pt. 1698—1706 main. matkaohjelmissa, Pyhäjoen KA 55.

PIETARSAARI maasrk. (Pedersöre) Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 7. ja 9. 2. 1698, 16. 2. 1702 (vrt. edellä s. 65!), 4—5. 3. 1706 (nämä main. matkaohjelmissa Pyhäjoen KA 55).

Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn rov.) 23. 2. 1695, 13. 2. 1699.

Ote rtpk:sta 1695 kop. HYK Cö II 21 s. 91 ja rtpk:sta 1699 HYK Cö II 24 s. 2.

PIIKKIÖ Pt. *Eskil Petraeus* 4. 12. 1653. *Johannes Terserus* 6. 11. 1659. *Johannes Gezelius vanh.* 22. 1. 1671, maalisk. 1679 (pvm. puuttuu), 8. 3. 1688. *Joh Gezelius nuor.* 29. 9. 1693.

Rt. Tilien tarkastuksen ovat hoitaneet srk:n professorikirkkoherrat: *Simon Kexlerus* 1. 5. 1666. *Johannes Flachsenius* 3. 8. 1682. *Simon Tolpo* 28. 7. 1695, 18. 11. 1696, 17. 11. 1697, 1. 11. 1698, 1. 11. 1699, 2. 12. 1700. 17. 8. (?) 1701 piti rt:n tuomiorov. *Johannes Flachsenius.*

Ptpk 1688 Piikkiön KA 30, kop. SKHS:n ark. (VA) I 5. Merkinnät tileissä Piikkiön KA 30.

PIRKKALA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 9. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Eskil Petraeus* 1656 ja *Johannes Terserus* 1662, pvm:t puuttuvat (kyyditysmerk. tileissä, Teiskon KA C 1). *Johannes Gezelius vanh.* 6. 2. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 22. 2. 1695, 14. 3. 1701. Rt. *Thomas Rajalenius* (Tyrvään rov.) 8. 2. 1680, 24. 1. 1681, 7. 2. 1683, 10. 2. 1684. *Josephus Wallenius* (Vesilahden rov.) 28. 2. 1697, 28. 1. 1698, 11. 2. 1700, 28. 2. 1702, 4. 3. 1704, 24. 2. 1705, 18. 3. 1706. *Johannes Wegelius* (Tyrvään rov.) 8. 3. 1707, 3. 3. 1708, 1. 3. 1709, 11. 2. 1710, 28. 2. 1711, 10. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: rt 1680—84 VA Acta eccl. I, pt 1685—1701 ja rt 1697—1713 Nokian KA II Cf 1.

POHJA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 21. 3. 1679 (main. Tammisaaren KA T I 1 s. 70). *Joh. Gezelius nuor.* 14—15. 9. 1702 (main. matkaohjelmassa TuTA I IV 3).

PORI kaup.srk. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 23. 2. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Johannes Gezelius vanh.* 1665, pvm. puuttuu (kyyditysmerk. Ulvilan KA B i 1 s. 22v), 29. 1. 1670 (kirjeen dateeraus, VA Acta eccl. I), 2. 1. 1678. *Joh. Gezelius nuor.* 10—11. 3. 1693, mahd. 7. 3. 1698 (ks. edellä s. 64), 6—7. 3. 1702, 17. 3. 1706, 5. 3. 1710.

Rt. *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) 7. 2. 1672, 5. 3. 1673.

Pöytäkirjoja: pt 1693, 1702—10 Ulvilan KA B v 1. Merkintöjä tileissä: pt 1678 ja rt 1672—73 Merikarvian KA C 1, tilit 1678, 1672. Pt 1710 Porin KA III a 1, tilit 1708.

PORVOO Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 31. 1. 1603 (main. matkasuunnitelmassa, *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Petrus Brommius* 29. 1. 1671 (Pukkilan KA J IIa 2 n:o 5. *Neovius* 1890—91 s. 550). *Henrik Carstenius* talvella 1680, pvm. puuttuu (Carsteniuksen kirje kuninkaalle 6. 4. 1680, RA Wiborgs konsist. skrivelser). *Petrus Bång* 16. 7. 1682 (Kuninkaan käskystä maaherra Axel Rosenhanen ja piispa Bångin yhdessä pitämän Porvoon srk:n jakoa koskevan tutkimuksen pöytäkirja RA Acta eccl. 87, Borgå. Sitä selostaa *Laurinmäki* 1957 s. 249—250). 20—21. 5. 1687 Bång oli täällä papiston palkkauksen tutkinnassa, ks. edellä s. 72.

Rt. *Zacharias Stachaeus* (Pernajan rov.) 6. 3. 1659 (Pukkilan KA J IIa 2 n:o 3. *Neovius* mt. s. 548—549). *Petrus Serlachius* (Pernajan rov.) 25. 6. 1695 (merk. inventaariossa Porvoon ruots. srk:n KA Bc 1 fol. 9—11).

PUDASJÄRVI Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 20. 2. 1666, 23. 1. 1673, 23. 3. 1686 (kaikki Iissä). *Joh. Gezelius nuor.* 27. 1. 1691 (Iissä), 16. 1. 1694 (Oulussa), 10. 1. 1698 (Iissä), 3. 2. 1702 (Oulussa), 14. 2. 1706 (Oulussa).

Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 5. 12. 1691, 9. 7. 1699 (Iissä), 11. 2. 1700, 10. 2. 1701 (Iissä), 26. 8. 1703 (Oulussa), 9. 2. 1705 (Oulussa). *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 6—7. 1. 1707, 3. 1. 1708 (Iissä), 1. 2. 1708, 31. 1

1709, 9. 1. 1710 (Iissä), 18—19. 2. 1712 (Iissä), 11. 1. 1713. *Ericus Frosterus* (Pudasjärven rov.) 8. 8. 1714.
Pöytäkirjoja: pt 1666—98, 1706 ja rt 1691—1703, 1709—13 Pudasjärven KA (OMA) II Cf 1, rtpk:t 1691—1700 myös Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1. Merkintöjä tileissä: pt 1686—1706 ja rt 1700—14 Pudasjärven KA (OMA) III Gl 1: 1.
PUKKILA Rt. *Johannes Albogius* (Porvoon rov.) 13. 2. 1688 Kantelassa (allek. eräässä lahjoituskirjelmässä Pukkilan KA J IIa 2).
PULKKILA Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 24. 1. 1698 (Siikajoella), 10. 2. 1702 (samoin), 6. 2. 1706 (Rantsilassa).
Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 4. 4. 1695, lisäksi ks. Siikajoen rtpk:t 5. 7. 1699, 5. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 23. 1. 1707, 9. 1. 1708 (Siikajoella), 16. 2. 1709 (samoin), 21. 1. 1710, 17. 2. 1711 (Siikajoella), 29. 2. 1712 (samoin), 25. 1. 1713 (samoin).
Rtpk 1695: Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1. Merkinnät tileissä Pulkkilan KA (OMA) T I 1.
PUNKALAIDUN Pt. *Eskil Petraeus* 8. 10. 1654 (Huittisissa, ks. Huittisten ptpk), 18. 2. 1656 (kirjeen dateeraus, Huittisten KA U: XXXI: 3). *Johannes Gezelius vanh.* 14. 3. 1670 (main. matkaohjelmassa VA Acta eccl. I: 24). *Joh. Gezelius nuor.* 3—4. 3. 1708 (main. matkaohjelmassa Eurajoen KA J I 2 s. 381).
Rt. *Andreas Keckonius* 19. 5. 1667 (main. kirjeissä Huittisten KA U: XXXI: 30, 33). *Johannes Keckonius* (Huittisten rov.) 25. 12. 1712 (main. tileissä Punkalaitumen KA III Gl 1).
PUSULA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 14. 3. 1679, 13. 1. 1684, 23. 2. 1688 (kaikki Lohjalla). *Joh. Gezelius nuor.* 4. 2. 1693 (Nummella), 19. 9. 1697 (Lohjalla), 19. 9. 1702 (samoin), 17. 1. 1708 (samoin).
Rt. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 14. 6. 1678, 26. 5. 1679, 16. 5. 1680, 5. 6. 1681, 6. 6. 1682, 20. 5. 1684, 10. 6. 1685, 2. 5. 1686, 29. 5. 1687, 20. 5. 1688, 5. 5. 1689, 25. 5. 1690, 12. 6. 1691, 29. 5. 1692, 25. 5. 1693, 13. 5 1694, 7. 6. 1695. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 27. 12. 1698, 5. 5. 1701. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 6. 2. 1706.
Merkintöjä tileissä: pt 1679—1708 ja rt 1680—1706 Pusulan KA I C 1, rt 1678, 1679 Lohjan KA (VA) II Bc 1 fol. 59—60.
PUUMALA Pt. *Petrus Bång* 11. 3. 1683 (main. VA oo 6: 1524, Puumalan käräjät 3—4. 7. 1683). *David Lund* 10. 2. 1707 (main. matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 86), vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).
PYHTÄÄ Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 4. 2. 1603 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Petrus Bång* 26. 2. 1691 (main. VA ii 7: 305, Pyhtään ja Lapinjärven käräjät 22—23. 6. 1691).
PYHÄJOKI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* 21. 7. 1591 (kirjeen dateeraus, *Leinberg* Handlingar I s. 257). *Johannes Terserus* 16. 2. 1663. *Johannes Gezelius vanh.* 1666 (pvm. puuttuu), 22. 2. 1670, 24. 1. 1680, 22. 2. 1683, 30. 3. 1686.

Joh. Gezelius nuor. 26. 1. 1694, 27. 1. 1698, 29. 1. 1702, 4. 2. 1706.
Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 5. 2. 1688, 11. 3. 1688 (pap. uskollisuuden vala), 25. 8. 1689, 2. 9. 1690, 4. 10. 1692, 31. 3. 1695, 25. 3. 1697, 3. 7. 1699, 3. 7. 1703.
Pöytäkirjoja: rt 1688—95, 1699, 1703 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1, samassa main. usk. vala 1688 (s. 48) ja rt 1697 (s. 276—279, inv.). Merkintöjä tileissä: pt 1663—1706 ja rt 1703 Pyhäjoen KA n:o 1 (Pyhäjoella).
PYHÄJÄRVI O. l. Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 5. 2. 1688 Pyhäjoella (tällöin laad. inv. Pyhäjoen KA II Cg 1 s. 34—35, OMA).
PYHÄJÄRVI U. l. Rt. *Abraham Alftan* (Hattulan rov.) 12. 3. 1689. Siitä pöytäkirja: Pyhäjärven U. l. (Karkkila) KA P 1.
PYHÄJÄRVI V. l. Pt. *Petrus Bång* 24. 2. 1686, 23. 2. 1692 (main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256).
PYHÄMAA Pt. *Eskil Petraeus* 11. 2. 1657. *Johannes Terserus* 16. 1. 1661. *Johannes Gezelius vanh.* 1. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 28. 9. 1691 (Laitilassa), 8. 3. 1693, 13. 3. 1702 (Laitilassa), 21. 2. 1708 (Pyhärannassa). Rt. *Claudius Martini Brennerus* (Taivassalon rov.) 12. 3. 1652, 9. 1. 1655, 1657 pvm. puuttuu (CEAP s. 83), 29. 1. 1658, 4. 2. 1659 (tästä ks. myös CEAP s. 273). *Petrus A. Bergius* (Taivassalon rov.) 6. 3. 1678, 25. 2. 1686, 19. 2. 1690. *Christianus Walstenius* (Vehmaan rov.) 27. 2. 1698, 19. 2. 1699, 5. 2. 1700, 24. 2. 1701, 14. 2. 1702, 16. 2. 1703, 21. 2. 1704, 1. 3. 1705, 18. 2. 1706, 24. 2. 1709, 11. 2. 1710. *Andreas Bergius* (Taivassalon rov.) 3. 3. 1712.
Pöytäkirjoja: pt 1691 TuTA E VI 1, pt 1661 (katkelma) Pyhärannan KA V 1. Merkintöjä tileissä: pt 1657—1708, rt 1652, 1655, 1658—1712 Pyhärannan KA V 1 ja T I 1.
PYHÄRANTA (Rohdainen) Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 3. 1. 1697, 13. 3. 1702 (Laitilassa), 21. 2. 1708.
Rt. *Christianus Walstenius* (Vehmaan rov.) 7. 6. 1696.
Merkinnät tileissä Pyhärannan KA T I 1.
PÄLKJÄRVI Pt. *Petrus Bång* 9. 2. 1686, 10. 2. 1692 (nämä main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256). *Petrus Laurbecchius* 16. 2. 1699 (main. VA gg 18: 233). Vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).
Rt. *Johannes Serlachius* (Käkisalmen rov.) helmik. 1697, pvm. puuttuu (main. VA gg 16: 263, Pälkjärven käräjät 4—9. 10. 1697).
PÄLKÄNE Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 17. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Johannes Gezelius vanh.* 12. 3. 1673, 28. 2. 1682. *Joh. Gezelius nuor.* 5. 1. 1692, 5. 2. 1697, 9. 2. 1704, 7—8. 3. 1712. Rt. *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) kesällä 1661, pvm. puuttuu (tuomiokapitulin kirje Keckoniukselle 14. 6. 1661, Huittisten KA U: XXXI: 7; lisäksi ks. CEAP s. 523, 548—549). *Laurentius Petri* (Tammelan rov.) 1666 (pvm.p). *Gabriel Tammelinus* (Turun koulun reht., edellisen poika) 1675 (pvm.p). *Olaus Olaj* (Urjalan rov.) 1680 (pvm. p.), noin 7. 3. 1684, noin 25. 2. 1686. *Josephus Wallenius* (Akaan vt. rov.) 10. 2. 1693, 6. 3.

1694, (Vesilahden rov.) 10. 3. 1695. *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 1. 3. 1696, 13. 2. 1698, 18. 3. 1699, 19. 3. 1700, 1. 11. 1700 (installaatio), 13. 12. 1701, 16. 2. 1703, 27. 2. 1705, 5. 3. 1706, 24. 2. 1707, 8. 3. 1708, 5. 2. 1709, 3. 2. 1710.

Merkintöjä tileissä: pt 1692—1712 ja rt 1693—1710 Pälkäneen KA (HMA) III Gl 1. Pt 1682 ja rt 1666—1686: kyyditysmerk. tileissä Sahalahden KA G XIV 1. Pt:sta 1673 kyyditysmerk. Lempäälän KA (HMA) III Gl 1, tilit 1673.

PÖYTYÄ Pt. *Mikael Agricola* kesäk. 1555 (ks. *Virtanen* SKHS Vuosik. 7—10 s. 312—313). *Ericus Erici Sorolainen* mahd. maalis-huhtik. vaihteessa 1596 (vrt. matkaohjelmaa *Lagus* 1836 s. 45). *Georgius Alanus* 4. 1. 1652. *Eskil Petraeus* 17. 4. 1654, 1657 (pvm. puuttuu). *Johannes Terserus* 30. 5. 1662. *Johannes Gezelius vanh.* 7. 12. 1665, 17. 3. 1670, 18. 2. 1674, 9. 2. 1682, 18. 2. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 15. 9. 1693, 22—23. 2. 1699, 8. 3. 1708.

Rt. *Henricus Hoffman* (Maskun rov.) 2. 8. 1645 (mahd.), 25. 1. 1658, 26. 2. 1660, 4. 4. 1664, 12. 2. 1665. *Petrus A. Bergius* (Liedon, myöh. Piikkiön ja Taivassalon kirkkoh.) 15. 1. 1668, 24. 1. 1669, 3. 7. 1670 (installaatio), 6. 1. 1671, 24. 6. 1683. *Petrus Laurbecchius* (Maskun rov.) 5. 2. 1693, 25. 1. 1694. *Isaacus Pihlman* (Maskun rov.) 14. 3. 1697. *Haqvinus Pihlman* (Mynämäen rov.) 19. 12. 1697, 2. 2. 1700, 10. 3. 1701, 25. 1. 1702, 22. 2. 1703, 17. 1. 1704, 15. 1. 1705, 24. 1. 1709, 23. 3. 1712, 2. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1662 Pöytyän KA III Ba 1 s. 11v—13, pt 1693 ja rt 1709 Pöytyän KA 125. Merkintöjä tileissä: pt 1652—74, 1699, 1708 ja rt 1645—71, 1683, 19. 12. 1697—1713 Pöytyän KA III Ba 1; pt 1670, 1682—99 ja rt 1693—97, 1703 Oripään KA T I 1; pt 1693—1708 Yläneen KA V 1.

RAAHE Pt. *Johannes Terserus* 25. 2. 1660 (synodi, ks. *Vartiainen* 1931 s. 150), talvella 1663 (pvm. p., main. Terseruksen kirjeessä Per Brahelle 26. 3. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Tigerstedt* SSLF 6 s. 200). *Johannes Gezelius vanh.* 1666, 1670, 1673, 1676, 1680 (pvm:t puuttuvat, main. Gezeliuksen päiväämättömässä kirjeessä vuodelta 1682, *Leinberg* Handlingar IV s. 425, pt 1670 lisäksi G:n kirjeessä Per Brahelle 20. 2. 1670, *Leinberg* IV s. 306—307), 20. 2. 1683, 28. 3. 1686. *Joh. Gezelius nuor.* 15—16. 1. 1691, 24. 1. 1694, 25—26. 1. 1698 (main. matkaohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 3), 20. 2. 1706.

Rt. *Johannes Cajanus* (Paltamon rov.) 10. 2. 1685. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 8. 2. 1688, 12. 3. 1688 (pap. uskollisuuden vala), 26. 8. 1689, 5. 9. 1690, 6. 10. 1692, 8. 3. 1696, 26. 3. 1697, 4. 7. 1699, 4. 7. 1703.

Pöytäkirjoja: rt 1688—96, 1699, 1703 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1, samassa main. usk. vala 1688 (s. 48) ja inv. 1697 (s. 320—337). Ote rtpk:sta 1703 Vihannin KA (OMA) P II 1. Pt 1683—1691 ja rt 1685 main. 8. 3. 1696 päivätyssä Raahen kirkon asiakirjojen luettelossa, Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1 s. 248. Pt:sta 1691 ks. lisäksi Gezeliuksen vastaus Raahen kappalaisen ja pedagoguksen Martinus Peitziuksen memoriaaliin 13. 2. 1691, Salois-

ten KA (OMA) P II 1. Pt 1694, 1706 main. Vihannin KA (OMA) T IIa 1 s. 19, 35.

RAISIO Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 1669 tai 1670 (pvm. puuttuu), lisäksi ks. Naantalin ptpk 25. 6. 1682. *Joh. Gezelius nuor.* 13. 5. 1694.

Rt. *Isaacus Pihlman* (Maskun rov.) 29. 6. 1696.

Ptpk 1694 Naantalin KA (TMA) II Ea 1 s. 295—300. Lisäksi em. tark. main. tileissä Raision KA (TMA) III Gm 1: 1 fol. 32, 47, 49. Tarkastusmerkinnät tässä Raision kirjassa vuoden 1696 rt:ta lukuunottamatta ovat paikallisen papiston.

RANTASALMI Pt. *Petrus Bjugg* 9. 2. 1652 (kirjeen dateeraus RA Acta eccl. 87, Jokkas; pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 1—2). *Petrus Bång* oli täällä papiston palkkauksen tutkinnassa 22. 7. 1687, ks. edellä s. 72. *David Lund* 17. 2. 1707, mahd. 5. 3. 1710 (main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 87, UUB K 99 s. 392, vrt. edellä s. 75).

RANTSILA Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 8. 2. 1691 (ks. *Leinberg* Handlingar VII s. 361 ja Pyhäjoen KA II Cg 1 s. 238, OMA), 6. 2. 1706 (main. Pulkkilan KA T I 1, tilit 1705, OMA).

Jacobus Frosterus (Oulun rov.) 5. 4. 1695, lisäksi ks. Siikajoen rtpk:t 5. 7. 1699, 5. 7. 1703.

Rtpk 1695 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1.

RAUMA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 19. 2. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Eskil Petraeus* 14. 2. 1657 (tällöin tark. tilit vuodesta 1640 alkaen). *Johannes Gezelius vanh.* 12. 10. 1665, 4. 7. 1669, 6. 7. 1673, 9. 1. 1677, 7. 1. 1682, 2. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 1. 10. 1691, 11. 3. 1702, 23. 2. 1708.

Rt. *Claudius Martini Brennerus* (Taivassalon rov.) 31. 1. 1658, 2. 7. 1658 (installaatio, CEAP s. 198), 7. 2. 1659, 2. 3. 1663 (välivuosina ei tarkastuksia näht. ole pidetty, koska nyt tark. tilit vuodesta 1659 alkaen), 10. 2. 1664, 1. 7. 1664 (pappilan maiden katselmus, ks. *Lähteenoja* 1932 s. 251), 9. 2. 1667. *Claudius Martini Holstius* (Taivassalon kappalainen, rovastin sijaisena?) 21. 2. 1669, 10. 3. 1671. *Petrus A. Bergius* (Taivassalon rov.) 10. 3. 1672, 17. 3. 1675, 9. 3. 1676, 9. 3. 1678, 22. 2. 1679, 5. 3. 1681, 28. 2. 1684, 27. 2. 1686, 20. 2. 1690. *Christianus Walstenius* (Vehmaan rov.) 15. 2. 1693, 16. 2. 1694, 25. 2. 1698, 21—22. 2. 1699, 22. 2. 1701, 20—21. 2. 1703, 23—24. 2. 1704, 26—27. 2. 1705, 20—21. 2. 1706, 21. 2. 1709. *Andreas Bergius* (Taivassalon rov.) 8—9. 2. 1710, 26. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: Pt 1691 TuTA E VI 1, pt 1702—08 ja rt 1699, 1703—10 Rauman KA II Cf 1. Rt 1713: tarkastuslausunto Rauman koulusta, Rauman KA II Eb 1:1. Rt:sta 1658 ks. CEAP s. 250—251. Merkintöjä tileissä: pt 1657—91 ja rt 1658—94 Rauman KA II Bc 1, pt 1702—08 ja rt 1698—1710 Rauman KA III Gl 1.

RAUTALAMPI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 22. 2. 1615 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Abraham Thauvonius*

5. 3. 1677. *Petrus Bång* 1690, pvm. puuttuu (noin 20. 2.), 22. 2. 1695. *Petrus Laurbecchius* 25. 2. 1704. *David Lund* 28. 2. 1707, 15. 2. 1710.
Rt. *Johannes Porthanus* (Rautalammin kirkkoh.) 14. 2. 1697 (ei rt?). *Aaron Hoffren* (Rautalammin kirkkoh., rov. vuodesta 1703) 25. 2. 1700, 31. 12. 1700, 30. 12. 1701, 30. 12. 1702, 1703 (pvm. p.), 16. 1. 1705, 20. 3. 1706, 20. 2. 1707.
Pöytäkirjoja: pt 1677 (maininta), 1695, 1704 Rautalammin KA II Cf 1, kop. VA Albin Simolins saml. I a. Pt 1695 ja rt 1697—1707 main. tileissä Rautalammin KA B I 1. Pt 1690 main. vuoden 1695 ptpk:ssa sekä matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* mt. s. 44. Pt 1707, 1710 main. matkaohjelmissa *Neovius* mt. s. 468, *Simolin* mt. s. 87, UUB K 99 s. 392.
RAUTU Pt. *Petrus Bång* 26. 2. 1686, 27. 2. 1692 (main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256).
RISTIINA Pt. *Nicolaus Nycopensis* mahd. talvella 1660 (vrt. Nycopensiksen kirje Per Brahelle 21. 7. 1660, RA Skoklostersaml. E 8159), 11. 2. 1664. *Petrus Bång* oli Kylänlahden kartanossa 28. 7. 1687 papiston palkkauksen tutkinnassa (ks. edellä s. 72). *Petrus Laurbecchius* 17. 3. 1700, 15. 3. 1704. *David Lund* 19. 3. 1707, 28. 1. 1710.
Rt. Taloudelliset katselmukset 27. 2. 1690, 4. 8. 1690, 30. 4. 1694, joissa rovasti on saattanut olla läsnä. 30. 3. 1702 installaatio (ei tietoa, kuka toimitti).
Selvitys eräistä pt:ssa 1704 esille tulleista asioista TaTA Da 1 s. 289. Pt 1663, 1700, katselmukset 1690—94 ja inst. 1702 ilmenevät tilikirjasta Ristiinan KA G 14. Pt 1707, 1710 main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 87, UUB K 99 s. 392.
ROHDAINEN Ks. Pyhäranta.
RUOKOLAHTI Pt. *Nicolaus Nycopensis* talvella 1664, pvm. puuttuu (main. VA jj 13:177, Ruokolahden käräjät 8—10. 2. 1666, lisäksi ks. edellä s. 70). *Petrus Brommius* 3. 3. 1669 (main. VA jj 15:460, Ruokolahden käräjät 1—3. 3. 1669). *Petrus Bång* 25. 1. 1686, 2. 2. 1692 (main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256). *David Lund* 28. 3. 1707 (main. matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 87), vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).
Rt. *Marcus Helsingius* (Jääsken rov.) 14. 8. 1674 (installaatio, Helsingiuksen kirje 6. 11. 1674, RA Acta eccl. 89, Ruokolax).
RUOVESI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 10. 2. 1695, 2—3. 3. 1701.
Rt. *Severinus Matthaei Birckalensis* (Messukylän rov.) 1659, pvm. puuttuu (CEAP s. 304). *Johannes Frisius* (Kangasalan rov.) kesällä 1660 (CEAP s. 446), 1661 pvm. p. (CEAP s. 527), 1662 pvm. p., noin 24. 1. 1663, noin 30. 1. 1664, noin 18. 1. 1666, noin 2. 3. 1667, noin 2. 3. 1672. *Johannes Thuronius* (Kangasalan rov.) noin 23. 2. 1678, 1683 pvm. p., 1685 pvm. p., 12. 3. 1697. *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 6. 2. 1702, 25. 3. 1704, 26. 2. 1705, 1708 pvm. p.

Pöytäkirjoja: pt 1695, rt 1704, 1705 Keuruun KA II Cfg. Kyyditysmerkintöjä: rt 1662—85 Teiskon KA C 1, tilit. Pt 1701 main. matkaohjelmassa Keuruun KA II Eb fol. 74, rt 1697, 1702 sama fol. 30, 86v, lisäksi tässä sidoksessa on fol. 109—111 kaksi tuomiokapitulin vastausta rovastintarkastuspöytäkirjoihin (1708, toinen päiväämätön), jossa on Ruovettä koskevat pykälät.

RUSKEALA Ks. Kiteen rtpkt 25. 2. 1700, 2. 3. 1702 (tilien tark. emäkirkolla).

RUSKO Pt. *Isak Rothovius* mahd. 29. 5 1651 (ks. *Leinberg* Handlingar IV s. 44). *Eskil Petraeus* 1657 (luult. tammikuussa, kyyditysmerkintä Maskun KA III Gm 1:1, tilit 1657, TMA). *Johannes Terserus* 18. 12. 1659 (CEAP s. 381, 382, 385). *Johannes Gezelius vanh.* 1682, pvm. puuttuu (ehkä heinäkuussa, sillä tilivuosi merkitty päättyväksi 9. 7. Ks. myös Maskun ptpk 24. 6. 1682). *Joh. Gezelius nuor.* 9. 2. 1701 (Maskussa), 14. 2. 1708.

Rt. *Jacob Flachsenius* (tuomiorov.) 6. 6. 1686, 5. 3. 1687 (Turussa tehty merkintä). *Isaacus Pihlman* (Maskun rov., useimmat yhdessä asessori Erich Tigerstedtin kanssa) 25. 1. 1692, 25. 1. 1693, 3. 2. 1695, 25. 4. 1699 (Maskussa). *Haqvin Pihlman* (Mynämäen rov.) 18. 1. 1703 (merkintä tehty Maskussa, mutta sanamuodosta päätellen rovasti on vähän tätä ennen pitänyt tarkastuksen Ruskossa), 24. 1. 1704, 26. 3. 1705, 27. 3. 1710 (Maskussa), 27. 5. 1713 (samoin).

Merkintöjä tileissä: pt 1682, 1708 ja rt 1686—1713 Ruskon KA (TMA) III Gm 1:1. Pt 1701 main. matkaohjelmassa Keuruun KA II Eb fol. 73 v.

RYMÄTTYLÄ Pt. *Mikael Agricola* 10. 7. 1554 (*Arvidsson* VIII s. 159). *Isak Rothovius* talvella 1630, pvm. puuttuu (VA kk 2:6v, Rymättylän käräjät 24. 3. 1630). *Johannes Gezelius nuor.* 24. 7. 1692 (ks. *Lempiäinen* 1965 s. 228).

Rt. *Henricus Hoffman* (Maskun rov.) 1638, pvm. puuttuu (VA kk 3, Rymättylän käräjät 6. 11. 1638). *Abraham Thauvonius* (prof., Sauvon kirkkoh.) 1659, pvm. puuttuu (CEAP s. 290).

RÄISÄLÄ Pt. *Petrus Bång* 2. 3. 1686, 29. 2. 1692 (main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256). Vrt. lisäksi edellä s. 75 (1710).

RÄÄKKYLÄ (Rasivaara) Ks. Kiteen rtpkt 25. 2. 1700, 2. 3. 1702 (tilien tarkastus emäkirkolla).

SAARIJÄRVI Pt. *Petrus Bång* 16. 2. 1690. *Petrus Laurbecchius* 1704 (pvm. puuttuu). *David Lund* 6. 3. 1707, 10. 2. 1710.

Pt 1704 main. TaTA Da 1 s. 353, muut matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 467—468, *Simolin* 1916 s. 44, 87 ja UUB K 99 s. 392.

SAHALAHTI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 15. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Isak Rothovius* on lahjoittanut Sahalahden kirkolle messuvaatteita, mutta tilikirjasta ei selviä, onko hän ollut tällöin itse läsnä (pvm. puuttuu, joulun tienoilla 1638 tai sen jälkeen?). *Georgius Alanus* 1. 2. 1650, 9. 2. 1652. *Johannes Terserus* 23. 2. 1662.

Johannes Gezelius vanh. 6. 2. 1669, 8. 3. 1673, 8. 3. 1677, 2. 3. 1682. *Joh. Gezelius nuor.* 4. 1. 1692, 7. 2. 1697, 10. 2. 1704, 5. 3. 1712.

Rt. *Nicolaus Hammarmannus* (Someron rov.) 25—26. 1. 1643, 23. 2. 1645, 28. 2. 1647, 6. 12. 1648, 17. 2. 1651, 2. 2. 1654, 8. 1. 1656, 21. 2. 1658, 19. 1. 1659 (CEAP s. 257), 2. 2. 1660. *Gregorius Matthaei Favorinus* (Hattulan rov.) tuomiokap. määräyksestä syksyllä 1659 (CEAP s. 375). *Laurentius Petri* (Tammelan rov.) 30. 1. 1666, 1667 (pvm. p.), 2. 2. 1669. *Gabriel Tammelinus* (Turun koulun reht., edellisen poika) 6. 1. 1672, 1675 (pvm. p), 1. 2. 1676. *Olaus Olaj* (Urjalan rov.) 1680 (pvm. p.), 5. 1. 1681, 5. 3. 1684, 24. 2. 1686, 19. 2. 1688, 23. 2. 1690, 13. 2. 1691. *Josephus Wallenius* (Akaan vt. rov.) 1693 ja mahd. 1694 (pvmt puuttuvat). *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 29. 2. 1696, 11. 2. 1698, 20. 3. 1699, 15—16. 12. 1701, 14. 2. 1703, 25. 2. 1705, 2. 3. 1706, 22. 2. 1707, 6. 3. 1708, 2. 2. 1709, 31. 1. 1710. Ptpk 1697 Sahalahden KA G XV 1. Merkinnät tileissä Sahalahden KA G XIV 1.

SAKKOLA Pt. *Petrus Bång* 28. 2. 1686, 25. 2. 1692 (main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256).

SALMI Pt. *Petrus Bång* 11. 2. 1686 (Suistamolla), 12. 2. 1692 (Impilahdella). Main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256.

SALO (Uskelan kappeli) Pt. *Johannes Terserus* 30. 11. 1659 (Uskelassa). *Johannes Gezelius vanh.* 7. 2. 1675, 11. 3. 1679, 23. 9. 1683, 3. 3. 1688 (kaikki Uskelassa). *Joh. Gezelius nuor.* 31. 1. 1693 Uskelassa sekä Salossa 22. 9. 1699 ja 26. 2. 1705.

Rt. *Johannes Pratanus* (Kemiön rov.) 3. 9. 1673 (Uskelassa). *Gabriel Thauvonius* (Perniön rov.) 26. 2. 1682 (Uskelassa). *Henricus Florinus* (Kemiön rov.) 18. 9. 1694 (Uskelassa), 2. 8. 1698, 28. 8. 1702 (tämä Perttelissä). *Simon Tolpo* prof., Kemiön rov.) 30. 1. 1706, 15. 1. 1707, 2. 2. 1708 (Uskelassa), 9. 1. 1710 (samoin). *Laurentius Tammelin* (Kemiön rov.) 6. 2. 1713.

Rtpk 1713 Salo-Uskelan KA (TMA) II Ea 1. Uskelan rtpk:ssa 1708 erilliset pykälät Salon kappelista (24—31), lisäksi ks. Uskelan rtpk 9. 1. 1710. — Merkinnät Salon kappelin tileissä, Salo-Uskelan KA (TMA) III Gm 1:1.

SALOINEN (Salo) Pt. *Johannes Terserus* talvella 1663 (ks. Terseruksen kirje Per Brahelle 26. 3. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Tigerstedt* SSLF 6 s. 200). *Johannes Gezelius vanh.* 20. 2. 1670 (kirjeen dateeraus, RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 306—307) Myöhemmältä ajalta ks. Raahen pt:t.

Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 6. 2. 1688, 12. 3. 1688 (papiston uskoll. vala), 26. 8. 1689, 4. 9. 1690, 5. 10. 1692, 1. 4. 1695, 26. 3. 1697, lisäksi ks. Raahen rtpkt 4. 7. 1699, 4. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 1. 3. 1712, 28. 1. 1713.

Pöytäkirjoja: rt 1688—1695 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1, jossa myös inv. 1690, 1697. Inventaariot lisäksi Saloisten KA (OMA) J III a 3. Rt 1712 ja 1713 main. tileissä Vihannin KA (OMA) T II a 1 s. 46, 48.

SALTVIK Pt. *Johannes Terserus* 10. 8. 1661. *Johannes Gezelius vanh.* 17. 2. 1667, 3—4. 3. 1671, 24. 6. 1675, 5. 2. 1684, 16. 6. 1687. *Joh. Gezelius nuor.* 15. 2. 1692, 4. 7. 1697, 26. 8. 1702, 31. 7. 1709.

Rt. *Boëtius Mureniuksen* tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Andreas Henrici* (Hammarlandin rov.) 7. 2. 1672, 18. 2. 1673, 19. 2. 1674. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 20—21. 2. 1686, 1. 3. 1688, 18. 2. 1689, 14. 2. 1690, 3. 6. 1691, 8. 6. 1693, 10. 3. 1695, 22. 3. 1696, 27. 1. 1697, 3. 6. 1698, 9. 2. 1699, 20. 8. 1699 (installaatio, 22. 8. inv. täydennys), 18. 2. 1701, 2. 2. 1702, 17. 2. 1704, 1705 (pvm. puuttuu), 13. 3. 1706, 27. 1. 1707, 28. 2. 1708, 24. 1. 1709. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 18. 2. 1710, 23. 2. 1712. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 23. 2. 1713, 23. 7. 1714.

Pöytäkirjoja: pt 1667 pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 267—268 ja *Appelberg* SKHS Pöytäk. 5 s. 190—191, pt 1687 ÅKA B 41, pt 1692 ja rt 1686—96, 1710, 1712 ÅKA B 42. Pt:ta 1661 selostava kirjelmä RA Acta eccl. 86, Saltvik. Ote rtpk:sta 1672 Saltvikin KA X 53 fol. 54v. Merkintöjä tileissä: pt 1691—97 ja rt 1656, 1661, 1666, 1672—99 Saltvikin KA X 53, rt 1701—14 ja pt 1702, 1709 Saltvikin KA X 54.

SAMMATTI Rt. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 25. 3. 1707, 8. 2. 1709, 8. 3. 1713 (ks. Karjalohjan KA T I 1 s. 118, 126, 140).

SAUVO Pt. *Johannes Terserus* 11. 12. 1659, 16. 6. 1661 (inst.). *Johannes Gezelius vanh.* 23. 10. 1669 (kirjeen dateeraus, Sauvon KA 8 a fol. 146—147), 6. 3. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* (Sauvo hänen palkkapitäjänsä!) 8. 9. 1689, 29. 9. 1689, 8. 3. 1690, 2. 1. 1695, 9. 6. 1696, 18. 6. 1698, 5. 1. 1700, 22. 5. 1704, 12. 6. 1704, 18. 6. 1705, 20. 5. 1706, 3. 6. 1707, 25. 5. 1708, 20. 6. 1709, 10. 8. 1712.

Rt. Vuosilta 1644—1661 tietoja vain seurakunnan professorikirkkoherrojen toimittamista tilien tarkastuksista (Sveno Wigelius, Nicolaus Nycopensis, osittain allekirjoitukset paikallisten toimenhaltijoiden). *Georgius Alanus* (tuomiorov.) 1662 tai 1663 (pvm. puuttuu), 7. 3. 1664. *Abraham Thauvonius* (prof., Maarian kirkkoh.) 24. 7. 1664 (inst.). *Enevald Svenonius* (tuomiorov.) 3. 2. 1684.

Gezeliuksen johdolla 29. 9. 1689, 5. 1. 1700, 22. 5. 1704 ja 10. 8. 1712 pidettyjen kirkkoneuvoston ja pitäjänkokousten pöytäkirjat Sauvon KA 8 a. Kirkon tilit 1631—86 main. pt:t 1659, 1661 ja rt:t 1644—1684, lisäksi siinä on 10. 8. 1642 laadittu inventaario ja penkkijärjestys (nämä laati »Her Sigfre», ehkä Sauvon kappalainen Sigfrid Forskåhl?). Pt 1688, 8. 9. 1689, 12. 6. 1704, 1705—12 main. Sauvon tilikirjassa 1673—1749.

SAVITAIPALE Pt. *Petrus Bång* 1683 (pvm. puuttuu), 2. 3. 1690. *David Lund* 24. 3. 1707, 20. 1. 1710.

Rt. *Petrus Carstenius* (tuomiorov.) 23. 1. 1687.

Pöytäkirjoja: pt 1690, 1710 ja rt 1687 TaTA Cf 1 (1800—1. alkup. tehdyt kopiot, alkuperäiset palaneet), kop. VA Albin Simolins saml. Ia. Pt 1683 main. vuoden 1690 ptpk:ssa ja pt 1707 matkaohjelmassa (*Neovius* 1890—91 s. 468 ja *Simolin* 1916 s. 87).

SAVONLINNA Pt. *Petrus Bång* oli mukana täällä 18—19. 7. 1687 pidetyssä papiston palkkauksen tutkinnassa, ks. edellä s. 72. *David Lund* 14. 2. 1707, mahd. 12. 3. 1710 (main. matkaohjelmissa *Simolin* 1916 s. 86, UUB K 99 s. 392, vrt. myös edellä s. 75).

SEILI (hospitaali) Rt. *Nicolaus Nycopensis* (prof., Sauvon kirkkoh.) talvella 1658, luult. samalla kun kävi Nauvossa 7—8. 3. (CEAP s. 204, 213). *Georgius Prytz* (Korppoon rov.) 1. 4. 1695, 18. 4. 1698.

Rtpkt 1695, 1698 Nauvon KA XII 2.

SIIKAJOKI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 16. 1. 1691, 21. 1. 1694, 23—24. 1. 1698 (main. matkaohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 3), 18—19. 2. 1706. Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 29. 9. 1692, 7. 3. 1696, 27. 3. 1697, 5. 7. 1699, 5. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 9. 1. 1708, 16. 2. 1709, 17. 2. 1711, 28—29. 2. 1712, 25. 1. 1713.

Pöytäkirjoja: rt 1692, 1696, 1699, 1703 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1, jossa myös inv. 27. 3. 1697. Merkintöjä tileissä: pt 1702, 1706 ja rt 1708—13 Paavolan KA (OMA) T I 1, pt:sta 1706 ja rt:sta 1712 ks. lisäksi Hailuodon KA n:o 18 fol. 12, 29. Pt:t 1691, 1694 main. Siikajoen pappilan inventaariossa, Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1 s. 237.

SIPOO Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 29. 1. 1603 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Petrus Bjugg* 10. 3. 1649 (eräitä esillä olleita asioita selostetaan Bjuggin kirjeessä Tuusulan KA K I 1 fol. 56).

Rt. *Zacharias Stachaeus* (Pernajan rov.) lokakuussa 1643 (main. Tuusulan KA K I 1 fol. 11, pvm. puuttuu).

SIUNTIO Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 11. 1. 1684 (kyyditysmerk., Inkoon KA Räkenskapsbok 1637—1706 s. 58). *Joh. Gezelius nuor.* 7. 2. 1693 (main. VA ll 28:335, Siuntion käräjät 5—7. 6. 1711), 24. 9. 1702.

Rt. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 13. 1. 1699, 14. 1. 1704. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) talvella 1706, pvm, puuttuu.

Pöytäkirjoja: pt 1701 ja rt 1699, 1704 Siuntion KA II Cf. Ote tuomiokapitulin vastauksesta vuoden 1706 rtpk:aan Siuntion KA II Eb.

SODANKYLÄ Pt. *Claudius Christophori Alanus* Rothoviuksen määräyksestä talvella 1639 (Alanuksen kertomus: *Leinberg* Bidrag VI s. 3—4 ja *Fellman* 1910 s. 315).

Rt. *Johannes Tuderus* (Kemin rov.) 14. 1. 1686. *Laurentius Forbus* (Kemin rov.) 1704 ja 1712, pvm:t puuttuvat.

Rtpk 1686 RA Acta eccl. 79, Kemi; pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 445—446 ja *Fellman* mt. s. 359—361. Tuomiokapitulin vastaus vuoden 1704 rtpk:aan, Kemin rov.kunnan arkisto (OMA) Ea 1, ja vuoden 1712 rtpk:aan, sama ark. Ea 2 (vrt. myös siinä olevat vastaukset vuosilta 1701 ja 1710).

SOMERNIEMI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 27. 12. 1691 (main. matkaohjelmassa VA Acta eccl. IV) sekä Somerolla 28. 1. 1697, 31. 1. 1704 ja 20. 2. 1712 (näistä merkinnät kappelin tileissä, Someron KA C 1, HMA).

SOMERO Pt. *Martti Skytte* 11. 12. 1544. *Ericus Erici Sorolainen* 19. 3. 1615. *Johannes Gezelius vanh.* 1686, pvm. puuttuu (kyyditysmerk. Jokioisten KA III Gl 1, tilit 1687). *Joh. Gezelius nuor.* 28—29. 12. 1691 (main. matkaohjelmassa VA Acta eccl. IV), 1693 pvm. p. (installaatio, *Parvio* SKHS Vuosik. 52—53 s. 105), 8. 3. 1695, 28. 1. 1697, 31. 1. 1704, 20. 12. 1712.
Rt. *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 28. 12. 1698, 26. 1. 1699 (p. o. 1700?), 3. 5. 1706.
Pt 1697—1712 ja rt 1698—1706 main. tileissä Someron KA (HMA) C 2, pt:t 1544 ja 1615 main. vanhassa käräjäasiakirjassa Someron KA (HMA) J IIa 1 fol. 13, 18 sekä pt 1695 Tammelan rtpk:ssa 26. 1. 1702.
SOMPIO Pt. *Claudius Christophori Alanus* Rothoviuksen määräyksestä talvella 1639 (Alanuksen kertomus: *Leinberg* Bidrag VI s. 3—4 ja *Fellman* 1910 s. 315).
Rt. *Johannes Tuderus* 12. 1. 1686. Tästä pöytäkirja RA Acta eccl. 79, Kemi; pain. *Leinberg* Handlingar IV s. 444—445 ja *Fellman* mt. s. 358—359).
SORTAVALA Pt. *Petrus Bång* 13—14. 2. 1686, 14. 2. 1693. Nämä main. matkaohjelmissa UUB K 99 s. 62, 256.
SOTKAMO Pt. *Johannes Terserus* talvella 1663 (ks. Terseruksen kirje Per Brahelle 26. 3. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Tigerstedt* SSLF 6 s. 200, sekä maininta mukana olleen prof. Petrus A. Bergiuksen omaelämäkerrassa, *Maliniemi* SKHS Vuosik. 21 s. 362). *Johannes Gezelius nuor.* 10—11. 2. 1706 (main. matkaohjelmassa Pyhäjoen KA 55 s. 175).
SOTTUNGA Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 6. 2. 1692.
Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 21. 2. 1690, 17. 7. 1691. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 27. 8. 1709, 5. 9. 1711. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) syyskuussa 1712 (ennen 14. 9., koska se mainitaan silloin pidetyn Föglön rt:n pöytäkirjassa).
Pöytäkirjoja: pt 1692 ja rt 1691, 1709, 1711 ÅKA B 42. Tuomiokapitulin vast. vuoden 1711 rtpk:aan Föglön KA 2. Rt 1690 main. Kökarin v:n 1689 tileissä (Kökarin KA 7 a[1]).
SUISTAMO Pt. *Petrus Bång* 11. 2. 1686 (main. matkaohjelmassa UUB K 99 s. 92).
SULKAVA Pt. *David Lund* 12. 2. 1707, mahd. 9. 3. 1710 (main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 86, UUB K 99 s. 392, vrt. edellä s. 75).
SULVA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 3. 2. 1670. *Joh. Gezelius nuor.* 23. 2. 1691, 22. 2. 1694, 24. 2. 1702, 9. 3. 1706, 30. 1. 1710 (kaikki Maalahdella). Rt. *Elias Petri Holmius* (Närpiön rov.) 1667, pvm. puuttuu. *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 27. 2. 1695, 3. 3. 1697, 27. 3. 1699, 17. 2. 1700, 7. 2. 1701, 25. 2. 1703, 3. 3. 1704, 6. 3. 1705, 16. 5. 1706, 17. 2. 1709. *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 23. 1. 1711, 30. 1. 1712, 7. 2. 1713.

Tuomiokap. vastaukset vuosien 1700 ja 1709 rtpk:hin: Ilmajoen KA II Ea 1:1. Merkintöjä tileissä: pt 1691—1710 ja rt 1695—1713 Sulvan KA 10, rt 1667 ja pt 1670 Maalahden KA 21[1]. Lisäksi ks. Maalahden ptpk 30. 1. 1710.

SUND Pt. *Isak Rothovius* 1640, pvm. puuttuu. *Johannes Terserus* 10. 8. 1661. *Johannes Gezelius vanh.* 5. 3. 1671, 22. 6. 1675, 5. 2. 1684, 17. tai 18. 6. 1687. *Joh. Gezelius nuor.* 16—17. 2. 1692, 5. 7. 1697, 27. 8. 1702, 1. 8. 1709.

Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Andreas Henrici* (Hammarlandin rov.) 9. 2. 1672, 19. 2. 1673, 20. 2. 1674. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 21. 2. 1686, 2. 2. 1688, 20. 5. 1689, 16. 2. 1690, 9. 6. 1693, 12—13. 3. 1695, 2. 6. 1695 (installaatio), 24. 3. 1696, 28—29. 1. 1697, 4—5. 6. 1698, 7. 2. 1699, 5. 2. 1700, 20. 2. 1701, 4. 2. 1702, 14. 2. 1704, 6. 4. 1705, 4. 2. 1706, 27. 1. 1707, 1. 3. 1708, 25. 1. 1709. *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 20—21. 2. 1710, 25. 2. 1712. Pöytäkirjoja: pt 1687 ÄKA B 41, pt 1692 ja rt 1686—96, 1704, 1709—12 ÄKA B 42, pt 1692, 1709 (ote) ja rt 1696—1704, 1706—12 Sundin KA P 1. Merkintöjä tileissä: pt 1640—1709 ja rt 1654, 1659, 1671—1712 Sundin KA T I a 1, jossa myös pt:ssa 1661 pidetyn taloudellisen katselmuksen pöytäkirja. *Murenius* Acta visit. s. 239 mainitsee Sundissa 1639 pidetystä pt:sta, mutta kyseessä lienee muistivirhe (merkintä on v:lta 1651), tarkoittanee v. 1640 pidettyä.

SUNDSKÄR Ks. Vårdö.

SUOMENNIEMI Pt. *David Lund* 22. tai 23. 3. 1707 (main. matkaohjelmassa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 87). Ks. lisäksi Savitaipaleen rtpk 23. 1. 1687.

SUOMUSJÄRVI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 28. 2. 1704.

Rt. *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 29. 7. 1690. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 24. 3. 1707, 23. 3. 1708, 9. 2. 1709, 28. 2. 1710, 7. 3. 1713. Pöytäkirjoja: pt 1704 ja rt 1690—1713 Kiskon KA (TMA) II Cf 1. — Lisäksi ks. Kiskon ptpk 22. 2. 1697 ja rtpkt 10. 2. 1699, 8. 3. 1703, 25. 2. 1706, 25. 3. 1712.

SUONIEMI Rt. *Thomas Rajalenius* (Tyrvään rov.) 25. 1. 1681. Tästä pöytäkirja VA Acta eccl. I, julk. suomennoksena *Oja* Sarkolan Paavolain vuosikirjanen 1950—51 s. 14.

SYSMÄ Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 2. 3. 1615 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Petrus Bång* 28. 2. 1690 (Mäntyharjulla) ja *David Lund* 22—23. 1. 1708 (main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* mt. s. 119).

SÄKKIJÄRVI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 10. 2. 1603 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Abraham Thauvonius* 1676, pvm. puuttuu (kyyditysmerk. Virolahden KA 50:1 fol. 127).

SÄKYLÄ Pt. *Johannes Terserus* talvella 1663 (Eurassa?, vrt. Terseruksen kirje Per Brahelle 26. 3. 1663, RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Tigerstedt* SSLF 6 s. 200). *Johannes Gezelius vanh.* 1674, pvm. puuttuu (ks. *Simolin* SKHS Pöytäk. 7 s. 262). *Joh. Gezelius nuor.* 7. 10. 1691 (katkelma pk:aa tallella TuTA E VI 1).
Rt. 26. 6. 1658 oli Porin rovasti *Gregorius Thomae Biörneburgensis* läsnä Säkylän käräjillä (CEAP s. 184).
SÄÄKSMÄKI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* 17. 2. 1592 (dateeraus RA Acta eccl. 77, Sääksmäki; pain. *Leinberg* Handlingar I s. 265), 19. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Georgius Alanus* 3. 2. 1650. *Johannes Terserus* 1662 (pvm. puuttuu). *Johannes Gezelius vanh.* 3. 2. 1669, maalisk. puoliv. 1673 (tarkka pvm. puuttuu), 9. 3. 1677, 23. 2. 1687, 13. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 6. 1. 1692, 18—19. 2. 1695, 9. 2. 1697, 12. 2. 1704, 9. 3. 1712.
Rt. *Nicolaus Hammarmannus* (Someron rov.) 8. 1. 1654, 5. 1. 1656, 24. 2. 1658, 1660 pvm. p. (CEAP s. 393—394). *Laurentius Petri* (Tammelan rov.) 28. 1. 1666. *Gabriel Tammelinus* (Turun koulun reht.) kapitulin määräyksestä 29. 12. 1672, 30. 1. 1676, (Lohjan rovastina) kapitulin määräyksestä 20—24. 7. 1686. *Olaus Olaj* (Urjalan rov.) 24. 9. 1685, 23. 2. 1688, 3. 3. 1689, 2. 3. 1690. *Josephus Wallenius* (Akaan vt. rov.) 16. 2. 1693, 8. 3. 1694, (Vesilahden rovastina) 12. 3. 1695. Seurakunnan kirkkoherran rov. *Elias Woivaleniuksen* johdolla tarkastettu tilit 1. 5. 1696, 6. 3. 1698, 20. 12. 1698 (viinitilit), 26. 3. 1699, 26. 3. 1700, 29. 3. 1701, 29. 3. 1702 (viinitilit), 1. 5. 1702, 1. 5. 1703, 6. 4. 1705, 28. 3. 1706, 1. 5. 1707, 12. 4. 1708, 27. 5. 1709, 17. 4. 1710, 15. 4. 1712, 9. 3. 1713 (viinitilit), 6. 7. 1713.
Merkinnät tileissä Sääksmäen KA II Bc 1. Rt 1672 (kapitulin päätös Tammelinuksen huomautusten johdosta), 1685, 1686: ks. Sääksmäen KA II G 1 fol. 339—340, 353.
SÄÄMINKI Pt. *Mikael Agricola* ja *Knuut Juhonpoika* 7. 2. 1549 (*Arwidsson* VIII s. 58—60, alkup. SKB Ep. F 2). *David Lund* 14. 2. 1707, mahd. 11. 3. 1710 (main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 468, *Simolin* 1916 s. 86, UUB K 99 s. 392, vrt. edellä s. 75).
TAIPALSAARI Pt. *Petrus Bång* 4. 3. 1690 (main. matkasuunnitelmassa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44), 26. 12. 1693 (tästä tarkastuksesta kertoo kihlak. tuomari Zacharias Daalman kirjeessään 29. 5. 1694, UUB K 85 s. 565—566).
TAIVASSALO Pt. *Mikael Agricola* 13. 7. 1554 (*Arwidsson* VIII s. 160). *Eskil Petraeus* 17. 8. 1653, vuoden 1656 lop. tai 1657 alussa (pvm. puuttuu). *Johannes Gezelius vanh.* noin 7. 2. 1667, 29. 6. 1673, 1. 1. 1677, 1. 1. 1682, 29. 1. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 3. 3. 1693, 30—31. 12. 1696, 15. 3. 1704. Ote ptpk:sta 30. 12. 1696 Korppoon KA P 1. 31. 12. 1696: kirjeen dateeraus RA Åbo konsist. skrivelser. Merkintöjä tileissä: pt 1673—1704 Taivassalon KA III Ga 1, pt 1653, 1656, 1693 Taivassalon KA II Bc 1. Pt 1669: kyyditysmerk. Lemun KA (TMA) III Gm 1:1 fol. 75.

TAMMELA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 17. 3. 1615 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Georgius Alanus* 18. 2. 1652. *Eskil Petraeus* 1. 10. 1654 (vrt. *Hirsjärvi* 1921 s. 12!). *Johannes Terserus* 6. 1. 1660. *Johannes Gezelius vanh.* 2. 1. 1666, 2. 1. 1670, 10. 3. 1674, 15. 2. 1680, 30. 12. 1683, 9. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 29—30. 12. 1691, 30. 1. 1697, 2. 2. 1704, 22. 2. 1712.

Rt. *Nicolaus Hammarmannus* (Someron rov.) 23. 6. 1648, 19. 3. 1654, 22—23. 3. 1663 (lisäksi on Henrik Florinus tilittänyt 14. 1. 1661 Jokioisten ylioppilasrahat). *Laurentius Petri* (Tammelan rov.) 7. 6. 1666, 10. 4. 1667, 2. 2. 1669. *Gabriel Tammelinus* (Turun koulun reht., edellisen poika) 28. 12. 1671, 2. 2. 1673, 10. 1. 1675, 9. 1. 1676. *Olaus Olaj* (Urjalan rov.) 20. 3. 1681, 11. 3. 1683, 23. 1. 1685, 6. 2. 1687, 17. 3. 1689, 11. 1. 1691. *Josephus Wallenius* (Akaan vt. rov.) 25. 1. 1693, 5. 2. 1694, (Vesilahden rov.) 21. 1. 1695. *Abraham Juslenius* 1—2. 3. 1696, 12. 12. 1697, 11. 12. 1698, 10—11. 12. 1699, 16. 12. 1700, 26. 1. 1702, 2. 2. 1703, 6. 1. 1705, 12. 1. 1706. *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 7—8. 2. 1707, 21—22. 1. 1708, 24—25. 2. 1709, 24—25. 2. 1710, 24. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1691—1712 ja rt 1696—1705, 1707—13 Tammelan KA B IV a 16. Merkintöjä tileissä: pt 1652—74 ja rt 1648—76 Tammelan KA, Kyrckiones Book; pt 1666—1712 ja rt 1666—1713 Tammelan KA B II 1. Pt 1688: kirjeen dateeraus VA Acta eccl. IV.

TAMMISAARI Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 1675, pvm. puuttuu, 21. 3. 1679 (Pohjassa), 15. 1. 1684 (Karjalohjalla), 27. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 17. 2. 1693, 13. 9. 1697, 16. 9. 1702, 7. 1. 1708.

Rt. *Svenö Torchilli* (Lohjan rov.) 1659, pvm. p. (CEAP s. 259). *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 25. 2. 1678, 20. 2. 1681, 17. 3. 1685, 7. 3. 1689 27. 1. 1691, 22. 3. 1692, 15. 10. 1694. *Johan Forsenius* (Lohjan rov.) 7. 2. 1699, 21. 1. 1700, 20. 8. 1701, 21. 1. 1704. *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 18. 2. 1706, 19. 3. 1707, 14. 2. 1709, 6. 3. 1710, 14. 3. 1712, 28. 2. 1713. Merkinnät tileissä Tammisaaren KA T I 1.

TEERIJÄRVI Pt. Ks. Kruunupyyn ptpk 6. 4. 1686.

Rt. *Laurentius Preutz* (Pietarsaaren rov.) 25. 2. 1687. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 1. 3. 1699, 12. 5. 1702, 24. 7. 1703, 9. 7. 1707.

Pöytäkirjoja: ptpk 1686, rtpk 1687, rt:ssa 1702 laadittu luettelo kappelin kunnossapitovelvollisista ja rt:ssa 1703 toimitetun taloudellisen katselmuksen pöytäk. Teerijärven KA 95:1. Rtpk 1707 TuTA E VI 2. Ote rtpk:sta 1699 kop. HYK Cö II 24 s. 5.

TEISKO Pt. *Isak Rothovius* mahd. talvella 1644 (pvm. puuttuu). *Georgius Alanus* 28. 1. 1650, 5. 2. 1652 (Messukylässä). *Eskil Petraeus* 14. 10. 1654 (Messukylässä?), 1656 (pvm. puuttuu). *Johannes Terserus* 5. 2. 1662 (Messukylässä), *Johannes Gezelius vanh.* 16. 2. 1669, 10. 3. 1673 (Messukylässä), 27. 2. 1677, 4. 2. 1685 (Messukylässä). *Joh. Gezelius nuor.* 7. 2. 1690, 6. 2. 1695, 27. 2. 1701.

Rt. *Severinus Matthaei Birckalensis* (Messukylän rov.) 25. 3. 1658. *Johannes Frisius* (Kangasalan rov.) 15. 2. 1661, 23. 1. 1663, 29. 1. 1664, 4. 1. 1665, 17. 1. 1666, 1. 3. 1667, 21. 2. 1668, 13. 1. 1670, 25. 1. 1671, 1. 3. 1672. *Magnus Wallaeus* (Messukylän kirkkoh., ei rt) 21. 3. 1675, *Johannes Thuronius* (Kangasalan rov.) 6. 2. 1676, 22. 2. 1678, 19. 2. 1679, 1680 (?, pvm. p.), 22. 3. 1684, 24. 2. 1686, 2. 2. 1687, 2. 2. 1688, 5. 3. 1689, 3. 3. 1691, 16. 2. 1692, 28. 2. 1694, 10. 3. 1697, 5. 3 1699, 18. 2. 1700. *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 9. 2. 1702, 13. 2. 1703, 23. 3. 1704, 24. 2. 1705, 16. 3. 1706, 24. 3. 1707, 19. 3. 1708, 16. 2. 1709, 13. 4. 1710, 7. 4 1711, 17. 2. 1713.

Ote tuomiokap. vastauksesta v:n 1708 rtpk:aan Keuruun KA II Eb fol. 109v. Merkintöjä tileissä: pt 1644—1701 ja rt 1658—1700 Teiskon KA C 1 (sivu, jossa main. tark. 1644, valok. *Arajärvi* 1954 s. 497), rt 1702—13 Teiskon KA III Ga 2.

TENHOLA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* 1623, pvm. puuttuu (vuosi epävarma, *Tengström* Handlingar V s. 17). *Isak Rothovius* 22. 3. 1644. *Johannes Terserus* 28. 2. 1661 (dateeraus Lohjan ptpk:ssa, Lohjan KA II Bc 1 fol. 25—26, VA; pain. *Neovius* SKHS Pöytäk. 6 s. 121—125). *Johannes Gezelius vanh.* 1670, pvm. puuttuu, 21. 2. 1675, 23. 3. 1679, 20. 9. 1683, 1688 (pvm. pöytäkirjassa rikki). *Joh. Gezelius nuor.* 26. 9. 1697, 17. 9. 1699, 29. 9. 1702, 5. 1. 1708.

Rt. *Johannes Forsenius* (Lohjan rov.) 12. 3. 1663 (tarkasti tilit vuodesta 1644, joten välillä ei luult. tarkastuksia). *Gabriel Tammelinus* (Lohjan rov.) 18. 3. 1686. *Johannes Forsenius jun.* (Lohjan rov.) 1699 tai 1700 (pvm. puuttuu). *Abraham Juslenius* (Lohjan rov.) 20. 2. 1706, 21. 3. 1707. Pöytäkirjoja: pt 1670—88 ja rt 1686, 1706, 1707 Tenholan KA (VA) II Cfg 1. Merkintöjä tileissä: pt 1644, 1670—1708 ja rt 1663—1707 Tenholan KA (VA) III Gl 1:1.

TERVOLA Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 3. 2. 1702, 14. 2. 1706 (molemmat Oulussa).

Rt. Tilit on säännöllisesti kahdesti vuodessa luettu srk:lle, mutta allek. kappalaisen ja srk:n luottamusmiesten. Kemin rovastin Laurentius Forbuksen nimikirjoituksia ei ole.

Merkinnät tileissä Tervolan KA (OMA) III Gl 1:1.

TEUVA Ks. Närpiön ptpk 28. 1. 1710.

TOHMAJÄRVI Pt. *Petrus Bång* 7. 2. 1686 (main. matkaohjelmassa UUB K 99 s. 62, lisäksi ks. Kiteen ptpk 31. 1. 1686), 9. 2. 1692. *Petrus Laurbecchius* 30. 12. 1697, 15. 2. 1699. Vrt. myös edellä s. 75 (1710).

Rt. *Johannes Serlachius* (Käkisalmen rov.) 6. 3. 1694, 21. 2. 1697, 4. 3. 1700, 5. 3. 1702.

Merkintöjä tileissä: pt 1692—99 ja rt 1694—1702 Tohmajärven KA III Gl 1.

TOHOLAMPI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 12. 2. 1691 (Kannuksessa). Rt. *Jacobus Falander* 27. 1. 1699 (Kannuksessa), 14. 2. 1700, 2. 3. 1701, 22. 1. 1703, 11. 2. 1707 (Kannuksessa), 26. 4. 1710 (Lohtajalla).
Rtpk 1700 Lohtajan KA K 6 b. Rt 1699, 1707: ks. Kannuksen rtpkt. Merkintöjä tileissä: pt 1691 ja rt 1701, 1703, 1710 Toholammin KA T II A 1.
TOTTIJÄRVI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 17. 3. 1701, 1. 3. 1708 (molemmat Vesilahdella).
Rt. *Josephus Wallenius* (Vesilahden rov.) 6. 4. 1697, 2. 3. 1702. *Johannes Wegelius* (Tyrvään rov.) 5. 3. 1709, 13. 2. 1710 (Vesilahdella), 26. 2. 1711 (samoin), 28. 2. 1712, 8. 2. 1713.
Merkinnät tileissä Tottijärven KA (HMA) I C 1 s. 275—295.
TURKU Pt. *Isak Rothovius* 30. 6. 1627 (tilit, ks. *Parvio* 1959 s. 93), 7. 10. 1627 (main. UUB Palmsk. 312 s. 365, lisäksi ks. *Tengström* 1796 s. 24—25 ja *Parvio* mt. s. 94). *Johannes Terserus* 17. 8. 1659 ruots. srk. ja 18. 8. 1659 suom. srk. (pöytäkirjat julkaistu CEAP s. 331—335, 338—340 ja *Leinberg* Handlingar IV s. 107—116, tarkastuksen kulkua selostavat *Auvinen* Vartija 1902 s. 272—280 ja *Salomies* II s. 354—356). *Johannes Gezelius vanh.* oli usein läsnä Turun kirkkoneuvoston kokouksissa: 20. 7. 1677, 14. 5. 1678, 14. 7. 1680, 10. 8. 1681, 21. 10. 1681, 28. 10. 1681, 2. 11. 1681, 9. 11. 1681, 13. 11. 1681, 16. 11. 1681, 15. 12. 1681, 29. 1. 1682, 14. 3. 1682, 30. 3. 1683, 24. 4. 1688, 30. 5. 1688 (*v. Bonsdorff* 1889).
TUULOS Pt. *Petrus Bång* 5. 2. 1690. *Petrus Laurbecchius* 4. 3. 1701. *David Lund* 1. 2. 1708.
Pt:ssa 1701 käsitellyistä asioista omat pykälänsä Hauhon ptpk:ssa 5. 3. 1701. Pt 1690 ja 1708 main. matkasuunnitelmissa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44, 120.
TUUSULA Pt. *Petrus Bjugg* 10. 3. 1649 (Sipoossa), 23. 2. 1653. *Petrus Laurbecchius* 25. 2. 1698 (kirjeen dateeraus, *Rosén* 1936 s. 273).
Rt. *Zacharias Stachaeus* (Pernajan rov.) lokakuussa 1643 (pvm puuttuu), 18. 9. 1645, 1660 ja 1663 (pvm. p.).
Pt:ia 1649 ja 1653 selostavat Bjuggin kirjelmät Tuusulan KA K I 1 fol. 56, 60, rt:sta 1643 ja 1645 ks. sama sidos fol. 7, 11, 46. Rt 1660, 1663 main. tileissä, sama sidos fol. 80, 81.
TYRNÄVÄ Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 17. 2. 1676, 18. 2. 1683, 27. 3. 1686 (kaikki Limingassa). *Joh. Gezelius nuor.* 19. 1. 1694, 19. 1. 1698, 7. 2. 1702, 16. 2. 1706 (kaikki Limingassa).
Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 9. 3. 1696, lisäksi ks. Limingan rtpkt 31. 7. 1686, 7. 7. 1699, 7. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 14. 1. 1707, 6. 1. 1708 (Limingassa), 10. 2. 1709 (samoin), 14. 1. 1710, 12. 2. 1711 (Limingassa), 22. 1. 1713.
Rtpk 1696 Tyrnävän KA (OMA) P III 1 ja Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1. Merkintöjä tileissä: pt 1676—1706 ja rt 1696, 1703, 1707—13 Tyrnävän KA (OMA) T 3.

TYRVÄNTÖ Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 11. 2. 1697, 16. 2. 1704 (Hattulassa) 12. 3. 1712 (samoin).
Rt. Maalisk. 1675 (pvm. ja tieto tarkastuksen pitäjästä puuttuu). *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 14. 2. 1698, 5. 2. 1699, 7. 1. 1700, 5. 1. 1701, 5. 1. 1702, 3. 2. 1705, 11. 12. 1705. *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 14. 2. 1707, 14. 2. 1708, 6. 2. 1709 (tilit allek. 8. 2. Hattulan pappilassa), 4. 2. 1710 (Hattula).
Pöytäkirjoja: rt 1700, 1709 Hattulan KA (HMA) P 2, kop. SKHS:n ark. (VA) I 7; ks. myös Hattulan ptpkt 1704, 1712. Merkintöjä tileissä: pt 1697, 1704 ja rt 1698—1710 Tyrvännön KA (HMA) T I 1. Rt 1675 main. inventaariossa Tyrvännön KA (HMA) V I 1—4 s. 50—51.
TYRVÄÄ Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 5. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Johannes Terserus* 12. 3. 1662. *Johannes Gezelius vanh.* 25. 3. 1666, 13. 3. 1670, 28. 2. 1674, 16. 2. 1682, 12. 12. 1685. *Joh. Gezelius nuor.* 23. 2. 1690, 27. 1. 1695, 16. 2. 1701.
Rt. *Jacobus Raumannus* (Pirkkalan rov.) 3. 3. 1668, 20. 9. 1669, 3. 3. 1671, 16. 2. 1673, 13. 1. 1678. *Thomas Rajalenius* (Tyrvään rov.) 20. 3. 1681, Festo Pauli 1683 tai 1684. *Josephus Wallenius* (Vesilahden rov.) 17. 1. 1698, 5. 2. 1699, 2. 2. 1700, 15. 2. 1702, 15—16. 2. 1703, 21—22. 2. 1704, 12. 2. 1705, 11. 3. 1706. *Johannes Wegelius* (Tyrvään rov.) 17. 3. 1707, 25. 3. 1708, 14. 3. 1709, 27. 2. 1710, 18. 3. 1711, 16. 3. 1712, 24. 2. 1713.
Pöytäkirjoja: rt 1681, 1683 VA Acta eccl. I, rt 1698, 1699, 1703, 1704, 1706, 1707 Tyrvään KA II Cg 1. Merkintöjä tileissä: pt 1662, 1670—1701 ja rt 1671—1713 (paitsi 1681, 1698) Tyrvään KA G 75—76. Pt 1666 main. Suoniemen rtpk:ssa 25. 1. 1681, pt 1674 Tyrvään kastekirjan G 1 nimilehdellä ja rt 22. 2. 1704 tileissä Kiikan KA II F 1.
ULLAVA Ks. Kälviän tarkastuspöytäkirjat.
ULVILA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 24. 2. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Isak Rothovius* oli 6. 7. 1633 Anolan kartanossa (VA mm 3:208v, Ulvilan ylim. käräjät 12. 7. 1633). *Georgius Alanus* 1652 (pvm. puuttuu). *Johannes Gezelius vanh.* 1665 (pvm. p.), 1670 (pvm. p.), 25. 2. 1674, 2. 1. 1678, 13. 2. 1682, 16. 2. 1687. *Joh. Gezelius nuor.* 12. 3. 1693, 6. 3. 1698, 6. 3. 1702 (Porissa), 18. 3. 1706, 6. 3. 1710.
Rt. *Gregorius Thomae Biörneburgensis* (Porin ja Ulvilan rov.) 19. 3. 1650, 9. 9. 1652, 24. 5. 1655, 23. 3. 1656, 17. 3. 1661, 29. 9. 1662. *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) noin 21. 8. 1665 (kyyditysmerk., Kokemäen KA X 1, tilit 1665), 30. 1. 1666, 2. 2. 1667, 10. 2. 1668, 12. 2. 1669, 27. 2. 1671, 8—9. 2. 1672, 6. 3. 1673. *Gabriel Fortelius* (Porin ja Ulvilan rov.) 13. 3. 1692, 15. 9. 1695, 11. 10. 1696.
Merkintöjä tileissä: pt 1652—98 ja rt 1650—62, 1666—96 Ulvilan KA B i 1, pt 1702—10 Ulvilan KA B l 1. Lisäksi ks. Porin ptpk 6. 3. 1702, § 13—18.
URJALA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. maaliskuun lop. 1596 (ks. *Lagus* 1836 s. 45). *Johannes Gezelius vanh.* 30. 1. 1669, 16. 3. 1673, 11. 3. 1677,

5. 3. 1682. *Joh. Gezelius nuor.* 1. 1. 1692, 2. 2. 1697, 5. 2. 1704, 25. 2. 1712. Rt. *Gabriel Tammelinus* (Turun koulun reht.) 11. 1. 1672, 28. 1. 1676. *Olaus Olaj* (Urjalan rov.) 12. 2. 1687, 28—29. 1. 1696. *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 24. 5. 1696, 16. 12. 1697, 15. 12. 1698, 14. 12. 1699, 21. 12. 1700, 22. 1. 1702, 13. 3. 1703, 12. 1. 1705, 16. 1. 1706. *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 3. 2. 1707, 25. 1. 1708, 7. 3. 1709, 13. 2. 1710, 19. 2. 1713. Pöytäkirjoja: pt 1692—1712 ja rt 1696—1713 Urjalan KA II Cf 1. Merkintöjä tileissä ja inventaareissa: pt 1669—1712 ja rt 1672—1713 Urjalan KA II Bb 1.

USKELA Pt. *Johannes Terserus* 30. 11. 1659. *Johannes Gezelius vanh.* 7. 2. 1675, 11. 3. 1679, 23. 9. 1683, 3. 3. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 31. 1. 1693, 15. 9. 1699, 27. 2. 1705 (Perttelissä).

Rt. *Johannes Pratanus* (Kemiön rov.) 8. 2. 1669, 26. 1. 1671, 3. 9. 1673. *Gabriel Thauvonius* (Perniön rov.) 26. 2. 1682. *Henricus Florinus* (Kemiön rov.) 17. 9. 1690, 18. 9. 1694, 29. 7. 1698, 28. 8. 1702 (Perttelissä). *Simon Tolpo* (prof., Kemiön rov.) 30. 1. 1706, 2. 2. 1708, 9. 1. 1710. *Laurentius Tammelin* (Kemiön rov.) 5. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: rt 1708, 1710 Salo-Uskelan KA (TMA) II Ea 1, rtpk:sta 1708 kopio SKHS:n ark. (VA) I 5. Merkintöjä tileissä: pt 1659—1705 ja rt 1669—1710 Salo-Uskelan KA (TMA) III Gm 1:2. Rt 1713 main. Perttelin tilikirjassa 1629—1740, tilit 1711.

UUKUNIEMI Pt. *Petrus Bång* 29. 1. 1686, 6. 2. 1692. *Petrus Laurbecchius* 10. 2. 1699. Vrt. myös edellä s. 75 (1710).

Rt. *Johannes Serlachius* (Käkisalmen rov.) 8. 2. 1691 (Kesälahdella), 11. 3. 1694, 26. 2. 1697 (Kesälahdella), 24. 2. 1700, 28. 2. 1702.

Pöytäkirjoja: pt 1692, 1699 ja rt 1691—1702 Uukuniemen KA B I a 1, kop. TaTA Cf 1 ja VA Albin Simolins saml. I a. Pt 1686 main. matkaohjelmassa UUB K 99 s. 62.

UUSIKAARLEPYY Pt. *Isak Rothovius* 26. 1. 1643 (kirjeen dateeraus, *Lagus* 1836 s. 105 ja ÅT 1785 s. 141—142). *Eskil Petraeus* 1655, pvm. puuttuu (ks. *Perälä* 1928 s. 164, 228). *Johannes Terserus* 1660, pvm. p. (CEAP s. 425). *Johannes Gezelius vanh.* 1. 3. 1676 (merkintä kirjelmässä RA Acta eccl. 81, Nykarleby), 3. 3. 1683, 1686 (pvm. p.). *Joh. Gezelius nuor.* 1. 1. 1691 (kirjeen dateeraus, RA Åbo konsist. skrivelser), 1694 (pvm. p.), 10—11. 2. 1698, 24. 1. 1702 (tarkastuksen jatko 18—19. 2., ks. edellä s. 65), 30. 1. 1706, 18. 2. 1710.

Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 24. 2. 1695, 15—16. 2. 1699, 5—6. 3. 1707, 27—28. 5. 1709. *Johannes Gezelius* (Pietarsaaren rov.) 29. 6. 1711.

Pöytäkirjoja: rt 1707 TuTA E VI 2, otteet rtpk:sta 1695 ja 1707 HYK Cö II 21 s. 91, 94, ote rtpk:sta 1699 HYK Cö II 24 s. 2v. Pt 1694, 1698, 1706, 1710 ja rt 1709 main. kirkkoneuvoston pöytäkirjassa Uudenkaarlepyyn KA C I 1 fol. 3, 16, 63, 68v. Dateerauksista ks. lisäksi merkintöjä tileissä: pt

1683, 1686, 1698 Lapuan KA (VMA) III Gd 4:1 fol. 49, 68, 152; pt 1702, 1710 ja rt 1709, 1711 Alahärmän KA, Räkenskapsbok 1700—50; pt 1710 ja rt 1709 Munsalan KA V 1.

UUSIKAUPUNKI Pt. *Isak Rothovius* 10—12. 3. 1630 (Kalanti, *Parvio* 1959 s. 179). *Johannes Gezelius vanh.* 1688, pvm. puuttuu (main. vuoden 1693 ptpk:ssa). *Joh. Gezelius nuor.* 6. 3. 1691, 7. 3. 1693, 2. 1. 1697, 18. 3. 1704, 13—14. 6. 1712.

Rt. *Claudius Martini Brennerus* (Taivassalon rov.) 28. 7. 1643, 25. 1. 1658 ja myöh. samana vuonna uuudelleen, pvm. p. (CEAP s. 141, 173, 250). *Petrus A. Bergius* (Taivassalon rov.) 4. 3. 1678, 18. 2. 1690. *Christianus Walstenius* (Vehmaan rov.) 11. 2. 1694, 15. 4. 1696, 11—12. 3. 1698, 3—4. 3. 1699, 8—9. 2. 1700, 17—18. 12. 1701, 13—14. 2. 1705, 16—17. 2. 1706, 13—14. 2. 1707, 7. 2. 1708, 25. 3. 1709. *Andreas Bergius* (Taivassalon rov.) 13—14. 2. 1710.

Pöytäkirjoja: pt 1691—1712 ja rt 1694—1710 Uudenkaupungin KA II Ca 1. Merkintöjä tileissä: pt 1693—1712 ja rt 1690—1710 Uudenkaupungin KA III Gl 1. Merkintöjä inventaareissa: pt 1691, 1712 ja rt 1643, 1678, 1705, 1709, 1710 Uudenkaupungin KA II Bc 1.

UUSIKIRKKO T. l. Ks. Kalanti.

UUSIKIRKKO V. l. Pt. *Ericus Erici Sorolainen* ehkä helmik. 1603 (ks. *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Petrus Bång* 1693, pvm. puuttuu (main. tuomiokap. kirjeessä 20. 8. 1702, TaTA Da 1 s. 65). *Petrus Laurbecchius* 19. 3. 1699 (main. VA jj 35:201, Uudenkirkon käräjät 23. 5. 1699).

Rt. *Petrus Carstenius* (tuomiorov.) 6. 1. 1686, papinvaali (*Salomies* II s. 447—448, *Kähönen* 1959 s. 626—627).

VAASA Pt. *Isak Rothovius* 18. 8. 1628 (kirjeen dateeraus RA Acta eccl. 83, Storkyrö, pain. *Leinberg* Handlingar II s. 13—14), 14. 2. 1643 (dateeraus RA Åbo konsist. skrivelser). *Eskil Petraeus* 1655, pvm. puuttuu (*Åkerblom* 1941 s. 424, vrt. edellä Mustasaari). *Johannes Terserus* helmik. puoliv. 1660 (CEAP s. 408), 5. 3. 1663 (kirjeen dat. Ilmajoen KA II Ea 1:1). *Johannes Gezelius vanh.* synodi 4. 2. ja tark. 5. 2. 1670 (ed. main. Gezeliuksen kirjeessä Per Brahelle 20. 2. 1670, RA Skoklostersaml. E 8159, pain. *Leinberg* IV s. 306—307; jälk. kirjeen dateeraus VA Acta eccl. I), 1680 synodi, pvm. p. (*Lagus* 1836 s. 289). *Joh. Gezelius nuor.* 19—20. 2. 1691 synodi ja 20—21. 2. tark. (Kuortaneen KA, tilit 1690, VMA; Gezeliuksen kirje kuninkaalle 15. 5. 1691, RA Åbo konsist. skrivelser, pain. *Leinberg* VII s. 368—369), tark. 18. 2. 1694 (*Åkerblom* mt. s. 513) ja synodi 19—20. 2. 1694, tark. 18. 2. 1698 (dateeraus RA Åbo konsist. skrivelser), synodi 19—22. 2. 1698, synodi 20. 2. 1702 (vrt. lisäksi edellä s. 65), 6—8. 3. 1706 (main. matkaohjelmassa Pyhäjoen KA 55), 31. 1.—1. 2. 1710.

Rt. *Elias Petri Holmius* (Närpiön rov.) 1658, pvm. p. (CEAP s. 156), ehkä samalla kun oli 9. 2. raastuvanoikeudessa läsnä kappalaista koskevaa syytettä tutkittaessa (VA v 1, Vaasan raast. oik. pöytäk. 9. 2. 1658). *Geor-*

gius Bjugg (Vaasan rov.) 1709, pvm. p. ja *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 1712, pvm. p.
Ptpk 1710 TaTA He 4 n:o 26. Synodien 1691, 1694, 1698 ja 1702 pöytäkirjat pain. *Hällström* 1824 s. 22, 698, 704, 711. Tuomiokapitulin vastaukset vuosien 1709 ja 1712 rtpk:hin Ilmajoen KA II Ea 1:1.
VALKEALA Pt. *Henrik Carstenius* 21. 2. 1680. *Petrus Bång* 29. 1. 1684, 26. 1. 1690, 3. 2. 1695. *Petrus Laurbecchius* 15. 3. 1704. *David Lund* 12—13. 1. 1708.
Rt. Eräästä luult. v. 1669 pidetystä rt:sta main. VA ii 2:206, Valkealan käräjät 2—4. 9. 1669.
Merkintöjä tileissä: pt 1680, 1684, 1695, 1704 Valkealan KA A XV 1. Pt 1690, 1708 main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44, 119.
VAMPULA Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 1665, pvm. puuttuu. *Joh. Gezelius nuor.* 5. 3. 1708 (Huittisissa).
Rt. *Gregorius Thomae Arctopolitanus* (Porin rov.) 22. 2. 1660, 28. 1. 1663. *Andreas Keckonius* (Huittisten rov.) 19. 2. 1667, 25. 1. 1668, 29. 1. 1669, 16. 1. 1672, 12. 2. 1673, 21. 2. 1675. *Gabriel Artopolitanus* (Porin rov.) 11. 2. 1679 (Huittisissa), 25. 2. 1680, 25. 2. 1681. *Johannes Keckonius* (Huittisten kirkkoh.) 19. 3. 1682, 6. 5. 1683. *Gabriel Fortelius* (Porin rov.) 12. 2. 1686, 25. 1. 1688, 17. 2. 1689, 12. 2. 1690, 25. 1. 1692, 25. 1. 1695. *Johannes Keckonius* (Huittisten rov.) 26. 2. 1696, 21. 3. 1697, 20. 3. 1698, 12. 2. 1699, 17. 3. 1701, 2. 3. 1702, 24. 6. 1703, 27. 11. 1704, 19. 9. 1709, 24. 6. 1711.
Merkinnät tileissä Vampulan KA (TMA) III Ga 1.
VANAJA Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 13. 3. 1615 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 63, *Simolin* 1916 s. 5). *Johannes Gezelius vanh.* 6. 1. 1670, 1673 (pvm. puuttuu), 14. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 12. 1. 1692, 14. 2. 1697, 19. 2. 1704, 15. 3. 1712.
Rt. *Gregorius Matthaei Favorinus* (Hattulan rov.) 6. 3. 1659. *Abraham Alftanus* (Hattulan rov.) 1. 11. 1683, 7. 2. 1686, 7. 2. 1687, 17. 3. 1689, 9. 11. 1690, 2. 11. 1691, 7. 4. 1693, 30. 4. 1693 (installaatio), 26. 8. 1694, 1. 1. 1696. *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 17. 2. 1698, 8. 2. 1699, 11. 1. 1700, 10. 1. 1701, 16. 1. 1701 (installaatio), 10. 2. 1703. *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 21. 9. 1706 (installaatio), 10—11. 2. 1707, 9. 2. 1708, 13. 2. 1709, 15. 6. 1709 (installaatio), 7. 3. 1710, 3. 3. 1713.
Vuoden 1659 rt:ta selostava kirjelmä TuTA IV 4 s. 91. Merkintöjä tileissä: pt 1670—1712 ja rt 1683—1713 Vanajan KA (HMA) T I 1. Virkaanasettamiset 1693, 1701, 1706, 1709 main. pappilan inventaarioissa Vanajan KA (HMA) U V 2.
VARTSALA (Taivassalon kappeli) Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 3. 2. 1692. Ote pöytäkirjasta Uudenkaupungin KA II G 1.
VEHKALAHTI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 6. 2. 1603 (main. mat-

kasuunnitelmassa, *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Petrus Bång* oli täällä 19—20. 12. 1687 papiston palkkauksen tutkinnassa (ks. edellä s. 72). Rt. 1652 (pvm. puuttuu) toimittivat tarkastuksen Viipurin koulun lehtori *Benedictus Ristelius* ja Virolahden rov. *Ericus Jacobi* (VA ii 1:16 v, Vehkalahden ja Valkealan käräjät 24. 1. 1653).

VEHMAA Pt. *Mikael Agricola* 15. 7. 1554 (*Arwidsson* VIII s. 161). *Ericus Erici Sorolainen* mahd. talvella 1621 (*Tengström* Handlingar V s. 11, lähteestä ei ilmene, onko kysymys pt:sta vai rt:sta). Aeconomus Aboensis *Claudius Alanus* toimitti 5. 2. 1645 tarkastuksen yhdessä rovasti Claudius Martini Brenneruksen kanssa. *Eskil Petraeus* 15. 8. 1653, 2. 2. 1657. *Johannes Terserus* 10. 1. 1661. *Johannes Gezelius vanh.* 1666, pvm. puuttuu (kyyditysmerk. Lemun KA III Gm 1:1 fol. 75, TMA), 2. 7. 1673, 4. 1. 1677, 30. 12. 1681, 3. 1. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 5. 3. 1693, 10. 1. 1697, 22. 3. 1704, 11. 6. 1712.

Rt. *Ericus Erici Alftanus* (Taivassalon rov.) 8. 2. 1632. *Claudius Martini Brennerus* (Taivassalon rov.) 18. 3. 1650, 3. 1. 1655, 7. 2. 1658, 12. 2. 1659, 8. 3. 1663, 18. 2. 1664, 15. 10. 1665, 1. 3. 1671. *Petrus A. Bergius* (Taivassalon rov.). 19. 3. 1672, 9. 3. 1675, 18. 3. 1678, 2. 3. 1679, 13. 3. 1681, 30. 12. 1681, 10. 3. (kuukausi epäv.) 1684, 7. 3. 1686, 28. 2. 1690. Seurakunnan oman kirkkoherran, rov. *Christianus Walsteniuksen* johdolla on tilit tarkastettu 8. 2. 1691, 24. 1. 1692, 6. 5. 1694, 6. 1. 1695, 12. 1. 1696, 23. 1. 1698, 25. 1. 1699, 25. 1. 1700, 8. 3. 1701, 2. 2. 1702, 2. 2. 1703, 5. 2. 1705, 2. 2. 1706, 3. 2. 1707, 12. 1. 1708.

Pöytäkirjoja: pt 1688, 1712 Vehmaan KA II Cf 1, otteita niistä suomennoksena *Perälä* 1951 s. 125—128. Merkintöjä tileissä ja inventaareissa: pt 1645—61, 1673—97 ja rt 1632—1701 Vehmaan KA III Gl 1, pt 1704, 1712 ja rt 1702—08 Vehmaan KA III Gl 2.

VESILAHTI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 21. 3. 1596 (main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 45). *Isak Rothovius* 22. 2. 1628 (main. Josephus Walleniuksen muistiinpanoissa HYK Hö IV 16, pain. *Wallenius* 1862 s. 8). *Johannes Terserus* 17. 2. 1662 Laukossa (ilmenee Tottijärven saarnahuoneen perustamiskirjasta Tottijärven KA I C 1 fol. 8—9, HMA, pain. *Arajärvi* 1950 s. 568—569). *Johannes Gezelius nuor.* 17. 3. 1701, 1. 3. 1708 (main. tileissä Tottijärven KA I C 1 s. 277, 285, HMA).

Rt. *Johannes Wegelius* (Tyrvään rov.) 13. 2. 1710, 26. 2. 1711 (main. em. Tottijärven tileissä s. 289, 291).

VESTANFJÄRD Ks. Kemiön tarkastuspöytäkirjat.

VETELI Pt. Ks. Kokkolan maasrk:n ptpkt 26. 1. 1702, 13. 2. 1710.

Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn rov.) 2. 4. 1695, 28. 2. 1699.

Rtpk 1699 Kaarlelan KA II Cf 1. Rtpk:sta 1695 otteita kop. HYK Cö II 21 fol. 89.

VIHANTI Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 24. 1. 1694, 30. 1. 1702, 20. 2. 1706 (kaikki Raahessa).

Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulur rov.) 29—30. 11. 1691, 2. 4. 1695, lisäksi ks. Raahen rtpkt 4. 7. 1699, 4. 7. 1703. *Petrus Portinus* (Pyhäjoen rov.) 25. 1. 1707, 10. 1. 1708, 18. 2. 1709 (Raahessa), 23. 1. 1710, 1. 3. 1712 (Saloisissa), 28. 1. 1713 (Saloisissa).

Pöytäkirjoja: Rtpkt 1691, 1695 Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1, rtpk 1691 ja ote rtpk:sta 1703 Vihannin KA (OMA) P II 1. Merkintöjä tileissä: pt 1694—1706 ja rt 1695—1713 Vihannin KA (OMA) T II a 1.

VIHTI Pt. *Isak Rothovius* 12—13. 3. 1644 (Rothoviuksen kirjeet 13. 2. ja 13. 3. 1644, Tuusulan KA K I 1 fol. 22, 24. Ks. myös *Simolin* 1909 s. 102). *Johannes Gezelius vanh.* 9. 1. 1670, 16. 3. 1674, 6. 1. 1684, 17. 2. 1688. *Joh. Gezelius nuor.* 15. 1. 1692, 19. 2. 1697, 25. 2. 1704.

Rt. 1672, pvm. puuttuu (kyydityksmerkintä, Vanajan rov. Johannes Röökman?). *Abraham Alftanus* (Hattulan rov.) 16. 2. 1680 (piispan käskystä), 24. 6. 1683, 31. 1. 1686, 3. 2. 1687, 11. 3. 1689, 16. 2. 1690, 25. 11. 1691, 6. 1. 1693, 19. 8. 1694, 27. 1. 1696. *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 21. 2. 1698, 31. 5. 1699. *Jonas Thauvonius* (Vihdin rov.) 28. 1. 1700, 13. 2. 1701, 7. 9. 1702, 13. 12. 1703.

Merkinnät tileissä Vihdin KA (VA) III Gl 1:1. Pt 1692 main. Lopen rtpk:ssa 23. 1. 1700.

VIIPURI *Ericus Erici Sorolainen* luult. 12. 2. 1603 ja helmik. 1612, pvm. puuttuu (ks. matkaohjelmia *Lagus* 1836 s. 56, 60—61, *Simolin* 1916 s. 3, 4).

VIITASAARI Pt. *Petrus Bjugg* 26. 1. 1653. *Petrus Bång* 18. 2. 1690, 20. 2. 1695 (Lijmattala länsmansgård). *Petrus Laurbecchius* 27. 2. 1700 (samoin), 28. 2. 1704 (samoin). *David Lund* 3. 3. 1707, 12. 2. 1710.

Rt. *Johannes Broterus* (Mikkelin rov.) 18. 3. 1666, 7. 3. 1667, 29. 1. 1671, 12. 3. 1676. *Andreas Strandenius* (Mikkelin rov.) 5. 3. 1677 (Rautalammilla), 10. 3. 1681. *Sigfridus Broterus* (Mikkelin rov.) 10. 2. 1697. *Georgius Helsingius* (Mikkelin rov.) 26. 2. 1702, 3. 8. 1703, 27. 2. 1708, 19. 2. 1713.

Pöytäkirjoja: pt 1653, 1695—1707 ja rt 1666—1702, 1708, 1713 Viitasaaren KA II Cfg 1, kop. TaTA Cf 1 ja VA Albin Simolins saml. Ia. Pt 1690, 1710 main. matkaohjelmissa *Neovius* 1890—91 s. 467, *Simolin* 1916 s. 44, UUB K 99 s. 392. Rt 1703 main. vuoden 1704 rtpk:ssa.

VIROLAHTI Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. 8. 2. 1603 (main. matkaohjelmassa, *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Petrus Bjugg* 12. 4. 1643 (main. VA ii 4:181v, Virolahden käräjät 5—6. 3. 1683). *Petrus Brommius* 15. 1. 1671 (VA ii 2:275, Virolahden käräjät 16—17. 1. 1671). *Abraham Thauvonius* 1676, pvm. puuttuu. *Henricus Carstenius* 1679, pvm. p. *Petrus Bång* luult. talvella 1684 (vrt. VA ii 5:306v, Virolahden käräjät 3—4. 2. 1685).

Rt. *Johannes Gråå* (Pyhtään rov.) 12. 3. 1681 (VA ii 4:181 v, Virolahden käräjät 5—6. 3. 1683). *Johannes Martini* (seurakunnan kirkkoherran Martinus Henrici Fateburin poika?, ei rt?) 11. 3. 1689.

Merkintöjä tileissä: pt 1676, 1679 ja rt 1689 Virolahden KA 50:1 fol. 127, 129v, 131.

VIRRAT Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 10. 2. 1695 (Ruovedellä).

Rt. *Johannes Frisius* 2. 2. 1664 (ks. *Jokipii* 1959 s. 531). *Abraham Thuronius* (Kangasalan rov.) 1703 (pvm. puuttuu, Ruovedellä?), 25. 3. 1704 (Ruovedellä?), 1708 (pvm. p., Ruovedellä).

Pöytäkirjoja: pt 1695 Keuruun KA II Cfg. Vuoden 1704 rt:sta ks. Ruoveden rtpk. Tuomiokapitulin vastaukset vuosien 1703 ja 1708 rtpk:hin Keuruun KA II Eb fol. 97, 109—111.

VÅRDÖ (Sundskär) Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 5. 3. 1671, 22. 6. 1675, 6. 2. 1684 (kaikki Sundissa). *Joh. Gezelius nuor.* 17. 2. 1692 (Sundissa?), 9. 7. 1697 (Kumlingessa?), 29. 8. 1702, 1. 8. 1709 (tämä Sundissa).

Rt. *Boëtius Mureniuksen* Acta visitatoriasta ilmenevät tarkastukset lueteltu edellä s. 286. *Matthias Berg* (Jomalan rov.) 23. 2. 1686, 9. 6. 1693 (Sundissa), 12. 3. 1695 (samoin), (24. 3.) 1696 (samoin), 29. 1. 1697 (samoin), 5. 6. 1698 (samoin?), 5. 2. 1699, 7. 2. 1700, 22. 2. 1701, 14. 2. 1704 (Sundissa), 27. 1. 1707 (samoin), 3. 3. 1708, (25. 1.) 1709 (Sundissa). *Daniel Hagert* (Finströmin rov.) 22. 2. 1710, 1. 9. 1711. *Salomon Alanus* (Sundin rov.) 5. 9. 1712.

Pöytäkirjoja: pt 1692, 1702 ja rt 1699, 1708, 1711, 1712 Sundin KA P 1; pt 1692 ja rt 1686, 1710 ÅKA B 42; rt:sta 1707 ks. Sundin rtpk. Merkintöjä tileissä: pt 1671, 1675, 1692—1709 ja rt 1658—1704, 1708—12 main. kappelin tileissä Sundin KA T I a 1. Pt 1684 main. matkaohjelmassa *Lagus* 1836 s. 318.

VÄHÄKYRÖ Pt. *Isak Rothovius* 15. 8. 1628 (main. Rothoviuksen kirjeessä 18. 8. 1628, RA Acta eccl. 83, Storkyrö, pain. *Leinberg* Handlingar II s. 13—14). *Johannes Terserus* helmik. puoliv. 1660 (CEAP s. 408). *Johannes Gezelius nuor.* 16. 2. 1694, 13. 2. 1698, 21. 1. 1702, 26. 1. 1706.

Rt. *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 20. 3. 1699, 1. 3. 1700, 21. 2. 1701, 11. 2. 1703, 16. 2. 1704, 28. 2. 1705, 14. 2. 1707, 18. 2. 1708, 11. 2. 1709. *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 1712, pvm. puuttuu.

Pöytäkirjoja: pt 1694—1706 Vähänkyrön KA (VMA) II Eb 1, jossa myös tuomiokap. vast. vuosien 1704 ja 1705 rtpk:hin; vast. rtpk:hin 1701, 1709, 1712 Ilmajoen KA II Ea 1:1. Merkintöjä tileissä: pt 1702 ja rt 1699—1709 Vähänkyrön KA (VMA) III Gc 1.

VÖYRI Pt. *Isak Rothovius* 8. 3. 1639 (kirjeen dateeraus, RA Acta eccl. 83, Pyhäjoki—Pälkäne, pain. *Leinberg* Handlingar II s. 138—139). *Johannes Gezelius nuor.* 12. 2. 1698, 22—23. 1. 1702, 27—28. 1. 1706 (main. matkaohjelmissa Pyhäjoen KA 55).

Rt. *Jacobus Falander* (Kruunupyyn, myöh. Kokkolan rov.) 5. 3. 1695, 19. 2. 1699, 3. 3. 1707.

Rtpk 1707 TuTA E VI 2. Otteet rtpk:sta 1695, 1707 HYK Cö II 21 s. 92, 94. Ote rtpk:sta 1699 HYK Cö II 24 s. 3v.

YLISTARO Kappelin asioita käsiteltiin tavallisesti Isonkyrön tarkastuksissa, ks. niiden pöytäkirjat.
Rt. *Georgius Bjugg* (Vaasan rov.) 1701, 1709 ja *Gabriel Thauvonius* (Närpiön rov.) 1712, pvmt puuttuvat. Tuomiokap. vastaukset näiden pöytäkirjoihin Ilmajoen KA II Ea 1:1.
YLIVIESKA Rt. *Jacobus Frosterus* (Oulun rov.) 28. 3. 1695, lisäksi ks. Kalajoen rtpkt 2. 7. 1699, 2. 7. 1703.
Rtpk 1695 Ylivieskan KA P II 1 ja Pyhäjoen KA (OMA) II Cg 1.
YLÄNE Pt. *Johannes Gezelius vanh.* 17. 3. 1670, 18. 2. 1674, 9. 2. 1682, 18. 2. 1685 (ilm. kaikki Pöytyällä). *Joh. Gezelius nuor.* 15. 9. 1693, 23. 2. 1699, 8. 3. 1708 (kaikki Pöytyällä).
Rt. *Henricus Hoffman* (Maskun rov.) 24. 1. 1658, 14. 2. 1665. *Petrus A. Bergius* (prof., Liedon, myöh. Piikkiön kirkkoh.), 15. 1. 1668 (ilm. Pöytyällä), 24. 1. 1699 (samoin), 8. 1. 1671. *Jacobus Stephani* (Lemun rov.) 6. 3. 1673. *Petrus Bång* (prof., oli jo tällöin valittu Narvan superintendentiksi) 26. 1. 1679 (Pöytyällä?). *Gabriel Fortelius* (Maskun rov.) 24. 6. 1683. *Jacob Flachsenius* (tuomiorov.) 2. 2. 1686, 27. 2. 1687. *Petrus Laurbecchius* (Maskun rov.) 11. 1. 1691, 17. 1. 1692, 5. 2. 1693 (ilm. Pöytyällä), 25. 1. 1694 (samoin). *Isaacus Pihlman* (Maskun rov.) 10. 3. 1695, 14. 3. 1697 (Pöytyällä). *Haqvinus Pihlman* (Mynämäen rov.) 4. 2. 1700, 8. 3. 1701, 26. 1. 1702, 24. 2. 1703, 16. 1. 1704, 13. 1. 1705, 15. 1. 1706, 20. 3. 1707, 25. 1. 1709, 1. 12. 1713. 10. 3. 1710 toimitti tarkastuksen prof. *Simon Tolpo.*
Merkinnät tileissä Yläneen KA V 1.
YPÄJÄ (Perttula) Pt. *Eskil Petraeus* 2. 10. 1654. *Johannes Terserus* mahd. tammik. 1660. *Johannes Gezelius vanh.* 1666 alussa (Tammelassa tai Jokioisissa?), 1. 1. 1670 (Jokioisissa), 9. 3. 1674 (samoin?), 15. 2. 1680 (Tammelassa?), 1683, pvm. puuttuu (ilm. vuoden lopulla). *Joh. Gezelius nuor.* 31. 1. 1697, 3. 2. 1704, 23. 2. 1712 (kaikki Jokioisissa).
Rt. *Laurentius Petri* (Tammelan rov.) 5. 4. 1663, 11. 3. 1666, 31. 5. 1669. *Gabriel Tammelinus* (edellisen poika, Turun koulun reht.) 31. 12. 1671, 6. 6. 1673, 9. 1. 1676 (tilien tark. Tammelan pappilassa). *Olaus Olaj* (Urjalan rov.) 20. 3. 1681, 13. 3. 1683, 26. 1. 1684, 10. 2. 1687 (Jokioisissa), 15. 1. 1691. *Josephus Wallenius* (Akaan vt. rov.) 24. 1. 1693 (Jokioisissa), 4. 2. 1694 (samoin), (Vesilahden rov.) 18. 1. 1695 (samoin). *Abraham Juslenius* (Someron rov.) 3. 3. 1696, 14. 12. 1697 (Jokioisissa), 13. 12. 1698 (samoin), 12. 12. 1699 (samoin), 19. 12. 1700 (samoin), 25. 1. 1702, 1. 2. 1703, 8. 1. 1705 (Jokioisissa), 14. 1. 1706. *Elias Woivalenius* (Sääksmäen rov.) 5. 2. 1707 (Jokioisissa), 23. 1. 1708 (samoin), 26. 2. 1709, 23. 2. 1710 (Jokioisissa), 1713, pvm. puuttuu.
Pöytäkirjoja: rt 1666, 1671 Tammelan KA B VI 13. Merkintöjä tileissä:, pt 1654—1712 ja rt 1663—1713 Ypäjän KA III Gl 1—2.
ÄHTÄRI Rt. Keuruun KA II Eb fol. 111 sisältää päiväämättömän tuo-

miokapitulin vastauksen rov. *Abraham Thuroniuksen* rovastintarkastuspöytäkirjoihin, siinä § 12—16 koskevat Ähtäriä.
ÄHTÄVÄ Pt. *Johannes Gezelius nuor.* 9. 2. 1710 Pietarsaaressa (main. Ähtävän KA, Räkenskapsbok 1702—51, tilit 1709).
ÄYRÄPÄÄ Pt. *Ericus Erici Sorolainen* mahd. helmik. 1603 (vrt. *Lagus* 1836 s. 56, *Simolin* 1916 s. 3). *Petrus Bång* mahd. helmik. 1688 (ks. *Neovius* 1890—91 s. 464).

2. *Tarkastussääntöjä*

Agenda in visitatione Episcopali
(UUB K 99 s. 61—62)

1. Effter gudztienstens förrättande examineres folcket till läsande och huru dhe förstå det dhe läsa etc. tå man och af samma tillfälle skrifftböckernes richtigheet pröfwar.
2. Upräcknas kyrckiones Debet och Credit omnibus audientibus, och särdeles in för kyrckioråadet.
3. Fråges om något fehl är på kalcker, mässekläder etc. och huru dhe achtas och förwaras: och om där äro goda låås, at kyrckioråadet kan swara före.
4. Om kyrkian, klåckstapeln eller kyrckiogården behöfwer reparation och om sättet till reparation.
5. Om något skall byggias el[le]r repareras i Prästegården? qvi? qvomodo? qvando.
6. Om wijnsädhen räcker och på hwadh sätt defecten skall repareras?
7. Om fehl hafwer warit på wijn och oblater?
8. Om Gudstiänsten hålles i rättan tijdh, och på alle höghtijder, Sön- och Apostledagar.
9. Om Catechismipredijkningar och examinibus, och på hwadh tijd dhe hålles? et mor in genere de doctrina, vita et moribus Pastorum, an congruant cum mandatis Divinis, et statutis nostris civilibus.
10. Om allestädes i kyrkiorne lyses för dhem, som willia begif[w]a sig i ächtenskapz stadga, för än dhe trolåfwas? och huru lenge dhe fördröija med wijgningen?
11. Fråges (α) huru ungdomen läres, (β) huru dhe fattige uppehålles.
12. Om någre i församblingen äre tröge till at gå i kyrckian, och till Herrans H. Nattward?
13. Om någon widskepellsse är i socknen, kekri, äniwainen, nyrkes, capet, carian risti?
14. Om någre förlijkas illa i ächtenskapet, eller med sina grannar och andra?

15. Om Eeder och sabbatzbrått?
16. Om någon är befängd med smittosam siuckdom?
17. Om någon lefwer i hoor och boolerij?
18. Om olydige barn finnes moot förelldrarne?
19. Om någon beswäradt med tungdt samwete, för någon hemlig syndh eller elliest?
20. Om någon på sin trons wägna anfächtes?
21. Om någon är uthan bänck i kyrckian?
22. Om kongl. Placater om hafwande quinnor af oloflig beblandellsse, om Justitiens söckiande, och åthskillige flere åhrl[ige]n är upläsit?
23. Om åhörarne gifwa rätt tijonde och andre Prästel[ige] rättigheeter? Sponte till summan och tijden?
24. Om ordningen om otijdigdt sängelagh hålles?
25. Alla casus Speciales uptager man och resolverar hemma uthj Prästegården?
26. Besees Prästegårdzens inventarium, till huus och annan innandöme?

Wiborg dh[en] 17 Januarij 1686
Petrus Bång
Ep[iscopu]s Wiburgensis.

Agenda in visitatione Episcopali 1710, D[omi]ni D: Lundz. (UUB K 99 s. 391—392. Leppävirran KA P 1)

1. Alle Prästmän skole haf[w]a catalogos färdige på alla sine Böcker.
2. Thesslikes alle studenter, at man ther af må haf[w]a tillfelle till någon underwijssning.
3. Alle sacellani bereda sig förhör uthi lectione Haffenrefferi.
4. Alle unge af Prästerskapet, så och studiosi måtte wara beredde at göra besked för sine studier in lingvis et Studiis Philosophicis.
5. Alle Biskopzvisitationsacter motte wara för handen, så och andre des uthgifne bref, både nyligen och i förra tijder.
6. Göres redo hwad effter visitationsprotocollet är beställt el[le]r intet.
7. Alle kyrckioböcker hålles till redz at öfwersees.
8. Förfärdigas een opsatz på alla them som kunna el[le]r begynt läsa i book.
9. Effter gudztiensten förhöres försambl[inge]n i läsande till minne och förstånd.
10. Bland kyrckioböcker hålles synnerl[ige]n i richtigheet räckningarne, som och in praesentia Ecclesiae skola upläsas.
11. Om gudztiensten alla tijder är förrättat utan afsacknan.

12. Om Catechismi Predikningar och förhör äro håldne stadigt.
13. Om then h. nattwarden utan hinder af mangell på wijn är förrättat.
14. Om Kongl. Placaterne opläses, om barnemord, skogzeld, capita Biblica ad mandatum regium.
15. Gifwes effterrättelse om något ächtafolck lefwer i Kijf och oenigheet.
16. Om kyrckio- Sabbatz- Sacramentzföracht, och hwad wijdskepelse i Socknen förspöries.
17. Om anfächtade i försambl[inge]n finnes, och af hwad orsack.
18. Om någon haf[we]r elackt rychte om sig för lössachtigheet och fylleri.
19. Om någon af Prästerskapet förer något oanstendigt lefwerne, är förargelig, el[le]r elliest i sidt Embete försummelig.
20. Om klåckare i sine beställningar äro flijtige och richtige.
21. Fråges och sees effter kyrckiokalckar, mässhackor, låås, bänckar, klockor, naglar, kyrckiobalckar.
22. Optecknas wijnsäden, och frågas effter öfwerskått.
23. Om elliest något nytt och sällsampt i sochnen passerat haf[we]r.
24. Om sochnefolcket hålla sine barn till at lära läsa, och hoos huem.
25. Om dhe fattigas nähring.
26. Om dhe feelande uthstå kyrckioplicht, och om dhe som försee sig mz otijdigt sängelag, böta effter kyrckiolagen.
27. På huad sett Collecterne kunde bringas till något tienligit.
28. Skaffas wist besked om theras thal som genom hunger äro döde.

Detta är ransakandes på Prowestetinget.
(UUB T 70 s. 295—298)

1. Om den heliga och Christeliga troo.
2. Om kyrckiones brist och bygningh: Om kyrckiogårdz bygningh om dem som kyrckiogården oskären gör böte 6. mkr kyrckioballcken 16. Cap. Om Prästegårdz huus och andre kyrckiones ägår.
3. Om kyrckiones Tijonde, Offer, afferdh och annadt wpbördh.
4. Om några finnes meenedare.
5. Om dem som icke hålla rätteligen deeres hionelagz stadga, och om hoor och Lönskelegå.
6. Om åckerkarlar och falsk winningh eller Witne.
7. Om dem som icke sökie kyrckian om hellgedagar, som är: söndagar, Apostledagar och Offerdagar.
8. Om Bansmåål.

9. Ligger kyrckiegård allt neder böte 3. mkr hwar man.
10. Ligger huus neder eller Sochn eller drenge Stugu böte hwar 3. mkr.
11. Gåår någon stielandes eller i förbudh till Gudz bord, stände derföre wthan om kyrckio för olydigheet skull och böte 3. mkr. Om han sigh eij bättra will, drijfwes ifrån kyrckio som hedningh.
12. För lönskelegå bötes 3. mkr för hoor 6. mkr för Gudz såfwespield, frändsämiospield, syskåmspield, jungfrukränckningh och för bandzmåål bötes Biscopen för hwardeere 6. mkr eller wärie sigh medh 10. manna eede.
13. För faste och hellgedagzbrott böte 3. mkr.
14. Hoo som witterligen omgåår som är bannlyste, honom till styrckelsse böte 6. mkr.
15. Hwar som står wthan kyrckio för wppenbaar Schrifft, och gåår in, förr än tijdh är eller wthan låf och återkall, och äter kött böte 6. mkr.
16. Hwar som slår om hellgedagen böte 6. mkr. Sochne 3. mkr.
17. Hwar som slår Clercken, böte kyrckian 6. mkr. och Biscopen för bandzmåål 9. mkr.
18. Hwar som stiell i kyrckio eller kyrckiogårde, hafwe förbrutitt friden.
19. Stiell man mindre i kyrckio än 1/2 mkr böte 3. mkr.
20. Stiel man meera i kyrckio böte för bandzmåål 3. mkr och för tiufnaden 40. mkr till tree skifftis, kyrckian 20. mkr konungen 10. mkr och Biscopen 10. mkr.
21. Een hufwudhlingare och meeneedare böte 9. mkr och stände wthan kyrckio i 6. åhr medh plicht och boot, hans medhwitnesman böte och 3. mkr.
22. Hoo som annandragar wthaf kyrckio eller kyrckiogårde emot kyrckiones frijheeter, böte konungen 20. mkr Biscopen 10. mkr för kyrckiofredh 20. mkr.
23. Ehoo som bullrar i kyrckio wnder Gudz tijdegärd eller Predijkan medh taall eller roop, böte 6. mkr.
24. Om qwinnan ligger barn ihiell, Erfda B. 12. C.

Förbannat ware den som bannar sin Fader eller Moder, och allt fållcket swara och seya Amen Deut. 27:16.

Den som Fadren förlägger och Modren fördrijfwer, han är eett skamligit och förbannat barn, Prov. 19.

Den sijnom Fader eller sijna Moder bannar, hans Lychte skall wthsläckias mitt i mörckret, Prov. 20.

Ett öga som bespottar Fadhren ach försmår Lyda Modrena, dhett måste kårparna wedh bäcken wthugga, och de wnga Örnar wpfrita. Prov. 30:17.

Om någor brukar trulldom eller andra olåfliga läsningar, Lefwian eller spådoom.

Om någor hafwer een Sielfzwörding och ohörsam Son, som Fadrens och

Modrens röst icke hörar och Lydar, och när de tuchta honom, lyder han inthet dem, tå skall hans Fader och Moder taga honom fatt, och hafwa honom fram för dee ällsta i Staden, och seija: denne wår Son är een sielfzwyrdningh och ohörsam Son, och lyder inthett wår röst, och ähr een frätzare och drinckare, så skall allt fållcket i Staden steena honom i hiäll, Deut. 21.
Den som sin Fader och Moder slår, han skall döden döö, och den som bannar Fader eller Moder han skall döden döö, Exod. 21.
Den son bannar sin fader eller Moder han skall döden döö, hans blodh ware öf[we]r honom att han sin Fader och Moder bannat hafwer. Exod. 20. Lev. 2. Marc. 7.

Boëtius Mureniuksen tarkastussääntö
(Kökarin KA 7a[1]. Hammarlandin KA T I 1)

Dhenna Visita[ti]ons form kan inskrifwas fram i kyrckians hufwudbook och är Prästerskapet till åhrlig räddelse.

Effter såsom kongl. Mt pålägger Biskopar och Prostar visitera och för dhen bekostnadt är dhem i hela Rijket inthz något owanligit beståndt, eij heller beståås något nytt och owanligit af allmogen att fordra, såsom kongl. Resolutioner vthwijsa: dherföre är icke oskäligt att Biskopar och Probster foga Visita[ti]ons omkostnader effter dhet jagh i 29. åhr giordt haf[we]r, medh ringa följe och här effter göra will. Dhe Pastores som wela låta accurate examinera sina Auditores, så tinge sigh Examinatores sielfwa af nästboende grannar. Vthi thz arbetet trälar jagh inthet här effter som för är skedt af migh ensam.
Men dhedda lydher till Visita[ti]on och wara färdigt för än Prosten kommer.

1. Och tå bör han öf[we]rsee läselängden, och dhee effter perfunctoriae låtha examinera dhet ena åhret gifta och dhen rörige ålderdomen, och dhz andra åhret ogifta och Vngdomen.
2. Öffwersee Decisions längden om alla Casib[u]s ifrå förra Visita[ti]on. Huru och hwarest the äro Deciderade.
3. Öffwersee Punctual lengden, hwadh saker och Casus graviores för vth in loco ransakadhe och afdömde Circumstantialiter skrifteligen lefwererade, Pastor medh kyrckiorådet begärer att praepositus skall vptaga, protocollera och slutha i sin visita[ti]on, som lyda till disciplinam Eccl[esi]a[sti]cam, Kyrkio och Prästegårdz byggningh, huussyyn etc. Hwilken huussyyn hwart tridje åhr åthminstone måste wara

hållen för Visita[ti]on genom Pastoris pådrifwande och feelen antecknade.

4. Öffwersee kyrkians hufwudbook, om Inventario, om inkomst och Vthgift, är wijnsäden, lägerstelle, Testament, gåfwor, bötespen[nin]gar, Item betalningh för pell, bårklädhe, ringningh etc. ifrå Nyåhr till Nyåhr.
5. Hwadh Capital behållit är j kyrckians huffwudh kista.
6. Hwadh Capital behållit är in fisco Communi till en sparpen[nin]gz på Biskopens eller Prostens order, Eller eljest af kyrckiorådet så ofta the finna skäligt. Sedan Sochnens almosohion hafwa fått åhrligh sina twådeelar af the fattigas stock.
7. Hwadh pungpen[nin]gar som kyrckian behåller till Tertial, stijga af the kyrckior, som aldrigh försumas att gåås medh Pungen af kyrckians kladd åhrligh Summerade; men the öfriga 2/3 lefweras Prosten mz Zedel vthi någhon Possa. Dhe kyrckior som försuma gå medh Pungen alla Söndagar, höghtijder, Böne och Tacksäijelsedagar, får kyrckian inthet sin fulla Tertial.
8. Klockaren skall ofta påminnas, eller på Memorial giffwas, at af Predicostolen lyses nästföregägne kyrckiodagh dhz folcket wille hafwa medh sigh en penningh i pungen på effterföljande dagar: Nyåhrsdagen, Trettondedagen, Kyndermessodagen, alla wårfrudagar, Christi himmelzferdzdagh, Påsk, Pinges, och Juul, 1. 2. 4. dag Midhsommarsdagh, solen[n]e Böne och Tacksäijelsedagar, Michaelisdagh, Allhelgonedagh och 1. Söndagh i Adventet.
9. Ther hampestockar äre skola the wara jernadhe, medh godha låås och Taflor efter Maneret, och godha och trogna föreståndare.
10. Kyrckians hufwudhkista medh 3. låås och dhe andra skrynen, som är kyrckians Offerkista, Fisco Communis, the fattigas stock och Fisco Studiosorum medh en nyckil, hwar nyckil j hufwudkistan förwarat.
11. Kyrckians wijnottingar en stoor och lithen medh låås, medh hwilka hemptas wijn, och icke mz flaskor som kosta stora pen[nin]g[a]r.
12. Kyrckiowärder, om dhe af sin löhn låtha förfärdiga räkenskaper, eller betalar kyrckian eller sochnen.
13. Praepositus efter sin ankompst, tiente j många åhr för än han mz omak och omkostnadh sielff kunde förskaffa sigh Prostetunnan (hwilken doch aproportionerat är på Ålandh j Colla[ti]on emoth besweret) och hadhe ingen halföre eller halförs wärde af Cronan, någon kyrckia eller församblingh. Och effter alla Embeter och arbetare hafwa löhn och accidentia, måste för the åhren betalas. A[nn]o 1665 gaf doom Cap[itlet] sin Censur och doom. 1. för löhnens manglande. 2. för widden j Prosterij till 15. kyrckior och then beswärlige skärigården. 3. för dhz alla församblingar woro j stort olagh komne vthi Catechismilära, disciplina Eccle[siasti]ca, förfalne kyrckior

och Prestegårdar, såsom H[er]r Rijkz drotzens attest vthwijsar. 4. för alla Casuum Consistorialium decisionibus, och the många Copiers och brefz vthskrifwandhe, på twenne armar kringh om Contractet etc. Men the som behaga förandra, så tillstelle andra j samma stelle lönemedel.

14. Om åhörare hafwa något beswär emoth Prästerna öf[we]r någon brist på ordinari, eller extraordinari Gudztienst, eller öf[we]r någon obilligheet vthi theras intraders vthfordran, eller öf[we]r dheras lefwerne.
15. Om Prästerna hafwa något beswär emoth åhörarena öf[we]r sin löhn eller dheras lef[we]rne.
16. På visita[ti]ons dagen, ifrån begynnelsen till reesetijden, kan icke tålas, att sådana gäster indragas, som är kyrckioheerden och Prosten till hinders vthi syslorna och rätte Reesestunden.
17. Pastores wille beordra, att klockaren j tijdh af Prostehwarfvet, eller lenssmannen bestella om fordenskap till Reesestunden.
18. Om wintern vthi köld och oföre kunna Cappelz boar icke stemmas till Examen Catechismi, vthan när Pastores finna högnödigt, kunna dhe Opstemma bonden i gården j dhes emellan kyrckiowerderna, mz kyrckiones räkenskap. Om sommaren är annat beskedh.
19. Om sommaren j skärigården, när visita[ti]o skeer, församblas folcket, högt kyrckiomåhls tijdh, om storm och mootwäder icke hindrar, men hindrar dhz, så bliffver visita[ti]on dagen efter, så frampt man kan icke Persa fram till middagen.

Ex Saltvijk 28. Jan. An[n]o 1665
V. Boëtius Muur Wesm.
praepositus Alandensis.

LYHENTEET

AOSB	—	Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling
BFH	—	Bidrag till Finlands historia
BTP	—	Bibliotheca theologiae practicae
CEAP	—	Consistorii Ecclesiastici Aboënsis Protokoller
FMU	—	Finlands medeltidsurkunder
HMA	—	Hämeenlinnan maakunta-arkisto
HTutk.	—	Historiallisia tutkimuksia
HYK	—	Helsingin yliopiston kirjasto
KA	—	Kirkonarkisto
KL	—	Kirkkolaki, kyrkolag
KO	—	Kyrkoordning
KOF	—	Kyrkoordningsförslag
KÅ	—	Kyrkohistorisk Årskrift
LHKMY	—	Lounais-Hämeen Kotiseutu- ja museoyhdistys
LSKA	—	Lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto
LUÅ	—	Lunds universitets årskrift
OMA	—	Oulun maakunta-arkisto
ptpk	—	piispantarkastuspöytäkirja
RA	—	Riksarkivet, Stockholm
REA	—	Registrum Ecclesiae Aboensis
rtpk	—	rovastintarkastuspöytäkirja
SKB	—	Kungliga biblioteket, Stockholm
SKHS	—	Suomen Kirkkohistoriallinen Seura
Pöytäk.	—	Pöytäkirjat liitteineen
Toim.	—	Toimituksia
Vuosik.	—	Vuosikirja
SKMA	—	Savo-Karjalan maakunta-arkisto
SRA	—	Svenska riksdagsakter

SSLF — Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland
SSSKH — Samlingar och studier till svenska kyrkans historia
TAik. — Teologinen Aikakauskirja
TaTA — Tampereen tuomiokapitulin arkisto
TMA — Turun maakunta-arkisto
TuTA — Turun tuomiokapitulin arkisto (TMA)
UUB — Uppsala universitetsbibliotek
VA — Valtionarkisto
VMA — Vaasan maakunta-arkisto
ÅKA — Ålands kontraktsprosteris arkiv
ÅSU — Årsböcker i svensk undervisningshistoria
ÅT — Åbo Tidningar, Tidningar utgifne af ett Sällskap i Åbo

LÄHDE- JA KIRJALLISUUSLUETTELO

1. Painamattomat lähteet

Riksarkivet, Stockholm

Acta ecclesiastica: Åbo stift 77—81, 83—86. Borgå stift 87, 89, 90.

Kommittearkiv, Ecklesiastika. Kommissioner angående prästerskapets avlöning 1687—1692, Finland. (Mikrof. FR 489, VA)

Landshöfdingarnas skrivelser. Finland. Nylands och Tavastehus län 9 (1700—1715). (Mikrof. FR 18, VA)

Skoklostersamlingen E 8159, E 8165.

Wiborgs konsistorii und. skrivelser till KM:t.

Åbo konsistorii und. skrivelser till KM:t.

Kungliga biblioteket, Stockholm

Autografsamlingen: Joannes Elai Terserus, Johannes Gezelius d.ä., Johannes Gezelius d.y.

Engeströmska samlingen C.IV.1.3.

Ep. F. 2. Bref till Gustaf Fincke.

Uppsala universitetsbibliotek

K I 2 Handlingar om kyrkan, Åbo stift.

K 28.

K 85 Om bisk. Bång m.f.

K 99 (Johannes Serlachiuksen kopiokirja).

Nordinska samlingen N 40, N 453, N 1791, N 1901.

Palmskiöldska samlingen 312.

T 70 Collectanea Raumanni.

X 240, X 241 (Piispojen ym. kirjeitä).

Helsingin yliopiston kirjasto

Cö II 21, 24, 25, C. A. Alcenius, Handskrifter IV, VII, VIII.

Cö V 14 Collectanea-kokoelma.

Hö IV 16 Kronologiska anteckningar 1590—1687.

Valtionarkisto, Helsinki

Voudintilit. Läänintilit (rovastinkäräjien pöytäkirjojen osalta).

Kihlakunnan- ja raastuvanoikeuksien tuomiokirjat: bb 5, bb 13, bb 21, cc 4, ee 8, ee 10, gg 1, gg 5, gg 16, gg 18, ii 1, ii 2, ii 4—7, ii 11, ii 12, ii 15, ii 16, ii 18, ii 20, jj 7, jj 13, jj 15, jj 35, kk 2, kk 3, ll 28, mm 3, nn 12, nn 20, oo 6, rr 9b, rr 11, ss 3, ss 8, ss 13, tt 1, u 6, v 1.

Valtakunnan reistratuuran otejäljennös.

Acta ecclesiastica I, II, IV.

Laguksen kokoelma LVIII. Acta ecclesiastica Fennica.

Albin Simolins samling I a, I h.

Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran arkisto E 25 Jäljennös Oripään seurakunnan vanhimmasta tilikirjasta.

I 5—7 Otteita ja jäljennöksiä tarkastuspöytäkirjoista.

Espoon KA III Gl 1:1 Kirkonkassan tilit 1687—1748.

Lohjan KA II Bc 1 Lojo kyrkas Inventarii-Bok 1620—97, Räkenskaper 1624—1723 m.m.

Tenholan KA II Cfg 1 Visitationsprotokoll 1670—1825.

III Gl 1:1 Kyrkoräkenskaper 1644—1732.

Vihdin KA III Gl 1:1 Kirkonkassan tilit 1660—1722.

Hämeenlinnan maakunta-arkisto

Hattulan KA P 1 Biskops visitations Akter.

P 2 Proste visitations Akter.

T II 2 Räkenskapsbok för Hattula Moderkyrka 1688—1742.

Hauhon KA T I 1 Tilit 1690—1766, tarkastuspöytäkirjoja 1701—30.

V 1 Inventaarioluettelo 1664—1805.

Hausjärven KA T I 1 Kirkon kassan tilit 1670—1748.

Hämeenlinnan KA J I 2 Kuninkaallisia ja piispallisia kirjeitä 1697—1749.

P 1 Episcopal och Prostevisitationsacter 1666—1804.

T I 1 Kirkon tili- ja inventaariokirja 1663—1728.

Janakkalan KA V 1 Inventaariot 1660—1709, kirkon tilit 1660—1745.

Jämsän KA C 1 Historiakirja 1707—.

T I 1 Kirkon tilikirja 1697—1753, penkkiluettelo 1654.

Lammin KA T II 2 Kyrkoräkenskaper 1689—1794.

Lempäälän KA II Ca 1 Piispantarkastuspöytäkirjat 1682—1750 ym.

III Gl 1 Kirkonkassan tilit 1661—1733.

Lopen KA J IV 1 Loppis kyrkas handlingar, bandet n:r 1.

T I 1 Kyrkoräkningar 1669—1711.

Längelmäen KA II Cf 1 Piispantarkastusten pöytäkirjat 1677—1780.

III Gl 1 Längelmäen ja Kuoreveden kirkontilit 1645—1750 ym.

Messukylän KA III Gl 1:1 Kirkon tilit 1696—1767.

Orimattilan KA P 1 Acta Visitationis Episcopalis & Praepositalis 1653—1859.

Oriveden KA III Fg 9:1 Pappilan katselmukset 1661—1865.
III Gl 1:1 Kirkon tilit 1619—1765 ym.
Pälkäneen KA III Gl 1 Kirkonkassan tilit 1692—1749, inventaariot 1642—1723 ym.
Someron KA C 1—2 Historiakirjat 1690—1741.
J II a 1 Piispallisia ja kuninkaallisia kirjeitä 1683—99.
Tottijärven KA I C 1 Historiakirja 1692—1768, kirkon tilit 1697—1768 ym.
Tyrvännön KA T I 1 Kirkollinen tilikirja 1692—1778.
V I 1—4 Inventaario 1675 ym.
Vanajan KA T I 1 Kirkon tilit 1668—1746.
U V 2 Prästegårds inventeringslängder 1693—1824.

Oulun maakunta-arkisto

Kemin rovastikunnan arkisto Cb 1:1 Piispantarkastuspöytäkirjoja 1673—1781.
Ea 1—2 Tuomiokapitulin ym. päätöksiä ja kirjeitä 1650—1757.
Iin KA II Cf 1 Piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjoja 1649—1760.
III Gl 1:1 Kirkon tilit 1661—1767.
Kalajoen KA T I 1 Tilikirja 1688—1756, kalustoluetteloita 1690—1762.
Kemin maasrk:n KA T I 1—2 Kirkon tilit 1649—1716.
Kemijärven KA I Aa 1 Tilit, rippi- ja historiakirjat ym. 1698—1710.
Kempeleen KA T II a 1 Kirkonkassan vuositilit 1691—1847.
Limingan KA J II a 1 Tuomiokapitulin ym. kirjeitä 1666—1745.
P II 1 Rovastintarkastuspöytäkirjoja.
T I 1 Kirkon tilit 1653—1750.
Oulun KA J I 1 Kuninkaallisia kirjeitä 1671—1852 ym.
T I 1—4 Kirkon tilit 1633—1729.
Paavolan KA T I 1 Tilit 1693—1737, kalustoluettelot 1696—1738 ym.
Paltamon KA III Gl 1:1 Kirkonkassan tilit 1681—1726.
Pudasjärven KA II Cf 1 Piispantarkastuspöytäkirjoja 1666—1837.
III Gl 1:1 Kirkon tilit 1679—1737.
Pulkkilan KA T I 1 Kirkon tilit 1697—1748 ym.
Pyhäjoen KA II Cg 1 Rovastintarkastusten pöytäkirjoja 1593—1703.
III Hb 1 Virkataloja koskevia asiakirjoja 1690—1804.
Ks. lisäksi seuraavassa s. 524, Pyhäjoki.
Saloisten KA J III a 3 Inventaariot 1690, 1697 ym.
P II 1 Piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjat 1725—51 ym.
Tervolan KA III Gl 1:1 Kirkon tilit 1693—1715.
Tyrnävän KA P III 1 Rovastintarkastuspöytäkirjat.
T 3 Kirkon tilit 1669—1764.
Vihannin KA P II 1 Rovastintarkastuspöytäkirjoja.
T II a 1 Kirkon tilit 1691—1748.
Ylikiimingin KA III Gl 1:1 Tilikirja 1704—77.

Savo-Karjalan maakunta-arkisto, Mikkeli

Joroisten KA J II d 1 Kiertokirjeitä 1701—69, piispantarkastusasiakirjoja.

T I 1 Inventaario- ja tilikirja 1694—1736, konsistorin kirjeitä ym. 1695—1731.

Kangasniemen KA II Cf 1 Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat 1659—1840, inventaarioluettelot 1684—1840.

Mikkelin maasrk:n KA II v 32 Piispantarkastuspöytäkirjat 1700—1828.

Rautalammin KA B I 1 Historiakirja 1695—1731, tilit 1680—1706 ym. Ks. lisäksi seuraavassa s. 525, Rautalampi.

Turun maakunta-arkisto

Turun tuomiokapitulin arkisto E VI 1 piispantarkastuspöytäkirjoja 1691—.

E VI 2 Rovastintarkastuspöytäkirjoja 1707—.

E VI 3 Rovastintarkastuspöytäkirjoja 1687—.

F IV 3 Kertomuksia kirkkojen historiallisista muistomerkeistä.

I IV 1—5 Sekalaisia asiakirjoja.

Dragsfjärdin KA III Ga 1 Historiakirja 1705—29, tilit 1695—1712 ym.

Hiittisten KA III Gm 4:1 Tilit 1697—1757 ym.

Huittisten KA J II a 2 Tuomiokapitulin kirjeitä 1697—1713.

P:XL Tarkastuspöytäkirjoja 1654-.

T:XLIII Tiliasiakirjoja 1652.

U:XXXI Historiallisia asiakirjoja 1600-.

Kiskon KA II Cf 1 Akta visitationum 1689—1836.

II Ec 1 Taloudellisten katselmusten pöytäkirjoja ym.

Lemun KA III Gm 1:1 Kirkon tilit 1639—1743, inventaariot 1637—1796 ym.

Maskun KA II Cf 1 Visitations Acter 1669—1784.

III Gm 1:1 Kirkon tilit 1653—90, inv. 1667, penkkij. 1657.

III Gm 1:2 Kirkon tilit 1690—1725.

Naantalin KA II Ea 1 Diverse handlingar 1451—1830.

III Hf 1 Supplications Book 1628.

Perniön KA II Eb 1:1 Tarkastuspöytäkirjat ym. 1661—1725.

III Gl 2 Tilit 1644—1700, inv. 1645—1752, tarkastuspöytäkirjat 1659, 1665.

III Gl 3 Kirkon- ja viinitilit 1698—1759.

Raision KA III Gm 1:1 Kirkon tilit ja inventaariot 1633—1773.

Ruskon KA III Gm 1:1 Kirkon tilit 1681—1741.

Salo-Uskelan KA II Ca 1 Pitäjänkokousten pöytäkirjat 1685—1711, 1745—1802.

II Ea 1 Tarkastuspöytäkirjoja 1708—26, kiertokirjeitä ym.

III Gm 1:1 Salon kappelin tilit ja inventaariot 1626—1740.

III Gm 1:2 Emäkirkon inventaariot 1626—1825, tilit 1629—1750.

Vampulan KA III Ga 1 Kirkon tilit ja inventaariot 1656-.

Vaasan maakunta-arkisto

Isonkyrön KA II Cfg Visitationsakter 1673—1843.
III Gl 1:1 Kirkonkassan tilityksiä 1708—1748.

Kauhavan KA III Gl 1 Kirkonkassan tilikirja 1697—1749.

Kuortaneeen KA III Ga 1 Kirkon tilit 1686—1737, inventaariot 1697—1740.

Lapuan KA III Gd 4:1 Kirkon tilit 1644—1713, inventaariot 1637— ym.

Vähänkyrön KA II Eb 1 Samling af Consistorii et Contracts Prostens Circulaire jämte Biskops Visitations Protocoller 1694—1725.
III Gc 1 Kyrkans räkenskapsbok 1693—1709.

Tampereen tuomiokapitulin arkisto
Cf 1 Tarkastuspöytäkirjoja.
Da 1 Kirjekonseptit 1702—07.
Alopaeusten kokolema He 4.
Hf 15 Sekalaisia asiakirjoja 1707—1820.

Ålands kontraktsprosteris arkiv, Saltvik
B 1 Kontraktsmötesprotokoll 1651—1849.
B 39 Kongliga resolutioner 1564—1854.
B 41 Biskopsvisitations protokoller 1687—1851.
B 42 Prostvisitations protokoller 1686—1763.

Lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto, Mikkeli
Käkisalmen KA I C 1 Historiae Bok börjad anno 1690.

Kirkonarkistot, joita ei ole siirretty keskusarkistoihin
Alahärmä Räkenskapsbok 1700—1750.
II Cf 1 Prostevisitations protokoller 1707—1836.
II Cf 3 Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjoja 1695—1750.
Artjärvi Q III 2 Virkataloja koskevia asiakirjoja.
Asikkala P 1 Acta visitatoria.
Aura K II 1 Sekalaisia asiakirjoja.
T II 1 Brunckala Capells Kyrckio Book (tilit 1659—1740 ym.).
Eckerö C 1 Födde, döde, vigde 1668—1779 m.m.
Eura XVII: 1 Kirkontilit 1647—1723, inventaariot 1639—88 ym.
Eurajoki J I 2 Kirjeitä 1691—1713, tarkastuspöytäkirjoja ym.
P 1 Biskops- och prostvisitationsprotokoller 1697-.
T I a 1 Kirkon tilit 1646—74.
V 2 Kirkon tilit 1676—1702, inventaariot 1550—1663 ym.
Finström 46 Kyrkoräkenskaper 1623—1700, inventarier 1645—98.
47 Kyrkans och prästebolets inventarium och räkningar 1698—1740.
68 Handlingar från 1600—1700-talen.
Föglö 2 Handlingar 1698—1871 (mikrof. JK 682, VA).
3 Handlingar 1691—1854 (mikrof. JK 682, VA).
55 Kyrkoräkenskaper 1708—38 mm. (mikrof. JK 681, VA).

Hailuoto 18 Kirkontilit 1702—32.
Halikko II Cf 1 Tarkastuspöytäkirjoja ym. (mikrof. JK 317, TMA).
V 1 Inventaariot 1691—1779, tilit 1720—97 (mikrof. JK 314, TMA).
Hammarland T I 1 Kyrkoräkenskaper 1637—1724 m.m.
Haukipudas III Gg 4:1 Viinikassan tilikirja 1702—1890.
Helsinki (keskusrekisteri) Kyrkobok 1667—1726.
Hirvensalmi Tarkastuspöytäkirjat 1710-.
Hämeenkyrö Kirkonvarat 1620—1750, inventaariot 1640—52 ym. (mikrof. JK 655, VA).
Ikaalinen II Cf 1 Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat.
III Fa 1 Kirkonkassan tilit 1684—1764.
Ilmajoki II Cf 1 Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjoja 1690—1836.
II Ea 1:1 Tuomiokapitulin kirjeitä 1651—1719 ym.
Iniö 12[1] Inventarier och kyrkoräkenskaper 1641—1738.
Inkoo Synodal- och visitationsakter.
Räkenskapsbok 1637—1706.
Kyrkoräkenskaper 1707—48.
Jokioinen III Gl 1 Tilikirja 1648—1730.
Kaarina III Gl 1 Kirkon tilit 1646—99, inventaariot 1635—1728 ym.
Kaarlela (ruots. srk.) II Cf 1 Biskops- och prostevisitationer 1694—1738.
A 40 Räkenskaper 1666—88 m.m.
Kalanti III Gl 1 Kirkon tilit ja inventaariot 1643—1740.
Kannus Rovastintarkastuspöytäkirjat 1699-.
IV:L:II:7 Tilikirja 1673—1736 (mikrof. UK 538, VA).
Karjalohja T I 1 Kyrkoräkenskapsbok 1651—1733.
Karkku I C 1 Inventaariot ja kirkon tilit 1641—1737 ym.
Kauhajoki E II a 1 a Kirkontilit 1690—1724 ym. (mikrof. UK 72, VA).
Kemiö II Cfg 1 Biskops- och prostevisitationsprotokoller 1705-.
B 28 Inventarier och kyrkoräkenskaper 1623—90.
Keuruu II Cfg Piispan- ja rovastinkäräjäin pöytäkirjat 1695—1850.
II Eb Circulärbref 1694—1708.
Kiikka II F 1 Kirkon tilit ja inventaariot 1697—1799.
Kirkkonummi (ruots. srk.) B 15:1 Biskops- och prostevisitations handlingar.
B 20:6 Kyrkoräkenskaper 1652—1731 m.m.
Kitee II Cf 1 Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat 1677-.
Kokemäki X 1 Inventaariot 1630—1748, kirkon tilit 1641—1738.
Kokkola (suom. srk.) Kirkonkassan tilikirja 1685—1744.
Korppoo P 1 Visitationshandlingar 1669—1785.
III Ga 2 Kyrkoräkenskaper 1687—1730.

T I 4 Räkenskapsbok 1634—1758, inventarier 1701—57 m.m. (mikrof. JK 743, VA).
Koski T. l. T II 1 Kirkon tilit 1647-, inventaariot 1691-
Kruunupyy K II 2 Kyrkostämmoprotokoller 1738—1809, inventarier 1699—1776.
T I 1 Räkenskapsbok 1710—84.
Kumlinge II Cf 1 Biskops- och prostevisitationsprotokoller 1692—1736.
XVI:7 Handlingar rörande Kumlinge pastorat 1613-.
Kuopio maasrk. A I 1 Tilejä 1677—85, kastekirja ym.
Kuopio tuomiokirkkosrk. XIII:1 Tarkastuspöytäkirjat 1670—1804.
Kurikka C 1 Tilit 1685—1705 ym.
Kuusisto B IV 1 Tilit 1705—13 ym. (mikrof. JK 1306, TMA).
Kälviä Cf 1 Visitations acter 1694—1836.
Kökar 7 a[1] Inventarier 1656—1821, räkenskaper 1644—1711 m.m.
Köyliö 392 Kirkon tilit 1702—40.
Laihia T IV 1 Veronkantokirja 1694—1720, tilejä.
Laitila H 3 Kirkon tilit ja inventaarit 1697—1743.
Lapinjärvi (ruots. srk.) II Cf 1 Acta synodalia et visitationis 1700—1858.
II G 1 Matricula ecclesiae Laptraeskensis 1663—1737.
Lemlanti 10 a Kyrkoräkningar 1674—1712.
15 a Biskops- och prostevisitationer 1698—1836.
Leppävirta P 1 Acta visitationis episcopalis et praepositi 1662—1841.
Lieto T I 1 Kirkon tilit 1653—1712 ym.
Lohtaja I 1 Inventarier ifrån 1689.
K 6 b Biskops- och prostevisitationsprotokoller 1680—1804.
Loimaa II Ce 1 Loimijoki moderkyrkas handlingar 1687—1842.
II Eb 1:1[1] Sekalaisia asiakirjoja.
III Gl 1:1—2 Kirkon tilit 1631—1729, inventaariot 1640-.
III Gl 2:1 Alastaron kappelin tilit 1681—1743.
Lokalahti II Cf 1 Piispantarkastukset.
III Ga 1 Inventaariot ja kirkon tilit 1643-.
Lumparland T I 1 Räkenskaper 1665—1742.
Luvia T I 1 Inventaariot 1646— ja tilit 1655—1764.
Maalahti 21[1] Kyrkomedel 1649—1700.
Merikarvia C 1 Kirkon tilit 1670—1708, kastetut ja vihityt ym. C 2 Kastetut 1709—54, tilejä ym.
Merimasku III 1 Kyrkoräkningar 1682—1711 (mikrof. JK 754, TMA).
Mouhijärvi III Gl 2 Kirkonkassan tilikirja 1639—1739.
Munsala U 1 Räkenskapsbok 1688—1730.
Mynämäki III a Kastettujen luettelo 1665—1731 ym.

XIX a Kirkkoneuvoston pöytäkirjat 1755—72 ym. (mikrof. JK 10, TMA).
XXXVII Tarkastuspöytäkirjat 1692—1868 (mikrof. JK 12, TMA).
Myrskylä T I 1 Kirkon tilit ja inventaarit 1680—1790 ym.
Mäntsälä II Cfg Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat.
Mäntyharju I 1 a Historia- ja tilikirja 1679—98.
Nauvo II 1 Räkenskaper 1655—68 m.m. (mikrof. JK 528, TMA).
II 2 Räkenskaper 1680—1706 m.m. (sama mikrof.).
XII 1 Biskopsvisitationsprotokoller 1680- (mikrof. JK 533, TMA).
XII 2 Visitationsprotokoller 1698- (sama mikrof.).
XVI 1 Räkenskapsbok 1638—1759 (sama mikrof.).
XVI 5 Räkenskaper 1706—1829 (mikrof. JK 534, TMA).
XVI 15 Nötö kappels räkenskaper 1664—1804 (sama mikrof.).
Nokia II Cf 1 Biskops- och prostevisitationsprotokoller 1685—1836.
II Ch 1 Taloudellisten katselmusten pöytäkirjoja 1703-.
Nousiainen VIII 2 Biskops- och prostevisitationsprotokoller 1692—1737 (mikrof. JK 497, TMA).
Nummi T I 1 Kirkon tilit 1677—1718 ym.
Nurmijärvi Tilikirjat 1. Tilit 1691—1708, inv. 1696 ym.
III 1 Piispan ja rovastintarkastusten päytäkirjoja.
Oripää T I 1 Tilit ja inventaariot 1668-.
Paattinen N:o 1 Kyrkoräkenskaper 1709—12 m.m.
Parainen R. b. I: 1—2 Kyrkomedel 1648—1701, 1702—48.
Pernaja Kyrkoräkenskaper 1650—1735, inventarier 1643—1736 m.m.
Pertteli Kirkon tilit 1629—1740, inventaariot 1626—1748 ym. (mikrof. JK 1066, TMA).
Pieksämäki A III 1 Kastekirja, tilejä 1673— ym.
Pietarsaari (Jakobstad) N II 1 Jacobstads kyrkioräkenskaper från 1703.
Z II 1 Jacobstads kyrkas inventarii bok 1691—1825.
Piikkiö 30 Tilit ja inventaariot 1652—1700, piispantarkastuspöytäk. 1688 (mikrof. JK 327, TMA).
Pori III a 1 Kirkon tilit 1708-.
Porvoo (ruots. srk.) B c 1 Borgå Domkyrko Inventarie bok.
B c 2 Gamla inventarieförteckningar m.m.
Pukkila J II a 2 Pukkilan srk:n vanhimmat asiakirjat.
Punkalaidun II Cg 1 Taloudellisten katselmusten pöytäkirjoja 1631—1821.
III Gl 1 Kirkon tilit 1707—51.
Pusula I C 1 Tilit 1677—1737, kastettujen luettelo ym.
Pyhäjoki 1 Kirkon tilit 1663- ja inventaariot 1676—1741.
55 Konsistorin ja maaherran virkakirjeitä 1697—1711.
Ks. lisäksi edellä s. 519, OMA.

Pyhäjärvi U. l. P 1 Piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjat 1689—1825.
Pyhäranta T I 1 Kirkon tilit 1685—1721, inventaario 1698.
V 1 Inventaario 1640, tilit 1643—58 ym.
Pöytyä 125 Piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjat 1693—1780 (mikrof. TP 85, VA).
III Ba 1 Inventaariot ja kirkontilit 1645—1734.
Rauma II Bc 1 Protocollum Ecclesiae Raumoensis 1640—1810.
II Cf 1 Visitations Acta 1699—1811.
II Eb 1:1 Consistorii Cirkulärer 1713—54.
III Gl 1 Protocollum Ecclesiae Raumoensis 1697—1745.
Rautalampi II Cf 1 Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat 1695-.
Ks. lisäksi edellä s. 520, SKMA.
Ristiina G 14 Kirkon tilit 1661—64, 1690—1782, pappilan inventaariot 1690—94.
Rymättylä 3 Historiakirja 1693—1722 (mikrof. JK 934—935, TMA).
Sahalahti G XIV 1 Kirkon tilit 1652—1727, inventaario 1631 ym.
G XV 1 Sahalax församblings visitations acter.
Saltvik X 53—54 Räkenskaps- och inventariebok 1636—98, 1699—1805.
Sauvo Kirkon tilit ja inventaariot 1631—86 ym.
Kirkon tilit 1673—1749.
8 a Pitäjänkokousten ja kirkkoneuvoston pöytäkirjat 1652—1759 ym.
Siuntio II Cf 1 Biskops- och prostevisitationsprotokoll 1699—1804.
II Eb Consistorietirularier 1692—1754.
Sulva 10 Inventarier och räkenskaper 1688—1746.
Sund P 1 Acta synodalia samt Biskops- och Proste-Visitations Protocoller m.m.
T I a 1 Räkenskaper och inventarier 1636—1717 m.m.
Sääksmäki II Bc 1 Kyrkoräkningar 1628—1738, inventarium 1686.
II G 1 Säxmäki Prästgårds Handlingar 1602—1804.
Taivassalo II Bc 1 Kalustokirja 1623—1809.
III Ga 1 Kirkonrahain tilikirja 1671—1728.
III Gl 1 Tilit (Kustavin kappelin) 1675—1747.
Tammela Ilman sign. Tili- ja inventaariokirja 1648—76.
B II 1 Historiakirja 1681—1704, tilit 1663—1729.
B IV a 16 Tarkastuspöytäkirjoja 1691-.
B VI 13 Sekalaisia asiakirjoja.
Tammisaari T I 1 Kyrkoräkenskaper 1663—1733 m.m. (mikrof. KK 87, VA).
Teerijärvi 95:1 Tarkastuspöytäkirjat 1686—1788 (mikrof. UK 497, VA).

Teisko C 1 Historiakirja ja tilit 1648—1700, inventaarioita 1621—91.
III Ga 2 Kirkontilit 1701—60.
Tohmajärvi III Gl 1 Kirkon tilit ja inventaariot 1686—1841.
Toholampi T II A 1 Kirkon tilit 1673—1756.
Tuusula K I 1 Tuusby kyrckiobook 1643—1739.
Tyrvää II Cf 1 Biskopsvisitationsprotokoller 1701—80.
II Cg 1 Prostevisitationsprotokoller 1698—1836.
G 1 Historiakirja 1665—97.
G 75—76 Kirkon tilit 1666—1709, 1710—93.
Ulvila B i 1 Kirkon tilit 1640—1701, inventaariot 1631—1804 (mikrof. JK 145, VA).
B 1 1 Kirkon tilit 1702—57.
B v 1 Piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjat 1693—1773 ym. (mikrof. JK 143, VA).
Urjala II Bb 1 Inventaario- ja tilikirja 1668—1735.
II Cf 1 Piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjoja 1692-.
Uukuniemi B I a 1 Historiakirja 1691—1768, tilit 1691—1710 ym. (mikrof. TK 2134, VA).
Uusikaarlepyy C I 1 Kyrkorådets protokoll 1693—1743.
Uusikaupunki II Bc 1 Inventaario- ja tilikirja 1643-.
II Ca 1 Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1739—69, tarkastuspöytäkirjat 1692—1712.
II G 1 Diverse.
III Gl 1:1 Kirkonkassan tilikirja 1688—1728.
Valkeala A XV 1 Tilikirja 1675—1771 ym. (mikrof. TK 1506, VA).
Vehmaa II Cf 1 Tarkastuspöytäkirjoja 1688—1825 (mikrof. JK 168, TMA).
III Gl 1—2 Kirkon tilit 1632—1700, 1701—56 (sama mikrof.).
Viitasaari P 54 Tarkastuspöytäkirjat 1653-.
Virolahti 50:1 Historiakirja 1656—1726, tilejä 1676—1708 ym.
Ylivieska P II 1 Rovastintarkastuspöytäkirjat 1695-.
Yläne V 1 Inventaariot 1658-, tilit 1663—1713.
Ypäjä III Gl 1—2 Kirkon tilit 1648—95, 1696—1777.
Ähtävä Räkenskapsbok 1702—51 (mikrof. UK 491, VA).

2. *Painetut lähteet*

a. Ennen vuotta 1700 painetut teokset

Angermannus, Petrus Jonae Cursus visitationis Dioecesis Wexionensis. Rostock 1605.

Baazius, Joannes Inventarium Ecclesiae Sveogothorum. Lincopiae 1642.

Gezelius, Johannes Methodus informandi in paedagogiis tam ruralibus quam urbicis. Aboae 1683.

Johannes Matthiae Gothus Form eller Sätt/ Til at Visitera Kyrckior och Församblingar. Strengnäs 1653.

Kyrkio-lag och Ordning... 1686. Stockholm 1687.

Petrus Jonae, ks. Angermannus.

b. Lähdejulkaisut

Ahnfelt, Otto Bidrag till svenska kyrkans historia i sextonde århundradet. LUÅ 30:1. Lund 1894.

Airas, Kaarlo Rovastintarkastus Torniossa v. 1683. SKHS Vuosik. 6. Jyväskylä 1917.

Ala-Satakunnan tuomiokirja 1550—1552. Suomen vanhimmat tuomiokirjat II. Toim. John E. Roos. Helsinki 1964.

Appelberg, K. A. Handlingar rörande tillsättande af kyrkoherde i Hiitola 1667—69. SKHS Pöytäk. 5. Helsinki 1908.

— Några aktstycken rörande Boëtius Murenius 1662 och 1667. SKHS Pöytäk. 5. Helsinki 1908.

Arwidsson, Adolf Iwar Handlingar till upplysning af Finlands häfder II, VI, VII, VIII, X. Stockholm 1848—58.

Bexell, Es. Protokoll vid biskop Johannes Baazius d. ä:s visitation i Reftele 1647. KÅ 1917.

Bidrag till Finlands historia, utg. av Reinhold Hausen, I, II, III. Helsingfors 1881—1904.

Bomansson, K. A. Bidrag till Finlands historia. (Helsingfors 1859).

v. Bonsdorff, Carl Kyrkorådets i Åbo protokoll 1675—1689. Bidrag till Åbo stads historia V. Helsingfors 1889.

Cnattingius, Hans Två kyrkliga stadgar från ärkestiftet under Petrus Kenicius' tid. KÅ 1942.

Consistorii Ecclesiastici Aboënsis protokoller 18/7 1656—16/9 1661. SKHS Toim. 2—3. Borgå 1899—1902.

Fellman, Isak Handlingar och uppsatser angående finska Lappmarken och lapparne I. Documenta historica, editit Academia Scientiarum Fennica, I. Helsinfors 1910.

Finlands medeltidsurkunder, utg. genom Reinhold Hausen. Helsingfors 1910—1935.

Färnström, Emil Laurentius Petris handskrivna kyrkoordning av år 1561. SSSKH 34. Lund 1956.

Giörwell, Carl Christoffer Det Swenska Biblioteket III. Stockholm 1759.

Grotenfelt, Kustavi Suomenkielisiä historiallisia asiakirjoja Ruotsin vallan ajalta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toim. 130. Helsinki 1912.

Gummerus, Jaakko Ett visitationsprotokoll från biskop Terseri tid. SKHS Pöytäk. 4. Porvoo 1905.

— Synodalstatuter och andra kyrkorättsliga aktstycker från den svenska medeltidskyrkan. Skrifter utg. af Kyrkohistoriska föreningen II:2. Uppsala 1902.

— Viipurin piispa Petrus Bjugg'in kertomus hiippakuntansa tilasta 3 p. heinäk. 1643. SKHS Pöytäk. 2. Borgå 1902.

Hall, B. Rud. Folkpedagogiska stiftstatuter I—II. ÅSU 27, 35. Lund 1929, 1932.

— Kulturella interiörer från storhetstidens upprycknings arbete. Stockholm 1915.

— Kyrkliga och kulturella interiörer från storhetstidens upprycknings arbete. KÅ 1915—16.

— Ur den kyrkliga folkdisciplineringens historia I—II. ÅSU 19, 21. Lund 1927.

Hallendorff, C. Ur en svensk kyrkobok från slutet af 1500—talet. KÅ 1902, Meddelanden och aktstycken.

Haller, Elof Haqvin Spegels visitationsakter år 1687. KÅ 1915.

— Två skrifvelser från Haquin Spegel till Skara stifts prästerskap. KÅ 1901.

Hausen, Reinhold Ks. Bidrag till Finlands historia.

— Ks. Finlands medeltidsurkunder.

— Ks. Registrum Ecclesiae Aboensis.

Holmström, Otto Linköpings domkapitels arkiv. Stockholm 1901 *(sit.* 1901 a).

— Ärkebiskop Abrahams räfst. Skrifter utg. af Kyrkohistoriska föreningen IV:1. Uppsala 1901.

Hällström, Gustaf Gabriel Utdrag ur Dom-Kapitlets i Åbo Circulär-Bref. Åbo 1824.

Kayser, Karl Die reformatorischen Kirchenvisitationen in den welfischen Landen 1542—1544. Göttingen 1897.

Kjöllerström, Sven Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571. SSSKH 2. Lund 1940.

— Visitatio Gustaviana. KÅ 1931.

Kyrkoordning, Laurentius Petris av år 1571. Utg. av Samfundet pro fide et christianismo. Med historisk inledning av Emil Färnström. Uppsala 1932.

Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686 I—III. Handlingar rörande Sveriges historia II:2—4. Stockholm 1872—1920.

Kyrkoordningsförslaget av år 1608. Utg. med inledning av G. C. Piltz. Skrifter utg. av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund 19. Lund 1935.

Lagus, Wilhelm Gabriel Handlingar till Upplysning i Finlands Kyrko-Historia. Ny Följd I—IV. Åbo 1836—39.

— Samling af Domkapitlets i Åbo Circulär-Bref ifrån år 1564—1700. Åbo 1836.

Lehtonen, Aleksi Die livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius. SKHS Toim. 32. Helsinki 1931.

Leinberg, K. G. Bidrag till kännedomen af vårt land VI. Jyväskylä 1894.

— Finska prästerskapets besvär och kongl. Majestäts därpå gifna resolutioner. SSLF 22. Helsingfors-Jyväskylä 1892.

— Handlingar rörande finska kyrkan och presterskapet I—VII. Jyväskylä-Helsingfors 1892—1907.

— Kapellanen i Muhos Abraham Erici Bongs klagomål mot kontraktsprosten Ericus Matthiae Bothniensis och biskop Isak Rothovius 1643—45. SKHS Pöytäk. 2. Borgå 1902.

Linderholm, Emanuel Norrländska kyrkostadgar från 1500- och 1600-talen. KÅ 1911, Meddelanden och aktstycken. (Johdanto: KÅ 1911).

Lindholm, Stig Petrus Jonae Angermannus: Processus visitationis. KÅ 1947.

Lundström, Herman Bidrag till kännedomen om Olaus Martinis episkopala verksamhet. Samlaren, extra häfte 1893.

— Biskop J. Rudbeckius' kyrkiostadgar. Skrifter utg. af Kyrkohistoriska föreningen II:1. Uppsala 1900.

— Biskop Laurelius' visitationsordning. KÅ 1915.

— Laurelius' visitationsordning. KÅ 1907.

— Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång I—II. Uppsala 1908—11.

— Undersökningar och aktstycken. Uppsala 1898.

(Luther, Martin) D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe 26. Weimar 1909.

Maliniemi, Aarno Turun professorin ja Taivassalon kirkkoherran Petrus Bergiuksen († 1691) omaelämäkerta. SKHS Vuosik. 21. Helsinki 1933.

(Murenius, Boëtius) Acta visitatoria 1637—1666. Utg. af Kaarlo Österbladh. SKHS Toim. 6. Borgå 1908.

Neovius, Ad. Ur Finlands historia. Publikationer ur de Alopaeiska pappren. Helsingfors 1890—91 (*sit.* 1890—91).

Oja, Aulis Jokioisten rovastintarkastuspöytäkirjat 1666—1672. LHKMY Vuosik. 19 (1950).

Orationer och kyrkostadgar. ÄSU 76. Lund 1948.

(Oxenstierna, Axel) Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling II:12:1. Stockholm 1930.

Parvio, Martti Canon Ecclesiasticus. SKHS Toim. 70. Borgå 1966.

— Eräs julkaisematon Rothoviuksen hiippakuntasääntö. TAik. 1958.

— Petrus Bjugg ja hiippakuntalainsäädäntö — eräs lisä 1600-luvun statuuttijulkaisuihin. SKHS Vuosik. 48—51. Forssa 1963.

— Turun tuomiokapitulisääntö 1600-luvun alkupuolelta. Turun historiallinen arkisto 17. Turku 1964.

Perälä, Väinö Ahvenanmaan kirkollisia oloja valaisevia asiakirjoja. SKHS Pöytäk. 10. Jyväskylä 1912.

— Lisäpoimintoja Boëtius Mureniuksen papereista. SKHS Vuosik. 11—14 Helsinki 1937.

Porthan, Henricus Gabriel Opera selecta II. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toim. 21. Helsinki 1862.

Prästeståndets riksdagsprotokoll 1—4. Uppsala-Stockholm-Norrköping 1949—62.

Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas Svartbok. Utg. genom Reinh. Hausen. Helsingfors 1890.

Reuterdahl, H. Statuta synodalia veteris ecclesiae sveogothicae. Lundae 1841.

Rosén, R. Liber Scholae Helsingforsensis 1691—1865. Suomen Sukututkimusseuran julk. 12. Helsinki 1936.

Råbergh, Herman Ett visitationsprotokoll från biskop Terseri tid. SKHS Pöytäk. 4. Porvoo 1905.

— Synodalakter från Viborgs stift 1699 och 1700. SKHS Pöytäk. 5. Helsinki 1908.

Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561—1565. Suomen vanhimmat tuomiokirjat I. Toim. Kauko Pirinen. Helsinki 1954.

Sehling, Emil Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts I—VI, VII:1, VIII, XI, XII, Leipzig 1902—13, Tübingen 1955—63.

Siljamäki, Aaro Paavali Juustenin statuutti vuodelta 1573. Lähdetutkimus. SKHS Vuosik. 48—51. Forssa 1963.

Simolin, Alb. Synodalakter från Åbo stift 1688. SKHS Vuosik. 1. Mikkeli 1912.

— Urkunder rörande det äldre wiborgska stiftet I. SKHS Toim. XIII: 1. Helsingfors 1916.

Svennung, Josef Biskop Baazius' visitation i Alseda 1648. KÅ 1922.

Svenska riksdagsakter... under tidehvarfvet 1521—1718 I:3, II:2, Stockholm 1910, 1954.

Tengström, Jacob Afhandling om Presterliga Tjenstgörningen och Aflöningen i Åbo Erke-Stift I. Åbo 1820.

— Handlingar till upplysning i Finlands kyrko-historie II—VI, IX. Åbo 1822—32.

Thyselius, Pehr Erik Bidrag till svenska kyrkans och läroverkens historia. Stockholm 1848.
Tigerstedt, K. K. Biskop J. Terserus till Per Brahe, dat. Åbo den 26 mars 1663. Förhandlingar och uppsatser 2. SSLF 6. Helsingfors 1887.
— Ur Per Brahes brefvexling. Helsinfors 1880.
Virtanen, E. A. Piispa Mikael Agricola rajoja käymässä. SKHS Vuosik. 7—10. Jyväskylä 1930.
Wallenius, Imm. Rob. En gammal urkund om slägten Wallenius i Finland. Tavastehus 1862.
Wallquist, Olof Ecclesiastique samlingar 2, 3, 5—8. Wexjö 1789—90, Stockholm 1791, Linköping 1794—95.

3. *Kirjallisuus*

Akiander, Matthias Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift I—II. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 13. Helsingfors 1868—69.
Andrén, Carl-Gustaf Konfirmationen i Sverige under medeltid och reformationstid. BTP 1. Lund 1957.
Andrén, Åke Prostämbetet och kyrkotukten i Sverige under reformation och ortodoxi (otryckt).
Antell, Kurt Pernå sockens historia I. Helsingfors 1956.
Arajärvi, Kirsti Messukylän—Teiskon—Aitolahden historia. Tampere 1954.
— Vesilahden historia. Tampere 1950.
Askmark, Ragnar Ämbetet i den svenska kyrkan i reformationens, ortodoxiens och pietismens tänkande och praxis. Lund 1949.
Auvinen, A. Piispantarkastus Turussa v. 1659. Vartija 1902.
Blomstedt, Yrjö Kirkko ja koulu. Hämeen historia II:2. Hämeenlinna 1960.
Blomstedt, Yrjö—Matinolli, Eero Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554—1809 1. SKHS Toim. 67:1, Turku 1963.
Brenner, Alf Sjundeå sockens historia I. Hangö 1953.
Brilioth, Yngve Den senare medeltiden. Svenska kyrkans historia II. Uppsala 1941.
— Ämbetet i den svenska kyrkan i reformationens, ortodoxiens och pietismens tänkande och praxis, Lund 1949.
Brunner, Peter Nikolaus von Amsdorf als Bischof von Naumburg. Eine Untersuchung zur Gestalt des evangelischen Bischofsamtes in der Reformationszeit. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 179. Gütersloh 1961.

— Vom Amt des Bischofs. Schriften des Theologischen Konvents Augsburgischen Bekenntnisses 9. Berlin 1955.

Cavonius, Gösta, Folkskollärarnas föregångare i Finland. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 90. Helsingfors 1943.

Cederberg, J. A. Lehtiä Turun tuomiokapitulin historiasta. Turku 1892.

Cederlöf, Johannes Det finländska prästerskapets ekonomiska ställning intill sjuttonde seklet. SSLF 239. Helsingfors 1934.

Cnattingius, Hans Den centrala kyrkostyrelsen i Sverige 1611—1636. Uppsala 1939.

Donner, Gustaf Adolf Kardinal Wilhelm von Sabina. Helsingfors 1929.

Ekström, Gunnar Västerås stifts herdaminne. I:1, Falun s. a. II:2, Västerås s. a.

Feine, Hans Erich Kirchliche Rechtsgeschichte I. 3. Aufl. Weimar-Altenburg 1955.

Färnström, Emil Om källorna till 1571 års kyrkoordning. Uppsala 1935.

Grotenfelt, N. Karl Joroinen I. Muistojulkaisu pitäjän 300-vuotisjuhlaan 6. 8. 1931. Warkaus 1931.

Gummerus, Jaakko Mikael Agricola, hänen elämänsä ja kirjallinen toimintansa. Jyväskylä 1903.

Göransson, Sven Den synkretistiska striden i Sverige 1660—1664. Uppsala universitets årskrift 1952:6. Uppsala 1952.

Haavio, Martti Piispa Henrik ja Lalli. Porvoo 1948.

Halila, Aimo Iitin historia varhaisimmista ajoista 1860-luvulle. Helsinki 1939.

(Halla, Lauri) Kuopion seurakunta 400-vuotias. Kuopio 1952.

Hassler, Ove Linköpings stift under biskop Samuel Enander 1655—1670 I. Lund 1935.

— Penitens och plikt vid Linköpings domkyrka före och efter Abrahams räfst. Från skilda tider, studier tillägnade Hjalmar Holmquist 28. 4. 1938. Lund 1938.

Hirsjärvi, Tarmo Tammelan kansanopetuksen vaiheet I. Forssa 1921.

— Ulvilan seurakunta. Forssa 1932.

— Ypäjän seurakunnan muodostuminen. Ypäjä, pitäjänkuvaus. Forssa 1926.

(Hirvonen, Saimi) Katsaus Uukuniemen seurakunnan vaiheisiin. Sortavala 1936.

Holl, Karl Luther und das landesherrliche Kirchenregiment. Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte I. Tübingen 1927.

Holmquist, Hj. De svenska domkapitlens förvandling till lärarekapitel 1571—1687. Uppsala universitets årskrift 1908. Uppsala 1908.

— Reformationstidevarvet 1521—1611. Svenska kyrkans historia III. Uppsala 1933.

— Svenska kyrkan under Gustaf II Adolf 1611—1632. Svenska kyrkans historia IV:1. Uppsala 1938.

Holmström, Rafael Eerikki Eerikinpoika Sorolainen. SKHS Toim. 39. Hämeenlinna 1937.
Hormia, Yrjö Pyhämaan-Pyhänrannan 300-vuotisvaiheita. Rauma 1939.
Immonen, Toivo Kurkijoen seutu Ruotsin vallan aikana vv. 1570—1710. Kurkijoen kihlakunnan historia. Pieksämäki 1958.
Impola, Heikki Kiikan seurakunta 1662—1962. Vammala 1962.
Inger, Göran Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden. BTP 11. Uppsala 1961.
Itkonen, Tuomo Keminlapin apostolit J. Pictorius, E. Fellman ja G. Tuderus. SKHS Vuosik. 31—32. Helsinki 1945.
— Piirteitä Suomen lappalaisten käännyttämisestä ja sen taustasta. Novella plantatio. SKHS Toim. 56. Forssa 1955.
Jokipii, Mauno Tuomas Rajalenius. SKHS Vuosik. 41—42. Helsinki 1954.
— Vanhan-Ruoveden historia I. Vammala 1959.
Juva, Einar W. Kirkko- ja seurakuntaelämää sekä henkisen elämän piirteitä uskonpuhdistuksen vuosisadalla. Varsinais-Suomen historia V:4. Turku 1955.
— Ks. Juvelius.
Juva, Mikko Suomen kansan uskonnollisuus 1600- ja 1700-luvulla. SKHS Vuosik. 43—44. Helsinki 1956.
— Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600—1808). Varsinais-Suomen historia VII:3—4. Turku 1955.
Juvelius, Einar W. Sysmän pitäjän historia I—II. Lahti 1927.
Kansanaho, Erkki Suomalaiset yltiöpietistit Lauri Ulstadius ja Pietari Schaefer. SKHS Vuosik. 41—42. Helsinki 1954.
Kaukovalta, Kyösti Uudenkaupungin historia I. 2. painos. Uusikaupunki 1961.
Kellerman, Gösta Jakob Ulvsson och den svenska kyrkan I. Uppsala 1935.
Kerkkonen, Gunvor Medeltiden. Karis socken från forntiden till våra dagar III. Ekenäs 1952.
Kilström, Bengt Ingmar Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden. BTP 8. Uppsala 1958.
Kjöllerström, Sven Biskopstillsättningar i Sverige 1531—1951. LUÅ N.F. Avd. 1. Bd 48. Nr 5. Lund 1952.
— Guds och Sveriges lag under reformationstiden. BTP 6. Lund 1957.
— Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571—1682. SSSKH 11. Lund 1944.
— Stiftstyrelsen i den svenska kyrkan. Samspelet mellan biskop, domkapitel och prästmöte. Edvard Rodhe en hyllning av ordinarie ledamöter inom teologiska fakulteten. LUÅ N. F. Avd. 1. Bd 45. Nr 2. Lund 1948.
Klockars, Birgit Biskop Hemming av Åbo. SSLF 379. Vasa 1960.
— Biskopsvisitation i Finland på 1400-talet. Credo 1960.
Kojonen, Eero Alavuden historia I. Jyväskylä 1963.
Kokkonen, Heikki Elimäen pitäjän historia II. Helsinki 1931.

Koskenvesa, Esko Rovastikuntajako Suomen itäisessä hiippakunnassa vuoteen 1741. SKHS Vuosik. 54—55. Pieksämäki 1967.

Koskimies, Y. S. Asikkalan seurakunnan vaiheet. Asikkalan seurakunta 1547—1947. Lahti 1947.

Kähönen, Ester Vanha Äyräpää I. Helsinki 1959.

Lappalainen, Pekka Pieksämäen seudun historia I. Pieksämäki 1961.

Laurinmäki, Heikki Askolan historia I. Porvoo 1957.

Lehtinen, Erkki Hallituksen yhtenäistämispolitiikka Suomessa 1600-luvulla. HTutk. 60. Lahti 1961.

— Lapuan historia I. Vaasa 1963.

Lempiäinen, Pentti Ehtoollisellakäynti Suomessa 1600-luvun lopulla. TAik. 1962.

— Kastekäytäntö Suomen kirkossa 1500- ja 1600-luvulla. SKHS Toim. 69. Forssa 1965.

— Lisä Rothoviuksen hiippakuntasääntöihin. TAik. 1964.

— Petrus Brommiuksen kirkonkirjasääntö. Genos 1966.

— Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun. SKHS Toim. 64. Forssa 1963.

— 1600-luvun levinnein kirkkokäsikirja. TAik. 1961.

Lerche, Johann Heinrich Das Bischofsamt in der evangelisch-lutherischen Kirche. Das Amt der Einheit. Stuttgart 1964.

Liakka, Niilo Ilmajoen pitäjä. Vaasa 1934.

Lindberg, Julius Församlingen, kyrka och prästerkapet. Kyrkoslätt förr och nu. Helsingfors 1930.

Lindequist, K. O. Hämeenlinnan kaupungin historia II. Hämeenlinna 1926.

Lindholm, Stig Catechismi förfremielse. Studier till catechismusundervisningen i Svenska kyrkan 1593—1646. Lund 1949.

Loimaranta, Sakari Orimattilan seurakunta 1600-luvun jälkipuoliskolla piispantarkastusten valossa. Orimattilan seurakunnan 300-vuotismuisto. Lahti 1936.

Lundin, Hans Joannes Baazius' kyrkliga reformprogram. SSSKH 8. Lund 1944.

Lundström, Herman Laurentius Paulinus Gothus I—III. Uppsala 1893—98.

Luukko, Armas Etelä-Pohjanmaan historia. II, Helsinki 1950. III, Vaasa 1945.

— Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II. Oulu 1954.

Lähteenoja, Aina Rauma 1600—1721. Rauman kaupungin historia II. Rauma 1932.

— Suur-Huittisten pitäjän historia vuoteen 1639. Vammala 1949.

Maliniemi, Aarno Kansankieli Suomen keskiajan kirkossa. Novella plantatio. SKHS Toim. 56. Forssa 1955.

Manninen, Antero Kangasniemen historia I. Pieksämäki 1953.

Matinolli, Eeva Kirkko ja koulu 1600- ja 1700-luvuilla. Naantalin historia

II. Turku 1959.
Maurer, Wilhelm Zur Geschichte der Visitation. Die Visitation, Missionierende Gemeinde 9. Berlin 1964.
Melander, K. R. Piirteitä kirkollisen järjestyksen kehityksestä 1500- ja 1600-luvuilla. Lutherin uskonpuhdistus ja Suomen kirkko. SKHS Toim. 16. Helsinki 1921.
Melin, Selim Kvevlax kyrka. Vasa 1943.
Murto, T. G. Savitaipaleen pitäjän historia. Lappeenranta 1936.
Mäntylä, R. A. Raision vaiheet 1600-luvun alusta ison vihan päättymiseen. Raision historia I. Turku 1960.
Mäntyvaara, Helvi Poimintoja Leppävirran historiasta. Warkaus 1939.
Neovius, Ad. Biskoparnes i Finland itinerarier intill år 1527. Tutkimuksia Suomen kirkkohistorian alalta. SKHS Toim. 11. Helsinki 1913.
— Lojo sockens kyrkliga förhållanden I. SKHS Pöytäk. 6. Helsinki 1907.
— Special-katalog öfwer domkapitelsarkivet i Borgå I—II. Borgå 1891, Kuopio 1893.
Nikula, Oscar Tenala och Bromarf socknars historia II. Helsingfors 1938.
Nordlund, K. I. Blad ur Närpes historia I. Vasa 1928.
Nyman, Vald. Mag. Daniel Hagert, kontraktsprost-kyrkoherde i Finström 1698—1712. Äländsk odling 1945. Mariehamn 1945.
Ohlsson, Ragnar Abraham Angermannus. SSSKH 13. Lund 1946.
Oja, Aulis Keskiajan ja 1500-luvun Maaria. Maarian pitäjän historia I. Tampere 1944.
— Kosken T. l. seurakunta 1647—1947. Forssa 1949.
— Kuusjoen historia. Salo 1961.
— Maskun historia. Turku 1966.
— Perttelin historia. Salo 1958.
— Raision keskiaika ja 1500-luku. Raision historia I. Turku 1960.
— Someron pitäjän alkuvaiheet. Someron historia I. Forssa 1949.
— Suoniemen seurakunnan alkuajoilta. Sarkolan Paavolain vuosikirjanen 1950—51. Forssa 1950.
Paalasmaa, Väinö Piirteitä Ruskon pitäjän menneisyydestä. Turku 1932.
Pajula, J. S. Suomen kirkon tilasta liturgisen riidan aikoina. Hämeenlinna 1891.
Palmroth, W. Kertomus Hauhon seurakunnan vaiheista. Hämeenlinna 1929.
Parvio, Martti Isaacus Rothovius, Turun piispa. SKHS Toim. 60. Forssa 1959.
— Kirkkoherran virkaanasettaminen Suomessa 1600-luvulla. SKHS Vuosik. 52—53. Forssa 1965.
Perälä, Väinö Boëtius Murenius, Turun kymnaasin lehtori ja Ahvenanmaan piirin rovasti. SKHS Pöytäk. 8. Jyväskylä 1909.
— Eskil Petraeus. SKHS Toim. 25. Turku 1928.
— Mynämäki 1260—1960. Turku 1963.

— Vehmaan historia. Turku 1951.
Pietilä, Antti J. Kirkon tuomiovalta kihlaus- ja avioliittoasioissa Ruotsissa ja Suomessa uskonpuhdistuksesta 1686:n kirkkolakiin saakka. SKHS Pöytäk. 3. Porvoo 1904.
— Piirteitä pohjoisen ja keskisen Pohjanmaan kirkollisista ja seurakunnallisista oloista noin vuodesta 1650 vuoteen 1721. SKHS Pöytäk. 3. Porvoo 1904.
Pinomaa, Lennart Ristiina 1649—1808. Ristiina 1649—1949. Mikkeli 1949.
Pirinen, Kauko Kymmenysverotus Suomessa ennen kirkkoreduktiota. HTutk. 55. Forssa 1962.
— Keskiajan ja 1500-luvun maarovasteista ja rovastinkäräjistä. In arce et vigilia. SKHS Toim. 66. Forssa 1963.
— Turun tuomiokapituli keskiajan lopulla. SKHS Toim. 58. Forssa 1956.
— Turun tuomiokapituli uskonpuhdituksen murroksessa. SKHS Toim. 62. Pieksämäki 1962. (*sit.* 1962).
Plöchl, Willibald M. Geschichte des Kirchenrechts I—II. Wien 1953—55.
Poppius, Liisa Juvan esihistoria ja vaiheet seurakunnan perustamisesta Uudenkaupungin rauhaan. Juvan historia. Pieksämäki 1957.
Rein, G. Lohjan historia I. Helsinki 1944.
Rissanen, Santeri Iisalmen entisen pitäjän historia. Kuopio 1927.
Ruuth, Martti Kirkolliset olot keskiaikana. Savon historia I. Kuopio 1947.
Råbergh, Herman En sedebild ifrån 17:de århundradets senare hälft. SKHS Pöytäk. 2. Borgå 1902.
— Före och efter stora ofreden i Ingå församling. SKHS Pöytäk. 10. Jyväskylä 1912.
Salomies, Ilmari Suomen kirkon historia I—II. Helsinki 1944—49.
Sandberg, Arnold Linköpings stifts kyrkoarkivalier till och med år 1800. Lund 1948.
Sandholm, Åke Klockarna i Finland på 1500- och 1600-talen. Acta Academiae Aboensis A 32:2. Åbo 1966.
Schalin, Olav D. Församlingen och prästerskapet. Pargasbygdens historia I:2. Åbo 1955.
— Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland I—II. SSLF 305, 313. Helsingfors 1946—47.
Schmidt, Wolfgang Paavali Juusten ja Suomen piispain kronikka. Rauma 1943.
Silén, K. A. Kirkkokurista Turun hiippakunnassa 1650-luvulla. SKHS Pöytäk. 7. Jyväskylä 1908.
Simolin, Albin Drag ur det kyrkliga lifvet i Helsingfors på 1600-talet. TAik. 1908.
— Drag ur prästgårdslif i Finland under 16:de och 17:de seklen. SKHS Pöytäk. 7. Jyväskylä 1908.
— Petrus Bång. SKHS Toim. 10. Helsinki 1912.

— Wiborgs stifts historia. Helsingfors 1909.
Soikkeli, Kaarle Vihti. Helsinki 1929.
Suolahti, Gunnar Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo 1919.
— Suomen pappilat 1700-luvulla. Porvoo 1912.
Suvanto, Seppo Akaan historia I. Vammala 1954.
— Kuhmoisten historia. Lahti 1965.
Svalenius, Ivan Georg Norman. Lund 1937.
Söderhjelm, Alma Jakobstads historia I. Helsingfors 1907.
— Raahen kaupunki 1649—1899. Helsinki 1911.
Tegengren, Helmer Kronoby sockens historia. Åbo 1943.
Tengström, Jacobus Dissertationes Academicae Vitam & Merita M. Isaaci B. Rothovii. Aboae 1796.
Tengström, Johan Jakob Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne. Åbo 1825.
— Gezelii den yngres minne. Helsingfors 1833.
Teräksinen, August Eräitä piirteitä Pielaveden pitäjän historiasta. Kuopio 1936.
Tiitola, V. Seurakunta- ja pitäjäelämää Liedossa 1600-luvulta 1800—1. puoliväliin. Liedon historia. Turku 1931.
Vaara, Väinö Valkealan seurakunnan historia. Kouvola 1931.
Vartiainen, A. Kajaanin kaupungin historia I. Kajaani 1931.
Vikman, K. O. Suomen kansan lukutaidon synty ja kehitys Ruotsin vallan aikana. Helsinki 1910.
Virkkunen, A. H. Oulun kaupungin historia I. Oulu 1919.
Virrankoski, Pentti Uskonpuhdituksesta isoonvihaan. Suur-Kalajoen historia I. Kokkola 1956.
Voionmaa, Väinö Kirkollisen verotuksen kysymyksiä keskiajan Suomessa. SKHS Vuosik. 3. Jyväskylä 1920.
Wallinheimo, J. W. Hämäläisten suhtautuminen kirkkoon ja uskontokysymyksiin I. Xenia Ruuthiana. SKHS Toim. 47. Helsinki 1945.
Ylönen, Aulikki Jääsken kihlakunnan historia I. Forssa 1957.
Åbo Tidningar 1793. Tidningar utgifne af ett Sällskap i Åbo 1777, 1785.
Åkerblom, Bror Vörå sockens historia I. Vasa 1962.
Åkerblom, K. V. Korsholms historia I. Vasa 1941.
— Lappfjärds historia I. Vasa 1938.
— Pedersöre storsockens historia intill 1865 II. Jakobstad 1950.

HAKEMISTOT

1. Henkilöhakemisto

Aejmelaeus, Andreas 133
Agander, Henric 428
Aboicus, ks. Laurentius Petri
Agrelius, Martinus 87
Agricola, Christiernus 464, 482
Agricola, Mikael 37, 47, 76, 132, 140, 141, 161, 208, 237, 246, 249, 259, 265, 277, 463, 470, 477—479, 481, 487, 490, 496, 504
Alanus, Abraham 75
Alanus, Andreas, ks. Andreas Henrici
Alanus, Christophorus 426
Alanus, Claudius 76, 77, 88, 144, 202, 249, 453, 459, 493, 494, 504
Alanus, Georgius 77, 87, 88, 233, 238, 445, 451, 455, 456, 459, 462, 463, 472, 474—476, 478, 480, 487, 490, 492, 496, 497, 500
Alanus, Henricus 427
Alanus, Salomon 302, 321, 324, 328, 426, 444, 446—448, 455, 465, 470, 473, 492, 494, 495, 506
Alanus, Samuel 86
Albogius, Johannes 435, 477, 482, 485
Albrekt (kuningas) 35
Aleksanteri III (paavi) 15, 22, 27, 28
Alftanus, Abraham 426, 434, 448, 449, 452, 455, 457, 473, 486, 503, 505
Alftanus, Ericus 504
Alopaeus, Arvid 88. 334, 435, 443, 468
Alopaeus, Magnus 89
von Amsdorf, Nikolaus 160
Andreas Henrici (Hammarlandin rov.) 446, 467, 473, 492, 495
Angermannus, Abraham(us) 146, 193—195, 197, 198, 205, 208, 230
Angermannus, ks. Petrus Jonae
Antilius, Samuel 429
Arctopolitanus, Gabriel 445, 451, 462, 474, 475, 503
Arctopolitanus, ks. Biörneburgensis
Augustinus 118
Baazius, Johannes 46, 192, 203, 322, 401
Balk, ks. Bero II
Barck, Nicolaus 466
Bellinus, Olaus Stephani 46
Bergh, Elias 426
Bergius, Andreas 260, 283, 294, 454, 457, 468, 486, 488, 502
Berg(ius), Matthias 288, 289, 294, 296, 306, 307, 321, 349, 388, 426, 436, 441, 442, 444, 446—448, 455,

464, 467, 469, 473, 492, 494, 495, 506
Bergius, Petrus 56, 87, 360, 401, 426, 454, 457, 470, 472, 475, 486—488, 494, 502, 504, 507
Berner, Gustaf 81, 84, 88, 294, 330, 428, 443, 449, 453, 456, 463, 468, 479, 481
Bero II Balk 16, 17, 36
Bielke, Nils 89, 98, 99, 206
Birckalensis, Severinus Matthaei 432, 433, 465, 474, 480, 489, 498
Birger Gregerinpoika (arkkipiispa) 21, 23, 34, 35
Bitz, Henrik 36
Bitz, Konrad 16, 18, 20, 22
Biörneburgensis (Arctopolitanus), Gregorius Thomae 425, 445, 451, 462, 472, 474, 496, 500, 503
Bjugg, Georgius 323, 345, 453, 454, 459, 464, 466, 467, 469, 474, 493, 494, 503, 506, 507
Bjugg, Petrus 45, 69, 87, 121, 122, 141, 189, 209, 216, 250, 251, 280, 282, 317, 450, 465, 466, 470, 479, 488, 499, 505
Björnram, Andreas Laurentii 47, 115, 116, 119, 208, 280, 311
Boelius, Petrus 429
Boisman, Henricus 87, 377, 391, 428 450, 455
Booman, Erich Mich. 296
Bothvidi, Johannes 83, 142, 164, 201, 297, 313, 314, 363, 371
Brahe, Pietari (Per) vanh. 70, 98, 101, 199, 214, 218, 222, 257, 265, 278, 299, 300, 445, 456, 457, 465, 466, 476, 487, 489, 491, 494, 496, 502
Brahe, Pietari nuor. 244
Brask, Hannu 22
Brennerus, Claudius Martini 77, 425, 433, 435, 437, 454, 457, 468, 472, 486, 488, 502, 504
Brennerus, Isaacus 53, 429
Brennerus, Jacobus 432, 457, 463, 467
Brita Pekantytär (Sompiosta) 332
Brommius, Petrus 70, 87, 147, 154, 164, 251, 341, 450, 465, 468, 471, 479, 482—484, 489, 505
Broterus, Johannes 335, 458, 483, 505
Broterus, Sigfridus 458, 505
Brunnerus, Abraham 428, 456
Brunnerus, Erick 88
Brunnius, Johannes 427
Bröms, Ingemund 354, 451, 463, 478
Bång, Petrus 71—73, 78, 81, 83, 84, 88, 94, 101, 102, 105, 106, 108, 109, 125, 126, 130, 131, 133, 142, 146, 147, 149, 150, 156, 157, 161, 165—168, 175, 177, 179, 194, 204, 206, 209, 215, 221, 223, 231—233, 235, 236, 239, 242, 252, 253, 257, 261, 263, 264, 440, 444, 449, 450, 452—454, 456, 458, 460—462, 464—466, 468, 469, 471, 473, 476—486, 488—499, 501—505, 507—509
Cajanus, Gustavus 426
Cajanus, Johannes 234, 307, 308, 328, 329, 331, 352, 353, 366, 376, 378, 402, 465, 487
Canutus Johannis, ks. Knuut Juhonpoika
Carelius, Nicolaus 69, 251, 452
Carl Gustaf (prinssi) 326
Carpzovius, Johannes 162
Carstenius, Abraham 419
Carstenius, Henrik 70, 71, 78, 87, 90, 264, 479, 484, 503, 505
Carstenius, Petrus 159, 326, 330, 339, 342, 492, 502
Castrenius, Olaus 152
Collinus, Johannes 296
Collinus, Mikael 296

Corylander, Ionas 89
Costianus, Paulus 391, 428
Creutz, Lorentz 441
Daalman, Zacharias 496
Dahlman, Erik 88
Dorde Filipintytär (Iistä) 198
Dryselius, Erland 162
Eckman, Jacob 261
Ekeroth, Johan 429
Elimaeus, Olavi 68, 78
Emporagrius, Erik 45, 76, 79, 85, 86, 90, 103, 128, 129, 260, 267, 281, 295, 299, 304, 320, 335, 422
Enander, Samuel 46, 47, 133, 137, 261
Enckel, Johan 435
Enquist, Johan 258
Ereidius 161
Ericus Erici, ks. Sorolainen
Ericus Georgi (rehtori) 259
Ericus Jacobi (Virolahden rov.) 434, 504
Erik XIV 44
Erkki Mikonpoika (Orimattilasta) 369
Escholin, Gabriel 427
Etholenius, Jacob 440, 464, 479
Fabricius, Peer 222
Falander, Abrahamus 262
Falander, Ericus Matthiae 88
Falander, Jacobus 134, 228, 310, 321, 324, 326, 329, 333, 344, 352, 366, 374, 381, 382, 395, 403, 404, 407, 410, 418, 419, 426, 429, 443, 458, 459, 462—464, 465, 467, 469, 472, 477, 479, 483, 497, 499, 501, 504, 506
Fant, Michael 88
Fatebur, Martinus Henrici 505
Favorinus, Ericus 427
Favorinus, Gregorius Matthaei 455, 473, 491, 503
Fincke, Kustaa 140, 265
Finno, Henricus Jacobi 476
Flachsenius, Jacob 470, 475, 479, 490, 507
Flachsenius, Johannes 87, 297, 424, 427, 451, 456, 463, 475, 478, 479, 483
Florinus, Henricus 248, 261, 447, 475, 482, 491, 497, 501
Florinus, Martinus 427
Florinus, Thomas 53, 87, 419, 429 454, 464, 469
Follingius, Pietari 48, 214, 477
Fontelius, Gustaf 133
Forbus, Laurentius 296, 383, 426, 438, 453, 460, 462, 466, 493, 498
Forselius, Gustaf 426
Forsenius, Johan vanh. 498
Forsenius, Johan nuor. 146, 262, 325, 349, 438, 445, 454, 458, 461, 472, 478, 485, 493, 497, 498
Forsius, Henrik 52, 214
Forskåhl, Sigfrid 492
Forstadius, Arvidus 87
Fortelius, Gabriel 443, 445, 462, 467, 470, 472, 474, 475, 479, 500, 503, 507
Fridlebius, (Philipp Heinrich) 339
Frisisius, Johannes 465, 466, 470, 474, 480, 489, 498, 506
Frosterus, Ericus 326, 438, 449, 452, 461, 485
Frosterus, Jacobus 283, 290, 291, 293, 327, 329, 377, 379, 381, 383, 387, 390, 414, 418, 424, 426, 429, 436, 447, 449, 452, 457, 460, 461, 471, 473, 477, 480, 481, 484—488, 491, 493, 499, 505, 507
Frosterus, Simon 168, 480
Gallus, Martinus 426, 469
Garwolius, Jacobus 134, 474
Geet, Jaakko 214, 276, 282, 300
Georg Pehrsson, ks. Yrjänä Pietarinpoika

Gerson, Johannes 30
Gestrinius, Ernest 88
Gezelius, Christina 75
Gezelius, Johannes vanh. 45, 56—61, 79, 80, 82, 87, 88, 90, 92, 94, 95, 98, 101—104, 107—110, 123—126, 130, 144, 148—150, 154, 158, 159, 162, 164, 169, 171, 173, 178, 179, 192—194, 209, 211, 212, 219, 220, 223, 226, 229, 235, 236, 239, 248, 250, 253, 254, 256, 257, 259—261, 264—266, 285, 319, 340, 341, 394, 417, 418, 430, 437, 442—449, 451—455, 457—467, 469—480, 482—507
Gezelius, Johannes nuor. 61—68, 78, 80, 82, 83, 87, 100, 106, 108—110, 131, 133—135, 138, 143—146, 148, 149, 151, 153, 156—159, 162, 163, 169—173, 175, 176, 179, 181, 183, 185—187, 191, 193, 196, 199, 200, 202, 207, 210, 211, 214, 217, 222—224, 226, 228, 229, 234, 236, 240, 241, 243, 247, 248, 251, 254, 255, 258, 261, 263—265, 267—270, 283, 285, 299, 350, 414, 427, 437, 442—455, 457—508
Gezelius, Johannes (Pietarsaaren rov.) 96, 443, 459, 465, 469, 477, 483, 501
Giösling, Henrik 263
Gothus, ks. Johannes Matthiae — Ks. Laurentius Paulinus
Granbergh, Ericus Laurentij 259
Granqvist, Christophorus (Christopher) 426, 427
Grass, Gustaf 251
Gratianus 14, 28
Gregorius VII 13
Gronovius, Marcus 427
Grubb, Nicolaus 262
Gråå, Gabriel 88
Gråå, Johannes 395, 428, 444, 505
Gudsaeus, Ernest 482
Gustavus Matthiae (viraton pappi) 393
Haartman, Olaus 451, 453, 459, 476
Hacklin, Matthias 428
Hafenrefferus, Matthias 131, 160, 419
Hagert, Daniel 88, 234, 289, 321, 329, 333, 350, 385, 406, 419, 426, 427, 429, 435, 444, 446—448, 455, 465, 467, 470, 473, 492, 494, 495, 506
Hamar, Ericus 296
Hammar, Laurentius Matthiae 88
Hammarmannus, Nicolaus 431, 442, 455, 491, 496, 497
Hamnius, Andreas 219
Hannu Pietarinpoika (Pietarsaaren kirkkoherra) 21
Hartman, Israel 429
Hasselqvist, Andreas 262, 482
Haustramnius, Jacobus 427
Haustramnius, Martinus 263
Hedeen, Andreas 429
Heermann, Johannes 161
Heinricius, Andreas 88
Helsingius, Georg(ius) 81, 84, 93, 134, 166, 231, 232, 307, 308, 422, 428, 456, 458, 505
Helsingius, Marcus 428, 489
Hemming (arkkipiispa) 17
Hemming (Turun piispa) 16, 17, 35
Henricius, Andreas 88
Henrik (piispa) 24, 243, 270
Henrik (Arvid Kurjen kansleri) 23
Henrik (Juvan rov.) 48
Henrik Knuutinpoika (Henricus Canuti, tuomiorov.) 48, 272, 273
Hoffman, Henricus 360, 401, 470, 477, 478, 487, 490, 507
Hoffren, Aaron 489
Hoffren, Henricus 452
Hoffrenius, Heinricus 263

Holmius, Elias Petri 429, 433, 454, 459, 464, 466, 467, 469, 474, 494, 502
Holmius, Jacobus 426
Holstius, Claudius 472, 488
Hornigk, Georgius 425
Härkäpää, Eerikki 48
Hörnick, Georgius 261
Ignatius, Andreas 419
Indrenius, Andreas 262
Ingemarus (munkki) 23, 34
Innocentius III 13
Innocentius IV 13, 24, 28
Israel (Juhana III:n kappalainen) 311
Italin, Matthias 263
Jaakko Filipinpoika (Vaasan kirkkoherra) 300
Jaakko Israelinpoika (Jacob Israelsson, arkkipiispa) 20
Jaakko Ulvinpoika (Jacob Ulvsson, arkkipiispa) 19
Jacobus Stephani (Lemun rov.) 507
Johannes Haakoninpoika (arkkipiispa) 39
Johannes Johannis 425, 469
Johannes II Pietarinpoika 16, 17, 23, 35
Johannes III Westfal 16, 17, 35
Johannes IV Olavinpoika 17, 19
Johannes Magnus (arkkipiispa) 22
Johannes Martini (Virolahdelta, pappi) 505
Johannes Martinpoika (Lapualta) 91
Johannes Matthiae Gothus 45, 76, 85, 121, 135, 136, 139, 260, 316, 317, 322
Johannes Tuomaanpoika (Artjärven lukkari) 399
Jonas Magni (Skaran piispa) 281, 316
Josephus Matthaei (Kangasalan rov.) 465, 474, 480
Juhana III 115, 208, 276, 279, 310—313
Jurvelius, Michael 425
Juslenius, Abraham 262, 269, 294, 304, 321, 326—328, 405, 424, 427, 445, 448, 452, 454, 455, 458, 461, 472, 473, 485, 492—494, 495, 497, 498, 500, 501, 503, 505, 507
Juusten, Paavali 48, 265, 276, 468
Juusten, Severinus 272
Kaarle IX 44, 51, 208
Kaarle X Kustaa 92
Kaarle XI 93, 241, 248
Kalling, Carolus 426
Karhu, Nikolaus 37
Keckman, Johannes 426
Keckonius, Andreas 425, 431, 433, 445, 462, 472, 474, 475, 484—486, 500, 503
Keckonius, Johannes 443, 472, 485, 503
Kemmer Andreas 259
Kempe, Mårten 429
Kenicius, Petrus 47, 119, 160
Kepplerus, Alexander 296
Kettarensis, Erich 261
Kexlerus, Simon 87, 463, 483
Knuut Juhonpoika (Canutus Johannis, Turun kirkkoherra, Viipurin piispa) 48, 76, 140, 249, 496
Kristian I (kuningas) 39
Kristiina (kuningatar) 92, 108, 282
Kristoffer (kuningas) 15, 26
Kurki, Arvid 17, 19, 23, 36
Kustaa I Vaasa 15, 22, 42—44, 132, 237, 271
Kustaa II Aadolf 44
Kylander, Jonas 106
König, Nicolaus 21
Laghe, Magnus 89
Laibeck, Johannes 426

Lalli (talonpoika) 24
Langius, Matthias 88, 95
Lauraeus, Gabriel 88, 95, 434, 473
Lauraeus, Josephus 88
Laurbecchius, Carl 88
Laurbecchius, Petrus 73, 79, 81, 88, 89, 106, 108, 130, 138, 142, 149, 150, 157, 161, 166, 170, 183, 213, 218, 232, 233, 244, 254, 255, 257, 262, 443, 449, 450, 456—458, 463—465, 468, 470, 471, 476—479, 482, 486, 487, 489, 490, 498, 499, 501—503, 505, 507
Laurelius, Olavus 45, 76—79, 85, 103, 119—121, 126—129, 260, 281, 316, 320, 335, 371
Laurentius (teologi) 339
Laurentius, Andreae 43
Laurentius, Paulinus Gothus 46, 47, 51, 78, 118, 119, 131, 135, 136, 138, 139, 155, 212, 280, 281, 312, 322
Laurentius Petri Nericius 42—44, 103, 114, 271, 279
Laurentius Petri Aboicus (Tammelinus) 296, 340, 442, 455, 486, 491, 496, 497, 507
Lelle, Henrik 23
Lenaeus, Johannes 280, 285, 316
Lignipaeus, Matthias 427
Liliewan, Laurentius 425
Limatius, Nicolaus 88
von den Linde, Erich 349, 423, 441
Lithovius, Gustavus 426
Lithovius, Samuel 426, 460
Londenius, Paulus 425
Lund, David 74, 75, 81, 84, 88, 89, 108, 130, 134, 137, 138, 145, 152, 156, 158, 159, 161, 175, 176, 180, 181, 196, 215, 224, 235, 237, 239, 241, 262, 263, 265, 342, 440, 443, 444, 448—450, 452, 456, 458, 460, 463—465, 467—469, 471, 476—479, 481, 483, 485, 488—490, 492—497, 499, 503, 505, 509
Luscinius, Andreas 209
Luther, Martti 41, 42, 111, 117, 129, 141, 146, 147, 150, 158, 160, 162, 333, 340
Lybeck, Jacob 296
Macrolander, Benedictus 435
Magnus, ks. Johannes Magnus
Malm, Henricus 263
Mandraeus, Matthias 261
Mansnerus, Isaacus 262
Marcus Amundi (kirkkoherra) 50, 52, 447, 460
Maria Antintytär (Kokkolasta) 194
Martinius, Matthias 88
Martti (Vihdin kirkkoherra) 20
Mathesius, Josephus 213, 425, 460, 480
Matti Matinpoika (Perttelistä) 355
Maunu Eerikinpoika (kuningas) 27
Maunu II Tavast 16, 18, 21, 23, 26, 35, 36
Maunu III Särkilahti 16, 19, 20, 23, 38, 40
Meisnerus, (Johannes?) 161
Melanchthon, Philipp 41, 42, 160
Melartopaeus, Gabriel 69, 133, 256
Mikael (Someron kirkkoherra) 35
Munster, Johannes 87, 263
Murenius, Boëtius 53, 54, 77, 84, 93, 99, 253, 256, 282, 284—287, 294, 295, 299, 301—306, 313, 319, 321—323, 326, 330, 331, 333, 336, 340, 343—347, 349, 351, 353, 355—371, 373, 374, 378, 384, 387—389, 392—394, 396—401, 406, 409, 412, 413, 415, 416, 418, 421, 429, 436, 437, 441, 444, 446, 448, 455, 464, 467, 469, 473, 492, 494, 495, 506, 512
Musaeus, (Johannes?) 161
Muur, Johannes 89
Neostadius, Henricus 88

Nicolaus Ragvaldinpoika (arkkipiispa) 26, 39
Nils Allenpoika (arkkipiispa) 16
Nirko, Fabian 425, 428
Norman, Georg 43, 208, 271
Nycopensis, Andreas 87
Nycopensis, Nicolaus 69, 70, 77, 87, 150, 152, 156, 162, 199, 218, 222, 248, 251, 265, 378, 425, 450, 454, 456, 458, 464—466, 468, 470, 478, 479, 482, 483, 489, 492, 493
Nycopensis, Samuel 88
Olaus, Martini (arkkipiispa) 117, 118, 163, 280, 313, 322
Olaus Olaj (Urjalan rov.) 434, 455, 486, 491, 496, 497, 501, 507
Olavi (Kokkolan kaup. palvelija) 151
Olavi Björninpoika (arkkipiispa) 16
Olavi Maununpoika (piispa) 16, 18, 36
Olavi Olavinpoika (Iistä) 198
Olavus Petri 42
Ontuva, Heikki 226
Orraeus, Andreas 341, 428, 443, 479
Orraeus, Axel Jonae 152
Oxenstierna, Axel 89, 481
Pacchalenius, Thomas 88
Palthenius, Thomas 434
Paukku, Mikael (Perniöstä) 91
Paulinus, Henricus 261
Paulinus, ks. Laurentius Paulinus Gothus
Peer Arvidi(npoika) 276, 279, 280
Peitzius, Martinus 426, 487
Pekka Mikonpoika (Pudasjärveltä) 209
Peldanus, Gabriel Jacobi 466
Peldanus Jacobus 439
Pentti (piispa) 16, 17, 27, 35
Petraeus, Andreas 88
Petraeus, Eskil 53, 54, 88, 103, 122, 123, 126, 155, 162, 178, 188, 189, 191, 229, 261, 281, 303, 401, 437, 451, 454, 455, 457, 470—478, 480, 481, 483—488, 490, 496, 497, 501, 502, 504, 507
Petrejus, David 262
Petrinus, Petrus 89
Petrus Benedicti (Linköpingin piispa) 230
Petrus Jonae (Angermannus) 116, 117, 136, 297, 312
Pietari Filipinpoika (Petrus Filippi, arkkipiispa) 21, 27, 35
Pihlman, Haqvinus 262, 297, 470, 475, 477, 478, 480, 487, 490, 507
Pihlman, Isaacus 87, 262, 470, 479, 487, 488, 490, 507
Pohjolainen, Kustaa (Kuopiosta) 225
Portanus, Johannes 263, 489
Porthan, Henric 136
Portinus, Petrus 283, 295, 330, 426, 427, 447, 449, 452, 457, 460, 461, 471, 473, 480, 481, 484, 485, 491, 493, 499, 505
Pratanus, Johannes 77, 435, 454, 464, 482, 491, 501
Preutz, Laurentius 259, 426, 458, 472, 497
Preutz, ks. myös Prytz
Printz, Jacob 88
Prochmannus, Carolus 425
Prochmannus, Johannes 261
Prochman(nus), Mårthen 426
Procopaeus, Christian 427
Procopaeus, Henricus 296
Prytz, Georgius 296, 359, 423, 427, 451, 463, 478, 479, 493
Prytz, ks. myös Preutz
Quast, Olaus 89
Qwist (varapastori) 409
Ragvald (Ahvenanmaan rov.) 37
Rajalenius, Georgius 263
Rajalenius, Thomas (vanh.) 341, 394, 406, 448, 451, 453, 459, 461, 476, 484, 495, 500

Rajalenius, Thomas (nuor.) 391
Raumannus, Jacob(us) 433, 451, 453, 459, 476, 500
Raumannus, Jonas 312, 317
Regulinus, Ambrosius 426
Reuter, Samuel 89, 449, 451
Riitta Eerikintytär (Pirkkalasta) 197
Rijss, Johan 410
Ristelius, Benedictus 434, 504
Rogge, Konrad 20, 30
Roos, Christophorus 262
Rosenhane, Axel 484
Rothovius, Gudmundus 88, 95, 260
Rothovius, Isak 50—53, 76, 77, 87, 89, 103, 104, 106, 155, 176, 202, 203, 214, 216, 220, 227, 230, 247, 249, 250, 255, 256, 261, 277, 278, 281—283, 303, 318, 319, 323, 338, 355, 371, 401, 422, 437, 446, 450—453, 457, 459, 461—463, 467, 469—472, 474, 475, 480—482, 490, 493—495, 497—502, 504—506
Rudbeckius, Johannes 76, 106, 126, 260, 322, 405, 437
Rudeen, Torsten 87, 262, 263
Rungius, Johan(nes) 87, 262
Ruthovius, Arvid 435
Röökman, Johannes 448, 455, 473, 505
Salmenius, Johannes 428
Salonius, Gustaf 296
Salovius, Gustavus 427
Sarcerius, Erasmus 113
Sass, Henrik 230
Scarinius, Jonas 283, 316
Seidelius, Hendrich 427
Serlachius, Johannes 237, 263, 279, 322, 329, 335, 337, 342, 349, 359, 392, 403, 424, 428, 462, 486, 498, 501
Serlachius, Petrus 263, 428, 477, 479, 482, 484
Severinus, ks. Birckalensis
Sigfridus Jacobi (Kemiön rov.) 447
Sigismund (kuningas) 280
Sigurd Johanneksenpoika (arkkiteini) 21, 23
Silenius, Matthias Sigfridi 425
Simalinus, Samuel 428
Simo (Viitasaarelta) 389
Simolin (studiosus) 136
Sirenius, Daniel 88, 263, 450
Skytte, Laurens 23
Skytte, Martti 47, 76, 132, 140, 237, 246, 271, 449, 494
Snabb, Gustavus 419
Sorolainen, Eerikki (Ericus Erici) 49—51, 68, 79, 80, 82, 89, 100, 141, 161, 177, 187, 205, 206, 208, 214, 219, 246, 255, 272, 442, 445, 447—452, 454—457, 459, 462, 467—472, 475, 476, 480—482, 484—488, 490, 493—498, 500, 502—505, 508
Spegel, Haqvin 131, 164, 280, 285, 304, 310, 341, 418
Stachaeus, Laurentius 88
Stachaeus, Zacharias 53, 250, 360, 450, 468, 484, 493, 499
Starck, Gustaf 428
Stenbergius, Ericus 262
Stenbergius, Gabriel 426
Stenstrand, Johan 427
Stodius, Martinus 87
Strandenius, Andreas 146, 330, 380, 458, 483, 505
Suurpää, Lauri 17, 19
Svenonius, Enevald(us) 56, 87, 261, 443, 456, 463, 471, 478, 492
Svenö Torchilli (Lohjan rov.) 454, 458, 497
Sylvester, Stephanus 428
Särkilahti, ks. Maunu III
Särkilahti, Pietari 47
Tammelander, Jakob 214, 236, 404
Tammelinus, Gabriel 84, 283, 296, 342, 395, 426, 434, 435, 445, 446,

454, 455, 458, 459, 461, 471, 478, 485, 486, 491, 495—498, 501, 507
Tammelin(us), Laurentius 263, 444, 450, 481, 482, 491, 501
Tavast, ks. Maunu II
Teeth, Andreas 296
Terserus, Johannes 54—56, 87, 88, 90, 98, 99, 110, 148, 156, 175, 178, 206, 214, 218, 219, 223, 226, 229, 230, 248, 250, 256, 257, 259, 261, 263, 265, 283, 394, 442, 443, 445—447, 451, 452, 454, 455, 457, 459—461, 463—465, 467, 469—487, 490—492, 494—496, 498—502, 504, 506, 507
Thauvonius, Abraham 70, 87, 89, 92, 99, 180, 190, 221, 425, 431, 450 452, 462, 464, 481—483, 488, 490, 492, 495, 505
Thauvonius, Gabriel 134, 261, 354, 453, 459, 462, 464, 467, 469, 474 482, 491, 494, 501, 503, 506, 507
Thauvonius, Jonas 262, 301, 350, 427, 464, 473, 505
Theet, Johan 427
Thesseleff, Claudius 87, 456
Thilesius 161
Thuronius, Abraham 262, 263, 329, 402, 458, 461, 465, 466, 470, 474, 476, 480, 489, 498, 506, 508
Thuronius, Johannes 283, 285, 299, 461, 465, 470, 474, 476, 480, 489, 498
Tigerstedt, Erich 490
Tolpo, Simon 87, 263, 296, 365, 427, 443, 444, 447, 450, 460, 464, 482, 483, 491, 501, 507
Tonnerus, Gustavus 428
Tuderus, Johannes 332, 453, 462, 465, 466, 493, 494
Tumulin, Salomon 325
Tuomas Johanneksenpoika (Thomas Johannis, Upsalan tuomiokap. kanunki) 21
Törn, Carolus 427
Törn, Erland 426
Uhlström, Jacob 390
Ulhegius, Zacharias 262
Ursinus, Jacobus 296, 329, 471
Waccenius, Simon 427
Wallaeus, Magnus 498
Wallenius, Josephus 102, 260, 293, 294, 296, 382, 424, 442, 448, 451, 453, 455, 459, 461, 476, 484, 486, 491, 496, 497, 499, 500, 504, 507
Wallinus, Simon 262
Walstenius, Christian(us) 260, 283, 297, 337, 362, 427, 429, 450, 457, 468, 472, 486, 488, 502, 504
Walther, Michael 327
Wanochius, Andreas 87, 261, 262
Wanzonius, Jonas 425
Wattrangius, Michael 87
Wazaeus, Johannes 426
Weckman, Samuel 428
Wegelius, Johannes 209, 324, 331 448, 451, 453, 459, 461, 476, 484 499, 500, 504
Wellerus, Zacharias 425
Wendelius, Johannes 88
Wendelius, Olavus 429
Wenne, Henrik 20
Wenne, Jaakko 23
Westfal, ks. Johannes III
Wigelius, Sveno 87, 492
Vilhelm Sabinalainen (legaatti) 22, 24
Winter, Heinricus 88
Winter, I. (?) 483
Wirgulander, Laurentius 429
Wirilander, Erik 217
Wisenius, Johan 89
Woivalenius, Elias 262, 292, 294, 302, 309, 328, 330, 427, 442, 449,

452, 455, 487, 491, 496, 497, 500, 501, 503, 507
Yrjänä Pietarinpoika (Georg Pehrsson) 265
Zacharias Sigfridi (Oulun kappalainen) 263
Åkerhjelm, Samuel 75

2. *Paikannimihakemisto*
(Kappeliseurakuntien tarkkuudella)

Ahlainen 57, 64, 90, 251, 442
Ahvenanmaa 17—19, 21, 27, 35, 37, 50, 52—55, 57, 58, 60, 62, 66, 77, 80, 83, 92, 93, 99, 101, 178, 203, 256, 272, 276, 277, 279, 299, 301, 306, 309, 321, 330, 333, 347, 349, 385, 387, 412, 417—420, 442
Akaa 27, 30, 49, 55, 57—59, 62, 63, 66, 68, 102, 232, 248, 260, 292, 294, 298, 412, 424, 442
Alahärmä 65, 67, 254, 309, 325, 326, 328, 333, 336, 340, 341, 345, 348, 350, 351, 354, 355, 374, 375, 377, 396, 402—404, 409, 410, 417, 443, 502
Alastaro 63, 443
Alatornio 429
Alavus 66, 110, 250, 253, 443
Angelniemi 66, 181, 443
Ansbach 113
Arboga 38
Artjärvi 399, 443, 468
Asikkala 74, 138, 147, 149, 150, 155, 157, 158, 166, 167, 186, 195, 206, 236, 245, 340, 341, 345, 349, 351, 359, 360, 365, 367, 370, 372—379, 384, 398, 407, 412, 413, 443, 449, 467
Askola 74, 252, 407, 443
Aura (Prunkkala) 56, 57, 91, 207, 233, 249, 254, 443, 456
Brandenburg 46, 111, 113
Braunschweig 111
Bromarv 223, 334, 443
Brandö 57, 58, 60, 63, 66, 80, 93, 155, 175, 262, 286, 288, 305, 306, 331, 333—335, 339, 340, 343, 345, 347, 356, 357, 359, 360, 363, 365, 374, 377, 385, 397, 438, 439, 444
Calenberg 113
Dragsfjärd 66, 403, 444
Eckerö 60, 253, 269, 286, 288, 305—307, 335, 340, 342, 346, 347, 351, 356, 358, 372—374, 377, 384, 385, 387, 388, 416, 420, 444, 448
Eisleben 113
Elimäki 72, 74, 213, 395, 398, 444
Espoo 61—63, 66, 67, 96, 235, 255, 404, 422, 438, 445
Eura 18, 49, 56, 58, 59, 61, 62, 64, 65, 67, 77, 90, 91, 95, 162, 171, 174, 185, 221, 273, 298, 407, 425, 445, 467, 496
Eurajoki 49, 55, 57—59, 61—63, 66, 67, 77, 81, 134, 138, 143, 174, 181, 197, 248, 273, 294, 407, 412, 425, 427, 431, 438, 445, 450, 468, 469, 474, 477, 485
Fagervik 66, 110, 144, 248, 337, 369, 446
Finström 17, 18, 55, 57, 58, 60—63, 66, 68, 95, 96, 100, 170, 174, 192, 204, 212, 217, 218, 234, 245, 248, 260, 284—286, 288, 289, 294, 296, 297, 302, 304—306, 319, 328, 329, 331, 333, 350, 356, 360, 367, 370,

372, 373, 379, 381, 385, 387, 388, 397, 407, 409, 412, 413, 416, 420, 426, 446, 447
Föglö 18, 53, 58—62, 88, 107, 143, 156, 167, 174, 189, 194, 204, 217, 253, 260, 286, 288, 289, 294, 303, 305, 306, 309, 345, 347, 349, 350, 354, 356, 357, 360, 364, 367, 372, 374—376, 380, 399, 413, 420, 435, 438, 446, 464, 467, 494
Geta 52, 60, 95, 96, 286, 288, 302, 331, 334, 360, 364, 367, 381, 385, 387, 397, 416, 446, 447
Gotlanti 15
Göteborg 281, 336
Göötanmaa 15, 21, 43
Haapajärvi 291, 337, 378, 406, 408, 447
Haapavesi 62, 291, 406, 414, 447
Hailuoto 50, 62—65, 94, 268, 290, 325, 341, 347, 349, 360, 367, 369, 379, 384, 387, 388, 406, 407, 426, 430, 447, 493
Halikko 17, 19, 52, 55, 59, 60, 62, 64, 66, 86, 90, 167, 181, 210, 246, 262, 268, 342, 364, 431, 443, 447
Hammarland 50, 57—63, 66, 81, 94, 107, 136, 147, 151, 152, 155, 156, 170, 171, 176, 181, 182, 191, 196, 203, 204, 207, 212, 217, 218, 225, 228, 234, 237, 238, 246, 253, 256, 262, 269, 286, 288, 296, 297, 306, 309, 319, 321, 324, 326, 333, 340, 343, 345—347, 350, 356—358, 365, 372—374, 376—379, 381, 385, 387, 400, 408, 415, 416, 420, 423, 435, 444, 448, 512
Harjavalta 59—61, 64, 254, 448, 462
Harju 65, 171, 293, 309, 359, 368, 374, 397, 403, 412, 413, 423, 448
Hartola 74, 75, 84, 158, 448
Hattula 17, 18, 50, 60, 62, 63, 66, 68, 96, 100, 134, 145, 146, 148, 150, 151, 155, 156, 174, 179, 181, 182, 196, 198, 204, 238, 245, 292, 302, 309, 325, 328, 330, 334, 364, 448, 500
Hauho 18, 47, 50, 72—74, 81, 88, 96, 98, 162, 167, 172, 173, 213, 223, 226, 230, 232, 236, 237, 272, 350, 353, 396, 412, 449, 499
Haukipudas 62—64, 132, 144, 168, 188, 204, 207, 229, 230, 251, 254, 262, 268, 269, 290, 309, 325—327, 329, 330, 347, 357, 358, 360—362, 372, 373, 379, 391, 396, 406, 414—416, 438, 449, 452, 461, 480
Hausjärvi 66, 148, 153, 154, 158, 165, 166, 189, 217, 246, 253, 292, 328, 349, 375, 376, 413, 449, 455
Heinola 74, 449
Helsinglanti 39, 119, 160
Helsinki (kaupunki) 69—72, 74, 89, 108, 132, 142, 147, 150, 162, 167, 172, 175, 177, 186, 188—190, 196, 198, 201, 205, 209, 210, 217, 219—221, 228, 229, 232, 246, 248, 255, 257, 258, 263, 269, 279, 419, 450
Helsinki (pitäjä) 52, 73, 99, 108, 154, 188, 201, 211, 212, 214, 217, 228, 229, 248, 450
Hiitola 71, 73, 75, 98, 391, 428, 450
Hiittinen 66, 450
Hinnerjoki 333, 360, 362, 385, 411, 438, 450
Hirvensalmi 75, 84, 137, 138, 150, 152, 155, 158, 167, 176, 178, 212, 216, 231, 235, 450
Hollola 18, 19, 50, 72, 74, 166, 279, 294, 318, 388, 450, 452
Houtskari 62, 68, 86, 176, 203, 226, 243, 254, 297, 333, 354, 356, 359, 363, 364, 377, 409, 416, 417, 423, 424, 451
Huittinen 49, 52, 54, 56—60, 63, 64, 68, 77, 80, 81, 83, 88, 105, 107, 110,

143, 147—149, 156, 157, 159, 169, 173, 174, 178, 183, 188, 191, 192, 200, 203, 206, 224, 226—228, 238, 239, 241, 243, 253, 425, 431—433, 437, 447, 451, 462, 485, 486, 503
Häme 17, 19, 21, 26, 35, 48—51, 57, 61, 68—73, 87, 88, 278
Hämeenkyrö 18, 49, 52, 54—61, 63, 65, 66, 77, 91, 95, 96, 238, 293, 298, 302, 360, 388, 407, 431, 433, 435, 451, 453, 459
Hämeenlinna 56, 57, 62, 63, 66, 97, 107—109, 148, 156, 163, 174, 181, 243, 257, 269, 285, 292, 298, 302, 303, 305, 326—328, 334, 340, 341, 343, 354, 365, 369, 388, 419, 420, 430, 438, 452, 457
Härnösand 47
Ii 18, 36, 52, 55, 56, 58—60, 62, 64, 67, 109, 123, 144, 154, 180, 181, 183, 194, 198, 199, 210, 213, 219, 223, 244, 250, 251, 253, 262, 269, 290, 295, 309, 324, 325, 330, 336, 345, 350, 354, 355, 358, 360—362, 367, 378—380, 384—386, 388, 390, 391, 393, 396, 401, 406, 407, 414, 415, 426, 427, 430, 438, 449, 452, 461, 484
Iisalmi 71, 74, 75, 252, 279, 283, 375, 452
Iitti 50, 69, 70, 72, 74, 251, 452
Ikaalinen 57, 61, 63, 65, 66, 80, 97, 135, 232, 293, 298, 374, 375, 400, 438, 453
Ilmajoki 19, 36, 53, 57, 58, 60, 62, 64—66, 68, 86, 107, 110, 138, 140, 143, 151, 155, 156, 158, 169, 178, 179, 181, 188, 189, 196, 200, 207, 216, 217, 224, 225, 229, 235, 239, 241, 242, 250, 251, 253, 254, 264, 297, 309, 324, 330, 331, 347, 348, 351, 354, 367, 369, 374, 378, 379, 385—387, 404, 411, 438, 440, 443, 453, 454, 459, 462, 464, 466, 467, 469, 475, 476, 479, 495, 502, 503, 506, 507
Ilomantsi 71, 73, 75, 453
Impilahti 71, 73, 453, 491
Inari 77, 249, 453
Iniö 58, 63, 66, 97, 234, 235, 453
Inkoo 54, 55, 57—61, 63, 66, 67, 77, 86, 88, 90, 91, 97, 110, 144, 153, 154, 159, 174, 176, 178, 181, 182, 185, 188, 190, 191, 196, 218, 223—225, 229, 234, 243, 245, 248, 268, 270, 296—298, 324, 327, 331, 334, 342, 344, 354, 363, 378, 398, 400, 407, 412, 423, 426, 427, 429, 430, 434, 438, 446, 454, 458, 493
Isokyrö 50, 56, 57, 59, 60, 62—66, 86, 97, 105, 107, 144, 145, 152—156, 160, 169, 170, 178, 179, 185, 186, 189, 192, 204, 207, 212, 219, 222, 224—226, 228, 229, 234, 238, 242, 246—248, 253—255, 270, 297, 303, 309, 355, 366, 372, 395, 403, 410, 429, 454, 507
Jaakkima 70, 71, 73, 227, 252, 255, 377, 454
Jalasjärvi 415
Janakkala 50, 56—63, 66, 90, 91, 97, 292, 427, 449, 455, 473
Jokioinen 55—58, 60, 62, 63, 66, 68, 91, 97, 100, 148, 151, 158, 159, 162, 174, 181, 189, 193, 194, 200, 204, 218, 292—294, 296—298, 308, 309, 323, 328, 340, 343, 345, 346, 349, 357, 361, 370, 372, 373, 375, 378, 380, 393, 394, 405, 408—410, 413, 422, 431, 448, 455, 494, 497, 507
Jomala 55, 58, 60—63, 68, 150, 151, 212, 256, 279, 286, 288, 289, 306, 333, 341, 346, 347, 354, 356, 412, 420, 455, 473
Joroinen 73—75, 81, 105, 109, 137,

138, 147, 150, 152, 155, 166, 167, 176, 181, 189, 196, 199, 202, 206, 215, 224, 239, 242, 248, 332, 412, 422, 428, 440, 456
Joukio, ks. Parikkala
Joutseno 74, 75, 456
Juva 18, 22, 27, 48, 72, 74, 75, 249, 279, 456
Jyväskylä 72, 75, 456
Jämsä 50, 72, 74, 81, 167, 175, 253, 330, 333, 350, 353, 360, 404, 407 413, 416, 428, 456, 463
Jämtlanti 39
Jääski 19, 70, 71, 73, 74, 81, 279, 456
Kaarina 17, 18, 52, 64, 238, 262, 456
Kaarlela, ks. Kokkolan maasrk.
Kaavi 170, 184
Kajaani 56, 67, 98, 214, 257, 278, 372, 457
Kalajoki 53, 55—57, 60, 62—65, 67, 94, 97, 170, 213, 219, 238, 249, 262, 269, 291, 294, 296, 303, 309, 325, 327, 347, 349, 354, 360, 365, 370, 371, 379—381, 387, 390, 406, 422, 426, 430, 432, 447, 457
Kalanti 18, 52, 54—56, 58, 59, 61, 63, 66, 68, 133, 255, 294, 433, 457, 502
Kalliala, ks. Tyrvää
Kalmar 297, 316
Kalvola 62, 294, 420, 457
Kangasala 49, 58, 60, 64, 65, 94, 135, 263, 285, 296—298, 431, 435, 457 470
Kangasniemi 69, 71, 72, 74, 75, 108, 137, 138, 142, 146—150, 152, 156, 159, 167, 169, 173—175, 177, 178, 180, 182, 184, 186, 188, 189, 196—199, 202, 203, 207, 215, 218—221, 231, 235, 238, 241, 243, 244, 266, 268, 269, 307, 325, 330, 332, 338, 348, 349, 351, 360, 361, 365, 370, 372—376, 379, 380, 387, 392, 399, 400, 403, 408—413, 428, 458, 483
Kannus 62, 170, 233, 246, 250, 259, 310, 340, 341, 344, 346, 351, 359, 376, 388, 410, 412, 413, 415, 430, 458, 471, 472, 499
Karjaa 17, 18, 35, 36, 59, 66, 349, 458
Karjala (maakunta) 19, 49, 69, 194, 369, 383
Karjala (Mynämäen kappeli) 417, 458
Karjalohja 57—63, 66, 91, 297, 298, 458, 492, 497
Karkku 17, 49, 55—61, 63, 65, 77, 79, 97, 255, 293, 359, 373, 380, 408, 415, 459
Katinhäntä 417
Kauhajoki 65, 66, 217, 350, 351, 354, 403, 409, 459
Kauhava 65, 66, 253, 346, 403, 459, 469
Kaukola 75
Kemi 52, 56—60, 62—65, 67, 76, 80, 86, 91, 106, 107, 153, 159, 165, 166, 176, 181, 188, 202, 221, 222, 234, 241, 243, 247, 250, 265, 266, 298, 344, 383, 438, 459
Kemijärvi 249, 422, 460
Kemiö 17, 18, 55, 61, 63, 66, 67, 133, 150, 151, 167, 168, 170, 172, 174, 181, 182, 189, 195, 196, 230, 232, 235, 245, 261, 263, 296, 297, 356, 357, 365—367, 376, 403, 444, 450, 460
Kempele 64, 229, 254, 290, 354, 375, 381, 406, 412, 415, 424, 460, 473
Kerimäki 71, 74, 75, 178, 392, 460
Kesälahti 73, 179, 239, 240, 335, 339, 345, 369, 390, 392, 402, 408, 409, 428, 430, 501
Keuruu 63—65, 81, 83, 94, 131, 134, 135, 206, 244, 283, 285, 294, 299, 304, 324, 325, 438, 458, 460, 466,

470, 474, 475, 477, 490, 498, 506, 507
Kiihtelysvaara 461
Kiikala 435
Kiikka 65, 135, 185, 202, 217, 224, 250, 293, 378, 400, 409, 412, 416, 461, 500
Kiiminki 251, 254, 290, 309, 351, 414, 415, 461
Kirkkonummi 17, 55, 58—63, 66, 67, 98, 169, 171, 185, 207, 229, 230, 238, 242, 244, 269, 309, 333, 334, 337, 342, 345, 346, 356, 363, 373, 375, 388, 395, 399, 404, 407, 411, 413, 424, 438, 461
Kirvu 71, 461
Kisko 63, 66, 82, 157, 166, 182, 204, 206, 262, 297, 324, 327, 329, 333, 334, 337, 342, 354, 360, 407, 410, 413, 435, 438, 461, 495
Kitee 70, 71, 73, 75, 100, 132, 148, 150, 155, 157, 165, 169, 180, 182, 186, 199, 205, 206, 210, 217, 220, 221, 230, 236, 237, 245, 246, 252, 253, 300, 329, 332, 337, 339, 342, 345, 348, 350, 359, 366, 369, 383, 385, 392, 393, 396, 398, 400, 402, 403, 409, 415, 462, 490, 498
Kittilä 332, 344, 365, 414, 438, 462
Kivijärvi 251, 252, 266, 416, 462
Koivisto 73, 252, 462
Koivulahti 251, 265, 462
Kokemäki 17—19, 26, 49, 56—59, 62—64, 67, 77, 90, 91, 95, 100, 254, 261, 298, 300—302, 407, 412, 448, 451, 462, 500
Kokkola (kaupunki) 52, 53, 55, 56, 179, 182, 186, 187, 196, 200, 209, 60, 63—65, 67, 68, 86, 109, 134, 151, 153—155, 157, 171, 176, 177, 219, 241—243, 257, 258, 263, 353, 372, 375, 381, 397, 413, 419, 420, 429, 430, 457, 462, 481
Kokkola (maasrk., Kaarlela) 56—58, 60, 63—65, 67, 68, 86, 91, 94, 95, 97, 148, 150, 151, 171, 175, 177, 182, 186, 188, 189, 192, 194, 195, 204, 218, 219, 229, 239, 242, 248, 254, 259, 263, 264, 270, 298, 302, 303, 333, 334, 347, 350, 352, 362, 374, 377, 379, 381, 384, 463, 504
Korpilahti 74, 416, 463
Korppoo 47, 57—60, 62, 63, 68, 86, 97, 105, 107, 109, 146, 147, 156, 172, 174, 176—178, 181, 192, 193, 203, 211, 217, 227, 237, 243, 247, 257, 260, 296, 297, 309, 333, 348, 354, 355, 357, 360, 364, 367, 375, 385, 396, 416, 417, 421, 438, 451, 463, 496
Korsnäs 64, 250, 254, 463
Koskenkylä 74, 254, 463, 482
Koski H.l. 74
Koski T. l. 57—59, 66, 68, 250, 409, 463, 475
Koskipää, ks. Hartola
Kristiinankaupunki 62, 64, 66—68, 258, 464
Kruunupyy 56, 60, 62, 64, 65, 67, 68, 171, 172, 224, 225, 228, 253, 254, 259, 299, 324, 356, 374, 385, 407, 410, 464, 497
Kuhmoinen 69, 72, 74, 102, 241, 245, 440, 464
Kuivaniemi 250
Kulla 20
Kulmbach 113
Kumlinge 58, 60, 62, 63, 66, 147, 155, 174, 192, 242, 253, 262, 269, 270, 286, 288, 289, 294, 295, 297, 305, 307, 321, 324, 331, 333, 334, 342, 344, 429, 430, 438, 439, 441, 444, 446, 456, 464, 506
Kuolajärvi 332, 465
Kuopio 69—71, 73—75, 95, 109, 132, 138, 143, 147, 149, 150, 152, 153,

158, 163, 166, 167, 170—172, 176, 182, 184, 188, 192, 196, 201, 202, 204, 215, 216, 222, 225, 232, 233, 236, 239, 242, 244, 249, 263, 278, 307, 308, 329, 331, 332, 336, 337, 348—354, 356, 357, 362, 366, 367, 372, 373, 375—380, 384, 388, 391, 392, 399, 402, 405, 408, 410, 465
Kuorevesi 57, 60, 65, 91, 97, 107, 108, 135, 206, 229, 246, 298, 461, 465
Kuortane 65, 66, 92, 345, 373, 402, 407, 465, 502
Kurikka 62, 65, 66, 250, 254, 309, 334, 341, 345—347, 353—355, 359, 360, 365, 374, 386, 388, 391, 394, 403, 409, 413, 415, 416, 453, 466
Kurkijoki 71, 73, 75, 227, 255, 466
Kuru 63, 147, 148, 150, 151, 155, 170, 182, 186, 205, 217, 244, 438, 466
Kustavi 96, 97, 466
Kuusamo 332, 361—363, 370, 373, 379, 399, 409, 414, 422, 466
Kuusisto 16, 19, 51, 233
Kylmäkoski 424
Kymi 433, 466
Kyrö, ks. Hämeenkyrö
Käkisalmi 69—73, 79, 209, 263, 278, 279, 282, 466
Kälviä 62—65, 67, 86, 152—154, 156, 158, 159, 172, 174, 176, 181, 186, 189, 190, 198, 225, 232, 233, 239, 247, 248, 259, 268, 269, 324, 325, 328, 329, 334, 337, 341, 343—345, 351, 353, 354, 358, 359, 363, 365, 366, 375, 382, 384, 397, 400, 403, 407, 409, 412, 413, 415, 467, 500
Kärkölä 74, 467
Kökar 53, 57, 60, 66, 80, 253, 282, 286, 288, 289, 294, 295, 304—306, 319, 345, 349, 355, 356, 374, 408, 441, 446, 467, 494, 512
Köping 258
Köyliö 17—19, 36, 49, 56, 62, 68, 467
Laihia 19, 58, 64—66, 390, 467
Laitila 49, 50, 62, 63, 66, 67, 81, 94, 154, 170, 174, 210, 225, 248, 277, 283, 309, 325, 333, 335, 341, 342, 360, 374, 384—386, 400, 417, 427, 429, 438, 450, 467, 486
Lammi 50, 72—74, 162, 468
Lapinjärvi 49, 69, 70, 72, 74, 95, 97, 162, 164, 184, 263, 333, 341, 342, 400, 407, 412, 443, 468, 477
Lappajärvi 468
Lappee 27, 72, 251, 252, 364, 468
Lappeenranta 48, 70—74, 87, 108, 132, 189, 227, 230, 268, 468
Lappi (maakunta) 76, 144, 202, 249, 332, 355, 379, 383, 438, 453, 459
Lappi T. l. 62, 67, 167, 174, 210, 468
Lapua 56—60, 62, 65, 66, 68, 90—92, 95—97, 169, 234, 251, 253, 254, 263, 296—299, 302, 303, 366, 373, 404, 407, 417, 425—427, 454, 459, 465, 469, 502
Lapvesi, ks. Lappee
Lapväärtti 52, 55, 58, 64, 66, 67, 214, 266, 299, 415, 423, 429, 469
Laukaa 50, 70, 72, 74, 75, 81, 92, 99, 190, 469
Lemi 251
Lemlanti 58, 60—63, 66, 68, 106, 107, 143, 170, 174, 178, 203, 215, 238, 270, 286, 288, 306, 309, 333, 340, 343—347, 350, 372, 373, 376, 377, 381, 389, 402, 415, 416, 420, 422, 447, 469, 473
Lempäälä 18, 36, 49, 56—59, 61, 63, 65, 90, 91, 95—97, 105, 135, 144, 145, 148, 149, 156, 158, 159, 169, 182, 188, 192, 202, 203, 210, 238, 239, 241, 285, 297, 298, 304, 325,

327, 350, 354, 385, 392, 398, 458, 470, 487
Lemu 47, 52, 54, 57—59, 61—63, 86, 90, 91, 261, 400, 470, 496, 504
Leppävirta 69—71, 73—75, 105, 108, 109, 130, 137, 138, 145—147, 149, 150, 154, 156, 164—166, 169, 182, 183, 188—190, 192, 197, 201, 203, 205, 207, 210, 217, 218, 237, 238, 241, 244—246, 296, 329, 332, 337, 341, 342, 360, 365, 394—396, 405, 422, 470, 509
Lestijärvi 239, 471
Lieto 20, 50, 52, 53, 56, 57, 63, 64, 66, 169, 178, 188, 215, 233, 249, 253, 254, 262, 263, 471
Liivinmaa 45, 79, 104, 123, 130, 285
Liminka 55—60, 63—65, 67, 94, 106, 107, 169, 228, 253, 254, 290, 299, 321, 324, 327, 343, 347, 360, 361, 372, 379, 381, 387, 400, 402, 406, 422, 426, 430, 460, 463, 464, 469, 471, 473, 499
Linköping 15, 21, 22, 24—26, 39, 46, 97, 133, 141, 146, 164, 230, 261, 280, 302, 304, 401, 406, 437
Liperi 71, 73, 75, 471
Lohja 17, 50, 53—55, 59—63, 66, 67, 86, 98, 99, 178, 182, 186, 188, 203—205, 229, 230, 237, 245, 256, 262, 267, 277, 427, 438, 439, 471, 478, 485, 498
Lohtaja 49, 58—60, 62—65, 67, 107, 109, 136, 140, 147, 148, 151, 156, 170, 174, 177, 181, 186, 188, 189, 193, 200, 202, 204, 206, 213, 214, 219, 220, 234, 239, 246, 248, 250, 253, 259, 309, 328—330, 334, 340, 342, 344, 346—351, 353, 354, 356, 375, 379, 384, 389, 395, 399, 414, 415, 426, 427, 430, 458, 472, 499
Loimaa 49, 52, 56, 57, 59—61, 63, 64, 68, 77, 86, 273, 443, 450, 468, 472
Lokalahti 18, 19, 23, 53—55, 57—59, 61—63, 66, 68, 188, 472
Loppi 50, 54, 56—58, 60, 62, 63, 66, 86, 90, 91, 97, 100, 145, 157, 174, 180, 182, 190, 219, 226, 227, 234, 238, 269, 297, 298, 301, 334, 340, 341, 344, 346, 350, 351, 358, 359, 362, 376, 379, 392, 402, 405, 407, 412, 427, 430, 434, 438—440, 449, 455, 473, 505
Lumijoki 64, 290, 348, 349, 354, 397, 406, 412, 422, 447, 460, 473
Lumparland 57, 143, 286, 288, 334, 338, 340, 356, 388, 415, 473
Luopioinen 165, 223, 473
Luumäki 72, 81, 473
Luvia 67, 143, 407, 474
Lüneburg 113
Längelmäki 54, 56—61, 63, 65, 77, 91, 97, 107, 135, 152, 160, 173, 176, 178, 180, 185, 192, 194, 196, 204, 210, 218, 226, 227, 229, 238, 239, 242, 298, 461, 465, 474
Maalahti 52, 55—60, 62—65, 67, 68, 86, 91, 95, 100, 122, 169, 176, 177, 199, 249, 253, 254, 259, 260, 297—299, 301, 349, 389, 414, 474, 494
Maanselkä 76
Maaria 59, 475
Magdeburg 113
Marttila 50, 54, 63, 77, 250, 262, 463, 475
Masku 18, 53—55, 57—59, 61, 62, 64, 67, 81, 91, 95, 97, 107, 108, 110, 148, 156, 158, 162, 169, 171, 174, 178, 185, 188, 192, 207, 226—228, 233, 234, 243, 247, 249, 254, 360, 427, 431, 475, 490
Mecklenburg 111, 113, 114
Meissen 113
Merikarvia 57—60, 62—64, 66—68, 90, 234, 475, 484
Merimasku 77, 143, 148, 233, 475

Messukylä 54, 55, 57—61, 65, 68, 77, 135, 402, 470, 475, 497
Mikkeli 15, 26, 27, 50, 72—75, 80, 105, 106, 137, 138, 147, 149, 150, 152, 153, 155, 166—168, 174, 176, 177, 193, 196—198, 225, 231, 232, 241, 277—279, 476
Mouhijärvi 56—59, 61, 63, 65, 77, 135, 255, 293, 431, 433, 476,
Muhos 56, 67, 290, 406, 430, 476
Munsala 67, 233, 338, 403, 418, 477, 502
Muolaa 279
Mustasaari 48, 54, 178, 189, 214, 477, 502. Ks. myös Vaasa.
Mustio 58, 66, 259, 477
Mynämäki 17, 20, 36, 37, 55, 57, 62, 64, 67, 80, 132, 135, 138, 148, 153, 154, 178, 184, 192, 200, 262, 297, 412, 417, 458, 477
Myrskylä 71, 72, 96, 184, 302, 351, 360, 407, 428, 477
Mäntsälä 72—74, 108, 156, 162, 167, 175, 178, 188, 201, 205, 217, 224, 229, 253, 402, 407, 412, 444, 477
Mäntyharju 71, 72, 74, 75, 233, 241, 477, 495
Naantali 18—20, 47, 52—55, 59, 63, 65, 77, 86—88, 107, 143, 148, 154, 168, 188, 208, 223, 234, 242, 243, 246, 247, 253, 257, 261—263, 477, 488
Narva 264, 479, 507
Nastola 72, 478
Naumburg 160
Nauvo 47, 54, 57, 59, 62, 64, 68, 87, 88, 97, 98, 107, 166, 172, 175, 176, 182, 186, 188, 192, 193, 203, 236, 237, 247, 262, 303, 309, 324, 349, 351, 360, 375, 377, 385, 394, 396, 399, 407, 409, 425, 427, 478, 479, 493
Nokia 26, 435. Ks. myös Harju.
Norja 23
Norrlanti 22, 47, 115, 208
Nousiainen 17—19, 36, 62, 64, 67, 88, 135, 158, 178, 181, 182, 200, 243, 270, 329, 334, 423, 478
Nummi (Lohjan kappeli) 62, 478, 485
Nummi, ks. Kaarina
Nurmijärvi 72—74, 91, 97, 407, 412, 478
Nyköping 51, 133
Närpiö 48, 55, 59, 60, 62, 64, 65, 67, 68, 86, 134, 221, 250, 251, 254, 259, 277, 423, 426, 438, 479, 498
Nötö 193, 407, 479
Oravainen 67, 479
Orimattila 69—75, 89, 105, 108, 132, 147, 149, 150, 152—157, 161, 163, 165—167, 169, 177—179, 182—186, 188, 189, 192—199, 203, 205, 207, 210—212, 219, 220, 223, 228, 230, 231, 235—238, 240, 241, 245, 248, 264, 268, 269, 294, 308, 337, 341, 342, 349—351, 356—358, 360, 367—370, 372, 373, 375—377, 379, 380, 382—384, 387, 388, 394, 396—400, 402, 407, 410—412, 428, 451, 479
Oripää 18, 64, 109, 170, 190, 234, 235, 386, 479, 487
Orivesi 49, 54, 56—61, 63, 65, 77, 88, 96, 97, 185, 188, 214, 234, 235, 285, 296—298, 343, 399, 432, 435, 480
Oulainen 291, 406, 415, 424, 480
Oulu 52, 54—60, 62—65, 67, 68, 80, 94, 95, 99, 101, 106, 170, 182, 209, 210, 234, 251, 259, 263, 266, 283, 285, 290, 291, 302, 347, 380, 406, 425, 439, 449, 460, 466, 480, 481, 484, 498
Oulunsalo 67
Paattinen 55, 481

Paavola 67, 290, 360, 372, 390, 403, 412, 414, 424, 481, 493
Padasjoki 50, 70, 72, 74, 76, 102, 245, 481
Paimio 18, 36, 55, 63, 67, 261—263, 431, 481
Paltamo 56, 62, 64, 65, 67, 68, 156, 234, 266, 463, 481
Parainen 47, 52, 53, 55—62, 66—68, 247, 248, 262, 481
Parikkala 71, 73, 75, 482
Peltojärvi 76
Pernaja 23, 49, 69—71, 73, 74, 89, 95—97, 235, 248, 254, 263, 298, 428, 463, 477, 482
Perniö 17, 53, 55, 57—62, 64, 66, 86, 87, 90, 91, 107, 108, 123, 149, 158, 166, 170—174, 177, 178, 181, 183, 188, 192, 205, 206, 210, 211, 220, 225, 226, 230, 234, 247—249, 261, 296, 298, 401, 432, 438, 448, 482
Pertteli 62, 66, 97, 254, 355, 368, 401, 438, 482, 491, 501
Pieksämäki 70—75, 95, 142, 162, 178, 190, 221, 227, 266, 303, 458, 483
Pielavesi 74, 75, 252, 483
Pielisjärvi 71, 73, 278, 483
Pietarsaari (kaupunki) 62, 64, 65, 67, 68, 86, 97, 219, 259, 260, 418, 483
Pietarsaari (maasrk.) 18, 21, 60, 64, 65, 67, 483, 508
Piikkiö 18, 52, 54, 57, 59, 61, 229, 238, 483
Pirkkala 17, 36, 49, 54, 56, 60, 63, 65, 79, 98, 109, 135, 143, 156, 159, 185, 189, 197, 200, 203, 204, 243, 293, 310, 334, 337, 344, 354, 367, 368, 374, 391, 423, 429, 431, 435, 484
Pohja 59, 66, 81, 435, 484, 497
Pohjanmaa 17, 21, 27, 37, 48—63, 65, 66, 68, 77, 80, 87, 89, 101, 143, 148, 177, 218, 220, 272, 276, 278, 282
Pommeri 43, 111
Pori 49, 56—60, 63, 64, 66—68, 80, 90, 138, 171, 172, 176, 251, 258, 352, 423, 433, 442, 475, 484, 500
Porvoo 17—19, 36, 37, 49, 53, 70—72, 237, 251, 277, 279, 407, 435, 484
Preussi 111, 113
Prunkkala, ks. Aura
Pudasjärvi 67, 154, 165, 202, 209, 210, 212, 266, 290, 309, 324, 333, 334, 336, 341, 342, 360, 363, 366, 379, 383, 392, 393, 406, 408, 421, 426, 430, 438, 439, 452, 484
Pukkila 252, 484, 485
Pulkkila 67, 290, 406, 412, 485, 488
Punkalaidun 52, 54, 57, 68, 86, 433, 485
Pusula 91, 478, 485
Puumala 71, 74, 75, 81, 485
Pyhtää 18, 23, 49, 72, 279, 485
Pyhäjoki 49, 56, 57, 59, 60, 63—67, 81, 86, 94, 134, 136, 235, 242, 259, 291, 294, 304, 348, 349, 374, 379, 384, 385, 391, 404, 406, 414, 415, 422, 424, 426, 430, 447, 449, 452, 454, 456, 457, 460, 463, 466, 469, 471, 473, 474, 476, 477, 479—481, 483, 485—488, 491, 493, 494, 499, 502, 505—507
Pyhäjärvi O.l. 291, 406, 486
Pyhäjärvi U. l. 359, 372, 373, 376, 381, 400, 402, 412, 413, 486
Pyhäjärvi V.l. 71, 73, 486
Pyhämaa 54, 55, 61—63, 67, 148, 170, 205, 217, 251, 432, 433, 486
Pyhäranta 63, 67, 251, 486
Pälkjärvi 71, 73, 75, 108, 486
Pälkäne 49, 58, 59, 62, 63, 66, 68, 90, 91, 97, 98, 263, 292, 293, 427, 432, 486

Pöytyä 48, 49, 54, 56—60, 63, 64, 68, 77, 86, 87, 91, 95, 97, 110, 156, 170, 237, 246, 273, 330, 333, 354, 360, 374, 399, 401, 407, 426, 479, 487, 507
Raahe 55—60, 62—65, 67, 255, 257, 268, 290, 325, 338, 349, 381, 399, 406, 407, 413, 418, 420, 426, 430, 487, 491, 504, 505
Raasepori 48, 265
Raisio 18, 36, 57, 63, 100, 144, 154, 181, 201, 219, 242, 247, 274, 488
Rantasalmi 69, 72, 74, 75, 279, 488
Rantsila 62, 67, 290, 412, 485, 488
Rasivaara, ks. Rääkkylä
Rauma 19, 49, 54, 56—62, 66, 67, 79, 109, 135, 166, 169, 171, 172, 179, 180, 182, 220, 236, 243, 248, 258, 259, 352, 353, 361, 362, 370, 380, 385, 419, 420, 425, 435, 488
Rautalampi 50, 70, 72—75, 80, 92, 99, 100, 105, 150, 156, 180, 189, 190, 231, 237, 238, 241, 269, 488, 506
Rautjärvi 75, 251
Rautu 71, 73, 489
Revonlahti 416
Riika 198
Ristiina 69, 70, 72—75, 98, 199, 218, 407, 435, 489
Rohdainen, ks. Pyhäranta
Ruokolahti 70, 71, 73—75, 178, 212, 251, 252, 428, 429, 489
Ruovesi 49, 63, 65, 97, 147—153, 166, 173, 174, 183, 185, 186, 196, 197, 204, 217, 227, 235, 238, 245, 253, 262, 296, 297, 310, 325, 329, 330, 342, 366, 372, 393, 396, 399, 404, 405, 409, 416, 423, 433, 438, 466, 489, 506
Ruskeala 220, 252, 253, 490
Rusko 53—55, 59, 67, 81, 87, 91, 97, 110, 254, 360, 490
Rymättylä 18, 36, 47, 52, 62, 106, 260, 262, 404, 490
Räisälä 71, 73, 75, 81, 227, 490
Rääkkylä 490
Saarijärvi 70, 72, 74, 75, 92, 99, 255, 490
Sahalahti 49, 50, 56—59, 62, 63, 66, 68, 77, 91, 95, 148, 152, 156, 171, 188, 206, 210, 225, 234, 238, 242, 292, 293, 296, 298, 412, 431, 487, 490
Sakkola 71, 73, 491
Saksa 41, 42, 111, 115, 160, 216, 310, 322, 420
Saksi 111, 112
Salla, ks. Kuolajärvi
Salmi 71, 73, 491
Salo (Uskelan kappeli) 64, 66, 91, 333, 354, 361, 395, 438, 491
Salo(inen) 56, 57, 60, 67, 94, 255, 290, 357, 360, 377, 398, 399, 406, 407, 426, 429, 467, 487, 491, 505
Saltvik 55, 57, 58, 60—63, 66, 68, 95, 97, 98, 105, 143, 159, 171, 174, 178, 196, 212, 229, 235, 239, 256, 257, 284—288, 296, 297, 301, 302, 306, 324, 333, 360, 367, 373, 388—390, 392, 402, 410, 420, 426, 429, 464, 473, 492
Sammatti 492
Sastamala, ks. Karkku
Satakunta 26, 27, 35, 49, 52, 57, 82, 272, 278
Sauvo 55, 57, 61, 63, 64, 66—68, 261, 425, 492
Savilahti (Savolahti), ks. Mikkeli
Savitaipale 71, 72, 74, 75, 105, 109, 150, 159, 161, 166, 167, 176, 178, 188, 189, 196, 235, 237, 238, 242, 247, 326, 330, 333, 339, 342, 351, 353, 356, 359, 360, 385, 392, 394, 415, 492, 495
Savo 21, 35, 48, 50, 51, 69, 70, 72,

73, 76, 79, 87, 99, 137, 140, 141, 277, 278, 371, 378
Savonlinna 72, 493
Seili (hospitaali) 493
Siikajoki 62—65, 67, 255, 261, 269, 290, 360, 379—381, 390, 398, 403, 406, 412, 416, 426, 430, 447, 481, 485, 488, 493
Sipoo 49, 69, 80, 250, 253, 493, 499
Siuntio 60, 62, 66, 84, 146, 148, 174, 176, 181, 182, 205, 243, 310, 324, 336, 354, 364, 413, 438, 493
Skara 22, 164, 281
Skänninge 22, 24—26
Sodankylä 76, 332, 355, 373, 379, 414, 438, 462, 493
Somerniemi 62, 80, 493
Somero 19, 35, 40, 47, 50, 60, 62, 63, 66, 68, 97, 246, 262, 493, 494
Sompio 76, 332, 414, 494
Sortavala 71, 73, 494
Sotkamo 56, 67, 494
Sottunga 62, 154, 163, 286, 288, 289, 305, 306, 340, 360, 438, 467, 494
Stettin 197, 351
Strängnäs 20, 22, 23, 28, 30, 34, 46, 118, 121, 135, 138, 160, 161, 280, 281, 323, 371
Suistamo 71, 453, 491, 494
Sulkava 74, 75, 494
Sulva 249, 254, 298, 299, 303, 403, 407, 414, 469, 475, 494
Sund 18, 35, 53, 55, 57, 59—63, 66, 68, 84, 95, 97, 101, 107, 143, 153, 156, 178, 187, 196, 210, 224, 227, 238, 243—245, 265, 269, 270, 284, 286—288, 296, 301—303, 305, 306, 309, 324, 331, 333, 334, 336, 340, 341, 343, 344, 346, 347, 350, 354, 357, 370, 372, 373, 375—377, 381, 385, 387, 396, 397, 412, 416, 418, 420, 423, 426, 429, 441, 455, 464, 495, 506
Sundskär, ks. Vårdö
Suomenniemi 74, 326, 394, 415, 495
Suomusjärvi 66, 165, 166, 182, 309, 327, 333, 334, 360, 379, 384, 394, 395, 438, 495
Suoniemi 333, 375, 398, 408, 415, 495, 500
Sveanmaa 24
Sysmä 15, 26, 50, 72, 74, 102, 410, 448, 495
Säkkijärvi 49, 70, 90, 495
Säkylä 58, 62, 496
Sääksmäki 17, 21, 36, 49, 56—63, 66, 68, 77, 90, 91, 95, 97, 163, 219, 234, 262, 292—294, 296—298, 302, 431, 434, 442, 496
Sääminki 74—76, 496
Taalainmaa 24
Taipalsaari 72, 73, 81, 133, 496
Taivassalo 18, 47, 54, 57—59, 61—63, 95—97, 162, 277, 294, 433, 454, 466, 496
Tallinna 280, 313, 437
Tammela, 47, 50, 54—63, 66, 68, 77, 88, 91, 97, 107, 145, 147—149, 151, 155—157, 159, 173, 174, 177—179, 181, 182, 185, 189, 190, 192, 200, 204, 206, 214, 220, 224, 236, 238, 241, 242, 245, 247, 248, 292, 293, 298, 309, 324, 325, 327, 328, 334, 340, 341, 345, 346, 352, 357, 361, 362, 367, 373, 385, 387, 389, 400, 404, 405, 410, 411, 413, 423, 430, 455, 494, 497, 507
Tammisaari 58, 61—63, 66, 67, 91, 232, 234, 298, 484, 497
Tanska 23, 43
Tavisalmi, ks. Kuopio
Teerijärvi 225, 248, 254, 360, 374, 408, 464, 497
Teisko 53, 54, 57, 61, 63, 65, 77, 91, 96, 97, 100, 135, 164, 285, 297, 298,

402, 405, 412, 438, 458, 466, 476, 484, 490, 497
Tenhola 17, 18, 36, 51, 53, 55, 57—61, 63, 64, 66, 67, 86, 90, 107, 108, 147, 148, 150—152, 154, 156, 157, 169—172, 174, 177, 178, 185—187, 189, 199, 207, 211, 214—217, 219, 220, 223, 224, 226, 236, 238, 241, 247, 248, 333, 334, 354, 364, 375, 391, 443, 498
Tervola 250, 498
Teuva 254, 498
Thüringen 111
Tiurala, ks. Hiitola
Tohmajärvi 71, 73, 75, 89, 96, 97, 453, 461, 498
Toholampi 310, 340, 342, 347, 388, 402, 415, 416, 472, 499
Tornio 17, 46, 56, 341, 344, 352, 429
Tottijärvi 250, 293, 499, 504
Tukholma 52, 58, 61, 72, 75, 80, 237, 270, 410, 420, 438, 459
Turku (kaupunki) 19, 21, 35, 40, 51—61, 63, 64, 67, 75, 79, 80, 89, 91, 92, 144, 158, 162, 176, 189, 191, 233, 251, 259, 261—264, 268, 301, 310, 336, 349, 353, 382, 421, 439, 499
Tuulos 72, 74, 167, 223, 230, 499
Tuusula 53, 69, 73, 189, 250, 253, 303, 360, 450, 461, 493, 499, 505
Tyrnävä 64, 253, 290, 347—349, 379, 406, 499
Tyrväntö 63, 66, 97, 292, 309, 334, 411, 449, 500
Tyrvää 15—19, 23, 35, 49, 56—61, 63, 65, 135, 166, 217, 230, 250, 293, 324, 329, 331, 334, 337, 344, 352, 354, 360, 361, 367, 374, 375, 379, 382, 391, 403, 404, 412, 413, 415, 416, 430, 461, 476, 500
Tälje 25
Ullava 170, 365, 415, 500
Ulvila 17, 18, 26, 49, 52, 56—60, 63, 64, 66—68, 77, 90, 91, 97, 251, 298, 302, 442, 448, 475, 484, 500
Upsala 21, 22, 28, 47, 82, 115, 117, 163, 208, 280, 282, 311, 313, 314, 401, 405, 434
Urjala 49, 57—59, 62, 63, 66, 68, 90, 91, 97, 174, 204, 262, 263, 283, 298, 327, 335, 346, 359, 385, 405, 438, 439, 500
Uskela 18, 36, 40, 55, 58—62, 64, 91, 98, 241, 242, 254, 296, 333, 355, 360, 404, 427, 438, 482, 491, 501
Uukuniemi 71, 73, 75, 106, 108, 109, 132, 148, 150, 160, 165, 167, 172, 177, 182, 186, 192, 206, 212, 231, 239, 240, 248, 303, 322, 337, 351, 360, 362, 363, 366, 369, 372, 373, 378, 379, 383, 387, 392, 396, 402, 405, 408—412, 424, 425, 428, 501
Uusikaarlepyy 53—55, 58, 60, 62, 64, 65, 67, 86, 92, 204, 227, 234, 241, 242, 259, 309, 336, 410, 412, 417—420, 443, 459, 465, 469, 477, 501
Uusikaupunki 52, 61—63, 66—68, 86, 133, 148, 151—157, 168, 169, 172, 175, 177, 181, 182, 184, 185, 188, 196, 211, 220, 226, 227, 229, 235—238, 240, 242, 248, 255, 257, 258, 261, 283, 309, 325, 334, 337, 345, 348, 349, 352, 353, 360, 361, 370, 372, 373, 375, 385, 387, 396, 398, 413, 419—422, 430, 502, 503
Uusikirkko T.l., ks. Kalanti
Uusikirkko V.l. 50, 73, 244, 390, 502
Uusimaa 17, 35, 37, 49, 54, 55, 66, 69, 71, 74, 87, 88, 161
Vaasa 52—57, 59, 60, 62—65, 67, 68, 86, 101, 211, 248, 251, 258, 259, 324, 352, 433, 437, 438, 465, 502. Ks. myös Mustasaari.
Vadstena 133

Vahto 55, 67, 170, 254
Valkeala 71—74, 81, 89, 91, 92, 95, 251, 372, 452, 503
Vampula 56, 91, 107, 224, 253, 298, 451, 503
Vanaja 17, 26, 50, 57, 58, 61—63, 66, 68, 90, 91, 97, 226, 227, 234, 244, 292, 388, 426, 427, 503
Varsinais-Suomi 48, 54, 206, 272, 385
Vartsala 62, 503
Vehkalahti 49, 72, 242, 433, 434, 503
Vehmaa 18, 20, 47, 51, 54, 55, 57—59, 61, 63, 68, 77, 91, 92, 99, 108, 168, 181, 192, 196, 218, 224, 238, 239, 248, 253, 260, 283, 301, 401, 407, 412, 435, 472, 504
Venäjä 19, 354, 366, 383
Vesilahti 18, 19, 36, 49, 52, 55, 64, 65, 67, 98, 219, 250, 293, 294, 499, 504
Vestanfjärd 170, 504
Veteli 177, 254, 344, 349, 354, 374, 385, 400, 416, 421, 430, 504
Vihanti 67, 291, 344, 360, 379, 424, 487, 488, 491, 504
Vihti 20, 53, 57, 58, 60—63, 66, 86, 87, 235, 236, 249, 434, 505
Viipuri (kaupunki, rovastikunta) 17—19, 49—51, 70—73, 79, 81, 99, 237, 264, 278, 279, 310, 339, 421, 468, 505
Viitasaari 69, 70, 72—75, 92, 99, 100, 110, 132, 136, 142, 150, 166—168, 178, 180, 186, 188, 197, 198, 202, 211, 219, 221, 235, 236, 238, 251, 252, 255, 266, 301, 308, 323, 335, 340, 351, 354, 360, 365, 366, 369, 372, 380, 382, 387—390, 392, 395, 400, 405, 408, 409, 415, 416, 462, 505
Virolahti 49, 69—71, 90—92, 95, 102, 164, 268, 495, 505
Virrat 65, 152, 153, 178, 186, 245, 253, 416, 433, 438, 506
Visby 280
Wittenberg 112
Vårdö 58, 60, 62, 66, 143, 155, 168, 170, 174, 175, 210, 219, 223, 224, 227, 253, 285, 286, 288, 302, 303, 305, 306, 324, 328, 341, 343, 347, 354, 359, 384, 388, 397, 408, 416, 420, 506
Vähäkyrö 52, 55, 63—66, 97, 144, 145, 169, 174, 177, 181, 182, 185, 186, 189, 202, 203, 219, 234, 237, 238, 255, 347, 348, 362, 363, 438, 506
Västerås 22, 39, 42, 46, 77, 78, 136, 146, 267, 271, 316, 406, 421
Växjö 22, 24, 116, 283, 312, 437, 440
Vöyri 53, 64—67, 86, 214, 259, 274, 506
Ylistaro 65, 66, 170, 254, 439, 440, 454, 507
Ylivieska 170, 249, 291, 345, 360, 375, 379, 406, 416, 507
Yläne 110, 298, 360, 407, 487, 507
Ypäjä 55, 56, 91, 97, 204, 253, 292, 293, 298, 340, 343, 361, 372, 380, 404, 455, 507
Ähtäri 438, 507
Ähtävä 483, 508
Äyräpää 17, 23, 50, 72, 508
Örebro 104

ZUSAMMENFASSUNG

DIE BISCHOFS- UND PROPSTVISITATIONEN IN FINNLAND VOR DEM GROSSEN NORDISCHEN KRIEG (BIS 1713)

1. Die kirchliche Visitationstätigkeit im Mittelalter

Die Nachrichten über das kirchliche Visitationsinstitut im Mittelalter in Finnland sind äusserst spärlich, so dass wir uns hauptsächlich auf das Bild stützen müssen, das schwedische Quellen geben. Aus diesem Grunde kann diese Untersuchung nichts wesentlich Neues zu dem hinzufügen, das Göran Inger in seinem Werk »Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden» (Uppsala 1961) gibt. Auf Seite 17—19 sind die uns bekannten Reisen aufgezählt, die die Bischöfe aus Turku im Mittelalter unternommen haben, auf denen sie vermutlich Visitationen abhielten. Die einzige Quelle, aus der wir Schlüsse über die Häufigkeit dieser Besuche ziehen können, ist das Rechnungsbuch der Gemeinde Kalliala (Tyrvää) aus dem Ende des 15. und dem Anfang des 16. Jahrhunderts. Daraus scheint hervorzugehen, dass man in Finnland versuchte, die Dreijahrsperiode innezuhalten, die uns auch aus Schweden bekannt ist. Ferner haben wir einige zerstreute Nachrichten, dass die Bischöfe Mitglieder des Domkapitels als ihren Stellvertreter entsandten.

Auf der Reise begleitete immer irgendein Mitglied des Domkapitels den Bischof. Die Beherbergung und Verpflegung des Gefolges kam den Geistlichen zu, aber hierüber entstanden öfters Meinungsverschiedenheiten zwischen Pfarrern und Bischöfen. Die Bischöfe in Turku besassen auch ihre eigenen Güter, auf denen sie auf ihren Reisen wohnen konnten. In einigen Gemeinden waren die Bauern verpflichtet, ihrem Hauptpastor bei der Verpflegung des bischöflichen Gefolges zu helfen.

Anweisung für die Bischofsvisitation sind aus dem Mittelalter in Finnland nicht erhalten, und sonst auch nur wenige Nachrichten über das Programm dieser Visitationen. Die allgemein-kirchlichen und die schwedischen Bestimmungen spiegeln sich auch in der Praxis wider, wie sie sich in Finnland herausbildete. Streitigkeiten über Steuern und Zahlungen mussten, so viel wir wissen, die Bischöfe aus Turku auf ihren Reisen oft entscheiden.

Von den kirchlichen Verrichtungen sind Einweihungen von Kirchen und Friedhöfen überliefert.

Über die Landpröpste in Finnland liegen einzelne Nachrichten seit dem 14. Jahrhundert vor, aber von den Funktionen, die sie zu verrichten hatten, wissen wir nicht viel. Das Programm der Propstvisitationen beleuchten einige schwedische Visitationsregeln. Die Beaufsichtigung der Pfarrer durch die Pröpste ist eine Bestimmung z.B. in den Statuten des Turkuer Bischofs Magnus Stjernkors aus dem Jahr 1492, und zu dieser Tätigkeit scheinen gerade die Visitationen, wenigstens teilweise, gehört zu haben.

2. Bischofsvisitationen in den Jahren 1527—1713

Im Gegensatz zu Deutschland blieb in Schweden-Finnland das Bischofsamt nach der Reformation erhalten. Nach der Kirchenordnung des Laurentius Petri (1571) hatte der Bischof in jedem Jahr eine Visitationsreise zu unternehmen, und dieselbe Bestimmung wurde sowohl in den Kirchengesetz-Entwürfen des 17. Jahrhunderts wie auch im Kirchengesetz des Jahres 1686 wiederholt. Aus dem 17. Jahrhundert haben wir auch genauere Berichte, wie diese Bestimmung befolgt worden ist. Besonders gut kennen wir die Visitationsreisen der Turkuer Bischöfe Johannes Gezelius des Älteren und des Jüngeren. In vielen Jahren wurde mehr als eine Reise unternommen. Für diese Reisen wurden sogar 3—4 Monate im Jahr benutzt. Jede Gemeinde besuchte der Bischof in einem Zwischenraum von 3—5 Jahren. Nachrichten aus dem Bistum Viipuri (Wiborg) sind nicht ebenso vollständig, doch scheinen die Visitationsperioden ziemlich die gleiche Länge gehabt zu haben. Auf Seite 47—68 sind alle bekannten Visitationsreisen der Turkuer Bischöfe aus den Jahren 1527—1713 aufgezählt. Auf Seite 68—75 ist das entsprechende Verzeichnis aus dem Bistum Viipuri aus den Jahren 1618—1710 wiedergegeben. Nach der Kirchenordnung kann der Bischof, wenn er verhindert ist, die Visitation durch einen Vertreter verrichten lassen. Von diesem Recht hat jedenfalls der Bischof von Turku Isaacus Rothovius Gebrauch gemacht. Im Jahr 1639 machte sein Kaplan, der Notar des Domkapitels Claudius Alanus, eine Visitationsreise nach Lappland. Am Ende der Bischofszeit des Rothovius verrichtete einige Jahre Domprost Georgius Alanus die Bischofsvisitationen. Diese sind auf Seite 77 aufgezählt.

Aus dem Programm der Visitationsreisen ist wenigstens im Bistum Viipuri vorher auf der Pfarrersynode verhandelt worden. Das Reiseprogramm sollte über die Pröpste den Hauptpastoren in guter Zeit zugesandt werden, damit sie der Gemeinde von der Kanzel Mitteilung von der bevorstehenden Visitation wenigstens zwei Wochen im Vorraus machen und Rat erteilen könnten, wie man sich am besten darauf vorbereite. Bisweilen schickten die

Bischöfe jedoch die Anzeige ihrer Ankunft so spät, dass sie nicht zur rechten Zeit dem Volk zur Kenntnis gebracht werden konnte. Die beiden Bischöfe Gezelius datierten im allgemeinen ihr Reiseprogramm 1—2 Monate und von den Bischöfen in Viipuri Petrus Bång und David Lund in einigen Jahren sogar 3—5 Monate vor Antritt der Reise. So konnte die Nachricht von der Visitation auch in die entferntesten Gemeinden rechtzeitig gelangen. Die Bischöfe gaben in ihren Briefen auch Anweisungen über die praktische Ordnung der Visitationen und Reisen.

Den Bischof begleitete der Notar des Domkapitels oder sein Vertreter und sehr oft auch ein anderes Mitglied des Kapitels. Immer waren auch der zuständige Propst und oft Pfarrer benachbarter Gemeinden zugegen, die dem Bischof beim Verhör des Volkes halfen. Besonders gross scheint das bischöfliche Gefolge nicht gewesen zu sein, denn man benötigte zu seiner Beförderung 3—8 Pferde. Über die Bezahlung der Fahrten entstanden oft Meinungsverschiedenheiten. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhundert wurde in einigen Gemeiden ein Teil der Fahrtkosten aus der Kirchenkasse genommen, aber nicht mehr seit den achtziger Jahren des 17. Jahrhunderts. Im Bistum Viipuri erhielt der Bischof einen Teil der Fahrtkosten durch Vermittlung des Landeshauptmanns aus der allgemeinen Fahrtenkasse, aber ausserdem musste das Volk, so weit wir wissen, die Kosten mittragen. Auch im Bistum Turku stellten die Pfarrer den Antrag, dass das Volk verpflichtet würde, an der Zahlung der Reisekosten für den Bischof teilzunehmen. Obwohl der Regent das ablehnte, geschah es stellenweise doch. Zum grössten Teil scheint jedoch die Pfarrerschaft die Kosten dieser Fahrten getragen zu haben.

In vielen Gemeinden war es Sitte, dem Bischof und seinen Begleitern aus der Kirchenkasse Geschenke zu machen. Dieses musste nach dem Kirchengesetz des Jahres 1686 aufhören. Seit 1690 ist in den Rechenschaften vermerkt, dass dem Notar für Anfertigung des Visitationsprotokolls eine Entschädigung gezahlt worden ist.

Für die Beherbergung des bischöflichen Gefolges gab es in den Pfarrhäusern eine sog. Bischofsstube, die jedoch bisweilen in einem recht schlechten Zustande war. In einzelnen Fällen wohnte der Bischof nicht im Pfarrhaus sondern woanders. Für die Verpflegung hatte der Hauptpastor zu sorgen, aber in einzelnen Gemeinden wurde von Gemeindegliedern eine Verpflegungshilfe eingesammelt, obwohl solches Verfahren nicht die Zustimmung des Regenten erhalten hatte. In einigen wenigen Fällen wurden für die Beschaffung der Lebensmittel Geld aus der Kirchenkasse genommen, aber dieses hielten die Bischöfe nicht für zulässig. Wenn das Gefolge des Bischofs gross war, entstand unter der Pfarrerschaft Unzufriendenheit. Darüber liegen Nachrichten z.B. aus der Anfangszeit des Gezelius d.Ä. vor.

An der Visitation mussten alle Gemeindeglieder teilnehmen. Sowohl die Erlasse des Domkapitels wie das Kirchengesetz enthalten Bestimmungen

die die mit einer Geldstrafe bedrohen, die nicht zur Visitation erscheinen. Trotz dieser Bestimmungen blieben viele der Visitation fern, bisweilen sogar ein grosser Teil der Gemeinde. Verschieden war, wie man sich zu denen verhielt, die nicht erschienen waren. Wenn sie einen triftigen Grund hatten, so kamen sie mit einer Warnung davon, und bisweilen liess man auch Gnade vor Recht ergehen. Andererseits gibt es aber zahlreiche Nachrichten, die erkennen lassen, wie die, die sich nicht eingefunden hatten, zu Geldstrafen von verschiedener Grösse verurteilt wurden. Das Urteil konnte der Bischof selbst fällen, oder es wurde den Verwaltungsorganen der Gemeinden oder auch dem weltlichen Gericht überlassen, die Gründe des Fernbleibens zu untersuchen.

Obwohl das Bischofsamt in Deutschland aufgehoben wurde, wurde auch dort mit den Visitationen fortgesetzt, und für diese wurden eingehende Bestimmungen geschaffen. Einige von diesen haben auch die Praxis in Schweden beeinflusst. In den Bestimmungen, die die Kirchenordnung aus dem Jahr 1571 über die Amtspflichten der Bischöfe enthält, findet man Vorbilder besonders aus den mecklenburgischen Visitationsbestimmungen des Jahres 1552. Da aber die Vorschriften dieser Kirchenordnung über die Visitationen unzureichend war und man besonders zur Zeit Johan III. die kirchliche Jurisdiktion erweiterte, wurden Ergänzungen gefordert. Von Ende des 16. Jahrhunderts an veröffentlichten die Bischöfe eigne Visitationsbestimmungen. Anfangs wurde in ihnen das Hauptaugenmerk auf Unterweisung und Verhör des Volkes (Petrus Jonae Angermannus, Olaus Martini, Laurentius Paulinus Gothus) gelegt, aber allmählich begann man in ihnen eingehend den ganzen Verlauf der Visitation darzulegen (Petrus Kenicius, Olavus Laurelius, Johannes Matthiae Gothus). Auch die Regierung gab in ihren Anweisungen an die Bischöfe Bestimmungen für die Visitationen.

Von den Visitationsbestimmungen der finnischen Bishöfe ist die des Eschillus Petraeus aus dem Jahr 1656 die älteste, soweit wir wissen. In ihrem Aufbau gleicht sie den schwedischen: zunächst wird der Katechismus abgefragt und die Lebensweise des Volkes geprüft, und der zweite Hauptteil macht eine Untersuchung der Ökonomie und des Eigentums der Gemeinde aus. Besondere Aufmerksamkeit richtete Petraeus bei den Visitationen auf die private Seelsorge. Von Johannes Gezelius d.Ä. sind zwei Visitationsanweisungen erhalten, die eine stammt aus dem Jahr 1665, und die andere ist in die Statuten »Perbreves Commonitiones» aus dem Jahr 1673 aufgenommen. In ihnen richtet Gezelius neben der öffentlichen Visitation das Augenmerk auf das private Gespräch des Bischofs mit den Pfarrern. In den Statuten zeigt sich Einfluss von dem früheren Vorgesetzten Gezelius, von Olavus Laurelius. Aus dem Bistum Viipuri ist eine eingehende Visitationsanweisung des Bischof Petrus Bång aus dem Jahr 1686 erhalten.

Die Anweisungen der Bischöfe bezogen sich immer nur auf ihr eignes Bistum. In der kirchengesetzlichen Arbeit des 17. Jahrhunderts strebte man

nach Anweisungen für das ganze Reich. In die kirchengesetzlichen Entwürfe sowohl des Olavus Laurelius wie des Ericus Emporagrius aus dem Jahr 1659 gehen umfangreiche Visitationsanweisungen ein, aber im Kirchengesetz des Jahres 1686 begnügte man sich mit etwas allgemeineren. Das Programm der Visitation hatte sich schon eingebürgert. Am ersten Tag hielt der Bischof eine private Visitation im Pfarrhaus, und am zweiten war die ganze Gemeinde versammelt. Auch nachdem das Kirchengesetz schon in Kraft getreten war, haben die Bischöfe eigne Visitationsanweisungen veröffentlicht. Aus dem Bistum Viipuri ist eine solche aus dem Jahr 1710 erhalten, die Bischof David Lund gegeben hat. In ihnen ist Einfluss aus den Bestimmungen Petrus Bångs zu konstatieren, aber auch die Bestimmungen des Kirchengesetzes sind beachtet worden.

In der Praxis wurden die Bestimmungen nicht buchstäblich befolgt, sondern der besonderen Situation angepasst. In einigen Gemeinden blieben die Bischöfe längere Zeit als in anderen. Die Kapellgemeinden besuchten sie selten, sondern begnügten sich gewöhnlich, deren Angelegenheit in der Muttergemeinde zu behandeln. Bisweilen wurden auch die Angelegenheiten einer Muttergemeinde in der Nachbargemeinde untersucht.

Die allgemeine Visitation begann mit einem Gottesdienst oder einer Andacht. Im 17. Jahrhundert wurde es allgemein Brauch, dass dabei der Hauptpfarrer predigte oder einer der anderen Pastoren der Gemeinde. Nach den Protokollen predigte der Hauptpastor in knapp der Hälfte der Visitationen. Die Texte bestimmte im allgemeinen der Bischof vorher. An den Sonntagen wurde über das Evangelium oder die Epistel gepredigt, sonst über einen anderen Text, oft aus dem Alten Testament. Wenigstens Johannes Gezelius der Jüngere begünstigte stark den Psalter. Einige Male ist eine kurze Bewertung der Predigt in das Protokoll aufgenommen.

Dem Gottesdienst folgte gewöhnlich eine Ansprache des Bischofs. Über den Inhalt dieser Reden liegen Nachrichten aus dem Anfang des 18. Jahrhunderts aus dem Bistum Viipuri vor. Die Lage der Zeit — die harten Hungerjahre gegen Ende des 17. Jahrhunderts und der Grosse Nordische Krieg — spiegelt sich deutlich in den Reden wider. Diese Notzeiten wurden nach der Anschauung der damaligen Zeit als Strafen erklärt, und das Volk wurde zur Busse aufgerufen, damit sie ein Ende nehmen.

Hauptpunkt der allgemeinen Visitation war das Katechismusverhör der Gemeindeglieder und Prüfung ihrer Lesefertigkeit. Hierbei war man bemüht. die Fähigkeiten eines jeden, der anwesend war, festzustellen. Eine Verbesserung der Unterrichtsergebnisse ist gegen Ende des 17. Jahrhunderts aus den Protokollen deutlich festzustellen, wenn auch die Unterschiede in den einzelnen Gemeinden gross waren. Im selben Mass wie die Fähigkeit wuchs, wurde auch die Forderung vergössert. Dank und Tadel wurden ausgesprochen, und diese bezogen sich auf die Gemeindeglieder wie auf ihre Lehrer. Bisweilen schloss sich an das Verhör eine Unterrichtsdemonstation

an, und ferner gaben die Bischöfe Anweisungen über praktische Anordnung des Unterrichts. Nach dem Verhör konnten die Frauen und Kinder gewöhnlich nach Hause gehen, aber bisweilen mussten sie auch länger bleiben. Die Männer waren bis zum Ende der Visitation anwesend.

Mit den Pfarrern beratschlagten die Bischöfe über die Fortsetzung der Studien. Ferner konnten die Bischöfe die Pfarrer verhören und mit ihnen über Bücher sprechen, die sie für sich selbst oder für die Bücherei der Gemeinde kaufen sollten. Die Bischöfe selbst verkauften auf ihren Reisen Bücher an die Gemeinde. Als die Kirchenbücher Ende des 17. Jahrhunderts eingeführt wurden, begann man, diese zu prüfen und, wenn bei ihrer Führung Fehler sich zeigten, das öffentlich zu beanstanden.

Über das gottesdienstliche Leben in der Gemeinde wurde sowohl privat mit den Pfarrern wie auch mit der Gemeinde gesprochen. Die Geistlichen wurden bisweilen getadelt, weil die Gottesdienste zu spät begannen. Daran schloss sich dann eine Anordnung, wann der Gottesdienst anzufangen habe. Weiterhin wurde die Verpflichtung der Pfarrer festgelegt, wann sie die Kapellgemeinden zu besuchen hätten und entsprechend wurde bestimmt, wann die Bewohner der Kapellgemeinden die Mutterkirche besuchen sollten. In den zweisprachigen Gemeinden entstanden Meinungsverschiedenheiten wegen des Abhaltens der finnisch- und schwedischsprachigen Gottesdienste. Ferner war es notwendig, über das Läuten der Glocken zu sprechen, über den Gottesdienstbesuch des Volkes, dann auch über Ungleichheit bei Bestrafung Schuldiger, über Einzelheiten der gottesdienstlichen Ordnung, über Gebrauch der Kirchentextilien, über Gemeindegesang, Einsammeln der Kollekten, Abendmahlsgang, Beschaffung der Abendmahlsgeräte, Morgen- und Wochenpredigten und die Teilnahme daran usw.

Ebenfalls wachten die Bischöfe über die regelmässige Abhaltung der Hausandachten und gaben Anweisungen über Fürbitten, die dabei gehalten werden sollten. Besonders in Kriegszeiten wurde das Volk ermahnt, um Frieden zu bitten und in seinen Gebeten des Königs und aller Obrigkeit zu gedenken.

Über die kirchlichen Amtshandlungen wurde bei der Visitation besonders dann gesprochen, wenn Missverhältnisse aufgetreten waren. Ein solches war z.B., wenn die Taufe eines Kindes hinausgezögert wurde, ebenso die Verrichtung der Taufe oder die Aufnahme der Wöchnerin woanders als in der Kirche, Trauung in fremden Gemeinden, das Kommen der Männer zur Beichte mit langen Haaren, die Verzögerung des Krankenbesuchs seitens der Pfarrer u.a.m. Wenn nötig, wurden die Schuldigen bestraft; wenn der Fall leicht war, begnügte man sich jedoch mit Rat oder Tadel. Bei den Fragen, die sich an das Begräbnis schliessen, kamen oft zur Sprache die Anordnung der Gräber und die Gebühren für das Läuten der Glocken und die Ermässigung, die hierfür den Vertrauenspersonen der Gemeinde bewilligt wurde, sowie die praktischen Fragen, die mit dem Auswerfen

der Gräber verbunden waren. Der liturgische Teil der Amtshandlungen wurde bei den Visitationen — einige Ausnahmen nicht mitgerechnet — nicht behandelt, wohl aber die Missverhältnisse bisweilen, die bei Familienfesten, die im Zusammenhang mit kirchlichen Handlungen gefeiert wurden.

Die Bischofsvisitationen boten auch Gelegenheit, auf Ehefragen einzugehen. Dabei wurden Anweisungen über den Vollzug einer Verlobung gegeben und über Länge der Verlobung. Auch wurden Anträge auf Auflösung einer Verlobung entschieden. Wenn der Pastor loci die Ehefähigkeit eines Paares nicht entscheiden konnte (z.B. wenn die Verlobten miteinander verwandt waren oder wenn eine Witwe einen neue Ehe eingehen wollte), so überliess er dem Bischof die Sache zur Entscheidung. Solche Fälle sind verhältnismässig oft in das Protokoll aufgenommen. Bisweilen waren die Eltern der Verlobten gegen die Eheschliessung, dann konnte ebenfalls die Entscheidung des Bischofs eingeholt werden. In der Ehe sollte man in Eintracht und Liebe leben. Wenn es sich nicht so verhielt, so lud der Bischof die Ehepaare, die in Zwietracht miteinander lebten, zu sich. Oft kam eine Versöhnung zustande, aber auch solche Fälle fehlten nicht, in denen es zur Ehescheidung kam. Zwischen diesen Extremen der Eheberatung und der Kirchenzucht gehört die Behandlung der Vergehen, die die sexuelle Sittlichkeit betrafen. Solche Fälle kamen bei der Visitation ziemlich oft vor. Bei Entscheidung dieser Fragen wurde kein festes Schema angewandt, sondern die Entscheidung waren von dem einzelnen Fall abhängig.

Wie die anderen Gebote war das vierte (Ehre Vater und Mutter) unbedingt verpflichtend, und die Bischöfe gaben nähere Anweisung, wie es zu halten sei. Wenn Übertretungen vorlagen, so wurden die Schuldigen bestraft, andererseits wurde aber in diesem Zusammenhang die Erziehungspflicht der Eltern eingeschärft.

Die Ausübung und Überwachung der Kirchenzucht war von alters her Hauptaufgabe des Bischofs und die Urteile über bestimmte Vergehen machten einen wesentlichen Teil der Visitation aus. Die Urteile wechselten von der Ermahnung bis zur öffentlichen Beichte. Die gewöhnlichsten Sachen, die behandelt wurden, waren Vergehen gegen das sechste Gebot, Zauberei und Feiern der alten heidnischen oder katholischen Feste, Übertretung des dritten Gebotes usw. Eine wesentliche Veränderung geschah in der Praxis, nachdem das Kirchengesetz vom Jahr 1686 in Kraft getreten war. Darnach war immer für den Vollzug der Kirchenstrafe auch ein Beschluss eines weltlichen Gerichts notwendig, und Aufgabe der kirchlichen Behörden blieb nur ihre Vollstreckung oder möglicherweise auch ihre Präzisierung. Die Urteile wurden jetzt nicht mehr in das Protokoll der Visitation eingetragen. Verbrechen, die bei der Visitation zu Tage kamen, wurden nun ohne weiteres den weltlichen Gerichten überwiesen, aber Tadel und Warnung wurden weiterhin ausgesprochen.

Im Reformationszeitalter hatten die Bischofsvisitationen die wichtige

Aufgabe, die lutherische Auffassungen und Sitten zu befestigen, aber genauere Nachrichten darüber sind spärlich. Die Visitationsreisen, die Michael Agricola in Jahre 1554 und Ericus Erici im Jahre 1596 unternahmen, zeigen jedoch, dass diese in ihre Tätigkeit eingingen. Im 17. Jahrhundert kamen Lehrfragen bei den Visitationen recht selten vor. Doch mussten die Beziehungen zur orthodoxen Kirche in einigen Gemeinden Ostfinnlands erläutert werden, und von 1690 an richtete man Aufmerksamkeit auf pietistische Strömungen.

Bei Behandlung der Armen- und Krankenpflege wurde bei den Bischofsvisitationen die Armenspeisung, der Bau von Armenstuben, das Einsammeln der Kollekten für Bedürftige und das Verhältnis zu den Aussätzigen erörtert.

Schon im Mittelalter suchten die Bischöfe auf ihren Reisen, die Beziehungen zwischen den Gemeindegliedern und den Pfarrern zu untersuchen. So war es auch während der ganzen Zeit, die wir behandeln. Der Bischof fragte das Volk nach der Amtsführung der Pfarrer und erkundigte sich, ob es Klagen gegen ihre Hirten hätte. Ebenso hatten die Geistlichen Gelegenheit, sich über die Gemeindeglieder zu beschweren. Im allgemeinen waren Beschwerden selten und bezogen sich auf ganz persönliche Dinge. Oft dankten Pfarrer und Gemeindeglieder einander sogar. Meistens ging es bei der Klage um die Eintreibung der Gehaltsforderungen der Pfarrer, und ferner war man mit dem unregelmässigen Beginn der Gottesdienste unzufrieden. In den schwersten Fällen führte die Beschwerde zur Amtsenthebung des Pfarrers, aber im allgemeinen suchte man die Sachen gütlich zu ordnen. Auch die Beschwerden der Pfarrer hatten gewöhnlich in der Knauserei der Gemeinde bei Bezahlung der Gehälter ihren Grund, weswegen bisweilen auch die Pfarrwitwen die Gemeinde anklagten. Wenn es nicht zum Vergleich kam, so konnte der Bischof den Streit wegen des Gehaltes dem weltlichen Gericht zur Entscheidung zuweisen. Das Verhältnis zwischen Hirt und Herde hing sehr viel davon ab, ob der Pfarrer die Erwartungen der Gemeindeglieder hatte erfüllen können. Oft ist bei den Visitationen über Kandidaten für die vakanten Ämter diskutiert worden.

Die Beschwerden der Pfarrer untereinander, die auch bei den Visitationen behandelt wurden, berührten gewöhnlich Gehaltsfragen, dazu gehörten auch Streitfragen zwischen den Pfarrern und den Witwen der Vorgänger. Die Hauptpastoren klagten bisweilen die ihnen unterstellten Pfarrer wegen unpassenden Benehmens an.

Den Vertrauenspersonen der Gemeinde sowie den Angestellten wurde bei der Visitation fortgesetzt Rat und Ermahnung gegeben und ihre Tätigkeit wurde überwacht. Den grössten Platz nehmen in den Protokollbüchern die Küster ein, die anfangs mehr Kirchenwächter waren, aber seit Ende des 17. Jahrhunderts Lehrer für Kinder wurden. Daher war jetzt Voraussetzung für ihren Dienst, dass sie die Kunst des Lesens beherrschten. Die

Aufgabe des Kirchenwärters erbte der sog. Kirchendiener (spögubbe, kyrckioväckare, vächtare). In einigen Gemeinden gab es einen Organisten. Besonders wichtig waren der Kirchenpfleger oder Kirchmeister, der die Verwaltung der Geldmittel der Gemeinde in der Hand hatte, und die »Gemeindeaufseher» (sexmän), die das Leben der Gemeindeglieder überwachten und den sog. Kirchenrat bildeten. Streitigkeiten, die wegen der Gehaltsfragen der Funktionäre entstanden, wurden oft bei den Visitationen behandelt.

Wenn die Fragen, die das geistliche und sittliche Leben der Gemeinde betrafen, behandelt waren, ging man dazu über, die Wirtschaft der Gemeinde und ihr Eigentum zu untersuchen. Um 1650 wurde es Brauch, dass der Bischof mit Namensunterzeichnung die Rechenschaften der Gemeinde guthiess. Zugleich konnte er in das Rechenschaftsbuch oder das Visitationsprotokoll ein Gutachten über die Verwaltung der Ökonomie hinzufügen. Ferner gab er nähere Anweisung über die Verwaltung der Geldmittel. Wenn Mängel oder Missbrauch offenbar wurden, so war man bemüht, die Sache sofort richtig zu stellen oder einem weltlichen Gericht zur Untersuchung zu überweisen. Mit der Prüfung der Rechenschaften wurde das bare Geld der Gemeinde gezählt. Wenn sich ein Defizit zeigte, so wurden zur Untersuchung desselben und Rückerstattung genaue Anweisung gegeben.

Bei Untersuchung des festen Eigentums richtete man die Aufmerksamkeit sowohl auf die Vollständigkeit der Inventarverzeichnisse wie auf den Zustand der Gebäude und Gegenstände. Die Verpflichtung der Gemeinde, neue Gebäude zu bauen und die bestehenden in gutem Zustand zu halten gab immer wieder Anlass zu Zwistigkeiten. Das Hauptaugenmerk wurde auf den Zustand des Kirchengebäudes gerichtet. Wenn die Kirche im schlechten Zustand oder zu klein war, so wurde ihre Erweiterung oder ein Neubau behandelt. Doch wurde die Verwirklichung solcher Pläne oft weit hinausgeschoben. Über das Inventar und die Textilien der Kirche gibt es in den Protokollbüchern die aller verschiedendsten Anmerkungen. Die Prüfung der Bankeinteilung und der daraus entstehenden Streitigkeiten und ihre Entscheidung gehörte gleichfalls zum ständigen Programm des Bischofs. Aber nicht nur die Inordnunghaltung der Kirche, sondern auch die des Pfarrhofes gab Anlass zu Anmerkungen und Streitigkeiten. Auch seine Lage war in einzelnen Gemeinden falsch. Grenzstreitigkeiten wegen des Gemeindelandes wurden bis Anfang des 17. Jahrhunderts auf den Visitationen behandelt, aber dann wurden sie ausschliesslich weltlichen Gerichten zur Entscheidung vorgelegt.

Im 17. Jahrhundert entstanden in Finnland in Folge der sich ausbreitenden Kolonisation viele neue Gemeinden. Bei Entstehung dieser Gemeinden war das erste Stadium, dass in irgendeiner Gegend einer alten Muttergemeinde sich eine Kapellgemeinde bildete. Oft wurde der Gedanke der Gründung der Kapellgemeinde bei einer Bischofsvisitation ausgesprochen und auch hier entschieden. Zugleich wurde die Verpflichtung der Bewohner der

Kapellgemeinde gegen die Mutterkirche und ihre Pfarrerschaft bestimmt. Auch wurden hier die Zwistigkeiten zwischen der Mutterkirche und der Kapelle geregelt. Im allgemeinen mussten die Bewohner der Kapellgemeinde weiterhin die Muttergemeinde unterstützen, aber bisweilen wurde auch die Beteiligung der Muttergemeinde an den Ausgaben der Kapelle behandelt, z.B. bei Beschaffung von Glocken.

Die Kirchenordnung aus dem Jahre 1571 verpflichtete die Bischöfe, die Schulen zu überwachen. Das geschah bei den Visitationen. Schulen wurden fast nur in den Städten gegründet, aber aus Visitationsprotokollen geht hervor, dass es ein Pädagogium u.a. auf Åland gab. Die Unwilligkeit der Eltern, die Kinder zum Unterricht zu schicken, erschwerte die Tätigkeit der Schulen, weswegen die Bischöfe sie oft tadelten. Die Visitation der Schule war öffentlich, und mit dem Bischof und seinem Gefolge waren auch die führenden Persönlichkeiten der Stadt zugegen. Die Bewertung der Unterrichtsergebnisse wechselte in den Protokollen stark an den verschiedenen Orten, ebenso der Tadel, die Ermahnung und der Dank, die den Lehrern erteilt wurden. Über das Leben und das Gehalt der Lehrer konnte auch auf der allgemeinen Gemeindevisitation verhandelt werden, ebenso über die Kandidaten bei Besetzung der vakanten Lehrämter.

Die Bischöfe verrichteten auf ihren Reisen auch allerlei Amtshandlungen, obwohl viele Amtshandlungen, die im Mittelalter dem Bischof zukamen, nach der Reformation auch den Pröpsten oder den Hauptpastoren übertragen werden konnten. Eine solche war z.B. die Einweihung einer Kirche. Die Beerdigung eines kürzlich verstorbenen Pfarrers oder eines Gliedes seiner Familie geschah bisweilen zu Beginn der Bischofsvisitation. Über die Einsetzung von Hauptpastoren und Kaplänen durch Bischöfe haben wir Nachrichten aus dem ganzen 17. Jahrhundert, am meisten aus der Zeit Johannes Gezelius des Jüngeren. Diese sind auf Seite 261—263 aufgezählt. Ferner ist bekannt, dass Bischöfe auf ihren Visitationsreisen in einigen Gemeinden auch Ordinationen von Pastoren vorgenommen haben.

Die Auffassung des Mittelalters, dass dem Bischof die potestas ordinis, die potestas magisterii und die potestas iurisdictionis zukommt, lebte auch nach der Reformation weiter, und ist bei den Visitationen deutlich spürbar. Andererseits ist zu beobachten, dass ganz dieselben Aufgaben, die die Bischöfe auf ihren Reisen erledigten, auch bei der Visitation der Pröpste und auf weltlichen Gerichten behandelt wurden. Die Bischöfe griffen die Fragen, die sie auf ihren Reisen beobachtet hatten, in Rundschreiben und auf den Pfarrersynoden auf. Zugleich legten sie auf Grund ihrer Beobachtungen den staatlichen Behörden Vorschläge vor.

Die Visitationen hatten in den Gemeinden einen bestimmten heilsamen Einfluss. Die fortgesetzte Kontrolle verhinderte, dass die Geistlichen und die Gemeinden in der Erfüllung ihrer Pflichten nachliessen. Auf der anderen Seite kann man aber beobachten, dass die Anweisungen und Ermahnungen

der Bischöfe nicht immer befolgt wurden, und immer wieder musste dieselbe Sache behandelt werden. Der Gehorsam gegen den Bischof war also nicht absolut.

3. Die Propstvisitationen

In Schweden war die Stellung der Pröpste nach der Reformation lange unklar. In Finnland blieb man wahrscheinlich klarer bei der traditionellen Praxis, und das Visitationsinstitut des Propstes blieb erhalten. Als die von der Kirche verhängten Geldstrafen an die Krone fielen, fing man an, die Verzeichnisse über die Geldstrafen, die auf den Gerichten der Pröpste festgesetzt wurden, auf die Listen der weltlichen Gerichte zu setzen. Aus ihnen geht hervor, dass die 12-Männer-Komission des Propstgerichtes dieselbe war wie auf dem weltlichen Gericht, und häufig waren auch die Schöffen dieselben. Zu den Fällen, die behandelt wurden, gehörten die Vergehen, für die seit jeher eine Kirchenstrafe verhängt wurde. Gewöhnlich waren die Verstösse gegen die Sonntagsheiligung, den Kirchenfrieden und das sechste Gebot. Ferner wurden die Bauarbeiten der Gemeinde und die Vernachlässigung der Pflichten, die damit zusammenhingen, behandelt. Da unsere Kenntnis sich auf die Verzeichnisse der Geldbussen stützt, können wir nicht angeben, welche andere Strafen die Pröpste verhängt haben, ebenso wenig, welche Fragen — ausser Bestrafungen — bei den Visitationen behandelt wurden. Man weiss aber z.B., dass zur Zeit König Johan III. einige Pröpste auf ihren Reisen die Durchführung der Kirchenpolitik des Königs zu überwachen suchten.

Das Visitationsinstitut der Pröpste wurde nach der Mitte des 16. Jahrhunderts deutlich geschwächt. Am Ende des Jahrhunderts trat aber eine neue Wendung ein, zuerst in Schweden. Bei den Bestrebungen Johan III., die Kirchenzucht zu intensivieren, wurde vorausgesetzt, dass die Propstgerichte jährlich gehalten würden, und dieses Ziel tritt dann auch in der kirchlichen Gesetzgebung allgemein zu Tage. Bisweilen spricht man sogar von zwei Visitationen jährlich. Über den Zeitpunkt der Visitationen wurden verschiedene Anweisungen gegeben, und die Praxis war bunt. Gewöhnlich wurden diese Propstvisitationen in den Wintermonaten abgehalten, aber auch im Sommer und im Herbst abgehaltene Visitationen sind bekannt. In Finnland scheinen die jährlichen Visitationsreisen erst in den vierziger Jahren des 17. Jahrhunderts verwirklicht worden zu sein, als man anfing, den Pröpsten nach dem schwedischen Beispiel eine besondere Entschädigung für ihre Bemühungen zu zahlen. In der Grösse der Propsteien gab es erhebliche Unterschiede, aber die Intensivierung der Arbeit der Pröpste scheint nicht wesentlich davon abhängig zu sein.

Obwohl die Bestimmungen jährliche Visitationsreisen vorschrieben, so kam man in der Praxis doch nicht dazu. Die Saumseligkeit der besten Pröpste war jedoch an diesem Punkt verhältnismässig klein, wie aus den Tafeln auf Seite 286—293 hervorgeht (es ist zu beachten, dass das Material, das bei Aufstellung der Tafeln benutzt wurde, nicht lückenlos war). Im Gegensatz zu den Bischöfen besuchten die Pröpste ziemlich oft auch die Kapellgemeinden.

Die Visitationen der Pröpste verliefen ebenso wie die der Bischöfe. Nachdem der Propst die Visitationstage festgesetzt hatte, liess er sie die Hauptpastoren wissen, die davon den Gemeindegliedern von der Kanzel Kenntnis gaben. Bisweilen wurde die Nachtricht schon ein bis zwei Monate vor der Visitation gesandt, aber es kam auch vor, dass sie so spät eintraf, dass man die Gemeinde nicht in guter Zeit zusammenrufen konnte. Bisweilen musste man den ursprünglichen Termin ändern, wenn z.B. der Propst persönlich verhindert war oder wenn ungünstige Witterungsverhältnisse die Reise unmöglich machten.

Zum Gefolge des Propstes gehörten oft, aber nicht immer, einige Pfarrer seiner Propstei. Als Notar fungierte ebenso bisweilen einer der Pfarrer. Nach einigen Bestimmungen musste auch der höchste Polizeibeamte des Bezirks bei der Propstvisitation zugegen sein. Dass aber diese Bestimmung wirklich beachtet wurde, darüber liegen nur wenige Nachrichten vor. Nach den Angaben in den Rechnungsberichten benötigte man für die Beförderung des Gefolges des Propstes nur 2—3 Pferde, so dass es nicht gross gewessen sein kann. Die Bezahlung der Reisekosten aus der Kirchenkasse kam seltener vor als bei den Reisen der Bischöfe, und gegen Ende des 17. Jahrhundert hörte das ganz und gar auf. Bis zu einem gewissen Grad haben auch die Gemeindeglieder an der Beförderung des Propstes und seines Gefolges teilgenommen, obwohl die Regierung das nicht guthiess. Der Propst erhielt mit seinem Gefolge Herberge und Verpflegung im Pfarrhaus. An vielen Stellen war es Brauch, dass das Volk seinem Pfarrer bei der Verpflegung der Gäste half. Aber die Regierung gab nicht ihre Zustimmung, dass ein solches Gesetz erlassen würde. In den fünfziger und sechziger Jahren des 17. Jahrhunderts liegen aus einigen Gemeinden Nachrichten vor, dass aus der Kirchenkasse den Pröpsten Geschenke überreicht wurden, die geringer waren als die, die die Bischöfe erhielten. Das Kirchengesetz aus dem Jahr 1686 verbot dieses. Über Bezahlungen, die dem Notar bei der Propstvisitationen geleistet wurden, sind einige wenige Nachrichten erhalten, aber allgemein gebräuchlich scheinen sie nicht gewesen zu sein.

Wie bei der Bischofsvisitation so wurde auch bei der der Pröpste vorausgesetzt, dass alle Gemeindeglieder daran teilnahmen. Viele Erlasse der Domkapitel enthalten Bestimmungen, nach denen die mit Geldstrafen zu belegen sind, die von der Visitation fernbleiben. Trotz dieser Bestimmung gab es solche, die nicht erschienen, bisweilen sogar ziemlich viele. Wenn

einer, der ferngeblieben war, einen triftigen Grund hatte (z.B. sehr schlechtes Wetter), wurde er nicht bestraft. Bisweilen liess man auch Gnade vor Recht gehen, aber es gibt auch Nachrichten von empfindlichen Geldbussen.

Die Wiederauflebung der Propstvisitationen gegen Ende des 16. Jahrhunderts in Schweden geht am besten daraus hervor, dass man wieder anfing, Vorschriften dazu zu erlassen. Schon aus der Zeit Johan III. sind solche in mehreren Dutzend Kopien bekannt. Anfangs waren diese Bestimmungen nur ein Verzeichnis über 30 grobe Vergehen und ihre Bestrafung. Von den Kopien, die in Finnland über diese Bestimmungen während dieser Zeit gemacht wurden, ist nur eine erhalten, die frühstens in den dreissiger Jahren des 17. Jahrhunderts aufgezeichnet worden ist. Auch die Anweisungen die um 1600 aufgestellt wurden, waren gleicher Art, aber dann änderte sich bald ihr Charakter. Man begann neben der Kirchenzucht das geistliche Leben und die Ökonomie der Gemeinde zu betonen. Die Bestimmungen für die Propstvisitationen aus der Mitte des 17. Jahrhunderts erinnern sehr stark an die Vorschriften, die für die Bischofsvisitationen galten. Die Aufgaben beider waren in grossen Zügen dieselben. Aus Finnland kennt man keine von Bischöfen gegebene Bestimmungen für die Propstvisitation, aber in Rundschreiben werden den Pröpsten genaue Anweisungen für ihre Amtsführung gegeben. Die meisten, die erhalten sind, stammen von Isaacus Rothovius, Bischof in Turku, und von Petrus Bjugg, Bischof in Viipuri. **Der Propst von Åland Boëtius Murenius** († 1669) fertigte am Ende seiner langen Amtzeit im Jahre 1665 genaue Visitationsbestimmungen an, die erhalten geblieben sind. Aus ihnen gehen die genaueren Prinzipien hervor, die Murenius selbst bei seiner Tätigkeit verfolgt hat. Im Zusammenhang mit den Arbeiten am Kirchengesetz im 17. Jahrhundert in Schweden strebte man danach, Bestimmungen für die Propstvisitationen zu schaffen, die für das ganze Reich galten. Solche wurden schliesslich in das Kirchengesetz des Jahres 1686 aufgenommen. In der Praxis wurde diese freilich nirgends buchstäblich befolgt, sondern der Charakter der Visitation war deutlich abhängig von den örtlichen Verhältnissen und von den persönlichen Eigenschaften der Visitatoren.

Eine besondere Theologie über das Amt des Propstes wurde im 17. Jahrhundert nicht geschaffen, obwohl eine solche zur Stütze der Praxis offensichtlicht nötig gewesen wäre. Potestas ordinis, potestas magisterii und potestas iurisdictionis zeigen sich in der Tätigkeit der Pröpste ebenso wie in der der Bischöfe, obgleich mit einigen Einschränkungen. Sowohl bei den Propst- wie bei den Bischofsvisitationen wurden dieselben Fragen behandelt und gleichartige Entscheidungen gefällt, wenn auch die Pröpste die schwierigsten Fälle dem Domkapitel zur Untersuchung vorlegten.

Die Visitation des Propstes begann mit einem Gottesdienst, von dem es jedoch erst seit den neunziger Jahren des 17. Jahrhunderts nähere Angaben

in den Protokollen gibt. Die Kapläne und die Adjunkten werden als Prediger öfter als bei den Bischofsvisitationen genannt und die Hauptpastoren entsprechend seltener, aber die Praxis wechselte in dieser Hinsicht stark in den verschiedenen Gemeinden. Als Predigttexte wurden die Evangelien- und die Episteltexte der Sonntage und besonders reichlich die Abschnitte aus der Leidensgeschichte Jesu (wenn die Visitation in die Passionszeit fiel) benutzt. In einzelnen Fällen bestimmte der Propst den Text im Voraus, aber über die Häufigkeit dieses Verfahrens haben wir keine genaue Nachricht. In einigen Protokollen hat der Propst eine kurze Beurteilung der Predigt gegeben.

Auf den Gottesdienst folgte eine Ansprache des Propstes. In den Reden, die von Boëtius Murenius aus den sechziger Jahren des 17. Jahrhunderts erhalten sind, konzentriert er sich darauf, die Wichtigkeit der Visitationen zu erklären, und besonderes Gewicht legte er darauf, dass man den Katechismus beherrschte. Sonst war die Rede öfters geradezu eine Einleitung zu dem folgenden Katechismusverhör. Das Thema konnte auch aktuelle Fragen behandeln. So gaben die schweren Hungerjahre in den neunziger Jahren des 17. Jahrhunderts und die Kriegsjahre zu Beginn des 18. Jahrhunderts Anlass, über den Sinn der Bedrängnis nachzudenken, woran sich oft die Mahnung schloss, das Leben zu bessern, was als eine absolute Voraussetzung dafür angesehen wurde und als eine sichere Garantie, dass die Prüfungen aufgehoben würden.

Das Abfragen des Katechismus ging ebenso vor sich wie bei den Bischofsvisitationen. Die Kenntnisse wechselten in den verschiedenen Gemeinden stark. Ermahnungen, Tadel und Dank erteilten die Pröpste ähnlich wie die Bischöfe. Zugleich gaben sie Anweisungen über die praktische Organisation des Unterrichts, über das Hausverhör (skriffthåll) und die Pflicht der Teilnahme daran, über die Katechismusverhöre, die in der Kirche abgehalten wurden, über die Bücher, die man beim Unterricht benutzte, über das, was die von der christlichen Lehre wissen mussten, die heiraten oder Paten werden oder am Abendmahl teilnehmen wollten usw. Oft schloss das Verhör mit einer kurzen Ermahnung, nach der die Frauen und Kinder sich entfernen konnten. Bisweilen geschah diese »Entlassung nach Hause» doch erst später.

Zur Propstvisitation gehörte auch eine Anleitung zum Fortsetzungsstudium der Pfarrer (besonders der Kapläne) und bisweilen, wenigstens im Bistum Viipuri, auch ein Verhör über vorher festgesetzte Lehrfragen. Zugleich wurde die Bibliothek der Pfarrer und der Gemeinde durchgesehen. Nachdem die Kirchenbücher eingeführt worden waren, wurden diese geprüft, ob die Eintragungen sachgemäss vorgenommen waren. Zugleich wurde untersucht, ob die Bestimmungen beachtet worden sind, die bei früheren Visitationen gegeben worden waren.

Die Fragen des gottesdienstlichen Lebens, die bei der Propstvisitation aufgenommen wurden, waren dieselben wie bei der Bischofsvisitation. Die

Gemeinde sollte ihre eigne Kirche besuchen, und sowohl die Pfarrer wie auch die Gemeindeglieder sollten sich zur rechten Zeit einfinden. Über dieses letztgenannte Versäumnis wurde in den Protokollen öfters Klage geführt. Während des Gottesdienstes dürfe man nicht rein- und rausgehen, und beim Verlassen der Kirche ist ein Gedränge zu vermeiden. Oft störte die Unruhe und das Sprechen der Gottesdienstbesucher den Gottesdienst, was ebenfalls bei den Visitationen behandelt wurde. Über die Verbesserung des Gemeindegesangs wurden genaue Anweisungen gegeben. Störungen verursachte die Sitte, an den hohen Feiertagen in Gruppen zum Abendmahl zu kommen. Von diesem Übelstand konnte man sich in vielen Gemeinden gegen Ende des 17. Jahrhunderts befreien; teilweise wirkte darauf der Zwang, dass man sich vorher zum Abendmahl anmelden musste. Die Versäumnis der Anmeldepflicht wurde bei den Visitationen untersucht. Oft fehlte es auch an Abendmahlswein, und die Pröpste gaben Anweisung, wie er zu beschaffen ist. Wenn die Geistlichen bei der Verrichtung der Gottesdienste von der Agende abwichen oder sonst sich Ungebührlichkeiten schuldig machten, mussten die Pröpste sich auch dieser Fragen annehmen. Zugleich gaben sie Anweisung zum Einsammeln der Kollekten und ihre Abrechnung, über Morgen- und besonders über die Wochenpredigten, die ziemlich allgemein vernachlässigt wurden, und über das Läuten der Glocken. Die von den Bischofsvisitationen bekannte Frage nach dem Halten der Gottesdienste in den zweisprachigen Gemeinden kommt bei den Propstvisitationen selten vor.

Über die Hausandachten, die wesentlich zur Kirchlichkeit der Orthodoxie gehörten, sprachen die Pröpste oft. Sie behandelten besonders gern das Thema der gemeinsamen Morgen- und Abendgebete: es wurde daran erinnert, dass man für den evangelischen Glauben, die christliche Kirche, die Obrigkeit, den Regenten und den Frieden beten solle. Zu Beginn des 18. Jahrhunderts wurde während der Kriegsjahre über das Halten der Hausandachten mehr als früher gesprochen. Die Pfarrer und die Gemeindeaufseher in den Dörfern sollte darüber wachen, dass die gegebenen Anweisungen beachtet würden.

Die Fragen nach den kirchlichen Amtshandlungen sind laufend dieselben wie bei den Bischofsvisitationen. Bei Behandlung der Taufe wurde betont, dass sie möglichst bald nach der Geburt des Kindes in der Kirche stattfinden solle. Über den ersten Kirchgang der Mütter und die Trauung wurde nur gelegentlich gesprochen, wenn z.B. die Pfarrer über einen besonderen Fall in der Gemeinde das Urteil des Propstes hören wollten. Wenn jemand versäumt hatte, den Pastor zu einem Sterbenden zu rufen, so wurde er vorgeladen und der Fall aufgeklärt und ihm evt. eine Geldbusse auferlegt oder sogar öffentliche Busse. Ein Augenmerk richtete man auch auf die Kleidung und die Haltung derer, die an der Feier des Abendmahls teilnehmen wollten, da man meinte, dass sich darin ihre innere Haltung wider-

spiegele. Bisweilen schloss sich daran die Mahnung, sich selbst zu prüfen und Streitigkeiten zu vermeiden. Beim Sprechen über die Beerdigungen wurde zunächst die verschiedenen Gebühren besprochen, die damit verbunden waren, und die Anweisungen über das Ausheben der Gräber und ihre Pflege. Bei den Familienfesten, die sich an die kirchlichen Handlungen schlossen, trat hier und da Unordnung auf, besonders auf Grund von Trunkenheit, was Anlass zu Warnungen gab.

Wie die Bischofsvisitationen waren auch die Visitationen der Pröpste Eheberatungen, und verschiedene Probleme und Fragen des ehelichen Lebens wurden oft behandelt. Über die Verlobungen wurden die üblichen Anweisungen gegeben, und wenn einer darum bat, die Verlobung aufheben zu dürfen, wurde der Fall und die Auseinandersetzung wegen der Verlobungsschenke genau untersucht. Wenn kein Vergleich zustande kam, so konnte die Aufhebung der Verlobung gebilligt werden, oder die Angelegenheit wurde dem Domkapitel zur Entscheidung vorgelegt. Ebenso lagen Fälle vor, in denen die Eltern gegen die beabsichtigte Ehe ihrer Kinder Einspruch erhoben. Ehehindernis war gewöhnlich Blutsverwandtschaft. Ein anderer oft behandelter Fall war die Eheschliessung einer Witwe, über deren Mannes Tod nichts Sicheres bekannt war. In solchen Fällen überliessen die Pröpste sehr oft die Entscheidung dem Domkapitel. Ferner suchte man während der Propstvisitation bei Ehezwisten zu vermitteln — mit wechselndem Erfolg.

Auch andere Streitigkeiten unter den Gemeindegliedern wurden untersucht. Solche waren u.a. Uneinigkeit zwischen Eltern und Kindern oder dem Bauern und seinem Dienstvolk. Dies wurde als mangelnde Ehrfurcht vor dem vierten Gebot angesehen. Verträglichkeit zwischen den Menschen war auch Voraussetzung, zum Abendmahl zugelassen zu werden, und im Protokoll ist dann und wann verzeichnet, dass einer wegen Streitigkeit von der Teilnahme am Abendmahl ausgeschlossen wurde. In einigen Gemeinden wurde darüber Klage gefürt, dass Unverträglichkeit zwischen den Nachbarn herrsche. Z.B. wurden in der kleinen Kapellgemeinde Asikkala auf der Propstivisitation im Jahr 1672 zehn solche Fälle behandelt. Um die zerrütteten menschlichen Verhältnisse wieder in Ordnung zu bringen, gab man Rat oder verhängte Strafe, ganz wie man es für notwendig hielt.

Von der Kirchenzucht waren vor allem Vergehen gegen das sechste Gebot (vorzeitiger ehelicher Verkehr, Konkubinat, Hurerei) betroffen. Andere allgemeine Vergehen waren Übertretung der Sonntagsheiligung und Aberglaube. Andere Sünden traten selten hervor, aber doch hier und da. Entweder entschied der Propst selbst oder schickte den Fall ans Domkapitel oder vor ein weltliches Gericht. Die Strafen schwankten zwischen Ermahnung und öffentlicher Busse. Die Pröpste wachten auch darüber, dass die nötigen Geräte für die Ausübung der Kirchenzucht in der Kirche waren (z.B. Fussblock). Nachdem 1686 ein neues Kirchengesetz in Kraft getreten

war, veränderte sich der Charakter der Propstvisitation im Punkte der Kirchenzucht ebenso wie der der Bischofsvisitation. Es wurden nicht mehr Strafen verhängt, wenn auch an einzelnen Stellen erst zu Anfang des 18. Jahrhunderts. Aufgabe der Pröpste blieb, Rat zu geben und Tadel auszusprechen. Wenn Gesetzesübertretungen vorlagen, wurden diese Fälle den weltlichen Gerichten zur Entscheidung überwiesen.

Auf Lehrfragen ist man bei den Propstivisitationen im allgemeinen nicht eingegangen. In der Gemeinde Orimattila wurde zu Beginn der sechziger Jahre des 17. Jahrhunderts über die Sabbatarier gesprochen, und in einigen Gemeinden Ostfinnlands wurde bisweilen die Frage aufgeworfen, ob man suchen solle, die Orthodoxen zu bekehren.

Betreffend Armenpflege wurde am meisten die Einsammlung der Mittel zur Unterstützung der Bedürftigen verhandelt und das Volk zur Barmherzigkeit ermahnt. Bei vielen Visitationen wurde auch über den Bau besonderer Armenstuben gesprochen. Anfang des 18. Jahrhunderts suchte man, ein bestimmtes System durchzuführen, das darin bestand, dass die Armen auf einzelne Höfe verteilt wurden, die für ihren Lebensunterhalt zu sorgen hatten. Die Armenkasse wurde so ein Katastrophenfonds, der z.B. bei schweren Hungerjahren benutzt werden konnte. Von Kranken werden in den Protokollen die Aussätzigen genannt. Verhältnismässig oft mussten die Pröpste Anweisung geben, wie man sich zu ihnen zu verhalten habe und wie sie zu pflegen seien. Anscheinend war besonders auf Åland der Aussatz eine schwere Plage.

Wie die Bischöfe befragten auch die Pröpste sowohl die Gemeindeglieder wie die Pastoren, ob sie Klagen gegeneinander hätten. Oft kam das jedoch nicht vor. Im Gegenteil wurde in den Protokollen von dem guten Einvernehmen gesprochen. Wenn Tadelwertes im Lebenswandel des Pastors bekannt geworden war, so wollte man dies nicht an die Öffentlichkeit kommen lassen. Traten Misshelligkeiten hervor, so hatten sie gewöhnlich in Gehaltsforderungen und in der Art, wie sie eingetrieben wurden, ihren Grund. Die Pfarrer und die Pfarrwitwen konnten dem Volk Hartherzigkeit vorwerfen und das Volk gab den Tadel zurück und wies auf die Art der Eintrebung dessen hin, was die Pfarrer zu bekommen hatten. Bisweilen traten auch persönliche Misshelligkeiten auf, z.B. Beschwerden darüber, dass persönliche Dinge von der Kanzel gesagt worden waren. Wenn der Beschwerdeführende keine Stütze bei anderen Gemeindegliedern erhielt, wandte sich die Beschwerde gewöhnlich gegen ihn selbst. Wenn das Amt des Hauptpastors oder Kaplans vakant war, erhielt man auf der Propstvisitation oft Klarheit über den Kandidaten der Gemeinde.

Meinungsverschiedenheiten zwischen den Geistlichen entstanden meistens wegen Einzelheiten in der Amtsführung zwischen Hauptpastor und Kaplan, und besonders wegen Gehaltsfragen. Die Pfarrer der Nachbargemeinden konnten darüber klagen, dass Amtshandlungen in der Nachbargemeinde voll-

zogen wurden. Auch hier war der eigentliche Grund die Ungewissheit, ob die Pfarrer für diese Amtshandlungen Zahlung zu erhalten hätten.

Von den anderen Gemeinde-Angestellten werden am meisten die Küster genannt, die auch oftmals bei der Visitation gewählt wurden. Für ihre Arbeit wurden viele einzelne Anweisungen gegeben. Am meisten wurde von ihrer Tätigkeit als Lehrer für Kinder gesprochen. Die des Lesens unkundigen Küster suchte man durch lesekundige zu ersetzen, was auch wiederum mit Schwierigkeiten verbunden war. Die Beziehungen zwischen den Gemeindegliedern und den Küstern waren in allgemeinen gut, aber bisweilen gab es doch Zwistigkeiten zwischen ihnen wegen der Gehaltsfragen. Auch zwischen den Küstern und Pfarrern entstanden bisweilen Streitigkeiten. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts wurden allgemein Türhüter oder Kirchendiener angestellt. Auch diese wurden oft auf der Visitation gewählt und ihre Aufgaben und Besoldung besprochen. Von den anderen, die in der Gemeinde tätig waren, ist im Protokoll nur gelegentlich die Rede. Eine Ausnahme bilden nur die Kirchmeister, die die Finanzen besorgten, und die Mitglieder des Kirchenrates oder die Gemeindeaufseher, die das geistliche und sittliche Leben überwachten. Über ihre Wahl und Tätigkeit wurde öfters verhandelt.

Wenn die geistliche und sittliche Lage in der Gemeinde untersucht war, so folgte die wirtschaftliche Visitation. Zuerst wurden das Rechnungswesen geprüft und die Finanzen. In der Mitte des 17. Jahrhunderts wird es im Bistum Turku allgemein, dass der Propst nach Art der Bischöfe durch Namensunterschrift das Rechnungswesen gutheisst. Im Bistum Viipuri verfuhr man so seltener. Der Propst konnte seiner Eintragung besondere Tadel und Anweisungen hinzufügen. Wenn in der Abrechnung sich Unklarheiten zeigten, so unterschrieb der Propst sie nicht, sondern forderte, dass diese zuerst aufgeklärt würden. Es gab auch solche Gemeinden, in denen die Rechnungsführung zeitweise ganz und gar vernachlässigt worden war, so dass die Visitation der Wirtschaft schwer war. Ebenso war es, wenn der Kirchmeister oder Pfarrer, der den Schlüssel zur Kiste der Kirche hatte, nicht anwesend bei der Visitation war. Wenn sich ein Defizit in der Kasse zeigte, so wurden natürlich Massnahmen ergriffen, dass es zurückerstattet und der Schuldige zur Verantwortung gezogen wurde.

Zur Visitation der Wirtschaft gehörte auch weiter die Untersuchung des festen Eigentums der Gemeinde und ihres Zustandes. Oft wurde eine Bestandaufnahme der Kirche und des Pfarrhauses gerade während der Visitation gemacht, oder es wurde festgestellt, ob das alte Inventarverzeichnis noch stimmte. Zur Ausbesserung der Gebäude wurden die notwendigen Anweisungen gegeben. Der Bau einer neuen Kirche wurde auch bei der Visitation beschlossen. Das Inventar der Kirche und Neuanschaffungen verursachten auch viel Überlegung. Besonders während der Kriegszeiten — z.B. zu Beginn des 18. Jahrhunderts, als die russische Gefahr wuchs — wurde disku-

tiert, wie die Kostbarkeiten der Kirche in Sicherheit gebracht werden könnten.

Die Sitzordnung in der Kirche oder ihre Erneuerung wurde oft auf der Propstvisitation beschlossen. Zugleich wurde dabei über Streitigkeiten verhandelt, die durch die Sitzplätze entstanden waren.

Bei Entstehung von Kapellgemeinden hatten die Visitationen der Pröpste nicht dieselbe Bedeutung wie die der Bischöfe, aber die Bewohner der Kapellgemeinden suchten auf ihnen die Stellung ihrer Kapelle zu befestigen und ihre Rechte zu erweitern. Bisweilen klagte das Volk darüber, dass die Pfarrer sich nicht gern in der Kapellgemeinde aufhielten oder sie nicht regelmässig besuchten. Die Pfarrer wiederum beklagten sich, dass nicht dafür gesorgt würde, dass sie abgeholt würden. Zur Vermeidung von Unklarheiten wurden genaue Bestimmungen gegeben, wann in den Kapellen Gottesdienste abzuhalten seien und an welchen Feiertagen die Bewohner der Kapellgemeinde die Mutterkirche zu besuchen hätten. Zwischen den Bewohnern der Kapellgemeinden und Muttergemeinden entstanden oft Streitigkeiten wegen der Bauarbeiten und Verteilung der Kosten.

Eine Visitation der Schulen schloss sich der Propstvisitation spätestens seit den achtziger Jahren des 17. Jahrhunderts an. Bischof Johannes Gezelius setzt sie in seiner Schulordnung »Methodus informandi» im Jahr 1683 voraus, und in den Protokollen findet man Nachrichten darüber seit demselben Jahrzehnt. Die Sorgfältigkeit der Schulvisitation scheint erheblich zu schwanken, aber bisweilen wurde dafür ein ganzer Tag verwandt, und darüber wurde ein besonderes Protokoll aufgesetzt. Gegenstand der Untersuchung waren u.a. das Schulgebäude und seine Ausrüstung, die Kenntnisse der Schüler, ihr Herumwandern auf dem Lande während der Ferien, um durch Singen Lebensmittel zu sammeln und dergl. Bisweilen war mit der Visitation der Schule die Amtseinsetzung neuer Lehrer verbunden. Fragen, wo die Schule gebaut werden solle, und wie sich das Volk zum Schulgang der Kinder stelle, konnte auch auf der allgemeinen Visitation der Gemeinde behandelt werden.

Neben den oben angedeuteten Dingen hatten die Pröpste auf ihren Reisen noch viele andere Dinge zu tun. So wurde auf den Visitationen die Bezahlung des Zehnten behandelt, ferner verrichteten die Pröpste allerlei Geldeinsammlungen, ordneten die Abrechnung der Kollekten, waren tätig als Verbindungsmänner zwischen den Gemeindegliedern und dem Domkapitel bezw. den weltlichen Behörden, klärten örtliche Zwistigkeiten auf usw. Private seelsorgerliche Gespräche fanden auch auf den Visitationen statt. Ferner verrichteten die Pröpste dieselben kirchlichen Handlungen wie auch die Bischöfe. Bisweilen begann die Visitation mit dem Begräbnis eines Pastors oder eines seiner Familienglieder, und der Propst hielt die Gedächtnisrede. Auch liegen viele Nachrichten vor, dass die Pröpste die Einweihung der Kirchen vollzogen. Am öftesten kam jedoch die Amtseinsetzung des

Hauptpastors und des Kaplans vor. Auf Seite 425—429 sind alle uns bekannten Installationen aufgezählt, die von einem Propst vollzogen wurden. Auch wurde der im Kirchengesetz von 1686 vorausgesetzte Treueid, den die Geistlichen dem König zu schwören hatten, bieweilen bei der Visitation geleistet.

Neben den regelmässigen jährlichen Visitationen mussten die Pröpste auch sonst noch die Gemeinden besuchen. Die Domkapitel beauftragten sie mit der Regelung besonderer örtlicher Fragen, die nicht bis zur nächsten Visitation aufgeschoben werden konnten. Solche waren u.a. Beschwerden, die über die Pfarrer gemacht wurden, das Erfragen der Ansicht der Gemeinde bei Besetzung eines vakanten Amtes usw. Auch Besichtigungen von Gebäuden der Gemeinde geschah oft gesondert von jährlichen Visitation.

Die Bedeutung der Propstvisitation für die Gemeinde war dieselbe wie die der Bischofsvisitation: Die Geistlichen und das Volk wussten, dass das Leben der Gemeinde und ihrer Glieder fortlaufend überwacht wurde. Auch die Schwächen des Systems waren gleichartig: Nicht immer konnte die ganze Gemeinde trotz der Vorschriften gesammelt werden, und aus vielen Mängeln und Übelständen musste man fortwährend die Beobachtung machen, dass die gegebenen Anweisungen und Bestimmungen nicht beachtet wurden. Die jährlich sich wiederholenden Propstvisitationen liessen ausserdem die Gefahr aufkommen, dass sie etwas Gewohnheitsmässiges wurden. Eine Schwäche war auch, dass die Überwachung der eigenen Gemeinden der Pröpste ungenügend war.

Das Protokoll musste nach Abschluss der Visitation dem Domkapitel zugesandt werden, aber dies wurde oft versäumt. Die in den Protokollen behandelten Fragen konnten die Bischöfe auf den Pfarrersynoden und in ihren Rundschreiben aufgreifen. Gegen Ende des 17. Jahrhunderts wurde es im Bistum Turku Brauch, dass das Domkapitel den Pröpsten eine Antwort auf die Visitationsprotokolle zusandte, und diese schickten einen Auszug daraus an die Gemeinde, die der betreffende Paragraph anging. Das Domkapitel fügte auch seiner Antwort persönliche Anweisungen bei und sogar Tadel an die Geistlichen. In dem Bistum Viipuri scheint die Aufsicht der Propstvisitationen nicht so effektiv gewesen zu sein. Ferner wurden in beiden Bistümern bei den Bischofsvisitationen die von den Pröpsten gemachten Beobachtungen behandelt. Auch liegen Nachrichten über einen Briefwechsel vor, den die Pröpste mit staatlichen Stellen unter Umgehung der Domkapitel über Beobachtungen führten, die sie auf den Visitationen gemacht hatten.

Auf Seite 442—508 sind alle aus Finnland bekannten Bischofsvisitationen aus den Jahren 1527—1713 gemeindeweise aufgezählt und die Propstvisitationen von den dreissiger Jahren des 17. Jahrhunderts bis zum Jahr 1714 (vom Anfang des 17. Jahrhunderts liegen keine Nachrichten vor) und das Quellenmaterial, das diese beleuchten.